ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

НАУКОВІ ПРАЦІ

ТОМИ 44—47

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 44

Книга 2

ЕКОНОМІЧНІ ПРАЦІ
(1888—1907)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1985

У1
Ф83

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактори тому

Т. І. Дерев'янкін,
А. Л. Перковський

Упорядкування та коментарі

А. Л. Перковського,
Н. О. Тимочко,
Є. А. Шаблій,
П. В. Юрченка

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{0602000000-145}{М 221 (04)-85}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1985,
упорядкування, примітки

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТТІ МАТЕРІАЛИ

БЮДЖЕТНИЙ КОШТОРИС п. ВИШНЕГРАДСЬКОГО*

Ми одержали з Росії таку статтю з датою 20 січня цього року:

«У нас сталося чудо! Попередній бюджетний державний кошторис, оголошений на 1888 рік, склав п. Вишнеградський так розумно, що в цілому дефіциту не тільки немає, а навпаки, є навіть маленький надлишок доходів над видатками. Загальну суму доходів показано у 888 082 110 карбованців. Порівняно з 1887 роком сума доходів на 58 мільйонів більша, а видатки у порівнянні з минулим роком по деяких статтях навіть менші, особливо по військовому міністерству. Отже, справжнє чудо, й, можливо, недогадлива російська громадськість повірить п. Вишнеградському, що за один рік він зміг так добре влаштувати украй розхитані російські фінанси. Однак реакція закордону, який привітав цей бюджетний кошторис одностайною усмішкою, є доказом того, що нелегко фіктивними цифрами обдурити людей, які хоч трохи обізнані з механізмом складання російського бюджету.

Насамперед не треба забувати, що попередній бюджетний кошторис складено під тиском політичних стосунків, які примусили міністра скласти бюджет без дефіциту і особливо наголосити на зменшенні видатків на військові справи. Бездефіцитність мала бути відповіддю Бісмаркові* і демонстрацією того, що його економічна і фінансова війна проти Росії не має на неї жодного впливу, жодного для неї значення; зменшення військових видатків мало бути доказом, що «Росія війни не бажає», і саме тоді, коли Бісмарк і Кальноки* вимагають від своїх парламентів значних сум на нові військові видатки, цим Росія перед усім світом виразно документує свої миролюбні наміри.

На жаль, наполегливими заходами у справі одержання величезної, майже мільйонної позики за кордоном п. Вишнеградський ущент розбив цю останню ілюзію і, навпаки, новим своїм «миролюбним» кошторисом зашкодив собі в одержанні цієї позики; бо ж бюджетний кошторис виразно свідчить про те, що на внутрішні видатки Росія грошей не потребує, а якщо їх позичити, то, зрозуміло, тільки у військових цілях — ну, а в такому разі європейських капіталістів «немає вдома».

Та відома річ, що одна справа скласти бюджет без дефіциту на папері, а інша — втілити його в життя. Пригадаймо, що після війни з Туреччиною міністр Грейг* щороку складав бюджетний кошторис без дефіциту і кожен рік закінчувався з кількадесятимільйонним дефіцитом. А якщо тепер п. Вишнеградський дійсно налагодив фінанси, то дивно, чому він сам підриває поважне ставлення до себе, передбачаючи вже тепер, що курс російського карбованця у 1888 році повинен впасти ще нижче. Минулого року міністр Бунге*, складаючи бюджетний кошторис, оцінював курс золотого карбованця в 1 крб 67 коп. паперових, а нині п. Вишнеградський оцінює на 1888 рік золотий карбованець уже в 1 крб. 80 коп. паперових. Протягом 1887 року загалом курс упав на 7,5 проц., а в 1888 р., на думку п. Вишнеградського, повинен упасти ще майже на 9 проц. Яке ж то чудове поліпшення фінансів!

За налагодження курсу російського карбованця узявся було справді розумно (?) міністр Абаза*. Він знав, що, крім усього іншого, треба підняти вартість паперового карбованця. Знав, що паперовий карбованець є позичковим карбованцем: чим більше таких карбованців має держава, тим більшає борг, більше шансів на банкротство, менше шансів на кредит. Отже, щоб підняти вартість кредитного карбованця, треба насамперед зменшити його кількість в обігу.

До 1877 року, тобто перед турецькою війною, Росія мала 417 мільйонів паперових карбованців, а в 1881 році їх уже налічували 1100 мільйонів. Це означає, що війна і міністр Грейг збільшили їх на 683 мільйони і саме за тих чотири роки, коли регулярно складалися бюджетні кошториси без дефіциту. 1 (13) січня 1881 р. цар Олександр II за порадою Абази наказав щороку спалювати 50 мільйонів паперових карбованців, а нових зовсім не випускати. Та чим можна було замінити ті спалені карбованці, якщо на збільшення доходів і на зменшення видатків не було надії? Отже, політика Абази була емпірична, скерована проти окремих симптомів хвороби, а не проти її причин, як і політика його попередників. Незабаром Абаза мусив піти у відставку, і занехаяно навіть цю слабку спробу санації курсу карбованця, яку він розпочав. Замість того, щоб за сім років спалити 350 мільйонів паперових карбованців, їх спалено тільки 87 мільйонів.

Тим часом курс карбованця падав усе нижче. Водночас інші симптоми також свідчили про зростаючу фінансову недугу Росії: щороку з неї вивозилося в чотири рази більше золота, ніж ввозилося. Потім прийшли «нещастя»: до 1886 р. не було добрих урожаїв; бісмарковські заборонні мита значно зменшили і вивіз збіжжя за кордон, і доход з вивозу, внаслідок нових податків промисловість підупала, заробітки зменшувалися; фінансової руїни не могли вже полагодити ані нові податки, ані нові позики, ані добрі врожаї у 1886—87 роках.

Що внаслідок таких обставин значна частина статей доходів у бюджетному кошторисі п. Вишнеградського повинна складатися з фіктивних цифр, можна було сподіватися, не бачивши того бюджетного кошторису. Доволі глянути на нього, щоб зразу помітити величезну перевагу «духових інструментів» у тій кумедній бюджетній музиці. Наприклад, у попередньому бюджетному кошторисі фігурує сума 3 720 160 карбованців турецької контрибуції. Та хто може серйозно сприймати цю цифру, якщо відомо, що досі за 10 років Туреччина не сплатила й копійки тієї контрибуції. Далі натрапляємо в бюджетному кошторисі на цілих 25 мільйонів золотих карбованців (45 мільйонів карбованців паперових) митного доходу. Відомо, що цей доход з кожним роком зменшується: за 10 місяців 1887 року його стало на 12 мільйонів менше, ніж за той же час попереднього року. Зваживши, що у 1886 р. митного доходу було 102 мільйони, беручи до уваги те, що в 1887 р. його було щонайбільше 100 мільйонів, кожний знатиме, що на 1888 р. можна його визначити максимально на таку ж суму. Тим часом п. Вишнеградський без жодної підстави передбачає 125 мільйонів.

Нарешті, треба викинути з проекту бюджету тих 15 мільйонів, що їх начебто повинен отримати уряд від залізничного консорціуму за те, що найголовніші залізниці країни віддав у оренду тому ж консорціуму на 11 років. Ясно, що тих 15 мільйонів треба розкласти на цілих 11 років, а не вважати їх звичайним доходом одного року. Отже, розглянувши тільки три позиції доходів попереднього бюджетного кошторису, ми виявили вже розбіжність у сумі 63 мільйони. Розділ видатків показує усю справу в ще гіршому світлі».

«ЗЛИДНІ ГАЛИЧИНИ В ЦИФРАХ»

I

Під такою назвою п. Станіслав Щепановський*, посол до ради державної від Калуського, Долинського, Жидачівського і Стрийського повітів, видав досить великий трактат про наші крайові відносини, важливий головним чином тому, що автор має у своєму розпорядженні величезний і цікавий порівняльний матеріал і оцінює це питання не з вузького, партикулярно-галицького, а скоріше з західноєвропейського погляду. Щоб належно висвітлити наші відносини, автор порівнює їх з відносинами в Польському Королівстві, в Угорщині, Італії, Німеччині, Бельгії, Франції та Англії.

Далекий від будь-якого педантизму, він звертає увагу на основні риси, оминаючи деталі, фрагменти цифрового матеріалу, провінційні різниці, які, хоча й могли б у деяких випадках змінити категоричність багатьох висновків, однак поставили б автора у клопітливе становище — викрутів і блукань у лісі цифр, більшість яких дуже проблематична.

У роботі п. Щепановського бачимо першу в нас спробу відобразити стан Галичини не за зеленим столиком урядової канцелярії, не для приведення доказів про «розквіт нашої автономії» або про те, що податкова система нашої країни ще не виснажена до такої міри, щоб не витримати дальших фіскальних експериментів. Маємо перед собою працю зовсім іншого масштабу, чуємо насамперед голос людини європейської, обізнаної з сучасним рівнем промисловості, фабрик, рільництва і т. п. в різних країнах, а крім того, чуємо голос прекрасного практика, промисловця і капіталіста, який без гучних фраз, не граючись у піжмурки, оцінює відносини і людей з точки зору інтересів нового класу, ще у нас не зовсім усталеного — великих промисловців і капіталістів. Ця позиція автора дуже виразно позначається на кожній сторінці праці, і саме це робить читання її освіжаючим і набагато цікавішим від багатьох творів про наші крайові відносини, творів нібито наукових, але нудних і невиразних. Отже, не варто ані на хвилину випускати з поля зору того становища автора і при оцінці його праці, оскільки вона дає нам ключ до розуміння не тільки її вартості, а й неминучих помилок і однобокості.

Бажаючи подати читачам у ряді статей основні результати досліджень, а також основні практичні пропозиції п. Щепановського, наводимо закінчення його передмови, що коротко характеризує обсяг студій і джерела, які він використав у своїй роботі.

«Початок студій, результати яких містяться у даній роботі, сягає часів заснування академічного товариства «Ognisko»* у Відні 1865 року. Економічні проблеми так нас завжди цікавили, що було створено окрему економічну комісію, до складу якої входили Ігнаци Скроховський*, тепер доцент Краківського університету, д-р А. Згурський*, тепер директор крайового банку, і Ян Франке * — тепер професор Львівської політехніки.

Досі зберігаю й завжди ще позичаю як цінний посібник більш давніх цифр, що стосуються Галичини, статистику, яку зібрав для цієї комісії Франке. Я сам опрацював метеорологію і геологію давньої Польщі, й ці праці, що не належали в той час до обсягу моїх студій, згодом дозволили мені зважитись на нафтове підприємство. Наші праці ніколи не сягали такої довершеності, щоб їх можна було публікувати.

Коли 1867 р. я виїхав за кордон з метою ознайомлення з французькою та англійською промисловістю, цей предмет на декілька років зник з поля мого зору, аж до 1870 року, коли я почав працювати в бюро д-ра Форбеса Уотсона* в міністерстві у справах Індії, шефа відділу студій над індійськими сировими плодами та їх промисловим і торговельним використанням. Подібними економічними, промисловими й торговельними студіями я займався протягом дев'яти років. Я вивчав індійську промисловість, податкування давньої Персії або держави Великого Могола, а думав про нашу Галичину й кожен свіжий досвід застосовував до наших крайових відносин.

Відвідавши Галичину в 1873 році та зібравши усі найновіші австрійські статистичні публікації, я того ж таки року написав перший нарис цієї праці і майже з такими ж висновками.

Тому-то в пізніших своїх дослідженнях і подорожах по Англії, Франції, Італії я мав на меті грунтовно познайомитись з економічним організмом народів, наочно вивчаючи, наскільки це було можливе, засоби, за допомогою яких вони вийшли з занепаду. Отже, якщо я зважився висловити кілька думок про бавовняні прядильні, то тільки тому, що сам протягом трьох місяців працював в експериментальній прядильні, яку індійський уряд певний час утримував у Манчестері; коли я кажу про прядильні льону і конопель, то це тому, що в Італії бачив заклади, які у всіх відношеннях годяться для нас як зразок. Коли я кажу про молочарні, то це тому, що я відвідав уславлену молочарську академію в Мілані й не раз вів розмови з видатними професорами тієї установи. Якщо я так часто згадую розвиток Угорщини, то це тому, що, ознайомившись з цією країною у 1862 р. напередодні її економічного розвитку і відвідавши її вдруге в 1886 р., я міг наочно переконатися в тому, який казковий поступ стався в країні за цей час. Якщо іноді я порівнюю австрійську бюрократію з чужими, то роблю це на основі особистого досвіду англійської, французької та прусської адміністрації. Про вадливість австрійської адміністрації переконав мене досвід нафтового промисловця. А про справжні злидні нашого люду — багатомісячні мандрівки пішки по краю».

Як бачимо, матеріал зібрано надзвичайно всебічний і переважно з наочних спостережень. До такого матеріалу й висновків, пороблених на його основі, варто придивитися ближче.

II

«Галичина, в якій постійно чути скарги на брак робітника, належить до найбільш заселених країв Європи, бо має в середньому по 80 жителів на кожний квадратний кілометр. Західна частина краю, за винятком Живецького й Новоторзького повітів, нараховує по 100 жителів на квадратний кілометр. Тільки Англія (114 жителів на кв. км), Італія (99 жителів на кв. км), Бельгія (197 жителів на кв. км) і Голландія (120 жителів на кв. км) мають набагато більшу густоту населення, ніж Галичина.

Багата і промислова Німеччина не набагато більше заселена (87 жителів на кв. км); Франція, родюча країна, розташована в благословенному кліматі, що має давно розвинену промисловість і торгівлю, усе ж таки менше населена, ніж Галичина, бо на 1 кв. км припадає в ній тільки 71 житель. Усі інші європейські країни мають порівняно меншу густоту населення. Не кажучи про Європейську Росію з 15 мешканцями на кв. км, нас треба порівнювати тільки з країнами, що мають подібні умови, це — Королівство Польське, де 63, Угорщина — 50, Румунія — 42 жителі на кв. км, тобто з дещо більшою кількістю, ніж половина населення Галичини на тому самому просторі. Навіть в Ірландії, країні, що уславилася своїми злиднями, з якої голод виганяє щорічно сотні тисяч людей, живе тільки 61 житель на кв. км...

Дужче вражають цифри, що стосуються сільського населення. У густозаселених країнах багато людей працює у промисловості й торгівлі; так, в Англії рільники становлять тільки п'яту, в Бельгії — четверту частину всього населення. У Франції та Німеччині промислове й торгове населення переважає над сільським. Галицька статистика подає 74 проц. нашої людності як рільників, але, мабуть, і ця цифра замала, оскільки більшість робітників, які не мають визначеного заняття і становлять 8 проц. усього населення, напевно також належать до рільників, так що процент рільничого населення становить, правдоподібно, 80 проц., тобто чотири п'ятих усього населення. Отже, на 1 кв. кілометр у нас припадає щонайменше 60 рільників, а коли додати вищезгаданих робітників, то їх число дійде до 64 осіб на кв. км... У Європі існує тільки одна країна з майже подібною кількістю рільників, це Італія, в якій 57 рільників припадає на кв. км; крім Італії, густота сільського населення, як у Галичині, на всю земну кулю є ще тільки в Китаї та в Бенгалії. Але це країни тропічні, удобрені розливами великих рік і цілком виняткові. Порівнюючи Галичину тільки з безпосередніми сусідами, бачимо, що на кожний квадратний кілометр припадає: в Німеччині 37, у Конгресівці* 38, а в Угорщині 33 особи, що живуть з рільництва, тоді як у Галичині кожний кв. км повинен годувати 60—64 особи, тобто майже вдвічі стільки, як у сусідніх країнах. Особливо у Західній Галичині (крім Живця й Нового Торга), де припадає 80 рільників на кожний кв. км».

Ми зацитували з незначними скороченнями майже весь перший розділ книжки п. Щепановського, щоб дати читачам можливість відчути гострий, рішучий і захоплюючий стиль шановного автора. Він не любить застережень і поправок, не терпить незначних дробових чисел, знаючи, що наша статистика така нужденна, і пропуск десятих і сотих частки не може мати жодного впливу на більшість висновків. Погоджуючися з ним щодо цього, ми не могли не здивуватися деякій парадоксальності його тверджень. Чи це може бути правдою? Таке питання поставало перед нами на кожному кроці, при кожному новому порівнянні автора. Мимоволі закортіло глянути до джерел, перевірити цифри, наочно переконатися в сумній правді, яка відкрилася нам завдяки порівнянням п. Щепановського. І що ж ми побачили в джерелах? Побачили те, що так влучно визначає наша приказка: «Не такий страшний чорт, як його малюють». Бажання дати яскравий малюнок, схильність до круглих і середніх цифр завели п. Щепановського трохи задалеко — до частування своїх виборців фантастичними й перебільшеними цифрами.

Ось прошу подивитися! В першому абзаці своєї праці п. Щепановський твердить, що в Галичині пересічно на 1 кв. кілометр припадає 80 жителів. Звідки він міг узяти таку цифру? Зрозуміло, не з своїх піших мандрів по краю і не з джерел про перське оподаткування, а лише з результатів останнього перепису населення. А про що говорить цей результат? Результат цей (Rutowski. Statystyka Galicji*, s. 16) виразно говорить, що на кв. кілометр в Галичині припадає пересічно 75,49 цивільного населення, 76,29 всього населення разом з військом, тобто — за винятком населення міст, що нараховує більше 10 000 жителів — всього населення припадає 70,25 особи. А це становить майже 10 осіб різниці на кв. км.

Пан Щепановський шукає країн, які можна порівняти з Галичиною щодо густоти населення аж у Китаї та Бенгалії, але не дивиться, напр., на Чехію і Шльонськ, де густота населення значно більша, ніж у Галичині, бо становить: у Чехії після вилучення міст, що нараховують понад 10 000 жителів, майже 97 осіб на кв. км, а в Шльонську — з таким же уточненням — 88 осіб.

Якщо візьмемо за чисту монету те, що 80 процентів того сільського і маломістечкового населення займається рільництвом і живе з землі, то й у такому випадку одержимо на кожному кв. км тільки 56 осіб цієї категорії, а не 60 чи 64, як хоче п. Щепановський. Але й тут не забуваймо про два уточнення: перше те, що в ту цифру Рутовського (70,25) входить також військо, яке квартирується по містечках з чисельністю меншою за 10 000 осіб, а друге те, що статистика занять у нас дуже недокладна і спеціальні таблиці п. Рутовського в тому пункті мають багато суперечностей, як це я довів у рецензії першого випуску «Rocznika»* у «Przeglądzie społecznym»*. Щоправда, в тому випадку, коли навіть приймемо усі ці виправлення, Галичина ще йде попереду інших європейських країн щодо відносної кількості рільничого населення — але тут знову постає питання, чи, помилившись у цифрах, що стосуються Галичини, не помилився п. Щепановський також і щодо інших країн. Спробуємо відповісти на це питання у наших подальших зауваженнях.

III

Та хіба ж погано,—запитає читач,—що в нашій країні так багато хліборобів? Чим більша чисельність, тим більша продукція, отже, тим більше «народне багатство». На таке розумування дає цікаву відповідь п. Щепановський. Порівнюючи продукцію сільськогосподарських культур Галичини з продукцією інших країн, бачимо: якщо Англія продукує 23 мільйони метричних центнерів пшениці, Німеччина 28, Франція 76, Бельгія 6, Угорщина 19, Королівство Польське 4, Румунія 9, то Галичина продукує лише 3. Так само стоїть справа з житом (Німеччина — 58 млн. метр. ц, Франція 18, Бельгія 4, Угорщина 10, Королівство Польське 11, Галичина 4), з ячменем і вівсом, ба навіть з картоплею. У цілому продукція збіжжя виглядає у круглих цифрах так: Англія 57, Німеччина 151, Франція 157, Бельгія 15 з половиною, Угорщина 59, Королівство Польське 25, Румунія 36, Галичина 16 з половиною, Ірландія 13.

Не краще поставлене в Галичині й скотарство. На 1000 душ населення припадає худоби: в Ірландії 1027 голів, у Румунії 883, в Угорщині 502, у Франції 478, у Королівстві Польськім 440, у Німеччині 437, в Галичині 413, в Англії 329, в Бельгії 287.

Останні цифри можуть здивувати. Виявляється, Галичина щодо тваринництва стоїть вище за Англію й Бельгію. Але з залізничних списків виходить, що галицька худоба найгірше відгодована й має найменшу вагу. Середня вага галицького вола, пригнаного до Відня, дорівнює 340 кілограмам, а свині — 40 кілограмам, тоді як у Франції середня вага вола дорівнює 500, а свині — 116 кг, а в Англії та вага ще більша. Так само і з коровами; середній надій молока в Англії або Бельгії — 2000 літрів на рік, а в Галичині — 650 літрів.

Ще гірше виглядає справа, якщо порівняти кількість худоби з кількістю не всього населення, а лише сільського. У цьому випадку на 1000 душ сільського населення припадає: в Англії — 1654, в Ірландії — 1350, у Румунії — 1162, в Бельгії — 1148, у Франції — 1060, в Німеччині — 1028, в Угорщині — 760, в Королівстві Польськім — 587, а в Галичині — 551 голова худоби. Отже, сільське населення Галичини найгірше, а Англії — найкраще забезпечене живим інвентарем. Коли візьмемо до уваги те, що в нас вага кожної голови найменша, то бідність нашого живого інвентаря виявиться ще більш разючою, ніж це випливає з вищенаведених цифр, і треба зробити висновок, що в Англії кожен рільник продукує щонайменше в шість разів більше м'яса й молока, як рільник у Галичині.

Після зіставлення всієї продукції Галичини з продукцією інших країн п. Щепановський приходить до такого висновку: узявши всю рільничу продукцію в еквіваленті самого збіжжя й розрахувавши її на кількість рільничого населення, бачимо, що в Англії на одного рільника припадає 22 метр. ц продукту, в Бельгії — 22, у Франції — 16, в Німеччині — 16, в Ірландії — 11,4, в Угорщині — 9,3, в Королівстві Польському — 9,1, а в Галичині — $6^3/_4$. Це означає, що в Англії та Бельгії кожний рільник виробляє утричі більше, а в Королівстві Польському та в Угорщині на 40 проц. більше, ніж у Галичині.

«Отже, рахуючи не голови, а сили,— додає образно п. Щепановський,— можна сказати, що кожний поляк у Познанщині дорівнює двом полякам у Галичині». Таким чином, виявляється, що в один і той же час є надмір населення, яке рахуємо як голови, і не вистачає рук у потрібній роботі.

Не обмежуючись самою тільки рільничою продукцією, п. Щепановський намагається обчислити вартість всієї крайової продукції та порівняти її з вартістю продукції інших країн. За його підрахунками максимальна вартість рільничих продуктів у Галичині становить близько

190 мільйонів з. р., вартість м'яса — 48 млн., молока — 30 млн., яєць і птиці — 15 млн, вовни, шкіри і т. п. — 5 млн., дерева — щонайбільше 5 млн., гірничої продукції — близько 8 млн., а промислової та кустарної продукції — близько 40 млн. з. р. Уся крайова продукція становила б у найкращому випадку суму у 341 мільйон з. р., тобто близько 53 з. р. на душу.

І в цьому випадку Галичина стоїть найнижче від цілого ряду країн, з якими її порівнює п. Щепановський, тому що в Королівстві Польському, в Угорщині й Румунії вартість продукції, яка припадає на кожну душу населення, в два рази, а в Англії — аж у шість разів більша, ніж у нас.

Причин такого низького рівня не треба шукати в фізичній дегенерації чи нездатності галицького робітника. Навпаки, Щепановський наводить деякі факти, що яскраво свідчать: галицький робітник анітрохи не гірший за німецького або англійського. Це виявилося в Америці, де галицького робітника шукають до копалень вугілля. Видно це також у Німеччині, у Шльонську, ба навіть і в Галичині, напр., у залізничних майстернях, у нафтовій та гуральницькій промисловості. Головною причиною нашої економічної відсталості є брак засобів і сучасних знарядь праці — машин. Шкода, що п. Щепановський замало звернув уваги на цей останній пункт і не порівняв кількості машин, які працюють у Галичині, з кількістю їх в інших країнах — це відразу з'ясувало б багато загадок. Він узяв до уваги тільки залізниці — чинник, безперечно, важливий, але він усього не пояснює. Натомість цікаве зіставлення наших грошових засобів, порівняння їх із засобами інших країн, особливо Італії та Угорщини як країн, економічний розвиток яких, як і в нас, триває ледве 20 років. Отже, якщо капітал, нагромаджений в банках, ощадних касах і авансових товариствах Галичини може становити тепер близько 80 мільйонів, тобто 13 з. р. на душу населення, то в Угорщині — близько 550 млн. (34 з.р. на душу населення), в Італії — 1647 млн. (57 на душу), ба навіть у «нужденній» Ірландії — 585 млн., тобто 115 з.р. на душу населення.

IV

Дошукуючись причин такого злиденного рівня в Галичині, п. Щепановський звертає насамперед увагу на харчування галицького населення і шляхом порівнянь приходить до висновків, разючих, як і попередні. Так, він з'ясовує, що в країнах, які експортують за кордон своє збіжжя та інші продукти харчування, таких як Галичина та Угорщина, експорт зовсім не є вивозом лишків, як це звичайно пишеться в букварях. Навпаки, у цих країнах на кожну душу населення припадає далеко менше продуктів харчування, ніж у країнах, що їх імпортують, як Франція і Англія.

Таким чином, Англія з Ірландією продукують збіжжя 43 мільйони метр. центнерів, крім того, імпортують 64 мільйони метр. центнерів, засівають 5 млн. метр. ц, переробляють на спиртові вироби 25, а споживають 77 млн. метр. ц збіжжя. Німці продукують 109, довозять 29, засівають 18, переробляють на спиртові вироби 18, а споживають 93 млн. метр. ц. Франція продукує 121, довозить 14, засіває 20, переробляє 8, а споживає 109 млн. метр. ц. Угорщина продукує 59, засіває 10, переробляє 4, вивозить 15, а споживає 40 млн. метр. ц, а Галичина продукує 12, засіває 2, переробляє $^3/_4$, вивозить 2, а споживає 7 і чверть млн. метр. ц збіжжя.

Така ж картина з м'ясом і картоплею. Отже, на одного мешканця припадає виробів споживання: в Англії 217 кілограмів збіжжя, 160 кілограмів картоплі і 50 кілограмів м'яса; у Франції — 284 кг збіжжя, 255 кг картоплі і 34 кг м'яса; в Німеччині — 200 кг збіжжя, 30 кг картоплі і 33 кг м'яса; в Угорщині — 182 кг збіжжя, 100 кг картоплі і 24 кг м'яса, а в Галичині — 114 кг збіжжя, 310 кг картоплі і 10 кг м'яса.

На підставі таких цифр виходить, що країни, які експортують (Угорщина й Галичина), самі харчуються дуже бідно. Коли б угорці нічого не експортували, а споживали усі свої продукти самі, то й тоді б їхне споживання не дорівнювало, напр., французькому. Галичина виглядає ще гірше. За винятком картоплі, у споживанні якої Галичина стоїть на чолі усіх країн, середнє споживання збіжжя і м'яса не дорівнює навіть половині їхнього споживання в інших країнах, бо становить тільки 114 кілограмів збіжжя і 10 кг м'яса проти 284 кг збіжжя і 34 кг м'яса у Франції. Навіть коли б Галичина нічого не експортувала, то мала б на душу не більше як 144 кг збіжжя і 20 кг м'яса, тобто половину того, що споживає Франція. Отже, коли б мешканці Галичини хотіли жити так добре, як французи, то, крім усієї власної рільничої продукції, мусили б ще стільки ж імпортувати.

Звівши усе продовольство до еквівалента збіжжя, автор приходить до висновку: якщо на кожного англійця або француза припадає близько 6 центнерів продовольства на рік, а на кожного німця близько 5 центнерів, то середній галичанин споживає тільки трохи більше 2 з половиною центнера. Коли раніше ми бачили, що праця галицького рільника дає ледве четверту частину того врожаю, що праця рільника в Західній Європі, то тепер бачимо, що його харчування не досягає навіть половини того, що мають у Західній Європі. Кожний галичанин працює за чверть, а їсть за півлюдини.

Цей недобір виявляється головним чином у частинах, найпоживніших у фізіологічному відношенні: білкових і жирових. Увесь наш люд харчується далеко гірше за англійських злидарів. Продуктів харчування бракує не тільки, щоб відтворити робочу силу, а й не вистачає, щоб зберегти здоров'я і життя. Це відбивається на тому, що наш народ легко піддається епідемічним захворюванням, на виродженні і зубоженні раси, у короткій середній тривалості життя і великій смертності, у відносно великому проценті непрацездатного населення (діти й підлітки).

Убогість Галичини показують ще й інші цифри. Так, напр., споживання цукру на душу населення в Галичині у 15 разів менше, ніж у Англії, у 5 разів менше, ніж у Франції, і в 3 з половиною раза менше, ніж у Німеччині.

Споживання кави на кожну душу в Галичині в 3 рази менше за англійське, майже вдесятеро менше за французьке; споживання чаю в 50 разів менше, ніж в Англії. Значним є споживання алкоголю у вигляді горілки, оскільки становить 7 літрів на душу; лише німці споживають більше горілки — 8 з половиною літрів на душу. Та коли порівняємо алкоголь, спожитий у вигляді вина й пива, то побачимо, що француз споживає його за рік 14 літрів, німець 13 з половиною, англієць 10 з половиною, а галичанин 7 і чверть.

Отже, якщо Галичина досі являє собою країну, яка експортує рільничі продукти, то це експортування не можна пояснити надлишками, оскільки величезна більшість нашого населення не одержує мінімальної кількості харчів, які у фізіологічному відношенні необхідні для збереження сил і здоров'я. Вивіз рільничих продуктів за таких умов є по суті економічним horrendum[1]. Він пояснюється необхідністю розраховуватися за податки, за проценти від боргів, за промислові або закордонні товари. Отже, ця необхідність, ці обов'язкові тягарі — той камінь, що вичавлює живі соки з галицького населення. Як виглядає цей камінь у світлі статистичних цифр, побачимо в наступному номері.

V

Насамперед постає питання, скільки коштує Галичині сучасний державний устрій? За балансом 1886 р., Галичина платить: прямих податків 10 899 000 з. р., непрямих 16 338 603 з. р., за сіль 7 665 950, за тютюн 8 760 620 з. р., за пошту й телеграф 1 839 480 з. р., від галицьких лісів і доменів держава має 1 188 240 з. р. доходу та інших доходів 1 407 409 з. р. Загалом Галичина платить державі 48 099 302 з. р. З цієї суми наш край одержує назад у формі платні службовцям, державних витрат на школи, духовенство, пошту, митну службу, крайову оборону і т. п. у цілому 26 241 257 з. р. Це означає, що в державну касу з Галичини на загальні державні потреби йде 21 858 045 з. р. Однак тому, що утримання війська, яке стоїть в Галичині, та інші військові видатки у мирний час становлять принаймні 10 мільйонів, залишається надлишок близько 12 мільйонів, який щороку йде з Галичини до Відня. Та названа цифра ще не показує всього тягаря оподаткування: до неї ще треба додати потреби крайові, індемнізаційні, повітові, міські та громадські, а також мита, акцизи, престації тощо. Суму цих додатків п. Щепановський дуже скромно визначає у 12 мільйонів з. р.

Порівнюючи тягар оподаткування у різних європейських країнах, п. Щепановський приходить до таких цифр. Коли обчислити суму податків різних країн порівняно з кількістю жителів і перевести усі гроші на австрійські, то на кожного жителя припадає тягар оподаткування: у Франції — 48 з. р. у рік, в Англії — 46, в Італії — 29, в Угорщині — 19, у Пруссії — 10, а в Галичині — 9 з. р. Виходить, що з усіх країн, узятих для порівняння, Галичина платить найменші податки. Навіть у Росії прибуток від податків більший, ніж у нас, а в Угорщині податки удвічі більші.

---

[1] Жахом (*лат.*).— *Ред.*

Зовсім інакше виглядає справа, коли розглядати податки не щодо їхнього абсолютного розміру, а порівняно з податковою системою країни, тобто з усією крайовою продукцією. Тоді побачимо, що тягар оподаткування становить у Пруссії 20-ту частину крайового доходу, в Бельгії — 15-ту, в Англії — 10-ту, у Франції — 8-му, в Угорщині та Галичині — 5-ту. Отже, Пруссія, порівняно зі своїм доходом, найменше, а Галичина найбільше оподаткована. Цей тягар у Галичині більший, ніж навіть в Угорщині; бо коли в Угорщині цілковитого доходу припадає на душу 100 з. р., а з того доходу кожен житель платить 19 з. р., то в Галичині загального доходу на душу припадає 50 з. р., з чого кожен житель платить 9 з. р. податку.

Але і це не все. На галицькій власності, за даними 1884 р., лежало 271 570 624 з. р. іпотечних боргів. Це обтяження зростало щороку приблизно на 8 мільйонів, отже, тепер має становити 300 мільйонів. Рахуючи шість як середній процент відсотків і амортизації, одержимо річне обтяження 18 мільйонів з. р., з яких приблизно одна п'ята, тобто три з половиною мільйона, припадає на іпотечні листи, уміщені за кордоном, або на відсотки чужого капіталу, вкладеного у Галичині. Треба ще додати індемнізаційний борг, від якого доводиться платити щороку близько 5 700 000 з. р. З цієї суми держава платить 2 625 000 з. р., а край — понад три мільйони. Індемнізаційні облігації в основному вміщені за кордоном.

Загалом 300-мільйонні борги, що лежать тягарем на іпотеці краю, який має понад шість мільйонів населення, є у порівнянні з заборгованістю інших країн зовсім незначними і складають понад 60 з. р. на душу. В Румунії тільки публічні борги, крім приватних, становлять 60 з. р. на душу, а в Угорщині, крім заборгованості приватної, значно вищої, ніж у нас, і крім участі Угорщини в державному австрійському боргу, сума публічного боргу становить 80 з. р. на особу. Але інша справа, коли це обтяження порівняємо з крайовим добром. За останніми підрахунками, вартість галицького нерухомого майна становить: вартість окультуреної землі 490 млн. з. р., будинків 315 млн. з. р., разом 805 мільйонів з.р.І, безперечно, фактична вартість нерухомостей далеко вища.

Досить сказати, що оцінка іпотечної власності на підставі кадастрового прибутку становить тільки 152 мільйони, а самі іпотечні борги на тій власності сягають тепер суми 200 мільйонів. Тому можна сміливо подвоїти цифри урядової оцінки землі й додати половину офіційної суми до суми вартості будинків. У такому випадку одержимо вартість галицької нерухомості 1452 мільони, тобто на душу населення 150 з. р. вартості землі та 85 з. р. вартості будинків, разом 235 з. р. загальної вартості нерухомих дібр.

Досить порівняти цю цифру з вартістю нерухомостей деінде, щоб побачити, яка вона мізерна порівняно з вартістю нерухомих дібр в інших країнах. Так, напр., в Америці вартість самих тільки шкіл, церков і громадських будинків становить близько 100 з. р. на кожного жителя, тобто є далеко більша загальної вартості всіх будинків у нас. Англія і Франція показують загальну вартість нерухомих дібр близько 3000 з. р. на душу, тобто вдесятеро більше, ніж у нас може дати найвище обчислення.

Отже, зовсім очевидно, що додаткова заборгованість, деінде дріб'язкова, може бути вбивчою для краю, так феноменально вбогого, як Галичина.

Але й це ще не все!

VI

Навіть залізниці, які звичайно є великою підоймою економічного добробуту, полегшуючи збут продуктів і підвищуючи вартість землі, стали для Галичини тягарем, оскільки їх побудовано переважно на чужі гроші, а чужоземні акціонери, які помістили свої капітали в наших залізницях, вимагають опроцентування того капіталу. Загальну суму цих процентів п. Щепановський оцінює у 13 мільйонів, з яких державна скарбниця платить 8 мільйонів, а надлишок доходів над видатками, вивезений з краю, становить 5 мільйонів.

Далеко більші цифри дає нам порівняння галицького вивозу та ввозу. На основі копітких обчислень і комбінацій п. Щепановський складає табличку галицького вивозу, яка свідчить про досить дивні й далеко вищі цифри за ті, що звичайно передбачаються. Такі, на перший погляд, дрібні предмети, як яйця, пір'я та щетина, дали в 1869 році близько 3 мільйонів, а в 1883 р. понад 10 мільйонів з. р., а тепер дають до 15 мільйонів. Загалом сума галицького експорту в 1869 р. становила близько 36 мільйонів, а в 1883 р. близько 85 мільйонів, отже, за 14 років вивіз зріс майже у три рази.

Не менш дивні також цифри ввозу. Від 1869 по 1883 р. ввіз з 27 мільйонів зріс до 83 мільйонів, тобто також утроє. Майже $^5/_6$ усього ввозу становлять дві статті: залізо й машини, з одного боку, в сумі понад 17 мільйонів та тканини і вироби мануфактурні, з другого боку, в сумі близько 50 мільйонів. Ми майже не маємо власних металургійних заводів і фабрик машин, тому всі металеві вироби мусимо привозити з-за кордону, а збільшений ввіз тих предметів тільки добре свідчить про економічний поступ країни. З другого боку, ми мусимо одягатися по-європейськи, а не маючи ані власних прядилень, ані шкіряних заводів, вивозимо 97 000 метр. ц льону, конопель і вовни за кордон, привозимо звідти 158 000 метр. ц тканин і мануфактурних виробів; вивозимо 9000 метр. ц шкіри-сировини й, напевно, ще стільки ж у вигляді живої худоби, а привозимо 18 000 метр. ц шкіряних виробів. Різниця в тому, що за сирий матеріал одержуємо трохи більше 10 мільйонів, а за вироби мусимо платити 50 мільйонів, тобто даємо чужим людям 40 мільйонів заробітку.

І тут порівняно з іншими країнами галицький вивіз і ввіз досить малий. Румунія з населенням на 1 мільйон меншим від Галичини ввозить більше. Угорщина з населенням у 2 з половиною раза більшим ввозить майже в чотири рази більше, а угорська промисловість, крім того, постачає значну кількість фабрикатів. Однак те, що для інших країн не було б тягарем, для Галичини з її убогістю є обтяжливим. Хоча в порівнянні з населенням наша торгівля значно менша за угорську, однак по відношенню до всієї крайової продукції становить значну її частину, оскільки торговий рух становить в угорців 33, а в нас 50 проц. крайової продукції.

При цілковитій вітчизняній продукції на 1600 мільйонів угорці привозять закордонних фабрикатів на 286 мільйонів, тобто 18 проц. власної продукції. Галичина при загальній продукції у 340 мільйонів привозить чужих фабрикатів на 83 мільйони, тобто 25 проц. власної продукції. Ще більша різниця у вивозі. Угорці вивозять на 239 мільйонів, тобто 15 проц. власної продукції, а ми на

85 мільйонів, тобто 25 проц. усієї вітчизняної продукції. Зваживши, що з усіх цивілізованих країн у Галичині найменша кількість рільничої продукції, якої вже й без вивозу бракувало для забезпечення населення силою та здоров'ям, а ще з цієї мізерної кількості виділяємо четверту частину на задоволення наших закордонних потреб, — зрозуміємо, що, незважаючи на цю вбогість, Галичина найбільше залежить саме від зовнішньої торгівлі на шкоду далеко кориснішої і певнішої внутрішньої торгівлі.

Але цього не досить. Залізнична статистика, на основі якої складено табличку галицького вивозу та ввозу, аж ніяк не охоплює всієї торгівлі. Деяка, й то дуже значна частина торгового обороту здійснюється за допомогою поштових посилок у пакунках вагою до п'яти кілограмів. Такі посилки дають в Угорщині величезну суму — 83 мільйони при ввозі й 14 мільйонів при вивозі. Для визначення вартості цієї статті в Галичині немає жодної відомості, та загалом можна сказати, що вартість поштових посилок вплине дуже негативно на загальну цифру, так що наш ввіз буде, без сумніву, значно більший саме у споживчих, а не продукційних товарах.

VII

На основі таких цифр п. Щепановський складає надзвичайно переконливий баланс нашого крайового господарства. Критика неймовірно страхітлива. Бачимо, що Галичина не тільки належить до країв з більшою густотою населення, а й, коли взяти до уваги тільки сільське населення, то з усіх країн помірної зони Галичина, за територією, має найбільше сільського населення, отже, в жодній іншій країні селяни не мають так мало землі у своєму розпорядженні. Брак землі та недостатнє вміння як слід її використати призводить до того, що Галичина є краєм, який щодо кількості населення дає найменше рільничих продуктів, а саме найменше продуктів харчування. Немає країни в Європі, де б продукувалося на душу менше, де б люди харчувалися гірше і злиденніше за Галичину.

Ця пауперизація найчисленнішого класу нашого населення нижча за рівень англійських жебраків, вона не є винятковим фактом, а відбивається на всьому суспільстві, кожна верства якого порівняно з відповідною верствою деінде теж виглядає пауперизованою. Це не люд, а увесь край сходить на жебри. Не праця й ощадність, як в інших здорових суспільствах, а жебрання є найпоширенішим економічним явищем у Галичині. Інтелігенція жебрає посад в установах, середній стан і шляхта жебрають кредиту в банках, уся країна жебрає ласки у Відні — тільки найчисленніший клас нашого населення вже не має в кого жебрати.

Причини цієї немочі різні: духовні й економічні. Бо як наш народ живиться без омасти, так і працює без освіти. Тому засоби порятунку можуть бути частково духовні й моральні, а частково економічні. Саме на ці останні хоче звернути увагу п. Щепановський. Цифри, які він зібрав, доводять: якщо іноді ми й наблизились до цивілізованих народів Західної Європи, то це наближення було скоріше зовнішнє, ніж внутрішнє. Ми засвоїли потреби й подобу цивілізації, а не її силу і творчість. Працюємо з нездарністю варварів, а маємо смаки і потреби європейські. Відчуваємо потребу європейської адміністрації, а нам бракує засобів, щоб вкладати на освіту й публічні роботи стільки, скільки така адміністрація вимагає. Відчуваємо потребу у європейських фабриках і вишуканості, а самі ані не вміємо їх у себе виробити, ані розвинути нашого вивозу настільки, щоб мати можливість ввозити їх без збитків для крайового споживання. Тому, маючи податки найменші в Європі, не маємо чим їх оплатити; маючи щораз більші потреби на європейські вироби, не маємо за що їх привезти. Отже, в результаті виявляється величезний недобір у всіх можливих формах.

Передусім — фінансовий недобір. Із попередніх обчислень ми бачили, що Галичина: 1) висилає готівкою до Відня надлишок податків у сумі 12 мільйонів щорічно; 2) платить закордонним капіталістам чистого прибутку від галицьких залізниць 5 мільйонів; 3) сплачує закордону в процентах від індемнізації та заставних, які знаходяться за кордоном, 6 мільйонів річно; 4) ввозить чужих товарів і фабрикатів на 83 мільйони щорічно — всього платить закордону щороку 106 мільйонів з. р. За це експортує у рік на суму 85 мільйонів, — отже, недобір становить 21 мільйон з. р. Але, якщо зважимо, що це обчислення грунтується на даних 1883 р., коли будували магістральну залізницю, тому й імпорт закордонних фабрикатів був надзвичайний, і якщо відкинемо з вищезгаданої суми цілих 10 мільйонів, то, незважаючи на це, залишається нам наш нормальний річний фінансовий недобір у сумі близько 11 мільйонів з. р.

Чим же ми покриваємо цей дефіцит? Безперечно, не доходами від капіталів, а самим капіталом — єдиним, який маємо, тобто землею. Наслідком того дефіциту є втрачання права на землю, винищування лісів і продаж заставних листів чужинцям. Майже десята частина більшої галицької власності перебуває уже в чужих руках, що особливо загрозливо в західних повітах — Бяльському, Живецькому та Краківському, де німецький елемент повільно і систематично витискає елемент польський.

Наші ліси вже надто поріділи. Бурхливо збільшується також кількість наших заставних листів, що переходять у чужі руки. Загалом можна сказати, що протягом кільканадцяти років експропріація, тобто втрачання капіталів, лісів, землі та заставних листів, повсякчас посувається: ми втрачаємо від 6 до 10 мільйонів щороку.

Ще жахливіший життєвий недобір. Ми вже бачили, що всієї крайової продукції не вистачає, щоб відповідно прогодувати таке численне населення, як галицьке. Внаслідок примусового експорту кількість продовольства значно зменшується. Це відбивається на цифрах смертності. Внаслідок епідемій і хвороб середня тривалість життя в Галичині дорівнює тільки 27 рокам, тоді як у Англії — 41 рік. Виснаження раси виявляється у статистиці нездатних до військової служби, число яких у порівнянні з кількістю населення у Галичині далеко більше, ніж в інших коронних краях*.

Усі ці прояви є наслідком тих самих причин виснаження в результаті недостатнього харчування. Ми пояснюємо галицьку смертність поширенням різних епідемій, маємо докладні статистики з грецькими й латинськими назвами тих хвороб, та однієї назви — простої, зрозумілої і страшної там не знаходимо, а саме — голодної смерті. Немає найменшого сумніву, що слабкий опір епідеміям та хворобам є результатом фізичного виснаження, а виснаження приходить від браку їжі, отже, причиною смерті є не епідемія, а нестача їжі, тобто голод. Іншими словами — смерть не від епідемії, а голодна смерть.

Це підтверджують цифри. За останній 21 рік кількість населення зросла на 24 проц., кількість народжень зросла на 17 проц., а кількість смертей зросла на 29 проц. Як же ж пояснити це збільшення смертності при одночасному зменшенні кількості народжень? Адже загальні санітарні умови, хоч і нужденні, поліпшилися, збільшилась кількість лікарів і лікарень, та, незважаючи на це, рівень здоров'я гірший. Тільки економічне пояснення відповідає на це питання. Населення збільшилось, а засоби заробітку в такій мірі не збільшилися. Продовольства, якого й раніше не вистачало, тим більше не могло вистачити для більшої кількості людей.

Досить яскраво ілюструє цей пункт порівняння Галичини з Конгресівкою. Це краї з подібним населенням, тієї ж раси, з тією ж суспільною організацією і з однаковим кліматом. Різниця полягає головним чином у тому, що в Конгресівці розвинулась величезна промисловість, яка дає заробітки населенню, що весь час збільшується. Наприклад, у 1860 році кількість населення Конгресівки була майже така сама, як населення Галичини. Цифра народжень дорівнювала 234 000, тобто була така ж, як в Галичині в середньому за п'ятиріччя 1860—1864. У 1887 році кількість населення Галичини становила 6 400 000, а Конгресівки — 8 000 000, і це означає, що Конгресівка має тепер на 1 600 000 населення більше. Звідки взялося це підвищення? Кількість прибулих, колоністів і чужих робітників, яких спровадили до нових фабрик, сягає заледве 100 тисяч. Отже, природний приріст населення Конгресівки був на півтора мільйона більший за приріст галицького населення. Очевидно при такій самій кількості народжень, на скільки більше вмерло в Галичині. Хто б міг не помітити зв'язку тих цифр з їжею, яка на 40 проц. краща в Конгресівці? Отже, від злиднів у нас загинуло протягом 27 років півтора мільйона чоловік, що були б жили, якби у нас були такі заробітки, які є у населення по той бік кордону. Це становить 55 000 чоловік у рік. Отже, якщо ми хочемо дізнатись, скільки нам коштує наша економічна неміч в людських життях, то маємо на це точну відповідь: це голодна смерть щонайменше 50 000 чоловік щороку. А скільки виносить підточене здоров'я й ослаблена життєва сила решти населення, виснаження й здрібніння раси взагалі, того, мабуть, ніхто не спроможний обчислити.

VIII

Та найбільш небезпечним наслідком економічної анемії нашого краю є мертвотність усієї нашої суспільної організації, те, що п. Щепановський називає нашим суспільним недобором — несвідомість мети, безпорадність і безвладність, які замість того, щоб з часом зменшуватися, натомість охоплюють дедалі ширші кола.

Суть питання, коли його розглядати з економічної точки зору, зводиться до того, що число людей, матеріально незалежних, у нас нечувано обмежене.

Економічне безсилля тягне за собою безсилля політичне. Тільки наше крайове самоврядування потребує близько 3000 свідомих і незалежних громадян, а ми їх тому не маємо, що, крім того, не маємо загону, який би, стоячи за ними, творив контрольну громадську думку, — то й не дивно, що все наше самоврядування стає не набагато кращим за коштовну, але безрезультатну комедію.

Пан Щепановський по черзі розглядає окремі суспільні верстви нашого суспільства, намагаючись кожну з них освітити світлом порівняльної практики. Так, він порівнює передусім найчисленну нашу верству, тобто селян, з селянами угорськими. Однією з основ політичного життя в Угорщині є верства заможних господарів, які посідають 40—50 моргів власного грунту.

В самій Угорщині, без Хорватії, налічується таких господарств 120 000. У їхніх руках зосереджена майже третина всієї селянської земельної власності. Ті 120 000 господарств главенствують над усім сільським населенням в політичному житті та освіті. У нас немає навіть зародка такого класу. З найновіших статистичних досліджень проф. Пілата* про поділ селянської земельної власності у 249 громадах можна зробити висновок, що загальна кількість дрібних сільських господарств розміром до 50 моргів становить найбільше 7000, що на 6000 грома
є краплею в морі*.

У ще гіршому становищі, на думку незалежної крити
ки, перебуває верства власників більших маєтків у Гал
чині. Вражає насамперед мала їх кількість. На 6 мільйонів населення маємо іпотечних власників тільки 1930 Серед них чужинців і євреїв близько 380, автохтонів 1550.

Навіть коли припустити, що всі вони належать до числа свідомих і незалежних громадян, то це така нечисленна жменька, що важко на неї оперти яку-небудь політичну систему і створити сучасне самоврядування.

Порівнюючи Галичину минулих часів, коли шляхта становила 8 проц. усього населення і виставляла могутні армії, з сучасністю, коли всієї шляхти, великої, дрібної, загонової і службової, ледве б можна нарахувати 10 000 родин, тобто менше ніж 1 проц. населення, п. Щепановський приходить до висновку, що немає іншої частини давньої Польщі, в якій би збереглося так мало шляхти, як у Галичині. Причину цього вимирання п. Щепановський бачить у відсталості й допотопності галицької шляхти, яка без повстань, без Сибіру вигинула як анахронізм, як американські індіанці, і гине до решти, поступаючись громадськості єврейській.

А яке економічне становище цього прошарку? Кадастровий доход іпотечної власності (близької 2000 власників) становить тільки 7 з половиною мільйонів. Дійсний доход набагато більший — його можна оцінити в 18 мільйонів. Та одні тільки іпотечні борги, крім вексельних і особистих, уже в 1884 році становили 180 мільйонів з річною сплатою процентів близько 11 мільйонів. Коли до цього додамо поземельний податок, який разом з додатками становить щонайменше $2^1/_4$ мільйона, то залишиться, після того як відкинемо ці тягарі, найбільше 5 мільйонів з. р., тобто на все галицьке поміщицтво стільки, скільки становить доход того або іншого англійського магната. Правда, поміщицький клас має фактично більші доходи. Значна частина іпотечних боргів не являє собою фактичного боргу, а скоріше — поділ майна, недоплачені купівельні ціни, посаги, спадкові частини. Крім того, близько кількадесяти мільйонів іпотечних листів або індемнізаційних облігацій перебувають у тих самих руках. Однак і в таких умовах чистий доход галицького поміщицтва не досягає 10 мільйонів на рік, а коли вилучимо кільканадцять магнатських маєтків, виходить ледве 3—4 тисячі з. р. на родину.

Проте більша частина цієї невеликої жменьки шляхетських недобитків, яка творить основу іпотечних власників, подібна до людей, що тонуть у морі. Один досвідчений знавець галицьких відносин оповідав п. Щепановському, що ледве 1 проц. власників доробляється, тобто видає менше, ніж має доходу; може, 20 проц. нічого не витрачають, тобто не заборговуються, сплачують банкові частини боргового зобов'язання й поволі амортизують борги. А близько 80 проц. щороку знову позичають гроші. Отже, 20 проц., тобто 300—400 поміщиків — це й увесь незалежний загін політичної сили, яку може дати більша галицька власність.

Життя понад достатки, гонитва за титулами й пишнотою — ось головні причини цієї шляхетської біди. За таких умов треба тільки дивуватися, що в Галичині взагалі ще існує польська шляхта, що, правдоподібно, загальне становище її тепер навіть краще, ніж 30 років тому. Причини цього явища розглянемо в наступному номері.

IX

Є дві причини підвищення вартості землі: збільшення чисельності населення та інвестиції, тобто будівництво й виробничі вкладення. Такі інвестиції, як, напр., будівництво залізниць, можуть іноді самі по собі й не бути вигідні для краю та для продуцентів, але вони приносять користь посередньо, збільшуючи вартість землі. Угорці за останні 20 років при величезному дебетуванні стягнули до краю 1 500 мільйонів чужого капіталу й, таким чином, шляхом підвищення вартості землі створили великий крайовий фонд в руках місцевих жителів, із якого могли черпати на вдосконалення свого крайового господарства. І в нас одні залізничні інвестиції та значно підвищена вартість землі врятували рештки шляхти від занепаду панщини. Однак підвищення вартості землі вже припинилося й знову не швидко підніметься.

Середній стан у Галичині складається з двох дуже різних верств: промисловців-купців і бюрократії. Перша з них становить мінімальний процент галицького населення, а саме промисловці — ледве п'ять з половиною проц., купці — три з половиною проц. Ця верства не така численна, щоб могла якось впливати на економічну долю краю. До цього спричиняється й те, що наша промисловість внаслідок неприхильної для краю політики центральних урядів* формально руйнувалася, та й тепер іще не може стати на ноги під ударами фіскалізму. Натомість торговій верстві мається у нас непогано і одержує вона значні прибутки саме од занепаду нашого виробництва, від чого стає необхідним імпорт закордонних товарів. Це — сумне явище, оскільки торгівля стоїть найдалі від властивого для краю виробництва, вимагає меншого капіталу і меншої освіти.

Та є одна верства людей, яка вже багато років дедалі більше розвивається і стає могутнішою, — це бюрократія. Сама тільки урядова бюрократія на основі бюджету на 1888 рік становить 7 тисяч службовців, 7 тисяч — у підпорядкованих органах і 12 тисяч на інших окладах, разом 26 605 осіб, що одержують 14 647 000 з. р. річної платні. До того числа мусимо додати ще 4 300 залізничних службовців з річною платою 3 500 000 з. р. і понад 12 тисяч вчителів, священиків та автономічних службовців, що одержують щонайменше 6 мільйонів з. р. річної плати. Отже, бюрократична машина нараховує в Галичині в цілому 43 000 осіб і коштує понад 24 мільйони на рік. Крім того, нараховуємо 35 000 офіцерів і солдатів з платнею близько 10 мільйонів. Це означає, що невиробничого населення маємо приблизно 80 тисяч осіб з платнею близько 34 мільйонів на рік і в тому числі 23 тисячі самої інтелігенції. Це клас пасивний у повному розумінні цього слова. Бюрократія разом з військом складає в Галичині 3 проц. населення, а одержує більше 11 проц. усього доходу краю, так що в майновому відношенні стоїть на чолі всіх освічених верств. Звідси безсилля нашої незалежної інтелігенції, від цього теж усі сумні наслідки бюрократичного врядування, що паралізує будь-яку ініціативу й особисту відповідальність, підміняючи все параграфами та правилами. Закон для преси бюрократія перекрутила, питання самоврядування звела до фраз. Полонізація бюрократії анітрохи не витравила зла, навпаки, зменшила прихильність народу до неї, вносячи отруту в саме нутро народного організму. Хиби бюрократії п. Щепановський з'ясовує в таких пунктах: передусім центр ваги усіх крайових справ перенісся до Відня; кожне позаурядове зацікавлення справами викликає в неї підозру та нехіть; натомість вона добивається впливів, фавору та протекції у верхах, а що за тим іде — відплив інтелігентних сил з краю на «широку, великосвітову», тобто центральну арену; замість громадської діяльності, робота закулісна, тиша і таємничість. Бюрократія усе вимірює бюджетними цифрами: сама живучи з постійної платні, не відчуває економічної ситуації краю так, як її відчувають класи продуктивні. Навпаки, зниження цін на продукти, яку створює в країні економічна криза, стає для неї добродіянням, рівнозначним підвищенню платні. Тому на бюрократії не відбиваються загальні злидні, і тому вона втрачає будь-який особистий ключ для розуміння економічних явищ краю.

І коли б хоч її власна доля була така прекрасна. Вона, правда, краща за долю інших верств Галичини, але тільки в порівнянні з загальними злиднями тих верств. Бо ж, не кажучи вже про залежність службовця, про відсутність якої-будь ініціативи і самостійності у громадських справах, навіть з самої тільки грошової точки зору — це злиденна й сумна кар'єра. У всій державній службі є тільки 600 місць з окладом, що перевищує 2000 з. р. на рік, і тільки 20 з платнею понад 4000 з. р. Додаючи навіть поєднання різних функцій, доход від плати за навчання у професорів тощо, не дотягнемо й до числа 50 осіб з таким доходом. Життя нижчих службовців, особливо обтяжених сім'єю, тим більше — в разі якогось випадку або хвороби,— це суцільна смуга безсилого змагання із злиднями. І така ось кар'єра з таким злиденним винагородженням стала вершиною амбіції тієї самої молоді, що в давніших генераціях мріяла про відбудову батьківщини, а тепер нездатна навіть думати про здобуття власної незалежної долі!

X

Вчора ми закінчили скорочений виклад основної цифрової та фактичної частини книжки п. Щепановського, частини, без сумніву, найважливішої, що становить її незаперечну цінність. В нашому скороченні ми намагалися не поминути жодної важливої подробиці, жодного ширшого узагальнення, хоч, на жаль, треба визнати, що й те, що ми були змушені пропустити, кожне найменше спостереження п. Щепановського заслуговує на те, щоб над ним більше подумати.

Усі спостереження й пропозиції п. Щепановського ми подали його власними словами й відверто визнаємо, що досі не зустрічали в нашій економічній літературі книжки, яка б була написана так ясно, живо і разом з тим так стисло предметно, без зайвих фраз, як «Злидні».

Наші зауваження до першого розділу праці п. Щепановського спонукали шановного автора надіслати на адресу редакції «Kurjera Lwowskiego» репліку, що її ми тут з приємністю вміщуємо як бажаний додаток до фактичного змісту його книжки, далі перейдемо до розгляду практичних пропозицій і тієї «програми енергійної економічної політики», яку пропонує п. Щепановський у другій частині своєї праці.

Ось дослівний зміст листа п. Щепановського, що є відповіддю на наше зауваження щодо кількості галицького населення:

«З приємністю констатую, що однієї мети моєї публікації про «Злидні в Галичині» вже досягнуто, а саме, що вона викликала фахову дискусію про справи першочергового значення. «Kurjer Lwowski», надаючи свої шпальти для такої сумлінної і копіткої критики мого невеличкого твору, яка вміщена в ньому кілька днів тому, спричиняє до виховування у громадськості звички конкретно мислити про суспільні питання. Визнаю також, що слушне було запитання вашого рецензента, звідки я взяв цифри заселення Галичини, значно вищі за ті, що подаються у «Roczniku Statystycznym».

Дозволю собі відповісти на це запитання, оскільки відповідь на нього стосується водночас нашої найважливішої суспільної проблеми, а саме — чи зростає у нас продукція продовольства в такій мірі, як населення, чи ні.

Цифри заселення Галичини, на які посилається ваш рецензент, відносяться до перепису населення від 31 грудня 1880 р. Тепер вони вже зовсім застаріли. За сім років від останнього перепису населення збільшилося на семирічне перевищення народжуваності над смертністю більше як на чотириста тисяч душ. Додаючи цей приріст до цифри неповних шести мільйонів населення наприкінці 1880 року, одержуємо цифру 6 400 000 душ на початок 1888 року. Ця цифра, поділена на цифру території, а саме — 78 500 квадратних кілометрів, дає у середньому густоту заселення 81 з половиною душ на кілометр. Щоб уникнути будь-якого перебільшення, я заокруглив до 80 душ і прийняв цю цифру за основу для своїх обчислень.

Зазначую, що моїх цифр, які стосуються населення Королівства Польського, Угорщини та інших країн, також немає в жодних застарілих підручниках та урядових публікаціях. Уся моя книжка, наскільки можливо, стосується теперішнього моменту. Усі старі цифри виправлено до поточного року згідно з правилами статистики. Зрештою, для моєї аргументації це не було потрібне. Злидні Галичини можна було так само добре обгрунтувати на підставі цифр 1881 р., але тоді загальна картина не була б такою правдивою, як вона змальована на основі найновішої інформації.

Це пояснення підводить мене до питання, яке, мабуть, ще виразніше характеризує наші «злидні», ніж будь-який аргумент, вжитий у моїй публікації, а саме: чи зросла за останні сім років рільнича й промислова продукція Галичини настільки, щоб прогодувати приріст 400 000 душ населення? Чи збільшився заробіток наших людей за той час на 20 мільйонів з. р., потрібних для прогодування того додаткового населення хоча б на злиденному попередньому рівні?

Досить поставити таке запитання, щоб зрозуміти, що наші «злидні» збільшуються з кожним роком і що усунення їх стає найважливішим завданням, над яким наше суспільство повинно працювати.

ПАРЦЕЛЯЦІЯ БІЛЬШОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

I

Пан Адам Марассе*, делегат на загальні збори Кредитового товариства*, що відбудуться незабаром у Львові, розробив і опублікував свою пропозицію, яку має винести на ті збори і яка стосується першочергової і життєвої для нашого економічного стану справи неминучого банкрутства нашої більшої земельної власності. Ось зміст пропозиції п. Марассе:

Іпотечне переобтяження більшої власності в Галичині надто відоме, щоб його треба було ще доводити точнішими цифрами. Небіжчик пан Мечислав Марассе у своїй роботі «Про заборгованість галицької більшої власності» («O obdłużeniu większej własności galicyjskiej»), виданої 10 років тому, з'ясував, що іпотечні обтяження абсорбують 53,3 проц. вартості маєтків більшої власності, аргументуючи цей розрахунок незаперечними цифрами й даними. Міркуючи над швидким зростанням заборгованості в останньому п'ятирічччі (1873—1878), у висновку автор-небіжчик говорить: «На основі всіх тих фактів треба зробити висновок, що більша галицька власність займає тепер становище боржника, який, не маючи змоги подолати існуючі тягарі, бере нові позички, щоб ними сплачувати проценти від давніших позик, і що на випадок, коли щаслива зміна не змінить цього згубного становища, більшій земельній власності загрожує катастрофа, якій треба всіма силами запобігти». Це передбачення, на жаль, аж надто швидко здійснилось. За 10 років, тобто в наш час, іпотечне обтяження у порівнянні з вартістю іпотек стало ще більш невигідним, бо доходить до 60 проц.

За таких прикрих обставин постає питання, чи правління Кредитового товариства залишиться тільки німим свідком катастрофи, що загрожує, й обмежиться тільки юридичними засобами з метою забезпечення або стягнення позик, що знаходяться під загрозою, чи, розсудливо розгорнувши ініціативу, зменшить гостру кризу, яку переживає більша власність й допоможе їй вийти з тяжкого становища, не порушивши ні в чому прав іпотечних кредиторів і фондових установ. Вважаємо, що саме останній шлях для добра краю дуже доцільний.

Маючи такі аргументи, дозволимо собі поставити ряд пропозицій, що тільки продовжують і розвивають наші погляди й пропозиції, подані у 1881 та 1882 рр., і прихильно прийняті тоді загальними зборами і частково (як напр., емісія нових 4 проц. закладних листів) одноголосно затверджені. У нинішній ситуації можна вказати на два засоби самодопомоги: один — це дальше проведення конверсії, другий — внутрішня колонізація, тобто так звана парцеляція.

I. Конверсії уже частково проведено правлінням Кредитового товариства і то з найкращим результатом, отже, йдеться тільки про те, щоб усунути інші перешкоди, які стоять на цьому шляху.

Щоб швидко і повністю провести конверсії в Кредитовому товаристві, досить встановити норми, за якими кожен конверсуючий, хто одержав 5 проц. позики на основі податкової спроможності або ж на основі давнього оцінного статуту (до 1883 р.), має право на додаткову позику при конверсії на 4 з половиною проц. — шість, при конверсії 4 проц. — дванадцять від ста первинно позиченого капіталу.

II. У зв'язку із стагнацією й недовір'ям капіталу до землі, яка тепер не тільки в нас, а ніде не дає належного опроцентування, одночасно при високому іпотечному обтяженні парцеляція перетвориться на важливий чинник допомоги й рятунку. Адже таким чином ми не збуваємо землі в чужі руки, а знаходимо покупця на місці, який може запропонувати найвищу ціну. Якщо при цьому візьмемо до уваги, що тепер зовсім інші умови вироблення рільничої продукції, ніж були колись, то тим більше прийдемо до переконання, що треба зробити все, щоб швидше звільнити землю від зайвого іпотечного обтяження. Бо якщо недавно продукція збіжжя ще грала основну роль, а отже, чим більші були масиви орної і добре засіяної землі, тим більша була надія на прибутки, — то останнім часом надзвичайне зниження цін на плоди землі змушує більшу власність зменшувати рільничі підприємства, інтенсивніше використовувати працю. Тепер більше, ніж будь-коли, правдиво звучить думка, яку висловив Воловський*: «La terre est devenue une machine, dont les capitaux sont les moteurs»[1]. Тепер не йдеться про те, чи шмат землі, на якому працює більший власник, великий чи малий, але про те, чи він поєднується з якоюсь промисловістю, що дозволила б вирощені плоди землі переробити на місці і в поліпшеній формі збути по вищих цінах, оскільки продукція сирих плодів у зв'язку з закордонною конкуренцією і високими податками та цінами на робочу силу вже зовсім не оплачується.

Однак для того, щоб виключно рільничі господарства перетворити на господарства рільничо-промислові, потрібний капітал фахового знання і капітал готівкою. Отже, це завдання нелегке! При іпотечному переобтяженні капітал готівкою можна здобути тільки за допомогою парцелярії, а зменшення іпотечних тягарів буде великою вигодою і поступом у цьому напрямку. Інакше стоїть справа з меншою власністю, бо якщо останнім часом господарські умови невигідно склалися для більшої власності, то менша власність не тільки не потерпіла, а навіть має зиск із низької тепер ціни на землі. Якщо глянути на аграрні відносини меншої власності, то питання це швидко з'ясується. Відомо, що в Галичині переважає мала селянська власність, якій належить майже $^3/_5$ усіх грунтів краю, і понад 350 000 селянських родин мають менше 5 моргів землі (з них 216 000 — менше 2 моргів); 350 000 родин — а це $1^3/_4$ мільйона людей — потрапляють в таке становище, що в разі, коли жнива випадуть нещасливо або не вродить картопля, вони наражені на голодну смерть! При таких жалюгідних аграрних відносинах сучасна низька ціна на плоди землі наскільки вбивча для більшої власності, настільки бажана для тієї $^1/_3$ населення краю, що живе з дня на день, не маючи достатнього шматка землі під ногами. Саме тому в тієї частини населення надзвичайно сильне бажання прикупити землі, це її мрія, і від нас самих залежить, щоб, даючи таку змогу й полегшуючи купівлю грунтів біднішому сільському населенню, одночасно визволити від іпотечного переобтяження більшу власність.

---

[1] Земля перетворилася в машину, двигунами якої стали капітали (*франц.*).— *Ред.*

II

Полегшення парцеляції знищить ту перешкоду, яка, відгороджуючи, неначе китайським муром, більшого власника від меншого, не давала доступу останньому до дешевого земельного кредиту у формі 4 проц. закладних листів. Відмежування, яке колись було цілком природним, не можна ніяк погодити з духом часу, з духом сучасного законодавства, кардинальною основою якого є рівність усіх перед законом. Рівність перед законом веде за собою рівність на всіх ділянках суспільної праці, де єдину різницю становить тільки особиста заслуга. Отже, тепер, коли як правові, так і економічні причини вимагають знесення середньовічних перешкод, незгідних і навіть шкідливих для господарського розвитку краю, я дозволю собі дати таку пропозицію: «Загальні збори делегатів Кредитового товариства схвалюють зміну статуту в такому напрямку, щоб на майбутнє мінімальною можливою позикою було не 500 з. р., а 50 з. р. і членом галицького Кредитового товариства може бути кожний власник іпотеки, вартість іпотеки якого приносить 100 з. р. у віденських асигнаціях». Прийняття такого правила приводить до іншої редакції параграфів 1-го, 2-го, 89-го і 91-го статуту. Однак зміни ці не потребують дозволу високого сейму, тому що мета інституції від такого розширення діяльності не міняється, як цього застерігає параграф 90. Оскільки порядок надання дрібних позик закладними листами зовсім інший, ніж при більших, варто створити окремий відділ на чолі з директором цього відділу. І зрештою, здається, що жодна зміна ні в системі Кредитового товариства, ні в устрої дирекції або контрольної ради не потрібна.

Запроектована постанова матиме, безперечно, велике значення, бо зможе позитивно вплинути на зміну аграрних відносин краю, але зміну на краще! Повертаючись до питання іпотечного переобтяження більшої власності, вбачаю в запропонованій пропозиції такі вигоди для краю:

1. Цілковитий переворот в умовах існування й відтворення більшої власності мусить принести незабаром зміну в її устрої та занепад багатьох господарств, якщо завчасно

не обдумати засобів рятунку. Часто-густо необхідна ліквідація, але якщо провести її самим розумно й обережно, обійдеться без розорення тисяч родин. Замість 145 000* великих і важких рільничих підприємств, які здебільшого не відповідають меті, оскільки працюють зі збитком, від нас самих залежить створення більшої кількості менших, звільнених від надміру іпотечних тягарів і забезпечених відповідним оборотним капіталом, що працюватимуть з користю для себе і для краю.

2. Один і три четвертих мільйона людей, що за теперішнього землевласницького устрою перебиваються з дня на день, не маючи достатніх засобів для існування на землі, якою володіють, можуть легко виправити своє становище й забезпечити собі на майбутнє умови розвитку. Акція була б надзвичайно проста. Більший власник, продаючи віддалені і менш потрібні парцели свого господарства, які для нього майже не становлять якоїсь вартості, а подекуди бувають навіть обтяжливими, переносить на підставі іпотечного зв'язку це обтяження також і на продану частину. Покупець звертається до правління Кредитового товариства (відділу меншої власності) з проханням про промесу позики, що її можна дати на придбану ділянку. Дирекція, визначивши розмір позики, дозволяє списати решту суми, яка внаслідок іпотечного зв'язку обтяжує продану ділянку, а промесу, видану після виповнення прохачем умов, обернену в гроші, затримує в себе й одержану готівку вписує на користь більшої власності як борг нового набувача. При цьому не можна допустити, щоб позика, призначена новому набувачеві, була менша від тієї суми, що припадала на ту саму ділянку за іпотечного обтяження цілості. Новий власник не повинен платити готівкою всього, а тільки другу половину ціни придбаного грунту передає на руки більшої власності або її кредиторів по Кредитовому товариству. Таким чином, більша власність поступово звільняється від іпотечного переобтяження, а меншій власності полегшується набування землі, яка для неї так необхідна і вартість якої вона вміє цінити!

Згодом з меншої власності утвориться такий потрібний на селі середній стан, з представників якого виникне майбутнє управління громади і школи: він стане і споживачем крайових виробів, адже тепер ніяк не можемо вийти з зачарованого кола: крайові фабрики не здатні утриматися через брак споживача, а споживач привозить з-за кордону потрібні товари, бо крайові вироби не задовольняють його вимог.

Беручи за основу підрахунки 1881 року, згідно з якими заборгованість більшої власності в Галичині сягала 177 мільйонів з. р., тоді як вартість більшої власності прийнято рахувати на 300 мільйонів, більша власність могла б у зв'язку з поширенням діяльності Кредитового товариства в цьому напрямку легко звільнитися від переобтяження 27 мільйонів з. р., які радо взяла б на свої плечі, разом з відповідним грунтом, менша власність. Ця остання, маючи тепер для сплачування тільки 93 мільйони з. р. боргу, підвищила б свій пасивний стан на 120 мільйонів, що становило б разом з теперішнім обшаром 8 мільйонів моргів землі, середня заборгованість винесла б 15 з. р. на морг. Отже, заборгованість доволі незначна порівняно з більшою власністю, тим незначніша, що кошти продукції значно менші у меншої власності, ніж у більшої.

У зв'язку з вищесказаним, рекомендуючи загальним зборам свою пропозицію для затвердження, закінчую її цитатою з названого вище автора, який у своїй роботі про земельний кредит в Австрії говорить таке: «Коли, після закінчення 7-літньої війни*, виснажені тривалим лихом, що несе з собою кожна війна, майже падаючи під важким тягарем невдач, земельні власники Шльонську були близькі до згуби, Фрідріх Великий* врятував їх від цілковитого банкрутства заснуванням Кредитового товариства. З гордістю згадував після кільканадцяти років цей видатний монарх у своїх мемуарах, що 2000 шляхетських сімей у завойованій ним частині Шльонську мають завдячувати йому, що залишились у маєтках своїх батьків і не поступилися місцем чужинцям»[1]. У наш час монархи мають перед собою інші завдання, однак суспільство тепер таке дозріле, що може й повинно само про себе дбати.

Стоїмо перед не менш важливими історичними подіями, які сповнені великих наслідків і вимагають, щоб ми, впорядкувавши свої майнові відносини, зміцніли в матеріальному та моральному відношенні і могли спокійно дивитися в майбутнє.

Адам Марассе, делегат-заступник з виборчого округу Бржеско.

---

[1] Див.: Dzieła ekonomiczno-polityczne i statystyczne Mieczysława hr. Marassé. Kraków, 1887. Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego. Tom 1-szy, str. 103.

ЕКОНОМІЧНА ПРОГРАМА

Тепер приступаємо до позитивної частини праці п. Щепановського, негативну частину якої ми скорочено подали в ряді статей під заголовком «Злидні Галичини в цифрах». В цій частині, як і в попередній, автор твердо стоїть на реальному грунті, далекий від усяких мрій і утопій, та водночас не жаліє гострих слів на адресу дотеперішнього засліплення в економічних поглядах нашої громадськості і наших правлячих верств. Сміливо можна сказати, що назване «економічною програмою»,— це великою мірою тільки тлумачений словами вираз тієї facit[1], яка виникає з нагромаджених автором цифр.

«Усі ми відчуваємо, що край наш хворий,— продовжує п. Щепановський,— але замість того, щоб шукати в картині крайового господарства і діагноз хвороби, і вказівки на її лікування, керуємося особистими примхами й випадковими симптомами. Якщо взяти економічні відносини, то весь край перебуває у світі вигадок, фантастичних побоювань і сподівань, та тільки об'єктивне пізнання дійсності може вказати і розмір лиха і шлях до рятунку. Це стосується не лише відсталих елементів, а й середовища людей доброї волі та енергійних, де також часто панують згубні гасла й твердження, які суперечать дійсності і приймаються як незаперечні істини.

Прикладом таких помилкових тверджень можуть служити статті про еміграцію нашого люду в Америку, які час від часу з'являються з даремними намаганнями стримати той еміграційний рух. Такі статті були б актуальні, якби у нас не гинуло щороку по 50 000 чоловік від голодної смерті. Ми бачили, що, в порівнянні з Конгресівкою, Галичина від 1860 р. втратила від браку засобів існування півтора мільйона населення, яке б додатково заселяло її тепер при створенні відповідних умов для заробітків та утримання. Отже, якщо за час з 1860 р. емігрувало якихось 100 або 200 тисяч чоловік, то, напевно, цей факт навіть на одиницю не зменшив кількості сучасного галицького населення, хіба що на таку кількість зменшив число жертв від голодної смерті. Не сто тисяч, а мільйон, цілих півтора мільйона могло емігрувати, а населення залишилось би, як і тепер, стільки, скільки могло б знайти собі засобів для існування. Уся різниця полягала б лише в тому, що надмір населення, надмір, для якого вже не було засобів до існування, був би емігрував, замість гинути з голоду. Навпаки, еміграція селянства є одним із багатообіцяючих симптомів на майбутнє. Вона показує, що наш польський селянин, змагаючись з долею, не піддається злидням бездумно. Забуваємо, що протягом історії поляки складали колонізаційний елемент, що вся Литва, Поділля, Україна мають повно слідів колишніх польських колоній, які становили певний етнічний зв'язок між землями колишньої Речі Посполитої. Правда, сумно, що політичні відносини не дозволяють скерувати ту еміграцію на південний схід, до берегів Чорного моря, того натурального пристановища для надміру карпатського населення. Але якщо мають вдома гинути з голоду, то в сто разів краще, щоб емігрували до Америки. Нехай сотий повернеться із сяким-таким капітальчиком, з досвідом, то стане зародком нових думок і уявлень у застоєній масі нашого сільського населення. А втім, у нас виявляється те саме, що й у всій Європі. Під час вилюднення Іспанії в XVIII столітті єдиними провінціями, що не втратили населення, були землі басків, саме ті, з яких завжди відходила найпотужніша течія еміграції у Новий Світ. Так само й тепер різко зростає населення Англії, Німеччини й Італії, країн величезної еміграції. І навпаки, населення Франції та Бельгії, країн, з яких еміграції майже немає, залишається приблизно на тому ж самому рівні. І дивний збіг обставин: піренейські департаменти у Франції, єдині, де панує активна еміграція, належать водночас до невеликої кількості департаментів, де попри все це населення зростає. Так само й у нас, у емігруючих поляків населення зростає швидше, ніж у доматорських українців, хоча українці живуть на кращих землях і мають набагато більше ріллі, ніж поляки. Бо еміграція майже завжди є доказом пробудження енергії і заповзятливості народу та більшої расової життєвості. Я не тільки не нарікав би на цю еміграцію, а, навпаки, подав би її за приклад нашій інтелігенції, що добивається нужденних посад у судах і староствах. Принаймні половина всієї нашої молоді повинна б шукати щастя за кордоном, змагатися у конкуренції з чужинцями і повертатися з грошима і досвідом на батьківщину. Таким чином, вона стане справжньою підпорою, а не тягарем. Кожний такий молодий поляк, що поселиться за кордоном, є офірою, яку вирвано від голодної смерті, а поденників і писарчуків ще доволі залишиться вдома. Треба тільки подбати, щоб ті, хто тимчасово емігрують, не забували про батьківщину.

---

[1] Роботи (*лат.*).— *Ред.*

До цих слів тільки додамо, що тепер, уже протягом кількох років, така еміграційна течія з'явилася й поміж українцями, а саме серед їхньої найзахіднішої частини — лемків, що вже створили в Америці (у Шінандебі) квітучу колонію і центр нової освіти (з власною друкарнею, щоденною газетою, театром і т. п.). Ця лемківська еміграція відзначається тим, що переважна більшість її емігрантів їде до Америки не на стале, а тільки на заробітки, надсилає звідти додому зароблені гроші, за якийсь час повертається з запасом грошей, а також цінним життєвим досвідом. Дивна річ, незважаючи на те, що місцева влада докладно поінформована про характер цієї еміграції, майже всі емігранти скаржаться на різні перешкоди з боку влади, а особливо з боку низових органів, що чинять їм перепони тоді, як вони покидають край, з якого жене їх не бажання шукати пригод ані легковажність, а тільки голод!

Другий приклад таких економічних ненормальностей, що вважаються за очевидну аксіому, це загальнорозповсюджена думка, начебто в нас по відношенню до землі бракує населення, тоді як кожний буквар народної школи повчає, що Галичина належить до найбільш заселених частин Європи. Кожна 1000 селян у Галичині має тільки 1600 гектарів, а в Конгресівці 2700 гектарів. Навіть у густонаселеній Чехії на 1000 рільників припадає 2300 гектарів, а в Англії, ще більше заселеній, на 1000 рільників — навіть 3700 гектарів, тобто удвічі більше, ніж у Галичині. В той же час англійські рільники мають втричі більше худоби за галицьких. Ще більша різниця щодо кількості населення інших фахів, або, інакше кажучи, домашніх споживачів рільничої продукції. На 1000 рільників у Галичині припадає 333, в Конгресівці — 666, Чехії — 1450, а в Англії навіть — 4000 таких домашніх споживачів. Отже, англійський рільник має вдвічі більше землі, втричі худоби і вдванадцятеро домашніх споживачів за галицького. Виходить, галицький рільник скривджений у всіх відношеннях. В той час, як нижчому рівневі щодо кількості худоби або домашніх споживачів можна запобігти, то як можна запобігти браку землі?

Можна говорити про нестачу робочої сили в порівнянні з землею в Бессарабії, в американських преріях, в Австралії, але, певно, не в Галичині, де вже й без того на кожного рільника припадає менше землі, ніж у будь-якій европейській країні. Отже, можна говорити про поганого робітника, про малу платню, про брак добрих знарядь, але не про надмір землі. Однак вигадка про надто велику кількість землі дає підставу для загальної думки, ніби в Галичині тільки система екстенсивного господарства може мати якийсь успіх, але навпаки, вищенаведені цифри переконують, що де-де, але саме в нас брак землі вказує на потребу якнайінтенсивнішого господарювання.

З ЦАРИНИ ФІСКАЛІЗМУ*

Не раз вказувалося на згубний вплив стягання зарібкового податку з осіб, що займаються так званим домашнім промислом. Ретельність податкових інспекторів у цій галузі праці веде до того, що всякі зародки розвитку даного промислу, підтримуваного на сеймі, ба навіть в самому уряді шляхом надання значних громадських коштів, всихають, ніби їх підточила філоксера. Від напівурядових кіл маємо нині таке повідомлення:

«Протягом останнього часу дедалі частіше надходять скарги на нібито несправедливе оподаткування домашнього промислу. Крайова скарбова влада, бажаючи усунути всілякі сумніви з цього приводу й заразом дати підвладним органам сталу й недвозначну директиву, видала останнім часом інструктивне розпорядження, згідно з яким від податку звільняються селяни, основним заняттям яких є землеробство і які поряд з цим займаються промислом як побічним заняттям не постійно, а тимчасово у власних приміщеннях без промислових помічників (челядників чи учнів) у настільки невеликому розмірі, що такий побічний заробіток сам по собі і навіть у поєднанні з іншим заробітком такого роду не може забезпечити незалежного існування. Особи, що поряд із обробітком грунту займаються таким побічним заробітком тимчасово, звільняються від зарібкового податку й тоді, коли з виробами свого промислу вони відвідують найближчі недільні торги чи ярмарки. Інакше стоїть справа з особами, що вважаються зайнятими у домашньому промислі, однак основу існування яких не становить рільництво або що зовсім не посідають грунту і займаються продуктивною промислосвою діяльністю у власних житлах, не залучаючи, щоправда, промислових помічників, але за допомогою членів власної родини і домашніх у настільки значних розмірах, що із своїми виробами відвідують навіть більш віддалені торги і частково користуються для їх транспортування найнятими возами. У цьому випадку скарбова влада не вважає домашнього промислу за тимчасовий, тільки побічний заробіток, але за «регулярно виконуваний промисел». Такі підприємці, за діючими правилами, не звільняються від зарібкового податку, а відтак мають подати скарбовій владі декларацію, необхідну для обчислення зарібкового податку. Органам, які визначають розміри податку, вказано, що вищенаведене положення має застосовуватися й тоді, коли особи, які займаються таким промислом і зобов'язані до внесення зарібкового податку, політичною владою чи торговою палатою* не вважаються за підприємців згідно з положенням про промисловість. Остання вказівка важлива, бо, згідно положення про промисловість, зацікавлені кола за критерій оподаткування часто вважають тільки промисловий характер певного заробітчанства і це теж викликає численні скарги та рекламації».

Еластичність наведених розпоряджень скарбової влади так впадає в очі, що коли б ми мали у Відні належне представництво, воно б негайно зажадало докладніших роз'яснень. Але оскільки надії на це немає, було б добре, щоб крайова промислова комісія спонукала крайовий виділ* до якихось більш старанних рекомендацій.

ПРОМИСЛОВІСТЬ БЕЗ ПРОМИСЛОВЦЯ

Тиждень тому відбулося засідання комісії промисловості й ремісничого виробництва, до складу якої призначено вісім нових членів. Отже, ця комісія складається з 18 членів, крім голови, яким de jure[1] є пан маршалок крайовий, і від цього часу приймає коротшу назву «комісії крайової для промислових справ». Як у складі та назві цієї комісії, так і в її дотеперішньому устрої повинні відбутися кардинальні зміни на основі ухвали сейму. Однак якщо майбутня організація крайової комісії базуватиметься на основі ухвали сейму, то треба шкодувати, що ця ухвала, прийнята напередодні закриття сейму дуже раптово й без глибокого вивчення, якого вимагала справа, обійшла мовчанкою ті побажання краю щодо цього питання, які неодноразово обговорювалися в нашій пресі і знайшли яскравий вияв у петиції львівської торгової і промислової палати до крайового виділу, в петиції Політехнічного товариства, яке мало на меті основні умови організації комісії, такі що її почесне завдання — постійно і розумно опікати крайову промисловість — було вільне від впливів і примх тої чи іншої особистості. Отже, організація крайової комісії, згідно з петицією Політехнічного товариства, повинна спиратися на вільний вибір делегатів від тих установ, які в першу чергу покликані до нагляду за розвитком нашої промисловості, а саме: музеїв промисловості, вищих промислових і технічних шкіл, політехнічного товариства, торгових палат і ремісничих корпорацій. Тим часом сейм, як майже всі справи, так і цю полагодив по-шляхетськи, беручи до уваги швидше підбір гармонуючого з собою товариства в комісії, ніж вибір енергійних працівників, представників незалежних інституцій.

---

[1] Юридично, відповідно до закону *(лат.)*.— *Ред.*

Бо ухвала сейму дозволяє кооптувати потрібну кількість членів комісії згідно з її думкою та думкою крайового виділу. Отже, це принцип зовсім протилежний тому, якого домагалася громадська думка краю, тому що кооптування дозволяє ще більше зміцнити односторонні впливи й хибний напрямок у роботі комісії, тоді як вільний вибір делегатів від різних установ рішуче заперечує будь-яку шкідливу сваволю. Тому-то в нинішньому складі крайової комісії промислових справ хибність принципу кооптування її членів уже помітна. Бо серед 18 членів промислової комісії маємо: 4 рільників, 4 адвокатів або юристів, 4 професорів, 2 державних урядовців, 2 директорів банку, 1 банкіра й експедитора та 1 залізничного інспектора — а промисловця жодного. У цьому складі є, щоправда, члени деяких вищезгаданих установ, але це члени вибрані, так би мовити, з вільної руки, а не делегати, які діють згідно з певною інструкцією, наданою їхніми мандатами.

Зрештою, бачимо, що в теперішньому складі комісії немає представників промислових шкіл, торгових палат і ремісницьких корпорацій, а такий принцип нічим не можна виправдати, тому що, без сумніву, їхня присутність у комісії була б кориснішою, ніж, наприклад, адвокатів або експедиторів.

Закінчуючи ось ці зауваження, висловлюємо надію, що комісія, зміцнившись підбором нових фахових сил, стане на шлях діяльності у більш практичному напрямку та що невдалі експерименти, якими керувала досі одна не дуже щаслива рука, більше не повторяться. Та не перестанемо апелювати до сейму, щоб організацію крайової комісії, установи, яка має перед собою такі широкі й почесні завдання, заснувати на більш здорових і більш відповідних до мети принципах.

СЕКРЕТ КОЛА ПОЛЬСЬКОГО*

З великою таємничістю виїхала дня 23 цього місяця польська делегація з Відня.

Протягом чотирьох ночей точилися запеклі дебати навколо горілчаної справи. Аргументи, що їх наводили окремі промовці на захист чи то продуцентів, чи то консументів, були до деякої міри влучні. Усе це відбувалося в колі на відкритих засіданнях, про все це міг довідатися кожний, хто займається справами кола і краю. З усієї цієї чотириденної дискусії збережена в секреті тільки одна деталь і то внаслідок ухвали кола. Цей секрет стосується пропозиції, яку вніс д-р Рутовський* від імені горілчаної комісії кола. Пропозиція, як це вже відомо читачам з наших телеграм, повинна на підставі ухвали кола стати основою для переговорів пана Грохольського* з урядом. Пропозиція Рутовського і товаришів повинна бути справді дуже важливою, вирішальною у горілчаному питанні в межах проекту Дунаєвського*. І саме тому, що вона стосується всього краю: міщан, селян і більших власників, повинна залишитися в секреті, в той час як урядові, міністрам та цілому штабу міністерських чиновників вона вже відома. Поки про цю секретну пропозицію п. Рутовського не повідомлять широкі кола виборців так, щоб могла виникнути публічна дискусія, а не таємні домисли, доти можна підозрювати, що ця пропозиція не терпить денного світла, доти буде відкрите поле здогадів на тему шкідливості цієї пропозиції. Сама ж бо логіка диктує, що громадські справи в конституційній державі не можна улагоджувати секретно.

Оскільки ми не належимо до розряду Hof і Geheim-ратів[1], то вважаємо своїм обов'язком зняти завісу таємниці, яку собі ухвалила більшість членів кола.

Пропозиція Рутовського полягає в слідуючому:

«Комісія польського кола для реформи податку на спирт пропонує:

коло польське зволить ухвалити:

I. Коло польське вважає гуртову систему (Pauschalsystem) оподаткування найбільш відповідною для рільничих гуралень. Отже, треба насамперед дбати про збереження існуючого права вибору для рільничих гуралень між гуртовим податком та податком на спирт.

II. Якщо б не вдалося зберегти це право вибору, коло польське погодилося б на принцип споживчого податку тільки з умовою, щоб в урядовій пропозиції було введено такі зміни:

1. Податкова норма (Steuersatz) знижується з 35 і 45 з. р. на 25 і 35 з. р.

2. При податковій нормі (Steuersatz) 25 з. р. встановлюється відшкодування з державної скарбниці на користь пропінаційного фонду від 1889 р. до кінця 1910 р. по 1 мільйону з. р. на рік.

3. Контингент для рільничих гуралень збільшується за рахунок виділення з усього контингенту 40 проц. на користь рільничих гуралень і поділу решти так: 32 проц. для фабричних гуралень, а 68 проц. для рільничих гуралень. При цьому треба намагатися внести поправку в розподіл контингенту між обома половинами монархії, який був розрахований зі шкодою для австрійської частини монархії.

4. Поняття рільничої гуральні розширюється завдяки тому, що їй дозволяється продукувати 8 гектолітрів денно протягом 8 місяців.

5. Знижка для рільничих гуралень збільшується для гуралень потужністю до 2 гектолітрів на 5 з. р.

» до 5 гектолітрів на 4 з. р.

» від 5 до 8 гектолітрів на 3 з. р.

---

[1] Придворних і таємних радників (*нім.*).— *Ред.*

6. Буде створений позичковий фонд на інвестиції для рільничих гуралень Ціслітавії* в сумі 2 мільйонів з. р.

7. Закон входить в силу від 1 жовтня 1888 р.».

Горілчана комісія польського кола замість того, щоб виступати з такими компромісними пропозиціями, які мають на собі слід винятковості на користь власників гуралень, майже не беручи до уваги інтересів споживачів, краще запропонувала б панові міністрові фінансів — якщо він, як твердить, конче потребує грошей — аналогічне оподаткування вина, бо ми не бачимо причини, чому саме трунок бідного робітника повинен бути оподаткований вище, а не напій заможних і багатіїв. Далі вона повинна була зажадати, щоб витягли з актів забутий вже на протязі семи років проект особисто-прибуткового податку, який би дав можливість витрушувати кишені капіталістів для загального добра. Крім того, треба було вимагати прискорення проекту оподаткування оборотів грошової і товарної біржі і введення або підвищення інших податків на предмети розкоші, а саме: на карети, лакеїв, скакових і цугових коней, карти, титули барона, графа і князя, а також на ордени і т. п.

Таким чином п. Дунаєвський мав би безліч грошей.

ГАЛИЦЬКА ПРОМИСЛОВІСТЬ

I

Цими днями в пресі з'явився звіт промислових інспекторів за 1887 рік, а саме: звіт загальний і детальний галицького інспектора п. Арнольда Навратіла. Як і в попередні роки, так і тепер хочемо на основі того звіту показати нашим читачам справжню картину галицької промисловості і тих її недоліків, які пан інспектор помітив під час своїх інспекційних виїздів.

Загалом в усій нашій половині монархії число промислових підприємств, що їх відвідали інспектори, досягало в 1887 році 4190 з 5564 з механічними моторами потужністю 151 411 кінських сил. У названому числі було 1520 закладів без моторів. Усі ці заклади давали роботу 260 064 робітникам, а саме: 173 631 чоловікові і 86 433 жінкам. У віці 10—12 років було 53 робітники, від 12 до 14 років — 542, інші мали більше 14 років. За всі чотири роки існування установи промислових інспекторів відвідано всього 12 028 закладів з моторами потужністю 513 442 кінські сили, які забезпечували роботою 987 666 робітників.

Минулого року інспектори констатували всього 3011 фабричних нещасних випадків, у тому числі 255 смертей. Найбільше нещасних випадків трапилося на фабриках металів (856), машин (696), гуральнях, броварнях і пекарнях (236) та на будовах (244).

Після цих деталей, взятих із загального звіту, переходимо до звіту п. Навратіла про стан промисловості в Галичині та на Буковині.

У 1877 р. п. Навратіл був у інспекційних подорожах 160 днів; за цей час він відвідав 383 заклади, а саме 339 в Галичині і 44 на Буковині, в тому числі 12 візитів зробив уночі, а 19 в неділю. У порівнянні з попереднім роком число днів, присвячених інспекційним подорожам, було на 22 менше, що викликано збільшенням канцелярської праці, яка забирала багато часу. Крім зауважень, які п. інспектор мусив давати в письмовій формі власникам фабрик і промислових закладів про помічені невідповідності, а також, крім повідомлень, зроблених властям про помічені порушення промислових законів, п. Навратіл переслав протягом минулого року 340 постанов промисловим властям.

У числі 383 промислових закладів, що відвідав минулого року п. інспектор, 149 не мали інших моторів, крім людських рук, 126 мали парові мотори, 133 водяні і 2 газові мотори. У тих закладах працювало 8668 чоловіків і 955 жінок, разом 9623 робітники.

Приміщення, в яких працюють ті робітники, не завжди, на думку інспектора, влаштовані так, як це потрібно для безпеки життя і здоров'я робітників. Причини цього треба шукати в тому, що в давніх будівельних законах з 1786 р. не було жодних вказівок для промислових будинків, та й новий будівельний закон для 29 галицьких міст з 1882 року згадує про них загально, а будівельні закони для Львова, Кракова і Чернівців також нічого не говорять про такі будови.

Іншим недоліком галицьких промислових закладів є тіснота. Тільки там, де пущено в рух більші машини, робітники мають доволі повітря, якого в бічних проходах звичайно припадає 0,6 кубічних метра на одного робітника, а в головних приміщеннях — 1 куб. метр. Натомість там, де машин немає, або там, де використовуються малі машини, як, наприклад, у кравецьких, шевських, картонажних майстернях, на фабриках сірників, у поліграфічних закладах і закладах художнього промислу, де робітники сидять один біля одного і всі містяться в тісних і низьких приміщеннях, внаслідок браку повітря іноді стоїть такий сморід, що людина, яка має не зовсім притуплені нерви, заходячи туди, зомліває. Усунути цей недолік дуже важко, оскільки підприємці надто часто не мають грошей на проведення потрібних змін або не можуть знайти відповідних приміщень.

Що ж до вентиляції робочих приміщень, то і в цьому відношенні за минулий рік не відбулося жодної корисної зміни в порівнянні з попередніми роками. Тільки невелика кількість галицьких промислових закладів має взагалі сяке-таке вентиляційне устаткування, але й ці нечисленні заклади запровадили в себе те устаткування не з огляду на робітників, а заради фабричних цілей, за винятком згаданої у минулорічному звіті фабрики «Зіпсер і син» в Мікушовичах коло Бялої.

В багатьох закладах, особливо дрібної промисловості, вікна взимку старанно заклеюються. Величезна більшість промисловців задовольняється так званою природною вентиляцією, при якій зміна повітря відбувається через випадкові шпари і пори в стінах під впливом різниці температури і повітряного тиску. Така вентиляція, особливо в приміщеннях, де працює значна кількість робітників, наражає їх на всю шкідливість зіпсованого повітря. У окрузі, довіреній його контролю, п. інспектор зустрівся з дуже поганим розумінням важливості доброї вентиляції.

У більших закладах промисловці задовольняються тим, що встановлюють вентилятор будь-якої системи і дбають про те, щоб він діяв хоча б у присутності інспектора. Інспектор повинен часто звертати увагу на недоліки таких вентиляторів, які не можуть у робочому приміщенні як слід очистити повітря, а крім того, викликають такі дошкульні для робітників протяги, що вони самі просто припиняють їх функціонування.

У дуже багатьох робочих приміщеннях немає достатнього освітлення, деякі з них зовсім темні, особливо ті, що містяться в будинках, які стоять не окремо, а в тісних вулицях, забудованих високими домами, у приміщеннях на перших поверхах, вікна яких виходять на тісні подвір'я і часто тільки на північну сторону. В багатьох промислових закладах робочі приміщення знаходяться у довгих і вузьких кімнатах, внаслідок чого робочі місця, віддалені від вікон, бувають майже темні. У багатьох випадках простір вікон не відповідає розміру робочого приміщення або площі підлоги. В дуже багатьох робочих приміщеннях, особливо металевого виробництва, стіни та стелі майже зовсім чорні і затемнюють робоче приміщення. В усіх випадках робітники, що працюють у таких приміщеннях, наражаються на зіпсуття або втрату зору, особливо тоді, коли виконують роботи, які вимагають напруження очей. Штучне освітлення робочих приміщень також майже скрізь незадовільне, навіть у тих закладах, у яких застосовується електрика.

II

Вогнестійкі сходи є рідкістю в окрузі, довіреній під нагляд львівського інспектора, оскільки, крім державних фабрик тютюну в Галичині та на Буковині, тільки 6 фабрик забезпечено вогнестійкими сходами, які містяться в мурованих сходових клітях. Жоден млин — а це звичайно будинки 4- і 5-типоверхові — не має вогнестійких сходів, а коли взяти до уваги, що в тих будинках тільки зовнішні стіни зроблені з твердого матеріалу, а все інше з дерева, стелі нижнього поверху є водночас підлогами верхнього й ані не оштукатурені, ані не заліплені, а стіни зроблено переважно з простих дощок, то ясно, що в разі пожежі небезпека для робітників, які працюють у таких будинках, неминуча, особливо в зернових млинах, у яких переважають дерев'яні машини, і елеватори, численні сходові отвори і т. п. можуть з великою швидкістю рознести пожежу по цілому будинку.

Загальновживані залізні сходи зовсім не відповідають своїй меті, тому що на випадок пожежі люди в великій паніці падають з таких сходів, а там, де працюють жінки, їх взагалі не можна застосовувати.

Винятково незадовільні умови існують на галицьких шкіряних заводах, оскільки на них не застосовують машин і виробництво провадять надто примітивним способом. На думку п. Навратіла, галицькі гарбарні влаштовані так, що жодне виправлення окремих недоліків нічого не дасть і що кожну гарбарню треба було б повністю заново перебудувати, щоб вона відповідала встановленим правилам. Такої ж думки п. Навратіл про галицькі нафтові дестилярні, про фабрики сірників, про тартаки і багато інших промислових закладів. Те, що існує, дуже погане, і саме тому надзвичайно важливо здійснити бажані зміни.

Досить докладно йдеться в згаданому звіті про друкарні. Пан Навратіл відвідав усі галицькі друкарні і свідчить, що жодна з них не має ані достатньої вентиляції, ані достатнього освітлення.

Пан інспектор констатував також, що складачі повільно отруюються оловом, сурмою і миш'яком.

Минулого року до відома п. інспектора дійшло 79 нещасних випадків, у тому числі 16 випадків смерті в промислових закладах.

Однак число нещасних випадків було, мабуть, набагато більше, тому що й ті, про які він дізнався, дійшли до його відома або з газет, або випадково під час інспекційних поїздок. У першому разі інспектор констатував кожний такий випадок, звертаючись до відповідного староства, у другому випадку годі було дізнатися щось докладно, оскільки робітників, з якими трапилося нещастя, не було вже на роботі, а інші робітники і підприємці, очевидно, нічого докладного сказати не сміли або не хотіли. Найбільше нещасних випадків мало місце на тартаках, перегінних нафтових заводах і на будовах — на останніх п. інспектор нарахував 19.

У тартаках найбільше нещасть трапляється через нестачу охоронних засобів при пилах-циркулярках. Взагалі таких охоронних засобів підприємці вживають тільки pro forma[1], отже, мало відповідних своїй меті, а іноді, навіть при добрій волі, не вміють вибрати найбільш відповідного приладу.

Нещастя на нафтових дестилярнях трапляються насамперед внаслідок їх незадовільного устаткування, а саме внаслідок того, що місце, де топиться під котлом, не відокремлене належно, тому дуже часто виникають вибухи й пожежі, причому робітникам буває важко врятувати життя. Друга небезпека, що загрожує здоров'ю робітників, які працюють у нафтових дестилярнях, полягає в тому, що дестильований продукт чистять за допомогою сірчаної кислоти у відкритому посуді, таким чином, робітники мусять дихати кислотою, яка виділяється з нього.

Про нещасні випадки п. інспектор подав протягом 1887 року до цісарсько-королівського намісництва 12 звітів, а чотири висновки склав на вимогу судів.

Щодо якісного складу робітників, які працюють у галицько-буковинських промислових закладах, не відбулося жодної зміни порівняно з попереднім роком. Як правило, найбільше фабрик дає роботу тільки чоловікам. Праця жінок є винятком, і тільки на тютюнових фабриках, що належать до державного скарбу, працює більше жінок, ніж чоловіків.

Діти, молодші 14 років та від 14—16 років, працюють звичайно тільки ремісниками. Дітей на фабриках нема взагалі, хлопці віком 14—16 років працюють тільки на тютюнових фабриках, у ткацькій промисловості, на скляних заводах і на фабриках сірників. Загальне число таких підлітків на фабриках дуже мале. Крім названих підприємств, підлітки працюють ще в друкарнях і папірнях.

---

[1] Формально (*лат.*).— *Ред.*

Нормального робочого часу дотримуються тільки там, де промислове підприємство не повинно працювати довше, ніж протягом визначеного нормованого часу. Однак на підприємствах, які в один час одержують більше замовлень або де сама робота вимагає довшого часу, працюють більше нормованого часу; підприємці не зважають на те, що, згідно з законом, треба працювати менше. Це стосується насамперед тартаків, на яких працюють тільки вдень, зате звичайно протягом 14—16 годин, а також на фабриках, де робітники працюють відрядно і ніхто не вважає своїм обов'язком дотримуватися якогось нормованого часу, тому що всі переконані, що в такому разі робітник може працювати, коли йому заманеться. Самі робітники такої ж думки і зовсім не погоджуються на унормування часу.

Порушення закону про додержання робочого часу п. інспектор особисто констатував у 44 випадках.

Особливо разючим є зловживання в закладах, що працюють вдень і вночі, де заміна черги робітничої зміни відбувається кожні 14 днів, а тому робітники, які стоять на зміні, працюють без перерви 24 години (денну і нічну зміну). Таких випадків у минулому році п. інспектор констатував 24, про що кожного разу повідомляв властям.

З приводу порушення правил про додержання перерв у роботі пан інспектор зробив 24 донесення. Під час нічної роботи таких пауз ніколи не дотримуються, і це звичайно підприємці пояснюють тим, що коли дозволити робітникові трохи відпочити, то він зараз же лягає спати і потім або проспить, або вимагає більше часу, щоб добре протверезитись; крім того, вночі робітники не їдять. Притому й самі вони ніколи не скаржилися на те, що не дотримуються перерви.

Правила святкування неділі, за невеликими винятками, додержуються усі промисловці-християни. Натомість євреї, яких тут більшість, не святкують неділі, якщо на своєму підприємстві дають роботу єврейським робітникам. З приводу порушення святкування неділі п. інспектор подав властям 41 донесення. Списки робітників та облікові книги молодих робітників існують тільки в виняткових випадках, незважаючи на чіткі вказівки закону. На 116 підприємствах п. інспектор не знайшов їх навіть сліду. Дещо краще стоїть справа із введенням фабричних правил внутрішнього розпорядку. Внаслідок наполягання інспектора промисловці складають такі правила (статути) і подають на затвердження промисловим властям. Минулого року за участю інспектора затверджено їх 119. На 99 підприємствах інспектор подав донесення з приводу того, що в них нема таких статутів.

Умови виплати заробітку виглядають досить добре. Тільки у 12 випадках п. інспектор був змушений подати донесення промисловим властям на підприємців, які або повільно платять, або визискують з робітників при виплатах.

Натомість дуже незначна частина промисловців зважає на те, щоб робітники, які в них працюють, мали робочі книжки. Пан інспектор був змушений подати донесення на 130 таких промисловців.

В економічній ситуації галицько-буковинських робітників за минулий рік нічого не змінилося. Низькі ціни на збіжжя не поліпшили їх становища, бо вони купують свої харчі en detail[1] і то переважно в кредит. Звичайний робітник одержує тижневу платню від 2 з. р. 40 центів до 7 з. р. Ця сума становить в основному весь доход сім'ї, тому що жінка, доглядаючи дім і дітей, не має часу на якийсь інший заробіток. З убогої платні чоловіка повинна жити уся сім'я — зрозуміло, що в такому разі вона може тільки животіти. Зрештою, домашні умови місцевих робітників дуже невпорядковані; вони живуть залежно від обставин: нині краще, завтра гірше, без жодних правил і турботи про майбутнє. За винятком деяких, так би мовити, привілейованих занять, як складачі друкарень, робітники, що працюють у металевій промисловості, а також робітники, що рекрутуються із селян, які, крім заробітної плати, мають іще якийсь прибуток зі свого шматка землі, переважна більшість робітників веде життя, якому не можна позаздрити, котре стає сумною драмою, якщо чоловік захворіє і стане непрацездатним.

---

[1] Уроздріб *(франц.)*.— *Ред.*

Єдиною допомогою для робітників у таких випадках є каси допомоги хворим, в які повинні, крім робітників, давати внески також промисловці. Таких кас у минулому році засновано 47, так що наприкінці 1887 року їх загалом існувало в Галичині й Буковині 156. Крім кас допомоги, для промислових робітників немає тут жодних інших добродійних закладів.

«ГУЦУЛЬСЬКА СПІЛКА»*

Про заснування «Гуцульської спілки», започаткованої ще в 1885 р. на коломийському вічі, подає «Діло»* звітну статтю, яку ми тут наводимо з огляду на практичну й принципову важливість цієї нової установи. Практично вона є важливою як спроба самостійної підтримки гуцульського домашнього промислу і створення гуцульським промисловцям умов, які б сприяли не тільки якнайкращому розвиткові самої техніки їх промислу — це було б подекуди можливо одночасно із втратою самостійного економічного існування окремих промисловців і з переходом у залежність від спритних спекулянтів та визискувачів, що вже тепер у значній мірі має місце,— але також успішному розвиткові загального добробуту гуцулів як господарських одиниць. А для нас принципово важлива є «Гуцульська спілка» тому, що при її заснуванні подають собі руки українці і поляки для спільної праці на ниві, на якій повинні зникнути будь-які національні суперечки з погляду на пекучі та для обох сторін в однаковій мірі дошкульні економічні і суспільні потреби.

«Дня 24 квітня,—читаємо в «Ділі»,—місцеві і навколишні русини заснували «Гуцульську промислову спілку» в Коломиї, товариство з обмеженою відповідальністю, і таким чином зробили новий крок на економічній ниві. Крок цей надзвичайно важливий, оскільки поставлено реальну економічну програму, згідно з якою народ мав власною промисловою працею дійти добробуту, а спілка має допомагати в досягненні цієї мети гуцульському населенню з коломийських околиць.

Проф. Теофіл Грушкевич, відкриваючи збори членів спілки, подав коротку історію проекту, почавши від коломийського віча і його переходу через руки вічевого комітету аж до дня зборів, і зазначив, що робота починається нелегка, але при наполегливості нам удасться відродити добробут у наших прекрасних горах і на тій новій ниві послужити нашому збіднілому народові.

На пропозицію пана Іларіона Гарасимовича головою зборів обрано пана В. Нагірного*, що прибув зі Львова. Пан Нагірний призначив секретарями пп. Даниловича* й І. Гарасимовича. Потім було зачитано і підписано статут спілки, обрано правління, до складу якого увійшли пп.: д-р Микола Федорович — нафтовий підприємець з Рунгурської Слободи, отець Микола Лепкий — учитель закону божого в гімназії, Теофіл Грушкевич — професор гімназії, Антон Тишинський — залізничний чиновник, Северин Данилович — кандидат адвокатури, Петро Корчинський — скарбовий урядовець, Юліан Кисілевський — правитель філії «Народної торгівлі», Валерій Крицінський — професор гімназії і директор гончарської школи і як заступники пп. Михайло Голейко — міський інженер і Теодор Величко — купець з Коломиї. До складу контрольного комітету увійшли: отець Іван Шмериковський — парох з Печиніжина, Альбін Блонський — промисловець і радник м. Коломиї і Кирило Генік — директор «Карпатської крамниці».

Після виборів зачитано телеграму з Відня від п. Щепановського, який заявляє про свій вступ до спілки з 20 паями, повідомляє про інтерес, який викликає гуцульський промисел у широких віденських і закордонних колах; до того ж обіцяє при нагоді своєї подорожі по Англії знайти там підтримку для гуцульського промислу.

Далі зачитано лист професора В. Шухевича* зі Львова, у якому він заявляє про свій вступ до спілки як член-засновник, повідомляє про те, що має багато замовлень на гуцульські вироби, і подає дві пропозиції: 1) щоб спілка піклувалась про свого представника в комісії для справ промислових при крайовому виділі і 2) щоб умовляла українських промисловців вживати рослинні фарби і відмовитись від мінеральних. Після промов пп. д-ра М. Федоровича й І. Гарасимовича передано ці пропозиції правлінню, яке має їх затвердити після того, як товариство зареєструють.

Закриваючи збори, п. Нагірний побажав щастя й успішного розвитку новій установі, а п. Данилович подякував йому за його працю. Потім слово взяв п. Грушкевич: він звернувся до першого ініціатора спілки Іларіона Гарасимовича і подякував йому за роботу, яку він виконав при реалізації цього проекту. Пан Гарасимович не увійшов до складу ради управляючої, оскільки має переїхати на постійне проживання до Коломиї і взяти на себе ведення спілки як перший її директор.

Поки збори не розійшлися, було сформовано раду управляючу, яка обрала своїм головою д-ра Миколу Федоровича. Збори привітали цей вибір гарячими оплесками».

СЕЛЯНАМИ ОПЛАЧУЮТЬ БОРГИ

Галицькому крайовому виділові належить та честь, що в одному із своїх численних проектів про врегулювання відносин слуг зарахував селян до «речей, що підлягають екзекуції» нарівні з худобою і господарським знаряддям. Від цього надзвичайного у своєму роді винаходу був уже тільки один крок до заміни селянина на цінний папір. Честь здійснення і цього кроку, який просуває теорію фінансів, належить ліквідаторам прославленого «Заведенія»*, панам Коснерському та Павенцькому. Платити кредиторам збанкрутованого банку боржниками того ж банку, узятими живцем зі шкірою і кістьми,— ось найновіший метод, що ним, на жаль, звабили ліквідатори «Заведенія» тих, кому користування таким методом найменше повинно бути до лиця. У звіті про останні збори делегатів фонду вдів і сиріт українських священиків, вміщеному у нинішніх українських часописах, читаємо про дивовижний факт, що ці збори прийняли пропозицію ліквідаторів «Заведенія» про сплату грошових претензій фонду селянами-боржниками «Заведенія». Для докладності повинні ми констатувати, що ця потворна ухвала була прийнята більшістю у два голоси.

Ось як мається уся ця справа згідно з повідомленням «Червоної Русі»* — часопису, що, без сумніву, не ставиться неприхильно до інтересів «Заведенія» і панів ліквідаторів.

Як відомо, в закладовий фонд «Заведенія» вклав Львівський фонд вдів і сиріт 75 000 з. р. Згідно з проведеним пізніше поділом львівської єпархії, на station станіславську єпархію припадає з тієї суми 30 000 з. р., а на львівську 45 000 з. р. Вклад тих капіталів у закладовому фонді, тобто в гарантійному фонді «Заведенія», матиме такі наслідки, що у випадку ліквідації фонд удів і сиріт може розраховувати на повернення свого капіталу або ж на зворот хоча б сяких-таких решток, а на випадок конкурсу мусив би не тільки відмовитися від того капіталу, а ще й у разі потреби ручитися навіть власним маєтком за сплату претензій банку до необмежених розмірів. Саме з цієї причини фонд удів і сиріт не міг скористатися щедрим припливом російських карбованців до каси банку — щоправда, виплачено інші капітали, записані у вкладових книжках і conto-corrente[1], але тих 75 000 з. р., вкладених в основний фонд, не повернуто, бо це не залежало від дирекції(!?)

Після того, як оголошено ліквідацію «Заведенія», справу зовсім занедбано. Ліцитуючи на гвалт боржників-селян і стягаючи (а здебільшого викреслюючи) будь-які свої претензії при величезних коштах на управління, ліквідація ледве могла настачити грошей, щоб заспокоїти енергійних і нахабніших кредиторів, здебільшого закордонних,— а фонд удів і сиріт мусив чекати. Даремно наполягала комісія, яка завідувала тим фондом. Ліквідатори відповідали їй пустими обіцянками або мовчанням. Нарешті їх обіцянки почали начебто приймати більш реальні форми. Насамперед вони запропонували фондові купити будинок, у якому містилося «Заведеніє». Однак цей на перший погляд досить реальний проект насправді виглядає так, що, абстрагуючи від надто високої оцінки вартості того дому (слова «Червоної Русі»), на його іпотеці тяжіє 51 000 з. р. боргів, які фонд удів і сиріт мав би взяти на себе. Коли ж додати ще кошти на купівлю, продаж та ще й податок від титулу власності, вийшло б так, що за своїх 75 000 з. р. фонд удів і сиріт одержав би при тому інтересі тільки 8000 з. р. чистими (обчислення «Червоної Русі»).

Не знаємо вже, кому цей проект видався недоречним. Із слів «Червоної Русі» виходить, що комісія, яка завідує фондом удів і сиріт, відкинула проект, з іншого джерела нам стало відомо, що самі ліквідатори відмовилися від свого проекту,— може, він видався їм занадто реальним!?

---

[1] Вкладова книжка — зобов'язання банку повернути вкладнику суму, що він вніс, та обумовлені проценти у визначені строки; conto-corrente — поточний рахунок, що відкривається для взаємних кредитних операцій *(італ.)*.— *Ред.*

Потім ліквідатори подали інший проект, про який спочатку ходила тільки невиразна версія, що «Заведеніє» хоче селянами платити борги священиків».

Зрозуміло, ліквідатори визнали цей проект дуже корисним і раціональним для себе і запропонували його одночасно всім трьом фондам, «ув'язненим» у «Заведенії»,— львівському, станіславському і перемиському. Раніше ми вже повідомляли, що управління станіславського фонду не виявляє особливого бажання пійматися на цей гачок, а пізніше ми занотували думку сокальського духовенства у цій справі, подану на найближчі збори делегатів перемиського фонду. Що делегати львівського фонду можуть першими погодитися на таку пропозицію і прийняти її,— цього ми найменше сподівалися. Придивимося до цієї пропозиції, глянемо на неї при денному світлі!

«Не бачимо виходу для одержання капіталів фонду, — ось власні слова «Червоної Русі».— Комісія (що розпоряджається тим фондом.— Ред. «Kurjera Lwowskiego») запропонувала взяти у «Заведенія» селянські іпотеки, знизити боржникам-селянам процент на 7 від ста і таким чином забезпечити фонд від втрат». Уже при цих словах виникають тисячі сумнівів. Як то від комісії, яка управляє сирітським фондом, вийшов такий проект? На яку суму пропонувала комісія узяти селянські іпотеки? Яким чином «зниження» проценту до 7 від ста (лише стільки!) мало спричинитися до того, щоб забезпечити фонд від втрат? На ці і їм подібні запитання даремно шукати відповіді в туманній стилізації «Червоної Русі». Але йдімо далі.

Навколо цієї пропозиції розпочалися довгі дебати. Священик Микола Січинський* у довгій промові доводив, що не треба приймати селянських іпотек, оскільки фонд змушений буде оплачувати за них адміністрацію, вести процесування і навіть ліцитувати селян. Такої думки були й інші делегати, однак коли виявилося, що ніхто не подав іншої позитивної пропозиції, яка б забезпечила капітали фонду, то збори ухвалили: «Узяти в рахунок 45 000 з. р. фонду

Львівської єпархії кращі й безпечніші іпотеки, оцінені 24 000 з. р., вимагати від ліквідаторів сплати 10 000 з. р. готівкою, а сплати решти суми (11 000 з. р.) вимагати в міру викупу боргових листів «Заведенія», за які поручиться закладовий фонд».

Цією ухвалою делегати поділили свої грошові претензії в «Заведенії» на три рубрики зовсім не однакової вартості. Найбільш реальною здається рубрика 10 000 з. р., яку вирішено вимагати від ліквідаторів готівкою. Це дуже добре — але чи дадуть її ліквідатори? Поки не почуємо відповіді ліквідаторів на це домагання, доти буде згадуватись нам той дід із відомої приказки, що промовляє до ікони.

Друга рубрика — 11 000 з. р., що їх належить сплатити в окремих випадках,— має, на думку самих делегатів, надзвичайно проблематичну вартість. Сплата цієї суми буде, очевидно, залежати від доброї волі ліквідаторів, від того, що в них залишиться від коштів адміністрації і чого від них не вирвуть інші енергійніші кредитори. Цю суму вже тепер може фонд удів і сиріт вважати за пропащу навіки.

А тепер третя рубрика! Збори делегатів вирішили прийняти з «Заведенія» на користь фонду деяку кількість селянських іпотек номінальною вартістю 24 000 з. р., і то іпотек щонайкращих і найбезпечніших. Самі собою постають тут такі питання:

1) Як буде обчислюватись вартість тих іпотек? Чи тільки позичений капітал, чи з доданням несплачених процентів в усій сумі або частково (може, 7 проц.?), чи ще з доданням процентів зволікання? Справа принципово важлива, оскільки від цього буде залежати реальна вартість усієї цієї рубрики.

2) Хто буде оцінювати вартість тих іпотек, давати висновки про їх якість і безпеку: пани ліквідатори, чи комісія, що завідує вдово-сирітськими фондами, чи, може, якась окрема група сторонніх людей — фахівців у таких справах. Це також справа не менш важлива за попередню, бо немає нічого простішого, як людині, що не є фахівцем, у подібних випадках взяти гудзик замість дуката.

3) Яким чином фонд удів і сиріт має за допомогою цієї

ухвали повернути собі свої гроші, тобто яким чином дістати 24 000 з. р. з тих іпотек?

Здається, що тут виникає багато труднощів правового й адміністративного характеру, що видалення цих боржників із книг «Заведенія», перенесення їх на користь фонду, утворення адміністрації і ліквідація боргів, які на них тяжіють, викличе для фонду стільки клопоту і неприємностей, що справді таке придбання виявиться дуже сумнівним прибутком. Однак що найважливіше і що надає усій справі суспільного значення: фонд українських священиків, який ліцитує і викидає з батьківщини українських селян,— це явище було б таким сумним і так би компрометувало українське духовенство, що моральна втрата, якої б воно зазнало від цього, не може мати жодного порівняння з втратою навіть усіх 24 000 з. р., так криваво складеного вдовиного і сирітського гроша. Переймаючи на себе відповідальність боржників «Заведенія» і стаючи по відношенню до селян у ролі ліквідаторів і секвестраторів, українське духовенство львівської єпархії прийняло б на себе провини тих, хто його фонд у «Заведенії» розтринькав і шахрайськими запевненнями довів справу до теперішнього стану.

Чи о. митрополит, який має у цій справі вирішальний голос, дозволить на таку компрометуючу акцію і не накладе на неї своє veto?[1]

---

[1] Заборону *(лат.)*.— *Ред.*

ЗАКОН ПРО СЛУГ

Знятий на минулій сесії сейму з порядку денного і відісланий до виділу крайового проект службового закону в наступній сесії втрете стоятиме на обговоренні сейму з тими змінами, які виділ крайовий визнав за відповідне зробити і які детально обгрунтував у своєму звіті.

Нечіткий і важкий стиль, невідповідне забезпечення інтересів слуг, відсутність визначення поняття «слуга», підпорядкування офіціалістів у приватних маєтках правилам закону про слуг — ось закиди, які були поставлені на минулорічному сеймі запропонованому адміністративною комісією проекту закону і з приводу яких усю справу відіслано до виділу крайового.

Подаючи тепер цей проект, як повідомляє львівський кореспондент «Czasu»*, виділ крайовий вніс насамперед зміни, що стосуються форми, і вплинуть на ясність самого закону. Далі, виходячи з того, що процедуру приймання і звільнення, а також покарання слуг аж ніяк не можна порівняти зі становищем приватних офіціалістів, та беручи до уваги, що застосуванням цього закону до господарських службовців не зацікавлені навіть самі «хлібодавці», виділ крайовий відступився від проекту адміністративної комісії і виключив з закону той розділ, у якому сказано, що на основі добровільного порозуміння «хлібодавця» з офіціалістами міг також бути застосований закон про слуг. Обминув також виділ крайовий зроблене в проекті адміністративної комісії застереження, що до непокірливого і впертого слуги хазяїн міг би вжити засобів домашньої кари, передбаченої § 413 карного кодексу, бо це правило державного карного закону від 1862 р. діє донині, і чи воно буде в законі про слуг повторене, чи ні, своєї зобов'язуючої сили не втратить, незважаючи на протести, які підносять проти нього.

Ще однією зміною, яку запроваджує виділ крайовий, є постанова про те, кого треба розуміти під поняттям «слуга». Правового визначення поняття «слуга» немає в жоднім із законів про слуг інших країн, за винятком нового закону для Буковини та Зальцбурга, бо таке визначення архітрудне і ніколи не може бути застосоване абсолютно у кожному випадку. Однак вміщення такої постанови, кого має стосуватися закон, бажане з тієї причини, що буде хоч менше сумнівів, менше труднощів у застосуванні закону, отже, і менше суперечок.

ЗМІНА СТАТУТУ КРАЙОВОГО БАНКУ

На порядку денному вчорашнього засідання сейму стояла справа реформи статуту Крайового банку* щодо деяких незначних пунктів, а також одного пункту, який, на нашу думку, є важливим і має принципове значення.

Уже сам стиль і зміст статуту Крайового банку не відзначається ані ясністю, ані не є прийнятним для потреб, які ця установа має задовольнити. На думку людини, компетентної у цій справі, «піднімаються голоси про те, що часті виправлення деяких параграфів статуту не змінять негативної думки про його цілість, тому рано чи пізно треба було б зробити в цьому напрямку радикальні зміни». А поки що банкова комісія (референт п. Абрагамович*) запропонувала сеймові проект, який змінює дотеперішні постанови статуту Крайового банку в таких трьох напрямках:

1) правомочність сейму давати позики, вище 100 000 з. р., має бути від цього часу компетенцією виділу крайового, але тільки на підставі пропозицій дирекції Крайового банку, затверджених контрольною радою цієї ж установи;

2) дотеперішнє застереження, що тільки аванси або позики, надані з фондів, які служать громадським справам, можуть передувати комунальним позикам, має бути зняте;

3) що всі без винятку комунальні позики мають видаватися тільки з дозволу виділу крайового, в той час як тепер його апробацію повинні мати тільки позики, основані на додатках до податків.

Другий і третій пункти мають менше значення, у третьому виділ крайовий навіть поширює свою контрольну компетенцію над Крайовим банком, проти чого ми в принципі нічого не можемо мати. Дещо інакше справа стоїть з першим пунктом, а саме з обмеженням компетенцій сейму на користь виділу крайового. Зміну дотеперішнього параграфа статуту в цьому пункті виділ крайовий обгрунтовує тільки здобутим досвідом, який доказує потребу давати позики без зволікань, а це,— при умові, що сейм скликається раз на рік і в різний час,— досі було майже неможливе. Отже, у передачі права, яке досі мав сейм, виділу крайовому останній вбачає усунення труднощів, які гальмували природний хід діяльності Крайового банку, а тим самим і його розвиток.

Незважаючи на весь лаконізм тих аргументів, впадають у вічі деякі логічні qui pro quo[1]. Передусім не забуваймо, що тут іде мова про позики, які перевищують 100 000 з. р. Цікаво б знати, які то досвіди переконали виділ крайовий про необхідність якнайбільшого поспіху в наданні таких позик? Наскільки нам відомо, жоден банк, жодна солідна фінансова установа не поспішає із наданням таких високих позик, а навпаки, намагається докладно вивчити стан іпотеки і платоспроможностей того, кому позичає, щоб забезпечити собі всебічні та якнайповніші гарантії. Не забуваймо, що йдеться тут про розтринькування капіталу, за цілість якого ручається і відповідає увесь край, що коли є щось, рекомендоване при наданні таких величезних позик з того капіталу, то саме обережність і скрупульозність, а не поспіх.

Балачки виділу крайового про «досвід, який переконує» щодо потреби поспіху при наданні великих позик, є тільки балачками, про це нас переконує і зворот, типово по-канцелярськи туманний, що «позичка таких сум була досі майже неможливою». Отже, якщо міста досі не позичали в банку таких великих сум, то які були в цій справі досвіди виділу крайового? І звідки виділ крайовий знає, що міста не позичали таких сум тільки тому, що сейм збирається рідко і в різний час? Знаємо з досвіду, що для того, щоб позичити таку велику суму, треба звичайно потупцювати пару місяців або й довше — тому нечасті засідання сеймових сесій, на нашу думку, могли мати дуже малий вплив на те, що наші міста досі не поспішали за великими позиками до Крайового банку. Чи на факт цей не мала впливу інша обставина, а саме — побоювання перед сеймовою дискусією про господарювання і платоспроможність відповідного компетента — ось питання, відповідь на яке не знати, чи була б негативною.

---

[1] Один замість другого (*лат.*); тут — помилка, непорозуміння.— *Ред.*

Сама банкова комісія відчувала, мабуть, недолік аргументів виділу крайового. У своєму звіті вона зовсім виразно заявляє, що «в багатьох значніших громадах нашого краю настільки адміністрація дібрами і маєтками громади залишає бажати кращого, наскільки готовність позичати гроші не завжди буває обгрунтована справжньою потребою», отже, заздалегідь припускає, що виділ крайовий буде мати справу з компетентами несумлінними або легковажними, отже, такими, обережність у відношенні до яких і навіть труднощі при одержанні такої великої позики цілком зрозумілі. Незважаючи на це, банкова комісія під впливом, мабуть, геніального розуму пана Абрагамовича і з логікою, властивою цьому діячеві, схиляється до пропозиції виділу крайового саме тому, щоб не зробити труднощів тим, які позичають, а ще й тому, що «виділ крайовий в першу чергу має можливість й обов'язок належно оцінити справжню потребу позики та її дійовість». Безперечно, це є обов'язком виділу крайового, але компетенція сейму щодо схвалення таких позик зовсім не зменшила б цього обов'язку. Що ж до можливостей належного вивчення справи, то, не заперечуючи користі від усякого роду канцелярських інформацій, які може зібрати виділ крайовий (при поспішності самої угоди), сміємо рішуче стверджувати, що сеймова дискусія про кожну таку справу, думки послів, які знають стосунки і місцевих людей, зовсім не були б зайвими.

Це, очевидно, відчувала банкова комісія; отже, щоб замаскувати своє логічне salto mortale[1], «підпустила» декілька ефектних фраз про «велику відповідальність», яку накладає на виділ крайовий таке збільшення його компетенції. Шановна банкова комісіє! Навіщо кидати на вітер такі слова, як відповідальність? Чим же відповість вам виділ крайовий у випадку, коли через його необачність і легковірність будуть змарновані величезні крайові капітали? Якщо накладаєте нову і велику відповідальність на виділ крайовий, то чому не скажете, в чому вона має полягати і яким чином може бути евентуально здійснена?

---

[1] Сальто-мортале (трюкацтво) *(італ.)*.— *Ред.*

ВИКУП ГАЛИЦЬКОЇ ПРОПІНАЦІЇ*

Нарешті став відомий той таємничий, з таким ефектом оголошений урядовий проект про викуп галицької пропінації! Можемо придивитись до нього ближче, досліджувати його і зважувати його евентуальні добродійства. Найпростіше буде порівняти його з паралельним проектом викупу пропінації на Буковині, тим більше, що таке порівняння викликає надзвичайно багато цікавих зауважень.

Передусім мусимо зауважити, що розділи галицького проекту, які стосуються викупу пропінації у містах, зовсім задовільні і в основних рисах відповідають тим вимогам і сподіванням, що їх висловили представники міст на останньому вічі у Львові. Однак зовсім протилежне враження справляють розділи про викуп пропінації на селах. Як відомо, згідно з буковинським проектом, нинішні власники пропінаційного права від моменту, коли це право перейде до держави, мають одержати сплату вартості пропінації, а саме 18-кратну вартість річного доходу, нарахованого законними правомочними ухвалами пропінаційної комісії згідно закону від 1876 р. Цю квоту їм виплачуватимуть в 5-процентних облігаціях, іменних, емітованих і гарантованих державою.

Тим часом у Галичині теперішні власники одержать сплату не в облігаціях, а готівкою. Це було б непогано, тим більше після сумного досвіду, що його зробили наші «правомочні» в 1858 р. з індемнізаційними облігаціями*. Але яка ж то буде готівка?

З метою отримання цієї готівки виділ крайовий має від імені пропінаційного фонду взяти позику і видати на її покриття чотирипроцентні облігації в загальній сумі 57 700 000 з. р. Одержана готівка буде поділена між правомочними власниками пропінаційного права відповідно до чистого доходу, визначеного крайовою пропінаційною комісією згідно закону від 1875 року.

Ось головний розділ проекту, який, як бачимо, в 3-х важливих пунктах відрізняється від буковинського. Отже: 1) галицькі власники одержать не папери, а готівку; 2) одержать тієї готівки не якусь визначену суму, не якийсь визначений процент від чистого доходу, а лише стільки, скільки отримають з продажу 4-процентних облігацій з номіналом 57 700 000 з.р., який гарантується краєм тільки в другу чергу; 3) максимальний розмір сплати визначений самим урядовим проектом тією сумою 57 700 000 з. р., походження та спосіб обчислення якої урядовий проект не подає.

Яке практичне значення мають ці відмінності, про це думати не варто. Якщо зважити, що річний доход від права пропінації в Галичині становить нині близько 3 600 000 з. р., то, очевидно, коли б уряд міряв галицьких власників тією ж міркою, що буковинських, мусив би від моменту позбавлення їх цього права дати їм винагороду в сумі близько 65 мільйонів. Проте de facto[1] це відшкодування буде далеко менше. Щоправда, у § 7 урядового проекту говориться про резервний фонд, що залишився від шинкарських сплат з 1877 р. і від одного мільйона, який щороку має платити уряд, починаючи від поточного року до кінця 1890, і котрий якщо не буде використаний на сплату купонів, яким надійшов строк сплати, і виграшних облігацій пропінаційної позики, повинен бути після 1910 р. поділений поміж колишніми правомочними власниками, але надія на такий поділ слабка і непевна з огляду на дуже великі кошти на адміністрацію фонду. Зрозуміло, пущені в обіг при таких умовах 4-процентні облігації не зможуть досягти високого курсу. Якщо вся ця 57-мільйонна маса, викинута зразу на біржовий ринок, одержить курс 80 проц., то це ще буде добре, і в такому разі сума, яка припадає в 1890 р. до розподілу, становитиме ледве 45 з половиною мільйона з. р. Ось які наслідки довголітньої, вірної і сповненої до самозабуття служби нашої «суспільної ієрархії» для певних сфер! Справді, не можна було суворіше і дошкульніше виявити свою зневагу до тих завжди повільних, слухняних знарядь. Вітаємо, але не заздримо.

---

[1] Фактично (*лат.*).— *Ред.*

У СПРАВІ ГРОМАДСЬКИХ ПАСОВИСЬК

Вчора ми надрукували виступ громадянина з Ярославського, який закликає до продажу за готівку громадських пасовиськ і до фруктифікації одержаного капіталу. Дозволимо собі додати в цій справі декілька своїх зауважень, тому що вважаємо її важливою ділянкою в нашому громадському господарстві.

Голос шановного громадянина з Ярославського є не першим голосом у цьому питанні. Давно вже чуємо багато голосів, які нарікають на бездарне господарювання громадськими маєтками, а також здавна спостерігаємо в нашому суспільстві течію, яка прагне знести все, що пахне колективною власністю, і заступити це чисто приватним господарством. Зрозуміло, ми не бажаємо вдаватися в дискусію про узаконення одного або другого напрямку. Проект громадянина з Ярославського має ще практичний і не менш важливий бік справи. Громади господарюють на своїх пасовиськах нездарно, з малою користю для себе, — це факт. Але який із цього висновок? Найпростіше, на нашу думку, було б відповідним чином вплинути так, щоб громадське господарювання поліпшилось. Але замість цього ми постійно чуємо пропозицію: колективна власність нічого не варта, треба її якнайшвидше позбутися.

Позбутися чого-будь не штука, це кожний зуміє. Придбати — штука, а в наш час і втратити придбане — також штука. Отже, перший закид, який ми ставимо проти цих проектів, такий: земельна власність, що знаходиться в приватних руках, у наш час так швидко пливе з рук до рук, так бурхливо концентрується в чужих руках, що кожний елемент, який становить у цьому якусь консервативну силу, треба особливо цінити. Отож ми запитуємо прихильників скасування колективної власності: скільки моргів тієї власності за останні роки перейшло в чужі руки* або змарнувалося і скільки моргів приватної власності пішло тим шляхом? Найпростіше порівняння дасть тут найкращу вказівку.

— Але ті пасовиська погано упорядковані, вони не дають громадам жодного прибутку, вони є мертвим капіталом!

Рішуче цьому заперечуємо! Їх можна було б краще використати, наприклад, шляхом звичайного розподілу однієї толоки на кілька секцій, з яких одна призначалася б для гусей і свиней, а інші для худоби, та й то з умовою, щоб випасати їх по черзі в міру підростання трави,— вартість користування тими толоками значно б зросла, це безперечно. Знаємо громади, в яких уже так зробили. А що толоки, навіть такі, якими в більшості вони є тепер, зовсім не дають користі членам громад, це неправда. Спробуйте розпарцелювати їх, забрати громадам цю решту вільного плану, куди можна від біди вигнати і худобу, й коней, і свиней, і гусей, то побачите, що стан худоби в тих громадах різко зменшиться наполовину (нам відомі такі факти), і поки селяни перейдуть від існуючої системи господарювання до більшого вирощування кормових рослин та до стаєнної годівлі, мине багато часу й багато господарів збанкрутує. А скільки ж то польових збитків, сварок, бійок, процесів, арештів та грошових кар принесе з собою така реформа! Це не реформа, а справжня революція в сільському житті.

Але придивімося до проекту розпарцелювання і розпродажу громадських грунтів з другого боку. На розпродажу толоки — кажуть проектанти— громада нічого не втрачає, тому що має капітал, від якого проценти платяться війтові, писареві, школі і т. п. Ми вже зазначали, що це не так, що, навпаки, громада втратить на такому розпродажу, втратить матеріально й морально, хтозна, чи не більше, ніж того вартий увесь чистий доход з одержаного капіталу. Але капітал — це гріш, а гріш, як відомо, круглий і має ту властивість, що часто розпливається в пальцях.

Самі проектанти відчувають, що грошове господарство в наших умовах є ризикованою справою, і тому радять за одержані гроші купувати в закордонних капіталістів закладні листи, від яких був би певний процент.

Ті панове, напевно, не знають, що наші громади і тепер мають значні капітали у різних облігаціях, від яких також пливуть якісь проценти — пливуть, а куди діваються? Який від них слід у громадському господарстві? Жоднісінького! Так буде і з процентами від тих закладних листів.

Але як-не-як громади матимуть капітал, та й земля залишиться в них, бо її закуплять члени громад, бідніші запоможуться і т. д. Сміємо твердити на основі багатьох прикладів, що все це ілюзії Насамперед: хто закупить ці парцели? Закуплять поміщики, яким це буде на руку, щоб краще взяти селян в шори і використати їх працю, закуплять місцеві євреї (також члени громад) з метою різних гешефтів і нарешті якусь частину, напевно, закуплять багатші господарі. А яка з того користь буде біднішому? Якщо раніше він міг тримати корову, пару свиней, гусей тощо, то тепер не може того робити, бо не має куди вигнати худобу; дорожні шарварки як робить, так і буде робити, а зменшення податків громадських, шкільних і т. д., якщо ще якесь і буде, то все одно не винагородить йому втрат, що він їх зазнає у своєму господарстві через брак толоки. Прискориться тільки процес зведення його до спільного знаменника — пролетаріату.

На нашу думку, зараз, коли в усьому цивілізованому світі пропагується усуспільнення, удержавлення і асоціація, шановні галицькі автори пропозиції повинні думати не про те, щоб якнайшвидше знищити будь-яку колективну власність, але про засоби якнайкращого упорядкування і поліпшення цієї власності. Це зовсім не така легка справа — ми це знаємо. Але якщо наш селянин ще не дозрів до спільного господарювання, а власне, якщо інтелігенція, яка ним керує, не дозріла до того, щоб йому в цьому напрямку дати приклад і надати допомогу (спорадичні приклади такої зрілості бачимо вже тепер), якщо індивідуальне господарювання необхідне, то чому не пускати громадську власність парцелами в оренду (і такі приклади ми вже бачили) для користування окремим членам громади на певний визначений час? Чому конче їх продавати?

ПАН ЩЕПАНОВСЬКИЙ ПРО ПРОПІНАЦІЮ

I

Стрийський депутат п. Станіслав Щепановський, автор відомої праці «Злидні в Галичині», з приводу пропінаційної справи видав нову брошуру, яка за стилем, сміливістю, аргументацією, широкими поглядами перевершує його попередню працю. В новій брошурі «Горілка і пропінація» він торкається багатьох інших справ. Спонукав автора до написання брошури саноцький посол Станіслав Гневош своїм рішучим виступом проти скасування пропінаційного права на зборах виборців, котрий п. Щепановський називає сміливим, щирим і логічним, оскільки п. Гневош «відверто сказав те, що в інших є на душі».

Тепер, оскільки сейм готує серйозні заходи в пропінаційній справі, брошура п. Щепановського з'явилася дуже вчасно.

Нам би хотілося, щоб усі прочитали брошуру повністю, однак постараємось ознайомити наших читачів з головнішими її позиціями.

Епіграфом до своєї праці автор узяв слова відомого біскупа Ігнація Красицького*: «Жирування панів на невитримці підданих становить у нас найзначнішу частину прибутку. Пан тримає корчемний шинок сам або віддає його в оренду, щоб мати якнайбільший прибуток, наче панщину, вимагає від селян упиватися».

Оскільки пропінаційна справа є тільки дальшим продовженням горілчаної справи, автор починає з наведення остаточних результатів минулої парламентської сесії.

Позитивними наслідками він вважає:

1) Забезпечення оборонної політики монархії в провінції, найближчої до противника, тобто Галичини. Недостат-

ність оборони попросту заохочувала до вторгнення і щороку була приводом до занепокоєння, паралізувала бажання до будь-якої дальшої сміливої дії, бо підривала віру у завтрашній день, у сталість стосунків, без чого неможлива всіляка органічна праця.

2) Зміцнення становища кола польського у віденському парламенті. Податкова сила є і завжди була однією з найпотужніших підойм політичного впливу. На підставі значних доходів до державного скарбу, яким є горілчаний податок,— набагато обтяжливіший для Галичини, ніж для інших провінцій,— маємо тим більше право на згадку про поступки на нашу користь на іншому полі.

3) Краще становище рільничих гуралень, ніж фабричних.

Негативними наслідками він вважає:

1) Спосіб, яким впроваджено постанову про рівень податку, спосіб, що не згідний з поняттям парламентарного уряду і до того ж спосіб в даному разі цілком непотрібний, оскільки всі погодились надати державному скарбові потрібні засоби, але на відміну від урядової позиції пропонували рівномірний розподіл обтяження на всі трунки, а не зосередженням на одному і то такому, який найбільш обтяжує найбіднішу провінцію монархії, тобто Галичину.

2) Кривда для галицьких споживачів виникає з того, що податок на вино й пиво, трунки заможніших провінцій, складає від 10 до 30 проц. вартості, тоді як на горілку податок становить щонайменше 157 проц. вартості самого тільки спирту. Наскільки податок від трунків несправедливо поділений в Австро-Угорщині, показує порівняння Галичини, яка споживає найбільш оподатковану горілку, з Хорватією, Словенією і Військовим Прикордонням, де пиво не п'ють, за вино податку не сплачують, а мають для власного вжитку значне виробництво неоподаткованої сливовиці, решту ж потреб покривають виробом у невеликих казанах, що обтяжені менш ніж половинним податком[1]. І це коїться в тій самій державі, у віці кадастрів, порівняльної статистики і декларованих засад рівномірного обтяження усіх платників податків!

3) Невміле визначення новим законом вищої межі обов'язкових поставок. Обов'язкові поставки так наближаються до припустимої цифри споживання, яка може виникнути

---

[1] По відношенню до виробу трунків у Галичині.— *Ред.*

під впливом нового закону, що ніхто не може сказати, коли настане потреба виробництва горілки поза ними. Можна сказати, що створено ідеальні умови для спекулятивної гри. Влітку, під час перерви в роботі гуралень, нестача хоч би 100 000 гектолітрів або вилучення їх із магазинів може викликати підвищення ціни на 10 з. р. за гектолітр. Консорціум, у розпорядженні якого капітал в кілька мільйонів, зможе довільно і безкарно підвищувати і знижувати ціну на спирт і викликати коливання ціни в кільканадцять з. р. за гектолітр чи від 50 до 80 проц. вартості. З того підрахунку видно, що на час, коли власники гуралень задовольнили більшу частину своїх вимог, споживачів скривджено, а загальна справа краю потерпіла від надмірного обтяження.

Автор переконаний, що невдовзі буде необхідність не тільки підвищення податку на спирт, а й податку на інші трунки. Він вважає, що не можна надовго відкладати питання про обов'язкове рафінування спирту, яке підняв у колі польському Кароль Леваковський*. Справу цю треба якнайшвидше вирішити.

Пан Щепановський нагадує, що завжди обстоював питання про народну працю, про надання суспільству сил і здоров'я. Однак питання пропінаційного права є зовсім іншим, оскільки пропінація — це не праця, а привілей! А привілей — це прокляття, що обтяжує привілейованого, сіє незгоду між ним та іншими суспільними верствами, відбирає в нього силу і безпосередність його суджень, примушує шукати зиску не в плодах власної праці, а в експлуатації інших людей.

«Через те буду опікуватися кожним зародком вітчизняної промисловості, захищати гуральні, розведення волів, вирощування пшениці, тютюну, молочарське господарство й регуляцію річок, буду боронити все, що хочете, та ніколи не буду боронити корчму, бо корчма — то символ всього, що забирає в суспільства силу й здоров'я, і погорду до корчемного господарства виссав я з материнських грудей, і ображений як поляк, що столітній одностайний голос нашої літератури не дійшов до певних осіб, і ще знайдуться люди, яким треба нагадувати, що кріпацтво селян, слабкий розвиток міст і єврейські оренди, — ось ті три суспільні гріхи, які підірвали економічний устрій давньої Польщі. Помиляється пан саноцький депутат на цілих сто років, коли приписує агітацію проти шляхетських корчем якимсь новітнім теоріям або деклараціям львівських ліберальних газет.

Жирування панів на невитримці підданих становить у нас найзначнішу частину прибутку. Пан тримає корчемний шинок сам або віддає його в оренду, щоб мати якнайбільший прибуток, неначе панщину, вимагає від селян упиватися. Правда, якби селяни не пили, зменшився б шинок; але нехай пани поміркують, що, створюючи умови для пияцтва, нищать підданих, стають убивцями залежних людей, грішать перед батьківщиною, що є найпершою їх господинею. Хоч би й зовсім упав зиск від корчемної оренди, — це не може звільнити від виконання обов'язку».

Так писав більш як сто років тому Ігнацій Красицький, біскуп і сановник, сенатор Речі Посполитої, який таврував недоліки і виправляв звичаї свого покоління у книзі, що вже давно стала національним скарбом, у книзі, що стала євангелієм для цілих поколінь, не лібералів і революціонерів, а саме для тих, що хотіли зберегти і виправити давній порядок речей.

II

Припускати і вимагати, щоб шляхта з власної ініціативи і власним старанням уморальнювала ту саму корчму, з якої черпає значну частину своїх доходів, — значить припускати й вимагати речі зовсім неможливі. Насамперед неможливі тому, що уморальнення корчми є завданням, котрого жодне суспільство на світі ще не змогло розв'язати навіть там, де всі суспільні чинники об'єднали для того свої зусилля. Отже, корчми всюди є місцем суспільної і моральної зарази. Вимагати від самої шляхти, щоб одним заходом виконала те, що може бути результатом праці цілого народу на протязі багатьох поколінь, — означає ставити завдання, яке вона жодною мірою виконати не може. Далі, вимагати, щоб усі члени певного класу, обдарованого певними цінними привілеями, що дають можливість їм легально стягати зиск з інших верств суспільства, добровільно зрікалися того легального зиску, керуючись якимсь вищим, неписаним моральним правом, — це припускати існування у шляхти зовсім іншої натури, іншої від звичайної, пересічно людської. Деінде існує великий розрив між легальністю і моральністю, деінде привілей покриває і створює легальну можливість морального зловживання,— там даремно шляхетні й самовіддані зрікаються користі привілею, бо вони також розділяють ненависть, спрямовану на цілий привілейований стан за зловживання негідних або недбалих членів стану чи зловживання зроблені від їх імені, під їх фірмою Маємо настанову про «бездоганних» орендарів. Не існує рецептів, щоб продукувати самих тільки бездоганних і дбайливих власників чи державців.

В тому, власне, й правда, що привілей — це прокляття для привілейованих. Бо накладає на них неможливі обов'язки, вимагає від них виняткової офірності і шляхетності і втягає пересічну людську натуру в непотрібний конфлікт між інтересом і обов'язком.

Поки шляхтич є виключним власником шинку і черпає з нього доход, він не може уникнути за це моральної відповідальності. Маючи виключний привілей, він несе також повну відповідальність. Не через шляхетську підступність, а з природи речей виникає, що він тієї відповідальності подолати не може. І далі з того виходить, що він тієї відповідальності на себе брати не повинен, оскільки компрометує себе і свою діяльність. Інституція, що надає йому привілеї, котрі тягнуть за собою неможливі обов'язки і втягають пересічну людську натуру у боротьбу між інтересом та обов'язком в таких обставинах, що звичайно обов'язок поступається інтересові,—є інституцією шкідливою, передусім для самих привілейованих, котрих ставить у фальшиві обставини, що підривають їх вплив і значення.

Через те, що питання пропінації є суспільним, а не майновим, трактувати його як виключно майнове зовсім не відповідає суті справи. Обов'язок не дасть себе відлучити від доходу. Тільки зрікаючись доходу на користь громади, міста або краю, можна перенести моральну відповідальність на громаду, місто або край, тобто на суспільство. Доход з корчми, котрий у приватних руках завжди позначений незатертою плямою приватної користі від невтримності і зіпсованості інших, стає в руках колективу тільки однією з форм збиткового податку для публічних потреб, з яких усі, а тому й ті, що п'ють, отримують користь.

Отже, перенесення пропінаційного права на край вибиває шляхту з фальшивої позиції, котра щораз більше підриває її моральний вплив,— і тим більше, чим ширше пробуджується громадське сумління і чим енергійніше виступають чинники суспільного руху і реформи. Це суто шляхетське питання, питання впливів, а не майна. Автор приходить до висновку, що питання пропінації слід вважати виключно шляхетським, що треба його розглядати як питання суспільного впливу. Отже, з того, що є водночас нещастям для нашого народу, коли внаслідок недорозвиненості інших верств суспільства шляхта досі ще є головним чинником нашого національного життя,— витікає інше нещастя: зволікання з вирішенням пропінаційного питання в такій значній мірі привело до підриву впливу шляхти, відчужуючи і відділяючи її від решти суспільства і ставлячи у протиріччя до сучасних політичних ідей, котрі проявляються у нас дедалі більше. Хто знає, чи вдасться подолати наслідки цього двадцятирічного зволікання.

Місія і завдання шляхти — очолити національний і суспільний рух*. Політичне значення шляхти залежить виключно від того, щоб проводити національну політику, а не політику шляхти. Як тільки шляхта проводить шляхетську політику, тобто трактує суспільні питання з позиції приватного шляхетського маєтку, то стає середньовічною перепоною національного розвитку. Вважає, що рятує свій маєток, а насправді втрачає свій вплив. Шляхтич може бути собі власним економом, може одягнути селянський сукман, захищаючи вітчизняні інтереси, та залишиться шляхтичем, залишиться суспільним проводирем. Вплив його від того не втратиться, навпаки, тільки збільшиться.

Але якщо той, хто раніше був паном, а сьогодні ще мусить стати опікуном і проводирем, трактує останній і незначний залишок своїх давніх привілеїв виключно як питання приватного гроша, то стає лише мало значущою фінансовою цифрою, не кращим за першого-ліпшого приблуди-капіталіста.

Отож якщо поминути славні винятки, роль опікуна й проводиря народного вступає у протиріччя з легальним користуванням пропінаційного права. На підтвердження наведу тільки дві справи: справу тверезості і справу єврейську.

Насамперед щодо тверезості. Маю про це питання окрему думку як від тих, що вбачають у пияцтві головну причину народного занепаду, а в тверезості єдиний порятунок, так і від тих, котрі вважають горілку потрібною для здоров'я. Наскільки шкідливість трунків нейтралізується добробутом і освітою, видно з того, що у нас при надто малій кількості спожитої горілки наслідки пияцтва мають фатальний характер, а в країнах заможніших набагато більше її споживання далеко менше шкодить.

Пересічний англієць пропивав у 1876 р. близько 60 з. р., в 1886 р.— близько 50 з. р., а пересічний галичанин — ледве 4 з. р. Мені здається, що нема у Європі народу, котрий би стільки мало витрачав грошей на трунки, як галицький селянин. Споживання у нас горілки становить лише 6—7 літрів на душу, а в Швеції 50 років тому — 36 л, та й тепер становить близько 20 л і не тягне за собою таких фатальних соціальних наслідків, як у нас. Деінде стільки п'ють і розтринькують грошей, про що наш люд від своєї бідності поняття не має, а ексцесів пияцтва Англія, Франція або Німеччина мають набагато більше, ніж наше населення, бо там робітник за годину заробляє стільки, скільки у нас за цілий день — але що мене лякає, що дає таку непривабливу уяву і про здоров'я і про добробут населення, це те, що такої малої кількості горілки вистачає у нас для того, щоб упоїти чоловіка, що така мала грошова витрата може позбавити його майна. Дайте йому відповідний заробіток і харчування, і він удвоє більше вип'є без пияцтва, вдесятеро більше витратить без утрати останньої сорочки і даху над головою.

Не приєднуючись до тих, котрі в самій тверезості бачать ліки від усякого лиха, визнаю, однак, що ті священики і вчителі, котрі займаються справою тверезості, йдуть доброю дорогою, а їх завдання почесне і гідне всілякої підтримки, хоч є лише вступом до справжнього народного відродження.

III

Яка ж позиція шляхтича щодо руху, який кожну корчму оточує моральним карантином, таврує кожного, хто учащає до корчми, іменем марнотратника і грішника? Все ж таки шляхтич є власником пропінації, трунок для селянина — порок, а для шляхтича — доход. Пропінаційний доход пересічно становить 50—60 центів на душу, рахуючи тільки дорослих чоловіків, отже, можна сказати, що кожний дорослий поляк дає власнику доход одного, а кожний дорослий українець — доход двох гульденів. Вчитель чи священик, котрий хоч би одного селянина схилив до тверезості, вийняв би з кишені шляхтича два гульдени, хто в такий спосіб переконав тисячу людей, позбавив би його двох тисяч гульденів доходу без жодної за те індемнізації. Яким же оком мусить на нього дивитися шляхтич. Коли б шляхта була маєтною, то, може б, не піклувалася про те. Але, як доводить саноцький депутат, в сьогоднішніх тяжких часах «доход з оренди є життєдайним джерелом для цілого господарства, котрий часто-густо рятує шляхтича в останній біді», якщо він тих двох тисяч потребує для сплати банкового кредиту або для освіти дітей, то так само, як орендар стає для нього ангелом-хранителем, котрий рятує його від занепаду, так і апостол тверезості може стати для нього провісником руїни і згуби.

Не питаю, як у цьому вимірі поводитиме себе винятковий громадянин, котрого, за словами Красицького, «острах втрати хоч би найбільшої від виконання обов'язків не звільнює», бо політик мусить рахуватися з пересічною людською натурою. А чи від пересічної людської натури можна в тих обставинах більше очікувати, ніж щонайбільше нейтрального ставлення. Чи не знайдуться такі, що схвальні зусилля священиків і вчителів для уморальнення люду тавруватимуть як відбирання доходу без відповідного відшкодування, як порушення святих прав власності, як соціалізм і комунізм і вплив зрадливих і антисуспільних прагнень.

Справа тверезості є за своєю природою такою звичаєвою, так позбавленою політичних і соціальних рис, що вона повинна дати те найбільше поле, на котрому всі верстви, що працюють для поліпшення долі народу, могли б зустрічатися в згоді,— є власне однією з тих справ, на чолі яких повинна бути шляхта. Однак середньовічний привілей робить з того, що має стати полем згоди, камінь незгоди, надає побутовій праці політичних рис, марно сіється неприязнь між порядними людьми різних станів, що повинні співпрацювати. Якнайшвидше усунення пропінаційного права було б передусім в інтересах шляхти, бо усуває головну перепону у її впливі на народ. Доки того не зроблено, кожний священик і вчитель, в міру своєї сумлінності, свого покликання, в міру того, як гаряче займається прищепленням тверезості, обирає антишляхетський напрямок, мусить, за природою речей, щораз більше протиставляти себе шляхетському впливу, що оточує своїми крилами шинок, тобто те, що він, священик або вчитель, вважає вогнищем зіпсуття. Це антагонізм цілком штучний, непотрібний, нечуванно шкідливий, який щораз глибше запускає коріння в суспільство. Непоодинокі скарги на українських попів, щораз частіші скарги на «злих» польських ксьондзів, на соціалістичні намагання сільських вчителів,— все це значною мірою походить з того джерела недовіри, експлуатації і заздрості, що посилюється через наслідки пропінаційних привілеїв. Було б ознакою надзвичайного браку політичного розуміння приступати до нових сеймових виборів без вирішення цього питання.

Друге питання, у якому шляхта має зв'язані руки до часу визволення від пропінаційних привілеїв і яке є для нас однією з найважливіших національних справ, це єврейське питання. На території давньої Польщі маємо 14 млн. польських селян і міщан, половину мільйона шляхти і 4 мільйони євреїв. Якщо зважити, що, крім усього, євреї розмножуються швидше від християнського населення, то вже саме числове зіставлення доводить, що єврейське питання і асиміляція євреїв є однією з умов народного побуту. Так само як у всіх найважливіших інших справах, так і цей двадцятирічний час галицької автономії є змарнованим часом саме щодо товариського залучення освічених груп до громадської праці. Так далі тривати не може. Держава або народ, котрі усуваються від вирішення своїх життєвих завдань, гине. У XVII віці Польща мала місію цивілізування України, заспокоєння козаків і знищення татар*. Не виконавши того завдання, позбавлена мети і доцентрових сил, Річ Посполита розпалася. Тепер польський народ тільки тоді зможе існувати як великий історичний народ, якщо здолає видобути у себе досить багато духовних і матеріальних сил, щоб здійснити рівноправність сільського люду, асимілювати євреїв і дійти до братньої згоди з українцями*. Якщо виконаємо цю місію, то сама різнородність народів, що мешкають на нашій землі, котра тепер послаблює нас, може стати стимулом нашої сили. Наше минуле робить нас здатними до такого діяння, бо ми з нього винесли засаду толерантності, яка практикувалася у нас раніше, ніж деінде*, і засаду діяння скоріше на добровільних суспільних началах, аніж засобами адміністративного примусу. Якщо не доростемо до цього, то перестанемо бути народом з окремим духовним життям, станемо тільки одним з багатьох слов'янських племен, складниками організмів, що живляться іншим духом від нашого, а вся наша вітчизняна традиція стане мертвою і нежиттєвою для нас.

З одного боку, маємо польського єврея таким, яким його виробила наша історія, законодавство, недбалість. По всій Польщі, у всіх колись польських провінціях це риса, що відразу впадає у око чужоземцю. Незалежність у нас забрали, мову нашу утискують, маєтки експропріюють або конфіскують, але наш єврей завжди лишається польським євреєм, його одновірці в Німеччині, Англії і Франції бороняться від нього і цураються його. Донедавна аристократичні євреї іспанського походження зовсім не визнавали їх за свою рідню.

Знову ж між польськими євреями існує верства, в якій всі негативні риси найбільше вироблені — сільський єврей, єврей-орендар, кредитор і фактор — знаряддя панської волі, експлуататор селянина. Він унікум, якого нема ані в Німеччині, ані в Англії. Його стосунки і з шляхтичем, і з селянином також є унікальні, стосунки, котрі фатально діють на репутацію цілого шляхетського стану, на моральність і добробут селянина і становлять головну перешкоду рівноправності євреїв, що є законом, але не увійшло у звичаї і не увійде доти, поки здорові чинники між самими євреями не злучаться з нами, щоб діяти не тільки репресивно, а й позитивно — не тільки законами проти лихварства і пиятства, але й віднайденням інших засобів утримання для чвертьмільйонної юрби неробів і паразитів, котра інакше в значній частині мусить вимерти, так як вимерла подібна верства нероб і паразитів двірських, що колись наповнювали двори наших магнатів.

Далі посилається автор на свої погляди, що висловлені в «Злиднях Галичини», й ілюструє їх такими словами: «Оренда, лихва і нелегальне писарство — ото три класи суспільних п'явок, від яких треба охороняти народ і котрих треба змінити на корисних членів суспільства. Не йдеться про звільнення від євреїв, а про звільнення від суспільних п'явок. Головна підстава тих трьох класів суспільних п'явок, вогнище, звідки шириться суспільна зараза, є корчма. Поки євреї є виключними корчмарями, одіум тієї усієї неправильної практики, місцем яких є корчма, падає на все єврейське населення, навіть на ту частину, яка в поті чола заробляє собі на життя. Поки шляхта є виключною власницею корчми, частина того одіуму також падає і на неї.

Не тільки фактично, а й історично польський шляхтич і польський єврей нерозривно з собою пов'язані, як дві сторони тієї самої медалі. Окремо їх не можна собі уявити. Польський шляхтич і єврей-фактор чи орендар — схожі як дві частини однієї істоти: вгорі шляхтич, долі єврей. То як пара сіамських братів, злучених органічним вузлом. А той вузол — корчма. Розлучення необхідне, як хірургічна операція. Операція, може, болісна, але абсолютно потрібна для здоров'я організму, щоб покласти край стосункам, через які так часто треба соромитися самого імені польського шляхтича,— операція, без якої ані ті півмільйона шляхти зі своєю історичною традицією, ані ті чотири мільйони євреїв зі своїм практичним хистом не можуть зайняти відповідного місця серед чотирнадцяти мільйонів поляків.

Бідна ти, шляхто польська, з твоїм великим минулим і мізерним сьогоденням, що гнешся під тягарем завдань, які переказані історією, і ледве здатна оборонити власну шкіру в боротьбі за теперішнє існування. Жива представниця всього того, що в нашій історії було найшляхетнішим, а заразом й найзгубнішим. Стільки жертв крові і майна. Стільки неможливого запалу, стільки неплідних піднесень, нерозважних жертв, але стільки ж легковажності, забуття і нікчемності. Є й сьогодні між тобою люди без страху і догани, як Байєр*, є мрійники не свого часу, як Дон Кіхот, але є й Тарговиця*. Так вигідно було б забути про те, що минуло, мріяти в теперішній хвилині, обмежитися майновими турботами й пожинати плоди миттєвих політичних угод. Добре було б забути, коли б не та «зрадницька пісня, що ніби гадюка, яка обвиває груди дитини і вливає у душу найстрашнішу з отрут — дурне бажання слави та любові до батьківщини!»

IV

Після того, як твори польської великої літератури XIX віку побачили світ, народ не може відступитися від будь-яких завдань. Що було словом, має стати ділом і втілитися в політичні дії. Для сміливої волі і ясної думки нема нездоланних труднощів, якщо кожний, хто почуває себе поляком, виконає свій обов'язок.

Існує певна надія, що шляхта може успішно обороняти народ від суспільних п'явок, зайнятися реформою хворих та асиміляцією здорових елементів між євреями. Але як же має вона обороняти народ, коли сама гине швидше за селянина від тих самих п'явок?

Знову рація, щоб перерізати вузол, щоб визволитися від фатальних впливів і зайняти місце там, де шляхта має бути, на чільному місці національного руху. Тому-то вирішення пропінаційної справи кільканадцять років тому було таке поверхове, таке негідне, що не тільки зберегло пропінаційне право на життя теперішнього покоління, фатально утруднюючи його політичний вплив, але й надалі в табулярній корчмі заховався на майбутнє зародок тієї смертельної хвороби, усунення якої повинно б стати завданням законодавства».

Далі п. Щепановський доводить терміновість вирішення цієї справи:

«Якщо досі я намагався показати незмірну важливість радикального розв'язання пропінаційної справи для народного і політичного життя, то зараз хочу сказати пару слів про її терміновість. Даремно втрачено двадцять років. Саме це вже примушує до негайного діяння. Але ще існують три спеціальні аспекти, що стосуються поточного моменту, а саме:

1) загальна фінансово-політична ситуація в Європі, котра наказує використати сучасний спокійний момент;

2) потреба грунтовної санації наших домашніх політичних справ перед наступними виборами до сейму;

3) важливість і терміновість рішуче виступити в українському питанні.

1. Щодо першої причини. Відомо, як по довголітніх непокоях настало сьогоднішнє затишшя. Поліпшилась ситуація на Сході, і, за винятком непередбачених випадків, нема жодного побоювання щодо втягнення Австрії у війну. Одночасно витрати на озброєння минулих двох років і збільшення військового бюджету, котре має бути цієї осені, дає Австрії на майбутнє становище держави, яка може боронитися власними силами, а не тільки політичними союзами. Тому Австрія, зокрема Галичина, є без-

печнішим полем для фінансових інвестицій, ніж це було раніше. Але якщо у нас мир не буде порушено, то заворушення в будь-якій частині світу все одно фатально вплине на міжнародні фінансові відносини. Отже, з певністю можна сказати, що спокій сучасного моменту є лише затишшям перед бурею.

2. Для санації наших місцевих політичних стосунків перед наступними виборами до сейму треба упоратися зі справою, котра тільки збільшує станові антагонізми і зменшує вплив шляхти. Поки на ній тяжить хоч би ганьба експлуататорів народу, всілякі фрази про її добрі наміри для народу вважатимуться пустими й облудними деклараціями.

Треба сподіватися, що нинішній сейм буде останнім виключно шляхетським сеймом у Галичині. Такий однобічний склад є надто невдалим для нашої позиції в Європі, бо уявно дає право нашим недругам твердити, що польська справа — це тільки справа шляхти і ксьондзів. Зрештою, чисельна перевага шляхти в сеймі тільки створює ілюзію про дійсний стан речей і зовсім не відповідає її фактичному впливу в краї. Це тільки шляхетський фасад Галичини, а справжня її структура є бюрократичною. Пани є, бо так захотіли староства. Раніше, коли інший вітер віяв із староств, були в сеймі селяни. І хто знає, чи вплив певної кількості селян на тон всього сейму не був би корисним. Досі шляхта не усвідомила шкідливості своєї узурпації суспільної відповідальності, шляхта не може збагнути істини, що набагато краще поділити відповідальність, щоб в ній брали участь і депутати з інших суспільних верств. До політичного самовизволення краю і до незалежності щодо урядової виконавчої влади можна дійти тільки через поєднання усіх чинників національної праці на спільній ниві. Тому наступні вибори матимуть незмірно важливе значення.

3. Якщо усунення пропінаційного питання є бажаним в інтересах гармонії в польському суспільстві, то стократ більше це стосується українських земель. Тут — найбільші пропінаційні прибутки. Тут розвинулися найбільш огидні аспекти пропінації, тут від часів Хмельницького справа ця набрала політичних рис, яких була позбавлена у самій Польщі. Навіть тепер тільки в українській частині краю у великих масштабах наявне пиятство. Тут пропінаційне право також постачає ворогам польського чинника найсильнішу зброю

проти шляхти. Скасування пропінаційного привілею шляхти на українських землях буде добродійством, бо усуне головну перешкоду для її впливу на люд і усуне головний привід для атаки проти поляків. Усе пропінаційне питання збуджує набагато глибше завзяття у східній, аніж у західній частині краю. Польський селянин є більш тверезим і передбачливішим за українця, тому що ексцеси і зловживання на полі пропінації, котрі є на порядку денному у східній частині краю, тільки випадково трапляються на заході. Тут теж доход з пропінації набагато менший. Це пояснює також, чому в західних повітах є чимало світлих громадян, які зовсім не відчувають згубності сьогоднішнього стану речей і необхідності та нагальності його виправлення.

Щодо українського питання, то воно має принципову важливість, що сягає далеко поза Галичину. Є воно єдиним, що підносить поляка до рівня світового чинника. Налагодження вже у самій Австрії щирої згоди з українцями було б фактом нечуваним, доказом принципової автономії, прикладом для інших країв Австрійської імперії, бо довело б, що самоврядування, а не централізація призводить до погодження спірних інтересів, яке є програмою теперішнього уряду. Як я вже згадував у «Злиднях Галичини», згода з українцями і той другий принцип, що автономія має підсилювати скарб держави, а не від нього ждати жертв, могли б стати наріжним каменем творчої внутрішньої політики в Австрії і підставою для здобуття того вдосконалення нашого самоврядування, брак якого утруднює наші зусилля на полі крайового господарства і крайової освіти.

[V]

Ставлення пропінаційного питання на порядок денний дає можливість задовільного розв'язання згаданих питань, а в тім — спроможність штовхнути всю економічну політику краю на нові шляхи. Визнаю одразу, що ця перспектива набагато більше мене цікавить, аніж саме питання про рівень індемнізації. Вивчаючи це питання під час писання «Злиднів Галичини», на підставі тих самих статистичних матеріалів, на які спираються тепер різні індемнізаційні проекти, я визначив суму відшкодування шляхті в 60 мільйонів. Цифра ця набагато менша, аніж становила б фактично сучасна вартість пропінації при умові капіталізування її на 5 проц.

З другого боку, оборотний капітал має для землевласника набагато більшу вартість, аніж 5 проц. Мені здається, що ліпше цілу квоту сплатити відразу, ніж чекати з розподілом семи мільйонів гарантійного капіталу аж до 1910 р., як пропонує уряд. Nota bene, якщо б усю справу вирішити цієї зими, що було б найраціональніше, фонд цей ніколи б не виріс до семи мільйонів.

Зрештою, саме виконання проекту викупу пропінації не набагато б вплинуло на полагодження економічних стосунків краю. Кілька великих панів одержали б фонди для купівлі маєтків, шляхта набула б оборотний капітал, але обсяг негативних відносин, що описані в «Злиднях Галичини», не змінився б! Натомість для крайового господарства треба щороку багато додаткових мільйонів. Отже, я проти такого розв'язання, що не дозволяє краю вирішити ті економічні питання, про які лише говориться, але за браком фондів нічого не робиться.

До речі, я ніколи не виступав за те, щоб край узяв на себе тільки тимчасово право пропінації, з метою сплати індемнізаційних зобов'язань. Для чого, зрештою, амортизувати позичку за 20, а не за 40 чи за 50 років?

Пропінація в руках краю зовсім втрачає той приватний характер, що є її головною негативною рисою. Вона стає звичайним податком. Цей податок у руках краю повинен не тільки постачати фонди на опроцентування й амортизацію пропінаційних зобов'язань,— його треба збільшити, щоб постачав пару мільйонів на рік для проведення політики розвитку краю. Не розумію, як можна сумніватися щодо доходів з такого джерела. Пропінація — це готова монополія, саме така, яку хотів запровадити Бісмарк, а тепер запроваджено в Швейцарії. Монополія власників була обмежена конкуренцією сусідів. У руках краю монополія є абсолютною, якби було вирішено, що і в містах виконавча влада монополії належала б крайовому виділу, а доход на сучасному рівні — містам. Це навіть більше, ніж монополія Бісмарка, бо охоплює не тільки горілку, а й інші трунки. Не бачу також страшних труднощів у виконанні крайової монополії. Для чого потрібні ліцитації і держави пропінаційних округів, навіщо потрібна власна адміністрація у корчмах. І одне й друге неможливе і наражає на втрати. Торгівля спиртом і пивом і так сконцентрована у певних закладах, гуральнях і броварнях. Пропонуються, крім того, склади для спирту. Чи вже так важко влаштувати прості повітові магазини, котрі б по певній ціні постачали шинкарям горілку, підвищуючи її на 15 центів чи більше за кожний літр, відразу беручи надвишку до урядового податку, а шинкування було б обмежене тільки малими шинковими сплатами й урядовими концесіями, що надаватимуться, як і тепер, через політичну владу, але за домовленістю з власниками гуралень, громадами й крайовим виділом. Пропінація також є не що інше як тільки додаток до урядового податку. Це була б найпростіша комбінація, і приклад Угорщини мусить вплинути на наш уряд у тому плані. Зрештою, такі склади можна влаштувати за допомогою Крайового банку без того, щоб за згодою уряду поєднати урядовий і крайовий податки.

Була також прекрасна можливість запровадження на кордоні краю, за прикладом Угорщини, статистичних записів і малих оплат. Без таких даних щодо експорту й імпорту ми позбавлені інформації у найважливіших крайових справах. Труднощів у виконанні взагалі не бачу. Могла Конгресівка 70 років тому знайти відповідні органи, могли це зробити Угорщина, румуни, болгарські селяни — то й ми зможемо, якщо тільки позбудемося того почуття немочі, яке від 1873 р.* зв'язує нашу ініціативу, енергію, затримує сьогодення, підкопує майбутнє. Цілий край перебуває на фатальному шляху до остаточної руїни. Проста ощадливість, обережність і пасивність, політика очікування ні на що не здатні, коли щороку втрачаємо грунт під ногами, не здобуваючи нових територій.

Така малодушна політика дорівнює політичному самогубству. Може, вимагаємо занадто, щоб галицький сейм діяв як репрезентант великого народу, а не тільки тісної провінції. Ми невисокої думки також про крайовий виділ, однак ці установи мають у своєму складі стільки здібних людей, як і інші репрезентативні органи, що мені відомі. Коли б у краю запанувало таке саме збудження умів, як те, що мало місце у Варшаві в 1861 р.*, то ті самі люди, що тепер тремтять при згадці про більшу відповідальність, були б здатні на сміливу органічну працю*.

СПІР О ДЕФІЦИТ

Деінде сваряться люди за те, що знайдуть, що мають або що хотіли би мати. У нас інакше. У нас найзавзятіші спори виникають за те, чого ні одна з ворожих сторін не має й не хоче мати, за дефіцити моральні та фінансові. На наших очах ведеться, власне, один із таких спорів, що робив би дуже комічне враження, якби в грунті речі не був такий сумний, особливо для нас, що відчуваємо наслідки тої «великої порожнечі», за яку ведеться спір. Так, він ведеться за порожнечу, таку велику, що треба аж 30 міл[ьйонів], аби заповнити її.

Телеграф доніс нам учора зміст відповіді, яку дала урядова «Wiener Abendpost» на статтю «Neue freie Presse»*, якої зміст я подав учора. «Відомість про недобір 30 мільйонів,— пише урядовий орган,— се проста видумка єхидної та партійною тактикою продиктованої критики «Neue freie Presse». Щодо ренти амортизаційної, то ходить тут тільки о легальну переміну давно існуючого довгу на одностайну ренту, а се ніяке нове обтяження. Отже, закид «Neue freie Presse» попросту комічний. А щодо кредиту 20 мільйонів на озброєння, то сей треба взяти тільки на рахунок тягарів із р. 1888».

«Ну,— відповідає «Neue freie Presse» на се урядове заперечення,— сей закид збити — нема нічого легшого. Ми зі своїми закидами знайшлися в дуже добрім товаристві, а коли наші уваги комічні, то комічною була також контрольна комісія державних довгів, у якій тепер засідають самі мужі, душею й тілом прихильні правительству. В останнім звіті тої комісії, розданім у палаті саме в хвилі, коли мін[істр] Дун[аєвський] демонстрував свою надвишку, вичислено, що на амортизацію державних довгів видано

365 мільйонів у облігах довгу державного. Процент від тої емісії виносить 15,3 мільйонів злотих ринських річно, а через сплату давніх довгів рата процентова зменшилася о 6,6 мільйонів злотих ринських. В остатніх 17 роках збільшилася австрійська рата процентова о 8,6 мільйонів. Отже ж, кождий розумний чоловік знає, що через звичайну сплату старих довгів не можуть державі наростати нові тягарі. Та коли, наслідком емісії ренти амортизаційної, тягар довгів побільшається, то се, певно, не проста амортизація, але якась інша операція, названа іменем, яке їй не належиться. На доказ послужить нам знов звіт контрольної комісії. В тім документі сказано виразно, що «та сплата довгів потягає за собою завсігди значне збільшення довгів». Так само і в торішнім звіті комісія сконстатувала те саме дивовижне явище й спробувала навіть пояснити його. Отже, як бачимо, сама комісія констатує виразно, що сплата державних довгів сполучена зі значним зростом загального довгу та зі зростом рати процентової. Тому питаємо кождого, хто хоч трохи знається на тім, чи операція, яка потягає за собою такі наслідки, не має всіх прикмет звичайного вимушування? Мін[істр] фінансів затягає позичку, яка збільшує стан довгів і правильні видатки, а проте перечить, буцімто ся позиція творить невідхильну часть бюджетового недобору».

«Так само противляється «Wiener Abendpost» також тому, буцімто кредит 20 мільйонів на армію творить часть дефіциту, і твердить, що сей видаток обтяжує бюджет 1888 р. Ну, богу дякувати! Дізнаємо се нарешті, куди діти той фант, якого ніде було приткнути. Отже, ті 20 мільйонів належать до бюджету 1888 р., та ми раді знати в такім разі, яким правом мін[істр] Дун[аєвський] обчислив дефіцит 1888 р. на 21 мільйонів? Се він учинив не раз, але 4 рази, але про те вияснення, яке сьогодні дає урядовий орган, у міністеріальнім експозе не було ані згадки. Чому д[обродій] міністр не сказав одверто, що дефіцит у р. 1888 винесе не 21, але 41 мільйон? При такій пригноблюючій заяві всі спори про бюджетову надвишку в р. 1889 були би навіть не починалися як зовсім безпредметові. Аж тепер по стількох трудах та спорах дійшли ми до того, що пів-урядовий орган повчив нас, що дефіцит у р. 1888 виносить 41 мільйон, із яких 20 мільйонів треба покрити позичкою. Д[обродій] міністр не знав про се нічого, бо інакше повинен був зажадати від палати додаткового кредиту в сумі 20 мільйонів. Чому не зробив сього? Попросту хіба тому, бо знав добре, яке некорисне враження викликала би була бюджетова надвишка в сумі 100 000 злотих ринських, оздоблена додатковим кредитом у сумі 20 мільйонів. Кого тішить така надвишка, того можемо поздоровити з такою невинною радістю, але зі свого боку констатуємо ще, що мін[істр] Дун[аєвський] і тут помилявся, обчислюючи в своїм експозе дефіцит у р. 1888 на 21 мільйон. Він оказується далеко більшим. А коли при кінці рахункового року показується такий великий недобір, то се вже поважний чинник, із яким треба числитися при оцінці фінансового положення слідуючого року. Та сума 20 мільйонів, якої узискання досі не було затверджено радою державною,— се часть будущого кредитового запотребування так само, як позичка амортизаційна, а що суму вимогів, не покритих доходами, називаємо дефіцитом, то обі ті позички разом творять будущий дефіцит. Супроти сього факту, ствердженого самими урядовими голосами, можна говорити тільки про штучні надвишки в бюджеті будущого року».

Друковано в часописі «Kurjer Lwowski», 1888 р., ч[исло] 300. Переклад писано дня 19 липня 1913.

НЕХАЙ ГИНУТЬ, ЯК ЧЕРВИ!

Коли тільки почнуться засідання ради державної, привикли ми з нетаєним побоюванням дожидати телеграфічних звісток про засідання кола польського, певні, що коли не сьогодні, то завтра нам доведеться знайти якийсь вискок такту або політичного дотепу, що може здивувати весь світ і корону польську. На лихо, наші побоювання аж надто часто справджуються, а дивоглядні вискоки на диво правильно повторяються при кождій важнішій справі, crescendo[1] і поступаючи чимраз ближче до границь неможливості.

Вчорашня телеграма про дводневу дискусію в колі п[ольському] про свободу ділення селянських грунтів подала нам, окрім цілого букета дуже цікавих подробиць, також неоціненний цвіток sui generis[2], слова посла кс. Хотковського*, які тут наводжу дослівно: «Niech biedni emigrują do Ameryki, jeżeli nie będą mieli dość ziemi. Wystarczy, jeżeli jedna czwarta będzie majętną, a pozostałe trzy czwarte niech wyginą jak pędraki w kartoflach! Gdy kartofle zjedzone, to i pędrków nie staje[3].»

Не забуваймо і ніколи не забудемо, що се говорив посол із менших посілостей*, що репрезентує в раді держ[авній] селян повітів Краківського та Велицького. Не забуваймо, що ті слова, такі повні патріотизму sui generis, виголосив мученик за польську народність, чоловік, що потерпів переслідування в Пруссії за польську національну ідею, і вигнаний відтам знайшов гостинне прийняття в Галичині і доступив у ній найвищої горожанської почесті. Не забуваймо, що ті слова, так повні чоловіколюбія sui generis, виголосив католицький священик.

---

[1] Все більш зростаючи (*італ.*).— *Ред.*

[2] Свого роду (*лат.*).— *Ред.*

[3] Нехай бідні емігрують до Америки, якщо у них немає достатньо землі. Вистачить, якщо одна чверть буде маєтна, а решта три чверті хай гинуть, як черви в картоплі! У з'їденій картоплі і червів не лишається (*польськ.*).— *Ред.*

Вдаватися в дискусію з таким чоловіком і з такими словами не позволяє почуття моральної відрази. Лиш кількома словами хочу освітити виводи інших послів у тій дуже важній, але також дуже трудній справі.

Коли посли Абрагамович і Рутовський думають*, що неподільність селянських грунтів дасть нашому краєві суспільний супокій, бо тоді пролетаріат буде емігрувати, то помиляються грубо. Ніде пролетаріат не емігрує, бо не може, не має куди і не має по що. Емігрують тільки люди трохи заможніші, що мають чим оплатити подорож і можуть сяк-так устроїти собі обставини нового життя на нових осідках. А втім, чи ті самі панове не промовляють ненастанно проти еміграції нашого люду, чи не пригадують урядові та жандармерії раз у раз, аби як ока в голові пильнували тих, що емігрують легкомисно (цікава річ, яким прикладом можна виміріти, чи чоловік робить щось легкомисно чи тяжкомисно?) або без відповідних засобів на дорогу? Отже, видима річ, що самі вони знають дуже добре, що в практиці еміграція пролетаріату — цілковита безсмислиця, а про те в дискусії будують на ній якісь надії а бодай якісь докази.

Докладніші вияснення сієї справи дав посол Оржеховський уже хоч би тому, що як селянин він одинокий посол у колі п[ольському], компетентний промовляти в селянських справах, а подруге, тому, що здорового розуму та почуття справедливості в того посла можна завсігди надіятися.

Та проте, одначе, мушу заявити, що не зовсім годжуся на погляд того шанованого посла про несбмежену свободу особисту горожан. Державні закони в тисячних точках обмежують і завсігди будуть обмежувати ту свободу, пильно перестерігаючи, аби одиниця не виступала поза межі, зачеркнені суспільним устроєм. Великий переворот, який доконується тепер у поняттях суспільних та правних, полягає власне на розширенні поняття та компетенції суспільності й редукуванні волі та компетенції одиниці. Чим же, коли не обмеженням особистої свободи, являються, прим., такі законні приписи, що на позір входять у зовсім приватні права, як охорона лісів, закони рибацькі, будівничі, заборони фальшування живності, інспекторати фабричні і т. ін.? Одним із найважливіших правних понять, яке ми перейняли від давніх римлян,— се поняття про землю як про приватну власність. Тепер чимраз більше грунту здобуває погляд, що земля,як спільна мати людського роду, як кормителька не тільки минулих і теперішніх, але також будущих поколінь, повинна бути вдержувана та загосподарьована так, аби справді не ставалася нездібною до прокормлювання тих поколінь. Із того погляду суспільність, а зглядно держава та її законодавчі й адміністраційні органи мають безперечне право займатися регуляцією та реформами земельної власності і власне з огляду на будущину суспільності та народу обмежати особисту свободу горожан.

Зовсім оправдані натомість дальші уваги пана Оржеховського, що така реформа, яку тепер проектує уряд, не доведе ні до чого. Заказ ділення селянських грунтів — се наймеханічніша та чисто негативна реформа. Вона тільки спиняє, і то лише позірно, природний розвій земельної власності, але не вказує тому розвоєві ніякої дороги на будуще і старається засклепити справу на одній точці, і то власне на такій, що задля своєї недогідності викликала думку про потребу реформи, отже, поперед усього повинна бути змінена. На підпору доказу про безхосенність такого закону найліпше надається той факт, що, незважаючи на обов'язкову заборону ділення селянських грунтів, у нас від р. 1848 до 1868 грунти селянські, проте, роздробилися майже о 30 %, і що найгірше, роздробилися нелегально, без відповідних книг і актів нотаріальних, через що витворився правдивий правний та парцельовий хаос, що спричинив тисячі цивільних процесів і при остатній регуляції грунтового податку доводив до розпуки всі дотичні власті.

Справедлива також увага пана Оржеховського про те, що заведення закону про неподільність селянських грунтів, отже, виключення трьох четвертин підростаючого покоління від одідичування часток землі, витворило би у нас рільний пролетаріат, іще численніший, ніж досі. Не можу, одначе, згодитися на дальші його уваги про користі парцеляції. Не знаю, на якій основі твердить пан Оржеховський, що вільність ділення землі не доводить до зубожіння людності. Якраз доводить. І в рільництві, так як і в кождій органічній діяльності, потрібне minimum землі, нижче якого раціональна господарка робиться неможливою. Те minimum не скрізь однакове: воно залежить від доброти землі, від положення й від ступеня освіти народу. Де земля добра, положення корисне,— прим., поблизу великих міст, спливних рік, залізниць і т. ін., і де люд освічений, там можна вижити й господарювати добре на менших парцелях, але й там потрібне якесь minimum. У нас в Галичині, на жаль, обі остатні умови звичайно не дописують. Народ стоїть на низькім ступені освіти, домашній промисел упадає почасти через загальнокультурну конкуренцію, а почасти задля невідповідної політики податкової, а великих міст, при яких потрібна та оплачується інтенсивна управа ріллі, дуже мало, значить, і minimum землі, потрібної для доброго господарювання, мусить бути досить значне. На жаль, дотеперішні поділи в трьох четвертих частях нашого рільництва довели земельну власність уже понижче того minimum, це значить, що $^3/_4$ наших рільників уже тепер наполовину пролетарі, бо без надзвичайних заробітків їх рільничий бюджет кождого року мусить кінчитися дефіцитом. Те, що мовив п. Оржеховський, буцімто поділи попихають людей до інтенсивнішого господарювання — се найчистіша ілюзія. Інтенсивніше господарювання не залежить від доброї волі одиниці. Воно вимагає більшої освіти, вкладів капіталу і такого місцевого положення вблизу догідних ринків, при якім можна би скоро й легко збувати продукти і доконувати переміну продуктів на капітали. Деінде і при інших обставинах інтенсивна господарка — се тільки мрія, фантазія або коштовна проба, що кінчиться неминучим дефіцитом.

Так само трудно згодитися на остатнє твердження пана Оржеховського, що землі в Галичині маємо досить. Статистика земельної власності показує щось зовсім противне, а супроти неї всякі інші твердження падуть як безпідставні.

На мій погляд, реакційний проект державного закону про неподільність селянських грунтів у нашім парламенті, ut quidquid fecisse videatur[1], не може мати ніякого більшого значення, тим більше, що навіть якби рада дер[жавна] ухвалила такий закон, його практичне виконання в кождім краю буде залежати від сеймів, а ті, певно, ще примірять десять разів, поки раз утнуть.

Друковано в часописі «Kurjer Lwowski», 1888, ч[исло] 311, із дня 8 падолиста. Переклад писано дня 21 липня 1913.

---

[1] Щоб здавалося, що щось зроблено (*лат.*).— *Ред.*

ЗАГАДКОВИЙ ЗАКОН

Хто сказав А, той звичайно скаже й Б. Справджується се на кабінеті гр. Таафе*, якого найновіший крок до переведення суспільної реформи так добре схарактеризував п. Кронаветтер* у своїй промові. При кінці тої промови він висловив побоювання, чи за першим законом, що забороняв поділ хлопських спадщин, не прийдуть і інші, уложені в тім самім дусі. І справді, його побоювання сповнилося. Поки ще ухвалено закон, що реформує дотеперішній закон спадковий у дусі реакційнім та кастовім, уже правительство виступає перед раду держ[авну] з новим проектом «закону карного для регуляції відносин цивільноспірних», що дотикає «заводового та налогового роздрібнювання (Zertrümmerung) хлопських посілостей». Сей проект незвичайний і виглядає так дивно серед наших теперішніх відносин, що варто придивитися йому ближче. Ось поперед усього дослівний переклад його тексту, що складається тільки з трьох параграфів.

«§ 1. Хто заводово або налогово займається парцелюванням та продажею хлопських посілостей, оскільки се не відбувається для цілей забудовування, далі хто свідомо бере участь у таких підприємствах як агент, посередник або яким іншим способом, робиться винуватим у проступку і буде караний тісним арештом від 1—3 місяців та грошовою карою 100—500 з. р. При повторнім засудженні кара арешту має виносити від 3 місяців до 1 року, а кара грошова від 500—2000 з. р. Засуд може також змусити винуватого до відшкодування. При засудженні за сей проступок спадають також на винуватого ті самі правні наслідки, як за проступок обманства.

§ 2. Послуги, які в таких справах роблять адвокати, нотарі, урядово затверджені приватні техніки або інші з уряду висаджені та публічно вповажнені особи з чужого поручення та за звичайною заплатою, не підпадають під приписи сього закону. Проте отвертим лишається питання, чи такі услуги в особливих випадках не можуть дати приводу до дисциплінарного слідства проти дотичних осіб.

§ 3. Просьби о добровільну ліцитацію недвижних дібр повинна відкидати компетентна інстанція, коли набере переконання, що ліцитація має метою парцеляцію та продаж хлопської посілості при участі відомого «дробителя». Ся інстанція повинна урядово зібрати відомості та виробити собі переконання в тій справі. Коли прокураторія державна в часі карного поступування, розпочатого за проступок із параграфа 1, довідається про намірені добровільні ліцитації з метою парцелювання та продажі хлопських грунтів, повинна завідомити про се компетентну інстанцію. Ся інстанція в разі дійсно сконстатованого карного характеру факту може спинити ліцитацію або відкликати даний уже дозвіл».

Коли сей проект закону я назвав загадковим та дивним серед наших теперішніх обставин, то не задля того, що в нім міститься, а головно задля того, чого в нім нема. Закон являється дивно половинним. Говорить про заводових та налогових (gewohnheitsmässige) «дробителів» — але тільки хлопських грунтів. Се виглядає так, немовби комусь стидно було назвати по імені властиве лихо, проти якого виступає, або якби він лякався виступити проти нього в цілім його об'ємі. Бо о що властиво ходить або повинно ходити в тім випадку? Очевидно, о здержанні шкідливої для всієї суспільності спекуляції землею, се зн[ачить] о те, аби великі або малі комплекси землі не купували люди, що не мають наміру осісти на ній та займатися її управою, але купують її тільки на те, аби, продаючи її шматками, тягти з того зиск зі шкодою справді продуктивних, робочих членів суспільності. Отже, дивним і загадковим у вищенаведенім проекті мусить видатися кождому обмеження його тільки на хлопські грунти, немовби тільки хлопські грунти або вони переважно були предметом такої спекуляції.

Тим часом відомо загально, що власне більші земельні добра найчастіше і в найбільшім розмірі бувають предметом такої спекуляції, а в нашій Ґаличині таку спекуляцію інтересовані сфери недавно старалися ввести навіть до ранги суспільної програми і прокламували гасло: ратувати шляхту при помочі парцеляції та зисковної розпродажі дібр. Натомість хлопські грунти менше надаються до такої спекуляції власне тому, що вони по більшій части такі дрібні, що їх парцелювання, крім на будівельні цілі, зовсім неможливе та некорисне. Годі повірити, аби провідною думкою суспільної реформи мала бути німецька приказка: Kleine Diebe hängt man, und grosse lässt man laufen[1]. І тому, на мою думку, сам уряд повинен виступити проти того проекту.

Друковано в часописі «Kurjer Lwowski», 1888, ч[исло] 321, із дня 18 падолиста. Переклад писано дня 22 липня 1913.

---

[1] Малих злодіїв вішають, а великим дозволяють втекти *(нім.)*.— *Ред.*

УДЕРЖАВНЕННЯ ЗЕМЛІ

Погляд, що приватна власність землі і нерозлучно з нею зв'язані чинш і рента — се головні причини суспільної нужди та економічної нерівності між людьми, зовсім не новий. Поминаючи давніших утопістів, сей погляд досить виразно висловляли вже в половині XVIII в. Руссо* та Маблі*. Різні соціалістичні школи в XIX в. дали сильний товчок до дослідів над давніми громадами та громадським володінням землею, а рівночасно сплодили багато теорій та планів заради сучасному лихові через привернення спільної власності, або спільне ужиткування землі в такій чи іншій формі, в більших або менших розмірах. Соціалісти школи Маркса, виходячи з того становища, що земля в теперішнім устрої, невважаючи на свій безсумнівно суспільний характер,— так само товар, як і всякий інший товар, бачать у ній тільки один із «знарядів продукції», подібно як інші знаряди, машини, фабрики і т. і. Домагаючися усуспільнення (се не те саме, що удержавнення) загалом усіх знарядів продукції, прикладають те саме також до землі, а міркуючи далі, що тих усуспільнених знарядів продукції найвідповідніше буде також ужити до суспільного, спільного та одностайно зорганізованого продукування, уявляють собі, що суспільна реформа, проведена в їх дусі, потягне за собою зорганізування рільної праці в спосіб, не стільки може подібний до давніх родових громад, скільки радше до сучасних великих американських ферм, розуміється, «з відломанням капіталістичного вістря» — найманої праці.

Глибоко задумані та широко мотивовані соціалістичні теорії викликали багато теорій уміркованих, посередніх, що мали бути практичнішими, але в дійсності, признаючи головну основу соціалістів, але не годячися на всі її консеквенції, були тільки блідіші, менше консеквентні та менше здібні до розвою. І що найцікавіше: коли часом ті теорії здобували собі більш або менш значне число прихильників, то все тільки силою тої соціалістичної основи, а не силою тих ніби практичних уступок та збочень.

Особливо сильний рух зродило остатнє 10-ліття XIX в. в питанні земельної власності як у Європі, так і в Америці. Упадок цін збіжжя наслідком американської конкуренції, зменшення ренти грунтової наслідком вичерпання фінансів на мілітаризм, щораз більша нужда сільської людності, громадна еміграція рільників до Америки а нарешті завзята боротьба ірландців із їх «Аграрною лігою» на чолі* — се визначніші факти, що змусили європейську публіку звернути бачнішу увагу на питання земельної власності. До сього треба ще додати факт перелюднення міст і питання помешкань у містах. У Америці питання земельної власності не сходило, властиво, з денного порядку публічної дискусії, відколи нечисленні зручні спекулянти позабирали в свої руки неперeглядні простори найліпшої землі для її розпродажі колоністам за дорогі гроші і відколи, з другого боку, рільнича продукція, набравши чисто фабричного характеру, починала там величезні поступи, збагачуючи нечисленну верству капіталістів а викидаючи з дотеперішнього стану мільйони давніших рільничих робітників та дрібних земельних власників.

У Америці також 10 літ тому почався рух, що, ділячися щораз на нові галузі, обняв значні круги людності в Союзних Державах*, у Англії та в Німеччині. З великим талантом та запалом написана книжка Генрі Джорджа* «Поступ і нужда» викликала той рух і кинула в маси гасло удержавнення землі як одиноку панацею на всю суспільну нужду, як лік на всі недуги сучасного суспільного ладу. Ся книжка передруковувана, толкована та ширена з правдивою американською рекламою, здібна була справді серед публіки, поверхово знайомої з основами суспільної економії, викликати сильне враження головно своєю простою та прозорою концепцією, а також смілістю та певністю, з якою автор виголошував свої твердження. Натомість учені спеціалісти, хоч мусили позавидувати авторові могутнього дару переконування та блискучого стилю, не могли лишитися сліпими на численні теоретичні хиби книжки, на слабу знайомість автора з економічною літературою та на односторонність його головної теорії, якої силу та донеслість автор перецінив звичаєм усіх винахідників.

На погляд Генрі Джорджа, джерелом усієї суспільної нужди, яка збільшується постійно разом із зростом поступу технічного та наукового, являється рента грунтова — се зн[ачить] той дохід, пливучий із приватної власності землі, який не вимагає ніякої праці, ніякого вкладу і ніякого ризику з боку властителя. Конфіската тої ренти на користь держави — се одинока і найспасенніша рецепта на всю хоробу. Сю конфіскату найлегше виконати можна через вишрібування грунтового податку до того ступня, аби забсорбував усю ренту. І на тім кінець. Ніяких інших реформ не треба. Що більше, крім того одинокого податку, суспільність не потребує платити ніяких інших податків ані безпосередніх, ані посередніх.

Невважаючи на всю односторонність сеї теорії, за неї вхопилося багато світлих людей і багато сильних організацій. Особливо в Англії вона здобула собі такого прихильника, як величезний зв'язок робітників Trades Unions (читай Тред Юнієнс) і таких пропагаторів, як визначний природник та співтворець (разом із Дарвіном) теорії боротьби за існування — Альфред Уоллес* (Wallace). Сей промовляє вже не за самою конфіскатою ренти з полишенням дотеперішніх відносин власності, найму, оренди і т. і., але за викупом землі від її дотеперішніх власників та за віддаванням її в оренду поодиноким родинам.

Особливо в тій другій формі думка про «удержавнення землі» знайшла прихильників на європейськім континенті. В тім дусі її дискутують у Росії, де конфіската ренти по рецепті Джорджа мала би практично дуже мале значення, а натомість земля як власність загалу, в володінні громад із періодичними переділами або навіть із громадською спільною управою сходиться буцімто з ідеалом та бажанням всієї людової маси.

В тім самім дусі ближче до Уоллеса, ніж до Джорджа, агітується та справа від 4 літ також у Німеччині. Найенергічнішим і найбільше талановитим її пропагатором виступив Михайло Флїршайм*, багатий фабрикант у князівстві Баден. Він присвятив тій справі цілий ряд теоретичних розвідок, писав статті до різних денників та місячників а нарешті, переходячи на поле практичної агітації, заснував у р. 1886 Лігу аграрну, що тепер числить звиш

2000 членів, а від вересня 1887 р. видає місячний часопис п[ід] з[аголовком] «Deutsch Land», присвячений сьому питанню. Той часопис, якого «пропагандове число» маю перед собою, поверхово виступає зовсім непоказно, та оригінальний остільки, що майже всі в нім статті, полеміки, рецензії, кореспонденції та редакційні уваги написав один і той сам чоловік, д. Флíршайм. «Deutsch Land» називається наш орган,— пише видавець у проспекті,— не Deutschland, німецька земля, а не Німеччина, не край, у якому живуть німці. Німецька земля має бути та земля, яку посідають німці. Чи одно й друге не те саме? Ні, і ще раз ні! Бо чимраз менше німців посідає німецьку землю, чимраз значніша більшість людності жиє без вітчини на рідній землі. Чимраз менше стає число земельних власників, чимраз більше число державців та найомників або лиш позірних власників, перетяжених гіпотечними довгами, отже, таких, що в дійсності ніщо більше, як тільки державці у своїх вірителів. Се джерело чимраз більшої суспільної нужди, бо земля — головне джерело всіх дібр, а хто посідає землю, той посідає також оселених на ній людей».

Тими словами викладає д. Флíршайм основу своєї діяльності. Погляньмо, яку практичну програму він висновує з неї.

Весь план реформи, яку предкладає Флíршайм, передає ось як баденський часопис «Werkmeister Zeitung». Подаю тут сей план у повній основі в тій формі, яку сам Фл[íршайм] признав відповідним передрукувати у своїм часописі з деякими поправками. «Держава повинна помалу перейти в посідання всієї землі, починаючи від грунтів міських, які найбільше підлягають злочинній лихві і творять багатства, що ростуть без ніякої праці, коли рівночасно мешканці міст терплять страшний визиск від високих чиншів. Також забудування надмірно дорогих площ веде до будування пишних та дорогих палат, які приспорюють зисків їх власникам, коли натомість велика маса біднішої людності мусить тулитися по нужденних норах, бо нема такого підприємця, що міг би на добрих площах будувати порядні та дешеві помешкання, бо ціну тих площ лихварі вишрубовують надмірно високо.

Тому лихові запобіжено би, якби держава війшла в посідання всіх грунтів у місті та поза містом. У такім разі кождий підприємець або загалом кождий чоловік, що хоче будувати дім, міг би винайняти від держави площу за відповідну ціну. Та ціна була би регульована відповідно до торгової ціни, яку означує продаж і попит. Доки найомець платить ту ціну, доти не можна йому вимовити найму. Коли сам уступає з найму, держава або той, хто наступає на його місце, повинні дати йому відшкодування в оціночній вартості усіх будинків та меліорацій, які починив у часі своєї держави.

Переведення тої реформи має йти зовсім повільно. Держава має одержати право набувати грунти по теперішній ціні, означеній раз на все. Фл[іршайм] не хоче так, як Джордж, конфіскувати землю при помочі грунтового податку, який би звільна дійшов до висоти, рівної цілому доходові з ренти грунтової. Він хоче теперішнім посідачам сплатити всю теперішню вартість землі. Тільки надвишка понад теперішню вартість землі, творена загалом горожан через його розріст та чимраз більшу продуктивність, була би джерелом збагачення держави. Сей зріст вартості землі, як відомо, дуже скорий і великий.

Щодо сільських грунтів, то хоча наразі при заграничній збіжжевій конкуренції нема мови про великий зріст грунтової ренти, то все-таки нема сумніву, що й вона з часом підійметься. Статистика показує, що в більших протягах часу з математичною певністю можна ждати збільшення вартості всієї землі в краю, в якім змагається людність та її добробут. І так у цілій Німеччині протягом остатніх 100 літ вартість землі зросла щонайменше 14 раз вище. Беручи в своє посідання сей природний зміст вартості, що випливає з праці одиниць та з праці цілого загалу, держава не допускається несправедливості, бо резервує для загалу те, що той загал витворив понад свою потребу, а полишає одиницям на необмежену власність те, що вони випродукують своєю працею, коли тепер велика часть тої продукції пливе в чужі кишені».

Яким способом мала би держава здобути засоби для закуплення всіх грунтів у своїх границях?

Фл[іршайм] думає, що власне сей зріст вартості землі має служити джерелом сплати. «Припустим,— пише він,— що держава набуває якусь площу при одній із головних вулиць Берліна по теперішній торговій ціні — се значить платячи капіталізований чинш. Коли той чинш виносить 10 000 марок, то ціна купна буде виносити 20 раз по

10 000 — се зн[ачить] 200 тисяч м[аро]к. Держава сплачує ту ціну видачею заставних листів. На такі заставні листи кождий радо локує свій капітал на $3^{1}/_{2}\%$, так що держава з тих 200 000 м[аро]к одержить 7000 річного проценту. Одержуючи з закупленого грунту 10 000 м[аро]к чиншу, матиме ще 3000 м[аро]к річно на міські податки, направи та амортизацію будинків. Але зиск держави починається аж тоді, коли грунтовий чинш із 10 000 підскочить на 12 000, 15 000 і т. д. Тоді надвишка доходів у сумі 2, 5 і т. д. тисяч буде вжита на сплату заставних листів. З повільним закупуванням грунтів, зі сплатою гіпотек, які тяжать на них, із амортизацією заставних листів, а пізніше також державних довгів зменшиться число цінних паперів із державною гарантією, за якими так жадібно полюють капіталісти. І так уже тепер капітал наслідком свойого величезного зросту даремно шукає безмежних локацій такого роду, так що багато людей викидає свої гроші на такі сумнівні папери, як акції Панамського каналу і т. і. Коли вже тепер наслідком сього паде процентова стопа навіть гарантованих паперів, то вона спаде ще далеко більше в міру того, як вони будуть щезати з грошових ринків. А спадаючи, процентова стопа облегшить амортизацію державних довгів та цілковитий закуп землі, також і селянської, бо, невважаючи на низьку ренту, вона з часом усе-таки буде більша, ніж процент від капіталів, виданих на її закуп». Тому-то Фл[іршайм] жде в короткім зглядно часі цілковитого викупу землі і цілковитої сплати її ціни, особливо коли, без сумніву, також інші держави звільна підуть тою самою дорогою, а спадок процентової стопи не знайде можності опори в локуванні капіталів за границею.

Користі, яких із такої операції жде Фл[іршайм] для держави, були би необлічимі. «Коли держава починає скуповування грунтів від міст і купує грунти по ціні, обчисленій на основі капіталізації чиншів, то така ціна являється тільки тоді, коли грунт забудований, бо до упливу терміну, в якім би мав розпочатися викуп, виникла би величезна будівляна спекуляція. Наслідком сього піднялась би плата робітників а впали би чинші. Тому держава не тільки купувала би дешевше, але відразу також настало би деяке поліпшення стану міської робітницької людності. Терени незабудовані по упливі терміну купила би держава по такій ціні, як ріллі, а зглядно, як огороди, отже, могла би за низький чинш віддавати їх в оренду робітницькій людності. Тільки сим способом можна би розв'язати питання робітницьких помешкань по містах, яке при теперішній грунтовій лихві напотикає на непоборні трудності».

«По селах більші добра треба би розпарцелювати, бо дрібні рільники можуть платити відносно далеко більше чиншу, ніж великі, і навпаки, з тої самої причини занадто дрібні господарства злучено би докупи. Рільник на грунті, запевненім йому на такий час, доки буде платити грунтовий податок, буде дійсним власником грунту в більшій мірі, ніж тепер, коли він переважно тільки невільник гіпотечного вірителя, який через виповідження гіпотеки в кождій хвилі може викинути його з батьківщини. Робучі сили, які звернулися би до не зайнятих іще грунтів, зменшили би конкуренцію робітницьку на полі промисловім і вплинули би також на піднесення платні робітників».

Друковано в часописі «Kurjer Lwowski», 1888, ч[исло] 360 і 361, з д[ня] 28 і 29 грудня. Переклад писано в днях 22 і 23 липня 1913.

НОВИЙ ЗАКОН ПРО СЛУГ

На позавчорашньому засіданні сейму депутатам роздано звіт адміністративної комісії про повторну пропозицію виділу крайового щодо проекту закону про службові стосунки.

Звіт виділу крайового у цій справі подано до сейму на попередній сесії і рішенням від 15 вересня 1888 р. скеровано до адміністративної комісії, яка, внісши до нього ряд змін і провівши переговори з урядом, подає тепер сеймові проект. Проект цей і внесені до нього зміни і хочемо коротко тут охарактеризувати.

Немає жодного сумніву, що службові стосунки, котрі іноді так тісно межують зі стосунками сімейними, дуже важко впорядкувати законодавством, тим більше, що вирішальну роль у їх формуванні відіграє місцевий звичай, непередбачений нашим цивільним законом.

Історичний розвиток нашого суспільства виробив також велику різноманітність поглядів на службові стосунки. Верстви, від яких до 1848 р. залежала переважна більшість народу, воліли б тепер сформувати службові стосунки у дусі традицій патримоніальної системи. Так був складений перший проект закону про слуг від 1883 р., значні поступки того ж характеру ми побачили і в більш пізньому проекті від 1886 р., поступки настільки виразні, що було неможливим санкціонування такого закону, оскільки порушувались елементарні громадянські права значної частини населення. Згадаймо, як поширювалось поняття слуги на заробітчан, тобто на людей, що наймаються на роботу за денну плату, та про встановлення над ними широкої патримоніальної юрисдикції (у першому проекті) або підтягнення поняття слуги під параграф закону про речове примусове стягнення у другому проекті виділу крайового.

А що і в останньому проекті адміністративної комісії, незважаючи на його безперечно ліберальний дух, відчуваються рештки тієї ж застарілої традиції, це зовсім природно, коли взяти до уваги, що проект складено виключно представниками тієї верстви, котра зросла і нині зростає в традиціях панщизняних стосунків. Як неможливо людині скинути з себе власну шкіру, так неможливо людям, що виховалися у тих традиціях, прийняти зразу виключно людяне ставлення до слуг. Отже, в новому проекті, як і в попередніх, бачимо далеко глибше (хоч не досить стисле) визначення обов'язку і відповідальності слуг, ніж службовців, далеко точніше забезпечуються інтереси господарів, ніж слуг, і якщо мова йде про значення упорядкування службових стосунків, то завжди мається на увазі значення їх для службодавців, а не для слуг. Суб'єктивний елемент, який великою мірою проявляється у цьому законі (і, певно, проявляється в силу необхідності), розподілений дуже нерівно, бо власний осуд може виявляти тільки службодавець, а слуга мусить завжди дожидати ствердження своїх поглядів компетентними громадськими властями, resp[ective][1] староством.

Яскравим прикладом чисто суб'єктивної мірки в оцінці службових відносин є § 32, який говорить: «Слуга, який саме тому погано, ліниво або неохоче виконує свої обов'язки, негідно поводиться, щоб таким чином примусити службодавця раніше звільнити його від служби, буде суворо покараний і примушений належно виконувати обов'язки». Зрозуміло, можна дати оцінку поганій роботі, але дещо важче оцінити працю ліниву, а де критерій оцінки бажання або небажання працювати? Важко також знайти критерій гідної або негідної поведінки, особливо якщо немає secundum comparationis[2]. Незрозуміла також постанова цього параграфа про примус до належного виконування служби. Хто і яким чином буде його примушувати?

Особливої уваги заслуговують параграфи про обов'язки слуг (§ 12, 13, 14, 15 і 16) та обов'язки роботодавця (§ 17). Уже нерівна кількість параграфів дуже характерна.

---

[1] Тобто (*лат.*).— *Ред.*

[2] Другого члена порівняння (*лат.*).— *Ред.*

Ось що ми читаємо про обов'язки: «Слуга мусить бути вірний своєму службодавцеві, бути слухняним і правдивим, покірним, дбайливим щодо виконання обов'язків, стежити і турбуватися про панське добро, має виявляти до службодавця шану, підтримувати порядок і чистоту По відношенню до сім'ї службодавця та інших домочадців слуга мусить поводитися покірно і з пошаною, жити у згоді з іншими слугами й уникати різних сварок, пліток та обмовлення будь-кого, особливо службодавця та його сім'ї». Характерні зміни, зроблені в тому параграфі адміністративною комісією порівняно з проектом виділу крайового. Насамперед комісія викинула останній розділ параграфа, який говорить: «Слуга мусить пристосуватися до домашнього порядку, встановленого службодавцем, і накази, нагадування або його зауваження приймати покірно, з пошаною і скромністю». Цей розділ, що впроваджує дуже розтягнене і невизначене поняття «домашнього порядку», слушно виключено. Бо ж коли існує домашній порядок, залежний від волі службодавця, який має право звільнити слугу, що того порядку не дотримується, то навіщо тоді цей чисто моралізаційний параграф, який регулює службові стосунки аж до найтаємніших глибин душі й почуттів слуги — в такому разі навіщо тут іще домашній порядок?

На жаль, адміністративна комісія зняла це проблематичне правове поняття в § 2, натомість залишила його в § 27, буква «і». Крім того, вона додала в цьому параграфі обов'язок для слуги — щирість, чого не було в проекті виділу крайового.

Наступні параграфи наказують слузі виконувати не тільки ті обов'язки, про які він домовився, а й «усякі інші», працювати в міру потреби також під час свят, не мати власних зацікавлень і т. п. Одним словом, якщо б слуга точно виконував усе те, що йому наказують § 12—16, він був би людиною справді ідеальної чистоти, правдивою копією святого Ізидора-Орача*. Натомість проект зовсім не вимагає такого високого морального рівня від службодавця. Він повинен «у міру можливості охороняти слугу від зневаги з боку сторонніх осіб, підтримувати його у разі потреби і в межах правоти (яке делікатне обмеження!) і наглядати за гречною і пристойною поведінкою слуги вдома і поза домом. З тією ж метою, як і для збереження спокою та порядку в домі, а також для примусу до послуху, службодавець може робити слузі зауваження і догани, а в разі потреби вжити заходів домашнього покарання в межах, визначених § 413 карного кодексу» (у цьому параграфі говориться про тілесні покарання, які, однак, не повинні доводити до пошкодження тіла).

Взагалі, розглянувши увесь закон, мимоволі задаємо собі питання: яка ж його мета? Яку прогалину він має заповнити в дотеперішньому законодавстві? Справді, годі відповісти на це питання. Карні та поліційні правила регулюють службові стосунки аж занадто, а оте визначення моральних обов'язків слуг з точки зору права здається просто смішним і зайвим. На наш погляд, увесь задум трактування службових стосунків в окремому законі є залишком патримоніальних відносин і старого «природного права», яке насправді було наскрізь неприродним. Реформуйте поліційний закон, якщо він вам здається недостатнім у цьому пункті, але не допускайте потворності — регламентувати душу, почуття і бажання людей, рівних з вами перед лицем бога і закону!

ПОДІЛЬНІСТЬ ЧИ НЕПОДІЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСЬКИХ ГРУНТІВ?

І. ВСТУПНІ УВАГИ

З днем 1 цвітня 1889 р. почав д. Болеслав Вислоух* у Львові видавати щодва тижні часопис для польського селянства п[ід] з[аголовком] «Przyjaciel Ludu»*. Метою того часопису була, як сказано в редакційнім «вступнім слові», праця в тім напрямі, «аби люд брав якнайширшу участь у публічнім житті». Накликаючи селян до участі в крайових справах, редакція вважає конечним довести рівночасно до того, «аби найвизначніші представники люду ввійшли до сейму та до ради державної й там радили та працювали над поліпшенням хлопської долі, отже, й над добром краю». Змагаючи до тої мети, редакція заповідає, що буде старатися, «аби люд сам вияснив собі своє положення й сам забирав голос у своїх інтересах». Як бачимо, редакція не клала собі ніякої програми, а найменше політичної, а одиноким практичним засобом, який вона хоче давати селянам, можна вважати хіба обіцянку правної помочі селянам у разі покривдження.

Не належачи до редакційного комітету того часопису та не мавши ніякого впливу на його ведення, я все-таки, особисто заприязнений із його редактором д. Вислоухом, помістив у першім річнику три свої оповідання, які я для сього часопису переклав із руської мови, а надто дві дописки до дописів польських селян у справі подільності селянських грунтів та порадник для селян-виборців на час виборів. Ті три мої дописи вважаю відповідним подати тут у перекладі на нашу мову разом із листами тих польських селян, до яких вони були дописані як редакційні додатки без мого підпису.

Писано дня 25 падолиста 1913.

II. ЛИСТ ПОЛЬСЬКОГО СЕЛЯНИНА З ЗАБЄРЖОВА АНТОНА Д.

На запит редакції, звернений до читачів «Przyjaciela Ludu», що вони думають про новий закон у справі ділення грунтів селянських по смерті вітця, редакція одержала лист із Забєржова, пов[іту] Бохенського, який подаю тут у перекладі.

«В часах панщини грунтів не ділено, хлопи посідали їх у цілості, а проте була велика біда в Галичині. Хлоп ходив у брудній полотнянці, з ковтунами на голові, а в них повно соломи, жив у нехлюйстві, без релігії та просвіти, не мав що їсти, а його рілля заростала осетом та хоптою. Чому? Бо мусив робити панщину, аби збагачувати шляхту. Шляхта посідала й ще досі посідає найбільші обшари землі. Чому вона парцелює свої добра, хоч і не всі? Тому, аби їх ліпше продати, бо на цілі трудно знайти купця. Чи, може, тому шляхтичі розпарцелювали свої грунти, що їх змусив до того закон? Зовсім ні. Попали в банкротство, наробили багато довгів, бо їм хлоп не робить панщини задармо. А рілля вимагає праці, робітник дорогий, мусив пан попасти в довги й збанкрутував. А хлоп тішиться, що може працювати для себе.

Може, хтось скаже: «Ну, то тепер хлопи повинні бути багаті, коли не роблять панщини». Повинні! Ба, але по знесенні панщини хлопи були неосвічені, привикли до горівки, не мали за що поспрявляти собі потрібні засоби, грунти їх пусті лежали до половини облогом і скрізь панував голод. З часом родини прибувало, край залюднювався, податки росли, а біда дідично переходила і переходить із роду в рід. Як же тут двигнутися хлопові? А до того жидівське плем'я здирало з них усе різними способами. Адже донедавна платили ми жидам до 3 кр[ейцери] проценту від одного ринського на тиждень[1]. Тому хлоп був не чим іншим, як жертвою пожерливості (в ориг[іналі] — pastwa żarłoctwą) і не міг піддвигнутися.

Тепер часи змінилися. Лихву заказано, п'янство спинено, просвіта шириться, наші посли можуть засідати в раді державній і в сеймі та боронити нас, то, певно, з часом і добробут помалу піддвигнеться. На нещастя, одначе, хитра політика старається уняти те право свободи, що так скажу, в рамці, аби грунтів не вільно було ділити, бо через ділення грунтів у селі робляться самі діди. Се брехня. Я сказав уже на початку, як виглядало у нас хлопське життя тоді, коли не вільно було ділити грунтів. Покажу далі, як би се виглядало тепер.

---

[1] Се виносить 150 % річно.

Але, може, скаже хтось, що самі хлопи, а навіть цілі громади виступають проти поділу грунтів. Може, десь і такі знайдуться, але коли так, то ті голоси походять із брудного лакомства, що не зважає ні на які сумні наслідки, аби тільки носити себе та знівечити право свободи. Бо вважайте лише! Грунт, поділений вітцем, не йде ні в які забори російські або прусські, але лишається в тій самій громаді та родині. Отець, прим., має 6 моргів грунту і має на се 6 дітей, а якби всіх їх заповітом обділив по рівній часті, то кожде одержить 1 морг; а коли не лишить заповіту, то уряд не позволить ділити. Земля в нашій громаді платиться морг по 300 з[лотих] р[инських], отже, 6 моргів — 1800 злотих ринських. Таксатори, бачачи, що то грунт сирітський і що при поділі ніхто не матиме кривди, таксують дешевше, прим., на 300 з. р. увесь грунт, тому каса візьме менше податку, нотарій також, а сироти, одержавши кожда 1 морг у поділі, мають певне вдержання, жиють із собою в згоді, а женячися, знов дбають про те, аби дістати хоч півморга землі, а діставши її, працюють пильно, жиють ощадно, а за яких 5—6 літ прикупують собі знов морг грунту і жиють добре. Хлоп іде на заробок, жінка дома дасть собі раду, і так по 10—15 роках спільного життя купують собі ще морг і вже доходять до такого розміру грунту, як мав їх отець. Се головна користь із ділення грунтів, якої кождий добрий католик повинен боронити якнайзавзятіше.

Погляньмо тепер, як буде виглядати обмеження свободи ділення. Спадкоємець, один із 6 дітей, полишений на 6 моргах грунту, що варт 1800 з. р., одержав той грунт чи то заповітом, чи судово. Таксатори, аби не робити кривди іншим дітям, не можуть таксувати той грунт нижче його вартості. Отже, спадкоємець заплатить поперед усього до каси 3 або 4 рази більше податку, а надто мусить дати сплату своїм рідним, кождому по 300 з. р., отже, разом 1500 з. р. А відки ж їх узяти?

Може, скаже хтось: «Адже не відразу мусить сплачувати всіх». Не перечу, але що їм се поможе? Візьмім отак, що спадкоємець іще не має літ, отже, так само, як і інші, стоїть під опікою. Але ось дійшов до літ, відбирає свій грунт, бо має до того право, але чим же житимуть інші? Прийшла братова або навіть брат сам, виганяє рідню з вітцівської хати; один іде на службу, другий на заробок і т.д. Опікун, бачачи, що недолітки йдуть у поневірку, жадає, аби спадкоємець зложив їх часті, разом 1500 злотих ринських, а щонайменше аби платив проценти. А відки ж йому взяти гроші на новім господарстві?

Але, може, скаже хтось: «Ожениться, візьме віно і виплатить сплати». Ну, се було би хіба чудо боже, якби на 6 моргів грунту дістав 1500 злотих ринських. Але нехай би й дістав таке гарне віно, то жінка велить записати собі весь маєток, і він тратить назавсігди право розпоряджати ним. А коли не зарятувався так, то опікун або дорослі спадкоємці по кількаразових упімненнях о своїй часті вдаються на судову дорогу, кождий бере адвоката, доходить до вироку або до угоди. Сяк чи так заплатити треба, бідний спадкоємець грошей не має, з криниці не візьме, то що ж йому робити? Йде до банку й затягає позичку на гіпотеку — 600 злотих ринських, бо більше не дадуть на 6 моргів грунту. Дає, як може, кождому потроха або сплачує двох, а троє лишаються. Тим сплатити треба, до банку платити треба, а тут нема відки. Що ж діється? Рік, другий банк чекає а нарешті продає грунт, що варт 1800 злотих ринських, за ліцитаційну ціну 700—800 злотих ринських. Кому? Жидові, бо хлоп на те не має грошей, два або три не зберуться, бо грунту не можна ділити, і спадкоємець іде з торбами. Отсе наслідки нещасного лакомства посідання цілих грунтів.

Антін Д.»

III. МОЇ УВАГИ ДО СЬОГО ЛИСТА

До сього допису додав я уваги, які редакція помістила як свої власні зі своїм початком і закінченням. Ті два редакційні речення пропускаю тут і подаю свої уваги в перекладі на нашу мову.

«Справді, заказ поділу хлопських грунтів не вийде на добре ані одному спадкоємцеві, бо обтяжить одідичений грунт великим довгом, ані іншим спадкоємцям, яким на все життя лишиться жаль, що їх позбавлено батьківщини та не полишено навіть п'яді землі, де би могли голову прихилити. Такий заказ зродить багато процесів, видідичені хлопські діти скине в пропасть нужди і зробить із них дешевих та покірних слуг і робітників.

Але, з другого боку, не можу признати рації шановному Антонові Д., що свобода ділення грунтів — се велике добро для народу. Запитаймо себе тільки, чи господар, що сидить на однім або двох моргах грунту, справді господар? Чи може він держати стільки худоби, скільки треба для оброблення того грунту? Чи може з того грунту видобути стільки, скільки потребує на життя та на уплату податків грунтового та домового з додатками? Чи такий господар не жебрак, прив'язаний до того шматка землі, з якого має замало для життя, а забагато для голодної смерті?

Шан[овний] д[обродій] Антін Д. пише, щоправда, що такий дрібний посідач постарається збільшити свою посілість і за кільканадцять літ матиме стільки, як мав його отець. На се відповім: «Коли матиме таке щастя». Може, на 100 таких бідаків один доробиться, виграє на лотереї, знайде гроші на дорозі або викопає скарб, але 99 певно нічого не доробляється або й стратять те, що мали. Інакше й не може бути з многих причин, про які тут не місце ширше говорити. А тепер запитаю вас, шановні читачі: «Що ж має робити той бідний хлоп?» Лишати грунт без поділу одному спадкоємцеві, а інші діти виганяти на божу волю? Се зле й погано й не по-людськи. А ділити той грунт на дрібні шматки також зле, бо замість дідичів усі діти, а щонайдалі їх діти зійдуть на жебраків. Так і стоїть тепер се діло, як то кажуть, ні в кут, ні в двері. Подумайте, отже, й напишіть, який, на вашу думку, вихід із того зачарованого круга?»

Друковано в часописі „Przyjaciel Ludu“, 1889, ч[исло] 2, з дня 15 цвітня, ст. 17—19. Переклад писано в дні 25—27 падолиста 1913.

IV. ЛИСТ ПОЛЬСЬКОГО СЕЛЯНИНА ЮРІЯ З РАДЛОВА

З правдивим задоволенням прочитав я на вступнім місці «Przyjaciela Ludu», ч[исло] 2, статтю про ділення селянських грунтів. Подивляю здорове розумування автора д. Антона Д., як він так докладно та ясно цифрами доказав, що бажання посідання «цілих» грунтів (неподільних відповідно до нового закону) — се згубна захланність і що спадкоємець, зобов'язаний сплачувати молодших братів, кінець кінцем мусить піти з торбами.

Проти сього ані слова не можна сказати, але не менш оправдане також те, на що звернула увагу редакція, а власне: «чи справді господар, сидячи на однім або двох моргах грунту, може бути господарем, може держати стільки худоби, скільки треба для оброблення того грунту, чи може видобути з того грунту стільки, скільки йому треба для життя, для оплати податків грунтового, домового та додатків, чи навпаки, такий господар не являється жебраком, прив'язаним до шматка того грунту, з якого має занадто мало для життя, а занадто багато для голодної смерті?»

Святі твої слова, шановний «Przyjacielu Ludu»! Такий господар — то вічний жебрак.

Отже, тому, що оба ви, д. Антін Д. та й ти, любий «Przyjacielu Ludu», маєте повну рацію в своїх висновках, являється оправдана потреба звести їх до якоїсь гармонії. Отже, я сказав би, що при теперішніх порядках, коли, як висловився ти, любий приятелю, селянинові «ні в кут, ні в двері», як подільність, так і неподільність грунтів являється випливом захланності, за яку, як за смертельний гріх, мусить наступити кара, а в сьому випадку наступає, не чекаючи, кара дочасна. Бо як, із одного боку, захланність спадкоємця на одідичення цілого грунту по вітці являється доказом лакомства, так і, з другого боку, молодші, що обстають за поділом, кермуються також лакомством, може, навіть з домішкою зависті, аби старший не посідав усього сам один.

Рахунок д. Антона Д. та твої уваги, любий приятелю, доказують, що обі сторони в обох випадках самі засуджують себе на торби, а я додам — на заслужені торби.

Бо чому доконче старший має одідичити все? І чому молодші доконче мають жадати виділення з цілості того, що припадає до них на основі права спадкового? Ані одно, ані друге не повинно мати місця, і тільки тоді буде добре, тоді легко вийдемо з того блудного колеса. Ось послухайте!

Родина, що має сяку-таку грунтову реальність, поперед усього не повинна ділитися духовно, не повинна тратити родинного прив'язання, а тоді й матеріальний поділ окажеться непотрібним. Одідичений маєток повинен бути спільною та неподільною власністю; всі повинні працювати для цілої родини, а ціла родина повинна заспокоювати потреби кождого поодинокого свого члена.

Не так трудно перевести се, якби на око здавалося. Нехай тільки в родині панує взаємна любов і згода, нехай жаден член родини не бажає самолюбно збагатити себе самого, нехай усі одностайно вміють шанувати права один другого, а тоді все діло само уложиться якнайліпше. Найстарший у родині буде її головою, найстарша жінка буде господинею та загальною скарбничкою, а всі молодші будуть співвластителями спільного маєтку. При такім устрої багатство мусить зростати, а біда ніколи не загляне до хати. Бо о що головно повинно ходити в житті? На мою думку, тільки о те, аби всі ми жили чесно а мали заспокоєні всі свої потреби, а до того найлегше доходимо вищевказаним способом при спільній праці, опертій на взаємній любві та згоді.

Два, три брати, дві, три або і більше сестер — адже се дружина, зложена не з чужих елементів, які би ніяк не могли згодитися. Діти одних родичів, вигодувані одною рукою, кров із одної крові та кість із одної кості, діти одної природи та одної матері землі, що вигодувала їх,— чому ж не мають мати серця для себе? Чому мають розлучатися й розривати на шматки ту землю, аби з матерікормилиці доконче зробити її мачухою, яка ані виживити, ані прив'язати їх до себе не може? В самій основі такого поступування лежить зло, і злі мусять бути також його наслідки. Земля заростає бур'яном або годує жидів, а люди ідуть із торбами.

Може, хто запитає мене: «А що буде тоді, коли родина розмножиться й давня одідичена посілість не зможе виживити її?» На се відповім, що того нема що боятися. З бігом часу все мусять зайти такі випадки, що будуть регулювати число членів родини та скількість посіданого грунту. Хтось із родини почує в собі якесь особливе покликання до ширшого світу. Коли се дитина, то родина зобов'язана в міру своїх засобів дати їй образовання, відповідне до її здібностей, і влегшити їй доступ до того світу; коли старший, родина повинна дати йому відповідну відправу, не занедбуючи, одначе, того правила, що батьківщина й надалі лишається його власністю і що колись, як йому світ уприкриться, або в світі не пощастить, або надійде старість, він усе може й повинен вернути до рідної хати, де знайде захист або можність дальшої праці.

Котрийсь брат ожениться, і жінка принесе йому в приданім або шматок грунту, або якусь грошову суму на закупно грунту, або нарешті принесе тільки здорові руки до праці та й тим треба задовольнитися, бо вона стає членом родини, якої основою має бути єдність, любов і згода. Зате другий брат може десь «приженитьcя до грунту»; такий не має брати нічого з батьківщини, крім відправного, в міру засобів. Та й той може повдовіти бездітно або з яких інших причин запотребувати захисту, який усе повинна дати йому батьківщина. Із сестер одна вийде заміж і одержить виправу, інша прийме мужа до себе і побільшить через те робучу силу, а може, й примножить засобів на побільшення господарства. Хтось, нарешті, мусить умерти, полишаючи живим свою часть власності. Одним словом, зміна чисельних відносин родини до числа посіданих моргів, коли тих моргів не будемо ділити, ніколи не доведе родину до матеріальної нужди, але радше навпаки, оскільки буде побільшатися родина, остільки при спільній праці для спільної користі її багатство мусить побільшатися, а в додатку кождий член родини може бути певний, що не піде з торбами.

Будь ласкав, любий приятелю, в тім дусі промовляти до сільського люду а ручу тобі, що колись будуть благословити тебе.

Юрій із Радлова

Друковано в часописі „Przyjaciel Ludu“, 1889, ч[исло] 4, з дня 15 мая, ст. 60—62.

V. МОЇ УВАГИ ДО СЬОГО ЛИСТА

Без сумніву, уваги шан[овного] Юрія з Радлова трафляють у саму суть речі. Ані необмежений поділ грунтів, ані неподільність при сплачуванні решти рідні не веде до добра. Проте, одначе, висновки д. Юрія з Радлова насувають деякі сумніви. Радить він, як бачимо, родинну спільність як найближчий і найпевніший спосіб до запобіження лихові, що випливає з поділу. На жаль, се порядок не новий, але старий і давно в нас пережитий. Се т[ак] зв[аний] порядок патріархальний. Він досі заховався декуди в горах між бойками*, але тільки доживає свого віку. Певна річ, має він свої добрі сторони, як усі пережитки старої культури, а власне забезпечує цілій родині яке-таке життя, ліпше вбезпечує моральність і т. ін. Але не можна замикати очей на його хиби. Головна хиба та, що він тіснить самостійність молодших членів родини і робить їх усіх залежними, майже слугами вітця або старшини. Особливо важкий і майже нестерпний той порядок для жінок, і тому, прим., у бойків звичайно великі родини розпадаються та приступають до поділу «через жони», як говорять тамошні газди.

Але являється тут іще одна і то найбільша трудність. У нашім краю маємо коло півтора мільйона дрібних хлопських господарств, із яких може 200—300 тисяч має по 10—20 моргів, а решта обіймає ледве по 6—1 морга і менше. Очевидна річ, що таким дрібним господарствам ніяка устава не поможе. Велика нерозділена родина на такім шматку грунту або зовсім не вижиє, або житиме дуже нужденно, не маючи способу піддвигнутися. Се буде родина зарібників. Про відповідне виховання та навчання дітей, про поправу землі та поліпшення господарства так, як би того треба було, годі їй буде навіть подумати. Кождий новий приріст родини буде побільшувати ту трудність. А таких дрібних, банкротуючих господарств у нашім краї щонайменше дві третини всіх.

Тим часом теперішній розвій рільного господарства домагається чогось зовсім іншого. Діткну сим разом лиш одної причини занепаду малих господарств, яку в своїй сеймовій промові навів пос[ол] Кшепек, а власне т[ак] зв[аної] господарки грошової. Держава вимагає від хлопа щораз більших податків на військо, урядників, школи і т. ін. Само господарство вимагає грошей на поправу грунту, регуляцію рік, асекурації і т. ін. Громада вимагає грошей, повіт вимагає грошей, а відки взяти ті гроші? Коли хлоп не продасть збіжжя, худоби, молока, яєць, дробу, прядива, то нівідки не дістане грошей. Отже, він мусить мати покуп на свої вироби, мусить мати їх і могти продати їх добре; треба йому, аби їх ціни були такі, щоб йому ті вироби оплачувалися, се значить, аби з деяким зиском верталися йому кошти, вложені в його вироби, бо інакше він тратить і банкротує. Отже, добрі торгові ціни за вироби рільного господарства — се одна з найважніших умов хлопського добробуту. Давніше, коли треба було менше грошей, хлоп міг не дбати про торги, міг сам дома обходитися без купних речей, данини складати натурою, а невеликі чинші оплачувати з того, що заробив. Тепер інакше. Хлопська родина, що має досить ріллі для свого виживлення, але не може продати з неї або заробити збоку стільки, скільки треба на здобуття грошей, потрібних на податки, асекурації, закуп неминуче потрібних товарів і т. і.,— така родина швидше чи пізніше мусить занепасти і стратити все.

А від чого залежать добрі ціни? Від того, чи на торзі буде більше або менше виробів. Чим більше їх довезуть, тим нижча ціна. Хто може вивезти на торг багато доброго виробу та продати його якнайдешевше без страти, той усе може бути певний, що не тільки сам знайде купця, але й іншим, плохішим продавцям попсує інтерес.

А тепер поміркуємо добре: хто кому скорше може попсувати інтерес на торзі? Чи дрібний властитель, хлоп, великому властителеві або великому торговцеві чи хлопові? Очевидна річ, що великий властитель, який має гуральню, випасає воли, має багато навозу, робить машинами дешевше, спішніше та ліпше, може достарчити більше ліпшого та дешевого виробу на торг, ніж хлоп, і що хлоп, як кажуть купці, ніяким способом не видержить конкуренції з паном. Певна річ, великий властитель волів би ціни якнайвищі, але що ж, коли його з заграниці тиснуть властителі та торговці російські, німецькі а навіть американські, австралійські та індійські. Нехай тільки він спробує впертися на вищі ціни, вони спровадять збіжжя звідки інде і він лишиться ні з чим. Телеграф і залізниці регулюють тепер по цілім світі ціни на один рівень, а кому ті ціни занадто низькі, той мусить або пропасти, або покинути вироблювання тих товарів, або подумати про те, аби виробляти їх дешевше, ліпше і в більшім множестві, аби не тільки сам міг остоятися на торзі, але надто ще витиснути з нього інших, а особливо чужих конкурентів.

Друковано в часоп[исі] „Przyjaciel Ludu“, 1889, ч[исло] 4, з дня 15 мая. Переклад писано д[ня] 28 падолиста 1913.

КАРТОПЛЯНА ПОЛІТИКА

Ми дізналися, що сеймова комісія крайового господарства на підставі петиції Господарського товариства у Львові* підготувала проект у справі заборони імпорту російської картоплі до Галичини.

Комітет Господарського товариства подав до міністерства торгівлі петицію у справі заборони імпорту російської картоплі до Галичини й одночасно петицію до сейму, вимагаючи підтримки у цій справі з боку представництва краю. Сеймова комісія підкреслює у своєму повідомленні, що порушене в петиції питання заслуговує на повну підтримку з боку сейму, особливо в таку смутну з економічного погляду пору загального неврожаю в краї через небувалу в нас посуху і ряд інших стихійних лих.

Відверто кажучи, нам не зрозуміла логіка, якою керувалася сеймова комісія у той момент, коли приймала це рішення з таким мотивуванням. Насамперед належить відзначити, що політику закриття кордонів, особливо для продуктів споживання, завжди треба вважати політикою реакційною і шкідливою, хіба що вона продиктована причинами санітарними, як напр., зараженням худоби і т. п. У нас закриття кордонів з Королівством Польським, Волинню і Поділлям подвійно недоречне. Адже ці краї складали з нами колись єдине ціле* і та єдність органічна.

Наш кордон закрили для ввезення худоби, збіжжя, а тепер сейм має ще прикласти рук до того, щоб закрити його ще й для картоплі. Згодом, дасть бог, діждемося того, що на всіх галицьких кордонах постануть написи: «Sta viator, noli tangere Galiciam!»[1]

Дивне рішення комісії: «Закликаємо уряд якнайшвидше заборонити імпорт російської картоплі до Австрії, а при імпортуванні німецької картоплі — вимагати доказів її німецького походження». Отже, німецька картопля не шкодить нашим аграрникам, аби тільки була «echt»[1] німецька, аби тільки не вирощували її, боронь боже, польські чи українські руки, бо ж ясно, що кацапи з глибини Росії своєї картоплі до нас возити не будуть.

---

[1] «Стій, подорожній, не чіпай Галичини!» *(лат.)*.— *Ред.*

Приводом до того, щоб вимагати свідоцтва про німецьке походження картоплі, є буцімто небезпека розповсюдження жука Colorado, який декілька років тому потрапив до Німеччини з американською картоплею. Проте відомо, що німецький уряд зразу ж із характерною для нього акуратністю винищив його в місцях, де він вперше з'явився,— над Рейном. Відтоді про нього не чути, а німецькі наукові кола, певно б, не мовчали, якби де-небудь траплялися сліди страшного шкідника. Тому страх перед німецькою картоплею видається досить смішним, як теж безпідставною здається боязнь російського уряду перед вигаданим австрійським Colorado.

Як же мотивує комісія свій проект щодо заборони імпорту російської картоплі? Ось як: оскільки в країні неврожай і голод, треба заборонити імпорт чужої картоплі. Чому? Очевидно, тому, щоб ціна цього продукту утрималася досить висока. Може, ми висловлюємося надто «sans façon»[2], але, справді, не можна собі уявити, щоб загальнокрайова, а не спекулятивна причина вимагала такої заборони. Навпаки, в проекті сеймової комісії позначився помітний симптом тієї ж аграрної політики, яка у Пруссії вже кільканадцять років використовує авторитет держави у приватних інтересах.

Проект про заборону імпорту картоплі, складений нині у нашому сеймі, має справити на все населення якнайприкріше враження, яскраво ілюструючи політику самолюбства наших доморощених аграріїв. Адже картопля — це продукт, який у зимовий період, що саме наближається, може стати єдиним засобом харчування населення, що потерпіло від неврожаю.

Обережно з такою політикою, панове, бо це політика і не народна, і не економічна, а однаковою мірою для вас самих і для загалу шкідлива!

---

[1] Справжня, чиста (*нім.*).— *Ред.*

[2] Безцеремонно (*франц.*).— *Ред.*

КРАЙОВИЙ БЮДЖЕТ

I

Сьогодні у сеймі починається розгляд бюджету. Із звіту бюджетної комісії про крайовий бюджет на 1890 р. подаємо тут нашим читачам основні цифри і пропозиції. Справа починається звітом референта про перший камінь спотикання фінансів, про так звані власні доходи виділу крайового. Усі ці фонди, які складаються із 13 різних статей (найважливішою з них, що становить 227 990 з. р., є доход від крайових шляхів), дорівнюють разом 448 413 з.р., тобто близько 120 тисяч з. р., більше за те, що йде на покриття витрат центральної махіни нашої крайової автономії, репрезентації і управління (дві перші статті витрат). Аби хоч на позір збільшити суму «власних доходів», виділ крайовий запропонував «з метою зменшення публічного тягаря в наступному році» та щоб не перетворювати й крайовий додаток у податок, інкамерувати, або, кажучи просто, витратити (хоч під умовою повернення) фонд крайової поліції, який наприкінці поточного року повинен становити 132 859 з. р., і позичити з місцевого фонду 54 068 з. р. Однак бюджетна комісія не могла погодитись з таким використанням фондів, які становлять власність краю, і тому пропонує зовсім викреслити статтю «надзвичайних доходів».

Перейдемо до крайових витрат і зазначимо спочатку, що кошти, виділені репрезентації на наступний рік, повинні зрости, згідно з пропозиціями, на 2500 з. р., кошти управління на 6292 з. р., кошти лікування хворих у лікарнях на 20 000, допомога добродійним установам на 2700 з. р. Із витрат на освіту й виховання відзначимо пропозиції комісії у справі надання таких субвенцій і пожертв: для Академії наук у Кракові* 25 000 з. р., для жіночої школи василіянок* у Яворові 500 з. р., для жіночих шкіл: у Кракові 2500 з. р., бенедиктинок у Львові 1000, кларисок у Старому Санчі 750, у Кракові св. Томаша і августинок в Стрию* по 500 з. р., у Ясло 300, для віросповідної єврейської школи у Бродах 6000 з. р., для закладу глухонімих у Львові 6500, для такого ж закладу Й. Бардаха — 300, для закладу сліпих у Львові — 2000, для львівського «Сокола»* — 1000, для школи образотворчого мистецтва у Кракові (частина погашення позики на її будову) 7000 та стипендії для учнів і учениць учительських семінарій і підготовчих курсів 30 000. При цьому комісія зауважує, що розподіл стипендії між учнями учительських семінарій по 65 чи resp[ective][1] 40 з. р. на рік не звільняє їх ані від матеріальних нестатків, ані від моральних злиднів, у які ці учні дуже часто потрапляють. У зв'язку з цим комісія схиляється, на наш погляд, не зовсім слушно, до думки про інтернат, беручи за найкращий зразок вчительський інтернат св. Йосафата у Львові*. Здавалося б, що можна, не вдаючись до «інтернування» молоді у таких закладах, поєднати вигоди інтернату з вигодою вільного одержання стипендій шляхом створення, точніше субсидування з крайових фондів помешкань і кухонь для учнів, причому в управлінні тими установами зацікавлена молодь повинна б мати якщо не виключний, то в усякому разі переважаючий голос. Така організація дозволила б заощадити значні кошти (на паливо, світло, помешкання, частково навіть на книжки), з одного боку, а з другого боку, значною мірою могла б замінити молоді родинне вогнище, привчаючи її при цьому до самостійного і товариського співжиття, відповідальності за свої дії і вчинки, чого власне в інтернатах немає.

II

Далі бюджетна комісія пропонує призначити такі субвенції: для учнів інтернату при вчительській семінарії у Кракові 3000 з. р., для інтернату св. Йосафата на утримання 15 учнів учительської семінарії — 2250 з. р. із застереженням, що інтернат буде утримувати таку ж кількість учнів на власні фонди; крім того, 1650 з. р. на закінчення будинку для інтернату, для інтернату «Змертвихвстанців»* 4500 з. р., усього для інтернатів 11 400 з. р. Далі комісія призначила 500 з. р. на будинок кс. Семашка в Кракові. Це будинок притулку і добровільної праці для морально занедбаних і безпритульних хлопців, збудований заходами благородного священика. Справа ця — читаємо у звіті комісії — почата буквально на пустому місці, бо заснована на буханці хліба, що його кс. Семашко давав хлопцям, щоб заохотити їх до вивчення катехізму, та з трьох центів, що ті нещасні платили кс. Семашку за нічліг у чистій кімнаті на сіннику з подушкою під головою і ковдрою замість того, щоб платити ті самі 3 центи за огидні, повні нехлюйства і розпусти нори на Казімежу, де вони раніше ночували. Тепер ця справа так розрослася, що в 1887 р. вже давала притулок 63 хлопцям, з яких 31 старший уже працював у майстернях. Цей будинок удостоївся затвердження шкільною крайовою радою, і він здобув права публічної школи.

---

[1] Відповідно (*лат.*).— *Ред.*

Далі комісія пропонує: одну стипендію ім. Матейка* для учнів школи образотворчого мистецтва — 1000 з. р., на видавництво польських і українських шкільних книжок — 4000 з. р. (порівну), для журналів «Szkoła»* — 500, «Muzeum»* — 1000, «Kosmos»* — 400, «Учитель»* — 500, «Kwartalnik historyczny»* — 400, проф. Барвінському* на видання «Руської історичної бібліотеки»* — 500, товариству Ад. Міцкевича на видання «Pamiętnika»* — 200, на наукову експедицію, що працює в архіві Ватікану — 1500, для молоді, що здобуває освіту в науках і мистецтві, на дотації виділу крайового — 3000 з. р. Остання позиція аргументована проханнями, які комісія пересилає виділові крайовому, а саме: Марціна Гужковського, Ольги Модзельовської і Теодора Баронча*, який просить субвенції для свого учня Тарчинського, та інші.

Для «Macierzy polskiej»* на видання творів для народу і журналів комісія призначає 3000 з. р., однак зауважує, що видання цієї установи досі не зовсім відповідали призначенню. Насамперед комісія висловлює побажання, щоб «Macierz» подбала про серйозний підбір матеріалу для читання (цей вираз для нас не зовсім зрозумілий, можливо, комісія хотіла сказати: про підбір поважнішого матеріалу? — Ред.), видаючи витяги з видатних польських письменників (вимога просто дивна: як можна робити витяги з письменників? Може, з творів?). Але й у такому разі вимога комісії зовсім немудра, «Macierz» видала, напр., «Пана Тадеуша» в прекрасній критичній обробці п. Брухнальського* — цікаво, як виглядав би «витяг» з того твору, зроблений за порадою комісії.

Тому-то, на нашу думку, «Macierz» зробить ліпше, коли буде йти тим шляхом, що й досі,— друкуючи кращі твори польських письменників повністю, без скорочень і фальшування, що в популярних видавництвах означає звичайно одне й те саме, але з добрим вступом та поясненням, і одержуючи на конкурсах від сучасних письменників твори, які могли б задовольнити збуджений смак читацьких кіл; по-друге, комісія висловлюється за те, щоб ціна передплати часопису «Niedziela», який видається за допомогою фондів «Macierzy» (resp[ective] за допомогою краю), з 3 з. р. 90 центів була знижена до 2 з. р. на рік. У якій мірі це було продиктовано бажанням «розповсюдження популярних періодичних видань серед широких кіл», як твердить комісія, а в якій — прихованим бажанням на засаді конкуренції підрізати крила всім іншим популярним виданням, що не одержують такої значної допомоги і не годують народ так дбайливо розжованою консервативною кашкою,— про це тут не будемо говорити, хоч, на наш погляд, це питання повинна порушити в сеймі сторона, найбільш у цій справі зацікавлена, тобто самі селянські посли.

З інших товариств, що займаються популярними виданнями, комісія пропонує: «Просвіті»* 1000, товариству «Oświaty ludowej» у Львові 300 і товариству «Oświaty ludowej» у Кракові 1000 з. р. Щодо останнього комісія робить дуже цікаві зауваження, які неможливо обминути мовчанкою. На думку комісії, діяльність того товариства «показує такі різні й такі значні результати, що заслуговують особливої уваги сейму».

Перш за все комісії подобається «виключно і щиро католицький характер» цього товариства, який виявляється не тільки в тому, що воно піддалося під протекторат краківського єпископа і головує в ньому ксьондз-канонік Пельчар*, а особливо в тому, що, «не обмежуючись розповсюдженням добрих творів, не допускає книжок і журналів сумнівної вартості до народних читалень, які перебувають під стислим контролем товариства, тобто проводить «стислу» цензуру тих читалень набагато ретельніше, ніж цісарсько-королівська прокуратура, оскільки не тільки поганих творів, а навіть сумнівних не допускає до народу, лишаючи йому хіба що «Місії серця Ісусового» і т. п. Товариство, на думку сеймової комісії, «досягло високого рівня і небувалих здобутків, бо до 31 травня 1889 р. заснувало 150 народних читалень і видало до того ж самого дня 20 439 творів». А що цей результат справді надзвичайний і подиву гідний, переконується кожний, кому відомо, що вся польська література XIX ст. разом з українською, литовською і т. п.*, за підрахунками пана Естрайхера*, ледве сягає цифри 100 000 творів. Виявляється, що п'яту частину цієї літератури видало тільки товариство «Oświaty ludowej» у Кракові. На жаль, ця його величезна література має, на диво, низьку грошову вартість, бо згідно з розрахунками бюджетної комісії варта mit Stumpf und Steil[1] 5599 з. р. 46 центів, отже, один твір в середньому коштує 27 з половиною центів.

Однак вважаємо, що допомога в сумі 1000 з. р. для такого колосально працьовитого і заслуженого товариства надто мала, й радимо її збільшити принаймні вдесятеро хоча б з уваги на те, що для 150 читалень, які підлягають стислому контролю товариства, воно потребує принаймні з десяток мандрівних цензорів і контролерів. Заки наш край спроможеться створити крайову інституцію такого типу, радимо не шкодувати жодних витрат на підтримку перших та ще й таких вдалих початків, створених краківським товариством «Oświaty ludowej».

Вражені величчю перспективи, яка відкрилася нам з коротких і змістовних уваг бюджетної комісії (референт гр. І. Стадницький!), кількома словами треба згадати й інші позиції. Так, комісія пропонує: українському товариству «Шкільна поміч» у Львові — 150, на допомогу для бурс, в яких навчається убога польська й українська молодь,— 1200, відділові українського педагогічного товариства для інтернату під опікою св. Миколи — 300, Товариству братньої допомоги слухачів Львівського університету — 200, товариству «Академічне братство»* — 200, «Читальні академічній» — 100, товариству «Скала» — 300, «Гвязда»* у Львові — 200, «Гвязда» в Тарнові, Перемишлі та Ярославі — по 100 і, нарешті, священику Джулинському* в Лабшині на видання газети «церковно-народової» (recte[1] ультрамонтансько*-єзуїтської) «Посланник»*—200 з.р. Жаль, що комісія нічим не вмотивувала останнього пункту, а також залишила без вмотивування відіслані крайовому виділові «для розгляду», тобто під сукно, прохання Товариства допомоги наукової у Львові, багато прохань гімнастичних товариств, товариства ім. Сташіца* і т. п.

---

[1] Загалом (*нім.*).— *Ред.*

Далі йдуть пропозиції тієї ж комісії щодо надання субвенції театрам, а саме для польського театру в Кракові 8000, постійна допомога для польського театру у Львові 4200, крім того, для драми й комедії 10 000 та для опери 10 000, нарешті для українського театру — 6000. Цікаво, чи польські мандрівні провінційні театри зверталися коли до сейму з проханням про допомогу, чи, може, їхні петиції западають у якусь криницю забуття?

Проте ті театри, іноді дуже бідні, змушені боротися з безліччю труднощів, про які столичні актори й директори не мають уявлення, також виконують неабияку цивілізаційну місію і своїми скромними виставами дають духовну поживу, будять думку, почуття краси й патріотизму у широких мас і верств, для яких назавжди недоступні двері львівських і краківських театрів, а джерела їх естетичних знань надзвичайно обмежені. З-посеред усіх театрів одному лише українському театрові надається крайова субвенція; чи не варто б озирнутися й на польські, хочби на субвенцію для них і довелося б віддати оті 10 000 з. р., які викидаються на оперу; адже вона в нас — та чиста надмірність та й довго ще буде на нашому грунті екзотичною квіткою, дорогою і непотрібною. Музичним і співацьким товариствам комісія пропонує субвенцію на загальну суму 6600 з. р., на збереження історичних пам'ятників 13 260 з. р., на 1700 з. р. більше за проект бюджету виділу крайового, і, крім того, резолюцію з закликом до уряду негайно розпочати реставрацію костьолу в Тинці.

---

[1] Правильно *(лат.)*.— *Ред.*

III

Перегортаючи статті витрат на квартирні для жандармерії (137 538 з. р.), на спорудження двоповерхового будинку для жандармерії у Львові (19 000), на крайові дороги (793 184, на 51 400 з. р. менше, ніж проектував виділ крайовий), на шупасництво (20 000), на водні будови й меліорацію (207 535, тобто на 5740 менше, ніж проектував виділ крайовий) і нарешті на погашення позик (594 697 з. р.), дещо докладніше обговоримо витрати на рільництво, гірничу справу і промисловість.

Сума витрат на рільництво і гірничу справу, згідно з пропозицією бюджетної комісії, становить 235 652, тобто на 4504 з. р. більше, ніж проектує виділ крайовий. Цю суму складають такі позиції: на видання геологічного атласу Галичини разом з текстом 1000 з. р., для рільничого товариства у Львові — 3000, у Кракові — 3000, для татринського товариства у Кракові — 400, а для Чорногірського відділення цього ж товариства 100 з. р. На дослідження краю з метою дати каталог корисних копалин і зробити популярний опис їх розміщення 1000, на хімічно-технологічне вивчення нафти і земного воску 300, для шкіл практичного буріння і нафтового гірництва 1800, на дослідну станцію продуктів нафти 900 з. р. На лісозасадження піщаних дюн у повітах Ніскому, Ярославському, Цешиновському, Мостиському і Тарнобжезькому — 2620, на стипендію для одного учня, який закінчив вищу рільничу школу в Дублянах і працюватиме вчителем середніх шкіл,— 800 з. р., на допомогу учням вищої рільничої школи в Дублянах — 200 з. р., на стипендії для учнів школи лісництва у Львові — 1500, на стипендії для гірників і учнів практичних бурильних шкіл та гірничих академій — 2000, на підручники для середніх рільничих шкіл — 500 з. р.

Дещо більше уваги приділяє комісія «рільничим гурткам»*. Швидкий розвиток цих організацій, особливо в західній частині краю, зокрема, бажання, виявлене селянством до заснування тих гуртків і вступу до цього товариства, свідчить про потребу і користь цієї установи. Тому головне правління товариства, вбачаючи в гуртках «крайову установу, яка потребує опіки з боку крайової репрезентації», подало петицію про надання цього року допомоги в сумі 8000 замість досі наданих 3000 з. р., а саме: 4000 — на господарські люстрації, 500 — на наочне приладдя, 3000 з. р.— на пільги при закупівлі насіння і рільничого знаряддя і, нарешті, 500 — на видання «Przewodnika Kołek rolniczych». У зв'язку з такою великою цифрою, яка, коли б її затверджено, значно б обтяжила, порівняно з минулим роком, крайовий бюджет, комісія змушена запитати, чи допомога щораз більшими сумами «Товариству рільничих гуртків» дасть результат, відповідний жертвам, які мусив би для цієї мети принести край протягом декількох років. Вивчаючи звіт і прохання правління «Товариства рільничих гуртків», комісія прийшла до висновку, що там, де так сильно проявляється потяг до взаємодопомоги в самому факті численного засновування гуртків, там надання щорічної допомоги було б не тільки зайвим, а просто шкідливим, бо привчило б тих, хто тягнеться до гуртків, оглядатися на крайову допомогу. Комісія вважає, що треба піти іншим шляхом, а саме — допомогти виховати почуття взаємодопомоги, яке виявляється в гуртках, створити постійний фонд позик, з якого гуртки могли б одержувати кредит на створення і допомогу крамничкам та іншим малим підприємствам, які є основною метою їх діяльності. А щодо люстрацій, то комісія не може не висловити думки, що, наскільки люстрації сільських господарств, проведені через декілька років у кожній місцевості, можуть бути стимулом до здорового поступу, настільки люстрації, які повторювалися надто часто, втратили б своє значення в очах сільського населення, а в той же час не могли б навіть при найбистрішому розумі люстраторів бути мірою поступу, оскільки у рільництві він по самій природі повинен виявлятися дуже повільно, якщо не має бути фіктивним і оманливим. Ті зауваження бюджетної комісії справді мають певну рацію, хоча, з другого боку, варто підкреслити, що не було б злочином, якби сільське населення у деяких важливих випадках покладалося б на крайову допомогу, а щодо люстраторів, то, оскільки їх завданням не є саме тільки люстрування сільських господарств, а також практичне навчання рільництва, то така діяльність, як хліб насущний, ніколи не стане буденною навіть тоді, коли б кілька люстраторів змогли за один рік об'їхати всі місцевості в краї, що зробити фізично неможливо.

З інших пропозицій комісії слід згадати: призначення коштів на охорону кордонів краю під час пошесті серед худоби — 1000, на склади збіжжя у Львові і Кракові — 26 192, на введення мандрівних учителів рільництва для селян — 2000, на купівлю наочного приладдя для навчання молочарської справи — 250, для бджільницько-садівничого товариства у Львові — 100, на заснування дослідної механічно-технічної станції при Львівському політехнічному інституті — 2500, Комітетові генеральної загальнорільничої і лісової виставки у Відні, що має відбутися 1890 р., для нагород експонентів від Галичини — 1000, нарешті обом господарським товариствам, Львівському і Краківському, для полегшення крайовим виробникам перевезення на виставку експонатів — 5000 з. р.

На розвиток крайової промисловості комісія пропонує затвердити загальну суму 109 726 з. р., а саме: на додаткові промислові школи (для термінаторів) — 10 635, на промислові спеціальні школи у поєднанні зі зразковими майстернями — 47 262, в тому числі для виробів з дерева та лози — 11 142, для гончарських виробів — 5850, для ткацьких виробів — 11 400, для мереживних виробів — 4273, для закладів із застосуванням праці жінок — 1700, допомога для фахових урядових шкіл — 2900. Далі в рубриці більш загальних витрат бачимо: на керамічну дослідну станцію при Львівському політехнічному інституті — 3266, на промисловий музей у Кракові — 2000 й у Львові — 2000, на курс ремісничої вправності в Сокалі — 800, на такий же курс у Кракові — 800, на видання рисувальних зразків — 1500, на промислові стипендії — 8000, врешті на нові зразкові майстерні, які можуть створитися протягом 1890 р.,— 2500 з. р. На адміністрацію (головним чином крайову промислову комісію) заплановано 2960, на допомоги й позики у промислових цілях — 37 000, основну частину яких (30 000) становить часткова виплата дотації крайового промислового фонду, нарешті для торгової школи у Кракові — 1000 з. р.

Завершуючи цей огляд, кинемо погляд на статтю «різноманітних витрат», до якої комісія пропонує включити такі позиції: у розпорядження виділу крайового 30 000, для отців уніатів холмських* і вдів після померлих священиків 1500, на цісарське ювілейне пожертвування 12 000, довічна дотація для Смольки* — 4000, на пам'ятник для Зиблікевича* 1500, для Спілки крайових добровольчих пожежних команд 1600, для товариства опіки над звільненими в'язнями 300, для товариства українських дяків у Станіславі 100, для товариства українських ремісників «Зоря» 100, нарешті для погорільців семи громад разом 1600 з. р. Пошани заслуговує поміркованість, з якою комісія поставилася до цієї статті, однак здається, що у зв'язку з тяжкою кризою, яку нині переживає наш край, така, наприклад, справа, як пам'ятник Зиблікевичу, спокійно могла б почекати ще рік.

НАСЕЛЕННЯ ЦЮРІХА В XVII ст.

Zürichs Bevölkerung in XVII Jahrhundert. Ein Beitrag zur Kenntniss der historischen Städtestatistik von Sophie Daszyńska aus Warschau, Bern, 1889. Під цією назвою окремим відбитком з бернської «Zeitschrift für schweizerische Statistik» вийшов грунтовний дослід варшав'янки, колишньої студентки цюріхського університету, Софії Дашинської*, опертий переважно на матеріали міських цюріхських архівів. Про величезну роботу, а також про широту дослідів, що містяться на 47 сторінках дужого 4-го формату, можна переконатися хоч би із змісту праці. Після вступу, де критично оцінюються історико-статистичні праці Марка Робіна*, д-ра Егеберга* та І. Н. Вазера і водночас дається коротке і ясно сформульоване поняття історичної статистики та її завдання, авторка в 6 розділах розглядає такі питання: 1) матеріали опрацювання: книги міщан і церковні книги; 2) чисельність населення міста і громад, поділ згідно вулиць, домів, економічних одиниць і порівняння чисельного зростання населення в XVII і XIX ст; 3) постійне населення за статтю, віком і цивільним станом; 4) рух населення: народження, шлюби, випадки смерті стосовно до всього населення; 5) новоприйняті громадяни, осадники, населення напливове, його кількість і походження, поділ на групи; 6) фахові заняття у промисловості і торгівлі, кількість учнів, підсумки дослідження.

Ця праця дає надзвичайно високе свідчення пильності і наполегливості авторки, від якої можна слушно сподіватися, що після такого вдалого початку, зробленого на чужій ниві, вона стане до ряду нечисленних у нас працівників на полі економічних й суспільних досліджень відношень нашого народу.

«EKONOMISTA POLSKI»

Маємо під рукою програму місячника, що його під вищевказаною назвою почне з 15 січня видавати комітет у складі п. Вітольда Левицького, Теофіла Меруновича*, Тадеуша Романовича*, д-ра Тадеуша Рутовського, Станіслава Щепановського і Францішка Зіми. Журнал буде присвячений політичній економії, фінансам, статистиці та адмініструванню у поєднанні з тижневим інформаційним додатком під назвою «Tygodnik Ekonomiczny». У цій програмі, в якій наявні такі ж здорові й широкі погляди на економічні відносини нашого краю, така ж наполегливість, енергія і дух заповзятливості, що й у відомій праці «Nędza Galicji», зупинимося на деяких розділах, яких цілком вистачить замість будь-якої нашої рекомендації.

«Протягом чверті віку,— пишуть автори програми, — органічна праця й економічне відродження краю стали гаслом усіх наших політичних партій. Край укрився мережею залізниць, які полегшують продаж за готівку сировини і багатств землі, організовано ряд фінансових установ, які орудують мільйонними засобами й заощадженнями, як своїми власними, так і чужими для меліорації та збільшення крайової продукції; нині створюється і поповнюється мережа виховних закладів — шкіл технічних, рільничих, гірничопромислових, ремісничих і торговельних для виховання необхідної кількості фахових працівників у рільництві і промисловості. Поступ очевидний.

Причому поступ цей в житті далеко більше помітний за поступ у наших поняттях. Громадська думка несвідомо відчуває вагу економічних проблем, але для їхньої оцінки досі не має жодних понять. Проблеми — кожна по-своєму -- нелегкі й, природна річ, заплутані, які вимагають фахового дослідження і точної оцінки, застали нас непідготовленими, заскочили зненацька, тому й не дивно, що їх мета і наслідки не досить були зрозумілі. Спочатку працювалося без плану, навмання, допускалися помилки, не бралися до уваги їх наслідки.

Поруч з добрими намірами і парафіяльною провінційністю — грубе незнання власних і чужих відносин, нерозуміння економічних потреб краю, неусвідомлення потужних ресурсів енергії, що при всій своїй нужді і відсталості має такий великий, такий багатолюдний, такий родючий і такий невиексплуатований край, як Галичина,— ось причини смутного занепаду, дивної апатії і цілковитої відсутності ініціативи, бадьорості, віри у будь-яку економічну працю, ось те хворобливе дожидання рятунку ззовні, з Відня, сподівання на якісь концесії з боку уряду, а не на запас власних сил, власної праці і власних можливостей.

З тим знесиленням, опусканням рук і відсутністю завзяття, з тією доморощеною політикою, що грунтується на принципі «якось то буде», з тим шкідливим відданням себе на ласку Відня треба нарешті покінчити; треба прищеплювати, проповідувати і пропагувати принцип праці, праці осіб і праці громади; треба переконувати: все, що не здобуте працею, що приходить ззовні, ніколи не піде на користь, треба вчитись і вчити, вірити у власні сили, покладатися тільки на себе, плекати свої і громадські чесноти, дбати про загальне здоров'я, освіту і нагромадження моральних та матеріальних засобів для збагачення краю».

Далі автори програми на ряді фактів доводять, що нині — найвідповідальніший час для виявлення широкої ініціативи в галузі економіки.

Безліч різних обставин провіщають нову добу «економічного розквіту». Треба доброї підготовки і вмілого керівництва, щоб край наш одержав у майбутньому більше реальної користі, ніж це сталося 20 років тому за подібних обставин.

Що ж ми тим часом бачимо? З одного боку, привид голодних злиднів — відомих галицьких злиднів, що періодично нищать цей край, а з другого — великі капітали, що мають надійти до Галичини з інших країн, засоби від сплати пропінаційної індемнізації, будівництва другої колії на залізниці Карла-Людвіга, розвитку гірничої продукції завдяки новим, здебільшого чужим капіталам. Усвідомлення цього становища могло б сприяти вкладу капіталів, які ще не знайшли своєї мети, і насамперед тих, що мають надійти з викупу права пропінації, на ділянки найбільш відповідні, такі, що в першу чергу потребують інвестицій.

«Найбільшого поліпшення потребує рільництво. Немає сумніву, що з багатьох причин рільництво в наш час переживає тяжкі часи. Більша власність, колись повністю наша і чисто національна, поволі зменшується. Правда, менша селянська власність щодо обшарів, зайнятих під обробіток, виглядає краще, але щодо виробництва зерна настільки відстала і є така безпорадна, що допомогти і вивести з цього стану безсилля та постійних голодних злиднів, діяти всякими можливими засобами з метою збільшення рільничих продуктів і засобів живлення для усієї маси населення — пряма необхідність.

Робота аж проситься. У міру можливого її виконують численні товариства та організації, рільничі гуртки, господарські товариства, однак ще багато треба зробити.

Насамперед й обов'язково з усією серйозністю треба вкоренити в масах усвідомлення, що на шляхтича або селянина, рільника у цім краю покладається одне завдання — працювати, якнайбільше працювати, працею і великою ощадністю підносити продуктивність рільничого виробництва».

На жаль, цим єдиним рецептом, який ми вже, здається, десь читали раніше, закінчується уся мудрість програми щодо дрібної власності. А та дрібна власність найбільше потребує доброї поради. Тим часом автори програми головну увагу зосереджують на більшій власності, якій цього року буде віддано останній резерв: величезну суму пропінаційної індемнізації.

«Від того, чи ці капітали підуть на земельні інвестиції, на організацію поміщицького господарства чи туди, куди з пекельною іронією і сарказмом провіщав кн. Бісмарк, кидаючи образи в бік польського народу,— одним словом, від того, чи наш поміщицький загал зможе пристосуватися до змін національного господарювання чи залишиться непоправним і закоренілим у помилках і хибах, від цього залежатиме, чи в результаті економічної боротьби він стане економічно сильнішим і морально зміцнілим, чи піде не тільки з торбами, але й без честі».

Не будемо цитувати того, що автори говорять далі, докладно аналізуючи проблеми рільничої продукції, податкових реформ, нафтової промисловості і т. п. Зазначимо тільки, що журнали будуть присвячені саме фаховому і вмілому аналізові тих проблем. Практичний напрямок переважатиме в обох журналах, і автори навіть дещо ущипливо висловлюються про «теоретичні трактати, на які тепер не час». Вони тішать себе надією, що на економічній платформі зможуть об'єднати всі партії і національності до спільних дій. Може б, це і вдалося, коли б на терені партійних і національних розбіжностей не виникали розбіжності економічні й соціальні, котрих автори програми, здається, зовсім не добачають.

МАЛЮНОК З ОДНОГО ПОВІТУ

Виділ повітової ради в Добромилі циркуляром з дня 4 січня цього року закликав двірські обшари та начальників громад за три дні подати докладні списки про кількість живого інвентаря, втраченого від нестачі кормів, кількість наявного інвентаря, відомості про запаси кормів і зерна, а також про те, скільки його бракує, щоб дозимувати і провести весняні засіви.

Розторопніші громади вже склали докладні списки і надіслали виділові повітової ради.

Із тих списків, які ми мали можливість переглянути, випливає, що втрачено в середньому: коней 80 %, натомість рогатої худоби набагато менше, ніж спершу рахували, бо лише 48 %, тільки брак кормів, проте, перевершив усі попередні припущення.

Лише 5 % господарств має зерна заледве стільки, скільки потребує на власне прожиття, тобто по парі корців, решта ж або має по кілька гарнців, або не має нічого. Корму в соломі (сіна й конюшини немає взагалі) вистачить у всіх в середньому до кінця лютого і то, рахуючи на день по 10 фунтів на одну голову худоби.

Такий підсумок даних, зіставлених для кількох найближчих до Добромиля громад, справляє гнітюче враження.

Тому усі люди доброї волі з великим поспіхом шукають засобів порятунку, до яких слід віднести і постанову тутешнього Авансового товариства*. Наводимо її дослівно:

«Зваживши, що на загальний рахунок 1166 членів нашого товариства маємо 890 рільників меншої посілості, які усі без винятку, попри свої давніші борги товариству, настирливо домагаються нових позичок для купівлі необхідних кормів, аби дозимувала решта тягла, зваживши, далі, що, крім тих, що уже належать до товариства, багато інших рільників масово зголошуються, щоб їм також було надано дрібний кредит,— зваживши нарешті, що надання допомоги рільникам, які внаслідок своєї безпорадності неминуче втратили б і решту майна, належить до першорядних завдань нашого товариства,— зваживши на все це й з'ясувавши думку чільної ради, дирекція Авансового товариства в Бірчі винесла таку ухвалу:

1. Від сьогоднішнього дня рільники, що звертаються за позикою для купівлі кормів, матимуть перевагу в одержанні кредиту перед членами товариства, що мають інші заняття.

2. Прохати делегатів-ревізорів товариства, аби піддали найточнішому контролю використання наданих позичок виключно для купівлі кормів.

3. Прохати впливових осіб по селах (передусім шановне духівництво) виступити ініціаторами локальних комітетів, що зайнялися б як вивченням справжнього становища претендентів на кредит, так і полегшенням його одержання мінімально можливим коштом (тут бажано було б об'єднати в гуртки по кільканадцять осіб), а також купівлею кормів, передусім зерна, на весняну сівбу у кількості, необхідній для даної місцевості.

4. Повідомити рільничі гуртки й громадські управи, щоб ті оголосили про цю ухвалу й закликали осіб, які мають лишки кормів або посівного зерна, надсилати відповідні пропозиції Авансовому товариству в Бірчі».

Останній пункт, що стосується оголошення рільничим гурткам і громадським управам, на нашу думку, цілком зайвий, бо, як відомо, пороги приміщення Товариства й без цього оголошення з ранку до вечора оббивають бажаючі кредиту селяни.

Труднощі подання допомоги полягатимуть насамперед ось у чому: дуже сумнівно, щоб в Добромильському повіті знайшовся який-небудь надлишок кормів і навіть зерна. А перевезення з віддалених околиць при нестачі тяглової сили й велика відстань до залізничних станцій (до 4 миль) коштуватиме стільки, скільки й самі корми. Так чи інакше, а бажано, щоб люди доброї волі перетворили думку, порушену в третьому пункті вищенаведеної постанови, в дію та щоб, об'єднавшися, побажали прийти на допомогу тим біднякам, що заслуговують тієї допомоги й рано чи пізно зможуть оцінити й належно відзначити надані їм послуги. Вага таких локальних комітетів може ще дужче піднятися, оскільки, на біду, наш селянин і досі ще не вміє добре обрахувати кількості потрібних йому кормів, а ця необачність може позбавити його всього майна. Отож локальний комітет, особисто вивчивши на місці запаси кормів та докладно їх порахувавши, міг би прийти з рятівною порадою.

На добромильському торгу ціна селянських коней підскочила на 80 %, а великої рогатої худоби — на 20 %, і це тоді, коли покупців із дальших сторін краю ані з-за кордону не було зовсім, та не прибуло так само й кормів, що можна бачити з цілком порожніх засіків.

«EKONOMISTA POLSKI»

I

Певно, читачі не ображатимуться на нас, що досі не виконано обіцянки подати докладніший огляд першого номера часопису «Ekonomista Polski».

Із змісту цього номера, що ми подали, кожен міг переконатися, що має справу з поважним виданням, яке охоплює широке коло проблем. Скарбові справи, стихійні лиха, ставлення сейму до промисловості, еміграція населення, парцеляція маєтностей — ось низка питань, порушених у 1-му зошиті, питань надто важливих і пекучих, опрацьованих якщо не завжди з однаковим талантом, то, безперечно, дуже старанно. Першорядне місце тут належить сумлінній і дуже повчальній праці д-ра Рутовського про стихійні лиха, що навідують наш край. Ряди статистичних даних у праці, вміло згрупованих і пояснених численними влучними спостереженнями, свідчать про досконале знання місцевих справ краю, його історичного розвитку; вони подають таку виразну й похмуру картину, що ніяк не можна погодитись зі словами автора наприкінці статті: «Так, як є, погано, прикро; коли ж так триватиме далі, економічно край ніколи не підніметься, а це означає, що тільки надто поволі робитиме успіхи в освіті, розвитку моралі, цивілізації, в суспільному розвитку, не зможе подолати дедалі важчі тягарі сучасної державності й завдання суспільного побуту, залучення широких мас населення до громадського життя не матиме успіху, народних сил на всілякі історичні завдання не прибуватиме».

Ці слова могли б видатися схожими на крик сови, якби природно та логічно не випливали зі статистичних обрахунків і водночас не були продиктовані гарячим почуттям громадянина і патріота, котрий аж надто сумлінний, щоб приховувати від себе й від суспільства прояви зла, й разом з тим надто любить вітчизну та її майбутнє, щоб не міркувати над тим, як це зло викорінити, щоб не вказувати на шляхи і засоби цього викорінення, не вірити в можливість, не виважувати шансів звершення такої направи.

Автор по черзі перелічує: лиха «мокрих» років, починаючи від 1847 року, рік посухи, лиха внаслідок повені, граду, мишей, епідемій серед худоби і далі підсумовує потім цей ряд переважно рільничих нещасть. Далі йдуть загальні лиха, такі як пожежі, епідемії та смертність населення. З цифрових даних, хоч приблизних, напевно, далеких від дійсності, виявляється, що тільки протягом 10 років в цілому Галичина зазнала втрат майже на 250 мільйонів з. р., тобто з року в рік втрачає таким чином 25 мільйонів з. р. народного багатства. Очевидно, закриття цієї кровоточивої рани має стати першою і безповоротною умовою економічного та соціального оздоровлення.

Щоразу гіркі слова постають з-під пера нашого автора, коли він згадує про долю проектів реформ пожежної поліції, страхового оподаткування на користь пожежних команд, справи регуляції річок, насадження лісу в горах та на пісках, відновлювання ставків тощо. «Минають роки, а ми, обмежено розуміючи громадські справи, нищимо всяку слушну нагоду полагодження стосунків і нічого не робимо. Сейм відсуває важчі питання, в порядку денному оминаються проекти реформ, і все це наражає край на величезні шкоди».

Так пише д-р Рутовський, статистик виділу крайового, а не «Kurjer Lwowski»!

II

Поети кажуть, що кит має таку велику силу й швидкість руху, що моря для нього надто тісні. Наш край має такого кита таланту й знання в особі п. Щепановського, для котрого Галичина, безумовно, затісна. У своїй видатній праці «Злидні Галичини» він спробував, — що з успіхом, про це навіть казати нічого, — показати нам економічні й суспільні стосунки в новім для нас і разючім світлі, порівнявши їх із загальноєвропейськими. Наша публіка не показала себе апатичною й неприступною для такої справи, про це свідчить та популярність, що її здобув собі твір п. Щепановського. Далі ми побачили, що його чудовий памфлет про горілчану монополію (пропінацію) також сприйнято з симпатією, хоча сказав він нашому суспільству багато гіркої правди. Звикнувши до такого широкого трактування економічно-суспільних справ, ми тим більше мали здивуватися, коли прочитали його останній твір, вміщений на чільному місці № 1 «Ekonomisty Polskiego» під заголовком «Фінансове господарство міністерства Taaffe-Dunajewski. 1879—1889». Не те щоб талант або широка ерудиція підвели автора, не те щоб тому творові бракувало блискучих відступів і повчальних порівнянь. Нас насторожило дивне звуження точки зору шановного автора. Зійти з позиції європейської на специфічно австрійську, з широко-суспільного на стисло-державне, тут ми ледве не промовили доктринерсько-державне — це еволюція, в психологію якої ми не сміємо проникати і котру мусимо тільки з жалем констатувати.

Здавалося б, що така — делікатно кажучи — модифікація позиції відносно Галичини все ж таки не потягне за собою зміни висновків, тому що погляди ці завжди ширші за специфічно галицькі. На жаль, все це не так. Шановний автор, який став на державні позиції, одразу якось втратив живий контакт з усіма практичними проблемами, які він так блискуче поставив у «Злиднях Галичини». Все те, за чим він перше так уболівав, тепер йому навіть не свербить, те, що було питанням життя, зараз просто не існує або відійшло на третій план. Автор міркує й аргументує не як звичайний громадянин, який почуває передусім на своїх плечах тягар державної машини і шукає замість цього тягара якогось еквівалента в державній організації, а як міністр фінансів, що бачить у тій машині джерело державних доходів і обмірковує таке їх джерело, яке найкраще б ту машину підняло і зміцнило. Така зміна в поглядах автора прояснила нам цілу низку уявних запитань, які в аналізованому творі знаходимо майже на кожному кроці.

Не маємо на думці подавати змісту розглядуваної праці, що складається з довгих рядків мільйонних чисел та зі вправних операцій тими цифрами. Порушимо лише декотрі принципові думки автора, які виправдовують наше зачудування його найновішим твором.

«Найвидатнішим фактом, — на думку автора, — що домінує над усіма іншими, є піднесення впливу корони до небувалої висоти і то не внаслідок узурпації або замаху, а внаслідок природного збігу обставин».

Який то природний збіг обставин, побачимо далі, а зараз наведемо подальші слова пана Щепановського.

«Водночас спостерігаємо рівномірне зменшення впливу політичних партій і парламентських органів, і знову не внаслідок якогось насильства чи перевороту, а швидше добровільної відмови від зайнятих раніше позицій. І знов це не лише австрійське, а загальноєвропейське явище».

Кілька слів щодо цього. З усією відповідальністю стверджуємо, що п. Щепановський помиляється, коли каже, ніби збільшення впливу корони й зменшення впливу політичних партій — явище загальноєвропейське. Хіба що для пана Щепановського за Європу править одна Німеччина. Бо подібного явища ми не бачимо ані в Англії, ані у Франції, ані в Скандінавії, ані в Данії, ані в Бельгії, хоча ці держави без сумніву належать до Європи. Зрештою, і в Німеччині ми спостерігаємо початок кінця цієї течії. Природна річ, що в програмах політичних партій робляться зміни, — вони віддзеркалюють зміни у суспільних та економічних відносинах, але не можна ідентифікувати це з тією «добровільною відмовою», яку ми бачимо в лоні політичних партій Австрії і декотрих партій Німеччини. Нехай пан Щепановський вкаже нам на таку відмову серед німецьких соціал-демократів або вольнодумців. Те, що в Австрії стан речей зовсім інший, що тут національні клуби* не порушують національних, загальнодержавних або принципово політичних проблем, це природно, але нам здається, що пан Щепановський не досить уважно досліджував причини цих фактів або ж скоріш не схотів чітко їх нам пояснити.

На його думку, «корона вже так давно переросла у вирішальний чинник, що громадська думка звикла до цього факту і сприйняла його». Такі міркування не здивували б нас, якби з'явилися на сторінках «Fremdenblatte» або старої «Presse»*; тим дивніше сприймається така думка в автора, котрий голосно заявляє, що не хоче ані боронити, ані критикувати уряд, а лише «з'ясувати і роз'яснити ситуацію». Отож, на нашу думку, наведені вище слова не з'ясовують і не роз'яснють ситуацію, — вони просто безпідставні. Автор, очевидно, забув (хоча на дрібніші факти має чудову пам'ять) про угорські демонстрації, а також про голоси громадської думки, що пролунали в Галичині під час втручання корони у справи податків на спирт тощо. Можна дозволити з позицій високої державної політики зневажливо ставитись до таких проявів, але забувати про них не випадає, бо це як-не-як симптоми справжньої духовної атмосфери в краї, і на придушення частіших проявів таких симптомів впливають різні могутні фактори, так що вони, хоча й рідкісні і наразі безрезультатні, можуть у своїм лоні вмістити зародки фактів дуже поважних, течій дуже сильних.

Зрештою, і сам автор не задовольняється «з'ясуванням і роз'ясненням ситуації». Фактам, які він висвітлює, дається (nota bene[1]: завжди з державної позиції) повне схвалення (с. 33): «Немає сумніву, що загальний вплив тих змін на становище Австрії у Європі був безмірно корисний».

Правда, й тут автор залишає нас у невідомості, яких власне вигод досягла в Європі Австрія внаслідок занепаду парламентаризму та зміцнення інших впливів, хоча зміцнення збройної сили нашої держави resp[ective] підвищення податків на армію і забезпечення можливості стягання ще більших податків на майбутнє не має жодної вигоди, а тільки може бути шансом виборювання вигоди в тому разі, коли б Австрія мала це робити силою зброї. А які ж інші вигоди ми вже зараз маємо від вищезазначеного факту? Дивна річ, тільки пан Щепановський нічогісінько про них не сказав.

III

Залишивши нас у сумніві щодо великих вигід, досягнутих Австрією в Європі внаслідок найновіших змін у нашій парламентарній машині, пан Щепановський проливає більше світла на вигоди, досягнуті у внутрішніх справах. Передусім належить відзначити, що пан Щепановський вважає «найважливішим економічним явищем наших часів» швидкий природний економічний розвиток, який, особливо в Австрії, проявляється у тому, що «добробут зростає швидше, ніж кількість населення». Висновок про зростання добробуту пан Щепановський робить з того, що за останнє десятиріччя природний приріст населення в Австрії становить близько $^9/_{10}$ процента, тоді як приріст податків за той період становив від 1 з половиною до 2 з половиною процента щороку. Очевидно, цей аргумент надто показовий. Щоправда, в одному з кращих місць праці Щепановського викривається самий механізм «природного» зростання податків, а саме «система зменшення (з боку міністра фінансів) сподіваних доходів і затаювання вигідного стану державних фінансів» (с. 22), система, впроваджена міністром Дунаєвським тільки для того, щоб не переставати наголошувати про фінансові лиха Австрії, які не дозволяють підвищити видатки на жодну цивілізаційну справу і вимагають накладати щоразу нові податки (с. 27). «Мало що не здається» п. Щепановському «про існування формальної змови, аби з усіх боків затаїти чи прикрити вигідний стан речей» (с. 18).

---

[1] Зауваж добре (*лат.*).— *Ред.*

Щоправда, панові Щепановському пощастило викрити цей вигідний стан речей і зірвати змову. До речі, деякі подробиці нашого «добробуту» і без домислів пана Щепановського були відомі нам раніше. Відомо було, зокрема, те, що пише він на сторінці 20: «Немає сумніву, що широкі рільничі верстви знаходяться в гіршому становищі наприкінці десятиліття, ніж на його початку». Якби пан Щепановський схотів би цей факт зміцнення австрійського добробуту прирівняти до європейської шкали, то, безумовно, в багатьох інших пунктах відкрив би такі ж результати, як і в рільництві. Що ж до «змови», яка існує, на його думку, в міністерстві фінансів для затаювання «корисного стану речей», то вона приховує, на нашу думку, щось значно більше, щось таке, про що пан Щепановський згадує, коли пише: «Здається, що міністр Дунаєвський разом з державною ідеєю сприйняв трохи і фіскальних традицій давньої Австрії, а надто дав вести себе на припоні своїм офіційним радникам того напрямку» (с. 36). На доказ він згадує «історію нафтового та спиртового податку, рутину в заборгованості, податкових знижках, в стягненні прибуткового податку». Ці слова й обчислення надзвичайно красномовні.

Пан Щепановський не зовсім вірить у панівний нині фіскалізм, бачить його тільки де-не-де, переважно в «історіях», що торкаються його особисто як промисловця, бачить в ньому лише давню рутину, а не систему і таким чином взагалі забуває про «моральне», добре оплачуване примусове стягнення безпосередніх податків, що запровадив пан Дунаєвський, навіть про внесення до проекту бюджету статті про доход від маєтності, неправильно обкладеної податками, котрі визначаються втраченими внаслідок невнесення рекурсу, і про ті тисячі квіток фіскальства, які ніколи ще не квітли у нашому краю так буйно, як тепер. Нагадаємо пану Щепановському прецедент з земельним податком, його «регуляцію», що стала такою фатальною для частини дрібних селянських господарств, але саме в цьому пункті ми стикаємося з таким твердженням пана Щепановського, яке нас просто дивує.

Перелічуючи заслуги пана міністра Дунаєвського перед Галичиною, автор називає лише дві, а саме: впровадження пропінаційної індемнізації і втручання в питання щодо зменшення земельного податку (с. 37). Останнє твердження, котре пан Щепановський подає без жодних подальших роз'яснень як річ загальновідому, для нас трохи загадкове.

Від самого початку «нової ери»* ми досить пильно стежили за податковою політикою пана міністра Дунаєвського, але про жодне його втручання з метою зменшення земельного податку ніколи нічого не чули. Ми визнаємо свою повну неосвіченість щодо цього пункту і будемо вдячні панові Щепановському, якщо він просвітить нас у питанні, коли, перед ким і в чиїх інтересах втручався пан міністр Дунаєвський і у яких цифрах виявляється те зменшення земельного податку, досягнуте завдяки його втручанню. Правда, в Австрії проект доходів від земельних податків у бюджеті на 1890 рік нижчий, ніж був 10 років тому, і не набагато вищий, ніж 20 років тому (в 1868 р. фактичний доход у бюджеті становив 35,2 млн., у 1880 — 37, у 1890 р.— 35,3 млн. з. р.), але 1) пан Щепановський сам нас привчив не вірити у проекти бюджету пана міністра Дунаєвського (с. 28) і 2) ми фактично знаємо, що оподаткування селянських ґрунтів у Галичині за останнє десятиріччя значно зросло. Якби ті проекти були хоч на половину правдивими, вони б дуже переконливо охарактеризували слова пана Щепановського про підвищення австрійського добробуту. За останні 20 років вартість землі, навіть у злиденній Галичині, під впливом розвитку загальноєвропейських економічних відносин підвищилася майже вдвічі. Що ж то може означати, коли державні доходи з тієї землі підвищились останнім часом на якихось 100 тисяч з. р.? Повторюємо, що всі ці загадки пан Щепановський не з'ясував.

Однак не про те ідеться. Коли й не весь силогізм пана Щепановського, то принаймні його частина загалом правильна, а саме, що державні доходи за останнє десятиріччя значно зросли. В 1868 році вони досягли 325,3 млн., у 1880 р.—400 млн., а в 1890 р. проектуються до 546,4 млн.; це означає, що їхнє зростання в ті періоди становить відношення 100 : 123 : 168. Пан Щепановський чітко підкреслює, що мета фінансової політики міністра Дунаєвського полягає в підвищенні доходів понад бюджетну рівновагу, і не лише констатує, що «під фальшивим гаслом відновлення бюджетної рівноваги віднайдено нові джерела доходів, непотрібні для досягнення тієї мети, а лише для звеличення політичної і фінансової могутності держави, для достарчання засобів нової активної зовнішньої політики і нової активної економічної та внутрішньої політики» (с. 30), автор не лише вважає це за найвищий тріумф міністра-співвітчизника, а, зі свого боку, цілком схвалює такі його дії (с. 28).

На жаль, усі ті «нові» речі, про які говорить пан Щепановський, зовсім не нові, оскільки «нові» джерела доходу, які нібито винайшов Дунаєвський, зменшують хіба що нове закручування податкового гвинта в уже давно затиснених місцях; нова активна зовнішня політика спочиває ще у темному лоні майбутнього, а нова економічна й внутрішня політика варта того, щоб придивитися до неї ближче.

IV

Результатом дії двох чинників — піднесення впливу корони й загального добробуту — є утвердження сильного уряду, що очевидно стоїть понад партіями, незалежний від партій, бо йому належать урядові ресурси не в парламентських більшостях, а в повних державних касах та у впливі корони (с. 34).

«Слід пам'ятати,— пише пан Щепановський,— що найважливіші парламентські здобутки звичайно пов'язувалися з недоборами й фінансовими труднощами для урядів. Зараз уряд так забезпечений, що, крім задоволення усіх надзвичайних потреб монархії, бюджет дає можливість мати 20 мільйонів інвестицій з побіжних витрат».

Крім того, пан Щепановський додає, що з тих інвестицій майже 14 млн. поглинають залізниці, 3 млн. міністерство торгівлі й рільництва, решта йде на шляхи, іригаційні роботи, будівництво тощо.

Пригадаймо, що раніше пан Щепановський наголошував, що можливість тих колосальних залізничних інвестицій здобуто завдяки «забороні підвищення видатків на інші цивілізаційні справи, завдяки накладенню щораз нових податків і тому, що пан міністр фінансів прийняв «трошки» фіскальних традицій давньої Австрії».

«Який же могутній засіб привертання до себе провінційних партій!» — вигукує у запалі пан Щепановський, порахувавши ті 20 млн., які, очевидно, можна вважати за позапарламентський диспозиційний фонд нинішнього уряду і які визискуються з року в рік через занедбання не одного цивілізаційного заходу.

Констатація такого важливого факту дає нам ключ до розуміння багатьох явищ внутрішньої політики, що їх пан Щепановський вважає наслідком «загальносвітових тенденцій». Це передусім «добровільна відмова політичних партій від давніх позицій», «уникання ставити національні, загальнодержавні й принципово політичні питання», невпинне оглядання на уряд і піклування про його увагу, з тріумфом піднесене в нашому краї гасло: «Уряд сприяє розвиткові країни», — все те стає нам зрозумілим після фактів, які ствердив вище п. Щепановський. Зрештою, він і сам це дуже добре розуміє.

«Національні клуби, з яких складається партія автономістів, з усіх сил намагаються схилити до себе центральну владу, аж до створення нового державного порядку, в якому б центральна влада відмовилася від керування певними адміністративними галузями і віддала їх під автономне управління країв. Опозиція, принципово не згодна з державним втручанням на ниві освіти, сталого оподаткування, атрибуції політичної влади, юриспруденції і т. д., взагалі (? Ред.) замовкла (а Кронаветтер, Пернерсторфер* і т. п.?), натомість кожен з національних клубів намагається захопити для своєї провінції найбільшу частину державного бюджету».

У зв'язку з цим нам стає зрозумілою ще одна річ, на яку пан Щепановський не звернув ніякої уваги і котра, може б, пояснила джерело тієї фінансової передбачливості та розважливості міністра Дунаєвського, що полягає, як це показав вище пан Щепановський, у приховуванні дійсно корисного стану фінансів. Якщо справді факт, а це вже не раз підкреслювалося, що міністерство графа Тааффе, узявши кермо до своїх рук, не мало за собою парламентарної більшості, але само створило собі таку більшість, то, безумовно, воно мусило створити собі таку більшість, якої потребувало, а з цього випливає, що й надалі створить скрізь де тільки можливо (бо ті кошти, якими воно розпоряджується поза парламентом, дозволяють йому твердо визначити межу цієї можливості) таку більшість, якої воно потребує. Про які саме більшості йдеться? Пан Щепановський дуже влучно називає їх «колишніми автономними партіями». З їхньої автономності зараз уже нічого не лишилось, окрім порожнього звуку й невтомного намагання притягти до своєї провінції (це також треба належно оцінити!) якнайбільшу частину державного бюджету.

Пан Щепановський рішуче констатує, що «прихід до влади міністерства, яке начебто спирається на автономні партії, ні в чому не змінив (централістичного) стану речей», а головне, що «ні в чому не змінилася бюрократично-централістична система, сприйнята від централістів».

«Навпаки, можна стверджувати, що з початком конституційної ери жоден уряд не зробив так багато для закріплення цієї системи, як нинішній», і що «автономісти, хоча й знаходяться біля керма, швидше віддалились, ніж наблизились до мети».

«Десять років міністерства Тааффе призвели до пересування центру тяжіння усіх справ із сеймів до державної ради, з країв, підлеглих короні, до Відня. Як тінь із світлом, так політична залежність крок за кроком ступає за фінансовою залежністю».

Для характеристики партій та елементів, що завербував до себе нинішній уряд і застосував для підтримки існуючої системи, може нам придатися таке спостереження пана Щепановського. Попереднє міністерство, централістичне, побачивши, що земля під його ногами починає хитатися, також застосовувало різні засоби, аби «завербувати» різні елементи.

«Раптове зростання витрат на адміністрацію, — пише з того приводу пан Щепановський, — на 29 млн. і залізничних дотацій на 22 млн. з'ясовує, яким чином у провінціях закріпилось переконання, що під час панування централістів бюрократія і фінансові спекулянти особисто впливали на уряд, причому добре піклувались про свої інтереси». Як же посуваються справи за панування «ніби автономістів»? Розглянемо цифри!

Витрати на цивільну адміністрацію у 1868 році становили 53,4 млн., у 1880 — 79,8 млн. (зросли на 26 млн.), в 1890 році — 96,1 млн. (зросли порівняно з 1868 роком на 42,7 млн., а з 1880 — на 16,3 млн.). Як бачимо, жодної різниці майже нема! Допомога, гарантії і залізничні дотації складали в 1868 році — 2,3 млн., у 1880 — 24,4 (зросли на 22 млн.), а в 1890 році — 10,6 (зросли порівняно з 1868 роком лише на 8,3 млн.). Якщо, однак, додати ті 14 млн. «залізничних інвестицій», котрим пан Щепановський надає такого величезного політичного значення, то з'ясується, що в цьому пункті нинішній уряд порівняно з централістичним не тільки не відійшов назад, а трохи навіть посунувся вперед.

Здається, що вже маємо достатню кількість фактичних доказів. Перейдемо до висновків. Яка наука випливає для нас із статті пана Щепановського і які він сам робить висновки зі своїх порівнянь?

V

Завершуючи наші уваги щодо першого номера «Ekonomisty Polskiego», особливо — статті пана Щепановського, мусимо передусім урочисто попросити пробачення. Скривдивши того пана, ми негайно спробуємо полагодити справу. Велика, принципова кривда, що її заподіяно панові Щепановському, полягає в тому, що ми зідентифікували думки й погляди автора з думками, висловленими при розгляді статті. Однак, підсумувавши хід тих думок, мусимо висловити своє трактування питання, бо, на жаль, шановний автор при обговоренні справи не висловив виразно свого погляду або виказав його sub rosa[1], приблизно, a contrario[2]. З причин, які не важко зрозуміти, пан Щепановський ужив звичного методу економістів, особливо німецьких, і став на абстрактних позиціях, щоб з них критично й досить переконливо розібрати певний обсяг відношень, щоб виявити наслідки та впливи певних економічних і політичних сил.

Дуже помилилися б ті, хто сприймає «ізольовану державу», змальовану в працях Фіхте чи Тюнена, за чистий вираз відносин, при яких жили ті мислителі*, й наслідки, що випливають з них, — за вираз їхніх власних переконань; так само, на нашу думку, хибне було б припущення, що пан Щепановський справді стоїть на таких абстрактних державних позиціях, на які він ставить розглядувану справу для зручності власної аргументації. Насправді пан Щепановський є найбільшим опозиціонером, найбільшим ворогом системи, оскільки в своїй праці завдає цій системі надзвичайно відчутних ударів. Уже саме виявлення «змови», суть якої полягає у прихованні від громадської думки «вигідного» стану фінансів і диспозиційного фонду в 20 млн., це чи не найтяжчий удар для панівної системи, адже такі речі, викриті хоч раз, втрачають свою чудодійну силу. Не маємо сумніву, що тепер увага всіх парламентських партій буде звернена на той колосальний диспозиційний фонд, який стане об'єктом публічної дискусії, на ті «залізничні інвестиції», які з різних боків будуть піддані сумніву, частково буде підданий сумнівам фіскалізм і бажання знайти щоразу нові джерела податків при одночасному урізуванні витрат на різні інші цивілізаційні об'єкти.

Ми більше не сумніваємося, що сучасний централізм, прикритий маскою автономізму, так чудово здемаскований паном Щепановським, стане мішенню далеко могутніших і результативніших атак, ніж були досі, оскільки відкрито його джерело й те, на чому грунтується його сила. Не сумніваємося також, що й сам пан Щепановський пером і ділом не перестане допомагати тій роботі.

Наша певність спирається на багато в цілому недвозначних думок, розкиданих на різних сторінках його праці.

---

[1] Приватно (*лат.*).— *Ред.*

[2] Від протилежного (*лат.*).— *Ред.*

Ті думки, явно суперечні державній позиції, яка в цілому переважає на сторінках дослідження, пояснюються лише тим, що живий темперамент пана Щепановського не зміг усюди дотриматися обраної ролі — абстрактного державного доктринера, а тут і там, des trocknen Tones satt[1], кидав живі гарячі слова, які розкривають його власні погляди.

Так, наприклад, пан Щепановський критикує ліве крило в державній раді, але що він закидає! Не те, що воно атакує нинішній уряд, що завдає йому труднощів, а те, що воно не вміє вдарити по цьому уряду ефективно, що не бачить стосунків так ясно, щоб можна було знайти справді слабкі його сторони. Праве крило, що підтримує нинішній уряд, взагалі не знаходить ласки в очах пана Щепановського. У промовах його лідерів пан Щепановський бачить лише «почуття неспроможності», а ще частіше просто «брак свідомості про дійсний стан подій».

Констатуючи значне зміцнення впливу корони й відступ автономних ідей і партій під час панування нинішнього уряду, пан Щепановський зауважує: «Зміцнення державної влади через байдужість до громадських справ могло би призвести до тісного й згубного централізму». Це означає, що пан Щепановський не вважає централізм за корисну й бажану річ, хоча в іншому місці своєї праці він, стаючи абстрактно на тих антипатичних для нього позиціях, пише: «Не можна нічого закинути системі підвищення податків при даній системі централізації, навпаки, вони означають позитивний напрям» (с. 13).

Найкращим доказом того, що упадок автономізму засмучує пана Щепановського, можуть бути його золоті слова на с. 14: «Чим менше спиратиметься репрезентація окремих країв на їхні власні сили, тим більше вони проситимуть добродійства і допомоги з Відня, тим більше підкопуватимуть основи політики автономічного самоврядування. Якщо та течія була небезпечною для автономії в часи, коли фінанси держави перебували в розпачливому стані, то нині, коли уряд забезпечений потужними джерелами нових доходів, становище таке стало тим більш небезпечне». Чи ж не міститься в цих словах ціла програма надзвичайно опозиційної політики, до того ж цілком економічно й політично обгрунтованої? Нинішня система загрожує небезпекою автономному розвиткові країв; партії, що підтримують цю систему, зваблені тими великими коштами, якими порядкує уряд, і дбають тільки про його ласку.

---

[1] Ситий сухими висловами (*нім.*).— *Ред.*

Що ж залишається робити громадянам, котрі ще не стали байдужими до громадських справ? Політика самостійності й не озирання на вищі сфери є тим більш необхідною, що за теперішньої системи Галичина, згідно самого пана Щепановського, понесла втрати не тільки політичні, а й економічні. Теперішнє протекційне спрямування Німеччини, Угорщини й Австрії відбивається передусім на стані Галичини. Наше збіжжя і дерево обкладені в Німеччині великим митом. Політика Угорщини щодо залізниць замикає нам увесь південний кордон, так що економічно Галичина перебуває у стані обложеної фортеці, а зв'язки із світом здійснюються лише через північну колію. Передусім на Галичині відбився фатальний акт неудержавлення північної залізниці, єдиної експортної магістралі, яку вона посідає (с. 38).

Це дійсні слова пана Щепановського, громадянина й автономіста, слова дуже далекі від дій різних міністрів і кандидатів на містерські портфелі. Пан Щепановський вболіває за те, що Галичина не знайшла більш відповідних захисників своїх фінансових інтересів, не спромоглася на тривалу і вмілу оборону своїх інтересів, котру знайшла державна скарбниця в особі Дунаєвського. Створення такої оборони стане одним із доказів політичної зрілості нашого суспільства й ліпше забезпечить наше майбутнє, аніж найбільші ласки найласкавішого міністра фінансів. Якщо це має перетворитись на справжнє гасло, під яким думає працювати «Ekonomista Polski» і пан Щепановський, то ми свідчимо без вагань, що цілком згодні на те гасло і охоче підтримуватимемо його всіма силами, як це ми робили досі. Щодо форми статті пана Щепановського, то гадаємо, що живемо в конституційнім краї, де алегорична Езопова* мова, що відзначається абстрактними позиціями і потребує тлумачення й коментарів, зовсім непотрібна. Чи не краще було б просто й відразу визначити свої дійсні погляди і не наражатись на те, що декотрі люди й декотрі журнали спіткнуться на делікатному фортелі й зарахують автора не до того табору, до якого він належить.

ЯК БИ НАМ В БІДІ РЯТУВАТИСЯ

Дуже добре каже д. О[хримович]* при кінці своєї замітки, що роботи у нас багато, коби тільки рук, та голов, та щирого серця. Та тільки лихо, що у нас звичайно так виходить, як у тої господині, що тільки проз дурницю пирогів не варила: вода була, лише сиру та муки не було. Руки би у нас найшлися, і ними у нас затикають всі діри. Та що, коли до тих рук не стає добрих голов, т. є. доброї поради, а не раз навіть доброї волі у тих, що радять. Одні радять здатися у всім на ласку божу, без котрої, мовляв, чоловікові і волос з голови спасти не може. Ну, та на се вже стара приповідка відказує: бога взивай, а рук прикладай. І не можна того сказати, щоби наші люди не хотіли або не вміли рук прикладати, коли є до чого і за що. Он у Америці або в Росії наших робітників хвалять не нахваляться, що-ді й пильні, і дбалі, і швидко до всякої роботи хапаються, а ще до того тихі та покірливі, коли тільки з ними по-людськи обходитися. Ба, але як нема до чого рук приложити або як за цілоденну важку працю платять 15—20 крейцерів?

Другі радять братися нашим людям до ремесла. Добре то радити, але треба й тут дещо розміркувати. Щоби бути ремісником, треба після нинішньої устави вибути термін у майстра, визволитися, бути прийнятим до цеху і платити аркушик, т. є. податок зарібковий. А для сього треба 1) кошту стільки, що найбідніший чоловік, котрому заробок найпотрібніший, ніяк на нього не стягнеться, 2) науки бодай початкової, без котрої до терміну порядний майстер не прийме, і 3) найважніше, треба селянській дитині назавсігди покинути село і перенестись до міста, раз, тому, що тільки по містах є порядні майстри, що беруть на науку, а по-друге, тому, що й опісля, ставши майстром, ремісник звичайно не міг би на селі заробити стільки, щоби й жив, і податок заплатив. А коли ремісникові на селі місця нема, то значить, що село остається в такій самій біді та незарадності, як і було. Та й ще поміркуймо, чи справді то в ремеслах у нас така благодать? Ми бачимо щозими по містах сотки ремісників, котрі блукають без хліба, а в кождім цеху бачимо хіба двох-трьох, що чогось доробилися (та й то звичайно різними штуками, а не самим ремеслом), а решта бідує не згірше мужика. Заграничні фабрики підкопують і вбивають наше ремесло, так що селянам нашим пхатися туди нема великої потреби, а коли вже ставати ремісниками, то попереду добре роздумати, де і якими.

Ще інші радять завести неподільність грунтів селянських, думаючи, що тим зарадиться біді. Неподільність мала би настати разом з комасацією, то значить, що грунти селянські, тепер порозкидувані шматочками, мали би бути через обміну позбивані в суцільні кусні, а потому на ті кусні положено би таку печать, щоб вони вже на віки вічні не ділилися. Нам здається, що таку переміну легше видумати, ніж зробити, а коли б її й зробити, то вона не великим добром пахла би для наших селян. Бо, раз, то, що найменше мільйон селянських господарств у нас обнімає по 1, 2, до 3 моргів, а таке господарство, чи його діли, комасуй, чи що роби, все-таки при теперішнім способі господарювання чоловіка з родиною не виживить. А по-друге, й те, що таке запечатання всякої зміни значило би зупинити всякий поступ, зробити неможливим усяке поліпшення долі тих, котрих би та зміна застала на самім споді бідності. Може бути, що декому у нас і хотілось би зробити таку штуку, щоби понад селянством і довкола нього весь світ дошками забити, ну, але на се, як то кажуть, чень же ще бог ласкав і бабин біб до неба не доросте.

Ще дехто, як і д. О[хримович] в попередній замітці, радять нашим робітним людям шукати зарібку на чужині. Не перечимо, що на час біди й тісноти є в тім рація. Але тут оп'ять лишається один недостаток: часть людей вийде з села, а решта лишиться на старій біді. Ті, що вийдуть, можуть продати землю, і тоді хто її купить? Звісно, або пан, або жид, або багатший сусід; найбідніший, той, котрий би тої землі найбільше потребував, не має за що її купити. Та той бо не має о чім і рушитися на далеку чужину за заробітком і мусить або йти на роботу там, де кепсько платять, або попадати в руки різних агентів та шахраїв, котрі дадуть йому нібито ліпший заробіток, але за те здруть з нього взадвоє. А коли той, що вийшов на заробітки, не продає своєї землі і верне опісля додому з наскладаним грошем, то може бути, що він і здужає поправити своє господарство, але решта, найбідніші? Чи їм від того тепліше стане?

Як бачимо, і сюди гаряче, і туди боляче. Кождий спосіб, поодиноко взятий, не вистарчає, з кождого можна би взяти тільки десь щось, а всього вкупі так і зовсім узяти не можна.

Дуже справедливо каже д. О[хримович], що «на нужду мільйонів тільки праця мільйонів порадити може». Та тільки й тут кождий мимоволі запитає: ба що ж, чи ті мільйони досі дармували і дармують? А коли вони працювали і досі працюють, то чому ж вони так збідніли, що аж до нужди допрацювалися? Значить, не в самій праці тут діло. Адже й бджоли дуже пильно працюють літом, а проте восени звичайно гинуть від сіркового диму, а їх медом другі собі губи мастять. Справедливо затим ті мільйони могли би до д. О[хримовича] і до кождого інтелігентного чоловіка сказати: «Не говоріть нам о тім, що треба працювати, се ми й без вас знаємо, і якби ми не працювали, то, може б, ви й підписатися не вміли. А говоріть нам і міркуйте про те, як би нам треба працювати, щоб з нужди вибитись. Бо вже й ми самі то видимо, і ви, розумні люди, досить нам напоказувалися, що так працювати, як ми досі працюємо, до нічого доброго не доводить».

Певна річ, що думати над тим дуже трудно, бо тут треба думати за мільйони людей. Радити такій многоті також дуже трудно, бо треба розміркувати тисячні обставини: що одному на добре вийде, може другому зашкодити. І коли ми в «Народі» подаємо і обговорюємо такі ради, то головно для того, щоби самим робітним людям, а також усім щирим народолюбцям дати привід до пильнішого думання і розмов о тих річах.

Нам здається, що всі ради, про які ми досі згадували (подібних рад можна би набрати ще кілька, не дуже багато), мають одну головну хибу. Всюди радиться одному чоловікові, одному господарству: те й те може тобі помогти. Але що один чоловік буває заможніший, другий бідніший, один розумніший і бистрої пам'яті, другий тупіший, несмілий та непорадний (а й такий прецінь жити хоче і не раз до роботи дуже добрий), то й виходить, що кожда така рада може одному помогти, а другому ні, а звичайно може кількох порятувати, а найбільшої більшості ні. Нам здається, що тут треба почати раду і роботу — від громади.

Наша приповідка каже: громада великий чоловік, і ми хвалимося тим, що наш народ уже здавен-давна зрозумів силу громади. Але ми при тому забуваємо одну дуже важну річ, що великий чоловік ще не мусить бути ані найліпший, ані наймудріший. Друга, також розумна приповідка, каже: великий кінь турецький, та дурний, а громада, зложена з тисячі людей темних, неосвічених та прибитих недолею, є так само темна і немічна, як і кождий з тих людей одинцем. Про таку громаду гіркими словами говорив і наш великий поет Шевченко, коли казав:

> А на громаду хоч наплюй,
> Вона — капуста головата*.

Отже ж, нам здається, що поки ми не будемо мати в краю громад розумних, освічених і добре впорядкованих, доти нам ані думати нема що про вирятування себе і своїх потомків з нужди. А що ми розуміємо під розумною і добре впорядкованою громадою, про се поговоримо другим разом.

СІЛЬ І ЛОТЕРЕЯ

15 числа цього місяця знову, не знати вже вкотре, предметом розгляду бюджетної комісії державної ради постала над усякі сподівання нефортунна проблема нестачі солі в Галичині, краї чи не найбагатшому на цей природний продукт у всій Європі.

Посол Лупул порушив справу злиднів на Буковині, що виникли внаслідок неврожаю та нестачі кормів, а також запитав: і надалі уряд ставитиме населенню перешкоди в добуванні сирової солі і чи він збирається виділити для Буковини більше солі, щоб роздати її поміж населенням.

Посол Гайльсберг висловив побажання, аби набуття солі для землекористування було не таким складним і ціни на неї стали приступнішими.

Посол Гнєвош скаржився, що одержання сирової солі та її відходів для Поділля надзвичайно ускладнене. Допомога, призначена від уряду для тамтешньої худоби, прибуває з запізненням: поки надійде сіль, худоба вже гине.

Посол Рутовський висловив побажання, аби якнайшвидше розпочато продукування каїніту в Калуші.

Радник міністерства Отт відповів, що для Буковини виділено 2000 метр. центнерів бохенської (!) солі* й вирішено дозволити населенню якнайширше (що, мабуть, означає — з якнайбільшими формальностями) користуватися солевими джерелами. Відходи велицької солі для худоби непридатні через наявність у них домішок гіпсу та глауберової солі (певно, саме через це транспортовано їх аж до Косова!). Що ж до каїніту в Калуші, то слід зачекати ще півтора-два роки, поки його добування не стане раціональним.

Посол Гнєвош говорив про фатальне враження, яке справило розпорядження уряду про завезення велицької солі до Косова, тоді як сіль виробляється і продається на місці, а відходи її вночі нерідко виливаються у річку. На це представник уряду нічого не відповів.

Посли Русс і Беєр домагались інформації про переговори з угорським урядом у справі тваринницької солі. На те шеф секції барон Баумгартнер відповів, що раніше угорський уряд виявляв незгоду з приводу цього питання, нині ж зроблено крок уперед, проте результатів треба ще зачекати.

Найліпшим доказом того, що наведені слова пана Баумгартнера не мали якогось серйозного значення, а були звичайною вимовкою, стали дебати, які відбулися того ж таки дня в угорському сеймі.

Посол Блажей Орбан* у своїй промові порушив питання про потребу тваринницької солі для землеробства і розвитку тваринництва. Він доводив, що зниження ціни на сіль взагалі збільшило б прибутки держави, оскільки зросло б її споживання. «Хоча зміни цін на сіль і тютюн мають таке ж значення, як підвищення чи зниження податку і можуть відбуватися лише з відома та за ухвалою законодавчих органів, уряд, обминаючи законодавство, підвищує ціни на тютюн і в адміністративному порядку знижує ціну на експортовану сіль. Дуже добре, що уряд намагається здобути для нашої солі східні ринки, але спосіб, яким це досягається, має підставу для серйозних сумнівів. Відомий факт, що тоді як в Угорщині за метр. центнер солі ми платимо по 10—11 з. р., уряд продає її до Болгарії по 65 центів. Фактом є й те, що перед останніми бюджетними дебатами ніхто в країні про це не знав. Тоді міністр фінансів на адресоване йому питання відповів, що якийсь посол домігся цього лише для одного підприємця. Але свідчення міністра, так само як і відповідні дані бюджету, настільки скупі, що з них не можна скласти чіткого уявлення про справу. Так, стало відомо, що наша країна експортує до Болгарії 100 000 метр. центнерів солі по 65 центів, до Сербії — 85 000 метр. центнерів по 1 з. р.

50 центів, а до Боснії — 15 000 метр. центнерів по 3 з. р. 90 центів. Разом експортуємо до тих країн 200 000 метр. центнерів солі, які по звичайних цінах становлять вартість у два мільйони кількасот тисяч зл. і за які ми одержуємо тільки 240 239 з. р., тобто десяту частину справжньої ціни. Коли ж, однак, ціна солі в тих країнах становить 3, 4, до 5 з. р. за метр. центнер, про різницю у цінах і в нас, і там ніколи не згадується, доводиться припустити, що зиск із того інтересу одержує не держава, а посередники і торговці. Зрештою, все це вкрито таємницею».

«Пару років тому був присутній делегат болгарського уряду і вів переговори з попередником теперішнього міністра фінансів у справі укладення угоди на покриття всієї потреби на сіль у Болгарії. Сіль на підставі згаданої угоди постачалася протягом року, причому одержано близько 300 000 з. р., тобто майже втричі більше, ніж зараз. Незважаючи на це, місія болгарського представника зазнала невдачі, бо чиїсь протеже вже до того окупували територію і одержали обіцянку на всі зиски. Так, укладено угоду з якимось Берлєм; однак, здається, це була фіктивна особа чи якийсь «штроман», бо угоду одразу ж переведено на Юніонбанк, який одночасно перехопив доставку баварської, австрійської та румунської солі, роблячи тим самим конкуренцію нашій солі. Якби угоду було укладено з болгарським представником, ми б не тільки продавали за вищу ціну, а й мали більший попит, оскільки покривали б усю потребу солі в Болгарії».

Дебати, викликані сенсаційними повідомленнями посла Орбана, були надто довгі й бурхливі, і хоча вони закінчилися перемогою міністра Веккерле*, якому більшість остаточно признала належну рацію, враження від того в країні було величезне, бо міністр неспроможний був заперечити жодного пункту, висунутого у цитованій промові.

Цікавим для нас є лише свідчення міністра у справах тваринницької солі.

«Тут пропонували, — сказав п. міністр Веккерле, — продавати рільникам сіль для худоби, тобто сирову сіль, змішану з окрою. Уряд робив це раніше, виробляв таку сіль, проте виявилось, що рільники купували її не для худоби, а для себе. 1867 р. в Угорщині було дві фабрики, що виробляли виключно тваринницьку сіль і для людського споживання. Ця проблема існує не лише в нас, а й за кордоном. У Франції, Пруссії, Австрії виділено великі премії за створення солі для худоби, якої не могли б споживати люди і яка водночас не шкодила б худобі. Проте досі успіху не досягнуто. Коли нам пощастить і коли в інших країнах почнуть вживати таку сіль для худоби, тоді і я негайно подам відповідний проект до високої палати»

Отже, як бачимо, тваринницької солі, тобто такої, що була б сіллю й водночас нею не була, тобто, щоб не шкодила худобі (аби їй хоч трохи помагала, нема й мови!) і разом з тим не могла б іти в їжу для людей, які, зрештою, мають такий самий організм, що й худоба,— такої солі досі немає і, очевидно, ніколи не буде. Уряд Угорщини обіцяє запровадити її тільки після того, як її буде запроваджено у Франції, Пруссії та в Австрії. Тим часом Австрія обіцяє постачати таку сіль тільки тоді, коли на це погодиться угорський уряд. Очевидно, що з того всього один лише моральний сенс — зачекати й заздалегідь відзвичаїти худобу, а коли можна, то й себе самих від споживання солі. Бо дійти до розуміння, що селянин тільки тоді дасть сіль худобі, коли матиме її для власної потреби більш ніж достатньо, ніхто у нас так швидко не дійде.

Того самого дня, коли питання «солоних злиднів» (Salzelend) стояли на порядку денному в законодавчих органах обох половин нашої монархії, у віденській бюджетній комісії було порушено іншу проблему, так само давню й болісну, проблему цифрової лотереї.

Посол Краус запитав представника уряду, що зроблено на виконання резолюції, прийнятої минулого року. Міністерський радник Елінгер відповів: «Ми вели переговори з угорським міністерством фінансів, але далі проекту бюджету не посунулися, оскільки обидві сторони відчувають таку нагальну потребу доходів, що зменшувати їх аж ніяк не можна». Посол Маг дорікав, що з цього приводу нічого не робиться; посол Краус зауважив, що доходи більші від передбачуваних, а уряд для зменшення лотерейної манії не робить нічого. Радник Елінгер відповів, що «доходи від лотереї непевні.

Справді, минулого року вони були більші за передбачені, та позаминулого було навпаки внаслідок надто великих виграшів. Таке може статися кожного року. Минулого року закрито 31 контору по продажу лотерейних квитків і жодної нової не відкрито. Десять років тому в Австрії було понад 4000 таких контор, нині ж їх тільки 3600. Коли потребуємо доходів, не можна закривати контори, що приносять зиск».

Оце принаймні логічно й відверто!

СТАРІ АКТИ НОВОЇ НУЖДИ

В столітні роковини смерті цісаря Йосифа II* годиться згадати про один факт, досі покритий у нас пилом забуття, а проте не позбавлений навіть і для теперішнього часу великого значення. Говорю тут про заснування громадських шпихлірів у Галичині, що датується від д[ня] 1 червня 1784 р. Вже два роки перед тим якийсь Юрій Kirsowitz (Косович?) подав на ім'я цісаря проект, аби встановлені через нього кари т[ак] зв[ані] преграваційні, накладані на дідичів за утискання підданих, не виплачувати підданим на руки, але вживати на заснування громадських шпихлірів. Слідуючого року якийсь Ладомирський вніс подібний проект до станів крайових* і до губернії. Уряд своїм звичаєм признав сей проект дуже хосенним, але рівночасно відложив його виконання «на тривкій основі» аж до часу переведення урбарії, се зн[ачить] земельно-податкових відносин. Та вже надвірний декрет із 1 червня 1784 на основі цісарської постанови признає «заведення громадських шпихлірів дуже пожаданим» та додає при тім, що воно не повинно бути заводжене примусово, та наказує, аби наразі для взірця засновано такі шпихліри в деяких добрах камеральних. На перший раз вибрано громади Самбір і Дрогобич, у яких були вже деякі фонди, призначені на ту ціль. Нарешті надв[ірним] декретом із д[ня] 30 мая 1788 заряджено постягати залягаючі суми кар преграваційних і вжити їх на закуп засобів збіжжя, «бо се буде найліпший спосіб усе піддержати підданих» (Weil diese Anstalt das sicherste Mittel ist, die Unterthanen stets aufrecht zu erhalten). Ті слова дуже характеризують цісаря-філантропа.

Не місце тут оповідати докладніше хід організації тих закладів. Зазначу тільки, що надв[ірним] декретом із дня 7 жовтня 1790 визначено як тимчасові джерела фонду громадських шпихлірів: 1) кари та винагороди преграваційні, 2) проценти від них, 3) часть данин, які піддані складали домініям, 4) однорічний запас збіжжя в камеральних добрах, 5) подвійний податок, стягнений давніше для утворення фонду на розширення шкільництва і 6) цілий дволітній добуток доменіальних ліверунків (достав для війська) з літ 1789 і 1790.

Проте організація шпихлірів, яку особливо горячо підпирала станова репрезентація, затяглася незабаром на довгі літа. Наслідком війн із Францією*, вичерпання австрійських фінансів та неможності сплати квитів ліверункових декретом надв[ірним] д[ня] 6 липня 1793 відложено організування шпихлірів на пізніше. Стан шпихлірового фонду разом із процентами до д[ня] 1 падолиста 1792 виносив 1 505 855 з. р. 40 $^7/_8$ кр. Аж у р. 1815 можна було приступити до виконання урядового плану. Надв[ірний] декрет із д[ня] 16 лютого 1815 поручає губернії, аби старалася вияснити домініям користі, що вийдуть для них із засновування громадських шпихлірів, і заохотити домінії до того обіцянкою, що в разі заснування громадського шпихліра домінія буде звільнена з обов'язку запомагати своїх підданих, а надто се буде їй почитане за заслугу для держави.

Надв[ірним] декретом із д[ня] 26 падолиста 1817 цісар Франц* поручив галицькій губернії, аби вказала, яким способом можна би перевести також і в Галичині організацію шпихлірів контрибуційних, таких самих, які вже з добрими наслідками існують у Чехії та Моравії, «особливо, що досвід показав уже, що при добрім догляді щорічні надвишки збіжжя, яке вливає з 16-ої часті хлопських данин, можна продавати, а одержану готівку повертати на створення грошового фонду контрибуційного, з якого би громади пізніше могли надіятися полегші в поношенні податкових тягарів».

Нарешті губерніальною ухвалою з дня 24 жовтня 1819 розпочато властиву, систематичну організацію громадських шпихлірів, а також окрему, упрощену адміністрацію шпихлірових фондів при львівській губернії. Не вдаюся тут у подробиці тої організації, бо вони належать до історії, а не до мети отсеї невеличкої пригадки.

В найвищих сферах недовго тривав напрям, прихильний існуванню громадських шпихлірів, а особливо існуванню окремого мільйонового шпихлірового фонду. Дня 23 серпня 1823 року прийшов із Відня до львівської губернії надв[ірний] декрет із д[нів] 24 і 24 липня 1821 р., яким розв'язано т[ак] зв[аний] шпихліровий фонд. У тім декреті сказано:

1) основування громадських шпихлірів полишається виключно свобідному порозумінню громад і доміній.

2) дотеперішній шпихліровий фонд має бути поділений на три части, із яких одна буде звернена властителям, друга взята на сплату видатків на підводи (форшпани) з рр. 1818 і 1819, а третя — полишена до дальшого розпорядку цісаря. Рівночасно встановлено ліквідаційну комісію, яка відповідно до вказівок надв[ірного] декрету мала зайнятися ліквідацією фонду та обчисленням сум, що припадали на кожду вищеозначену часть. Ся комісія серед граду різнородних і не раз суперечних розпоряджень і декретів працювала аж до року 1835 і виказала в складі бувшого шпихлірового фонду ось які суми:

1) достави гром[ад] із літ 1780 і 1890	1 211 546	р.	26	кр.	в.	в.
2) проценти до кінця жовтня 1829	1 650 586	»	20	»	»	»
3) суми з кар преграваційних враз із процентами до кінця жовтня 1829	84 018	»	$46^{1}/_{2}$	»	»	»
4) винагороди за преграваціі враз із процентами до кінця жовтня 1829	122 262	»	49	»	»	»
5) достави доміній із літ 1789 і 1790	4355 104	»	$17^{3}/_{4}$	»	»	»
6) проценти до кінця 1829 р.	29 587	»	55	»	»	»
Разом	2 763 906 р[инських] 33 — кр[ейцери] в[іденської] в[алюти]*					

Не вчислено тут, як бачимо, процентів від кінця 1829 до 1835 р., не вчислено ще деяких сум сумнівних (10 793 з. р.). Згадані проценти винесли до 1839 р. загалом 201 630 р. 2 $^{2}/_{3}$ кр. віденської валюти.

Ті суми ужито остаточно на двояку ціль. Часть, що припадала домініям, у сумі 455 027 р. 42 $^{5}/_{8}$ кр. віденської валюти, була призначена в р. 1841 для галицького Товариства кредитового земського, а часть, що припадала громадам, улокована в двопроцентових облігаціях, що виносила 1 666 695 р. 41 $^1/_2$ кр., була призначена на утворення фонду запомогового для підданих. Решта в сумі 850 000 р. по відшибненні 36 858 р. коштів ліквідації була вжита на покриття урядових видатків на підводи (форшпани) з рр. 1816 і 1819. Що сталося з тим мільйоновим фондом запомоговим для галицьких селян,— не відомо. Чи не можна би ще й тепер виснити сю справу?

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“, 1890, ч[исло] 52, з д[ня] 21 лютого. Переклад писано д[ня] 31 серпня 1913.

ЩО ТАКЕ ГРОМАДА І ЧИМ БИ ВОНА ПОВИННА БУТИ?

Наші устави кажуть, що громада, то перша й найменша одиниця адміністраційна; з громад складаються повіти, з повітів край, з країв держава. Якби так узяти порівняння з тіла людського, то можна би сказати, що держава — то цілий чоловік, краї — то його поодинокі сустави, повіти — то в тих суставах різні органи, як кості, жили, стягачі і т. і., а громади — то ті найменші комірки, з котрих складається ціле тіло і кожда його частина. Порівняння се, як і всяке порівняння, трохи недомагає, але ми не будемо на нім настоювати, а вжили його тільки для вияснення того, що треба розуміти під одиницею адміністраційною.

Ясна одна річ. Коли кождий повіт, кождий край, кожда держава складається з громад — сільських чи міських, то все одно — то перша і найголовніша задача тих, що управляють державою, краями, повітами, повинна би бути така, щоб добре упорядкувати і мудрими правами якнайліпше забезпечити ту найменшу, але основну одиницю. Бо коли громада зле впорядкована, бідна, темна і сама в собі розлазиться, то очевидно, що й увесь побудований на ній порядок повітовий, крайовий і державний не може бути тривкий. В міських громадах ми й бачимо щось подібного. За давніх часів королі надавали містам так звану майдебурію*, то є право власного суду, надавали їм привілеї на торги, на мита, на шинки, на грунти й ліси, щоб не тільки забезпечити поодиноким міщанам їх життя та цілість їх маєтків, але стягнути до міста якнайбільше чужих людей, продавців та покупців, з котрих міщанам головна користь.

І в наших часах міста мають ще значні, хоч і не такі великі привілеї. Хоч майдебурії вже нема, та зате міста (в нашій Галичині, крім Львова і Кракова, ще 33 більші міста) мають свої осібні статути, свою осібну уставу виборчу (вони голосують на послів впрост, а не через виборців, як по селах), виробляють собі право побирання різних акциз і мит, мали донедавна право пропінації і т. і. Не хочемо ми тим сказати, щоби по містах було вже все так, як би повинно бути; противно, і тут багато ще треба робити, щоб дійти до добрих і справедливих порядків. Та все-таки з містами легше діло вже хоч би для того, що міста, немов та губка, втягають в себе трохи що не всю інтелігенцію краю, тож інтелігентні люди все-таки швидше зговоряться і видумають для себе якусь розумну раду, ніж темні. Тому-то ми наразі полишимо на боці міста і їх потреби, а поміркуємо про потреби тих, котрі найбільше потребують доброї ради — громад сільських, хліборобських.

У нас по селах, сказавши по правді, є двоякі одиниці адміністраційні, двоякі громади, дуже не однакові з кождого погляду: громади мужицькі і обшари двірські*. Вся пожиточна земля в нашім краю розділена межи сими двоякими одиницями майже по половині, податки грунтові також бере з них держава майже однакові, інші тягарі, як податки домові, податки посередні (за сіль, тютюн, світло), а також додатки шкільні, конкуренційні і т. і. громади мужицькі поносять далеко більші. Зваживши ж, що на обшарах двірських живе людей мало що не двадцять раз менше, ніж в громадах хлопських, дійдемо до того, що кожда людина на обшарі двірськім щонайменше двадцять раз менше обтяжена тягарями державними, крайовими, повітовими і громадськими, ніж в громадах мужицьких. А коли, з другого боку, візьмемо на увагу права, якими користуються властителі обшарів двірських (вони мають знов осібне право виборче, далеко корисніше, ніж міста), то переконаємося (про се ще ми поговоримо докладніше при нагоді), що обшари двірські користуються правами щонайменше в двадцять раз більшими, ніж громади мужицькі.

Ми зазначили сю величезну нерівність прав і тягарів межи тими двома родами «одиниць адміністраційних» (додаємо, що зазначили ще далеко не все!) раз, для того, щоб показати, що обшарам двірським навіть без ніяких інших підмог далеко легше було би розвиватися, поступати, ніж громадам мужицьким, а по-друге, для того, щоби привстидати тих нещирих «приятелів» наших, котрі в остатніх часах дуже часто заговорюють до наших робітних людей в тій одній тільки цілі, щоб довести нібито до згоди «між хатою і двором», а властиво, щоб уцитькати глухе невдоволення робітних людей на ту нерівність, котра на кождім кроці сама кидається їм у очі. Ми також не противні згоді і постараємось вияснити дальше, як би ми ту «згоду» розуміли, але одно тільки кажемо згори, що згода на підставі такої нерівності прав і обов'язків — се не була би згода, а ярмо, котре би сторона, більше обтяжена, а менше управнена, по думці наших нещирих приятелів, мала добровільно і щей з подякою сама собі заложити на шию. Ну, за таку згоду наші робітні люди, селяни, мусять красненько подякувати і перепросити.

Але не о те нам головно йде, коли пишемо сі слова. Ми хочемо звернути увагу на те, як упорядковане господарство в громадах мужицьких, а як в обшарах двірських.

Візьмім для гладкого рахунку, що обшар двірський має 1000 моргів землі і громада також 1000 — тим способом ми не далеко відбіжимо від правди. Але обшар двірський належить звичайно до одного властителя і обробляє весь той грунт як одну, щонайбільше як дві цілості, господарює на однім або на двох фільварках, коли тимчасом в громаді маємо 200 господарів і 200 дрібних господарств. Що з того виходить? Обшар двірський поперед усього ощаджує великі гроші на будинках господарських, т. є. ощаджує на такім видатку, котрий сам собою найменшу приносить користь для господарства. На фільварку вистарчить одна порядна стайня для рогатої худоби, одна конюшня, один телятник, один хлів; будинки ті можуть бути зате обширні, ясні, чисті і тривкі, т. є. для худоби пригідніші, їх забезпечується від огню, направляється добре, одним словом, вони ліпші і дешевші, ніж мужицькі нужденні хлівки та стаєнки, дешевші справді, бо менше коштують, ніж тих 100 чи 200 подібних будиночків, що в громаді мужицькій,— діряві, нечисті, нездорові, не раз холодні і мокрі, майже ніколи неасекуровані.

Дальше ощаджує панський фільварок на тяглій худобі: він держить тяглих коней 5—8 пар, коли тимчасом в селі є їх 100 до 150 пар. Самі знаєте, скільки то коштує в господарстві удержання коней, на котрих іде найліпша паша, овес, січка і т. і., або удержання волів. В дрібнім господарстві коні або воли годуються звичайно з ущербом для молочних корів, котрі в зимі мусять їсти солому або перегризки і рідко коли дістають що-небудь поживнішого, так що навесні по такій зимівлі, звичайно, самі о своїй силі встати не можуть, а на панських фільварках зовсім не так: там головна часть паші іде на корови та на телята, а зато головна часть роботи робиться машинами. Тяглої худоби треба там лиш на те, щоб виорати, заволочити, звезти збіжжя до скирти або до кінця та довезти дров. Сказавши по правді, і в дрібнім господарстві коні для господарства нічого більше не роблять, і наші люди держать їх головно для зарібку. Чи однако той тяглий заробок виплатить ту «з'їжу» кінську через цілий рік і інші страти, які з тим лучаться, се велике питання.

Дальше ощаджує фільварок на руках робучих. Він жне, косить, грабає, молотить, віє і сіє машинами, котрі, щоправда, багато коштують, але довго тривають і швидко виплачуються, бо роблять швидко і добре. Ощаджує фільварок ще й на часі, бо поле, до нього належне, обробляє великими ланами, не розбиваючи на малі нивки, до котрих треба далеко, не раз обхідними стежками ходити та й їздити і котрих оброблення через те стається коштовніше.

Але ж — спитаєте — що ж з того всього виходить? Фільварок належить до одного пана, то й може так робити, а в селі є 200 господарів, то як же ж їм інакше діяти? Нівідки їм справити машини, нівідки будувати ліпші будинки, не можна їм не їздити і не ходити на заробітки, бо то все диктує їм потреба, нужда, голодний живіт — найстарші пани в житті бідного чоловіка.

На се ми кажемо ось що: хибна ваша думка, панове господарі, що інакше не можна. Мусить бути можна, бо так, як є досі, дальше бути не може. Живучи так, як досі, на 3 чи 5 моргах, з нужденною худобою, в драньтивих будинках, на кепсько управленійріллі, тратячи на кождім кроці задарма свою робучу силу і свій хазяйський капітал, ви ніколи не вийдете на ліпшу дорогу, а стратите й те, що маєте, стратите й ту худобу, і ті будинки, і те поле і в додатку ще й здоров'я своє і своїх дітей. Повторяємо, і раді б ми вам голосом громовим закричати: мусить бути можна інакше господарювати, бо так, як досі господарюється, так не можна! І власне для того ми ставимо вам за приклад господарку фільваркову: тільки така господарка в нашім краю може оплатитись і може розвиватись та поступати поровень з розвоєм рільництва в цілім світі. І додаємо отсі слова, котрі просимо вас добре собі затямити: фільварок такий, який маєте нагоду майже щодень бачити перед своїми очима, повинен бути на тепер нашим народним ідеалом і з погляду на права політичні, які він має, і з погляду на господарку, яка на нім ведеться.

Стиснете, може, плечима, прочитавши ті слова, та й скажете: добре тобі говорити: фільварок! Хто з нас не волів би господарювати на фільварку, ніж на мізернім клаптику землі? А я вам скажу: ні, браття! Самі ви не хочете і не хотіли сього попросту для того, що ніколи о тім не думали, що ніколи не підозрівали, щоб се було можливе. А що се можливе, то й самі швидко зрозумієте. Адже ж в ваших руках є все, що для сього потрібне. Адже ж під громадою є поля щонайменше стільки ж, як і під фільварками. Чому ж би його не можна оброблювати гуртом, по-фільварковому? Адже ж стягнувши або спродавши всі ті нужденні сільські будинки, можна би було замість них побудувати кілька порядних великих будинків, в котрих би вигідно помістилось по 20 або й більше родин, так що кожда мала би для себе осібне, вигідне і здорове помешкання. Адже ж можна би те саме зробити і з сільськими хлівцями, стодолами, шопами і шпихлірами, тим більше, що на те все ще далеко менше потрібно би будинків. А спродавши тоту мізерну худібку, котрої ви тепер мусите держати звичайно більше, ніж можете добре вигодувати,— можна би замість неї закупити для кождого фільварку достаточне число добрих молочних корів і добрих тяглих коней, і ще, певно, осталась би якась решта на закуплення хоч деяких машин.

Знаю наперед, що проти сеї думки підійметься багато закидів, але се мене не знеохочує. Така вже натура людська, що звичайно найбільше находить закидів проти того, що може чоловікові допомогти. Згадайте лишень, скільки то було клопотів, заким люди почали садити і вживати картофлю! Коли підіймуться такі закиди, ми й будемо на них відповідати, бо ми дуже би раді, щоб наші люди, громадяни і інтелігенція, добре розважили сю думку і її практичне виконання, бо ми переконані, що тільки сею дорогою зможемо дійти до ліпшого стану. Тут тільки згори застережемося проти одного — не так закиду, як підозріння, немовби те, що ми отсе радимо, був соціалізм, заборонений нашими уставами. Хто вам се скаже, той або не розуміє того, що говорить, або не бажає вам добра. Коли те, що ми радимо,— соціалізм, то такий же самий соціалізм є і всяка спілка ремісницька, торговельна і банкова. Ми радимо тільки, щоб кожда наша громада для ліпшого господарювання перемінилася в одну, дві чи скілька там спілок рільничих, зав'язаних на підставі легального контракту наразі на час кількох літ. Всі права кождого члена спілки до його грунту, до вартості його будинків, худоби, знаряддів господарських, т. є. до всього того, з чим він приступає до спілки, мусили б бути застережені, так щоби в разі розв'язання спілки ніхто нічого не стратив. Доки би тривала спілка, всі члени, що в ній працюють, мали би мати однакове удержання, а щорічні зиски розділювались би між членів спілки по мірі того, як хто приступив до неї з більшим або меншим вкладом. Певна річ, що спілка така не могла би бути заключена ані на рік, ані на два, але щонайменше на 10 літ або й ще на довший речинець, бо тільки в такім часі могли би ясно показатися її користі. Устава наша не тільки що нічого не могла би мати проти зав'язування таких спілок, але ми певні, що через розумних і щирих до народу послів удалось би виєднати для них хоч на перший початок деякі пільги в податках і інших тягарях, хоч би, напр., такі, які признає устава для новоповстаючих фабрик.

Одно тільки мусимо тут піднести, в чім бачимо найбільшу трудність при осущенні сеї думки: щоб в кождій громаді найшлося хоч кілька людей інтелігентних, письменних і тямущих в справах господарських та в рахунковості, щоб могли давати провід при веденні господарства в такій многолюдній спілці і провадити її рахунки доходів і видатків так, щоб кождий член в кождій хвилі мав певність, що ані йому, ані нікому не діється жадна кривда, що добро спілки не марнується і все йде як слід. Коли дасться як-небудь перебороти ся трудність, тоді ми певні, що зав'язування таких спілок рільничих буде для наших громад найліпшим виходом з нинішньої біди.

ГРОМАДСЬКІ ШПИХЛІРИ

Голодова біда, що панує тепер у нашім краю, повинна статися для всіх громад, повітів і для цілого краю досадним напімненням, аби не спускатися на щасливу долю на припадкові запомоги з людського милосердя, але самим завчасу заосмотрювати себе на час голоду та недостатку. Закладання шпихлірів по громадах і утворення шпихлірового фонду для цілого краю, а по змозі також у кождім повіті — це перша річ, про яку повинні подумати всі розумні люди в нашім краю і яку повинен обмірковувати сейм крайовий, скоро тільки збереться. В інших краях, що стоять навіть далеко нижче від Галичини просвітою, в такій, прим[іром], Болгарії, просто неможливе таке велике нещастя, як те, що тепер постигло наш край. Там сам уряд постарався о заведення громадських шпихлірів, у яких міститься такий запас збіжжя, що може кождого року у часі переднівку через кілька місяців виживити всю людність краю.

І в нас колись заносилося на те. Ще в р. 1784 цісар Йосиф II наказав завести в нашім краю, хоч би з примусу, громадські шпихліри, а надто велів із різних фондів при губернії утворити шпихліровий фонд, який уже по кількох літах виносив звиш півтора мільйона ринських тодішньої віденської валюти. Громадські шпихліри закладано у нас більше-менше аж до р. 1820, і хоча цісарські патенти наказували чинити це без примусу, то все-таки досить часто нижчі урядники, судді або мандатори не все держалися приписів того патенту і навіть буками змушували селян, аби в своїм власнім інтересі закладали громадські шпихліри. Але вже в р. 1821 цісар Франц I розв'язав шпихліровий фонд при губернії та встановив комісію, що мала обчислити різні його суми, а потім поділити так, аби часть, що походила від доміній, звернути домініям; другу часть, що походила від громад, звернути громадам; третю ужити на сплату урядових видатків на фірманки для війська в рр. 1818 і 1819, а, нарешті, останню часть лишити до розпорядження цісаря. Комісія працювала аж до р. 1835. З її обчислень вийшло, що часть, яка припадала домініям, виносила 455 000 з[л.] р[инських] 42 крейцери, і сю часть велів цісар віддати основаному в р. 1840 Товариству кредитовому земському; часть селянську, що виносила 1 666 695 зл. ринських 41 крейцер, поміщено на двопроцентових облігаціях і призначено на утворення запомогового фонду для селян.

Що сталося з тим величезним фондом, який, оскільки відомо, ніколи не ввійшов у життя, не знаємо. Якби той фонд досі лежав і процентувався, то з самого того громадського капіталу шпихлірового мав би наш край тепер більше як 10 мільйонів зл. ринських, що при теперішній біді, певно, була би не дрібниця. І тут знов задача наших селянських послів, скоро тільки зберуться на сейм, виступити до уряду з питанням, що сталося з тим фондом, і жадати його звороту для утворення постійного запомогового фонду для галицького селянства.

Друковано в часописі «Przyjaciel Ludu», 1890, ч[исло] 5, з дня 1 марта, ст. 70—71. Переклад писано д[ня] 30 падолиста 1913.

ЗЛИДНІ В КРАЮ

У вчорашніх українських газетах знаходимо низку фактів, що прикро характеризують теперішній стан сільського населення в місцевостях, зачеплених голодом. Так, з Ходачкова Тернопільського повіту повідомляють, що в останні дні там трапилися три випадки смерті від голоду. Щоправда, повідомлення це досить загальне й невиразне, бо не сказано, хто помер, нотуємо, однак, це повідомлення, аби звернути на нього увагу влади, зокрема ради Тернопільського повіту й тамтешнього староства.

З Турківського повіту пишуть: «Повіт наш отримав 4000 з. р. безвідсоткової позики, за які рада повітова ухвалила купити паші і збіжжя, щоб роздати нуждарям. Безплатної допомоги наш повіт взагалі не отримав. Брак паші в повіті сильно дається взнаки. За копу соломи платять по 2—3 з. р., за центнер сіна по 3—4 з. р. Зима сувора, і снігу випало дуже багато. Євреї скуповують рештки худоби за півціни, бо господарі не мають чим взимку її годувати».

Ще похмурішу картину малює кореспонденція з Щирецького повіту: «В нашій місцевості сильно відчувається голод. Земля тут піскувата й навіть у нормальні роки не дуже родить, що ж говорити про торішній врожай, коли небувала посуха випалила збіжжя і трави! Особливо відчувається брак паші для худоби. Ось пара ілюстрацій до того факту.

Селянин з Підтемного, не маючи чим годувати коней, узяв за вуздечку дворічного жеребця й повів його на продаж до Щирця. Стояв він з конем на торзі цілий день, але покупця не було.

— Свате,— звертається він з плачем то до одного, то до другого селянина,— дай 50 центів і бери коня!

— А нащо мені, я й своїх коней не маю чим годувати,— відповідають йому.

— То дай 30 центів.

— Не дам.

— Дай 20 центів.

— І того не дам.

— То бери задарма.

— Ні, не візьму.

Хочеш не хочеш мусив селянин вести коня додому, міркуючи над тим, як би його позбутися, бо треба сказати, що хлоп наш ні за яку ціну не заб'є свого коня. Проходячи через село Піски, побачив наш селянин, що місцевий господар веде своїх коней до води.

— Свате,— звертається він до господаря,— купи в мене коня.

— Не куплю, бо й свої коні не перезимують.

Слово за словом повторилася та сама історія, що в Щирці. Доведений до розпачу власник коня зняв з нього вуздечку, вдарив по хребті й пустив до коней, що стояли коло криниці. «Не хочеш дати 10 центів, то бери так, нехай мої очі не бачать, як худоба здихатиме»,— додав і пішов своєю дорогою».

Подібний факт мав місце у Раковці. Через Раковець їхали селяни з сусіднього села й затрималися біля корчми, щоб запалити люльку. «Куме,— каже один до другого,— нащо тягтимеш за собою коня, він і так здохне. Краще зоставимо його євреєві й випиймо за те горілки».— «Правда!» — згодився другий, і по короткім торзі еврей дав селянам по чарці горілки, і вони залишили йому коня, який зараз живе при корчмі, смикаючи сіно з возів селян, що тут зупиняються.

Не краще стоїть справа і з рогатою худобою. Половину її продано за безцінь, тому в наших селян піст почався ще в грудні, адже вони не мають набілу навіть для хворих.

«Роздана повітовим виділом допомога не дуже пособила, бо розділена поміж селян сіль, замість того щоб помогти, тільки зашкодила. Була та сіль гірка, корови не хотіли її лизати, а котрі полизали, ті на цілий тиждень втратили молоко. Селяни пробували скроплювати січку для коней водою з розчиненою в ній «повітовою сіллю», але коні до тієї січки і не доторкнулися. При своєму убозтві селяни, однак, використали ту сіль, бо ж солили нею — борщ для себе.

Селяни чекають весни, як рятівниці, хоч і не без тривоги. В нашій місцевості знаходяться маєтки пана Августиновича, який, скориставшися з селянської біди, скупив в околиці коні і наказав їх позабивати, щоб падло ужити як угноєння на своїх полях. Таким чином, пропало кілька тисяч коней, а морози й сніги перешкодили змішати падло з землею. Через це на полях пана Августиновича лежать цілі гори кінських трупів, що видно вже здалеку, бо над ними кружляють сотні і тисячі ворон та круків. Поблизу того «панського гною» навіть ходити небезпечно, бо з цілої околиці збіглася на жирування громада здичавілих псів, що сповнюють околиці пекельним виттям, грізно кидаючись на проїжджих та перехожих.

Поки тримається мороз, кінські трупи не розкладаються, та коли настане відлига й падло почне змішуватися з землею й розвозитися по полях, важко, щоб сморід не викликав серед навколишнього населення якихось хвороб, тим більше що селяни дуже погано харчуються і фізично надто ослабли.

Належало б крайовій раді здоров'я завчасно вникнути в цю справу і вжити заходів для охорони й так уже знесилених селян від неминучих хвороб і смерті».

ГАЛИЦЬКІ ВІДНОСИНИ В БЮДЖЕТНІЙ КОМІСІЇ

Телеграф уже сповістив, що 7 числа біжучого місяця на засіданні бюджетної комісії державної ради Галичина декілька разів була предметом дебатів. І не дивно — мова йшла про судочинство, що належить, як відомо, до найболючіших галузей галицького суспільного життя, а в багатьох відношеннях взагалі є унікумом в усій Австрійській державі.

Маючи перед собою докладний звіт того засідання бюджетної комісії у віденських часописах, подаємо з нього кілька важливіших фрагментів, що стосуються Галичини, а також важливих питань судочинства взагалі.

У зв'язку з своєю чудовою минулорічною промовою у сеймі пан Мадейський* запропонував резолюцію, яка закликає уряд зробити відповідне розпорядження — у судах першої інстанції слідчими суддями завжди призначати тільки таких членів суду, які завдяки своєму ранговi або стажу могли б відносно пропозицій прокурора зберегти самостійність, що її вимагають § 92—97 закону про карне судочинство.

Посол Менгер*, цілком погоджуючись з думкою пана Мадейського, зауважив, що не вважає за відповідне, щоб прокурори брали участь у політичних агітаціях і на своїх «небезпечних посадах» виступали кандидатами на посольські мандати.

Міністр юстиції, граф Шенборн*, відповів: «Мушу визнати, що висновки пана Мадейського з багатьох точок зору слушні, але мені здається, що зло почасти міститься у наших рангових і службових стосунках. Практика підказує, що служба слідчого судді вважається підготовкою до служби на посаді прокурора, з чого, отже, випливає, що слідчий суддя у численних випадках, навіть у переважній більшості, щодо рангу й стажу нижчий за прокурора. Визнаю, що це містить у собі певну невідповідність, але має також і значну користь» — яку, того пан міністр докладно не визначив. Резолюцію пана Мадейського прийнято.

Посол Пленер* на прохання одного з поважних членів своєї групи повідомляє, що якийсь Нірнер, фабрикант у Цвікау, з 1880 р. марно домагається одержання виконавчого листа, щоб стягнути борг з галицького боржника.

Посол Баройтер запитує міністра про перспективи затвердження нового карного закону. Промовець також висловлює уболівання з приводу того, що останнім часом почастішали конфіскації.

Посол Менгер у зв'язку з цим виступом вказує на звиродніння об'єктивного судівництва. Принаймні треба було б прагнути, щоб сам автор статті, що за неї відповідає, мав би право домагатися суб'єктивного судівництва*.

Не раз мова йшла про статті, написані послами; вразило це послів не лише з угруповання п. Менгера, а також і затятих його супротивників. Отже, мова йде не про упередженість, а про виключення такого стану речей, який може примусити почервоніти від сорому кожного правника. Об'єктивне судівництво, на думку самого його батька й винахідника, — дитина дегенеративна. Принаймні слід було б видати новелу, яка б окреслила його належні межі так, щоб кожен, в чиїй статті буде виявлено кримінальне діяння, міг домагатися суб'єктивного судівництва. (Такого судівництва можна домагатись і зараз, але тільки після судівництва об'єктивного, так що часом одну й ту саму справу розглядає один і той же суд двічі. Зрештою, з нашої журналістської практики можна було б навести велику кількість вельми характерних фактів, які переконливо ілюструють виродження об'єктивного судівництва, зокрема у Львові, під керівництвом пана Гіртлера*. Наведемо деякі подробиці. У віденських, празьких та інших часописах часто читаємо: «Тут вилучено абзац, конфіскований цісарсько-королівською прокуратурою».

Пан Гіртлер зі Львова запровадив практику: конфіскувавши статтю, не повідомляв редакцію, за що саме її конфісковано. «Конфіскується уся стаття». Редактор годинами сушить собі голову, перечитуючи нещасну статтю і міркуючи, за що власне прокурор міг її конфіскувати?

Минулого року в «Kurjerze Lwowskiem» стався випадок: пан Гіртлер конфіскував нашу статтю «Картопляна політика», не вказавши, як звичайно, на інкриміноване місце. Вилучивши з тієї статті усе, що могло б дати найменший привід для незадоволення, і змінивши назву, ми подали її до другого видання — пан прокурор конфіскував знову як повторення висловів раніше конфіскованої статті. Проте епілог цієї справи ще цікавіший за її пролог.

Суд відміняє конфіскацію першої статті як неправомірну по суті, але затверджує конфіскацію другої статті, що являє собою тільки блідий переказ першої, з боку формального, а саме тому, що на час видання тієї другої статті перша стаття, переробкою якої була друга, лишалась de facto[1] конфіскована).

Надзвичайно важлива була промова пана Гневоша, в якій він порушив питання, викладене частково в інтерпеляції, що її внесли до сейму українські посли минулого року. Свобода особи в Галичині, на думку пана Гневоша, не шанується так, як належить. Особливо це торкається сільського населення, для якого далеко не байдуже, коли не раз його шанованих людей провадять милями під ескортом жандармів, а потім не можуть закинути їм жодного порушення закону. Українське населення досить часто звинувачують у «москвофільстві» — звинувачення взагалі несправедливе. Наші одноплемінники-українці зазнають у Росії тяжкого гноблення, так само як поляки, а тепер ще й німці. В Росії живе 8—9 мільйонів українців (дещо більше, понад 18 мільйонів). Слід було б дбати, щоб вони прихилялись до Австрії. Якщо ж уряд дозволить собі так утискати галицьких українців, то неминуче збудить у них симпатію до Росії. Траплялись випадки, коли пристойних жінок (панни Дегенівни*) замикали до тюрми разом з повіями. Якщо прокурори товчуться в передпокоях визначних політичних сановників, це підриває довіру до їхньої незалежності.

---

[1] Фактично (*лат.*).— *Ред.*

РОЗМІРИ ЛИХА

I

Коли восени минулого року, наражаючись на конфіскації, ми одні з перших ударили на сполох, показуючи небезпеку голоду, що загрожував краю, зі сторінок лакейської преси та з інших банківсько-біржових сфер тощо нас намагалися звинуватити в поширенні безпідставних і підбурливих відомостей, у порушенні крайового кредиту, підриві курсу цінностей, ускладненні становища представництва краю відносно уряду й припущенні ще бозна-яких злочинів щодо свого краю. Нині громадська думка значно змінилася, і якби величезне лихо батьківщини так важко не гнітило нас, ми могли б відчувати сатисфакцію від того, що егоїстичним елементам не вдалося того разу приховати сумну правду. На жаль, правда ця набагато сумніша, ніж іще сьогодні згадані елементи згодні припустити. Дані громадського рятівного комітету, створеного за нашою ініціативою, відкривають такий розмір катастрофи і стільки ще інших ран суспільства, які не повинні б конче існувати, а проте існують, що справді, дивлячись на це, не може не відчувати незмірного смутку кожен, хто не втратив ще здатності мислити й відчувати по-людськи.

У короткій нотатці про засідання і діяльність центрального рятівного комітету у Львові ми накреслили організацію й результати попередньої діяльності означеного комітету. Тепер подамо докладніший огляд даних з одержаних матеріалів, що надіслано комітетові з повітів, уражених катастрофою. Гадаємо, що реальне і фактичне уявлення про катастрофу скоріше зворушить чутливі серця, ніж найкрасномовніші заклики.

У Бохенському повіті катастрофа охопила 8 громад, які налічують разом 8353 особи. Серед них 1429 — вже нині страждають від голоду, 3817 особам голод загрожує навесні, загалом же у тих 8 громадах більше половини, 63 проц. населення, якщо не зараз, то з весною очікують голодної смерті.

Кілька штрихів до характеристики становища. Ксьондз Ст. Свєжановський з парафії Липниці, до якої належать три села, що разом налічують близько 3500 осіб, пише: «У кожній громаді, що належить до парафії, вже нині панує великий голод». Ксьондз Душинський з Райброта пише: «Громада та найбідніша в цілому повіті: зараз 150 родин не мають ні шматка хліба, ні дрібочки бодай найубогішої страви. Картопля погано вродила, тяглову худобу на три чверті забито, навесні голод стане загальним, тому всі чекають на неї з тривогою та побоюванням епідемій». Шість громад з восьми комітет визнав за такі, що потребують негайної допомоги, і пропонує вислати їм із зібраних коштів 111 з. р. Досі з урядової та крайової допомоги у названому повіті 6 громад одержали разом 38 центнерів солі, до того ж 5 громад — допомогу готівкою; nota bene, серед них дві такі, де голоду нема і загрози його не існує (Жегоцін 43 і Роздзєлє 82 з. р.), натомість громада Кшижановичі, де вже зараз панує голод, не одержала жодної допомоги, парафія Липниця (3 громади уражені голодом) одержала 43 з. р., у громаді ж Райброт, де всім мешканцям загрожує голод, 250 осіб дістали по 3 з. р., а 100 — по 1 з. р.

У Борщівському повіті катастрофа загрожує 38 громадам; тут уже зараз голодують 11 913 осіб, а ще 8305 очікують голоду найближчим часом. У багатьох громадах (Капустинці, Панівці, Лосяч, Худиківці) голод панує, починаючи з грудня або з січня; подекуди більша половина селян (в Іванкові майже 100, у Панівцях 57 проц.) не мають що їсти, в інших селах зовсім немає кормів для худоби. Особливі злидні панують у маєтках відсутніх магнатів. Так, в ординації* графів Голуховських (1 містечко і 5 сіл) уже тепер голодує понад 3000 людей, в ординації Чарковських (5 сіл) від голоду страждає 1443 особи, у добрах князя Адама Сапеги (4 села) — 1480 осіб і т. п. Деякі листи з того повіту просто розпачливі. «Потребуємо негайної допомоги — навесні голодна смерть» — ось їх звичайний рефрен.

З Березанського повіту звернулося до комітету 11 громад; тут названо 5029 осіб, що вже тепер страждають від голоду, і близько 6000 таких, кому голод загрожує навесні. Грошової допомоги тут ніхто не одержав, послано тільки декілька центнерів солі.

У Бучацькому повіті виявлено 35 громад, де вже голодують 10 642 особи, а 7067 очікують голоду з настанням весни.

Громада Кійданів називає 15 вдів, що страждають від голоду; деякі громади живуть на самій картоплі, хліб закінчився ще восени, подекуди пишуть просто: «нема ніякої їжі»; грошову допомогу одержала тільки одна громада (Рукомиш), відносно найменш уражена, причому чималу суму — 800 з. р., в той час як інші громади пишуть, що «150—200 з. р. врятували б нас від голоду».

У Хшанівському повіті в 14 громадах названо 6090 осіб, що вже голодують, і 7879 таких, кому голод загрожує навесні. З деяких сіл пишуть про випадки голодної смерті. Так, у Лібенжі «великі злидні загрожують навесні, а вже зараз лютує тиф»; в Порембі Жеготи «вже у 1889 р. від нестатків померло 18 осіб, щодня можна чекати на спалах голодного тифу». У маєтностях тяжкохворого графа Артура Потоцького — Тенчинку, Рудні і Волі Філіповській — голодують 154 родини, тобто понад 50 проц. населення.

У Чортківському повіті у 29 громадах виявлено 6626 осіб, що вже голодують, з яких 2500 припадає на сам Чортків, а 200 на Ягельницю, і 4466 осіб, яким невдовзі загрожує голод. З Давидковець сповіщають, що там «чи не найбільший голод в усьому Поділлі»; з Мухавки, маєтності графа Кароля Лянцкоронського, який нещодавно вирушив шукати розуму до Малої Азії, пишуть: «Голод і нестача палива. За день роботи платять 12 центів. Більш як 14 вдів з малими дітьми лишилися без їжі». Слід підтримати зі всіляким визнанням громадський вчинок Корнеля Городиського в Колиндянах, про якого пишуть: «Двір уже протягом місяця живить понад 60 осіб».

У Городенському повіті у 24 громадах названо 7309 голодних і 9343 тих, кому загрожує голод. І тут також найбільші злидні панують у містечках серед населення як християнського, так і єврейського. У Вербівцях виявлено 93 дітей, що жебрали хліба, у Хотимері з людської ласки живе близько 200 осіб.

У Гусятинському повіті у 40 громадах названо 8745 голодних; з весною голод загрожує, за невеликими винятками, майже всьому повітові. З деяких сіл пишуть лаконічно: «Нема чого їсти, нема чим палити». У багатьох місцевостях — голод уже від нового року, у деяких громадах страждають від голоду всі мешканці без винятку; скрізь панує побоювання, що навесні стане ще більше нещастя. Усе це — повідомлення від кінця лютого.

II

У Кольбушівському повіті у 18 громадах названо близько 5100 осіб, уражених голодом, і понад 6000 тих, кому загрожує голод навесні. Так, у Тшенсівці «панує великий голод, земля неврожайна, особливо тепер, безплідна, 500 родин потребують негайної допомоги»; у Майдані «на підставі ретельного обстеження голод є і буде»; у Нівисці «голод панує і вдвоє посилиться навесні. У Кольбушовій голод загальний, так що вся парафія одержала допомогу по 1 з. р., а бідніші — по 2—3 з. р. на корми для худоби», в Острозі, у Турові допомога становила «по кілька шісток на кожного».

У Ніскому повіті в 6 громадах виявлено 4750 голодуючих, серед них близько 3000 — у маєтностях Я. Коморовського-Гани і близько 1000 — у маєтностях графа Гомпеша; загрожує голод іще близько 7200 особам. Додамо, що з кількох гірських сіл немає цифрових даних, бо повіт цей, що його розділяє надвоє Сан, наполовину розкиданий по лісах і пісках, майже не має доріг і з весною стане зовсім неприступний. У Кужині понад 10 чоловік захворіли на голодний тиф, у Станах «жахливий голод», у всій парафії немає насіння, злидні посіли навіть найзаможніших. З багатьох громад надійшли подання про дотацію на закупівлю зерна на посів.

У Підгаєцькому повіті у 14 громадах названо 3065 осіб голодних і понад 7100 тих, кому голод загрожує навесні. З кількох громад писали: «Голоду в буквальному розумінні нема, але панують великі нестатки», ніби це не одне й те саме. Із Злотників, власності графа Семенського,

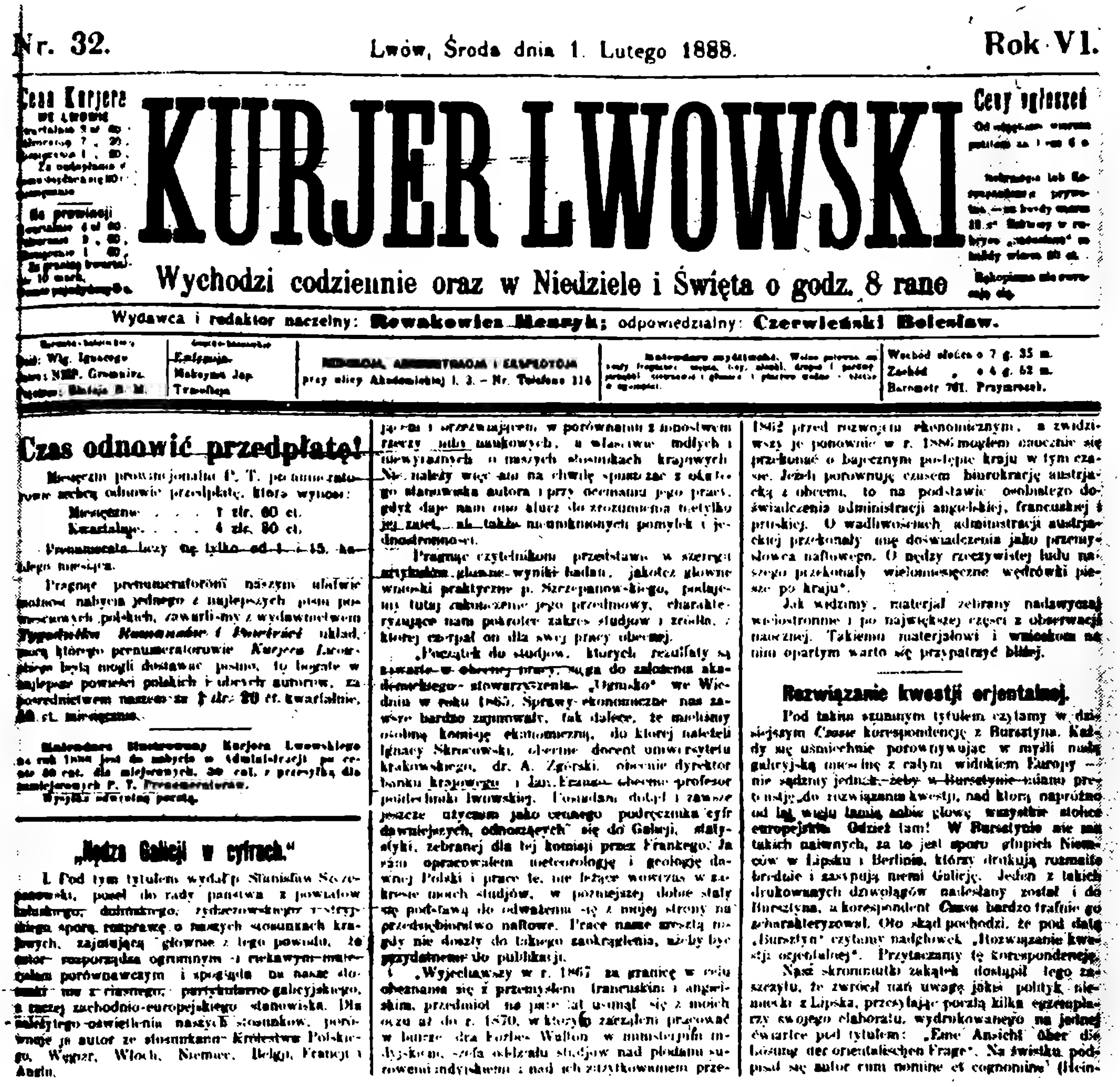

Nr. 32. Lwów, Środa dnia 1. Lutego 1888. Rok VI.

KURJER LWOWSKI

Wychodzi codziennie oraz w Niedziele i Święta o godz. 8 rano

Cena Kurjera we Lwowie [illegible]

Ceny ogłoszeń [illegible]

Wydawca i redaktor naczelny: **Rewakowicz Henryk**; odpowiedzialny: **Czerwieński Bolesław.**

Redakcja, Administracja i Ekspedycja przy ulicy Akademickiej l. 3. – Nr. Telefonu 114

Wschód słońca o 7 g. 35 m.
Zachód „ o 4 g. 52 m.
Barometr 761. Przymrozek.

Czas odnowić przedpłatę!

[illegible] P. T. prenumeratorów naszych odnowić przedpłatę, która wynosi:

Miesięcznie . . .	1 złr. 60 ct.
Kwartalnie . . .	4 złr. 80 ct.

Prenumerata liczy się tylko od 1. i 15. każdego miesiąca.

Pragnąc prenumeratorom naszym ułatwić sposobność nabycia jednego z najlepszych pism powieściowych polskich, zawarliśmy z wydawnictwem *Tygodnika Romansów i Powieści* układ, mocą którego prenumeratorowie *Kurjera Lwowskiego* będą mogli dostawać pismo, to bogate w najlepsze powieści polskich i obcych autorów, za pośrednictwem naszem za 1 złr. 20 ct. kwartalnie, 40 ct. miesięcznie.

Kalendarz Illustrowany Kurjera Lwowskiego na rok 1888 jest do nabycia w Administracji po cenie 30 cnt. dla miejscowych, 30 cnt. z przesyłką dla zamiejscowych P. T. Prenumeratorów.

Wysyłka odwrotną pocztą.

„Nędza Galicji w cyfrach."

I. Pod tym tytułem wydał p. Stanisław Szczepanowski, poseł do rady państwa z powiatów kołomyjskiego, dolińskiego, żydaczowskiego i stryjskiego, sporą rozprawę o naszych stosunkach krajowych, zajmującą głównie z tego powodu, że autor rozporządza ogromnym i ciekawym materjałem porównawczym i spogląda na nasze stosunki nie z ciasnego, partykularno-galicyjskiego, a raczej zachodnio-europejskiego stanowiska. Dla należytego oświetlenia naszych stosunków, porównuje je autor ze stosunkami Królestwa Polskiego, Węgier, Włoch, Niemiec, Belgii, Francji i Anglii. [illegible] i [illegible] w porównaniu z mnóstwem rzeczy mało naukowych, a właściwie mdłych i niewyraźnych o naszych stosunkach krajowych. Nie należy więc ani na chwilę spuszczać z oka tego stanowiska autora i przy ocenianiu jego pracy, gdyż daje nam ono klucz do zrozumienia nietylko jej zalet, ale także niemniej licznych pomyłek i jednostronności.

Pragnąc czytelnikom przedstawić w szeregu artykułów główne wyniki badań, jakoteż główne wnioski praktyczne p. Szczepanowskiego, podajemy tutaj zakończenie jego przedmowy, charakteryzujące nam pokrótce zakres studjów i źródło, z którego czerpał on dla swej pracy obecnej.

„Początek do studjów, których rezultaty są zawarte w obecnej pracy, sięga do założenia akademickiego stowarzyszenia „Ognisko" we Wiedniu w roku 1865. Sprawy ekonomiczne nas zawsze bardzo zajmowały, tak dalece, że mieliśmy osobną komisję ekonomiczną, do której należeli Ignacy Skrzeczewski, obecnie docent uniwersytetu krakowskiego, dr. A. Zgórski, obecnie dyrektor banku krajowego i Jan. Franke obecnie profesor politechniki lwowskiej. Posiadam dotąd i zawsze jeszcze używam jako cennego podręcznika cyfr dawniejszych, odnoszących się do Galicji, statystyki, zebranej dla tej komisji przez Frankego. Ja sam opracowałem meteorologię i geologię dawnej Polski i prace te, nie leżące wówczas w zakresie moich studjów, w późniejszej dobie stały się podstawą do odważenia się z mojej strony na przedsiębiorstwo naftowe. Prace nasze wszelako nigdy nie doszły do takiego zaokrąglenia, ażeby były przydatne do publikacji.

„Wyjechawszy w r. 1867 za granicę w celu obeznania się z przemysłem francuskim i angielskim, przedmiot ten przez lat usunął się z moich oczu aż do r. 1870, w którym zacząłem pracować w biurze dra Forbes Watson w ministerjum indyjskiem, szefa oddziału studjów nad płodami surowemi indyjskiemi i nad ich zużytkowaniem prze- [illegible] 1862 przed rozwojem ekonomicznym, a zwiedziwszy je ponownie w r. 1886 mogłem naocznie się przekonać o bajecznym postępie kraju w tym czasie. Jeżeli porównuję czasem biurokrację austrjacką z obecną, to na podstawie osobistego doświadczenia administracji angielskiej, francuskiej i pruskiej. O wadliwościach administracji austrjackiej przekonały mię doświadczenia jako przemysłowca naftowego. O nędzy rzeczywistej ludu naszego przekonały wielomiesięczne wędrówki piesze po kraju".

Jak widzimy, materjał zebrany nadzwyczaj wielostronnie i po największej części z obserwacji naocznej. Takiemu materjałowi i wnioskom na nim opartym warto się przypatrzyć bliżej.

Rozwiązanie kwestji orjentalnej.

Pod takim szumnym tytułem czytamy w dzisiejszym *Czasie* korespondencję z Bursztyna. Każdy się uśmiechnie porównywując w myśli naszą galicyjską mieścinę z całym widokiem Europy — nie sądzimy jednak, żeby w Bursztynie [illegible] pretensje do rozwiązania kwestji, nad którą naprożno od lat wielu łamią sobie głowę wszystkie stolice europejskie. Gdzież tam! W Bursztynie nie ma takich naiwnych, za to jest sporo głupich Niemców w Lipsku i Berlinie, którzy drukują rozmaite brednie i zasypują niemi Galicję. Jeden z takich drukowanych dziwolągów nadesłany został i do Bursztyna, a korespondent *Czasu* bardzo trafnie go scharakteryzował. Oto skąd pochodzi, że pod datą „Bursztyn" czytamy nadgłówek „Rozwiązanie kwestji orjentalnej". Przytaczamy tę korespondencję.

Nasz skromniutki zakątek dostąpił tego zaszczytu, że zwrócił nań uwagę jakiś polityk niemiecki z Lipska, przesyłając pocztą kilka egzemplarzy swojego elaboratu, wydrukowanego na jednej ćwiartce pod tytułem: „Eine Ansicht über die Lösung der orientalischen Frage". Na świstku podpisał się autor cum nomine et cognomine (Hein-

Початок критичної статті І. Франка з приводу твору С. Щепановського «Злидні Галичини в цифрах» у газеті «Die Zeit» (1888).

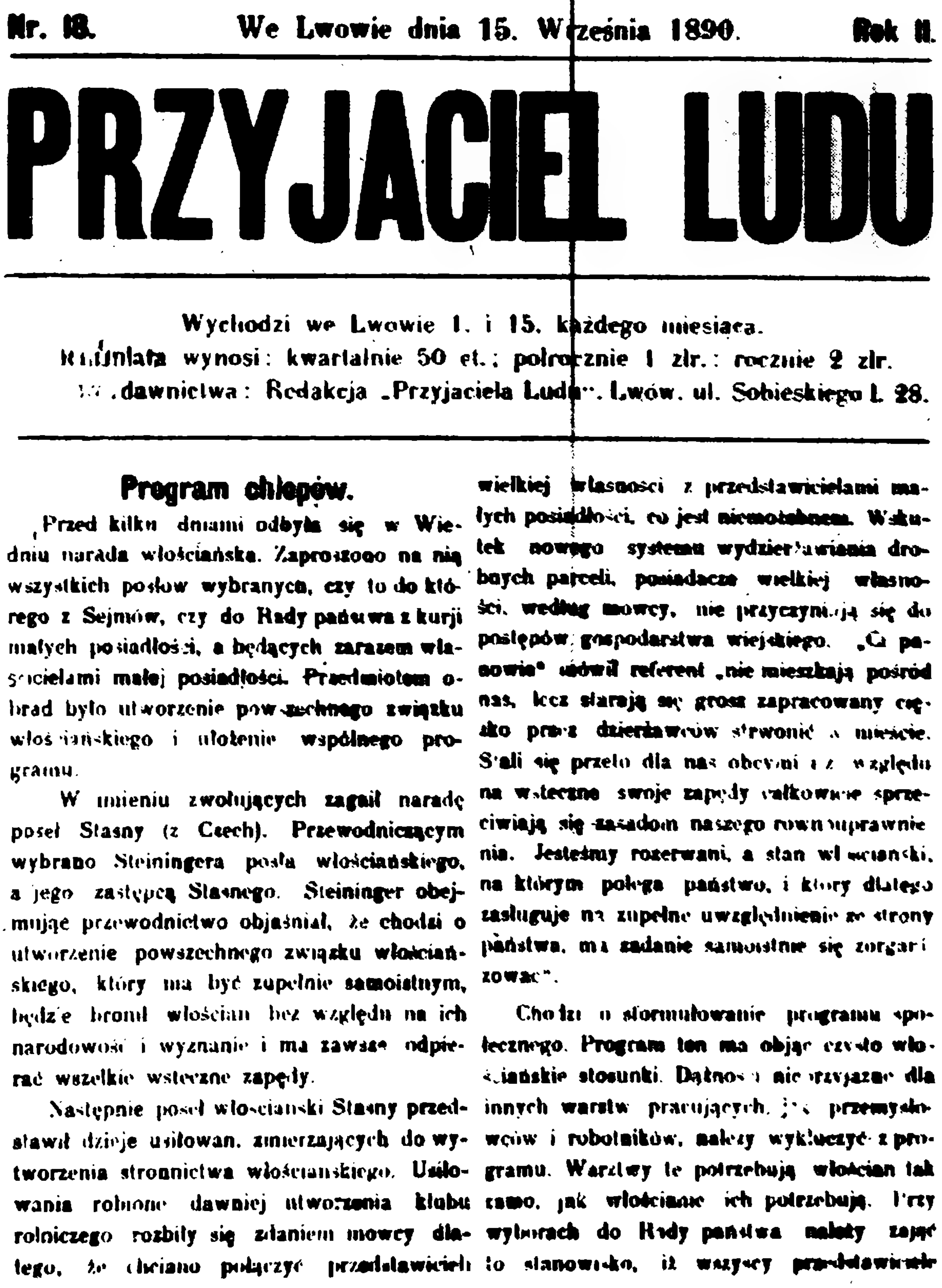

Nr. 18. **We Lwowie dnia 15. Września 1890.** **Rok II.**

PRZYJACIEL LUDU

Wychodzi we Lwowie 1. i 15. każdego miesiąca.
Przedpłata wynosi: kwartalnie 50 ct.; półrocznie 1 złr.; rocznie 2 złr.
Wydawnictwa: Redakcja „Przyjaciela Ludu". Lwów, ul. Sobieskiego l. 28.

Program chłopów.

Przed kilku dniami odbyła się w Wiedniu narada włościańska. Zaproszono na nią wszystkich posłów wybranych, czy to do któregoz Sejmów, czy do Rady państwa z kurji małych posiadłości, a będących zarazem właścicielami małej posiadłości. Przedmiotem obrad było utworzenie powszechnego związku włościańskiego i ułożenie wspólnego programu.

W imieniu zwołujących zagaił naradę poseł Stasny (z Czech). Przewodniczącym wybrano Steiningera posła włościańskiego, a jego zastępcą Stasnego. Steininger obejmując przewodnictwo objaśniał, że chodzi o utworzenie powszechnego związku włościańskiego, który ma być zupełnie samoistnym, będzie bronił włościan bez względu na ich narodowość i wyznanie i ma zawsze odpierać wszelkie wsteczne zapędy.

Następnie poseł włościański Stasny przedstawił dzieje usiłowań, zmierzających do wytworzenia stronnictwa włościańskiego. Usiłowania robione dawniej utworzenia klubu rolniczego rozbiły się zdaniem mówcy dlatego, że chciano połączyć przedstawicieli wielkiej własności z przedstawicielami małych posiadłości, co jest niemożebnem. Wskutek nowego systemu wydzierżawiania drobnych parceli, posiadacze wielkiej własności, według mówcy, nie przyczyniają się do postępów gospodarstwa wiejskiego. „Ci panowie" mówił referent „nie mieszkają pośród nas, lecz starają się grosz zapracowany ciężko przez dzierżawców strwonić w mieście. Stali się przeto dla nas obcymi i z względu na wsteczne swoje zapędy całkowicie sprzeciwiają się zasadom naszego równouprawnienia. Jesteśmy rozerwani, a stan włościański, na którym polega państwo, i który dlatego zasługuje na zupełne uwzględnienie ze strony państwa, ma zadanie samoistnie się zorganizować".

Chodzi o sformułowanie programu społecznego. Program ten ma objąć czysto włościańskie stosunki. Dążności nie związane dla innych warstw pracujących, jak przemysłowców i robotników, należy wykluczyć z programu. Warstwy te potrzebują włościan tak samo, jak włościanie ich potrzebują. Przy wyborach do Rady państwa należy zająć to stanowisko, iż wszyscy przedstawiciele

Початок статті «Програма селян» (в авторському перекладі «Програма австрійських селян») у польському журналі «Przyjaciel Ludu» (1890).

пишуть: «Голод панує вже тепер (300 осіб!); особливо страждають вдови. Щодня родина їсть вижебрану картоплю»; у Вишневчику голод панує від 20 лютого, ще раніше охопив він Мужилів. У Гнилчі пробощ ксьондз Клосевич відмовився брати участь в акціях порятунку «через самовольство урядово-крайової допомоги при розподілі». Чудова логіка! Оскільки хтось там при розподілі допомоги дозволяв собі «самовільні дії», то нехай селяни, вдови і діти, які в тому аж ніяк не завинили, гинуть з голоду! Ні, то, либонь, не євангельська, а канібальська логіка!

У Перемиському повіті голод панує в 35 громадах, де охоплених голодом уже 3471, а під загрозою голоду навесні 4194 особи. Про «великий голод» сигналізують з Хижини, Дубецької з околицями, Боршевич, Нижанкович, Аксманич; у багатьох місцевостях навесні загрожує загальний голод, якщо люди не знайдуть заробітку. З Корманич пишуть: «Голоду нема, злидні як щороку».

У Саноцькому повіті у 24 громадах названо 6049 осіб, уражених голодом, і 8384 тих, кому загрожує голод навесні. Надзвичайно великий голод панує вже нині у Щавному, Сеньковій Волі, Залужжі, Пулавах («з 800 душ ледве 100, можна сподіватися, виживуть»), у Загір'ї, Суровиці («за невеликими винятками всі терплять голод»), Королику Волоському («якнайшвидшої допомоги потребують близько 100 осіб»), Яслиськах (голод серед безземельних вдів), Пелні, Полянах Суровичних («голод і висока смертність»), Страхотині та інших селах.

У Скалатському повіті у 44 громадах уже зараз налічується 9935 голодних і 11 633 перебуває під загрозою голоду. Тут, як і на всьому Поділлі, найстрашніші злидні панують у містечках (Скалат — 1252 особи, Грималів 2000) і великих селах, таких як Качанівка (близько 1500). З Грималова пишуть: «Третина люду відчуває дуже великі нестатки, уже лютує голод, до весни не один помре голодною смертю, люди потребують хліба й палива»; у Кривому: «Вже тепер голод, великі злидні, нема заробітків»; у Товстому: «Голод панує вже з грудня 1889 р.»; у Красному: «У 49 осіб цілковитий голод, з весною голод загрожує значно більшому числу людей».

У Старомiському повiті у 7 громадах названо 2135 осіб, що вже зараз страждають від голоду, й близько 5000 тих, кому голод загрожує навесні. У деяких селах, таких як Стрілки, Терло, і містечках, як Хирів, уже тепер голодує третина населення, а навесні не буде чого їсти вже двом третинам населення. Однак і в цьому повіті знайшовся патріот ксьондз латинського обряду в Біличі (маєток графа Водзицького), який у своїй кореспонденції до рятівного комітету написав слова, що їх він, як священик і громадянин, мав би соромитися. Не повторюємо їх з огляду на нього самого.

У Тернопільському повіті у 52 місцевостях названо 9287 осіб, які потребують невідкладної допомоги, і 14 559 тих, що потребуватимуть її навесні. Відомості з цього повіту, колись справжньої житниці Галичини, змальовують становище населення як справді розпачливе. Жахливий голод панує у Мишковичах, Мшанці, Одоробівці, Байківцях, Городищі, Чернихові Руськім, Чолганщині, Ладичині, Ступках, Драганівці, Прошовій, Козівці, Білій, Лозовій тощо. В Острові під загрозою голоду 99 родин, у Довжанці «з нестачі їжі люди пухнуть і навіть уже помирають», у Великому і Малому Ходачкові «цілковитий неврожай, голод, немає палива, нема заробітків, уже було три випадки голодної смерті», у Купчинцях відзначено тиф.

У Теребовельському повіті у 26 місцевостях названо 4402 особи, уже тепер уражених голодом, і 7855 тих, кому допомога потрібна буде навесні. В першу чергу, як звичайно, це містечка. З Теребовлі пишуть: «У латинській парафії зараз великі злидні, голод загрожує щонайпізніше наприкінці березня; у греко-католицькій парафії панує голод, голодна смерть загрожує 500 особам». У Янові «вже зараз сильний голод, 1045 осіб отримали по 10 з. р. З весною голод загрожує 2267 особам, починаючи з квітня на їх утримання потрібно буде по 22 з. р. на день протягом двох місяців, тобто разом 1980 з. р. з розрахунку 10 центів на кожного». Подібне становище відзначається у Хмелівці, Лошневі, де вже місяць панує великий голод, у Слобідці, Довгому, Струсові, Налужжі, Дарахові і т. д.

У Турківському повіті в 14 місцевостях встановлено 4041 особу, що вже нині страждає від голоду, і близько 6500 тих, кому голод загрожує найближчим часом. І тут найгірше становище в містечках. З Турки пишуть, що там голод загрожує всім мешканцям; з Борині повідомляють: «Тут голод панує завше, а найбільший — зараз». У Боберці: «Голод панує вже нині, а навесні не буде чого їсти всьому селу, за винятком 24 господарів». У Яблуневі, що так само, як Бориня, належить до маєтності барона Лібіга, «голод пустив коріння, великий неврожай, 150 осіб уже вдаються до ласки інших, тобто жебрають».

У Заліщицькому повіті в 33 місцевостях виявлено 8232 особи, уже вражених голодом, і 7257 під його загрозою. З поодиноких повідомлень наведемо кілька подробиць: до Лизовець «голод завітав у всій повноті», у Винятинцях «люди рятуються, заставляючи одяг», у Бінаківці «великий голод» охопив понад 60 проц. населення; в Устечку, що належить князю Понінському, люди «пухнуть і помирають»; голод панує також у Жежаві, Шершенівцях, Торському, Нирковї і т. д.

У Збаразькому повіті у 25 громадах виявлено 4473 голодних і понад 5000 таких, кому голод загрожує навесні. Повсюдний голод панує у Доброводах, Пальчинцях, Шельпаках, Богданівці, Стриївці, Новому Селі і т. д. Термінова потреба рятування від голоду відчувається у Синяві і Синягівці, у Скориках й особливо в самому Збаражі. У Зарубинцях люди «продають майно за безцінь, аби тільки вижити».

У Золочівському повіті в 15 місцевостях нині налічується 2743 голодних і 4261 — під загрозою голоду навесні. Голод панує в Грабківцях, Заруддї, Мшані, Богутині, Урлові, Несторівцях, Ярчівцях, Озірній. У Білківцях вже зараз половина населення страждає від жахливого голоду, в Кальному «великі злидні, багато родин вже кілька місяців не бачить хліба, навіть картоплі немає. Навесні залишиться хіба що 10 родин, не вражених голодом, решта буде гинути».

Гадаємо, що до тих подробиць, які ще далеко не вичерпують матеріалу, уже зібраного рятівним комітетом, не слід додавати ні слова. Кого не схвилює ця жахлива картина остаточних злиднів і відчаю, що криється у наведених нами цифрах та лаконічних, продиктованих сердечним болем донесеннях, того вже не зворушать ніякі слова.

ГРАД СПРОСТУВАНЬ

I

Ми вже згадували у нашій газеті гідний уваги факт, що «Gazeta Lwowska»*, яка донедавна зберігала льодове мовчання про катастрофічний голод у краї, про те, що вбивають коней і продають тяглову худобу, нині отверзла уста свої і згадує про справу голоду принаймні для того, щоб спростувати факти, які ми подали для загальної відомості. Спростування ті досі з'являлися в окремих випадках, щоправда, у тоні їх було сильне роздратування, але важко було сподіватися такого пароксизму, що вибухнув на сторінках того видання у № 68. Посипався у тім номері справжній град спростувань, що їх викликала наша стаття «Розміри лиха». Спростування самі по собі надзвичайно цікаві, й ми не можемо ні читачам, ні собі відмовити у приємності ближче з ними познайомитися.

Насамперед постає питання, на чию адресу спрямовані всі ті спростування «Gazety Lwowskiej»? У статті «Розміри лиха»ми подали тільки короткі відомості, які одержав громадський рятівний комітет з різних повітів, причому не з повітових центрів, а з окремих парафій. Згадані повідомлення належать священикам обох обрядів, дуже часто писали чи підписували їх обидва, де такі є; неодноразові запевнення, що підрахунки були сумлінні, а також гідність авторів дозволяють припустити, що ці люди не виссали свої повідомлення з пальця. Повторимо ще раз, що наприкінці другого розділу нашої статті, крім загальних цифр, ми наводили тільки уривки з деяких повідомлень, називали тільки деякі громади, про важкий стан яких ідеться у повідомленнях. Від себе ми не зробили абсолютно ніяких узагальнень, не додали жодної риси, тому щодо згаданих спростувань, коли б вони справді щось спростовували, ми могли б спокійно промовчати, бо вони нас не стосуються. Проте ми вважаємо за свій обов'язок не обминути їх мовчанням саме тому, що вони, нічого не спростовуючи по суті справи, свідчать лише про велике роздратування у певних колах, які, очевидно, надзвичайно зацікавлені в тому, щоб доведені до загального відома факти вважалися за вигадані та неіснуючі. В цьому нас переконує телеграма зі Львова до «Neue freie Presse» іще 22 числа цього місяця, тобто за день до виходу номера «Gazety Lwowskiej», в якому вміщено згадані спростування. У телеграмі спростування узагальнено таким чином, що «тривожні повідомлення» про голод і нестатки у різних повітах Галичини «werden von der ämtlichen Zeitung an der Hand ziffermässiger Nachweisungen in einem ausführlichen, in die Details eingehenden Berichte entkräftet, beziehungsweise als jeder Grundlage entbehrend bezeichnet»[1]. Придивімося ближче до тих цифрових зведень і докладних звітів!

Ми писали про справді величезний розмах катастрофи в Бучацькому повіті. Спростування «Gazety Lwowskiej» на підставі цілком вірогідних повідомлень і ознайомлення зі станом справ на місці про розміри катастрофи не згадує й словом. Про рятівні акції в тому повіті ми дослівно писали так: «Грошову допомогу одержала тільки одна громада (Рукомиш), відносно найменш уражена, причому чималу суму — 800 з. р.», в той час як інші громади пишуть, що «150—200 з. р. врятували б нас від голоду». До цієї фрази автор прив'язує основні свої зауваження. На його думку, «Kurjer Lwowski» змальовує рятівну акцію в Бучацькому повіті у невірному світлі і вказує далі, що 17 числа цього місяця у згаданому повіті розподілено 625 $^3/_4$ гектолітра кукурудзи між мешканцями 80 громад (ми ж писали тільки про 35 громад, що терплять нестатки!), що для околиці Язлівця закуплено партію картоплі та посівного насіння на 16 000 з. р. Не кажучи вже про те, що спростування зображує справжнє становище з голодом у Бучацькому повіті ще в чорнішому кольорі, ніж це робили ми, мусимо зауважити, що навіть тієї однієї подробиці, яку ми навели в питанні рятівної акції, не зовсім справедливого розподілу грошової допомоги, урядове спростування жодним словом не згадує. До Відня ж телеграфується з поспіхом і тріумфом: «Ziffermässig entkräftet!»[1]

---

[1] Офіційна газета має визнати безпідставність детальних цифрових доказів [про загрозу голоду] (*нім.*).— *Ред.*

Про Гусятинський повіт у нас написано дослівно, що «з весною голод загрожує, за невеликими винятками, майже всьому повітові». «Gazeta Lwowska» «Ziffermässig»[2] спростовує так: «За нашими відомостями, які підкріплені ознайомленням із станом речей на місці, це повідомлення безпідставне, оскільки в Гусятинському повіті, щоправда, тяжко враженому неурожаєм, досі випадків голоду не було». І ні слова більше! Це «in die Details eingehender Bericht»[3] надто перекручує справу, про яку йдеться у спростуванні.

Неоціненне спростування щодо Бохенського повіту. «Kurjer Lwowski» повідомив, що громаді Жегоцін виділено зовсім непотрібну позичку. Отже, як дізнаємося із достовірного джерела, те повідомлення неправильне, бо жодній громаді у названому старостві не дано позички, лише кілька громад, де відчувається нагальна потреба, отримали допомогу. Ми ж писали, що досі з урядової та крайової допомоги у названому повіті 6 громад одержали разом 38 центнерів солі, до того ж 5 громад — допомогу готівкою; серед них дві такі, де голоду нема й загрози його не існує (Жегоцін і Роздзєлє). Що ж неправдивого у нашому повідомленні? Натомість спростування бреше, ніби ми говорили про позичку, а на питання, потребувала чи не потребувала, одержала чи не одержала громада Жегоцін, газета ніякої відповіді не дала. Далі у тому самому спростуванні читаємо: «Про голод внаслідок посухи у Кшижановичах немає мови, бо взагалі громади над Рабою і Віслою на північ від Бохні найменш постраждали від посухи і не потребують допомоги». А що ж ми писали? Тільки, що громада Кшижановичі, в котрій вже зараз панує голод, не одержала жодної допомоги. Отже, оту «посуху» автор спростування просто з пальця виссав, щоб довести нас ad absurdum[4], не думаючи, що такий казус може статися з ним самим. На питання, панує у Кшижановичах голод чи ні, він дає таку відповідь: «Громада Кшижановичі не просила ані солі, ані допомоги, ані позички, тож нічого й не отримала». Коли не просила, то й голоду немає! Quod non est in actis, non est in mundo[1]. Якщо це мають бути цифрові й детальні докази безпідставності наших тверджень, то визнаємо себе у цьому пункті за переможених.

---

[1] Цифри спростовані! *(нім.).— Ред.*
[2] Цифровий матеріал *(нім.).— Ред.*
[3] Збагачене деталями повідомлення *(нім.).— Ред.*
[4] До абсурду *(лат.).— Ред.*

II

Наші повідомлення щодо Борщівського повіту, за твердженням автора спростувань, «на основі докладного ознайомлення зі станом справ на місці безпідставні і розминаються з правдою». Ну, звичайно, оскільки, за словами «Gazety Lwowskiej», «за винятком громади Панівці, яка справді дуже постраждала, решта громад у кореспонденції «Kurjera» (яке ж сумлінне цитування джерела!) належать до розряду тих, що меншою мірою уражені і в яких населення на кінець 1889 року мало, хоча б малі, запаси збіжжя і кормів». А що ж ми казали? На підставі повідомлення від кінця лютого ми написали, що у багатьох громадах голод панує, вже починаючи з грудня або з січня, тобто відтоді, коли скінчилися ті хоча б малі запаси, які населення мало на кінець 1889 року. Але, на думку «Gazety Lwowskiej», і в тих громадах голод не панує, оскільки тільки-но згадані «хоча б малі запаси» вичерпалися, «цісарсько-королівське староство поспішило надати населенню допомогу в міру дійсної потреби. Так, у лютому роздано громаді Капустинці 53 з. р., Панівцям 78 з. р., в Лосячу 45, у Худиківцях 34 з. р., в Іванківці 52 з. р.».

Якщо у кожній з тих громад є хоча б десять родин, що потребують допомоги,— а, звичайно, їх там незрівняно більше, то тих допомог «у міру дійсної потреби» було розподілено по 4—7 з. р. на місяць кожній родині. А це ще не кінець, бо «з початком цього місяця цісарсько-королівське староство асигнувало за домовленістю з повітовим виділом для Капустинців 50 з. р., для Панівців 50 з. р., для Худиківців і Мельниці 200 з. р., для Іванкова з Гуштинком 100 з. р. Крім того, господарі у Панівцях одержали з рук цісарсько-королівського старости як позичку на купівлю посівного зерна і кормів 1283 з. р., тепер же розподілятимуться позички іншим громадам згаданого повіту». Отже, як бачимо, наші повідомлення про голод і злидні в Борщівському повіті цілком безпідставні. Тут панує справжній добробут, якого пошли боже і авторам спростувань урядової газети.

---

[1] Чого не записано в актах, того не існує в світі *(лат.)*.—*Ред.*

У Ніскому повіті, «згідно з проведеним на місці обстеженням, виявилося, що відомості, які подав «Kurjer Lwowski», від початку до кінця неправдиві. Так, жодна з громад Ніского повіту досі не назвала осіб, що страждають від голоду, в тих же громадах, де справді людям, яким загрожували злидні, потрібна була допомога, Ніский повітовий виділ розподілив 2000 з. р. Сіл «гірських» у Ніскому повіті зовсім немає; місцевість на правому березі Сану поснована дорогами і пов'язана як зі староством, так і з іншою місцевою адміністрацією, тому відсутність цифрових даних не можна пояснювати відсутністю комунікаційних шляхів. У повіті не було випадків захворювання на голодний тиф, а з епідемічних хвороб громада Домостави вражена тільки на епідемічне запалення легенів, тиф черевний і висипний, а громада Студзенець — скарлатиною».

Поминемо дивне спростування щодо тих «гірських» сіл, яке стосується скоріше географії, ніж «розмірів голодного лиха»; зауважимо, що ми ніде не стверджували, ніби відсутність даних з багатьох сіл пояснюється недостатніми комунікаційними зв'язками, і тільки зазначили, що з весною велика кількість сіл буде відрізана від світу. А тиф, який панує у деяких громадах, голодний чи тільки черевний, то можуть вирішити медики, і для тих, хто вмирає, це не має суттєвого значення. Зрештою, зіставлення початкового твердження, що всі наші повідомлення з Ніского повіту від початку до кінця неправдиві і що в тому повіті зовсім немає голодних, з наведеним далі у спростуванні фактом, що людям, яким справді загрожували злидні, було роздано 2000 з. р.,— найкращий доказ того, що розглянуте спростування писалося не для розкриття правди, а скоріше для її приховання чи просто, аби щось казати. Навіщо? Того-таки справді не можемо собі пояснити.

III

Наша газета від 8 березня цього року, слідом за українськими газетами, повідомляла, що в Щирецькому повіті така велика нестача кормів, що селяни виганяють або вивозять своїх коней на інші села, щоб не бачити, як вони гинуть. Повторювалось також повідомлення про стервиська п. Августиновича, влаштовані тут ще восени, до яких потяглися зграї собак і вороння, і про загрозу зараження повітря навесні. Щодо цього ми одержали таке спростування: п. Августинович маєтку, а отже, жодного стервиська у Щирецькому повіті не має. Обидва факти спростовує нині «Gazeta Lwowska» у спосіб, гідний спростувань, про які йшлося вище. Читаємо там, що обидві звістки, які подав «Kurjer Lwowski», абсолютно неправдиві й безпідставні. «Траплялися, щоправда, випадки продажу коней через нестачу кормів, проте було це ще в грудні минулого року і в перших днях січня цього року, але вони не сягали таких розмірів, як це намагається показати згадана кореспонденція. Випадків же вигнання селянами коней з дому в околиці Щирця не було. Що ж до Августиновича, то він отримав концесію на виготовлення компосту, і для цього комісія виділила йому необхідні стервиська. Від січня цього року продаж коней та їх забивання цілком припинилися, тому не може статися зараження околиці внаслідок розкидання падла». З цього спростування можна зробити такі висновки: 1) що недостача кормів і забивання коней у Щирецькому повіті таки мали місце; 2) урядова газета довідалася про це тільки тепер, а ми вже писали про це в грудні, а пізніше вдруге; 3) що пан Августинович справді має у тому повіті стервисько із забитих коней; 4) що урядова газета знову перекручує наші слова, спростовуючи, ніби околиця не заражена, хоча ми виразно вказали: людність боїться зараження навесні, коли падло розтане й почне гнити. Гадаємо, що такого спростування, яке повністю підтверджує представлені у нашому дописі обставини, ніхто, окрім автора поспішної телеграми в «Neue freie Presse», не вважатиме за цифрове, ретельне й докладне.

Відомості про голод і злидні в Бережанському повіті, що ми подали, «абсолютно безпідставні», оскільки «досі роздано у 34 громадах як безповоротну допомогу

600 метр. центнерів кукурудзи, 5000 метр. центнерів картоплі і 450 центнерів солі. Позички залишено для дальшої потреби переднівку». А що ж ми говорили? Говорили, що голод панує в 11 громадах, в той час як у спростуванні йдеться про 34 громади, далі казали, що ані грошової допомоги, ані позички ніхто досі не отримав. Що ж тут є безпідставним, окрім бажання спростувати те, що не піддається спростуванню?

Так само безпідставні наші відомості про голод у Хшанівському повіті, а саме у громадах Лібенжі і Порембі. «На підставі ознайомлення зі станом речей на місці» редакція «Gazety Lwowskiej» переконує читачів, що в жодній з тих громад «досі нема голоду і злиднів такою мірою, щоб внаслідок цього виникали захворювання і люди мерли від голодної смерті. За даними місцевого парафіяльного уряду, в Порембі-Жеготи справді померло 18 осіб внаслідок злиднів, однак не протягом одного грудня, а протягом всього минулого року. У Великому Лібенжі лютує не голодний, а черевний тиф. Позички громадам, що їх потребують, будуть роздані протягом цього тижня».

Що-що, а наведене вище «спростування» мусить переконати кожного, що в усьому цьому граді спростувань ми маємо справу з демонстрацією без огляду на те, справді тут є що заперечувати чи ні. Треба признатися, що коли б хтось надіслав нам подібне спростування, ми б засумнівалися в здоровому глузді і звернули б увагу знайомих, аби в його власних інтересах намагалися вибити з голови манію спростовування. Бо чи ж не очевидне знущання з читачів твердити, що у такій-то громаді голоду немає, і тут же додавати: «Справді померло 18 осіб внаслідок злиднів, однак не протягом одного грудня, а протягом всього минулого року». Але ж ми сказали — і саме на підставі донесення парафіяльної адміністрації: *«Уже в 1889 р. від нестатків померло 18 осіб, і щодня можна чекати спалахів голодного тифу»*.

Спростовувати нашу фразу нашими ж словами і телеграфувати потім до «Neue freie Presse», що наше твердження «sind als gänzlich grundlos erwiesen worden»[1] — то воістину дволикість, гідна привселюдного затаврування.

А може, автор спростування гадає, що розподіл тих

---

[1] Видається цілком безпідставним *(нім.).— Ред.*

18 померлих від злиднів на цілий рік надасть веселішого колориту загальній картині? На нашу думку, зовсім навпаки: мусять бути такі жахливі і тривалі злидні, коли протягом цілого року сусіди не змогли між собою прогодувати та якось забезпечити 18 злидарів; 18 померлих від бідності протягом одного місяця внаслідок якоїсь несподіваної катастрофи, що паралізує думки й серця людей — то було б менш страшним фактом, ніж 18 мерців, які протягом цілого року, зимою і літом, падали один за одним жертвами злиднів.

IV

Так само неправдиві наші відомості щодо Золочівського повіту. У якому пункті і наскільки неправдиві, про це спростування не згадує ані словечком, а тільки просторікує з приводу акції допомоги, про яку ми і не згадували. Та якби не було голоду і нестатків, тобто якби наше повідомлення було неправдиве, то й рятівна акція не мала б сенсу.

Жодної підстави не має наше повідомлення про злидні у Перемиському повіті. З величезним здивуванням запитує урядова газета, як може панувати голод у Дубецьку й Нижанковичах, коли в тих містечках «населення, крім рільництва, займається ще й торгівлею або ремеслом». На те здивування нашої шановної нештемпельованої колежанки ми можемо відповісти народним прислів'ям: «Казав циган: мій батько між двома хлібами помер: старого не було, а нового не дочекався». Саме в такому становищі перебуває населення наших містечок, причому не тільки Дубецька і Нижанкович.

У донесеннях, що одержав громадський комітет, нас вразило саме величезне число злидарів, яке називали майже в усіх містечках. Справа тих містечкових злиднів внаслідок минулорічного неврожаю була навіть предметом обговорення у віденському колі польському, а отже, очевидно, відома й поза межами нашої безпосередньої батьківщини,— тільки галицька урядова газета може говорити про неї із здивуванням. Адже річ тут цілком природна. Рільництво, що ним займається більшість населення невеличких містечок, не виправдало минулого року сподівань, ремесла, призначені для потреб сільського люду, втратили попит, бо люд цей не має чим жити, торгівля ж, яка до того ж перебуває у руках євреїв, також занепала через відсутність покупців. Отже, для того, щоб виникли злидні, на думку «Gazety Lwowskiej», потрібно ще чогось більшого? Незважаючи на своє здивування, «Gazeta Lwowska» визнає, що одній з громад, яку ми назвали, а саме громаді Хирів, виділено 100 з. р. безпроцентної позички. Проте вона стверджує, що в Аксманичах і Боршевицях голоду бути не може, бо громади «не просили безпроцентної позички». А може, вони просили допомоги?

Не поширюється голодне лихо у Турківському повіті; посилаючись на «цілком вірогідне джерело» (на жаль, не назване), «Gazeta Lwowska» сповіщає: у цьому повіті «картопля вродила так добре, що її вистачить до нового врожаю. Проте в деяких місцевостях бракує кормів». Звичайно, полемізувати з таким цифровим і детальним спростуванням ми не маємо ніякої можливості; проти голослівного й безіменного заперечення пошлемося тільки на цифри наших повідомлень, які походять з джерел, на які де-не-де спираються й самі спростовники, а саме — від парафіяльної адміністрації.

Частково неправдиве (отже, хвалити бога, не зовсім! — Ред.), а частково перебільшене наше повідомлення про голод у Збаразькому повіті. «Взагалі громади,— пише автор спростування,— що дізнаються про рятівні акції уряду і комітетів, залучених до подання допомоги, дуже схильні перебільшувати лихо, викликане минулорічним неврожаєм». Ну, нарешті знайдено винуватця, того, хто від вересня минулого року чинить у краї стільки галасу, порушує стільки пружин, хто, зловживаючи добротою уряду і крайової адміністрації, видурив кількамільйонну допомогу, примусив п. намісника кількаразово звертатися до Відня, обтяжував крайовий виділ збиранням даних, а суспільство й жінок — збиранням внесків! Тим винуватцем, на думку «Gazety Lwowskiej», є не хто інший як тільки мужик, котрому по суті добре ведеться й котрий подає про себе перебільшені відомості виключно із злочинною метою розтривожити високі сфери суспільства. Проте автор спростування, на жаль, забуває що наші відомості взагалі не походять ані від селян, ані від громад, а від шанованих осіб і священиків обох обрядів, тобто від людей, які ні прямо, ні посередньо не зацікавлені у перебільшеному змалюванні лиха. Автор забуває також, що і самі цісарсько-королівські старости у своїх поданнях урядові оцінили розміри необхідної допомоги у 5 млн. з. р. Автор спростування далі пише: «Зрештою 11 громадам Збаразького повіту, ураженим фактичними нестатками, виділено більшу чи меншу допомогу». Навіщо, коли ці громади перебільшено змальовують своє економічне становище?

З одним лише положенням «Gazety Lwowskiej» ми повністю погоджуємося, в одному тільки вона точно визначила суть справи, пишучи лапідарно: «Взагалі усі відомості в газетах щодо лиха неврожаю не відповідають дійсному станові речей». Свята правда, особливо коли мати на увазі найстарішу і «найповажнішу» газету — «Gazetu Lwowsku».

V

Пробач, ласкавий читачу, що досі не скінчилася ця полеміка! Не ми її почали, не від нас залежить її кінчати.

Якщо певні сфери так рішуче прагнуть, щоб на кожну подробицю, що ми навели, було дано чорним по білому відповідь хоча б у формі якогось беззмістовного бурмотіння, і коли лакузам тих сфер того бурмотіння доволі, аби вчиняти тріумфальний вереск, що ото «неправдивість тривожних чуток доведено докладно та з цифрами в руках», то ми відмовилися б від свого обов'язку оборони правди, коли б згаданих бурмотінь і вересків не звели до спільного знаменника. Урядова газета, що настирливо і з притяганням всілякої фальші спростовує відомості про сумне становище у краї виключно для того, щоб перешкодити громадській доброчинності на користь нещасних і умираючих, являє собою не дуже повчальну картину, але ж чи наша в тому провина? Що ми не керуємося рекламними міркуваннями, що ми не прагнемо зобразити себе за єдиних рятівників і доброчинців народу, в чому деякі лакузи намагаються переконати громадськість, у тому переконається кожен, хто зважить, що подані нами відомості не були представлені взагалі як наші кореспонденції, а тільки як побіжні повідомлення матеріалів, зібраних громадським рятівним комітетом.

Якщо зображення розпачливого становища населення краю — це засіб реклами, а значить вигідне для газети, то чому ж ви, панове лакузи, не вдалися до цього засобу, хоча мали в руках ті самі повідомлення? Чому хоча б a posteriori[1] не подали дат і цифр, що навели ми й що їх повторили такі видання, як «Nowa Reforma»* і «Dziennik Polski»*? Бо ж у правдивості наших повідомлень ви могли переконатися щохвилини, а на підтвердження наших слів самі пишете, що вам відомі випадки, «коли урядовець вимагав від автономного комітету по боротьбі з голодом в одному з найбільш уражених голодом повітів офіційного заперечення одній з крайових газет, ніби у тому повіті панує голод».

Покінчимо ж нині з цією прикрою справою і, висвітливши ще кілька «спростувань», вміщених у номері 70, залишимо надалі урядовій газеті цілковиту свободу: нехай собі і далі спростовує що і як хоче, більше жодного слова їй не відповімо.

Наші повідомлення з Саноцького повіту, «за достовірними інформаціями» «Gazety Lwowskiej», «позбавлені реальної підстави». «Про голод тут немає й мови, навіть небезпеки голоду не відчувається». Названі нами громади «насправді мало постраждали, роздана у тих громадах спижева сіль відшкодує їм збитки, спричинені меншим, ніж завжди, урожаєм». Очевидно, автор спростування гадає, що кому нема чого їсти, буде ситий спижевою сіллю, яка править за чудовий засіб для очищення шлунка.

Насамперед побажаємо авторові того спростування, аби замість біфштексів, печені і т. п. він сам кілька днів полизав спижеву сіль, а потім ознайомив громадськість зі своїм настроєм.

«Лише в розташованому на кордоні з Угорщиною містечку Яслиська одержаний урожай був справді досить поганий, проте цей неврожай менше позначився на тамтешньому населенню, що складається в основному з євреїв, які не займаються землеробством». Коня з вуздечкою тому, хто зрозуміє, що тут спростовано. Автор спростування сам визнає, що одержаний урожай був «справді досить поганий», однак гадає, що від цього не могло постраждати тамтешнє населення, яке не має землі. Але ж у першу чергу постраждати мали ті, хто має землю і живе з її обробітку, а в другу чергу мусили потерпіти й ті, хто землі не має і змушений заробляти. І справді, у нашому повідомленні вказано, що голод у згаданій громаді панує особливо між удовами, що не мають землі. Чи ж з огляду на категоричне підтвердження факту неврожаю у тій громаді наше повідомлення не має всіх рис правдоподібності? Далі автор спростування дослівно пише: «Безперечно, постраждали від неврожаю гірські громади Щавне, Залуж, Пулави, Суровиця, Королик Волоський і Поляни», тобто громади власне і названі в нашому начебто безпідставному повідомленні: громадам тим роздано грошову допомогу, корми й сіль для худоби на доказ того, що там і мови немає про голод.

---

[1] Після факту, що здійснився (*лат.*).— *Ред.*

«Більшу, ніж звичайно, смертність у громаді Поляни слід пояснити епідемією скарлатини, що панує там, а не голодом». У нашому ж повідомленні просто констатується — «висока смертність» без усякого пояснення.

У Заліщицькому повіті досі «не було жодного випадку опухання від голоду чи голодної смерті», отже, і голоду немає. Цього разу автор спростування відкрив джерело своїх «достовірних інформацій, зібраних на місці», які одержувано таким способом: викликали начальників громад, названих у повідомленнях громадського комітету, ті ж після належної промови до них п. старости чи п. комісара, звичайно, визнали все, що потрібно було згаданим панам, тим більше коли їм самим голод не дошкуляв. Для підписання викликано, крім того, повітового лікаря, котрому, звичайно, також бажано, щоб стан здоров'я населення в його повіті був якнайкращий. За ту цінну інформацію щодо джерел спростувань ми надзвичайно вдячні «Gazeti Lwowskiej», бо тепер читачі принаймні зможуть порівняти вагу повідомлень священиків, складених справді на місці й без усяких вказівок згори, і повідомлень адміністративних органів, які завжди, перш ніж мовити слово, намагаються прочитати в очах начальника, яке б то слово він хотів почути.

На те, що у Старомiському повіті, а особливо у громадах, які ми назвали, голоду нема й не буде, крім категоричного, хоч і голослівного заперечення, «Gazeta Lwowska» висуває такі цінні докази:

1) громада Терло належить до найзаможніших у повіті і має запаси ще на три місяці (чи громада як така, чи тільки окремі її члени?)

2) громаді Терло пропоновано допомогу й безпроцентну позичку (навіщо ж, коли це така заможна громада?).

3) громада Терло відмовилася й від однієї, і від другої.

4) громада Хирів справді належить до убогіших громад (тож, значить, таких є більше, а є, мабуть, і найубогіші), але мешканці її не перебувають зараз у гіршому становищі, ніж у попередні роки (певне, так само, як у Борині, де злидні одвічні), і

5) громада Угрів також не хотіла прийняти ані позички, ані допомоги. Ясно, рішуче й переконливо».

У Тернопільському повіті «Gazeta Lwowska» теж перевірила становище на місці й переконалася, що повідомлення священиків «абсолютно перебільшені». А саме: деякі громади, що ми їх назвали, «досі не отримали ніякої підтримки, оскільки до цього часу, згідно з повідомленнями делегатів староства, не було там справжньої потреби», інші ж громади, що ми назвали, «отримали значну підтримку збіжжям, кукурудзою, картоплею, сіллю для худоби». То нащо ж власне давали й навіть «значну» підтримку, коли все, писане про голод, неправда? Більше того, «для всіх тих громад (тобто для тих, що дістали допомогу, й для тих, що поки що нічого не отримали!) призначено для роздавання у квітні ще третину одержаної досі допомоги житом і кукурудзою та половину картоплею і сіллю для худоби». А може, вистачило б самої солі для худоби?

Не відповідає дійсності звістка про голод у Скалатському повіті: «У жодній місцевості повіту голоду у властивому розумінні слова немає». Яке властиве, а яке невластиве значення слова «голод» — нам важко зрозуміти, здається, проте, що у Скалатському повіті голод панує принаймні у дуже невластивому значенні, коли сам автор спростування констатує, що у «громаді Качанівці лихо, заподіяне неурожаєм, було відчутне» і що шість інших громад отримали допомогу, до того ж третину розподілюваних запасів зарезервовано для роздачі наступного тижня.

Повідомлення священиків з Городенського повіту, що ми подали скорочено, хоча й не можна вважати за неправдиві, але, на думку «Gazety Lwowskiej», великою мірою перебільшені. Наскільки перебільшені, у спростуванні не згадується й словом, подано тільки подробиці рятівної акції, розпочатої днями, в той час як повідомлення священиків стосувалися кінця лютого.

У Кольбушівському повіті, як пише «Gazeta Lwowska», немає ні голоду, ні його загрози, оскільки 1) громади Майдан, Нівиська і Кольбушова, де священики сигналізували про голод, «належать до найзабезпеченіших у повіті»; 2) громадам Кольбушова Верхня, Кольбушова Нижня й місту Кольбушів (тобто саме найзабезпеченішим) виділено 336 з. р. допомоги і 336 з. р. позички; 3) громада Тшенсівка, очевидно, менш забезпечена, отримала 52 з. р. допомоги. У тій громаді зрештою налічується не 500 родин, «як помилково вказує «Kurjer Lwowski», а тільки 300, — найкращий доказ того, «якою мірою згадана газета дозволяє собі перебільшувати дані про наслідки цьогорічного продовольчого лиха». Отже, якби цифра родин, що ми навели, виявилася помилковою, то й цю помилку слід віднести до перебільшення розмірів неурожаю. Але можемо запевнити автора спростування, що навіть тієї сатисфакції він не може мати, і наведена вище цифра не помилкова. Адже ми говорили не про громаду Тшенсівку, а взяли цифру з донесенням місцевого священика, що писав, очевидно, про всю свою парафію, яка складається з двох чи трьох громад. «Отже, порівняння тих двох цифр» дає уявлення зовсім не про те, якою мірою відомості, що ми навели, було перебільшено, але щонайбільше про міру гарячки, яка опанувала редакцію «Gazety Lwowskiej», а значить, і про розміри катастрофи у їхніх головах і серцях.

МАШИНИ І ПОРЯДКИ ГРОМАДСЬКІ

Порушена нами справа фільваркового господарювання по громадах (додаємо виразно на підставі контракту і без жадного нарушення права власності поодиноких громадян) заінтересувала декого і з простих людей, і з інтелігенції. І одні і другі годяться з нами коли не цілком, то бодай в значній часті, щоби, напр., хати і будинки селянські лишити так як є, а завести спілку тільки при господарці польовій або знов щоби тільки часть грунтів у громаді перемінити на такий гуртовий фільварок, а решту оброблювати по-старому. На перше скажемо: фільварок є фільварком не тим тільки, що має великі лани при купі, але також тим, що має при купі робучу силу, котру можна в кождій порі дня кинути туди, де потрібно, і при котрої удержанні можна ощадити дуже багато непотрібних видатків. Такий фільварок має поперед усього спільну кухню — і просимо тільки поміркувати, скільки гіркої жіночої роботи, часу і топлива ощадиться, коли замість варити у 200 хатах, буде варитися у 3 або 4 кухнях. Що при такім способі страва для всіх буде однакова, здорова і така добра, на яку громаду тільки стане, що відпаде всяке «капарення», всякі недопечені хліби та недоварені страви, се певна річ, бо громада може підставити до варива тих, що найліпше вміють варити, пекти і т. д. Ми не мали би нічого против того, коли б при контракті на спілку вийняті були деякі часті грунту, напр., сади і огороди, і заховані для ужитку поодиноких господарів, хоч і то нам здається, що при добрім порядку в спілці і з садів та огородів кождий поодинокий властитель може мати більше пожитку, ніж оброблюючи їх сам про себе.

Найважніший заміт підніс нам в розмові д. Грицько Запаринюк із Вовчковець. «Добре би то було,— сказав він,— погуртувати отак усіх людей до спільної роботи,— але як ви потрафите зрушити їх з місця, із старих насиджених гнізд?» На се у нас одна тільки відповідь: не ми будемо їх зрушувати. Ми можемо тільки радити, вказувати дорогу і не перестанемо се робити. А зрушить наших людей або їх власна добра воля і зрозуміння свого власного пожитку, або біда і руїна. Ми знаємо про такі села, де власна воля зрушила людей, так що село, котре вперед стояло при купі на обшарі кільканадцяти моргів, за грунтами при їх розділі розсипалося на обшар кількох миль. Значить, зрушилися люди зі своїх старих гнізд, коли їм того було треба. Чому ж би не мали зрушитися і в противнім напрямі, не для того, щоби йти врозтіч, а для того, щоби збитися в купу? А при еміграції до Америки хіба ж не зрушуються люди зі старих гнізд ще далеко більше, ніж коли б їм прийшлось переселюватися з одного кінця села на другий?

Але ще не таке зрушення зі старих гнізд чекає наших селян, коли завчасу самі не схочуть дружитися для спільної праці. Ще 1887 на підставі даних, зібраних покійником Навроцьким*, і інших цифр, вирахував я («Przegląd społeczny», 1887, книжка 1, ст. 26—29)[1], що в нашій власності грунтовій іде, з одного боку, роздріблення дрібних, а з другого боку, гуртування великих власностей при браку власності середньої. І так в 1819 році було в нашім краю більших властителів (доміній) 8448, і кождий з них мав пересічно по 683 $^1/_3$ моргів грунту. В р. 1859, десять літ по скасуванні панщини, було великих «панів» уже лиш 4500, та зате кождий посідав пересічно по 1185 моргів. А в р. 1876 властителів більших дібр земських було вже лиш 2086, з котрих кождий пересічно мав землі по 2397 моргів. Як бачимо, в тих 68 роках* число більших властителів зменшувалося так, що де спочатку було їх 100, там тепер стало 25; рівночасно земля в руках тих властителів гуртувалася так, що коли один мав спочатку 100 моргів, то тепер має 350. Але той пересічний рахунок не показує нам ще всього. В нашім краю маємо добра далеко більші в одних руках. І так добра державні (камеральні) виносять 388 914 моргів, а швидко будуть виносити далеко більше, може, з 400 000 моргів, коли за гроші, добуті з викупу пропінації, держава закупить великий ключ надвірнянський і інші лісові маєтності в горах. Дальше йдуть великі маєтки приватні: 146 000 моргів, 86 000 моргів, 80 000 моргів (Потоцького), 70 000 м[оргів] (архікнязя Альбрехта*) і т. д. Певна річ, що такі великі маєтки, чи вони будуть в одних руках, чи в других, мусять дедалі побільшуватись, бо ж властитель їх, коли тільки не кидає грошей в болото, не може зужиткувати всіх доходів, які йому ті добра щороку приносять, і, крім поліпшення господарства (значить, і побільшення доходу), може щокілька літ прикуповувати нові добра.

---

[1] Тепер є про се, мабуть, нові і докладніші рахунки в праці проф. Пілата, але не маючи її під руками, подаю тут свої, хоч і менш докладні.

А тепер погляньмо на дрібну власність. В р. 1819 раховано дрібних властителів, тих що робили панщину, трохи більше як 511 000 — на кождого властителя випадало грунтів рустикальних по 14 моргів. В р. 1859 дрібних властителів було вже 788 234, хоч весь той час обов'язкове було право о неподільності грунтів селянських,— і на кождого властителя випадало пересічно вже лиш по 9 $^1/_3$ морга. А в р. 1883 дрібних властителів начислено вже 1 408 000, і на кождого випадало лиш по 5 $^1/_5$ морга. Отже, в тих 75 роках* число дрібних господарств побільшувалося так, що, де 1819 р. було їх 100, там тепер маємо 275, а зате землі у людей ставало чимраз менше так, що хто вперед мав 10 моргів, тепер має лиш півчетверта. Але й тут пересічний рахунок не всю правду каже. Ще сумніше стане нам, коли поглянемо на найдрібніші господарства, що мають лиш по 5 моргів і менше. В р. 1819 таких дрібних «піших» і «халупних» господарств було в цілім краю 182 168 (трохи більше ніж третина всіх дрібних господарств), в р. 1859 мали ми їх уже 349 032 (менше ніж половину всіх), а тепер, як бачимо, майже всі сільські господарства, окрім хіба несповна п'ятої части, зійшли до того стану, в якім за панщини були пішаки та халупники.

Що з того виходить? А виходить таке, що найбільша часть наших селян при своїм старім способі господарювання не може вижити з свого грунту і мусить шукати зарібку. А заробок можливий двоякий: або покидати землю, покидати село і йти до міст, до ремесла, до послуги та на поденщину, або, держачись того грунту, заробляти у панів по фільварках. Велика часть наших людей справедливо боїться містового зарібку і волить, хоч з тяжкою бідою, не раз весь рік голодуючи та недоїдаючи, держатися при землі, в селі. Давніше зарібки у панів були добрі, але тепер стали далеко гірші для того, що пани почали заводити у себе хліборобські машини. Може, не всі наші люди добре знають (хоч, певно, всі почувають), який се страшний ворог для бідних зарібників ті машини, то ми розкажемо про се словами одного з таких панів — не наших, а німецьких. Перед кількома тижнями був у Берліні збір німецького товариства рільничого, і один з тих рільників, т. є. великих властителів дібр, говорив про «брак робітників в рільництві і уживання машин». Ось головні пункти його промови:[1]

«Брак робітників рільничих змагається в Німеччині з кождим роком і змушує великих рільників запроваджувати більше машин, ніж досі бувало. Одинока перепона та, що німецькі рільники менше знаються на машинах, ніж англійські, але школи рільничі швидко сьому зарадять. Коли рільник випробує якусь машину і вона покажеться доброю, то пожиток з неї великий. Брак робітників змушує тепер рільників підвищувати платню робітникам. Се швидко мусить довести рільників до переконання, що машинова робота буде менше коштувати».

«Всі присутні, мабуть, згодяться на те, що в великих господарствах у нас забагато робучих рук уживається. Тут іменно треба заводити ощадності. Америка дає нам тут найкращий приклад. Там рільник сам старається о те, щоби такі а такі машини були зладжені або поправлені так, як йому потрібно, і для того американські машини все виходять практичні і відповідні до американських обставин. У нас рільники займаються тільки готовими машинами, їх будовою займаються тільки учений-механік та фабрикант, котрий звичайно дивиться на чужі взірці, а не знає наших обставин. І тут потрібно у нас скорої поправи дотеперішнього стану. Нам треба бути приготованим на великі клопоти. Не досить того, що робітників сільських стає чимраз менше, бо вони йдуть до міст, до фабрик,— але й ті робітники, що ще осталися по селах, перенімають звичаї й норови фабричних робітників. Ану ж но трафиться так, що у тебе жнива чи косовиця, а робітники в сам гарячий день тобі змовляться: не хочемо йти на роботу! Машини, котрі при помочі немногих рук роблять ту саму роботу, є з того погляду одиноким рятунком».

---

[1] Беремо її з німецької газети «Frankfurter Zeitung», ч[исло] 64, з д[ня] 5 марта 1890.

«Але не досить того, що машини вимагають менше рук; вони роблять рільничу роботу швидше, ліпше і дешевше. Учений Брок обрахував, що по заведенні в Англії великого машинового рільництва земля там видає два рази більше, ніж в Німеччині, бо коли в Німеччині акр (около 2 моргів) видає 18 бушлів (1 бушель звиш півтора корця) пшениці, то в Англії акр видає 35 бушлів. Так само в Угорщині, в добрах великих магнатів, де позапроваджувано парові плуги, картофлі і сіно стали родити майже два рази видатніше. А не треба забувати, що паровий плуг піднімає скибу в 12 цалів завгрубшки і виорює морг поля далеко скорше і дешевше, ніж плуг ручний. Так само в молочнім господарстві при помочі машин центрифугальних (відосередкових) і ручних сепараторів (розділювачів) Лаваля* видатність сметани і масла з молока збільшилася з 10 до 15 процент. В дерев'янім промислі правдивий переворот зробило заведення механічної пили (гатра), котра відразу розпилює цілу колоду на стільки і так загрубих тертиць, скільки і яких потрібно. Вираховано, що розпилення соснової колоди середньої грубості ручними пилами коштує 3 р[инських] 80 кр[ейцерів], а механічною пилою тільки 50 кр[ейцерів]. І в прядивнім господарстві машини показались дуже корисні: машинова тральня Кардона видає о 25 процент більше прядива зі льну, ніж ручна терлиця, і вимагає далеко менше, та й то зовсім невправних рук робучих».

На тім кінчимо наші виписки з німецької газети. Поміркуймо тепер, яка з них наука випливає для нас. Поперед усього нехай нам ніхто не каже: «Е, се за границею так, а поки воно й до нас дійде, то, мовляв, і псу кобила здохне». Угорщина не така далека окраїна від нас, а там в магнатських добрах орють уже парові плуги. Предковічні бори в наших лісах пожерли іменно ті «гатри», порушувані силою пари, пороздроблювали «циркулярки», порушувані тою самою силою. На наших полях не коплють уже нафту по-старому, так як ми колись описували в оповіданнях про Борислав — а вертять канадійським способом ями на 200, 300 і 500 метрів глибокі, без порівняння меншим коштом, без ніякої небезпеки для людей і, очевидно, при помочі немногих рук робучих. «Центрифуги» та «сепаратори» виробляють і у нас сметану, сир і масло, особливо по великих фільварках і близько великих міст. Парові «локомобілі», що можуть служити за молотилки, січкарні, пили і пр.,— свищуть у нас трохи не на кождім більшім фільварку, і ми знаємо приклади, що й громади за невеличкою оплатою користають з тих «заграничних» машин, і коли пан вимолотить своє збіжжя, то й мужики опісля беруть своє на машину, щоб цілу зиму не стукати ціпами на морозі. Може бути, що заграничча освіта, заграничні порядки політичні, товариські та спілкові не швидко ще до нас дійдуть, особливо коли б усе так ішло, як того хочеться деяким нашим панам, котрі кричать, що у нас і тепер забагато інтелігенції, котра не має що їсти,— але що заграничні машини і заграничча нужда робітницька прийде до нашого краю, напевно, і то в дуже короткім часі — то певно. Ба, що кажу! Хіба ж вона на наших очах, день поза день, не входить у нашу хату вікнами й дверми? Про се нам не раз іще прийдеться говорити, а тепер скажемо лиш ось що: все йде до того, щоб і в нашім краю витворити дві сили: велике машинове рільництво і великий фабричний промисел. І одно й друге потребувати буде менше зарібних рук, ніж їх в нашім краю вже нині маємо; і одно й друге буде однако ж чимраз сильніше витискати наших дрібних рільників та ремісників з їх старих насиджених гнізд. Ті, котрі нині бідують по селах, приковані до землі своїм одним чи двома моргами, стануть ще бідніші, бо стратять і ту решту землі, що мають, і мов те сухе листя, котрим кидає вітер куди хоче, будуть зимою і літом вандрувати від фільварків до фабрик і від фабрик до фільварків, шукаючи зарібку при машинах, єсли завчасу не візьмуться за розум і не поставлять свої власні грунти, які їм ще нині осталися, на такім ступні господарювання, щоб машини не тільки не були для них страшними ворогами, але, противно, щоб були їх вірними помічницями в важкій боротьбі за існування.

У ВІДЕНСЬКІЙ ДЕРЖАВНІЙ РАДІ

У віденській державній раді вже кілька днів точиться запекла боротьба про ліквідацію галицького індемнізаційного боргу*. Індемнізаційний борг — це сплата за даровану 1848 р. панщину. Досі цей дарунок сплачувався пополовині: край (тобто всі, хто платить податки) і держава (очевидно, також з податків, але вже не тільки галицьких, а й з інших країв). Досі частка держави становить 98 мільйонів з. р., а до кінця сплати цього боргу має становити 106 мільйонів. Німці вимагають*, щоб Галичина відшкодувала державі усі 106 мільйонів, а польські посли настоюють на тому, що держава не може вимагати такої сплати, бо власне згідно першого цісарського патенту від 17 квітня 1848 р. панщина повністю була подарована селянам, а пани мали одержати тільки відшкодування з державної каси, так що, слава богу, насправді Галичина повинна мати претензії до держави за ту частину, яку вона сплатила і яка значно більша ніж 106 мільйонів. На це німці відповідають: те, що було оголошено селянам на великдень 1848 р., не є цісарським патентом, а розпорядженням губернатора Стадіона*, який наказав оголосити дарування панщини для того, щоб привернути до себе селян і настроїти їх проти народного повстання. Нині таке незаконне оголошення не може нікого зобов'язувати, а подарувати Галичині 106 мільйонів — означало б винагородити її за те, що 1848 р. хотіла підняти повстання. Справа ця, на думку німців, має бути направлена до найвищого державного суду.

На це слушну відповідь дав міністр Залеський*: процес держави з Галичиною чи так, чи сяк нічого не був би вартий. Якби держава програла процес, то, крім шкоди, ще набралася б сорому, а коли б виграла, то і так не змогла б стягнути з Галичини 106 мільйонів, бо Галичина — бідна. А що подумали б галицькі селяни, яким цісарським словом подаровано панщину, якби довідались, що нині держава зламала це слово і веде процес за сплату панщини?

Досі ця боротьба ще не закінчена, хоч, правдоподібно, урядове угруповання переможе і цей величезний 106-мільйонний нібито борг буде ліквідований, так що за кільканадцять років індемнізація буде дорешти сплачена і, можливо, тільки внуки наші зможуть цілком забути про панщину.

КІЛЬКА СЛІВ О ПРОЕКТІ ФІЛЬВАРКОВОЇ ГОСПОДАРКИ НА СЕЛЯНСЬКИХ ГРУНТАХ

Коли я, не фаховий господар, важуся відповісти кілька слів на повищі уваги д. О[хримовича], то, певно, не для того, щоби «моє було наверха», а для того, що бажав би бути переконаним, а докази д. О[хримовича] не всюди мене переконали.

Д[обродій] О[хримович] бачить неможливість згуртування в тім, що теперішні грунти селянські не однаково оброблені, одні ліпше, другі гірше, а для фільваркового господарювання треба-ді грунту зовсім однакового. Не розумію, для чого це потрібне. Не всі фільварки лежать на рівнинах і на пшеничних грунтах. Є фільварки й з мішаним грунтом. Друга річ: панські фільварки продукують переважно на вивіз, отже, великі лани поплатного збіжжя (пшениці, жита, вівса) або картофлі (для гуралень). Фільварок громадський мусив би мати поперед усього ціль — виживити громаду; значить, продукція на нім мусила б бути більше мішана. Він зумів би продукувати більше городовини, різних рослин окопових, гречки, проса, капусти, льону, конопель, вики і т. і., одним словом, рослин, вимагаючих досить різнородної управи. Я не перечу, що бувають селянські грунти дуже позапускані, і знаю, яка це тяжка робота — хоч здебільшого вичистити такий грунт, знаю, бо й сам працював при такім чищенні. Але знаю також, що для того, щоб той запущений грунт хоч яко-тако родив хліб, такої знов страшної роботи ані величезного кошту не потрібно, щоб задля того аж неможливе було згуртування грунтів. Уже за 3—4 роки різниці вирівнюються настільки, що можна буде без великого ризику засівати більші обшари (в разі потреби) однаковим збіжжям. Конечно, до взірцевого фільварку відразу не дійдеться, але щоб той фільварок, який буде з самого початку, мав бути менце спосібний до виживлення і удержання громади (чи є і часті), ніж ті самі грунти, оброблювані вроздріб, сього д. О[химович] не показав, а це наразі було б бодай чи не найважніше.

Каже д. О[химович], що на такім своїм фільварку люди, «певне, би менше працювали», ніж тепер кождий на своїм шматочку. Не знаю, чому би це так мало бути. Люди не ангели,— каже д. О[химович]. Ну, так, але й наймлені косарі чи женці на панськім полі також не ангели, а якось працюють і звичайно добре працюють. Чи зовсім охотно, чи ні — се їх діло, але робота йде. Під надзором,— каже д. О[химович]. Ну, а на громадських ланах не може, не мусить бути надзір? Слова д. О[химовича] про неохотну роботу людей на своїм спільнім лані нагадують мені розмову, яку я мав про цю річ з д. Грицьком Запаринюком. Коли я вияснив йому свою думку, він добру хвилю сидів замислений, а далі каже:

— Ні, це би зле було!

— Чому зле? Для кого зле? — питаю.

— Для лінивих,— каже.— Не один, видите, тепер хоче сам собі, то робить або не робить, як йому хочеться, а тоді би вже годі так, мусив би робити, як і всі.

Я не такий глибокий знавець душі народної, щоб міг напевно рішити, чи цілковита правда на боці д. О[химовича], чи на боці д. Запаринюка.

Не знаю, чи мені здається, чи й справді між початком а кінцем замітки д. О[химовича] є якась суперечність. В початку він каже, що згуртування хлопських грунтів неможливе для того, бо забагато б треба праці, а при кінці виступає проти машин, улегшуючих роботу, і говорить, що наші люди замало працюють на своїм грунті. Отже ж, мені бачиться, що заведення гуртових фільварків поперед усього мало би той добрий наслідок, що дало би можність більшому числу людей працювати на своїм грунті. Тепер халупник, що має хату і півморга або й морг грунту, а таких маємо в Галичині около мільйона, помимо найщирішої волі і охоти не може всю свою працю вложити в той грунт, бо би на нім (при наших, не бельгійських господарських условинах) подох з голоду. Він мусить, як це вірно висказав доктор Данилович, бути сільським зарібником, прив'язаним до землі, т. є. мусить нести на своїм хребті невигоду кріпацтва і надто ще приймати різкі удари капіталістичного устрою. Самою бульбою і капустою (бо тільки їх в найліпшім разі він може управляти на своїм клаптику землі) тут усьому лихові не зарадиш. Подаючи думку фільваркового господарювання, я власне мав на оці головно ту сільську бідноту і думав, що в такім гуртовім господарстві їй можна б було легше відітхнути. Це зовсім не все одно, коли всю працю двох людей (при наших обставинах рільничих, торговельних, комунікаційних і т. д.— кладу на це натиск) вложити в один морг грунту, чи працю 100 людей в 50 моргів. Д[обродій] О[хримович] яко рільник-спеціаліст і сам це зрозуміє. Одною з головних користей гуртування видалось мені й те, що при нім можна ту саму роботу зробити зо значною заощадою часу і сили; значить, не потрібно б усіх 100 людей запрягати до ріллі, коли польову роботу обробили б так само добре і 50, а нехай 70. Прочі могли б зайнятися усякими промислами домашніми і рільничими (напр., пасічництвом, садівництвом, молочним ділом і т. і.), а при тім ще осталось би для всіх хоч трохи часу вільного від праці і від турботи, щоб повернути його на освіту, на читання книжок і на забаву. Нині по всім світі робітники домагаються 8-мигодинної праці, а д. О[хримович] рад би, мабуть, нашого хлібороба так запорпати в ту польову роботу, щоб він і не виглянув з неї ніколи. Ми вже читали в газетах, що в деяких сторонах нашого краю люди, не маючи тяглої худоби, самі запрягаються до плугів і борони і орють та волочать. Чи це ваш ідеал, д. О[хримович]? Ні, скаже д. О[хримович], вони дурні! Чому не оброблюють свої клаптики рискалями? На це відповімо, що, мабуть, не можуть, бо якби могли, якби їм це ліпше виходило, то би так робили, бо прецінь ніхто собі не ворог, щоб собі зле робити, а оброблювання землі в огородовий спосіб замість ріллькового — це також не така велика філософія, щоб мужик до неї не додумався. А треба б поміркувати, чому вони волять деградувати себе до волів, ніж копати своє поле рискалями? Може би, й побачили ми яку важну і розумну на те причину.

Найважніший закид, який підніс д. О[хримович] проти моєї думки,— це питання адміністрації. Признаю, що питання це дуже трудне і що о нього не раз може розбитися ціле діло. Але питання адміністрації становить камінь преткновенія не тільки в тім ділі, а всюди, навіть там, де адміністратори мають діло з самими освіченими людьми, навіть зі спеціалістами в фінансовім і бухгалтерійнім ділі. Скільки-то банків, кас зв'язкових, фабрик і т. і. пропало й пропадає щороку через злу і несовісну адміністрацію, а прецінь ніхто на світі не каже, що не слід закладати банків і фабрик через те, що їх тяжко адмініструвати і що в них можуть лучатися крадіжки. Це все люди добре знають і проти сього всилуються винаходити способи, щоб хоч здебільшого запобігти надужиттям. І ми мусимо над тим подумати. Та справа — се так важна, що ми лишимо її собі до іншого разу.

ДОМАШНІЙ ПРОМИСЕЛ В УГНОВІ

Промисловий інспектор в Галичині й на Буковині п. Арнульф Навратіл у своєму звіті за 1889 р. під назвою «Bericht über den XV. Aufsichtsbezirk (Amtssitz Lemberg), Wien, 1890», подає велику статтю про домашній промисел в Угнові, з якої вибираємо такі дані:

Містечко Угнів у Равському повіті нараховує близько 5000 мешканців. Майже половина християнського населення займається гарбарством і шевством. На основі промислового закону створилося там об'єднання, до якого записалося 137 шевців.

Але в Угнові живе близько 5000* сімей, які займаються шевством і гарбарством як домашнім промислом. Угнівські шевці роблять тільки чоботи з халявами й то тільки із шкіри, яку самі вичиняють. Така шкіра дуже добра, тому що вона міцна і не промокає, однак не досить гнучка. Для гарбування там вживають тільки дубову кору, зате це найкращий гарбарський матеріал, сажень якого коштує тепер 20 з. р. Кору вдома товчуть у ступах. Шкіру мочать у вапняному розчині в бочках, які звичайно ставлять у сінях.

Шкрябають і полощуть шкіри у місцевому потоці. Вигарбовану шкіру витягають руками спеціально найняті для того люди. Два витягачі витягують за один день від 5 ранку до 8 вечора три цілі шкіри, за що кожний одержує готівкою 60 центів, крім їжі та горілки.

Вапнування (вимочування) шкіри триває чотири тижні, гарбування також стільки, виправлення один тиждень, для тиснення шкіри вживається риб'ячий жир, лій і дьоготь.

Кожний угнівський швець вигарбовує за рік від 30 до 40 коров'ячих шкір, багатші і до 150, таким чином, за рік вигарбовується до 1500 коров'ячих шкір. Шкіру купують у євреїв-торговців, — їх в Угнові вісім; вони тримають на складі найчастіше російську шкіру. Сирова шкіра коштує від 5 до 10 з. р., що залежить від величини і гатунку шкіри, а також від цін того часу. Для кожної шкіри береться дубової кори на 1 з. р., півкірця вапна для 10 шкір коштує 1 з. р. 20 центів.

Якщо підрахувати кошти опалювання та освітлення, а також амортизації знарядь й обладнання, то цілковите вигарбування одної шкіри становить 2 з. р. 20 центів.

З одної шкіри в середньому викроюється 4 пари чобіт, грубі частини шкіри використовуються на підошви, тонші на прошви й халяви.

Аж до минулого року робили тільки шиті з халявами чоботи, які обходились шевцеві до 2,70 з. р. і які він продавав від 3 до 3,20 з. р. Швець, який щоденно працює від 5 години ранку до 9 вечора, за тиждень робить від 8 до 10 пар чобіт і заробляє у найкращому випадку за 100 годин праці від 4,60 до 4 з. р., отже за годину від 4,6 до 4 центів.

В самому Угнові готові чоботи не мають збуту. Кожний швець возить свій товар на ярмарок до Белза, Куликова, Любичі, Нароля, Сокаля, Магерова, Рави, Немирова й Жовкви.

Уже декілька років попит на шиті угнівські чоботи значно менший, тому що селянам уже не подобаються незграбні чоботи і вони купують їх тільки заради міцної шкіри. Угнівські шевці гарбують шкіру від різдва до зелених свят, а потім, до жнив, шиють чоботи.

Під час жнив працюють тільки в полі, а від 1 серпня до кінця листопада ходять по ярмарках, а потім вже відпочивають до українського різдва. Поля внаслідок сімейних поділів угнівські шевці мають усе менше. Нині 160 шевців мають тільки по 1 дому з городом, що становить від 30 до 50 квадратних сажнів; така ж кількість має, крім того, від 1 до 3 моргів поля; 30 шевців — від 6 до 9 моргів, 20 шевців — від 9 до 12 моргів, 7 — від 12 до 15 моргів, а тільки троє мають більше 15 моргів, 15 наймають собі хату, оплачують щомісяця від 2 до 3 з. р. Такі орендарі наймаються звичайно до шевців за витягачів або ходять по околицях, латаючи чоботи селянам. Такі латачі платять близько 6 з. р. податку в рік.

Загалом угнівські шевці працьовиті, ощадні, люблять порядок і чистоту. Кожний житловий будинок шевця-рільника має мурований комин; всередині і зовні чисто утримується, хоч одночасно він є і гарбарнею, і шевською.

У березні 1889 р. за ініціативою тамтешнього народного вчителя відкрили в Угнові школу шевства, яка має нині швейну машину фірми Гове, різне наряддя й устаткування.

Очолює школу місцевий ксьондз-канонік Козакевич, а щочетверга місцевий учитель Целевич безплатно вчить малюванню, показує, як знімати міру, вчить пошиттю з шкіри на машині і т. і.

По вівторках і п'ятницях спеціальний майстер учить практичного шевства за плату 2 з. р. протягом 6 годин.

Школу відвідують чоловіки віком від 15 до 45. У школі роботу починають, а вдома закінчують і приносять готову для оцінки.

У 1889 році до школи ходило 65 шевців, які викінчили під керівництвом майстра 51 пару закілкованих чобіт. За пару кілкованих чобіт швець одержує від 3,50 до 4 з. р., за добре зроблені від 7 до 9 з. р.

Школа ця могла б, безперечно, піднести шевський промисел в Угнові, коли б одержала постійну підтримку з боку виділу крайового й уряду.

Перші кроки в цьому напрямку вже зроблено. Промислова комісія, дослідивши справу, вирішила, згідно з пропозицією п. Навратіла, вислати одного угнівського шевця на кошти виділу крайового до однієї з крайових гарбарень вчитися гарбарству; пізніше він міг би навчати цього ремесла в містечку. Врешті школа має одержати окремого куратора, що стежив би за відповідним використанням субвенції, яку запропонувала промислова комісія в розмірі 300 з. р. на рік.

Закінчуючи свій звіт, п. Навратіл звертає увагу на неправильне застосування промислового закону до домашнього промислу в Угнові, котрим сповіщає, що староство у Раві вважає угнівських шевців-рільників, що займаються шевством і гарбарством тільки як побічним домашнім промислом, за справжніх промисловців і змушує їх не тільки платити прибутковий податок, а й закладати товариства, хоч вони не є вченими ремісниками і не уповноважені до утримання челядників та учнів.

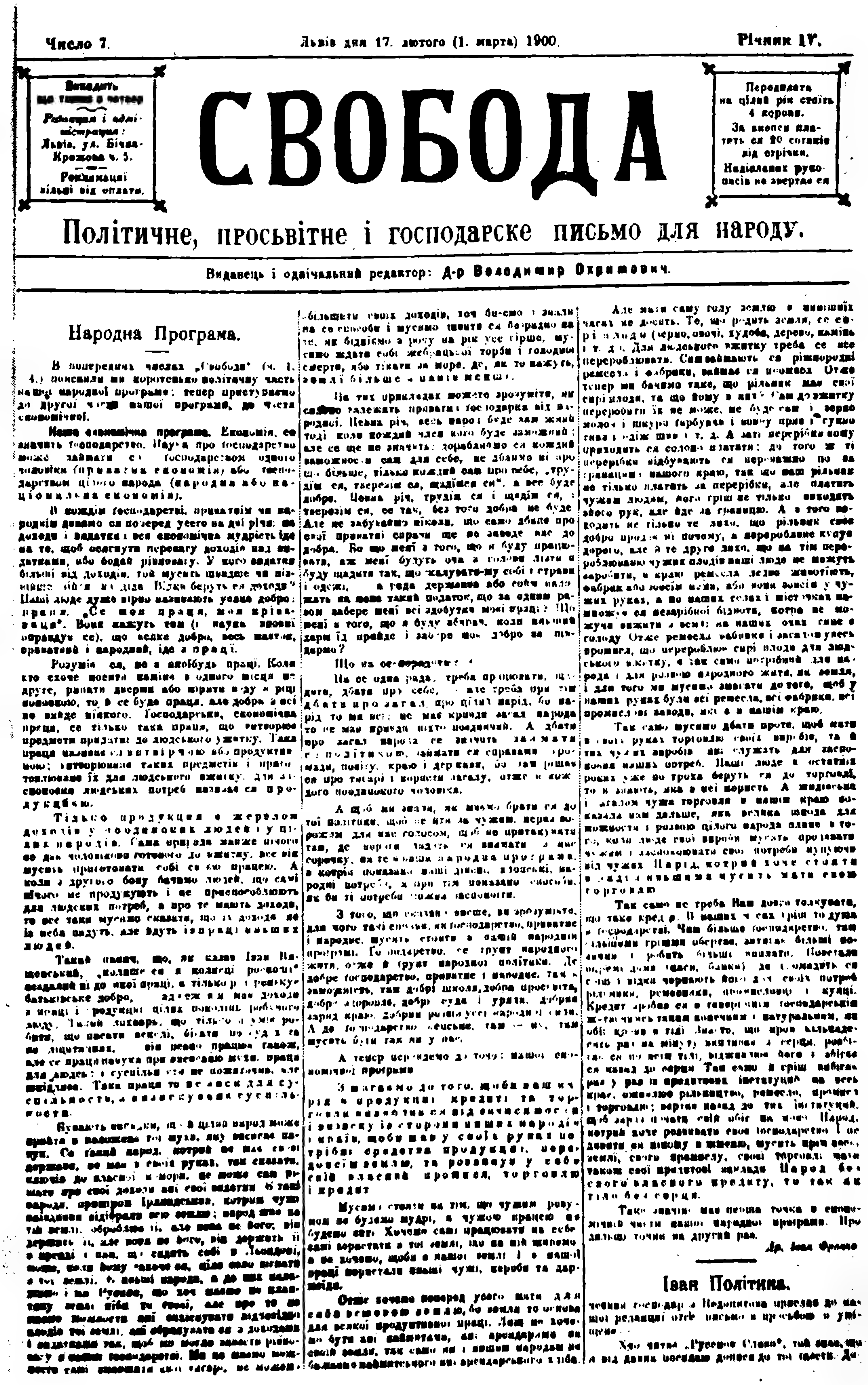

Число 7. Львів дня 17. лютого (1. марта) 1900. Річник IV.

Виходить що тижня в четвер

Редакция і адміністрация: Львів, ул. Бічна-Крижова ч. 5.

Рекламациї вільні від оплати.

СВОБОДА

Політичне, просьвітне і господарске письмо для народу.

Видавець і одвічальний редактор: Д-р Володимир Охримович.

Передплата на цілий рік стоїть 4 корони. За анонси платить ся 20 сотиків від стрічки. Надісланих рукописів не звертая ся

Народна Програма.

Іван Політика.

Перша частина статті І. Франка «Народна програма» в газеті «Свобода» (1900).

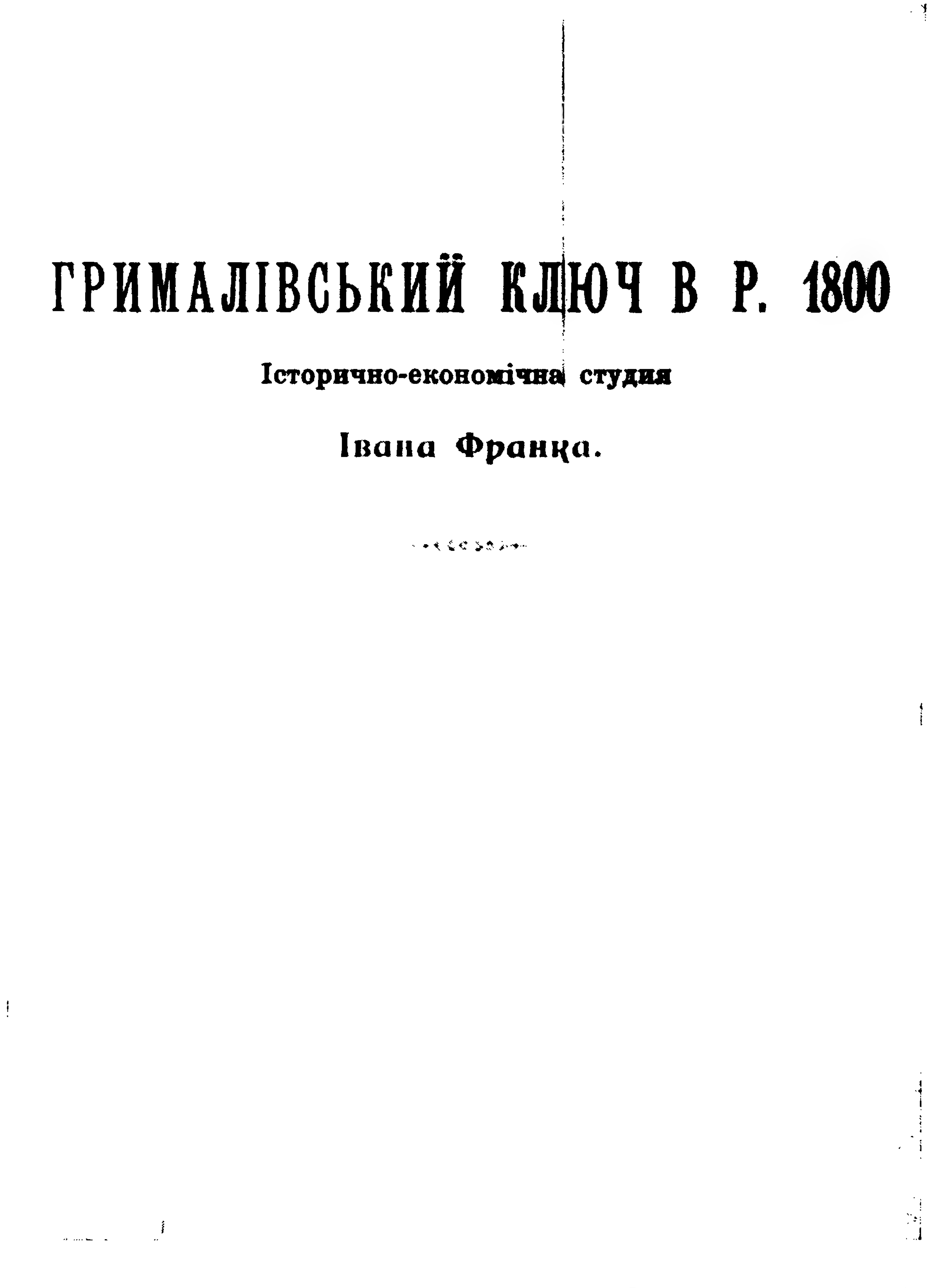

ГРИМАЛІВСЬКИЙ КЛЮЧ В Р. 1800

Історично-економічна студия

Івана Франка.

Титульна сторінка окремого видання праці І. Франка «Грималівський ключ» (1900).

ПИТАННЯ ЖОЛУДКА Й ПИТАННЯ ПРАВ ПОЛІТИЧНИХ

В великій боротьбі за визволення т[ак] зв[аного] четвертого стану, що творить ядро історії XIX в., відрізняємо різні фази та течії, що з різних боків змагають до одної цілі. Думка робучого народу, починаючи від огнистих, але фантастичних мрій та утопій, розвивається ступнево, б'є, як розбурхані хвилі, то в сей, то в той бік противних рядів. Зразу під впливом ідей т[ак] зв[аних] якобінів*, унаслідженних із XVIII в. та від Великої французької революції, здавалося декому, що т[ак] зв[ане] суспільне питання можна полагодити тільки на грунті політичнім. Могутній володар, філософ і філантроп видає наказ і перетворює суспільний устрій відповідно до ідеалу справедливості. Пізніше, коли люди розчарувалися в великих особах, а історична критика розвіяла той німб, яким леґенда окружила велику тінь Наполеона*, повстала інша подібна ідея: група людей, представників «народної волі» так або інакше захапує в свої руки керму правління і переводить реформи в дусі інтересів робучого народу.

Проти тих течій виступив німецький «науковий соціалізм», репрезентований Марксом і Енгельсом, із твердженнями, що питання суспільне — се поперед усього питання економічне, питання жолудка, і тільки на економічнім полі може дочекатися розв'язки. В своїй монументальній праці про капітал Маркс доказує, що історія людства — се властиво історія економічного розвою, а все інше, політика, обичаї, релігія — се властиво тільки «надбудова» на економічній основі, а дуже часто тільки такий або інший вираз економічних інтересів. Тому суспільну боротьбу треба провадити в першій лінії на економічнім грунті; кождий важний здобуток робітників на тім грунті потягне за собою нехибно відповідні здобутки на інших полях. Під впливом тих поглядів розпочав, отже, четвертий стан величезну організаційну працю по цілім світі. Товариства, союзи товариств, спілки, синдикати, палати робітницькі, каси, а також такі бойові засоби, як преса, література, страйки і т. п., — ось оружжя, які витворила собі робітницька верства в тій боротьбі й якими навчилася володіти з подиву гідною витривалістю.

Щоправда, Маркс і його товариші далекі були також від занедбування політичної «надбудови», знаючи добре, що політична організація в наших часах зі своїми органами: армією, поліцією, судівництвом та адміністрацією, — се сила, якою не можна гордувати. Проте, одначе, не з того боку вони надіялися визволу для робітницької верстви, але говорили про якийсь остаточний, майже елементарний переворот*, коли розвій капіталізму дійде до того ступеня, що весь капітал буде сконцентрований у руках нечисленних власників, а цілі маси народу будуть вивласнені та зіпхнені в ряди пролетаріату, але разом із тим зорганізовані та усвідомлені, готові до зреалізування соціалістичного ідеалу. Що й ся концепція будущого розвою грішила деякою фантастичністю, не беручи в рахунок деяких важних сторін людської природи та історичних традицій, се тепер не підлягає сумнівові. Робітницька агітація Лассаля в Німеччині, хоч прийняла теоретичне оружжя, викуване Марксом, була, одначе, подекуди реакцією проти одностороннього акцентування економічних питань у розвої людства*, мала характер у рівній мірі економічний, як і політичний, і витворила кінець кінцем могутню партію соціалдемократичну, якої змагання та ідеали доторкають однаково питань економічних, як і політичних.

На увагу заслугує також хід суспільної боротьби в Бельгії. Коли де виявився тісний і нерозривний зв'язок політики з жолудком, так се власне в тім краю фабричнім і промисловім. Нечисленна верства капіталістів сконцентрувала там у своїх руках не тільки власть економічну, але також політичну. Маси людності та пролетаріату, що двигають усі тягарі політичного устрою, не мають у політиці ніякого голосу. Довгі літа ті верстви домагаються загального голосування, без чого всякі реформові змагання показуються безпідставними. Рівночасно з тою політичною боротьбою йде також завзята економічна боротьба, але також із сильним політичним забарвленням, як се виразно показалося в процесі в Геннегаві.

Отже, ся злука політики з питанням економічних реформ довела в тім краю до таких наслідків, що можуть витворити важний зворот у цілій тактиці робітницької верстви. Досі робітники, хоч розуміли нерозривність питань економічних і політичних, у своїй діяльності трактували їх якось окремо: оружжя, яким боролися на однім полі, не переносили на друге. Тільки на полі економічнім боролися при помочі зібрань, петицій, депутацій та страйків. Тепер зробили крок наперед, і то крок дуже важний. Недавно донесли телеграми, що бельгійські робітники скликають конгрес, якому буде предложений до ухвали проект, аби для виборення загального голосування в Бельгії устроїти в цілім краю генеральний страйк. Думка справді сміла, і ще перед кількома роками назвали би її безумною. Та тепер, коли ми бачили страйки, в яких брали участь не тисячі, але сотки тисяч робучих людей, така думка не видасться неможливістю. Її виконання мало би величезне історичне значення навіть без огляду на те, чи робітники наразі віднесли би побіду чи ні. Робітницька верства перший раз побачила би в своїх руках таке могутнє оружжя та показала би, що може ним володіти та побідити. Можна симпатизувати з тою думкою або й ні, а все-таки не можна заперечити, що вона буде трохи чи не найважнішою історичною подією остатнього десятиліття XIX в.

Друковано в часоп[исі] «Kurjer Lwowski», 1890, ч[исло] 240, із дня 30 серпня. Перекладено дня 14 падолиста 1913.

ПРОГРАМА АВСТРІЙСЬКИХ СЕЛЯН

Рівночасно зі з'їздом майстрів варстатових і промисловців усіх категорій відбулася в Відні конференція селян. Запрошено на неї всіх послів, вибраних чи то до котрого з крайових сеймів, чи до ради державної з курії малих посілостей. Предметом нарад було утворення загального союзу селянського та уложення спільної програми.

Іменем ініціаторів отворив конференцію Стясний, делегат із Чехії. Головою вибрано Штайнінгера з Гобельсбурга, а його заступником Стясного. Штайнінгер, обіймаючи провід, пояснив, що ходить тут о утворення загального селянського союзу зовсім самостійного та свобідного від усяких національних та конфесійних змагань, що має метою відпирати всякі ретроградні заходи.

Про хід конференції подають віденські газети ось що. Референт Стясний представив історію змагань до утворення селянської партії. Змагання Лінбахера* до утворення рільничого клубу розбилися, на думку бесідника, тому, що Лінбахер хотів у одній організації злучити репрезентантів великої власності та малих посілостей, а це оказалося неможливим. Наслідком нової системи орендування дрібних парцель посідачі великої власності, на думку бесідника, зовсім відчужилися від продукційного сільського господарства. «Ті пани, — мовив бесідник, — не жиють серед нас, але займаються тільки тим, що гайнують у містах гроші, тяжко зароблені їх орендаторами. Вони відчужилися від нас не тільки соціально, але також своїми феодальними та ретроградними поглядами та завзятими заходами, діаметрально суперечними з нашим змаганням до рівноправності. Ми розірвані, а селянство, що творить основу держави і про яке держава повинна особливо дбати, має задачу організуватися самостійно». Успішної помочі, на думку бесідника, не можна надіятися від крайових соймів, а тільки від ради державної, і тому організація селян повинна обіймати всю державу. Важна річ тут уложити програму, яка усувала би перешкоди, що випливають із політичних поглядів, із національних ідей та з різнородності культури.

Ся програма повинна обняти чисто селянські відносини. Змагання, ворожі іншим продуктивним верствам, промисловцям і робітникам, треба виключити з програми. Ті верстви потребують селян так само, як селяни потребують їх. При виборах до ради державної треба станути на тім становищі, що всі репрезентанти селянського стану повинні в раді державній злучитися в самостійний клуб послів селянських.

По промові Шрайбера, бургомістра місточка Вальтерскірхен, ухвалено одноголосно утворити союз усіх селян зі всіх коронних країв Австрії.

В дискусії над загальними основами програми промовляв Янда з Чехії за загальним голосуванням і проти мілітаризму, а посол Штайнер за скорим переведенням акції.

Стясний доказував, що земельна власність в Австрії обтяжена чотирма мільярдами довгів, від яких платить 240 мільйонів процентів, хоч загального доходу вона приносить ледве 169 мільйонів. По правді селянин являється нічим іншим, як тільки зарібником у своїх вірителів. Наслідком ненастанного зросту довгів селянин усе своє життя консумує не свій дохід, але саму субстанцію своєї власності.

Як головні основи програми ухвалено:

1) увільнення від податків усіх селянських загород, яких обшир творить minimum удержання;

2) перебрання приватних гіпотечних довгів на рахунок держави;

3) загальне державне забезпечення від шкід елементарних;

4) подільність селянських грунтів і знесення неподільності;

5) політичну рівноправність через заведення безпосередніх виборів із курії сільських громад;

6) заведення прогресивного податку доходового і знесення всіх інших податків — посередніх і безпосередніх;

7) знесення мита й оплат на предмети, потрібні до заспокоєння потреб щоденного життя, й заведення податку на предмети люксусові;

8) продаж солі по ціні коштів продукції;

9) знесення примусу легалізаційного та всіх оплат правних і стемплевих;

10) заведення усного поступування в судах цивільних і мирових або громадських судів для дрібних справ (т[ак] зв[аних] багательок);

11) реформу права приналежності до громад і країв;

12) конверсію всіх державних довгів на один довг, нижче опроцентований;

13) регуляцію етату пенсійного для всіх функціонарів публічних інституцій;

14) зменшення тягаря служби військової через заведення військових вправ для молодіжі і укорочення часу військової служби;

15) розділ державних видатків на коронні краї відповідно до їх засібності (правдоподібно, треба розуміти не «відповідно», а в відворотнім відношенні до їх засібності, аби краї бідніші побирали з державних фондів більші підмоги, ніж багаті);

16) утворення рад крайової культури у всіх коронних краях;

17) удержавнення всіх залізниць і заведення одностайної залізничої тарифи від кілометра;

18) упорядкування наших відносин до Угорщини на основі зрівняння тягарів;

19) управильнення людового шкільництва, особливо по селах, для заспокоєння потреб селянського стану;

20) усунення системи репрезентації інтересів і розділ посольських мандатів відповідно до числа людності.

Вироблення спеціальної програми та скликання загального селянського віча перед виборами до ради державної повірено осібному комітетові, до якого мали бути покликані репрезентанти селян із усіх коронних країв.

Друковано в часоп[исі] «Kurjer Lwowski», 1890, ч[исло] 255, із д[ня]14 вересня. Переклад писано д[ня] 15 й 16 падолиста 1918.

З ПРИВОДУ СЕЛЯНСЬКОЇ ПРОГРАМИ

В ч[ислі] 18 сього часопису подав я програму німецьких і чеських селян, ухвалену на селянськім вічі в Відні. Хто уважно прочитав ті 20 точок, які там ухвалено, той, певно, й сам зміркував, яких важних та корисних порядків домагаються німецькі селяни. Зміркував також, що й тих, що ухвалили ті точки, тисне така сама біда та недогода, як і нас. Але міг вичитати також із тих точок, що німецькі та чеські селяни значно випередили нас у політичнім розвої, задивляються ширше та глибше на загальні справи, ніж наші селяни, а крім справ власної хати, обійстя, громади та повіту, цікавляться далеко ширшими справами цілої держави. Такі точки їх програми, як 12 (заміна всіх державних довгів на один нижче опроцентований), 13 (управильнення пенсій для урядників, аби кождий побирав відповідно до своїх заслуг), 14 (зміни в службі військовій), 17 (удержавнення залізниць), 18 (упорядкування відносин нашої половини держави до Угорщини) і 20 (зміна законів виборчих) показують ясно, що німецькі та чеські селяни дійшли вже до свідомості, що поправа селянських відносин неможлива без основної зміни многих відносин державних і що стара пісенька «трудися, трезвися та щади» добра для катеринки, але не вистарчає для життя. Бо в тім житті справді тисячі й тисячі найрізніших відносин переплетені з собою і впливають на себе так, що, як говорять русини, «верхнього б'ють, а спіднього болить». Чи багато, прим., селянинові поможе щадити, се зн[ачить] урывати собі від рота те, що міг би з'їсти, коли на спільні видатки монархії він мусить платити далеко більше від Угорщини, або коли держава з його праці рік річно платить сотки мільойонів процентів від довгів, що йдуть із краю, і коли вертають до нього, то хіба в формі капіталів, позичених нам знов на лихварські проценти? І що значить, коли наш хлоп, кроваво працюючи, недоїдаючи та недосипаючи, ощадить на рік 10 з[лотих] р[инських], а тим часом сейм, у якім більшість мають інші верстви, сипне йому на голову додатки, престації та нижчу «автономію», держава візьме від нього податки, такси, стемплі, кари, службу військову і т. і., і вся його ощадність щезне, як крапля води на гарячій блясі? Отже, се перший важний знак вищого розвою хлопів німецьких і чеських, що звертаються не стільки проти найближчих, для кождого видимих, але дрібних та маловажних хиб, але стараються дійти до кореня лиха й усунути зло в зароді.

Друковано в час[описі] «Przyjaciel Ludu», 1890, ч[исло] 20, із д[ня] 15 жовтня, ст. 305—306. Переклад писано д[ня] 30 падолиста 1913.

КОНВЕРСІЯ ІНДЕМНІЗАЦІЙНОГО БОРГУ

I

З наближенням моменту, коли сейм має висловитись за чи проти конверсії, дедалі запопадливіше шкребуть на папері різними перами, продукуючи зливу брошур, летючок і статей у цій справі. Від самого початку наша редакція виступила коротко, але рішуче проти конверсії і досі не бачить найменшого приводу, щоб змінити своє ставлення. Навпаки, дуже поважні і компетентні голоси дедалі більше переконують нас у тому, що конверсія індемнізаційного боргу була б для нашого краю некорисною і навіть шкідливою. До таких голосів ми можемо зарахувати брошуру «Деякі зауваження до питання конверсії індемнізаційного боргу, запропоновану панам товариству галицьким сеймовим послам»*, видану у Львові і написану одним із найбільш заслужених і найвидатніших наших послів до державної ради. Із цієї гідної уваги брошури хочемо подати нашим читачам найважливіші розділи, щоб довести, що, висловлюючись проти конверсії, ми керуємося не дріб'язковістю або необізнаністю з крайовими та економічними справами.

Автор брошури на початку своєї праці повідомляє про ряд цифр—обчислень, які висвітлюють сучасний стан індемнізаційного боргу і можливості його погашення. На початку 1891 р. борг обох індемнізаційних фондів (східно- і західногалицького, без Великого князівства Краківського) дорівнюватиме 33 563 250 з. р. Увесь цей борг має бути погашений до червня 1898 р. До того часу проценти від нього становитимуть 6 800 875 з. р. У рахунок цього, згідно з угодою, держава заплатить 14 700 000 з. р., а край, враховуючи повернення авансів — по 325 000 з. р. річно, що надаються від 1 січня 1883 до кінця 1897 р., заплатить

25 564 125 з. р. Це означає, що протягом 7 років край мусив би сплачувати по 3 652 018 з. р. у рік.

В разі проведення конверсії шляхом викупу індемнізаційних боргових зобов'язань крайовою позикою у 4-процентних облігаціях, що мають виплачуватися тиражами у 135 піврічних ратах, справа виглядатиме так: якщо вважати, що емісійний курс тих облігацій становитиме 90 процентів, — саме так їх обчислюють фінансові авторитети, які пропонують конверсію, — то конверсійна позика повинна б становити щонайменше 36 919 575 з. р. Річна амортизаційна рата від тієї позики становила б 1 586 286 з. р. 64 центи. За час амортизації край заплатив би разом після відрахування тих 14 700 000 з. р., які має дати держава, 92 374 348 з. р. У порівнянні з тим, що заплатив би край при теперішньому стані, коштувало б це на 67 810 223 з. р. більше. Ця сума, мабуть, скоріше занизька, ніж зависока, тому що у випадку конверсії боргу не можна було відкладати сплачення передплаченої державою за час від 1 січня 1883 до кінця 1890 р. суми по 525 000 з. р. на рік, яка дорівнює разом 3 875 000 з. р., так що конверсійна позика мусила б становити не 37, а більше 41 мільйона з. р. Однак не будемо говорити про цю можливість, а приймаючи за основу початкові цифри, розглянемо з автором брошури вигідні й невигідні сторони можливої конверсії.

II

В разі проведення конверсії край сплачував би річну частину боргового зобов'язання 1 586 286 з. р. Протягом перших 7 років держава, згідно з угодою, платила б по 2 100 000 у рік; це значить, що амортизаційна частина боргового зобов'язання була б за рік покрита і ще залишалося б щорічно 513 713 з. р., тобто за 7 років було б заощаджено 3 595 993. Цю суму можна б використати частково на погашення крайового боргу 4 200 000 з. р., який виник з виплачуваних державною скарбницею дотацій від 1 січня 1883 до кінця 1890 р. по 525 000 з. р. у рік. Протягом тих 7 років не треба було б краєві додатків на індемнізацію по 26 проц., через що заощаджувалося б 3 354 113 з. р. у рік, тобто разом за 7 років 23 478 791 з. р. Однак це була ощадність чисто рахункова, негативна, тому що крайовий фонд нічого б з неї не скористав, гроші залишилися б у кишенях оподаткованого населення. Правда, за рахунок цього можна було б підвищити крайові податки, але чи на всі 26 процентів?

Автор брошури має рацію, вагаючись у цьому питанні. Крайові податки повинні враховуватись у затвердженому сеймом бюджеті, коли ж вони перевищують рівень, визначений статутом для дій сейму, то на це потрібен найвищий дозвіл. Щоб такий дозвіл одержати, треба обгрунтувати необхідність таких витрат і довести, що мета, для якої заплановані такі витрати, може бути здійснена в термін, визначений для кредиту. Оскільки такий термін становить 1 рік, то зрозуміло, що за цей час не можна буде ані провести такої інвестиції, ані належно обгрунтувати витрат, ані використати на користь краю ці заощадження.

Натомість по закінченню 7 років протягом цілих 60 з половиною років населення повинно буде сплачувати знову амортизаційні частини боргового зобов'язання податками щонайменше по 15 процентів.

Автор брошури рішуче виступає проти розповсюдженого в нас останнім часом принципу, що «до витрат на загальні цілі треба залучати наступні генерації, оскільки і їм ці видатки приноситимуть користь». Так, але помилки і втрати батьків приносять їм шкоду, і ще не доведено, чи конверсія піде кому на користь. Навпаки, «пропаганда конверсії вийшла головним чином із фінансового світу з приводу стагнації фабричних і промислових підприємств. Фінансові інституції вбачали в конверсіях найрадикальніший засіб для вміщення своїх капіталів, а в утворюванні синдикатів для фінансування конверсійних позичок — найлегший спосіб одержання прибутків».

Це означає, що за фразами про піднесення краю, про інвестиції і т. п. люди криють власні інтереси, напихання власної кишені. Автор виступає також проти зловживання порівняннями Галичини з іншими краями, особливо з Угорщиною, самостійною державою, в той час як Галичина — провінція — перебуває у підневільному становищі, набагато гіршому, ніж, наприклад, приватна особа.

Другу невигоду пропонованої конверсії автор вбачає у тому, що разом з конверсією припинилася б гарантія держави і конверсійна позика була б уже виключно крайовою, опертою лише на кредит Галичини, що, як відомо, не такий уже блискучий, отже, й емісійний курс боргових зобов'язань конверсійного боргу, правдоподібно, був би далеко нижчим, ніж 90 за 100. Фінансове виснаження краю, стихійні лиха, постійне одержування дрібних позик, відсутність розвиненої промисловості і ремісництва, тяжкі податки і додатки,— усе це призводить до депресії курсу навіть таких паперів, як боргові індемнізаційні розписки, що котируються нижче за боргові зобов'язання Хорватії і Буковини, як боргові зобов'язання викупу пропінації, що під час емісії одержали курс 88,32 і тільки пізніше підскочили до 93,50 на шкоду краю.

Не треба забувати, що на курс великий вплив має також тривалість терміну сплати. Оскільки боргові пропінаційні зобов'язання, що мають сплачуватися протягом 25 років, досягли такого емісійного курсу, то боргові конверсійні зобов'язання на 67 $^1/_2$ років матимуть курс значно нижчий.

Ось причини, які, на думку автора, промовляють проти конверсії індемнізаційного боргу. Конверсія індемнізаційного боргу у Великому князівстві Краківському ще менш доцільна, а конверсія інших крайових боргів разом з індемнізаційним при ближчому розгляді виявляється просто неможливою. Серед тих боргів на першому місці стоїть пропінаційний борг у сумі 62 200 000 з. р. Оскільки він узятий тільки рік тому під низький процент, то не підлягає конверсії. Інші крайові борги становлять 8 257 309 з. р. і теж не можуть конвертуватися почасти тому, що на це потрібен дозвіл власників боргових зобов'язань, а почасти тому, що їх уніфікація для краю не мала б користі.

Так само рішуче висловився автор брошури і проти часткової конверсії індемнізаційного боргу, схваленої через анкету. Така конверсія, на думку автора, має усі некорисні сторони неконвертування і не дає жодної користі конверсії.

У третій частині своєї брошури автор розглядає деякі проблеми нашого крайового господарства і висловлює влучні та цінні уваги, які заслуговують окремого розгляду. Подамо їх скорочено в наступному номері.

III

Говорити про фінансове господарювання в Галичині — це насамперед і в багатьох інших випадках говорити про дефіцит. Саме з цього і розпочинає свої зауваження автор брошури, яку ми розглядаємо. В чому причина тих постійних недоборів? Автор підкреслює необхідність детального дослідження балансу крайового фонду: «Чи виділ крайовий дотримується ухвали сейму», тобто чи в дозволених межах має кредити, призначені на окремі статті; як виправдовує порушення і чи коштом одних галузей крайового господарства не фаворизує інших? Тільки шляхом вивчення окремих витрат з точки зору їхньої необхідності можна з'ясувати, чи можливі тут які заощадження». Однак і без надто детального дослідження автор говорить про можливість заощаджень по таких статтях: «Насамперед можна було б зменшити витрати для функціонерів і штату постійних та допоміжних службовців. У жодному краю, навіть у Чехії, де виділ крайовий має ширше, більш ускладнене поле адміністративної діяльності, плата за виконання виділових функцій не така висока, як у нас. З уваги на велику кількість службовців, поряд з виділовими, кожному, хто ознайомлений з діяльністю виділу і знає, скільки може зробити дбайливий і здібний службовець, впадає в очі велика кількість службовців рахівничих — постійних і таких, що працюють за добові». Чи натомість апелювання автора брошури «до патріотизму автономних службовців, що безпосередньо працюють для добра краю», не є дещо наївним, чи, може, автор хотів йому надати іронічного відтінку,— цього ми не беремося вирішувати.

«У шляховій справі також можливі заощадження, а саме завдяки децентралізації управління крайовими шляхами, застаріла система яких вимагає виправлення. Уже багато років тому щодо залізниці виділ крайовий пропонував сеймові екскамерування кількох крайових доріг. Більшість проголосувала за цю пропозицію. А тепер мережа залізниць помножилася і ще більше шляхів утратили значення крайових. У справі лікарняних коштів нове законодавство, що регулює відносини робітників, дає можливість значно звільнити край від справді величезних коштів на лікування».

Дуже розумно звертається далі автор брошури до панів економістів, які так багато говорять про потребу інвестицій у Галичині. «Повністю визнаємо потребу, особливо для нашого занедбаного краю, багатьох інвестицій і розвитку промисловості, а особливо освіти як передумови будь-якого поступу». Однак те, що досі про цю справу говорили наші економісти, мало характер наскрізь академічний. Це були гасла, яких не можна заперечувати, але з якими практично нічого не можна зробити. Ми ж бо нічого не чули про детальні плани економічних дій, а тільки на основі таких планів можна було б якісно розділити ті інвестиції і оцінити їх необхідність, практичність і користь. Щоб якась інвестиція принесла країні справжню користь, для цього, на думку автора, потрібні дві речі: по-перше, певний рівень загальної освіти населення, освіти вищої та фахової у робітників, а по-друге, достатній запас матеріальних засобів і заповзятливості самого суспільства. Ініціатива краю, хоч і яка цінна, придасться тут дуже мало. І досі ми видавали значні суми на інвестиції, а яка від них користь? Не можна також говорити, що в нашому краї надто бракує капіталів. У нас є капіталісти, але їхні гроші здебільшого вкладені в папери. Брак ширшої освіти населення і брак заповзятливості — ось два слабких місця в нашому суспільстві. А найгірше, що той брак заповзятливості, те недовір'я заможних людей до промислових підприємств у нашому краю, на думку автора, значною мірою виправдані. Бо що є поштовхом для організації підприємства? Розуміється, не патріотизм, а бажання прибутку.

Однак наші підприємства відстають або занепадають під вагою податків, а саме: автономних, крайових, повітових, громадських і різнорідно конкуренційних, які настільки важкі, що роблять неможливою конкуренцію з продуктами інших провінцій, де набагато нижчі податки, а ми б додали ще — з приводу фіскальної практики, що продукує славнозвісні «квіти фіскалізму», розмір і норму яких звичайно неможливо обчислити і проконтролювати. Чужі продукти виштовхують наших промисловців з виробництва, а якщо край на деякий час звільняє новопосталі підприємства від крайових податків, то цим мало їм допомагає, а сам втрачає джерело збільшення прибутків, тобто закриває собі можливості евентуального зниження рівня податків і створює в краї нову конкуренцію для існуючих ремесел і для промислових підприємств.

Наприкінці автор брошури детально розглядає окремі найважливіші інвестиції у нашому краї.

Регуляція рік входить в обов'язки держави, і без участі або ж навіть дозволу держави нічого в тій справі зробити не можна. Потім змушені конкурувати власники грунтів, які стоять під загрозою, і тільки в третю чергу — край. Однак край видає на регуляцію значні суми, а власники звичайно лишаються в рестанції. Більше, як робить край, не можна від нього вимагати. Зрештою, кошти регуляції усіх галицьких рік становили б за дотеперішніми обчисленнями 32, а на думку автора, певно, більше ніж 50 мільйонів. Конверсія тут майже нічого не допоможе.

Так само і з будовою залізниць. Головні залізниці, стратегічні, ми вже маємо; залізниці побічні можна будувати тільки заради якогось інтересу, отже, насамперед на кошти тих, що мають від цього користь. А де вони? Адже край не може виступати як підприємець або викидати гроші наосліп.

Щодо підтримки промисловості, то й тут уже початок зроблено створенням промислового фонду. Він скромний, це правда, але при розумному господарюванні міг би зробити краєві значні послуги. А до розумного господарювання, на думку автора, належить в першу чергу розуміння, що «підтримка окремих осіб іще мало робить для загального добра».

На думку автора, головну увагу слід звернути на піднесення рівня освіти, на початкове виховання широких мас сільського і міського населення. Але цей пункт, такий важливий, автор залишає без глибшого пояснення, хоч з його висновків створюється переконання, що самої школи, такої, яку тепер маємо, тут замало. А що ж робити, щоб дійти до мети?

СЛІВЦЕ ПРО КОНВЕРСІЮ

В останніх часах так багато говориться в щоденних часописах у Львові та Кракові про конверсію, так горячо накликають до неї одні, а промовляють проти неї інші, що годиться, аби ми й вам, брати селяни, виложили на розум: що се за звір та конверсія й що думати про неї?

Знаєте вже, що наш сейм заключив із урядом угоду щодо сплати т[ак] зв[аного] довгу індемнізаційного, се зн[ачить] того, який тяжів на нашім краї як сплата за знесену панщину. Той довг має бути сплачений до кінця р. 1898. В початку р. 1891 решта того довгу буде ще виносити 33 563 250 зл. р., до чого треба додати 6 800 875 зл. р. процентів, що творить разом 40 364 125 зл. р. Сю суму треба буде платити до р. 1898 річними ратами. Загалом держава протягом тих 7 літ заплатить іще 14 700 000 зл. р., а край — 25 564 125 зл. р. Се зміст угоди, яку заключив наш сейм крайовий.

Поки ще ухвалено ту угоду, піднесли всякі пани, що завідують банками та великими підприємствами, яким усе багато людського гроша перепливає через руки, таку думку, аби наш край, бідний та вичерпаний, не платив у короткім часі таку величезну суму, мало що не 26 мільйонів, але розложив її собі на довші літа та на менші рати. Одні радили розложити сплату того довгу на 40 літ, а інші аж на 67 $^1/_2$, се зн[ачить] на 135 піврічних рат. Можна би се зробити в той спосіб, що наш край затягнув би зараз тепер таку позичку, що сплатив би весь довг відразу в початку 1891 р., а нову позичку сплачував би потім помалу. Се називалось би конверсія, ніби перелицювання довгу короткого й тяжкого на довший, але легший.

Що ж,— скаже, може, не один із вас,— коли можна так зробити, то чому ж би й не зробити? Наш край справді бідний і йому трудно прийде, крім усіх податків державних, додатків крайових, повітових, громадських, шкільних та дорогових платити ще індемнізаційного додатку по 26 кр[ейцерів], а може, й більше від кождого ринського. Але ті з вас, що вже деколи мали який інтерес із банками, певно, зрозуміють відразу, що се справа не така гладка, як би се зразу здавалося. І справді, вона зовсім не гладка. Коли вже ні один кравець задарма не перелицює вам сукману, то перелицювання позички річ дуже коштовна.

Певно, якби наш край міг вийняти зі своєї кишені тих 26 міл[ьйонів] і сплатити відразу решту довгу, то се було би найліпше, бо ощадив би собі кілька мільйонів процентів. Але наш край не має своєї каси, своїх фондів, нічого, крім тої бідної хлопської та народної кишені, до котрої щороку мусить сягати глибше та глибше. Отже, гроші на таку конверсію мусить позичити в банках і у людей, що мають гроші до розпорядку.

Така позичка робиться трохи інакше, ніж коли в селі сусід позичає в сусіда. Край видає паперові обліги (зобов'язання); за посередництвом банків ті обліги пускаються в курс у краю, продаються в цілій державі або й поза її границями, а одержані гроші, се, власне, затягнена позичка, бо продані обліги треба потім рік річно сплачувати, а то капітал і проценти. А що в однім році тільки невелика часть тих облігів може бути сплачена, отже, на решту наростає процент на процент, так що з усього робиться сума далеко більша від тої, яку осягнено з розпродажі облігів.

Але се ще не все. Візьмемо так, що обліги позички виставлено кождий на суму 100 зл. р. Чи думаєте, що можна буде продати їх справді по 100 зл. р.? Де там! Недавно видав наш край такі обліги на сплату пропінації і продавав їх ледве по 88 за 100 зл. р. Се зн[ачить] на кождій сотці тратив по 12 зл. р., бо сплачувати треба буде потому не 88, але 100. Отже, страта на однім мільйоні виносила би вже в самих перших днях по розпродажі облігів 120 000 зл. р., або загалом на 26 міл. 3 120 000 зл. р. Але й се не все! Адже ж банки не візьмуть задарма на себе переведення такої позички, але мусять загорнути собі дуже порядну провізію. Се значить, аби покрити довг у сумі 26 міл., треба би затягти протягом 67 $^1/_2$ літ оплачувати позичку в сумі щонайменше 37, а може, й до 40 міл. Коли приймемо найкрайнішу цифру 37 міл., то в такім разі після обчислень процентових мусив би наш край протягом 67 $^1/_2$ літ платити річно по 1 586 000, се зн[ачить], за весь той час видав би 92 374 000. Виходить із того, що наш край, заплативши 26 міл. довгу, мусив би ще заплатити 67 $^1/_2$ міл. за конверсію. А се зн[ачить], що замість великого обтяження через 7 літ мали би ми мало що менше обтяження по 15 кр[ейцерів] (від кождого ринського) протягом 67 $^1/_2$ літ, се зн[ачить] лишили б ми той тягар іще своїм дітям і внукам як дорогу, і то дуже дорогу пам'ятку панщини.

Але, може, були би за те якісь інші користі з тої конверсії? Панове від банків та від великих капіталів, що з тої конверсії можуть витягти найбільше зисків, говорять довго та широко про ті користі. Та ми можемо без вагання сказати, що все те миляні баньки, бо ж із позичених грошей край не мав би нічого ані на один рік, але мусив би все зараз віддати на викуп індемнізаційних облігів, а зниження індемнізаційних додатків не було би зовсім таке велике, аби край міг відітхнути свобідніше. Тому ліпше було би потерпіти ще тих 7 літ і мати вільні руки, ніж накидати тягар на будущі покоління.

Друковано в часописі «Przyjaciel Ludu», 1890, ч[исло] 22, із д[ня] 15 падолиста, ст. 338—340. Переклад писано д[ня] 30 падолиста 1913.

СПІЛКИ РІЛЬНИЧІ

В мові троновій, яку виголосив цісар при отворенні ради державної, були висказані також ось які слова: «Правительство лагодить внесок, щоби піднести спілкову організацію селянського стану і тим способом зробити один крок дальше до скріплення відносин сеї так важної і численної части людности!» З сих слів виходить, що правительство лагодить якийсь проект устави, котра, очевидно, буде мати на цілі злучувати селянство в якісь товариства і спілки і тим способом підносити його. Але як се має бути зроблено, коли ся устава прийде до ради державної і кого розуміє правительство під назвою «селянство», сього ще не знати.

Найближчою до правди є та догадка, що правительство хоче для рільників потворити палати рільничі, подібні до тих, які тепер мають купці і промисловці, а може, де в чому подібні й до французьких «синдикатів рільничих». Синдикати ті головно дбають о те, щоби вивідуватися, як де стоїть рільництво в цілім краю і боронити його інтересів, виєднувати рільникам кредит, посередничити межи ними а великими купцями, щоби усувати гендлярів, що вроздріб скуповують від рільників їх вироби і продають великим купцям і т. д. О всіх тих справах синдикати нараджуються, а в разі потреби подають свої ухвали правительству до виконання. Синдикатів таких є у Франції 888. Подібне завдання мають у нас палати торговельно-промислові, котрі надто вибирають від себе по одному послові до ради державної. Коли б справді правительство думало завести такі організації рільничі, то вже тепер, напевно, можемо сказати, що для наших дрібних рільників із сього вийшла би дуже невелика або й зовсім ніяка користь, бо, очевидно, в таких палатах мали би верх великі рільники, дідичі, жиди і шляхта, так само як в палатах торговельних мають верх великі купці та багатирі, а не дрібні ремісники. Значить, ті палати рільничі скріпили би ще вплив великих посілостей на шкоду дрібних, причинились би до скорішого зубожіння і упадку наших хліборобів. Проти такої устави наші посли в Відні повинні рішуче виступити а домагатися державної підмоги для таких організацій рільничих, котрі би могли надавати чимраз більшу силу дрібному селянству і тій сільській бідноті без кола і двора, котра своєю працею піддержує властиво велику, а почасти й дрібну власність. Палати рільничі, засідання, наради та меморіали для сеї цілі не вистарчають. Тут треба конче подати від організації економічної по громадах, довести всюди до ладу насамперед ті організації, які вже є: каси позичкові, зсипи збіжжя, склепи громадські і позаводити нові, котрі би держали в своїх руках продаж виробів селянських (збіжжя, яєць, прядива, молока і омасти) і користі з неї повертали для громад.

Для надзору над тими справами повинні бути засновані центральні органи крайові у Львові і Кракові; правительство і край повинні достарчати їм фондів на відповідне розвивання тих організацій по громадах. Далі повинні бути з грошей крайових і державних утворені спеціальні фонди для закупування грунтів, виставлених на ліцитацію — чи то дрібних, чи великих і для переводження комасації дрібних парцель селянських в більші фільварки, на котрих би селяни при помочі краю і держави могли заводити спільне, уліпшене господарювання. Відповідно до того повинні бути устроєні й школи рільничі, котрі, хоч удержувані коштом крайовим, не приносять тепер для дрібного рільництва ніякісінького пожитку. Все те повинно правительство зробити для піддвигнення дрібної, а властиво для витворення в нашім краю середньої, але гуртової господарки рільної. Велике господарство має у нас від 1845 року своє «ц[ісарсько]-к[оролівське] товариство господарське», котре від р. 1868 побирає державні запомоги грошові,— значить, осібного органу для оборони своїх інтересів не потребує. Щонайбільше можна би домагатися, щоби ті товариства рільничі центральні, два з великої, а два з малої посілості, висилали від себе по одному послові до Відня до ради державної. В такім дусі, думаємо, повинні би посли наші у Відні промовляти.

РОБІТНИЧІ ВІДНОСИНИ В ГАЛИЧИНІ

I

Перед нами найновіший звіт промислового інспектора п. Навратіла про стан галицької і буковинської промисловості за інспекційний 1890 рік. За той рік інспектор відвідав 514 промислових підприємств, з них — 460 в Галичині і 54 на Буковині. Переважну більшість тих підприємств він відвідав тільки 1 раз, 14 — двічі, 2 — тричі, а 1 — чотири рази. У недільні дні він побував на 6 підприємствах, до трьох заїжджав уночі. Із 514 відвіданих промислових підприємств 298 було без моторів, 188 мали парові мотори, 90 — водяні мотори і 3 — газові. Працювало в них 15 787 робітників, в тому числі 12 797 чоловіків і 2990 жінок. Число дітей віком 10—14 років, які працюють на промислових підприємствах, відвіданих інспектором,— незначне (разом близько 20). Однак не слід думати, що подані цифри показують усю промислову діяльність і робітничу статистику нашого краю. Наскільки відомо з інших цифр, діяльність п. інспектора охопила ледве десяту частину промислової праці в нашому краї. Отже, те, що сказано про десяту частину, може зовсім інакше виглядати в інших дев'яти десятих частинах. Сам п. інспектор говорить, що минулого року особливу увагу він звернув на відвідування дрібних промислових підприємств, з яких за допомогою свого асистента п. Кремера відвідав 230. Крім відвідування підприємств, того року він вирішив 1852 письмові справи, на 512 більше, ніж попереднього року. У числі тих справ було 117 донесень до намісництва про нестачі та недоліки, які помічено в окремих закладах. Число тих донесень було менше, ніж попереднього року, а це тому, твердить п. інспектор, що стосунки на промислових підприємствах трохи поліпшились.

Про те поліпшення дещо інше уявлення дає наступний розділ, який ми тут наводимо дослівно:

«З тими донесеннями кояться дивні речі. Згідно розпорядження цісарсько-королівського намісництва від 16 серпня 1889 р., після кожного донесення промислового інспектора має проводитися розслідування урядовою комісією. Часто таке розслідування не відбувається, оскільки промислові власті не мають під рукою експертів, а в зв'язку з тим, що треба витрачати кошти, не хочуть їх запрошувати з інших місць. Навіть у випадках, коли комісійне урядове слідство проводиться і виноситься вирок, теж, на жаль, дуже часто справи залишаються без наслідків. Таким чином, виходить, що промислове підприємство роками ведеться вкрай погано, а інспектор, незважаючи на всі зусилля, не може з ним дати ради. Якщо б намісництво час від часу на подані до нього скарги не вживало енергійних заходів, то справи були б ще гірші».

Не дивно, що при такому стані речей число донесень зменшується; безплідне переливання з пустого в порожнє повинно нарешті надокучити навіть п. промисловому інспектору.

Робітники неодноразово звертались до п. інспектора зі скаргами. Найчастіше це робили львівські робітники, яким найлегше з ним порозумітися усно. Об'єктом скарг були звичайно суперечки про плату і те, що роботодавці не хотіли видавати робітникам робітничих книжечок. Звичайно, особисте втручання інспектора приводило до задовільного результату, хоч і не завжди. У випадку, коли особисте втручання інспектора не дає позитивного наслідку, робітники бувають зовсім безпорадні, тому що в Галичині немає ані промислових судів, ані мирових колегій; мирові суди в товариствах звичайно не функціонують, а промислові власті дуже часто не надають скаргам робітників відповідного значення. В результаті цього робітник, позбавлений засобів існування і не усвідомлюючи своїх прав, потрапляє в скрутне становище, коли йдеться про домагання своїх прав урядовим шляхом, порівняно з підприємцем, який має далеко вигідніше матеріальне становище.

Переходячи до страйків, які мали місце в його окрузі за минулий рік, п. інспектор згадує такі: пекарів, сажотрусів і столярів у Львові, робітників трьох прядилень вовни і однієї фабрики машин у Бяльському повіті, а також робітників однієї прядильні вовни у Живецькому повіті. Усього страйкувало 1198 робітників протягом 65 днів, а плата, яку втратили страйкуючі за цей час, становила 11 000 з. р.

Причиною страйку пекарів була вимога відпочинку у неділю; в інших страйках ішлося про підвищення плати. Обидва львівські страйки зазнали невдачі, інші скінчилися незначною вигодою робітників. Львівські робітники поводилися зразково. Перед страйком вони оголосили, що працюватимуть лише в дні, передбачені контрактом, і не допустили жодних порушень. Про страйки в Бяльському і Живецькому повітах п. інспектор довідався лише з газет, бо промислова влада про це його не повідомила. Страйки ці закінчилися після втручання самої промислової влади. Тут також не було жодних заворушень. Сумні випадки в Бялій, які під кінець квітня привели навіть до кривавої катастрофи, не мали з тим страйком нічого спільного.

II

Переходячи до питання про стан приміщень для майстерень, п. інспектор підкреслює, що особливо у дрібній промисловості майстерні далеко не завжди відповідають вимогам чистоти, освітлення і свіжого повітря. Однак найгірше те, що з причин економічних цьому нічим не можна зарадити. Більше того, навіть у тих небагатьох дрібних промисловців більших міст, які мають добробут, майстерні звичайно розташовані у зовсім непристосованих приміщеннях. Насамперед це стосується підприємств, які виробляють продукти споживання, а саме — пекарень, які завжди мають жалюгідний вигляд, про що йшлося в попередніх звітах і в опублікованому нами обіжнику. Те саме стосується цукерень, закладів маринування російських сардинок, малих броварень з ручними моторами, закладів по виготовленню содової води, які звичайно називають фабриками. Дуже брудні ковальські майстерні, слюсарські і шевські. До закладів праці треба зарахувати також бойні, які здебільшого обладнують і утримують громади. Їх обладнання, не виключаючи навіть столиці краю, є — коли вжити найделікатнішого вислову — дуже незадовільне. Виняток становить краківська бойня, обладнана зразково. Останнім часом такі бойні обладнано в Тарнові і Перемишлі, і кожного разу вони повністю відповідали одержаній від намісництва інструкції.

Переходячи до питання про робочі приміщення на фабричних підприємствах, п. інспектор зазначив, що тут багато змінилося на краще завдяки його втручанню і згоді підприємців. Це насамперед стосується фабрикантів у Бялій і фабрик ерцгерцога Альбрехта в Живецькому повіті, які з гідною пошани готовністю задовольнили вимоги п. інспектора. Поруч з ними п. інспектор називає фабрику деревних матеріалів братів Фіалковських у Чанці та фабрику паперу фірми Берначик, Шредер і т. п. в Заболотті. Ці два підприємства, які тільки минулого року стали до дії, влаштовані зразково. Що ж до багатьох інших фабрик, яким інспектор робив закиди раніше, то в них немає жодного поліпшення. Так, наприклад, у львівських броварнях і на промислових підприємствах Коломийського повіту, а також у гарбарнях існує нелад. Те саме можна сказати про фабрики паперу, власники яких не роблять ані дезинфекції ганчір'я, ані не хочуть влаштувати відповідну вентиляцію у магазинах, що правлять за склади для ганчір'я.

Не може п. інспектор дійти до згоди також з мельниками, від яких вимагає, щоб ззовні приміщення мали залізні сходи для протипожежної безпеки. Мельники протестують, незважаючи на кількаразові вказівки намісника і міністерства на користь інспектора.

На нафтоперегінних заводах в Горлицькому повіті умови праці значно поліпшились, за що в першу чергу треба завдячувати староство. Натомість інакше маються справи у Східній Галичині, особливо в Коломийському повіті, де інспектор безуспішно веде війну з нафтовиками. Про те, що вимоги інспектора до них не були безпідставні, свідчив такий факт: у Коломийському повіті, де при створенні нафтових заводів, незважаючи на енергійне втручання п. інспектора, зовсім не бралися до уваги його розпорядження, два такі підприємства згоріло. Під час першої пожежі загинув один робітник, другий же помер внаслідок опіків. Під час другої пожежі ніхто, правда, не загинув, але вона набрала таких величезних розмірів, що тільки завдяки щасливому збігові обставин ніхто не загинув і не одержав тяжких пошкоджень.

Всюди на тартаках запроваджено засоби безпеки, необхідні для здоров'я робітників. Натомість на фабриках сірників цими правилами нехтують «внаслідок пасивності робітників і підприємців, а також недостатнього нагляду властей».

Кожного мусить здивувати факт, що п. інспектор у своєму нинішьому звіті зовсім не згадав про обладнання фабрик і шахт у Бориславі й взагалі у Дрогобицькому повіті. Здається, що взагалі він махнув рукою на цей повіт, оскільки жодним словом не згадав тієї нашої Каліфорнії.

Важливу галузь крайової промисловості становлять гуральні. Пан інспектор вважав спочатку, що вони підлягають його владі. Однак намісництво пояснило йому, що всі гуральні Галичини, за винятком двох, є рільничими підприємствами, не підлягають промисловій інспекції, й інспектор перестав їх відвідувати.

III

Велич економічного розвитку має свій зворотний бік, а саме, вона звичайно окуповується сотнями людських жертв, що їх, як правило, відносять до стереотипної категорії «нещасних випадків». Цьому присвячується маленький, але змістовний розділ у звіті промислового інспектора (1890 р. до його відома доведено 387 випадків, з яких тільки про 201 повідомлено промисловою владою). Про 98 випадків — про них промислова влада не повідомляла п. інспектора — він дізнався від інституції соціального забезпечення робітників на випадок нещастя, або — за словами п. Удаловича — «карколомної каси», що, виявляється, виконує, крім свого безпосереднього обов'язку, ще й статистичну контрольну функцію. Нарешті, з газет інспектор довідався про 4 випадки, а під час інспекційних подорожей констатував ще 84 випадки, про які більш ніде не було жодного повідомлення.

У числі згаданих вище 387 випадків 302 було тяжких, з них 27 закінчилося смертю. Найбільше, 143 випадки, трапилося у деревній промисловості на тартаках, де загинуло 3 особи; далі, при деревообробних машинах (які підгалузі треба під цим розуміти, п. інспектор не вказує — здається, він має на думці токарні — Ред.) сталося 52, при маніпулюванні колодами і тертицями — 70. Випадки, що так часто трапляються при колодах, виникають з тієї причини, що підприємці не хочуть придбати домкратів для піднімання колод. Тому робітники мусять користуватися спеціальними баграми, мало придатними для такої маніпуляції, і часто наражаються, як і свідчить статистика, на небезпеку.

Промислова галузь, в якій найбільше трапляється нещасних випадків — це виробництво металевих товарів. Тут стався 71 випадок, у тому числі два смертельні, 29 пошкоджень пальців, 7 випадків більш-менш серйозного пошкодження очей. Поранення пальців мало місце переважно через недостатність захисних пристроїв при шестірнях машин; причиною пошкодження очей було відскакування металевих уламків.

При виготовленні предметів споживання трапилося 48 випадків, у тому числі 7 смертельних, що виникали в основному внаслідок опіків від недостатнього забезпечення при казанах з киплячою рідиною. На підприємствах по виготовленню содової води стався один смертельний випадок від того, що тріснув мідний резервуар з содовою водою.

У хімічній промисловості нараховано 30 випадків, в тому числі два смертельні і 7 опіків на нафтових фабриках.

У будівельній промисловості мали місце 42 випадки (4 смертельні), в тому числі 22 падіння робітників з риштувань, 10 випадків пошкодження внаслідок падіння якогось предмета. Усе це сталося через погане риштування, і намагання п. інспектора довести цю справу до якогось ладу, лишилися безрезультатними.

До звіту про нещасні випадки п. інспектор додає короткі зауваження про «карколомні» каси, які тільки за деякими винятками виконують свої обов'язки правильно. Нарікає п. інспектор лише на те, що при багатьох дрібних ручних роботах, де, як правило, трапляються нещасні й навіть смертельні випадки, закон не зобов'язує підприємців страхувати своїх робітників на тій підставі, що ті ручні роботи ведуться без парових котлів і моторів. До таких ручних робіт причетні: сажотруси, асенізатори, ковалі, слюсарі, а також робітники дрібних броварень, фабрик содової води та друкарень. Пан інспектор стверджує, що обов'язок страхування робітників повинен стосуватися і цих закладів. Власники тартаків також не подають на страхування робітників, які у лісі рубають та возять дерева. Робиться це під приводом того, що йдеться не про працю промислову, а лісову маніпуляцію. Таке тлумачення п. інспектор вважає безпідставним і настоює на страхуванні цих робітників саме тому, що під час подібних маніпуляцій трапляється багато нещасних випадків.

Цей розділ звіту закінчується увагами про професійні хвороби серед робітників, а також про страхування на випадок хвороби. Щодо професійних захворювань серед галицьких робітників п. інспектор не може подати жодних даних, оскільки навіть каси для хворих не ведуть докладних реєстрів хвороб, а вони зобов'язані це робити.

Страхування робітників на випадок хвороби в Галичині має справді плачевний вигляд. Повітові каси хворих, за винятком лише більших міст, існують хіба що на папері; вони або не функціонують, або діють так, що хворий робітник зовсім не впевнений в одержанні допомоги, яка йому належить за законом. До того ж підприємства звичайно розміщені далеко від каси; минає час, поки правління каси дізнається про хворобу робітника.

У дрібній промисловості або зовсім немає товариських кас для хворих, або вони організовані не так, як того вимагає закон. Не існує також ніде кас для ремісницьких і промислових учнів. Тільки за останній час спілки ковалів, коновалів і стельмахів у Львові заснували таку касу виключно для учнів.

Нарешті п. інспектор повідомив, що робітники — члени повітових кас хворих — неодноразово скаржилися йому на лікарів.

IV

Минаючи не так важливі зауваження п. інспектора про робочий час і відпочинок робітників, про оголошення і виконання правил внутрішнього розпорядку для робітників на фабриках і в майстернях, — тут інспектор констатує панування халатності і недбальства, — переходимо до старанно опрацьованого розділу про учнів та робітників промисловості.

Щоб дати освіту термінаторам, у Галичині 1890 р. засновано, крім існуючих раніше, ще 4 нових школи — усі в Західній Галичині, а саме: в Старому Сончі, Яслі, Вадовицях і Бохні. Однак загальна кількість учнів у тих школах зменшилася: якщо в 1889 р. їх було 3255, в 1890 р. — тільки 3128.

Учні і термінатори лише у виняткових випадках мають робітничі книжки. Інспектор констатує, що ще ніколи йому не доводилося у робітничій книжці малолітнього робітничого помічника бачити прізвище і місце проживання законного опікуна того помічника, а також його дозвіл на вступ у службові або допоміжні зв'язки, записи про закінчення шкіл, ступені одержаної в них освіти.

Згідно з § 98 промислового закону час навчання ремеслу на фабричних підприємствах не може бути коротшим за два і довшим за чотири роки. Щодо цього в Галичині панує повна довільність, навіть у статутах деяких ремісничих корпорацій чітко встановлено, що час навчання ремесла може бути довший за 4 роки. (Нагадуємо, що під час страйку пекарів у Львові нам представлено декількох літніх робітників, які все ще фігурували як термінатори; один з них термінував уже 16 років!)

Часто трапляється, що майстер, який під час укладання термінаторського контракту зобов'язався на свої кошти підготувати учня, після закінчення визначеного терміну відмовляється заплатити належну таксу. І тому, що корпорація без тих такс не хоче термінаторові видати свідоцтво, незаможний термінатор мусить вчитися у майстра доти, доки той не захоче заплатити визначену статутом таксу.

Згідно з відповідними рішеннями корпораційних статутів правління корпорації може не видати учневі свідоцтва в тому випадку, якщо він згідно з правилами § 75 промислового закону не відвідує школи. Ця постанова була б дуже добра, оскільки, таким чином, учні-ремісники, які в Галичині аж надто часто не вміють ні читати, ні писати, змушені були б вивчати шкільні науки. В дійсності правління використовує це право тільки на шкоду учням. Доки термінатор вчиться у майстра, правління корпорації зовсім не цікавиться тим, чи відвідує учень школу, чи виконує майстер свій обов'язок і посилає учня у школу. А буває й так, що майстер не тільки не посилає учня у школу, а навіть забороняє йому її відвідувати. І коли надходить час видання свідоцтва, правління корпорації озброюється всією суворістю закону і вимагає шкільних свідоцтв. Внаслідок цього бідний термінатор має покутувати за провину майстра і лишатися в нього довше, часто в дуже важких умовах.

Згідно з § 98 промислового закону власники промислових закладів можуть мати учнів тільки в тому випадку, якщо вони самі або їхні заступники мають такі знання зі своєї спеціальності, щоб, згідно з правилами, могли навчити учнів виконувати ремесло. Тим часом на фабричних промислових підприємствах, особливо на фабриках машин, ні промислові підприємці, ні їхні заступники, які можуть бути навіть дуже здібними машиністами й освіченими техніками, не мають достатніх спеціальних знань, щоб навчити ремісників цього фаху. Учень, який працює на такому промисловому підприємстві, не навчиться тут відповідного ремесла, а тільки опанує окремі операції. Цей закид п. інспектора спрямований не проти підприємців і їх заступників, а проти самого закону, який намагається сучасну промисловість з її величезними розгалуженнями втиснути в рамки середньовічного цехово-корпораційного законодавства. Внаслідок такого підходу і за звичаєм, який практикується, коли на таких підприємствах учням надають звання підмайстра і свідоцтво спеціаліста даної галузі (після сплачення належних внесків!), зростає, на думку п. інспектора, загін нездарних челядників і майстрів, які роблять промислову і ремісницьку халтуру.

Оскільки люди, які займаються домашнім промислом, також платять прибутковий податок і закон вважає їх промисловими підприємцями, вони мають право навчати своїх дітей того промислу і навіть надавати їм звання підмайстра. Корпорації домашнього промислу також мають право видавати свідоцтва спеціаліста. А тим часом у домашньому промислі такі ремісники, власне кажучи, не знають свого фаху, працюють за прадідівськими методами і не мають жодного поняття про поступ техніки в даній галузі, отже, незважаючи на найщиріші бажання, не можуть своїх учнів-синів навчити того, чого самі не знають. Хлопець з такими рудиментарними знаннями одержує свідоцтво спеціаліста і йде до міста як челядник із званням, а там мусить працювати як поганий робітник за мізерну плату. Його робота погана і дешева. Отже, фахово освічений челядник зазнає шкідливої конкуренції, а що погані вироби не швидко знаходять збут, то й підприємство втрачає таким чином кредит і заробіток, що чималою мірою стає причиною повільного занепаду ремесла.

Дуже часто прийом малолітніх учнів відбувається не на основі окремої угоди, як цього вимагає закон; нерідко таку угоду зголошують до корпораційного правління не зразу після прийняття учня в науку, а далеко пізніше, через рік або й більше. Якщо з будь-якої причини перед зголошенням до корпорації або до громадської влади умова між майстром і учнем (або його правним опікуном) розірветься, то учень втрачає відбутий у майстра і не зголошений до корпорації час навчання, оскільки новий майстер дуже рідко погоджується той час визнати і зарахувати.

V

Учні у пекарнях працюють по декілька років і не можуть діждатися звання підмайстра: пекарі називають таких пекарських помічників наймитами, незважаючи на те, що вони виробляють тільки печиво і постійно виконують саме цю роботу. А робиться це тому, що такий пекарський помічник хоч і навчився пекарської справи і добре знає її, але не має свідоцтва, тому не може вимагати за свою працю плати челядника зі званням підмайстра. Все це спричиняє до того, що справжній челядник не так швидко може знайти собі роботу, оскільки для майстра він задорогий. Натомість майстри вміють тримати наймитів на прив'язі тим, що хоч виразно і не відмовляють їм перевести у підмайстри, але водночас дають зрозуміти, що після того, як вони стануть підмайстрами, не будуть їх у себе довше тримати. Оскільки правила § 99 промислового закону (пункт 5) зовсім не виконуються і погоджені умови не записуються до робочих книжок, неможливо проконтролювати, чи майстри виконують правила цього параграфа, тобто чи справді складено згідно з правилами окрему угоду, коли приймали учня; тому підприємець може в цій справі вигадувати інспекторові все, що йому заманеться.

Якщо у багатьох випадках умова не доведена до відома ані начальства корпорації, ані громадської влади, немає жодної можливості дізнатися про те, на який час прийнято термінатора і скільки часу він насправді практикує. Таким чином, дуже часто, якщо майстер, не виконавши § 99 промислового закону, вмре або за якоїсь іншої обставини розірве умову, термінатор та його правний опікун, як це звичайно буває, не вміють відстояти свої права і термінатор втрачає цілі роки, віддані на навчання. За таких умов учень деморалізується, втрачає бажання працювати, стає людиною шкідливою для суспільного порядку.

Роботодавці переважно зовсім не турбуються про фахову підготовку учнів і навіть зменшують потрібний для цього час, використовуючи їх до інших послуг. Учні не тільки виконують хатню роботу, яка узагалі не належить до ремесла, для працедавця, для його сім'ї і навіть для челядників. Більше того, іноді майстри не вчать учня усіх видів робіт його фаху, залучаючи його тільки для допоміжних робіт і ремонту; в такому разі, зрозуміло, учень має мало можливості навчитися ремесла. Отже, буде з такого учня поганий робітник, якому нелегко знайти заробіток, оскільки майстер матиме з нього більше шкоди і клопоту, ніж користі.

Неповнолітній учень або зовсім не має з боку роботодавця жодного нагляду щодо моральності, або той нагляд дуже недостатній. Ще менше турбує роботодавця, чи буває учень у церкві або школі. Взагалі на відвідування учнями школи роботодавці дивляться дуже неприхильно: учень, який навчається в школі, повинен раніше виходити з майстерні, а в майстерні нема кому прибрати. Останній аргумент у майстрів звичайно такий: я сам не вчився у школі, то й учневі непотрібно. Тільки деякі майстри визнають необхідність і потребу навчання учнів у школі, і вже вони стежать за цим як слід. Звичайно це майстри освічені, з розвиненим почуттям людяності, вони дбають про честь свого стану, в учневі вбачають свого майбутнього товариша, а тому ставляться до нього людяно, дбають про нього, як належить чесним громадянам.

VI

Продовжуючи свої цікаві зауваження про ремісницьких і промислових учнів, п. інспектор пише: «Учнів часто б'ють як майстри, так і домочадці та челядники, — на жаль, серед ремісничого класу ще часто трапляються грубі натури. Нерідко учнів використовують замість тяглових тварин і наказують їм возити важкі речі: вони возять сировину з місця закупки до майстерні, розвозять вироби замовникам.

Учні, які мешкають у домі майстра, дуже рідко мають задовільні умови для спання. Здебільшого вони сплять у вологих підвалах або на піддашшях, у тісних темних комірках чи в майстернях. Сплять на підлозі, на робочих столах, на гнилій соломі або стружках навіть без постелі.

Взимку ті приміщення або зовсім не опалюються, або опалюються дуже мало. Дуже часто 2—3 учні сплять в одному ліжку. В пекарнях вони сплять на мішках з борошном, на печі або на дошках, на яких звичайно вкисає тісто.

Скрині для одягу, умивальники для неповнолітніх допоміжних робітників вважаються справою зайвою, і ті бідолахи бувають звичайно дуже неохайні, вмиваються і розчісуються раз на тиждень — християни в неділю, євреї перед суботою. Якщо учень одержує від майстра вбрання, воно дуже нужденне; влітку вони бігають босі, взимку не захищені від холоду. Усе це порушення § 100 і 74, пункту 4 промислового закону. Кожен може переконатися, що при такому вихованні і ставленні до молодих хлопців, особливо коли з дому вони не винесли нічого хорошого, з них вийдуть нездарні, неморальні і фізично слабкі робітники, які з часом стануть такими ж майстрами і громадянами.

Майстри не виконують також § 101 промислового закону, виганяючи учня ще перед закінченням законтрактованого строку; це залежить виключно від настрою майстра або пані майстрової.

§ 104 промислового закону постановляє, що коли припиняється навчання, майстер повинен видати учневі свідоцтво за час відбутого навчання, засвідчити його поведінку за той час та рівень набутих ним знань у ремеслі. Основний зміст цього свідоцтва має бути записаний до робочої книжечки і затверджуватись місцевими поліційними властями без оплат і гербового збору. Тих постанов закону жоден майстер не виконує. Причина звільнення учня з навчання ніколи не записується до книжечки, а тому контроль над учнями зовсім неможливий.

Згідно з § 102, пунктом 3 промислового закону, учень, вигнаний з якогось ремесла, протягом року не має права бути прийнятий до іншого майстра того самого ремесла або до аналогічної фабричної установи без дозволу попереднього майстра. І саме щодо цього пункту в Галичині панує повна довільність: майстри міняють учнів, а учні майстрів як їм заманеться. Час навчання, проведений у одного майстра, другим звичайно не зараховується, і є чимало випадків, коли учень 10 і більше років у тій самій спеціальності мандрує від одного майстра до другого й тільки вже дозрілим чоловіком одержує звання підмайстра».

Про ставлення корпорацій до учнів піде мова в наступному розділі, де п. інспектор висловлює свої погляди на корпорації.

Але, незважаючи на все це, п. інспектор не прагне переконувати, що термінатори зовсім невинні, тихі ягнятка. Навпаки, у більшості ці особистості невиховані і непокірні. Це природно, коли взяти до уваги, що вчитися ремесла в Галичині йдуть діти найбідніших батьків, які не можуть знайти для себе нічого іншого. І саме тому, що ремісничий стан мусить вербуватися з таких елементів, майстри, з огляду на свої особисті інтереси, мали б сумлінно дотримуватися закону, щоб створити здорові відносини в середовищі робітничого класу і таким чином зміцнити власний стан та забезпечити йому майбутнє. Це було б патріотичним обов'язком кожного.

Занепад морального виховання учнів звернув на себе увагу також у сферах позаремісничих і спонукав філантропів провести запобіжні заходи. Так, під протекторатом архієпископа Ісаковича* за ініціативою ксьондза Семенського засновано у Львові товариство опіки над ремісницькими учнями. Щонеділі учні та молоді робітники збираються близько третьої пополудні у навчальних класах народних шкіл, де аж до вечора займаються гімнастичними вправами, співами і де вчителі народних шкіл та ксьондзи читають їм популярні доповіді з етики та інших наук. Тепер понад 100 учнів відвідують ці збори. У Кракові так само діє загальновідомий приятель молоді, професор університету, д-р медицини Генрик Йордан*.

«Болісно мені,— закінчує свої міркування про учнів п. інспектор,— витягувати на публічний осуд ці прикрі відносини серед галицького ремісництва, але це мій обов'язок. А втім, маю надію, що моя інформація досягне мети і, може, викличе зміну на краще».

VII

Причини таких жалюгідних відносин п. інспектор вбачає насамперед у низькому рівні освіти галицького ремісника і того прошарку населення, з якого виходять термінатори, а також у несвідомості й нерозумінні відповідних законів та юридичних положень, навіть у певному упередженні щодо них. Значна частина вини лягає на тих, хто безпосередньо покликаний до нагляду за станом ремісництва і виконанням законів, тобто на примусові корпорації, які запроваджено згідно з VII розділом промислового закону.

Такі корпорації в Галичині існують тільки на папері і не виконують свого завдання. Їх керівництво займається усім, тільки не тим, чим має займатися згідно з положенням. Вони не піклуються ні тим, щоб піднести у членів корпорації почуття гідності стану, ні щоб підняти спільні промислові інтереси своїх членів за допомогою заснування завдаткових кас, складів сировини, приміщень для продажу, за допомогою введення спільної машинної праці і т. п. Вони не дбають про додержання правильних стосунків між роботодавцями та їх челяддю, не мають третейських судів для полагодження конфліктів між своїми членами та їх помічниками, що виникають у зв'язку з працею, оплатою або навчанням.

Досі корпорації не зробили ніякого внеску до заснування або до піднесення промислових спеціальних шкіл і зовсім не додержуються правил щодо учнів. Корпорації в Галичині займаються головним чином, а може, виключно полагодженням конфліктів поміж окремими своїми членами, що звичайно виникають з чвар, стяганням грошових внесків від своїх членів та різних такс за записування в учні і переведення їх у підмайстри, причому в останньому випадку поводяться надто жорстоко. Не дивно, отже, що ремісництво щораз більше підупадає, бо самі ремісники нічого не хочуть робити для його піднесення; вони лише нарікають на тяжкі часи, високі податки і т. п. і лише оглядаються на допомогу від краю і держави.

Не займаються корпорації і справами учнів, не виконують правил § 103-а промислового закону: у випадках, якщо майстер виключить учня без його провини до закінчення терміну навчання, цього учня віддати на навчання до іншого майстра того ж фаху. У випадках суперечок поміж роботодавцями і робітниками корпорації не бувають достатньо об'єктивними. Начальство корпорації стає завжди на бік роботодавця (за винятком хіба що таких ситуацій, коли має з ним особисті рахунки) і зовсім не завдає собі великих турбот, щоб примирити посварених або визнати правоту того, хто дійсно має рацію. Така поведінка начальства корпорації стає, на жаль, тільки причиною до збудження і живлення класової ненависті.

Наскільки інакше виглядають ці стосунки в інших провінціях монархії або за кордоном, де значно більша фабрична промисловість і де ремісник, та ще й такий, що мусить боротися з несприятливими умовами, не належить до найбіднішого класу населення, як у Галичині!

«Якщо майстри,— закінчує свої зауваження п. інспектор,— енергійно не візьмуться до праці, якщо не будуть дбати про піднесення свого стану в межах нинішнього промислового закону, такого корисного для них, якщо й надалі перебуватимуть у стані пасивності та апатії, то ремісництво в Галичині незабаром цілком пропаде. Установа промислових інспекторів за таких умов нічим не зможе допомогти ремісникам, бо там, де не шанують закону, а навпаки — топчуть його, нічого не варті нагадування урядовця. Вони мають сенс тільки тоді, коли у підприємців розвинене почуття обов'язку, коли вони не ухиляються від свідомого виконання обов'язків чесного громадянина».

Ми дослівно навели ці справді тяжкі закиди і грізні пророцтва п. інспектора з тим, щоб наші промисловці та ремісники прочитали і якнайсумлінніше подумали над ними та оцінили, скільки в них правди. Якщо це справді так, то обов'язок виправлення в першу чергу лягає на зацікавлених. Хто собі не допомагає і не виявляє бажання взаємодопомоги, той засуджує себе на смерть і такому не варто допомагати. Допомога краю і держави тільки тоді буде ефективною, коли вона надається людям діяльним, ініціативним та енергійним.

VIII

Закінчуючи виклад звіту п. промислового інспектора, подаємо деякі його загальні зауваження про економічне становище робітників довіреної йому округи.

Економічне становище робітників не поліпшилось в жодному з напрямків, деякою мірою відчувається брак праці, внаслідок чого низька оплата кожного робітника, який не відзначається якимись особливими здібностями, не дає підстав, щоб його становищу можна було позаздрити.

Промисловість краю розвивається повільно і з труднощами. Кожного року банкрутує певна кількість підприємств; нових закладів, у яких незайняті робітники могли б знайти утримання, виникає небагато, більші — майже зовсім не створюються, а саме в них робітник може сподіватися знайти постійне заняття. Дійсно, тільки на таких підприємствах іноді робітники протягом багатьох років без перерви мають роботу. Два робітники — Юзеф Будзикевич і Юзеф Страк, які 40 років працюють у фірмі Штерніккель і Гюльхер у Бялій, були минулого року з тієї нагоди відзначені цісарем срібним хрестом за заслуги.

А втім, підкреслює п. інспектор, передчасні (?) одруження значною мірою погіршують побут робітників, а численні випадки еміграції у краї свідчать про те, що злидні серед робітників дуже великі.

Суспільна позиція галицького робітника, — це легко зрозуміти, — дуже низька. Його оточення не дає йому жодних приємностей, а становище, яке має дуже мало перспектив на майбутнє, відзначається монотонністю, в результаті чого з'являються невдоволення та відраза. Звідси часті скарги робітників на свою долю, які насамперед (іноді й безпідставно) звернені проти підприємців. Причиною цього буває і те, що на багатьох підприємствах робітник зовсім не знає свого підприємця, дуже часто його не бачить, тому повністю залежить від дрібних службовців, які ставляться до нього гостро і немилосердно, зовсім не дбаючи про його становище. Нас не здивує, що в таких умовах думки робітника сповнюються гіркотою, коли зважмо, що саме в найважливішій для нього справі, — справі його відносин у праці, він ніде не викликає довір'я, а його непевне становище, постійно залежне від можливого звільнення з роботи, завдає йому великих турбот на майбутнє.

Лагідніше ставлення роботодавців та їх службовців до робітників могло б чимало допомогти в тому, щоб не тільки їх ставлення до робітника зробити приємнішим, але також поліпшити становище робітників. З другого боку, не можна заперечити, що часто й самі робітники, непоміркованні й різкі у своїх вимогах, не завжди переймаються інтересами своїх роботодавців і значною мірою винні в існуванні нездорових стосунків.

І саме тому, що певна частина вини падає на обидві сторони, було б корисно дійти до взаємного зближення і в спільних інтересах створити стосунки приязніші, що напевно б пішло на користь не лише самим робітникам.

Щоб дати імпульс до виникнення таких стосунків між роботодавцями і робітниками і по можливості такий примирливий настрій зробити об'єктом глибоко відчутної потреби, п. інспектор, спонуканий до цього головним інспектором промисловості, видав відозву насамперед до підприємців, які дають роботу значній кількості робітників, закликаючи їх до створення фахових об'єднань (Gewerkveraine) на зразок тих, яких уже багато в Німеччині. На жаль, ця відозва не була зустрінута прихильно. Навіть невелика кількість підприємців, які зволили дати відповідь, висловили переконання, що їхні робітники ще не дозріли для створення такої установи. На думку п. інспектора, ця ухильна відповідь свідчить тільки про те, що панове не розуміють сучасних тенденцій і не розуміють своїх власних інтересів.

Зауваження п. інспектора щодо наших промислових і робітничих відносин — безперечно, дещо однобокі. Так, наприклад, він не помічає свідомого руху робітників, який набирає дедалі могутнішого розвитку в основних осередках Галичини — у Львові, Кракові, а останнім часом у Станіславові та Коломиї, а це дещо міняє колорит усього краєвиду.

ГАЛИЦЬКІ ШЕВЦІ

І

Наш молодий земляк д-р Корнелій Пайгерт, який займався студіями суспільної економії спочатку в Мюнхені на семінарі проф. Лера*, а пізніше в Берліні під керівництвом Вагнера* і Шмоллера*, виступив з першою значною працею, написаною німецькою мовою і надрукованою як 1 зошит XI тому в серії монографій, яку кілька років видає Шмоллер під назвою «Staats und socialwissenschaftliche Forschungen». Праця д-ра Пайгерта під назвою «Die sociale und wirtschaftliche Lage der galizischen Schumacher, eine Studie über Hausindustrie und Handwerk, auf Grund eigener Erhebungen» написана з типово німецькою скрупульозністю та методичністю; у ній і трохи менше і водночас значно більше змісту, ніж це обіцяє назва. Менше — тому, що основним об'єктом економічних спостережень автора є містечко Угнів, один з головних осередків дрібного шевського промислу в Галичині; про шевців інших місцевостей він подає більш сумарні дані, хоча й так обсяг його спостережень досить широкий, спостереження його звичайно правильні, висловлені стисло, змістовно, обережно. А більше — тому, що автор не обмежується самими тільки економічними спостереженнями, а включає в коло своїх досліджень також сімейні відносини, власність, помешкання, харчування, звичаї, характер, освіту і моральність галицьких шевців,— отже, розглядає цю галузь промисловості у тісному зв'язку з усіма суспільними і цивілізаційними явищами нашого краю. Д-р Пайгерт не вдається у жодні широкі суспільні та філософські теорії, а на сторінках усієї своєї праці залишається вірний ролі сумлінного монографіста і кореспондента. Незважаючи на це, його монографії не бракує ясного погляду на загальний розвиток тієї галузі промисловості, про яку він пише, а зібраний ним матеріал дає неупередженому читачеві можливість зробити досить докладні висновки про майбутнє дрібної галицької шевської промисловості.

Гаряче рекомендуючи книжку д-ра Пайгерта всім, хто займається устроєм і розвитком нашого суспільства, а в наш час кожна інтелігентна людина, кожний свідомий своїх обов'язків громадянин мусить ними займатись, ми б хотіли хоч у загальних рисах дати нашим читачам зміст цієї цікавої праці.

Книжка д-ра Пайгерта складається з двох розділів відповідно до родів шевського промислу, які поширені в нашому краї. Шевство існує як домашній промисел, поєднаний з іншими заняттями, здебільшого рільничими, а в більших містах як ремесло, організоване в корпорації. Типом шевства першого роду є дрібний промисел в Угнові,— його д-р Пайгерт детально розглядає у першій половині першого розділу, подаючи в другій половині підсумковий огляд того промислу в інших містах Галичини та по селах. У другому розділі автор докладно розглядає реміснчу продукцію шевців, оплату і бюджет шевської челяді, стосунки учнів і майстрів, квартирні умови, врешті моральний рівень та освіту, закінчуючи книгу короткими зауваженнями про соціалістичну агітацію серед львівських і краківських шевців.

Ми не хочемо тут вдаватися у подробиці, яких чимало навів д-р Пайгерт. Подамо тільки деякі більш загальні його зауваження про ті два роди нашої шевської промисловості, щоб одразу познайомити читачів з тим стисло суттєвим методичним і обережним способом його викладу, про який ми згадали вище.

Ось його думка про домашній шевський промисел: позитивна сторона цього промислу в тому, що такий швець почувається незалежним паном, може працювати, коли вважає за потрібне, і регулювати свою продукцію залежно од відомих йому можливостей збуту на місці та в близьких околицях.

Другою позитивною рисою шевства, що ведеться як домашній промисел, є гігієнічний спосіб життя, який полягає у чергуванні видів праці: то ремесло, то рільнича праця. Не раз поруч з цим існує й дешеве власне виробництво продуктів харчування, нарешті розвиток господарності і почуття зв'язку з суспільством.

Але та користь чим далі, то стає все більш проблематичною з уваги на поступовий розвиток економічних відносин. Шевці, зайняті домашнім промислом, так само залежать від кон'юнктури, як ремісники і фабриканти, або ще більше. На випадок неврожаю вони терплять подвійне лихо: втрачено результати їх рільничої праці і водночас настає цілковитий застій у збуті шевської продукції. В такому випадку промисловець-рільник стає неплатоспроможним і залежним чи то від багатшого сусіда, який дає йому допомогу і змушує працювати на себе, чи то від торговця шкірою, який обходиться з ним так само. «Нерегулярність збуту,— пише д-р Пайгерт,— сприяє експлуатації шевців торговцями шкіри. Тому виникає небезпека, що створиться цілий клас підприємців, які всіх отих самодіяльних майстрів зведуть до рівня найманих робітників, одним словом, що наш традиційний домашній промисел прийме такі ж самі форми, які прийняв німецький», на велику прикрість для консервативних економістів.

II

Дещо краще виглядає галузь галицького шевства, яка вже виросла з пелюшок домашнього промислу й організувалася як ремесло. Правда, до процвітання і тут далеко. Галицьке шевство нараховує зараз майже 4600 майстрів, які платять по 10 з. р. 50 центів прибуткового податку, а крім того ще близько 12 000 інших, дрібніших шевців. Більших закладів, які б були організовані на зразок західноєвропейських фабрик і працювали б удосконаленими знаряддями, в Галичині немає; тільки в декількох майстернях працює понад 10 челядників. І лише в майстернях більших міст є швейні машини та існує сякий-такий поділ праці; переважна частина працює первісним способом. Зрештою, майже усе шевське ремесло Галичини залежить від закордонних гарбарень; незважаючи на величезну кількість коней і худоби, Галичина виробляє відносно незначну кількість вичинених шкір, та й то поганого гатунку; кращу шкіру привозять з-за кордону, і то звичайно en detail[1], отже, відносно дорого.

---

[1] Уроздріб *(франц.).— Ред.*

У зв'язку з цим пара чоловічих чобіт, зроблена в Галичині, більше ніж на 1 з. р. 20 центів дорожча за таку саму пару чобіт, виготовлену фабричним способом у Берліні. Тому не дивно, що в Галичині множаться склади готового фабричного, тобто набагато дешевшого взуття, звичайно, з віденських фабрик, і своєю конкуренцією підривають слабо розвинену крайову промисловість.

Щодо заробітку майстрів, то знаходимо в п. Пайгерта дуже цікаві цифри. Дрібний майстер, який працює без учнів і челяді, виробить за тиждень 4 пари чобіт на кілках, отже, щонайбільше заробить 6 з. р. 40 центів, а за рік у кращому випадку, тобто якщо весь час має роботу,— 332 з. р. 80 центів при 14—15-годинній щоденній праці.

На ступінь вище стоїть майстер, який має двоє челядників і двоє учнів. Він звичайно надто вбогий, щоб виробляти на склад, і в погані місяці тримає тільки одного челядника. У шевському ремеслі нараховують 5 добрих і 7 поганих місяців. У добрі місяці такий майстер має доходу брутто 67 з. р. 60 центів, видатку 46 з. р., отже, заробляє щотижня 21 з. р. 60 центів' або 453 з. р. 60 центів за весь час тих добрих місяців. В останні 7 місяців заробляє тільки 620 з. р. 80 центів, отже, за весь рік 1074 з. р. 40 центів. Однак від цієї суми відпадає 240 з. р. на наймання приміщення, а 120 з. р. на утримання учнів, так що річний доход середнього галицького шевця може становити 674 з. р.

Тільки першорозрядні шевські фірми у Львові й Кракові — а їх можна полічити на пальцях — можуть найняти собі елегантний магазин у найкращих частинах міста, тримати на складі кращі гатунки шкіри і готове взуття, наймати більшу кількість найкращих челядників, яким також треба платити більше. Середній доход такої фірми протягом року автор обчислює у 6860 з. р., з чого після відрахування 800 з. р. квартирної плати майстрові лишається 6060 з. р. Як уже згадувалось, таких фірм у Галичині дуже мало, але найгірше те, що багатші шевці звичайно посилають своїх дітей до шкіл і не вчать їх свого ремесла, у зв'язку з чим нагромаджені капітали уже в наступному поколінні відходять з ремесла, внаслідок чого ремесло, позбавлене людей з фаховою підготовкою, які відразу виступають з певним запасом капіталу, не може розвиватися так, як того вимагають інтереси краю.

Придивімося до відносин челядників і шевських учнів

Галичини на основі цифр, зібраних д-ром Пайгертом. Він опитав разом у 96 галицьких місцевостях 2644 шевських майстрів, 3776 челядників і 1822 учні, не враховуючи тих, що займаються шевством як домашнім промислом. З тих челядників дуже незначна частина, найбільше 1 на 5, доходить з часом до становища самостійного майстра. У більших містах все це стає все менш можливим. Це видно з дуже докладних і цікавих статистичних зіставлень про плату, яку одержують шевські челядники. Ця плата тільки у Львові і Кракові, де є багато одружених челядників, становить 4—5 з. р. щотижня. У менших містах і містечках челядникові платять щотижня без харчів і житла 3—2,30 з. р., з харчами і житлом 85 центів щотижня. Порівняння цієї плати з платою інших робітників показує, що навчений шевський челядник одержує приблизно стільки, а іноді навіть менше, ніж простий, ненавчений поденник, і що шевські челядники поряд з гончарськими і бондарськими належать до найгірш оплачуваних з усіх родів праці. Порівняно з іншими коронними краями шевський челядник одержує: у Нижній Австрії в 3 рази, в Штирії і Каринтії у 2 рази більше за галицького. Отже, про злидні серед шевських челядників, особливо у сім'ях одружених челядників більших міст, не можуть дати точного уявлення жодні статистичні цифри.

Про шевських учнів у Галичині нам нічого сказати. Їх погано годують і вдягають, з ними нікчемно поводяться і використовують більше для домашніх послуг, ніж у ремеслі, тому, закінчивши визначений законом термін, вони не навчаться навіть того, що вміє майстер, не говорячи вже, щоб вони робили якийсь поступ у своєму ремеслі.

Ось такі в загальних рисах відносини в одній з найважливіших і найпотрібніших галузей промисловості у найбільшому коронному краї Австрії. Справді, це дуже сумна картина; д-р Пайгерт відчуває це і майже у кожному розділі своєї праці подає ряд практичних пропозицій і постулатів, які мають на меті виправлення зла. Наскільки вказані ним засоби практичні і рятівні, це повинні оцінити в першу чергу кола, безпосередньо і посередньо зацікавлені в цій справі, яким ще раз гаряче рекомендуємо книжку д-ра Пайгерта.

ГОЛОД У РОСІЇ

I

У Московській, Костромській, Пензенській та інших поволзьких губерніях внаслідок неврожаю панують голод і пошесті, що викликає дуже серйозне занепокоєння. Доказом цього є те, що уряд заборонив провести з'їзд російських лікарів, який мав відбутися у Петербурзі наприкінці серпня. Заборона мотивується тим, що з огляду на численні випадки захворювань присутність лікарів необхідна на місцях їхньої практики.

Від неврожаю потерпіло не тільки збіжжя, а й паша; почався падіж худоби, що виявляється у формі так званої сибірської виразки. Щоб хоч до деякої міри запобігти нещастю, міністерство царських доменів* дозволило населенню губерній, які потерпіли від неврожаю, збирати в лісах ягоди, гриби і рослини, пасти худобу. Однак цей дозвіл викликав жахливі сцени. Зголоднілі люди не вдовольнилися збиранням рослин і ягід у лісах, а кинулися грабувати царські фільварки. Біля пограбованих речей щодня зчинялися між грабіжниками криваві бійки, що спричинили багато вбивств. Внаслідок цього міністерство видало додаткове розпорядження: вхід у ліси та державні домени дозволяється селянам тільки під наглядом начальників.

Про сибірську виразку, що шириться в усій смузі північно-східної Росії, московський кореспондент віденського «Tagblatt»* за 21 цього місяця пише таке:

«Епідемія, що спалахнула тут, чинить страшне спустошення серед населення. Невідомо, чи звістка про неї вже дійшла на захід, бо місцевим часописам заборонено писати про її спалах. Щоправда, «Московские ведомости»* нині подають сенсаційну звістку: в деяких губерніях має місце велика смертність від того, що селяни п'ють багато гофманівських крапель. Це, очевидно, одна з форм приховування правди, яка систематично застосовується у всіх неприємних для Росії випадках. Однак пошесть, яка тут спалахнула, набрала таких розмірів, що приховати її неможливо. Твердження, начебто джерелом її були гофманівські краплі,— просто смішне; незважаючи на всю шкідливість цієї рідини, добре відомо, що вона не вбиває відразу, навіть коли її приймати в досить великих дозах, знаємо також, що такі значні дози надто дорогі й тому недоступні для бідних поволзьких селян.

Хвороба, від якої потерпіли Московська та суміжні з нею губернії, зрозуміло, пов'язана з неврожаєм. Цю хворобу називають сибірською виразкою, або чумою, але чумою тут називають кожну заразну хворобу. Сибірська виразка, власне, не є чумою, хоч має з нею деякі подібні симптоми, наприклад, високу температуру і великі червоні пухирі. Це, власне, запалення селезінки, яке від тварин переходить на людей. Запалення селезінки спричиняють бацили у вигляді циліндричних малорухливих паличок з тупими кінцями. За спостереженням Коха*, ці палички розмножуються у такий спосіб: доросла особ розпадається на дві частини, після чого вони дозрівають і знов діляться надвоє і т. д., або: особ видовжується у тонку нитку, яка пізніше розпадається на стійкі спори (сім'яники). Спори ці засихають у вигляді мікроскопічного пилу і стають дуже витривалі на різні нищівні впливи, так що боротьба з ними — одне з найскладніших завдань медицини.

Індивіди, в яких почалося запалення селезінки, страждають від того, що бактерії зменшують у їхній крові запас кисню і натомість перевантажують її вуглеводнем, так що безпосередньою причиною смерті стає отруєння, точніше удушення від вуглеводню (процес такий самий, як і при так званому учадінні). Крім того, бактерії викликають закупорку найменших кровоносних судин найважливіших органів і таким чином гальмують функцію тих органів. Якщо бактерії від тварин переносяться на людину, то насамперед утворюється пухир, що стає осередком розмноження бактерій, звідки вони розносяться по крові.

Під час епідемії процес хвороби в людей і в тварин такий раптовий, що від стану позірного здоров'я до смерті минає ледве година; це так зване апоплектичне запалення селезінки, запалення, яке вбиває подібно до серцевого удару. Уже спостерігалися випадки такого бурхливого розвитку хвороби, однак, звичайно, цей процес триває кілька годин. У хворого починається гарячка, віддих стає тяжкий, усі зовнішні слизові оболонки (губи, язик і т. п.) синіють, м'язи конвульсивно скорочуються, особливо під ребрами, у хворого починаються напади задухи, з носа виступає кров, і нарешті серед сильних конвульсій настає смерть. На заражених місцях виступають великі пухирі, а в деяких хворих навіть по декілька.

Імовірно, що заразу переносять мухи або інші комахи, які страшенно розмножуються на масових звалищах дохлої худоби. Комахи ці заражують пізніше людей. Боротися з ними дуже важко, бо падло закопують не відразу і не досить глибоко. Згідно з нормальними заходами безпеки, необхідно проводити дезинфекцію падла за допомогою окропу або хімічних дезинфекційних їдких засобів (негашеного вапна, купоросу і т. п.) або хоч заривати падло в ямах глибиною щонайменше 3 м. Однак цього тут ніхто не робить, бо навіть не стежать за відокремленням хворих тварин від здорових, і тому хвороба набирає грізних розмірів. Уряд зовсім безпорадний перед стихійним лихом, а люд — темний і голодний, хоч би й хотів щось зарадити, то і не вміє, і не може».

II

Як продовження поданої вчора інформації про голод, що охопив уже всю північно-східну Росію, подаємо нині витяг з листа попа Філоманова, пароха села Мусирли Цивільського повіту Казанської губернії. Лист цей, опублікований у «Московских ведомостях», справив у Росії велике враження і був надрукований зі скороченнями у всіх російських газетах, не виключаючи й урядових (див. «Киевлянин»*, № 174), які в таких випадках діють зовсім інакше, ніж у нас, де, як відомо, метод огульного заперечення доведено до абсурду.

«Там, у містах,— пише священик Філоманов,— ви не можете мати найменшого уявлення про біду, що спіткала сільське населення.

Якщо страшно бути свідком масового вмирання людей, то ще страшніше дивитися на ці жахливі сцени й не мати змоги допомогти. У нашій місцевості, як і в усьому Цивільському повіті, голод набирає дедалі більших розмірів, і йому не видно кінця. У мене є парафіяни, які вже два або й три тижні сидять без хліба, живлячись травою і листям. Якщо хтось дасть їм шматок чорного хліба, то вони не їдять самі, а віддають своїм зголоднілим діткам.

Цими днями я ходив з дяком по парафії, щоб перевірити кількість жителів згідно з церковним списком. У селі Далекий Мусирли входжу до хати Іллі Єфимова. Господаря й господині немає вдома, пішли на жебри. Двоє дітей лежать на лавках. Коли я ввійшов до хати, нещасні створіння встали й заявили мені, що хочуть висповідатися, і це я одразу виконав. Внаслідок тривалого голодування вони так ослабли, що ледве стояли на ногах; на їхніх обличчях смертельна блідість з зеленкуватим відтінком, ноги опухли. Під час дальшої моєї мандрівки селом я побачив ще жахливіші сцени. Протягом двох днів я дав передсмертне причастя 16-м украй виснаженим особам. Одна жінка зараз же після виконання обряду померла.

В усьому селі, що нараховує 145 дворів, тільки 20 родин ще живляться хлібом. Інші вже давно його не мають. Доки в лісі були гриби, ягоди, коріння, жилося ще сяк-так. Коли ж не стало й цих «харчів», люди почали збирати липове листя, сушити, розтирати його на порошок і варити з нього щось на зразок юшки. Та юшка стала єдиною їжею для переважної частини місцевого населення протягом двох тижнів. Що цей препарат не може замінити хліба і тільки продовжує муки голодних людей,— це всім добре відомо. За останні 8 днів у повіті вимерло 47 родин».

Що голод і страх перед голодом уже тепер панує не тільки над Волгою, а також у західних частинах Росії, про це доводить відомість, подана в урядовому «Виленском вестнике»*, де говориться про збіжжеві заворушення у Литві, викликані відомою забороною вивозити жито з Росії.

«На першу звістку про заборону,— пише «Виленский вестник»,— торговці збіжжям та їхні комісіонери кинулися закуповувати збіжжя, щоб використати ще час, який залишався до 27 серпня. Ціни на жито так підскочили, що протягом кількох днів продавали пуд на 1 карбованець і 50 копійок дорожче, ніж звичайно. За продуцентами й купцями пішли також пекарі; хліб подорожчав на 1 копійку, а то й більше. Вбоге населення страшно занепокоїлось. У Шавлях, повітовому місті Ковенської губернії, що нараховує 22 тисячі мешканців, заворушення з цього приводу набуло грізних розмірів.

Декілька вбогих євреїв і робітників, бачачи, що збіжжя масово вивозять на вокзал для відправлення його до Лібавського порту, почали протестувати й чинити опір; згодом зібралися юрми простолюду, затримували підводи, повертали їх на магістратське подвір'я, де почали скидати мішки зі збіжжям. Натовп збільшувався: звідусюди повертали підводи зі збіжжям, призначеним для відправки на вокзал. На 10-у годину ранку на магістратському подвір'ї вже було близько 400 підвід. Тоді натовп з 50—60 осіб рушив на вокзал, щоб не дозволити вантажити збіжжя у вагони. Найсміливіші лягали на залізничні рейки, щоб не допустити відправки поїзда. Нарешті прибув справник і втихомирив людей, обіцяючи припинити дальший вивіз збіжжя. Увесь день у місті відчувалося хвилювання мас. Поліція вартувала біля мішків з житом, звалених на магістратському подвір'ї.

Справник наказав у друкованих плакатах, щоб торговці збіжжям продавали нагромаджені запаси згідно з установленою таксою, а гуртівники перед тим, як вивозити жито з міста,— пред'являли контракти з датою, не пізнішою за 12 серпня, хоч право вивозу за кордон дійсне до 27 серпня.

Однак ці розпорядження не заспокоїли народ, який щораз більше юрмився на ринку. Обурення зросло, коли стало відомо, що торговці збіжжям вислали цілий ряд підвід до найближчої залізничної станції Куршани, бо в Шавлях збіжжя не приймали. Юрба зараз же кинулася у напрямку Куршан.

У цей час приїхали селяни на торг з житом. Підходить до одного з них єврей і питає: «Скільки хочеш за пару гарнців?» Почувши, що 5 карбованців, пропонує йому тільки 3 карбованці, на що селянин не погоджується. Поміж селянином і євреєм зчиняється бійка. Збирається юрба, стає на бік єврея, кидається на селянина, б'є його, а віз із біжжям з тріумфом тягне на магістратське подвір'я.

Подібних нападів протягом дня було 5—6. Нарешті вдалося арештувати головного винуватця заворушень. Це викликало нове збіговисько. В мить юрба, що вже складалася з 300 осіб, кидається до в'язниці і з криком «ура!» починає ламати двері. Незабаром прибула прикордонна варта і жандармерія.

Заклики й погрози справника нічим не допомогли, і він був змушений викликати з казарм роту піхоти Старо-руського полку. Тільки тоді вдалося відновити порядок, причому було заарештовано ватажків і відправлено їх до в'язниці. Проти юрби, що поспішала до Куршан, було також застосовано зброю.

Такі сцени, як у Шавлях, відбулися в місті Ліді Віленської губернії. На звичайний недільний торг не привезено жодного пуда жита: експортери закупили у повіті все. Тоді юрба зібралася на шляхах, що ведуть до залізничного вокзалу, і одні зупиняли вози зі збіжжям, інші скидали лантухи на землю.

Заходи поліції не дали жодного результату. «Краще помремо в каторзі, ніж від голодної смерті на власній землі. Ми жити хочемо! Ми їсти хочемо!» — кричала юрба збунтованого народу.

Заворушення тривало й другого дня, возів зі збіжжям до вокзалу не пускали. Збіжжеві заворушення мали також місце в Сморгоні і багатьох інших місцевостях».

III

Лист попа Філоманова, який змальовує голод у Казанській губернії і зміст якого ми повністю подали, викликає дедалі нові повідомлення про голод в інших околицях північно-східної Росії. Так, у «Русских ведомостях»* читаємо допис громадянина Любостинського, в якому описане жахливе становище сільського населення Тамбовської губернії.

«Становище в нашій губернії,— пише гр. Любостинський,— просто розпачливе. Протягом кількох тижнів населення досить заможних повітів докотилося до жебрацької торби. Що можна було спродати, те продано і то по таких низьких цінах, які просто здаються смішними. За найкращу вівцю, що коштувала раніше 6—8 карбованців, в останні тижні давали ледве 70—80 копійок. Для найкращого коня нашої місцевої породи навіть за нечувано низьку ціну — 8 крб. не можна знайти купця. На грунт ніхто не хоче позичати, а про якусь допомогу в нашій околиці були тільки невиразні чутки.

Тому не дивно, що люди наших повітів розбігаються хто куди. Село Спасське (родовий маєток видатного російського письменника Тургенєва.— Ред.), яке ще в липні нараховувало понад 80 родин, стоїть нині цілковитою пусткою. Вже 8 днів немає в цьому селі жодної живої душі».

У той час, як у приволзьких місцевостях російський селянин, до краю виснажений, мусить гинути з голоду або, в кращому випадку, втікати в інші місця, покидаючи свою батьківщину, на західних окраїнах відбуваються зовсім інші сцени. Тут маємо справу з явищами, які небезпідставно можна назвати збіжжевою революцією. Ми вже мали відомості про такі події в Литві, нині доповнюємо їх новими фактами.

Не тільки у Литві, а й у Білорусії мали місце заворушення з приводу подорожчання збіжжя й масового вивозу його за кордон. Ареною збіжжевих виступів стали міста й містечка вздовж динабурзько-вітебської залізниці. Заворушення почалося в Динабурзі, а згодом перекинулося до Дрисси, Полоцька й нарешті губернського міста Вітебська. У всіх цих місцевостях на залізничних станціях збиралися юрби міського населення, причому жінки й діти кидалися до вагонів поїздів, які приходили й відходили, а якщо знаходили збіжжя, висипали його на залізничне полотно. Поїздів з іншими товарами не зачіпали. Активно діяли тільки жінки й діти, чоловіки ж стояли неначе в резерві. У Вітебську, де ціна за пуд жита підскочила на 1 карбованець 80 копійок, люди висипали збіжжя, не привласнюючи жодної зернини.

Чи це не нагадує яскраво сцен голоду у Франції наприкінці XVIII століття? «Хліба! Хліба!» — кричав тоді виснажений голодом народ, який під цим гаслом розпочав справу величезного перевороту, відомого в історії під назвою Французької революції. Разюча подібність є ще в іншому пункті. Відомо, що король Людовік XVI* захоплювався механікою, точніше, був фаховим ковалем, і весь вільний від розваг і гульні час присвячував ковальському ремеслу. Дійшло до того, що коли одного разу заради якогось балу треба було залишити міхи і ковадла, то він переніс їх у коронаційний зал французьких королів. Існує навіть доволі вірогідний переказ, що він зробив маленьке, але досить ефектне вдосконалення в запропонованій йому моделі гільйотини. Цар Олександр* також любить розважатись, і саме тепер, коли тисячі його підданих живляться мукою з липового листя або березової кори, він, вільний від страху перед змовами, блаженно розкошує на відпочинку у Копенгагені. До речі, не завадить нагадати, що цар у вільний від забави й урядових турбот час також займається фізичною роботою і є завзятим аматором рубання дров. Може, хоче знайти те порохно, яке точить серцевину величезного дерева — царського деспотизму?

[IV]

В той час як урядові сфери Росії вихваляються успіхом нової російської позики і уїдливо зауважують, що можуть обійтися без участі німецьких банкірів, ширяться звістки про воістину загрозливий стан, пов'язаний з лихом голоду всередині країни. І от «Daily Telegraf»* публікує кореспонденцію з Петербурга, згідно з якою повідомлення про голод стають щоразу тривожнішими. Серпневі морози дощенту знищили врожай ячменю на Півночі. Негода знищила врожай у Новгородській губернії, картопля стає дорожчою за яблука. Паші для худоби ні за яку ціну не дістанеш. Коня можна купити за 80 коп., найбільше за 1 карбованець. Буває, що солом'яні стріхи вживають на корм для худоби. Діти гинуть масами, а їхні трупи валяються на дорогах.

Запобіжні заходи, що їх вживає уряд для рятування селян, здебільшого не досягають мети. Оскільки власті не можуть забезпечити селян зерном на насіння, величезні земельні обшари лежать облогом, і є побоювання, що в наступному році не буде чого збирати. У багатьох місцевостях поширюється зараза, від якої гине худоба. У Загорівському повіті селяни накинулися на ветеринарів, що хотіли вбивати заражену худобу; в бійці поранено багато людей. Попи теж голодують, а в деяких місцевостях ходять жебрати разом із своїми парафіянами. Жінки продають себе публічно, аби тільки мати за що купити хліба для дітей. Навіть на Волзі нема ніяких заробітків — торгівля повністю припинилась.

Нова позика буде тільки краплею в морі. Очікують великого недобору в бюджеті. Губернатор однієї з прилеглих урожайних губерній обіцяв направити в потерпілі від голоду райони кілька мільйонів лантухів зерна. Міністерство, одержавши цю обіцянку, заспокоїлось, покладаючись на губернаторський рапорт. Минув, проте, місяць, а обіцяних мільйонів лантухів зерна нема й сліду. Виявилося, що ті лантухи існували тільки в буйній уяві губернатора. А звідси — велика заклопотаність у міністерстві.

Мабуть, голод не дійшов свого зеніту, бо ще невелика частина населення має якісь рештки запасів. Вони будуть вичерпані уже в листопаді. Що тоді діятиметься на селі — страшно й подумати.

Уже тепер є селяни, обурені поведінкою уряду, який досі ще нічого не зробив, щоб запобігти лихові. Міністерство внутрішніх справ одержало з різних повітів Самарської, Саратовської та Вятської губерній ухвали волосних зборів, де селяни заявляють, що коли зараз в їхній нужді уряд їм не допоможе, то вони самі подбають про себе. Міністр не може наважитися доповісти про це цареві.

Найновіші телеграми повідомляють, що в Катеринославській, Казанській та Нижегородській губерніях вибухнули селянські бунти.

Ці повідомлення англійської газети змальовують воістину жахливу картину економічного й суспільного життя Росії. Треба додати, що коли повідомлення про бунти правдиві, то бунт у Катеринославській губернії не був викликаний голодом, бо ж та губернія розташована на лівому березі Дніпра, на південь від Києва, і, як відомо, не потерпіла від неврожаю. А, зрештою, відомості про селянські бунти в Росії не можна вважати якоюсь випадковістю. На величезному просторі імперії за ідіотичного врядування царських чиновників і необмеженої сваволі всіляких Рикових та інших визискувачів* такі бунти спалахують там то в одній, то в другій губернії майже щодня. Сотня чи дві козаків, фіра або дві різок — ото випробувані й достатні засоби приборкання такого бунту.

У російських газетах і журналах зустрічаємо тільки скупі відомості про голод, але й те, що там читаємо, може дати нам уявлення про надзвичайно важкий економічний стан, у якому перебуває нині значна частина імперії. Не менш як 17 східноєвропейських і центральних губерній уражені цим лихом, розміри якого не піддаються ніякому описові. Варто підкреслити, що повідомлення російських газет і журналів не відповідають справжньому станові речей, бо цензура із своєю звичайною дбайливістю пом'якшує надто кричущі барви кореспонденцій.

Щоб полегшити долю голодних, уряд і численні доброчинні товариства розпочали певну діяльність, але вона здається абсолютно недостатньою і в багатьох випадках зовсім не відповідає своїй меті через неправильне розпорядження засобами, зібраними для голодних. Міністерство фінансів асигнувало міністерству внутрішніх справ ще 8 мільйонів карбованців для закупівлі продуктів для голодних та організації громадських робіт, що дали б людям заробіток. Досі міністерство фінансів уже видало на цю справу 22 мільйони, а разом з тими вісьмома сума урядової допомоги становить 30 мільйонів карбованців. Проте в Росії панує думка, що навіть грошей у сумі 100 мільйонів не вистачить, щоб захистити все населення від голодної смерті й закупити достатню кількість зерна на засів.

Офіри на голодних дуже часто не доходять до свого призначення, так що російська преса вголос скаржилася на погану організацію рятівних комітетів. Міністерство внутрішніх справ було змушене відрядити кількох високих урядовців для нагляду за роздаванням допомоги.

Заборона вивозу жита, як одностайно констатують усі російські газети, зовсім не допомогла потерпілому населенню. Навпаки, внаслідок цієї заборони ціни на жито пішли вгору, а разом з цим значно подорожчали інші продукти харчування. В останньому номері «Нового времени»* знаходимо статтю про загальний економічний стан Росії, — вона змальовує цей стан у чорних барвах і підкреслює, що в Росії основою добробуту є врожай. Дворічний неврожай дорівнює загальному економічному занепаду, наслідком якого є загальне зубожіння і відчай.

[V]

Які страшні злидні панують нині в Росії, можна уявити собі з того, що в Казані селяни наймаються на роботу за 3 копійки денно, в той час коли фунт хліба коштує там 4 копійки. Кореспондент «Новостей» розповідає, що бачив селян, які, щоб купити харчі, уже все посспродували: корів, овець, коней, плуги, борони, вози, скрині та інші предмети хатнього господарства, нарешті свої хати (без землі, бо в Росії земля належить общині). А за яку ціну? Так от за хату брали від 2 карбованців 50 копійок до 3 карбованців. За звичайних умов така сама хата коштує від 200 до 300 карбованців і навіть більше. Продавши хати, вирушали до міст шукати заробітку, що викликало нечуване зниження оплати праці, йшли жебрати на поштовому тракті, а як трапиться нагода — розбишакувати. Отож у глибині Росії розбої так множаться, що ніхто з одного міста до другого не їде одним повозом, а йде до поштового закладу, записується там і чекає, поки збереться 20—30 повозів і кибиток. В дорозі така партія у супроводі кількох козаків або жандармів не раз змушена битися з розбійниками, бо вони бувають такі зухвалі чи такі голодні, що нападають або стріляють з укриття в коней, і в крайньому разі примушують валку подорожніх залишити убитого коня, щоб мати собі їжу.

У губерніях, що потерпіли від неврожаю, цар наказав узятись до організації громадських робіт і подати міркування стосовно проектованих робіт, створити спеціальну раду на чолі з головою департаменту економії Абазою, куди ввійдуть міністр внутрішніх справ, міністр фінансів, а також державний контролер. Генерал Анненков* став керувати роботами. На харчування та посів виділено протягом жовтня й листопада 23 917 765 карбованців сріблом, а з перед тим асигнованими 31 851 500 карбованцями сріблом, з яких у двадцяти губерніях видано на сівбу озимини 11 957 034, на закупівлю зерна і сівбу ярини призначено 43 812 231 карбованець сріблом, на живлення закуплено 25 470 139 пудів. Допомога видається зерном, а в Тобольській губернії — грішми. 28 листопада вийшов царський указ про надання десяти мільйонів карбованців на громадські роботи.

Спеціальне статистичне бюро створюється при царському Вільному економічному товаристві* в Петербурзі. Воно збиратиме й опрацьовуватиме повідомлення про неврожай поточного року, його причини, наслідки і засоби боротьби з ним. З цією метою бюро буде зв'язуватися з сільськогосподарськими товариствами в губерніях, потерпілих від неврожаю, з своїми членами, що живуть в тих губерніях; збирати потрібні повідомлення з усіх приступних товариству джерел і складати в певні строки звіти про свою діяльність. Незалежно від того у своїх щорічниках або в окремих брошурах товариство публікуватиме зібрані матеріали, оскільки вони являтимуть особливий інтерес. На заснування бюро призначено 1500 карбованців сріблом.

З Петербурга повідомляють 19 поточного місяця: до Казанської губернії за дорученням спеціального комітету виїжджає камергер Нечаєв-Мальцев з повноваженням доброчинності. З міністерства внутрішніх справ з метою видачі розпоряджень у продовольчих питаннях делеговані: до Пермської губернії — князь Долгоруков*, до Казанської — завідувач статистичним відділом Троїцький*.

[VI]

Петербурзький кореспондент «Czasu» пише: «Неврожай, а в результаті цього — голод, від якого страждає нині центральна Росія, особливо надволзькі місцевості, викликають безліч думок у періодичній пресі про причини таких частих неврожаїв та про рівень аграрної культури. Оскільки подаються надто різні причини того сумного становища, я хочу в цьому листі звернути увагу на деякі з них, на мій погляд, найважливіші. А саме: надзвичайне виснаження землі глибиною до 50 сантиметрів; дуже висока ціна робочих рук, що руйнує господарів; поганий стан інвентаря, який дає ледве четверту частину потрібної мерви; абсолютне незнання найелементарніших основ агрономії, яскравим виявом чого є відсутність будь-якої системи в господарюванні; що ж до властивостей грунтів, які обробляються, то про це дуже часто не мають жодного поняття навіть більші земельні власники. Тільки останнім часом у тому напрямку зроблено перший крок —створено спеціальну комісію для дослідження властивостей грунтів. Щодо цього краще вивчено Нижньоновгородську та Полтавську губернії завдяки заходам професора Докучаєва*. Решта величезного обшару Європейської Росії є для агрономів справжньою terra incognita[1]. До цього треба ще додати загальну схильність російського селянина до алкогольних напоїв, безліч святкових церковних і царських днів та нарешті багато традиційних звичаїв, які вимагають чимало витрат. До останніх насамперед відноситься справляння якомога найгучніших весіль. У середньому кожне весілля коштує російському селянинові від 80 до 100 карбованців. У випадку, коли немає потрібної готівки, селянин продає коня, корову, зерно на посів, заставляє одяг, а іноді продає свою працю за безцінь, аби тільки якнайкраще виступити на весіллі, аби лише не наразитись на обмови сусідів. Одно таке весілля руйнує заможного селянина на цілі десятиріччя.

---

[1] Земля невідома (*лат.*).— *Ред.*

Правда, в Росії існує близько двадцяти рільничих шкіл, які мають нести світло науки в стомільйонну масу хліборобів; це, без сумніву, крапля в морі. Коли б ці школи були навіть найкращі, то й тоді б не могли забезпечити піднесення загального рівня рільництва. А російські рільничі школи виховують громадських писарів, економів, різного роду службовців, продавців, тільки не рільників. Росія має також близько п'яти зразкових ферм і дослідних станцій; не кажучи вже про вкрай малу кількість тих установ, господарські заняття відбуваються так, що сусідні рільники не мають від них жодної користі. А про те, що департамент рільничої промисловості розсилає двадцятьом чи тридцятьом господарствам якусь кількість фунтів насіння або штучної мерви, і говорити не варто.

Це усі заходи, яких вживає уряд для піднесення такої важливої галузі народного багатства. Уряд робить мало, й апатія власників більших і менших господарств не дозволяє їм проявити якусь ініціативу або позбутися колишніх пересудів та навичок. Коли б спосіб господарювання більших земельних власників був раціональніший, то й селянин охоче б наслідував їх приклад. Про раціональне господарювання можна говорити тільки в прибалтійських провінціях та на литовських і українських землях. Але й тут уряд своєю нерозумною внутрішньою політикою готує цілковиту руїну рільничої верстви, роблячи володіння землею привілеєм православ'я та панівної національності. У самій Росії матеріальний рівень сільського населення знижується з року в рік, еміграція на Схід набирає дедалі більших розмірів. Через місто Тюмень, що становить немовби хвіртку Сибіру, пройшло з Європейської Росії від 1 січня до липня цього року близько 30 000 емігрантів. Не минає і дня, щоб там не пройшло близько 200 осіб, що сподіваються знайти за Уралом кращі умови для існування.

Страшні картини злиднів народу змальовують столичні газети в дописах з губерній, у яких панує голод.

Із Воронежа пишуть до столичних газет, що цьогорічний голод створив там своєрідний промисел. Місцеві та зайшлі жебраки ходять по дворах, збирають крихти і скоринки хліба, рештки кухонних відходів і продають їх мешканцям довколишніх сіл. Жебраки в Воронежі та його околицях більше цінують черствий хліб, ніж гроші; збідовані й змарнілі селяни приходять просити милостині: коли їм дають гроші, вони не беруть, а просять хліба. Неможливо передбачити, яких розмірів досягне голод навесні та яких заходів захоче вжити уряд для залагодження його наслідків».

У наступних повідомленнях про голод, який мучить Росію, подаємо уривки з допису до «Пензенских губернских ведомостей»*, що змальовує сумне становище селян Пензенської губернії. «Усюди по селах панує понурий настрій; народ вимучений, часто хворіє і не знає, як запобігти жахливому голодові. Зайдеш до першої-ліпшої хати, завжди зустрінеш там двох-трьох хворих, що звиваються у корчах від голоду. Скрізь на шляхах можна зустріти юрби до краю змарнілих селян, що благають порятунку і йдуть бог зна куди за тією допомогою».

У «Правительственном вестнике»* маємо цікаве зведення економічних наслідків голоду в Росії.

У роки неврожаю населення потрапляло в таке становище, що зменшення фізичних сил не компенсується одержаною поживою. Внаслідок цього значно зростає смертність, якщо навіть ніхто не вмирає голодною смертю. Під час неврожаїв 1845 і 1846 років найбільш потерпіли губернії Псковська, Вітебська, Віленська, Ковенська, Гродненська, Могилівська, Мінська, Петербурзька, Новгородська і Смоленська. Смертність населення тих губерній 1845 р. зросла на 34,4 проц., а в деяких — на 45,1 проц., тобто була майже в півтора раза більша за попередній врожайний рік. В 1846 р. смертність зросла до 60 проц. Разом за тих два роки вмерло на 10,5 проц. осіб більше, ніж повинно вмерти, тобто стільки, скільки повинно б умерти протягом трьох років. Водночас було помітне зменшення смертності в усій східній і південно-східній смузі Росії, де врожай був добрий або середній. Неврожайного 1868 року в північно-західних губерніях, які спіткало це лихо, знову стала помітна перевага смертності над числом народжень, того року померло в тих губерніях разом на 71 000 людей більше, ніж у попередньому, врожайному році.

«Неврожаї послаблюють у людей бажання одружуватись, внаслідок чого зменшується приріст населення за роки після неврожаю. Крім зменшення кількості народжень, шкідливий вплив неврожаю помітний на будові тіла тих, що народилися під час цього стихійного лиха. Покоління, народжене у такі роки, як показує статистика, дає набагато меншу кількість здатних до військової служби, ніж у середні роки, а ті, яких призивають, відзначаються дуже низьким ростом».

ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Еміграційна пропаганда, яка кілька місяців тому розпочалася було в Золочівщині, нині лютує на Тернопільщині, особливо в прикордонних з Росією повітах — Збаражі та в Скалаті, і, напевно, пов'язана із спекуляцією селянською землею. Невідомі й досі невловимі агенти пустили між селянами чутку, що архікнязь Рудольф* живий і засновує окрему державу в Америці, а для її освоєння він особливо охоче закликає українське населення, тому що солдат-українець допоміг йому дістати одяг і втекти з якоїсь в'язниці над морем. Кожна сім'я, згідно з розповсюдженою версією, має одержати 12 моргів грунту врожайної землі, про яку селяни розповідають поміж себе на торгах і по корчмах чудеса. У Тернополі кільканадцять днів тому на збіжжевому торзі якийсь єврей оповідав селянам, що відомий їм здавна околичний парох з дружиною і дітьми виїхав уже до Бразілії, щоб там прийняти парафію, яка нараховує декілька тисяч українців, переселених туди раніше. Випадково трапилося, що серед юрби слухачів опинився війт з того ж самого села, де той священик парохом, і зразу ж заперечив цій брехні, та ледве втік від погроз спекулянтів, які стали на бік пропагандиста.

Є чутки, що в самому Тернополі існує агентство, яке займається висилкою людей, що їх постачають сільські субагенти, а до тих останніх належать також мандрівні комісіонери закордонних фабрик, які продають селянам рільниче знаряддя на рати.

Факт, що в прикордонних повітах поселяються і закуповують селянські землі єврейські вихідці з Росії. Еміграційний рух серед селянства полегшує їм купівлю землі.

Даремно духовенство застерігає народ і відвертає його від згубних проектів. Бо ж самі місцеві відносини сприяють авантюризмові темного селянства. Автор нинішнього повідомлення наочно переконався, що в одному селі Збаразького повіту селяни не мають де напоїти худобу, ані попрати білизни, ані вимочити коноплі, бо власник маєтку не дає їм доступу до річки, і цей сервітутний процес тягнеться роками без найменшого результату*. Тамтешні селяни вже кілька разів висилали депутації до Відня. Їхня суперечка і клопіт відомі міністрам. Між іншим, д-р Зем'ялковський* ще під час свого врядування розпочав слідство у справі цих кривд, але, як ми вже зазначали, позитивних наслідків немає. Таких і подібних перешкод у господарюванні, яких раніше не бувало, селянство зазнає і в інших місцевостях, особливо там, де землею володіє зажерливий і несумлінний елемент. Ми виявили також факти, що той зажерливий і несумлінний елемент кривдить робітників в їх заробітках під час збирання врожаю. Щоб звабити робітника, наприклад, до копання картоплі, обіцяють десяту міру, на тій підставі з наглядачами складається умова, але коли доходить до розрахунку, пани тих неогромадян призначають заробітчанам ледве шістнадцяту міру.

Наведені факти разом з багатьма іншими знеохочують населення і доводять його до такої покірливості, що воно втрачає будь-яку надію і хапається за найрозпачливіші ідеї.

Вже час, щоб виділ крайовий наказав дослідити всі ці обставини і подав до сейму звіт. Інакше може бути запізно.

«НАРОДНА ТОРГІВЛЯ»*

У четвер, 22 дня цього місяця, відбулися загальні збори українського купецького товариства «Народна торгівля». Наскільки можна зрозуміти з широких звітів про ці збори, вміщених в українських газетах, вони були надзвичайно малочисленні і мляві. За даними «Діла», прибуло «кілька десятків», за даними ж «Галицької Русі»* — 48 членів, з яких голосування дочекалося ледве 38. Перед зібранням виступив голова ради завідувачів священик Дудкевич з Рудна. Він констатував, що минулий рік був для «Торгівлі» успішніший, ніж попередній, що «Торгівля» утримувала 11 складів, посіла видатне становище у галицькому купецькому світі. На закінчення він запропонував обрати головою зборів професора Лучаковського*, а його заступником — священика Торонського*, коли ж виявилося, що священик Торонський вже покинув збори, то священика Чапельського*, на секретарів —панів Кулачковського* і Лавровського*.

Потім слово взяв д-р Кость Левицький*, який прочитав великий звіт про діяльність ради завідувачів «Торгівлі» за минулий рік. Доходи з торгівлі за минулий рік становили 471 108 з. р., тобто на 19 995 з. р. більше, ніж попереднього року. Внески до ощадної каси зменшилися протягом останнього року на 15 346: на кінець червня минулого року вони становили 108 680 з. р., а на кінець червня цього року — 93 334 з. р. На думку ради завідувачів, таке зменшення корисне, оскільки з меншим капіталом можна робити більші обороти. Гадаємо, що така аргументація недоречна, бо в такому разі кожна торговельна спілка прагнула б зменшення оборотного капіталу, тоді як нині вона прагне збільшення. Якщо зменшення ощадних внесків справді корисне для «Торгівлі», то з іншого погляду бо зменшує кількість чужого капіталу, який тяжіє на активах «Торгівлі», за який треба платити проценти і який у разі тривоги міг би підтяти саме існування «Торгівлі».

Рубрика дебіторів показує чималу цифру — 35 480 з. р. Борг той припадає переважно на сільські крамниці, які (їх нині аж 350) перебувають у торговельних стосунках з «Торгівлею» і які протягом останнього року взяли з неї товарів на 40 000 з. р. Порівняно з минулим роком актив «Торгівлі» зменшився на 9000 з. р. і становить тепер 179 072 з. р. У наведену цифру входить вартість товарів по закупівельній ціні в сумі 126 599 з. р., а чистий доход порівняно з оборотом, на думку доповідача, достатній, бо становить 3230 з. р. Гадаємо, що порівнювати чистий доход із загальним оборотом абсурдно, тут треба за основу підрахунку брати активи та їх відношення до цифри обороту.

Якщо ж проведемо такі підрахунки, виявиться, що минулого року активи зробили близько 5 оборотів. Коли б при кожному обороті було зароблено тільки 2 проц., то чистий доход мав би становити 10 проц. від суми активів, тобто не 3230, а 17 907 з. р. Це було б відношення позитивне, хоч аж ніяк не блискуче. Однак якби суму, що дорівнює активам «Торгівлі», покласти до ощадної каси тільки за 4 проц., то без жодного апелювання до патріотизму і т. п. було б одержано суму у 7162 з. р., тобто вдвічі більше, ніж зараз. Робимо ці зауваження не з якогось упередження проти «Народної торгівлі», навпаки, зичимо цьому корисному товариству якнайліпшого розвитку, але ми радили б його членам у їхніх власних інтересах менше зважати на патріотичні фрази різних балакунів, які замилюють очі громаді, щоб якийсь час утриматися біля керма. «Народна торгівля» вже пережила раз дуже серйозну кризу, про яку минулого року голосно шепотіли, але про яку на загальних зборах ані словом не згадувалося. А варто було б, щоб члени «Торгівлі» і про це довідалися хоч півправди, тепер же вони повинні дбати, щоб подібна криза не повторилася, бо нині можна не знайти порятунку.

Звернемо увагу ще на одну обставину. Рада завідувачів уперто не виконує кількаразового рішення загальних зборів про те, щоб розсилати членам за 14 днів до зборів не тільки касовий звіт з балансом, а й звіт про діяльність ради завідувачів. Цього року не розіслано вже навіть рахунків, так ніби членів хотіли заскочити зненацька й унеможливити всяку дискусію щодо стану «Торгівлі». Задум удався цілковито, бо на теперішніх зборах не було жодної дискусії.

На зборах обрано тільки центральний контрольний комітет у складі пп. Вас. Тисовського*, Гр. Врецьони* і д-ра Ол. Кулачковського*. Двоє з них — учителі, один — адвокатський практикант.

ДЕЛІКАТНА СУПЕРЕЧКА

I

Нашим читачам відомий останній звіт промислового інспектора п. Навратіла й ті гострі слова, що ними він детально схарактеризував стан нашого дрібного промислу, а також промислових та ремісничих об'єднань. Звинувачення, що накинув їх п. інспектор, очевидно, так вразили наших ремісників і дрібних промисловців, що останні навіть спромоглись на публічну відповідь, яка, власне, і з'явилась окремою брошурою. Пункт за пунктом автори брошури відповідають п. інспектору на його звинувачення, з свого боку закидаючи, що майже скрізь він розминувся з правдою, подав висновки, не дослідивши справи, що він упереджено ставиться до дрібного промислу і стає на захист фабрик тощо. Щодо останнього звинувачення, то воно здається нам неслушним, оскільки не давніше як рік тому нафтові промисловці, що впровадили на своїх підприємствах фабричний спосіб, звинувачували його в нехіті й упередженості щодо себе.

Так, у справі помешкань наші промисловці докоряють пану інспектору, що він неправдиво твердив, ніби майстерні дрібних ремісників погані, не мають достатньо світла й повітря, брудні й т. ін.

«Наскільки нам відомо,— відповідають опоненти,— у цій справі по містах уже дуже багато зроблено: майстерні, зокрема кравецькі, де працює більшість робітників, розміщено, напр., у *Львові, в просторих приміщеннях, на людних вулицях, у чистих, гарних, сухих будинках; приміщення, в яких продають м'ясо, відзначаються винятковою чистотою і впорядковані за встановленими правилами, інакше влада не дозволила б відчинити крамниці, що не відповідають цим вимогам.*

Отже, твердження п. інспектора, нібито стан приміщень дрібних підприємств такий поганий, вкрай неправдиве. Найкращим доказом може бути те, що в об'єднаннях, які охоплюють найбільшу кількість членів, як-от кравецькі, шевські, теслярські, бляхарські, слюсарські, молодші помічники якраз найздоровіші, а списки хворих, які щороку складаються і подаються промисловій владі, підтверджують, що погляди інспектора щодо цього хибні.

З другого боку, мусимо визнати — не кожен ремісник, особливо бідний, що мешкає в провінції, може такою мірою задовольнити жадані вимоги, — адже, йдучи за вказівками п. інспектора, не один з них мусив би зруйнувати весь свій будинок і поставити новий лише для того, щоб було, може, більше світла, — для таких експериментів немає ні часу, ні грошей, і тим промислу не піднесеш, так само як мало вплине на здоров'я, якщо в майстернях, де кують залізо, замінити, йдучи за вказівками п. інспектора, цегляну підлогу на дерев'яну».

Опоненти докоряють інспекторові, що той не бачив навіть половини майстерень місцевих ремісників і звіт свій щодо приміщень базував лише на хибних інформаціях або на огляді майстерень найбідніших ремісників, які неспроможні забезпечити санітарні умови. Наскільки пригадуємо, п. інспектор у своєму звіті навів число оглянутих закладів і поради свої давав виключно до них, не говорячи нічого про те, чого не бачив.

Відносно тривалості робочого дня інспектор зауважив, що її важко контролювати і запобігти зловживанням; насамперед це стосується дрібних промисловців, у яких діти працюють від світання до смеркання, особливо під час акордних робіт, коли вони не мають змоги навіть пообідати; неможливо контролювати і число робітників, оскільки ремісники не складають списків. На це опоненти кажуть: відповідно до правил, в науку не можна прийняти учня, молодшого 12-ти років, а з огляду на слабкий фізичний розвиток здебільшого приймають учнів віком 14 років, а до таких занять, як ковальство, теслярство, мулярство та різництво, навіть віком 15 років. Про це найдокладніше говорять корпораційні книги, які контролює промислова влада.

До звичайної ремісничої праці учня допускають лише після 2-х, а то й 3-х років навчання (яку ж незвичайну працю виконує учень за ці 2 чи 3 роки?), а про роботи акордні й мови бути не може. Акордні роботи доручаються тільки старшим підмайстрам, які гарантують добре їх виконання, а щоб їх довірено учням, про це ми довідалися лише тепер із звіту п. інспектора.

Щодо контролю, то опоненти знов посилаються на корпораційні книги, які веде кожна корпорація з моменту свого заснування настільки сумлінно й докладно, що, будь-коли зазирнувши до них, можна довідатися, скільки який ремісник має учнів, скільки підмайстрів, скільки триває навчання, якого віку учні, які школи скінчили, на скільки років записані до науки і на яких умовах.

Щодо оплати праці, то не можна сказати, щоб вона була чудова, проте вона далеко краща, аніж на фабриках, незважаючи на те, що через брак роботи сам промисловець не раз втішається найменшим заробітком, а тому й своєму співробітникові, поза найкращі бажання, не в змозі дати відповідної винагороди. Плата залежить від місцевих умов, отже, тоді як добрий кравець заробляє у Львові від 8 до 16 з. р. на тиждень, то в Самборі — тільки від 4 до 7 з. р.; якщо коваль заробляє у Львові від 10 до 12 з. р. на тиждень, так само і слюсар, то в Стрию по 8 з. р., в Перемишлі й Тарнові по 10 з. р., у Санчу по 11 з. р., а деколи й по 15 з. р. Найбільше заробляють деякі складачі в друкарнях, робітники в цукернях і кращі з пекарів, при мулярстві й каменярстві підмайстер має від 1,30—2,00 з. р., а учень 70 центів. З того випливає, що робітник у ремісництві, попри дуже погані фінансові відносини нашого краю, не так вже погано оплачується, порівнюючи з фабриками, скажімо, у Модлінга, де найкращий робітник одержує денно від 50 центів до 1,50 з. р. акордно. Що ж до зрівняння денної плати в усіх майстернях, то це абсолютно неможливо, поки всі робітники не набудуть однакової кваліфікації в певній галузі, оскільки в ремісництві оплачуються здібності робітника і якість роботи, а не час, як на фабриках, через що унормувати плату на фабриках далеко легше.

II

Найсуворіше, проте, критикує п. інспектор промислові об'єднання, про які каже: «Займаються вони чим завгодно, тільки не тим, до чого їх зобов'язує статут. Не видно, щоб вони піклувалися про загальне добро, піднесення гідності стану, розвиток власних промислових інтересів шляхом організації позичкових кас, складів сировини, крамниць, що полегшують збут. Не піклуються вони врегулюванням стосунків між промисловцями і робітниками. Немає в них третейських судів. Досі нічого не зроблено для створення промислових шкіл, ніхто не стежить за виконанням правил щодо учнів; вони займаються лише стягненням членських внесків, записуванням і виписуванням учнів, виконуючи це з прискіпливістю. Отже, не дивно, що ремісничий промисел підупадає, оскільки робітники нічого для його підтримки не хочуть робити, а тільки нарікають на податки, покладаючись на допомогу краю й держави». Зрештою, додає: «Там, де право не шанують і топчуть ногами, догана одному урядовцю нічого не дасть».

На цей тяжкий докір опоненти відповідають довгим історичним екскурсом:

«Ремісничі об'єднання, спираючись на права, надані їм ще від польських королів, оберігали ці права дуже пильно. Одержані привілеї вони вважали за найцінніший скарб; розвивалися промисел і ремісництво; ми мали прекрасних ремісників, а партачів і близько не було.

Настав 1859 рік, а з ним і промисловий закон, названий вільністю; партачі перемогли — ремісництво підупало! Щоб врятувати його, наявні в краю корпорації почали організовуватись і намагатися, щоб закон той було ліквідовано, щоб тандетярську вільність*, що нищила ремісництво, було скасовано. Минуло 24 роки, поки ремісники дочекалися новели до промислового закону. 15 березня 1883 р. вийшла новела до закону 1859 р., що мала охороняти крайове ремісництво від гендлярів і тандетярів, а за нею і нова організація ремісничих об'єднань.

Організацію цю запроваджено коштом львівських ремісничих об'єднань, без будь-чиєї допомоги, вироблено статут, організовано товариські суди, товариські збори, створено касу для хворих підмайстрів і налагоджено її роботу; особливо виявлено піклування про організацію цих товариств у провінції, їм надаються потрібні вказівки і статути.

Створено також фонди для підупалих майстрів і хворих учнів. Корпораційні каси в разі їхньої хвороби повинні були оплачувати лікарню або подавати лікарську допомогу.

Не менше також прагнули об'єднання піднести гідність ремісничого стану через фахове і моральне удосконалення учнів, виховуючи тим самим добрих робітників.

Об'єднання докладали і докладають великі й важливі зусилля щодо організації складів сировини, отримання замовлень від війська й державних залізниць. Галицькі ремісники з 1883 р. докладають якнайбільших зусиль у раді міста Львова, сеймі, державній раді для отримання замовлень і влаштування спільних складів. Їхні зусилля скрізь натрапляють на перешкоди.

Чия заслуга, як не ремісничих об'єднань, що зникла конкуренція з карними домами, які не тільки приймали замовлення й роботу, а й дійшли до того, що звільняли в'язнів, аби ті працювали за підмайстрів,— хто зна, до чого б дійшло, якби не енергійне втручання об'єднань, підтримане польськими послами. А у справі закладення промислових шкіл — хто дав гроші і перший проявив ініціативу, як не львівські ремісничі об'єднання? А Промисловий музей — хто проявив ініціативу до його організації? Знов-таки львівські ремісничі об'єднання, а за ними й окремі львівські ремісники, з яких першим шановний п. Францішек Балутовський дарував для цієї справи 6000 з. р.».

Значною мірою треба визнати слушність тих доказів, але тим прикріше, тим дивніше вражає в брошурі таке місце:

«Пан інспектор стоїть на цілком хибних засадах, коли твердить, що начебто тільки усвідомленням закону і найретельнішим його застосуванням можна вплинути на розвиток крайового промислу, удосконалення ремесла тощо. Порожня форма й саме тільки ретельне виконання параграфів не вплине взагалі ні на розвиток промислу, ні на поліпшення ремесла! Має учень робітничу книжку чи не має? Прибито на стіні майстерні список працівників чи ні — все це анітрохи ще не вплине на ремесла, бо це тільки незначні формальності, а якщо зважити, що корпораційні книги скрізь ведуться зразково, за єдиним встановленим взірцем, одержаним в усіх ремісничих об'єднаннях краю від Львівської палати ремісництва, то не лишається сумніву, що вони цілком достатні для ведення скрупульозного, як це й вимагається, обліку учнів і підмайстрів, тим більше що за цим стежить влада».

В інтересах самих опонентів бажано, щоб того абзаца в їхній брошурі не було, оскільки дуже легко зробити з нього не надто втішний висновок про усвідомлення прав нашими ремісниками, а власне припустити, що закони існують не для них, а лише для влади.

ЩЕ ПРО НАШУ КУЛЬТУРНУ НУЖДУ

В 20—21 ч[ислі] «Народу» подав д. Охримович зміст брошури д. Будзиновського* «Культурна нужда австрійської Русі» і відізвався о ній з великою похвалою. Хотілось би й мені сказати про цю брошуру кілька слів; хоч, може, в них не буде такої великої похвали для автора, та зате, може, буде більше приключок до дискусії, котра в таких широких справах, як економічний розвій цілої України і програма економічної праці її інтелігенції, мені видається, в усякім разі дуже пожиточною.

Сам автор брошури і його рецензент бачать головну її вагу в тім, що вона «дає загальнозвісним фактам теоретичне пояснення», приводить до розуміння тих фактів. Значить, теорія є головною основою брошури, а факти наведено в ній тільки для ілюстрації теорії. Признаюся, що вже саме те поставлення діла зробило на мене при читанні брошури неприємне враження: так немовби читаєш працю з 20—30-х років, коли ще наука під впливом ідеалістичної філософії розумувала апріорним методом і вважала головним ділом будування теорій, а не дослід фактів і їх зв'язку.

Ну, та, може, д. Будзиновський поступає не зовсім так, може, він тільки прикладає загальнозвісні і признані теорії до загальнозвісних і стверджених фактів і дає їм нове освітлення? Придивимося насамперед його теоріям, а потому фактам. Д[обродій] Будзиновський, очевидно, сам так думає, натякаючи на те, що він в основу своєї студії кладе «еволюційну методу, введену до наук суспільних Марксом». Що се за «еволюційна метода», я не розумію; методи такої, мабуть, зовсім нема, а Маркс вложив тільки в основу свого діла той погляд, що суспільність така, яку ми бачимо, не є нічим вічним, а зміняється враз з усіма своїми формами. Значить, теорія еволюційна у Маркса відноситься до самого предмета, а не до методу, котрий у нього лишився в добрій мірі апріорний*.

Як же розуміє еволюційний погляд Маркса д. Будзиновський? Досить просто. В Англії був зразу порядок феодальний — він упав, по нім витворився порядок капіталістичний з фабриками і пролетаріями-робітниками, котрі на своїх плечах двигають розвій суспільний до нового ладу, соціалістичного. Те саме було в Франції, Німеччині, загалом в Західній Європі. Феодалізм упав, капіталізм панує, соціалізм надходить, просисається вже тисячними дірками в теперішній лад суспільний. Феодалізм, по думці д. Будз[иновського], був однаковий у всіх краях Європи (і автор подає його схематичну характеристику), капіталізм є також однаковий, ну, і соціалізм, очевидно, також мусить бути однаковий, так само як і перехід від капіталізму до соціалізму мусить іти однаковою дорогою. Основні признаки капіталізму: продукція фабрична і концентрація капіталів у немногих руках, а з другого боку, маса пролетаріату. Побіда сього пролетаріату над капіталістами — се побіда соціалізму. Галичина з того погляду показується мов та щука, котрої одна половина зварена на холодець, а друга жарена. Феодалізм у нас іще не вигиб і заморожує наш поступ, а капіталізм, з другого боку, припікає нас, показуючи нам самі найгірші свої боки. Значить, треба нам якнайшвидше позбутися замороженого хвоста феодалізму, а перейти з руками й ногами в капіталізм, т. є. по схемі д. Будзиновського зробити так, щоб у нас в краю не було ані шляхти, ані дрібних рільників-хлопів, ані дрібних ремісників, а тільки великі латифундії, оброблювані по-капіталістичному на спосіб американський, великі фабрики — і маса пролетаріату. Ось теоретичний скелет д. Будзиновського і виведена з того скелета практична програма.

Думаю, що Маркс обернувся б у гробі, коли б побачив таке схематичне і шаблонове приложення своєї теорії. Певна річ, історична черга економічних порядків: феодалізму, капіталізму і соціалізму — є фактом. Але сього ані наука, ані ніхто тямущий не сказав, що феодалізм усюди був однаковий, капіталізм є однаковий і соціалізм мусить бути однаковий; противно, ми знаємо, що кожний економічний порядок в різних краях виливався в різні форми і розвивався не однаково. Маркс прослідив розвій англійського капіталізму. Але думати, що се іменно був розвій «нормальний» і що так мусить розвиватися капіталізм в інших краях, є цілковита нісенітниця. Противно, так як в Англії, капіталізм не розвивався ніде; в Америці він розвивався зовсім інакше, в Франції також дуже відмінно, в Бельгії, Італії, Німеччині знов інакше; в Італії навіть було таке, що, розвившися раз дуже сильно в XV—XVI віках, він опісля упав, а тепер розвивається вдруге. Правда, остаточні форми капіталізму, які бачимо нині, де в чому дуже похожі в усіх краях, особливо що доторкається промислу фабричного. Але вже в рільництві бачимо різні форми капіталістичного господарювання: велику продукцію в Америці і дрібну, напр., у Бельгії, Франції і в самій Англії. Значить, шаблонові рисописи феодалізму і капіталізму, які подає д. Будзиновський, не зовсім вірні, а і основані на них вказівки його «практичної» програми не можуть бути вірні.

Погляньмо тепер на факти, котрими ілюструє д. Будзиновський свої теорії. Мусимо тут сказати, що доторкається економічного розвою Галичини і її теперішніх відносин, особливо рільничих, то д. Будзиновський, характеризуючи все се загально, робить дуже багато помилок. Лишаю на боці його характеристику часів доісторичних, в котрих він бачить якусь «абсолютну комуну» (вона, мабуть, рідна сестра абсолютного феодалізму, абсолютного капіталізму і т. д.) і такі відносини, що кожда сім'я продукувала тільки для своєї власної консумції, і замічу, що археологи вже в кам'яній, т[ак] зв[аній] неолітичній, а ще більше в бронзовій добі сконстатували дуже широкі торговельні зносини між народами європейськими, в тім числі, й тими, що жили на нашій землі, повідкривали вже з тих часів останки формальних мануфактурових фабрик, особливо в місцях, де були метали або багато каміння, пригожого для виробу тодішніх знаряддів. Перейду до характеристики феодальних порядків і скажу, що в приложенні до нашого краю вона майже зовсім фальшива. По думці д. Будзиновського, «продукція феодального двора була обчислена тільки на домашні потреби; все, чого потребували члени панської сім'ї або двірська служба, витворювалося головно на місці, дома, а не спроваджувалося за гроші; ті роботи, як і роботи в полі, робилися не при звуці гроша, а при свисті нагайки; при всяких господарських функціях гріш був виключений; всякі данини і податки заспокоювалися плодами праці (натураліями), а не грішми» (ст. 13—14). Не знаю, де д. Будз[иновський] найшов такий феодалізм; у нас його, мабуть, ніколи не було. У нас іще «Правда руська»* накладала грошові кари; грошові дачки платили в Польщі мужики ще й перед статутом Вісліцьким* і пізніше; так само за надобов'язкову роботу пани платили мужикам грішми, принаймні в XVIII і XIX віці, до знесення панщини; продукція ніде і ніколи в середніх віках і пізніше не була так виключно фамілійна, як показує д. Будз[иновський], противно, дуже багато важних продуктів (усю збрую, тонші тканини, всі предмети люксусові) спроваджувано з-за границі до Польщі і на Русь вже за часів Святослава Ігоревича*, а в XVII і XVIII віках Польща і злучена з нею южна Русь продукували багато на вивіз: вивожено збіжжя, дерево, шкури, мідь, сіль і т. і.

Невірний є також погляд д. Будз[иновського] на початок капіталізму у нас. По його думці, капіталізм перший раз напер на наш край тільки по прилученні Галичини до Австрії. Тоді-то край наш, що доти жив у зовсім феодальних обставинах, був силою пришпилений «до організму державного, витвореного суспільністю німецькою, котрої продукція була par excellence[1] товарова, а господарка грошова» (стор. 16). Не знаю, як погодити сі слова з тим, що сам д. Будз[иновський] каже далі, на стор. 63, немов то упадок феодалізму і побіда капіталізму в цілій Австрії, значить і в її західних частях, датується аж від 1848 р. Коли се правда, то в 1772 р. Галичина феодальна прилучена була до Австрії феодальної, значить, і перевороту ніякого в житті економічнім се прилучення не могло зробити. Наскільки ми знаємо факти, сей другий погляд є вірніший, та й взагалі називати Австрію 1772 р. краєм капіталістичним було би чудненько. Певно, що зв'язки пізнішого капіталізму в ній були, але вони були і в Польщі. Нехай би д. Будз[иновський] прочитав хоч «Грановщину» Антоновича в «Киевской старине»*, то побачив би, які поважні зав'язки капіталізму (промислова продукція, напр., горілки і т. д.) були вже тоді на Вкраїні і пропали в завірюсі козацьких війн. З Корзона* («Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta») він пізнав би ті зав'язки в Польщі кінця XVIII віку. Історія Галичини 1772—

---

[1] Переважно *(франц.)*.— *Ред.*

1860 років — се в значній мірі історія руйнування австрійським чиновництвом тих давніх зав'язків галицького капіталізму — галицьких фабрик, заводів і цілих галузей сирої продукції (заліза, скла, тютюну, навіть солі). Всі ті факти, взяті докупи, кидають трохи інше світло на історію нашого економічного розвою, аніж се після недокладних формулок вирозумував собі д. Будзиновський.

Не диво, що з невірних положень виходять невірні виводи. Характеристика теперішнього економічного стану Галичини у д. Будз[иновського] в цілості зовсім невірна. Він бачить в нашім краю дрібних рільників, котрих господарку зове допотопною тому, що продукують руками, а не машинами, далі шляхту, котра в значній мірі продукує так само, а господарює ще гірше, і вкінці дрібних ремісників, котрих продукція також не варта доброго слова. Капіталізм західноєвропейський, а спеціально віденський, давить і висисає нас, не дає у нас розвитися нашому власному капіталізмові, а без власного капіталізму, без продукції фабричної і якнайшвидшої пролетаризації мас народу всі ми пропадемо за цапову душу. Запровадивши нас щасливо в таку сліпу вулицю, д. Будз[иновський] тоді тільки похопився, що з неї нема виходу, і пропонує нам сурогат виходу — загальне голосування, політичний поділ Австрії, цла охоронні для здвигнення нашого промислу і т. д. Лишаємо вже на боці те, наскільки постанови політичні можуть викликати такі появи економічні, котрих в даній суспільності нема, але д. Будз[иновський] забуває навіть те, що коли Галичина справді находиться в такім стані, як він її схарактеризував, то вона не найде сили добитися навіть тих політичних форм, котрі він уважав корисними, не говорячи вже о якихось прямих економічних користях. Д[обродій] Будз[иновський] думає, що покликом загального голосування можна буде в Галичині підняти всю масу народну. Сміємо сказати, що се ілюзія. Всю масу народну на якусь суцільну акцію у нас не підіймете ніяким покликом, бо та маса до такої акції ще не дозріла. Навіть коли б у Австрії заведене було по милості якихнебудь німців та чехів загальне голосування, то над нашою масою народною ще довгі-довгі роки прийшлось би попрацювати, поки вона навчилась би тягнути з того права хоч половину тої користі, що тягнуть інші народи. А про таку широку акцію, як здобування фінансової відрубності від Австрії (без котрої, по поглядам д. Будз[иновського], і загальне голосування мало що варте), у нас і думати годі. Значить, «практична» програма д. Будз[иновського] навіть в політичних точках являється не дуже-то практичною. А вже її точки економічні, а особливо систематична, свідомо і за планом ведена пролетаризація мас народних — се така диковина, на яку не здобувся ще жаден найзагорільший марксист. Се доктринерство доведе до nec plus ultra[1]; наука і історія можуть тільки плечима здвигати на такі вискоки фантазії. Практичні політики, навіть соціал-демократи, з подібними програмами ніколи не виступають. Вони числяться з фактами, основують свої програми на фактичнім стані, на конкретних потребах і нуждах живих людей, а не обходяться з ними так, як говориться в тій пісні, що «дід бабці купив капці, закороткі були, то втяв пальці».

---

[1] Вичерпання можливості *(лат.)*.— *Ред.*

СІЛЬСЬКІ РОБІТНИКИ В ДАНІЇ

І

На недавньому з'їзді соціалістів усього світу, що відбувся в Брюсселі*, предложив П. Кнудзен*, секретар соціально-демократичної партії в Данії, дуже інтересний реферат про стан сільських робітників в тім краю і про поступ соціалістичної агітації серед сільської людності в тім краю. Подаємо тут в головних нарисах зміст сього реферату головно для того, що відносини датської рільничої людності досить подібні до наших, а також для того, що соціально-демократична партія в Данії веде агітацію серед людності рільничої майже по такій самій програмі, з якою виступила наша партія радикальна*. Певна річ, програма датських соціалістів, де в чому більше розвинена, ніж наша, може послужити добрим матеріалом при ревізії нашої програми, і для того ми звернемо на неї пильну увагу.

Уся земля в Данії виносить 689 миль, або 37 964 кілометрів квадратових. З того випадає 513,5 миль кв. на ріллю, сіножаті, огороди, 37,33 м[иль] кв. на ліси, 86,5 м[иль] кв. на степи, 21,5 м[иль] кв. на багна, 9 м[иль] кв. на піски, а 5 м[иль] кв. на голий камінь. Значить, цілих 122 милі квадр., або мало що не п'ята часть краю, є нездатна до управи. Податок грунтовий вимірюють в Данії від висіву тонни твердого збіжжя. Під одну тонну такого висіву іде не однаковий обшир грунту. Найліпшого грунту йде під тонну висіву около 3,3 гектара, але такого грунту в Данії мало. Пересічно йде під одну тонну 9,5 гектарів, а в деяких сторонах, де земля найпліхша, навіть около 24 гектарів. Всіх тонн рахує уряд податковий в Данії 382 000, з сього випадає около 7000 тонн на грунти міські, а решта, 375 000 тонн, на сільські.

Власність грунтова в Данії ділиться між «двори» і «хати». Двори є двоякі: більші, або панські, і хлопські. До більших дворів зачислюються всі ті, що ошацьовані щонайменше на 12 тонн висіву або більше. Хлопськими називаються такі двори, що висівають одну до 12 тонн твердого збіжжя. Великих дворів числять у Данії 2041; вони ошацьовані разом на 57 000 тонн. Хлопських дворів числиться ок[оло] 73 000, а ошацьовані вони разом на 274 000.

«Хати» є також двоякі: з землею і без землі. Хати з землею такі, котрих земля виносить менше як одну тонну висіву; таких хат є ок[оло] 152 000, а земля їх ошацьована на 41 000 тонн. Хат без землі є 37 000.

З сього видно, що на панський двір випадає пересічно 28 тонн, на хлопський пересічно по 4 тонни, на хату з землею около чверть тонни.

З-поміж 73 000 хлопських дворів є ок[оло] 58 000 власність тих хлопів, що на них сидять. Решта — се двори чиншові, в більшій або меншій мірі залежні від дворів панських. З них ок[оло] 10 000 є дідичні; їх посідачі мають право не тільки передавати їх у спадку дітям, але також міняти їх і продавати, тільки що на них тяжить обов'язок певної данини або роботизни для панського двора. Прочі чиншові двори (ок[оло] 5000) — се, очевидно, шматки землі, дані панами за вислугу їх офіціалістам до смерті або на яких інших, ще тісніших умовах.

Так само стоїть діло і з хатами. З них ок[оло] 156 000 (з землею і без землі) є або власність їх посідачів, або в дідичнім чиншу. Решта, ок[оло] 33 000, були або в оренді (т. є. так, що орендатори живуть в них аж до смерті), або в наймі (так, що винаймаючому може властитель по певнім часі вимовити хату).

Між великими дворами в Данії є 19 графств, 14 бароній, 37 дідицтв і 9 дібр фідеїкомісових. Тих 79 дібр, що разом займають 37 500 тонн висіву, т. є. майже десяту часть усіх тонн цілого краю, є подекуди власність державна. Се дарунки давніших королів датських поодиноким шляхтичам і їх родові; вони дані їм до неподільного вжитку, але без права власності, т. є. без права заміни, продажі і обдовження.

Крім того, є ще в Данії «двори попівські». В цілій Данії є 960 парафій. Окрім парафій, у Копенгазі та інших більших містах мають парохи яко часть своїх ерекцій більші або менші кусні землі з приналежними до них будинками; се й є «двори попівські», котрих у цілім краю є 951. Значна часть тих дворів рівняється зовсім дворам панським: 77 дворів попівських мають обширу по 12—20 тонн, а 116 мають по 10—12 тонн, решта має по 6—10 тонн. Вони мають разом землі під 7000 тонн висіву, т. є. якраз стільки, що 40 740 «хат з землею».

Коли би відносини економічні в Данії стояли тільки так, як показують повищі цифри, то можна би сказати, що се доволі старомодний край рільничий. Нема там, здавалось би, ані величезних латифундій, ані «пролетаріїв, прикованих до землі», т. є. хлопів, котрі мають такі малесенькі шматочки землі, що з них зовсім не можуть вижити. Але се тільки так здається, на ділі ж виходить ось що:

Вартість усієї землі в Данії (крім міст) оціновано на ок[оло] 4000 мільйони крон, або по-нашому на 2688 мільйонів зл. р. На тій землі тяжить довг гіпотечний, котрий в р. 1885 виносив 1700 мільйонів крон (1142,4 мільйонів зл. р.). Від 1866 до 1885 р. довг той змігся о 773 мільйони крон (519,5 міл. зл. р.). Зріст його ставався чимраз швидший; в 5 роках 1866—70 довг зріс о 130 мільйонів, т. є. пересічно о 26 міл. річно, в рр. 1871—75 о 187 міл., т. є. вже пересічно о 37 міл. річно, в рр. 1876—80 о 225 міл., т. є. пересічно о 45 міл. річно, а в рр. 1881—85 о 231 міл., т. є. о 46 міл. річно. Зріст сей показується наглядніше отсим ланцюгом 100 : 142 : 173 : 177. Коли поміркувати, що власність грунтова мусить платити від сього довгу процент, нехай тільки 4 %, то побачимо, що платить вона річно 68 мільйонів крон (45,697 міл. зл. р.) процентів великому капіталові. Завважити треба, що всі доходи річні датського скарбу державного виносять ок[оло] 54 мільйони крон (36,288 міл. зл. р.) і що, значить, капіталісти датські тягнуть із властивців грунтових щороку о 14 міл. крон (9,408 міл. зл. р.) більше проценту, ніж ціла держава має доходу.

Виходить із сього, що хоч в Данії на око нема латифундій, то на ділі великий капітал є властивцем більшої половини всієї землі і висисає її ще гірше, ніж коли б та земля була вкупі в одних руках. І хоч на око здається, що «двори хлопські» і навіть «хати з землею» повинні би держатися на ногах, всі вони сидять у кишені капіталістів і мусять платити їм більшу половину своїх доходів.

Гляньмо тепер на людність Данії. Після спису 1880 р. вся людність в Данії виносила 1 969 039 душ. З того 515 758 жило в Копенгазі і других більших містах, а 1 453 281 по селах і місточках. Сільська людність виносила затим ок[оло] три чверті всієї людності краю. Кнудзен не подає докладного поділу тої людності на верстви: скільки її живе в дворах панських, скільки в дворах хлопських, скільки є халупників з землею, а скільки без землі. Він звертає тільки увагу на число тої людності, котра не може вижити зі свого і мусить найматися на роботу до багатших властивців. Розуміється, що до тої класи належать усі халупники без землі; але і більшість халупників з землею також не ліпше стоїть; вони мусять іти робити властивцям дворів панських або хлопських чи то для того, що їх земля не може їх виживити, чи для того, що не мають свого тягла і мусять позичати його у «дворових» на відробок і відробляти се, розуміється, в найгарячіший час, у жнива.

Щоправда, не всі халупники по селах ходять на польову роботу. Багато є між ними ремісників, крамарів, рибаків, учителів і т. д. Але є також по селах люди ще бідніші від халупників, т[ак] зв[ані] інквіліни (комірники), що винаймають у хаті тільки одну світличку і живуть з поденного зарібку. Всіх мужчин-зарібників по селах числять в Данії 133 000, а, крім них, є ще у панських дворах ок[оло] 90 000 слуг. Робітників промислових і зарібників денних по містах є ок[оло] 83 000, а слуг по містах ок[оло] 8000. Значить, усієї людності, котра жиє з того, що продає свою робочу силу, є в Данії ок[оло] 314 000, а коли зважити, що сільські халупники, комірники, а часто й слуги є люди жонаті і з родинами, то можемо припустити, що поза тими 314 тисячами зарібників стоїть ще з півмільйона душ, котрі звисли на їх заробок і мусять з нього удержуватися.

Сільські робітники в Данії наймаються або за гроші без страви, або за гроші зі стравою, і то на день. Слуги наймаються річно або піврічно за гроші, страву, одежу й помешкання. Робітник зі стравою бере пересічно літом за день ок[оло] 90 ере (60 кр[ейцерів]) грішми, але плата часто буває менша і доходить до 33 кр[ейцерів] або й ще нижче. Під час жнив плата трохи підноситься, на 88 $^1/_2$ — 133 кр[ейцерів], але частенько і в ту пору платять робітникові по 55—67 кр[ейцерів]. Зате в зимі пересічна плата не буває вища понад 40 кр[ейцерів], а спадає не раз на 16 $^1/_2$ кр[ейцера] або й ще нижче. Коли робітник сам стравується, то дістає літом 88 $^1/_2$ до 100 кр[ейцерів], але не раз лиш 67 кр[ейцерів]. Під час жнив при власній страві бере пересічно 106 $^1/_2$ до 134 $^1/_2$ кр[ейцера], але і в ту пору не раз плата спадає на 67 до 88 $^1/_2$ кр[ейцера]. Зимою пересічна плата при власній страві виносить 73 до 80 кр[ейцерів], але нерідко спадає на 67, ба навіть на 33 кр[ейцери] і ще менше. На господарській страві заробляє такий робітник річно 151,67 до 159,94 гульденів, але не раз сей заробок спадає на 100,80 до 134,40 гульд[ена]. Жиючи на власній страві, заробляє робітник річно ок[оло] 248,64 гульд[ена], але часто буває так, що заробить лиш 201,60 гульд[ена] або й ще менше.

Професор Копенгагського університету Фальбегансен вичислив, що родина сільського робітника, зложена з чоловіка, жінки і двох дітей, потребує на який-такий прожиток річно 500 крон (366 гульд[енів]). З повищих цифр видно, що родина така не має ніколи й сеї мінімальної суми, не кажучи вже про родини, де є по 4, 5 і більше дітей.

Машини рільничі підскубують платню робітникам сільським або відбирають їм зовсім роботу. А вже найгірше жиється родинам тих робітників, що роблять на господарській страві. Тоді чоловік не стравується дома, та зате менше дає грошей родині, так що на душу випадає річно ледве по 13,44 до 33,60 гульд[ена] на все удержання. «Майже сама тільки бараболя, хліб і крихіточка сала та крупи, варені на воді,—се вся страва тих бідолахів»,—каже Кнудзен. Але нужденна плата не вистарчає навіть на те, щоб і сих плохеньких страв мали вони під достатком. До недостаточного стравунку додати ще треба погане помешкання і нужденну одежу, щоби вповні мати образ тої нужди, в якій жиють сільські робітники в Данії.

II

Як же ж підійшли соціал-демократи до сеї людності рільничої в Данії? Очевидно, що нема там і мови о якійсь штучній пролетаризації мас, о якімось підгонюванні всієї людності під шаблон фабричного капіталізму, щоби з сього алембика перегнати його в рай соціалізму. Датські соціал-демократи як люди практичні оперлися на дійсній, а не на фіктивній суспільності і виступили з цілим рядом жадань, котрі мусять вийти на користь і пролетаріям, і не пролетаріям сільським. Щоправда, соціал-демократи датські згори признають, що при теперішнім капіталістичнім ладі неможлива тривка поправа долі робітників ні сільських, ні ніяких, поки всі средства продукції не стануться власністю всієї суспільності. Та поки се станеться, соціальні демократи домагаються можливих натепер способів поправи долі робучого люду, а іменно: 1) Фідеїкоміси, грунти парохіальні повинні перейти назад на власність держави, так само всякі грунти, виставлювані на продаж, повинна купувати держава. Ми вже сказали, що землі ті виносять разом 44 500 тонн висіву, се значить майже восьму часть усього управного грунту краю. Надто до дібр фідеїкомісових належить значний «капітал фідеїкомісовий», котрий виносить около 100 мільйонів крон. Щодо грунтів парохіальних, то соціал-демократи, держачися тої думки, що релігія є річ приватна, а удержування духовних повинно бути ділом громад конфесійних, уважають зовсім невідповідним, щоби держава від себе надавала їм землю.

2) Держава повинна обняти на свою власність усі пустарі і необроблені грунти і, оскільки можна, робити їх управними. Таких неужитків є в Данії 122 квадр. миль, з чого 108 квадр. миль випадає на степи, багна, торфовища і болота, котрі при відповідних амеліораціях могли би статися придатні для рільництва і лісництва.

3) Держава передає господарювання і уживання всіх до неї належних грунтів сільським робітникам і наділяє їх на початок потрібним капіталом оборотовим. Землі ті не повинні вже ніколи перейти на власність приватну, але датські соціал-демократи не хочуть також, щоби держава оброблювала їх сама капіталістичним способом, бо для сільських робітників значило би се тільки зміну пана, а не зміну теперішньої нужди; противно, теперішня капіталістична держава була би для них ще гіршим, бо сильнішим паном і звела б їх до ступеня невольників. Для того домагаються соціал-демократи, щоби держава віддавала робітникам землі в оренду і наділяла їх напочаток капіталом оборотовим. Условини оренди повинні б бути такі, щоби робітник діставав увесь чистий дохід своєї праці. Наділи орендові не повинні бути надто малі, бо дрібне господарство є неекономічне. Держава повинна, проте,

дбати, щоби робітники приучувалися до господарювання спілкового. В тій цілі повинні бути закладані і відповідно ведені школи рільничі з безплатною наукою для халупників і робітників, а також взірцеві фільварки. Такі установи, по думці датських соціал-демократів, поставили би в ліпше положення тих робітників, що обняли би оренду, поліпшили б плату тих, що й надалі лишились би в наймах у приватних властивців, запобігли би ненастанному вменшуванню людності рільничої, котре добачається в многих сторонах краю зі шкодою для продукції рільної, і були би переходом до цілковитого усуспільнення рільничої продукції.

4) Держава повинна дбати о те, щоби допомогти господарствам теперішніх приватних властивців і влегшити перехід приватної власності в державну. Як уже сказано, на теперішній власності грунтовій в Данії тяжить довгу гіпотечного 1700 мільйонів крон. Довг той раз у раз росте головно через перехід землі з рук до рук, а найбільше через право спадкове, котре встановлює неподільність грунтів. Задля того спадкоємець мусить звичайно затягати довг, щоби сплатити свою прочу рідню. Таким способом уся власність приватна стається звільнена ілюзійною, а властивці тільки орендаторами своїх вірителів-капіталістів. Для того соціалісти легко можуть витолкувати мужикам, що се просто байка, немовбито соціалісти хотіли відібрати мужикові землю; противно, се чинять день у день капіталісти, а соціалісти, противно, хочуть запевнити мужикові вживання землі і вживання всіх доходів із неї, т. є. хочуть вчинити його спільником в цілій власності суспільній. Щоби се прискорити, датські соціал-демократи жадають, щоби держава відсунула набік усіх тих капіталістів, що тепер при помочі довгів гіпотечних підкопують приватну власність грунтову, а щоби все обдовження гіпотечне взяла в свої руки. Се могло би статись через заложення державного банку гіпотечного і конверсію дотеперішніх довгів гіпотечних. Таким робом, держава сталась би швидко фактичною властителькою всіх грунтів приватних, котрі відтак легко було б і формально зробити державними. Для прискорення сього переходу повинна держава закупувати всі грунти, які тепер виставляються на продаж, і віддавати їх так само, як попередні, в оренду робітникам.

5) Держава повинна старатися в якнайраціональнішім розмірі допомагати спілковій господарці рільничій, а то

так, щоби господарюючі робітники одержували вповні здобутки своєї праці по відшибленні відповідно унормованих податків.

6) Держава повинна видати приписи, як мають бути будовані і устроєні доми чиншовників, помешкання комірників і слуг і повинна вести над усім відповідний надзір.

Крім того, датські соціал-демократи розтягають на робітників рільничих також найважніші домагання, поставлені для поліпшення долі робітників промислових, а іменно домагаються:

7) 8-годинного дня робучого для сільських робітників обох полів понад 14 літ віку; виїмок при рільництві становлять роботи хатні, орання, сіяння, кормлення худоби, сінокоси, жнива, звоження плодів і звоження торфу;

8) охорони робітників (контролі над роботою і платою, палат робітницьких для залагоджування спорів, заказу робити в неділі, свята і вночі, контролі санітарної над помешканнями, фабриками, варстатами, човнами рибацькими і т. і. через особи, вибрані самими робітниками);

9) удержавлення шкільництва (воно в Данії досі приватне), безплатної, спільної для хлопців і дівчат і примусової науки; держава має давати кождій дитині безплатно всю страву і закладати охоронки для дітей; наука релігії має бути зі школи виключена;

10) організації публічного догляду санітарного, шпиталів і служби лікарської;

11) забезпечення всім немаючим безплатного удержання на старість.

Отсе важніші домагання, які підносять датські соціал-демократи для поправи долі робучого люду по селах і по містах.

Про розширення їх партійної організації серед робітників ось що говорить Кнудзен:

«На нашім партійнім конгресі в Копенгазі літом 1890 р. наша організація партійна обнімала 109 товариств політичних з ок[оло] 14 000 членів і 281 зв'язків фахових з ок[оло] 31 000 членів. Із політичних товариств, належачих до нашої партії, пробувало в Копенгазі 10 з ок[оло] 6000 членів, в містах провінціальних 35 з ок[оло] 5000 чл[енів] і 64 по селах з ок[оло] 3000 членів. З зв'язків фахових було 64 в Копенгазі з ок[оло] 20 000 членів, а около 200 по містах провінціальних з загальним числом ок[оло] 11 000 членів.

Від остатнього конгресу партійного в р. 1890 число прихильників соціальної демократії значно змоглося, а особливо число сільських робітників, котрі пристали до нашої організації, щонайменше подвоїлося. Не треба при тім забувати, що наша партія має далеко більше прихильників, ніж формально належить до наших організацій; бідність, соціальна нужда і гніт роботодавців спиняє масу робітників від приставання до нашої організації. І так, напр., при остатніх виборах до фолькетінгету (сейму державного) побідив один наш товариш, Гаральд Єнзен, в чисто сільській окрузі. В тій окрузі всі соціал-демократичні товариства числять 400 голосуючих членів, а Єнзен дістав 700 голосів, значить, число наших прихильників є там майже два рази більше, ніж членів наших організацій. Є воно, впрочім, ще значно більше, бо право голосу має в Данії кождий горожанин аж по скінченні 30-го року життя».

Отсе ввесь зміст інтересного реферату Кнудзена. Коментаріїв до нього не треба, і ми передали його не тільки як показ одної першої в Європі вдатної проби соціал-демократичної роботи серед сільських робітників, але також як цінний матеріал для нашої комісії, що має зайнятися ревізією програми нашої партії*.

ТАБУЛЯРНА ВЛАСНІСТЬ У ГАЛИЧИНІ

В останньому зошиті журналу «Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych»* ми знаходимо дуже цінну працю проф. Пілата про табулярну власність у Галичині. Наводимо з неї найважливіші цифри.

За найновіших кадастрових даних територія Галичини складає 13 640 646 моргів та 275 квадратних сажнів. На тій території табулярна власність займає 5 362 245 моргів, отже, 39,31 проц. усієї території краю. Решту простору 8 278 400 моргів складає земська власність, записана в іпотечних повітових книгах, далі приватна й громадська власність, далі нерухомості у 15 найбільших містах, нарешті суспільне майно, тобто води й дороги всіх категорій, що не є предметом іпотечних книг.

З давніших досліджень випливає, що табулярна власність займала більший простір. У 1866 році на табулярну власність в усій Галичині припадало 5 773 009 моргів, або 42,35 проц. території краю. Зменшення частки табулярної власності виникало головним чином внаслідок викупу. На кінець червня 1890 року віддано у власність під виглядом нагороди за викупи уповноваженим 161 893 морги ланів, 145 395 моргів інших земель, за малим винятком поміщицьких або табулярних земель. Подальше зменшення табулярної власності виникає також внаслідок того, що під час запровадження нових іпотечних книг продані селянам табулярні грунти вписано до повітових книг. Різниця між давніми й теперішніми відомостями про табулярну власність складає понад 400 000 моргів.

Табулярна власність лише в 10 повітах займає понад 50 проц. усієї території, в сімох повітах вона становить від 10 до 20 проц. території. Судовим повітом — в ньому табулярна власність сягає 67 проц. усього простору,— є Долина, де ліси займають майже 70 проц. усієї території, а ґустота заселення становить 23 мешканці на квадратний кілометр. Найменша табулярна власність у судових повітах Йорданова, Мушини та Чарного Дунайця, де вона становить 17,15 відносно 12 проц. усієї території повіту.

Беручи до уваги окремі види земель, на табулярну власність припадає оброблюваних земель в усьому краї лише четверта частина.

Із загального обсягу садів табулярній власності належить ледве 14 проц., з ланів 22 проц., з усього обсягу пасовиськ лише 17 проц., навпаки ж, ставки та болота належать їй майже цілком, переважно належать табулярній власності також і ліси.

До околиць, де у табулярної власності переважає лісове господарство, належать передусім гірські повіти. В повітах судових: Косові, Мілівцях, Долині, Чарнім Дунайці, Болехові, Делятині та Солотвині ліси займають більше як 90 проц. табулярної власності. Околиці, в яких рішуче переважає сільське господарство,—це подільські повіти разом з частиною Покуття, а потім околиці Кракова. Луки займають відносно малу частину поміщицьких земель. За винятком лук наддністрянських та лісових лук, що містяться частково над Полтвою та Бугом, тільки в небагатьох повітах вони становлять понад 10 проц. лук, наявних у краї.

За останні 30 років обсяг оброблюваних земель табулярної власності зріс на 138 196 моргів, що незаперечно стверджує прогрес нашого рільництва. Навпаки, в луках та садах настало зменшення площі, площа поміщицьких лісів зменшилася від 3 290 000 до 2 937 398 моргів, а потім зменшилася ще на 352 000 моргів. Тим часом нетабулярна власність засвідчує зростання усіх категорій грунтів. Зростання лук та садів становить 113 100 моргів, пасовиськ — 41 000 моргів, лісів — 196 000.

Найбільший табулярний власник у Галичині — уряд, який посідає майже 6 проц. усієї табулярної власності. Як відомо, табулярна власність, що належить державі, раніш була ще більша, бо уряд від часу анексії Галичини, а саме від 1773 року, з малими перервами до 1870 року продавав коронні володіння приватним власникам. Володіння ці на той час становили 1 269 700 моргів, а тепер становлять лише 384 000 моргів. Зараз треба сподіватися збільшення обсягу урядових володінь у Галичині, бо уряд ухвалив за винагороду, що належить йому як власникові урядових володінь, у зв'язку з перенесенням права пропінації на край, закуповувати земські володіння в Галичині. Табулярні володіння, що знаходяться у власності духівництва, становлять 218 000 моргів. Фундації, перше місце серед яких посідає фундація графа Станіслава Скарбка, сягають 80 246 моргів. З інших фундацій національному закладу ім. Оссолінських* належить 2198 моргів, стипендіальному фонду Самуеля Гловінського* — 1 350 моргів. Загалом табулярна власність, що належить урядові, релігійним фондам, нарешті фундаціям та громадам, становить разом 740 949 моргів. Акціонерні спілки та банки посідають 167 955 моргів, інші власники 4 461 314 моргів.

Серед приватної табулярної власності слід відзначити фідеїкомісійні, або ординацькі володіння. У давній Польщі аж до останнього її поділу існувало чотири ординації, що згадуються в «Volumina Legum»*: ординація Замойських, заснована 1589 року, та пізніші ординації Радзівіллів, Сулковських та Мишковських. Зараз у Галичині існує 10 майоратів і з них найбільший — ординація Потоцьких, що сягає 14 000 моргів. Далі йдуть ординації князів Любомирських, графів Замойських, графів Борковських, графів Баворовських, графів Голуховських, графів Семенських, Чарковських та графів Стадіонів. Серед приватної табулярної власності слід відзначити якнайзначніших власників — членів цісарської родини: ерцгерцог Альбрехт посідає в Галичині загалом 80 000 моргів, ерцгерцог Райнер — майже 5000 моргів.

У списку табулярних власників, що посідають понад 10 тисяч моргів, — 53 прізвища. Барон Лібіг Ян і спілка — 113 000, граф Потоцький Роман — 84, ерцгерцог Альбрехт — 80, Гьодо Задік і спілка — 68, львівська греко-католицька митрополія — 64, барон Поппер — 58, графи Потоцькі, Ізабелла та Якуб — 45, графи Дзедушицькі, Влодзимеж та Альфонсина — 42, граф Бадені Станіслав — 40, граф Баворовський Владислав — 36, граф Лянцкоронський — 35, Лязарус та спілка — 35, графи Семенські-Левицькі — 32, граф Потоцький Анджей — 31, князь Сапега Адам — 30, львівське латинське архієпископство — 26, Ресеньє граф Олів'є — 25, князь Сангушко Євстафій — 22, князь Понінський Калікст — 21, Зейндлер Альфред та Владислав — 20, князь Любомирський Ієронім — 20, граф

Бадені Казімеж — 19, княгиня де Лінь Ядвіга — 17, Млодецький Казімеж — 17, граф Голуховський — 15, князь Чарториський Єжі — 14 тисяч моргів і т. д.

Євреїв — власників маєтностей у Галичині — 630, а посідають вони 591 693 морги, що становить 11 проц. усієї табулярної власності, а також майже 13 проц. приватної табулярної власності. У Стрийському повіті євреям належить понад половина всієї табулярної території, в п'ятьох інших повітах — близько 20 проц. Якщо зважити, що євреї лише протягом останніх двадцяти років почали набувати табулярні володіння, то зростання належної їм маєтності мусить здивувати і вразити кожного.

В кінці свого огляду автор стверджує, що існує парцеляційна течія — вона має місце у західних провінціях краю, де середня земська власність зі шкодою для краю роздрібнюється.

СКІЛЬКИ НАС Є?

I

Крайове статистичне бюро видало нового зошита «Wiadomości statystycznych o stosunkach krajowych», що містить найважливіші підсумки перепису населення від 31 грудня 1890 року. Переглянемо з того зошита деякі цифри, які можуть зацікавити ширші кола читачів.

Кількість населення Галичини, постійна й тимчасова, що дійсно проживала під час перепису, разом з військом становила загалом 6 607 816 чол. Десять років тому кількість населення становила 5 958 907 чол., таким чином, за 10 років населення зросло на 648 909 чол., тож виходить, щороку кількість населення зростала на 64 890 чол. Порівняння того зростання із зростанням за попередні 10 років (1869—1880) переконує у тому, що кількість населення Галичини зростає в дедалі більшому темпі. Якщо у попередньому десятиріччі зростання становило 9,4%, то зараз — 10,9 %; якщо приріст за 10 років був трохи більший ніж одинадцята частина основного населення, то зараз він більший ніж дев'ята частина.

Привід для такого зростання досить втішний. Кількість народжень відносно не збільшилася, але, навпаки, зменшилася кількість випадків смерті: якщо у 1882 році у нас вмирало 36 чол. на 1000, то в 1889 році — тільки 29 і лише у 1890 р. смертність трохи збільшилася (31,5 на 1000) внаслідок інфлюенції. Чи, може, стара кістлява, що завжди збирала в нашому краї найрясніші жнива, не злякалася часом волань газетярів про медичний факультет і чи не прийшла їй на думку макіавеллівська гадка попустити нам трохи, аби позбавити газетярів і послів найкращого аргументу в боротьбі за відкриття медичного факультету у Львові та організацію лікарської допомоги у провінції?

Внаслідок значного зростання населення в Галичині значно зросла і його густота. В середньому 1857 р. в Галичині на 1 км^2 припадало 58 мешканців, 1869 р. — 69, 1880 р. — 76, а 1890 р. — 84 чол., отже, густота заселення нашого краю зростала у відношенні 100 : 119 : 131 : 145. Аби належно оцінити ці цифри, слід згадати, що у Пруссії 1890 р. пересічний покажчик на один квадратний кілометр становив 86 мешканців, у Франції — 71, в Баварії — 73, а в Познанському воєводстві —лише 60. З інших європейських країн лише Бельгія, Голландія, Великобританія та Італія мали більшу густоту населення, ніж в Галичині, а з австрійських провінцій — лише Нижня Австрія, Чехія, Моравія, Шльонськ, Побережжя. Проф. Пілат, редактор «Wiadomości», з цього приводу знову висловлює свою думку: «...немає в Європі іншої рільничої країни, котра мала б таку густоту заселення, як Галичина».

Зрозуміло, в самій Галичині густота населення не скрізь однакова. З 74 повітів 22 заселено набагато щільніше, тобто такі, що налічують понад 100 чол. на 1 км^2. Це переважно західні повіти: Хшанів (108 чол./км^2), Краків (147), Бяла (145), Вадовіце (122), Величка (160), Бохня (114), Бжесько (106), Тарнів (128), Жешув (117), Ланьцут (103), Кросно (105), Бжозів (107). У східних повітах понад 100 чол./км^2 мають лише Коломия (111), Перемишль (121), Станіславів (121), Тлумач (104), Тернопіль (103), Гусятин (102) і Заліщики (101). Інші 23 повіти мають від 80 до 100 чол./км^2, а ще 22 дальні повіти мають від 60 до 80 чол./км^2. Найменше заселені гірські повіти: Новий Торг (57), Лісько (46), Турка (43), Стрий (49), Долина (37), Надвірна (36) і Косів (40).

II

Разом із зростанням кількості населення в цілому краї зростає також, навіть в ще більшому темпі, кількість населення більших міст. З міст, у яких проживає понад 20 000 мешканців, вирізняються: Львів — зростання (із 109 746 до 127 943) на 16,6 проц., Краків — на 12,8, Перемишль — на 59,7 (внаслідок значного збільшення військового гарнізону), Коломия — на 30,8, Станіславів — на 20,2, Тарнів — на 11,9, Тернопіль — на 6,10 проц. З міст, які налічують понад 10 000 мешканців, найбільше зростання показують: Підгір'є — на 73,3, Ярослав — на 45,4 (також через військо), Стрий — на 30,8, Золочів — на 21,1, Борислав, Бучач, Городенка, Новий Санч — на 11—13 проц. Лише Дрогобич показує незначне зростання (1,7 проц.), а Броди взагалі значне зменшення населення (12,6 проц.), це останнє місто — внаслідок зубожіння, викликаного відміною мита у вільній окрузі та зміною напрямків торгівлі.

Дуже цікаві дані щодо співвідношення чоловічої та жіночої статі в Галичині. Під час перепису чоловіків з тими, що у війську, було 3 260 438, а жінок — 3 347 385. Пересічно на 1000 осіб припадає чоловіків 493, а жінок — 507. З 74 повітів у двох виявилося понад 51 проц. чоловічого населення, а саме у перемиському (523 чоловіки) і ярославському (512 чоловіків на 1000 мешканців), в обох випадках внаслідок розташування значних військових гарнізонів. Окрім тих повітів, незначну перевагу чоловічого населення (що, однак, не перевищує 1 %) мають такі повіти: Станіславський, Стрийський, Самбірський, Турківський, Долинський, Староміський і Городенківський,— як бачимо, саме гірські або підгірські повіти Східної Галичини.

Коломийський та Богородчанський повіти показують майже повну відповідність населення обох статей; у 41 повіті перевага жіночого населення не сягає 2 %, а в 22 повітах перевага жіночого населення становить 2 %. Усі останні повіти, за винятком Саноцького і Бжозовського, знаходяться у західній частині краю. Більше ніж 520 жінок на 1000 мешканців показали повіти: Грибівський, Горлицький, Кросненський, Ясельський, Пільзненський, Бяльський, Хшановський і Бжозовський.

На думку проф. Пілата, причини такого кількісного співвідношення обох статей населення полягають почасти у племінних відмінностях, почасти в локальних стосунках, особливо у тому, що саме тут найбільша еміграція чоловіків, що значна їх частина гине внаслідок небезпечної праці у копальнях, біля машин тощо.

Щодо віросповідання в Галичині: населення римо-католицького віросповідання 1880 р. було 2 714 977, а 1890 р. — 2 997 438; іудейського віросповідання 1880 р. — 686 596, 1890 р. — 772 213, населення греко-католицького віросповідання 1880 р. — 2 510 408, а 1890 р. — 2 790 449. Як бачимо, найбільше зросла кількість населення іудейського віросповідання: його прибуло 85 617, або близько

12,5 проц. Кількість населення римо-католицького віросповідання зросла на 282 453, або на 10,4 проц., а греко-католицької — на 282 041, або на 11,23 проц. Однак треба зазначити, що за останнє десятиліття зростання єврейського населення значно уповільнилось, порівнюючи з 1869—1880 роками. Саме тоді його прибуло 19 проц. Натомість зростання кількості населення католицького віросповідання обох видів ішло швидше, ніж раніш, коли воно ледве перевищувало 8 проц.

Розглядаючи повіти з точки зору віросповідання, побачимо, що до римо-католицької церкви належить майже 90 проц. населення у 13 повітах — виключно західних, разом з Кросненським і Бжозівським повітами, 68 проц. має Горлицький повіт, 45,67 — Ярославський, 40 проц.— Львівський заміський, від 30 до 40 проц. латинського населення мають Саноцький, Перемиський, Мостиський, Цеханівський, Скалатський, Трембовельський і Збаразький повіти, від 20 до 30 мають 12 повітів, від 10 до 20 — 20 повітів, а менше 10 проц. — 6 повітів, а саме — Надвірнянський, Богородчанський, Снятинський, Косівський, Калуський і Турківський. Кількість населення греко-католицького віросповідання ніде не сягає 90 % усього населення повіту, найбільший процент (86,08) має Турківський повіт, понад 80 проц. мають іще Богородчанський, Косівський, Снятинський повіти, понад 70—80 проц. мають 13 повітів, 50—70 проц. — 27 повітів, 40—50 проц. — 3 повіти.

Відповідно найбільша кількість населення іудейського віросповідання припадає на Львів (28,24 проц.) та Краків (28,07 проц.), потім ідуть 10 повітів, котрі мають майже 15 проц. іудеїв, і на чолі їх Дрогобицький повіт (20,06 проц.). Відносно найменше євреїв проживає у західних повітах.

III

Нам лишилося ще коротко зупинитися на підсумках останнього перепису в питаннях національності й освіти. Як відомо, замість запитання «національність» урядова анкета ставить у нас запитання «товариська мова», хоча ані останнє, ані поняття віросповідання по суті не відповідають поняттю національності. Далі треба додати, що відношення населення до «товариської мови» з'ясовувалося лише в того населення, яке має австрійське громадянство й кількість якого за останнім переписом становить 6 502 716, майже на 102 000 менше, ніж загальна цифра. Дітей зараховують до тієї мови, якою розмовляють їхні батьки.

Порівняння даних з переписів 1880 і 1890 рр. дає такі результати: польською мовою 1880 р. в Галичині розмовляло 3 058 400 осіб, або 54,51 проц. усього населення, в 1890 р. — 3 516 793, або 53,42 проц. Українською мовою у 1880 р. розмовляло 2 249 707, або 42,97 проц., а в 1890 — 2 831 946, або 43,02 проц. Німецькою мовою у 1880 р. розмовляло 324 386, або 5,45 проц., а в 1890 р. — 226 600, або 3,46 проц.

На перший погляд може здатися, що кількість населення, яка розмовляє німецькою мовою, зменшилася майже на 100 000. Проф. Пілат пояснює це тим, що значна кількість єврейського населення, котра раніше розмовляла німецькою мовою, зараз записалася на мову польську. Кількість населення, що користується польською мовою, протягом 10 років зросла на 458 393, або на 15 проц., а населення, яке розмовляє українською мовою, зросло на 282 239, або на 11,11 проц. Розглянемо співвідношення товариської мови та віросповідання. Тих, хто розмовляє польською мовою, але не належить до латинського віросповідання, було у 1880 р. 343 423, а в 1890 р. — 519 355, отже, приріст становить 175 932. Ми вже з'ясували, що близько 102 000 чол. перейшло на польську мову з німецької або з мойсеєвого, євангелічного й інших віросповідань. Залишається ще тільки 73 000 чол., які перейшли на польську мову з української.

Тих, хто розмовляє українською мовою і не належить до греко-католицької церкви, було у 1880 р. 39 299, а в 1890 р. — 41 497 — різниця становить ледве 2000, але відповідає цифрі природного приросту кількості населення. Ця цифра пояснюється значним процентом населення латинського віросповідання по містечках і селах у Східній Галичині, де майже всі розмовляють виключно українською мовою. Те, що на тій території польська мова прогресує, показує незначна різниця у зростанні населення греко-католицького віросповідання (11,23) і населення, що розмовляє українською мовою (11,11), з чого випливає, що 12 промілле того населення відпало від української мови. Порівнюючи зростання населення, що належить до римо-католицької церкви (10,4 %), і населення, що розмовляє польською мовою (15 проц.), бачимо, навпаки, повільніше зростання римо-католицького віросповідання проти греко-католицького, хоча процент тих, хто розмовляє польською мовою, помітно збільшується.

Дуже повчальними були відповіді населення на питання анкети про елементарну освіту. Тих, хто вміє читати й писати, у 1880 р. в Галичині було: чоловіків — 736 333, жінок — 502 789, разом — 1 039 122 особи; тих, хто вміє тільки читати, було: чоловіків — 207 934, жінок — 284 146, разом — 492 080 осіб; тих, хто вміє читати, разом було 1 531 202, або ледве четверта частина всього населення Галичини. Навпаки, неписьменних було: чоловіків —2 316 160, жінок — 2 560 448, отож, разом —4 876 608.

Порівнюючи дані перепису населення у 1890 році з точки зору початкової освіти з такими самими даними перепису у 1880 р., проф. Пілат бере до уваги тільки те населення, якому вже минуло 6 років, — його у 1880 р. було 4 910 922, а в 1890 р. налічується близько 5 451 522.

З того населення не вміло ні читати, ні писати у 1880 р. 1 792 559 чоловіків (72,24 %) і 1 994 739 жінок (79,92 проц.); в 1890 р. — 1 738 070 чоловіків (64,87 проц.) і 1 981 350 жінок (71,60 проц.), або загалом 1880 р. у нас було 77,08 проц. неписьменних, а в 1890 р. 68,24 проц., таким чином, кількість їх зменшилася, незважаючи на приріст населення, на 66 798, або зменшувалася щороку майже на 6680 чол. Хоча в Галичині існує близько 3000 початкових шкіл, виявляється, що кожна така школа щороку позбавляє наш край у середньому від двох неписьменних — діяльність, гідна подиву.

Розглядаючи повіти з точки зору ступеня освіти населення, побачимо, що лише у двох столицях краю, Львові та Кракові, неписьменних менше половини; з повітів же таку кількість має лише Бяльський. Навпаки, 10 повітів мають їх по 50—60 проц., 21 — по 60—70 проц., 21 — від 70 до 80 проц., 16 — по 80—90 проц., а 5 — понад 90 проц. — і то лише чоловіків, що ж до жінок, то відсоток неписьменних серед них скрізь буде вищий. Відносно мало неписьменних мають західні повіти. У жодному з центральних і східних повітів немає менше 60 проц. неписьменних. Найбільша кількість неписьменних — в гірських повітах: Лісько, Турка, Богородчани, Надвірна й Косів.

На тому закінчуємо перегляд змісту найновішого зошита «Wiadomości statystycznych».

ГРАФ ТОЛСТОЙ ПРО ГОЛОД У РОСІЇ

I

У Москві вийшла збірка творів першорядних російських поетів, письменників та публіцистів, доход від якої призначено на користь голодних. Тут, зокрема, вміщено листа графа Толстого*, що в понурих барвах змальовує становище населення в губерніях, які потерпіли від лиха, а також особливо звертається увага на безпорадність влади перед тим лихом.

«Допомога населенню, яке спіткало лихо неврожаю,— пише граф Толстой,— може передбачати лише дві мети: підтримання селянського господарства й запобігання хворобам і вимиранню населення внаслідок недостатнього або шкідливого харчування.

Чи досягає мети допомога у вигляді щомісячного роздавання від 20 до 30 фунтів борошна на душу?* На мою думку, ні. Роблю це на підставі таких доказів. Селянські родини усієї рільничої Росії в цілому можуть бути поділені на три категорії: 1) багаті селянські господарства, що налічують 8—16 душ і мають 3—5 робітників. Такий селянин не лише годує свою родину власним хлібом, а й орендує чужу землю, наймає робітників і підтримує в своєму селі хлібом та зерном на насіння бідних; 2) середній селянин, що ледве з великими труднощами підтримує свій побут, і 3) бідний селянин з родиною у 3—5 душ, без робочої худоби і наймитів. (Треба додати, що в центральній Росії, про яку йдеться, земля ще не стала приватною власністю, і кожні кільканадцять літ відбуваються періодичні розподіли общинної землі між окремими родинами в залежності від кількості їх членів, так що кількість душ у певній родині показує також, скільки землі посідає дана родина.— Ред.) Бідний селянин повсякчас відчуває брак хліба;

з року в рік він мусить ламати голову: як вибитися з остаточного зубожіння. Такий селянин увесь час висить на волосині над прірвою нужди, і найменше лихо примушує його братися за жебрацьку палицю.

Допомога у вигляді роздавання борошна голодним провадиться за оціночними списками майна селянських родин. На підставі такого реєстру ухвалюється, кому і скільки допомоги належить виділити. Допомога та надається лише найубогішим родинам третьої категорії. Селянам першої та другої категорій, котрі ще мають пару корців вівса, корову й кілька овечок, не надається жодної допомоги. Однак коли докладно зважити ситуацію не лише середнього, а й багатого селянина, то швидко можна переконатися, що саме ця категорія селян потребує найбільше допомоги для утримання господарства. Багатий селянин справді ще має трохи жита, вівса, пару корів і пару коней, і саме тому, що він їх має, він не одержує жодної допомоги. Однак коли ми підрахуємо його доходи й видатки, то переконаємося, що багатий селянин перебуває у такій самій нужді, що й бідний. Запас зерна на 40—50 крб., що він його має, це ніщо порівняно з тією кількістю хліба, яку він потребує для прогодування своєї родини з 12 душ. Для 12 чол. він щомісяця потребує 15 пудів хліба, що за теперішніх цін на хліб (по 1 крб. 50 коп. за пуд) становить щомісяця 22 крб. 50 коп. До нових жнив ще 10 місяців, отож щоб прогодувати родину, такому селянинові потрібно 225 крб. Крім того, він потребує ще 70 крб., аби сплатити державний оброк (російські селяни при скасуванні кріпацтва одержали так мало землі, що майже жодна «багата» родина не може вижити з того, що їй виділила громада, й мусить орендувати землю в поміщиків, котрі звичайно не в силі обробити всієї своєї землі. — Ред.) і податки, які уряд йому як «багатієві» не дарує. Утримання деяких членів його родини, що перебували на службі, і раніш принаймні не були для нього тягарем, тепер, звільнені внаслідок повсюдної бездіяльності, також лежить на його плечах. В цілому він потребує 350 крб., тоді як його запаси варті лише 200 крб. Тепер йому не лишається нічого іншого, як спродати зерно, призначене на насіння, спродати коней, що зараз не мають жодної вартості, отже, він спускається до другої категорії або й ще нижче, бо селянин другої категорії не має такої великої родини. Але ж селянин другої категорії також не одержує жодної допомоги або ж вона така незначна, що він змушений продавати прихований на насіння овес, продати коня, а одержані гроші проїсти. Теперішня система допомоги неухильно штовхає багатого селянина до середнього рівня, а селянина середнього — до рівня бідного. За цьогорічних умов усі, за винятком надзвичайно багатих людей, змушені впасти на останній щабель. Здається, що за нинішнього способу надавання допомоги уряд чекає лише на те, аби селянин розорився вщент. Таке надавання допомоги не досягає своєї головної мети збереження селянського господарства, бо допомога та надається переважно таким особам, господарства яких уже зараз повністю зруйновані, а по-друге, та допомога дуже мала».

II

Далі гр. Толстой пише: «Однак того не досить, що ця акція допомоги не досягла своєї мети. Як несправедливо розділена допомога та викликає незадоволення й роздратування. Підмога борошном не досягає мети — вона не підтримує селянські господарства і не рятує народ від голодних хвороб та смерті. По-перше, допомога борошном, що нерідко трапляється, схиляє селянина пропити її, крім того, підтримка та рятує бідняків від голоду лише у тому випадку, коли вони мають інші матеріальні засоби існування. Максимальна кількість борошна, що видається щомісяця, — 30 фунтів на душу. Якщо 30 фунтів борошна разом з картоплею й овочами можуть прогодувати одну особу протягом місяця, то тієї кількості при повному зубожінні, — стан, в якому зараз перебувають усі, коли нема і шеляга, щоб хоч купити молока для розведення того борошна, — абсолютно не вистачає. Ті 30 фунтів з'їдають за 15—20 днів, а протягом решти 10 днів люди справді голодують, хворіють і вмирають від браку харчів. По-третє, надання бідним родинам борошна, навіть якщо до борошна долучають ще й свої припаси, не досягає мети врятування людей від голодних хвороб і смерті, тому що в родині, де здорові легко переносять погане живлення, хворі, старі і діти хворіють від недостатніх і поганих харчів. У місцевостях, які охопив голод, усі бідні й багаті їдять поганий хліб, змішаний з лободою. І завжди виходить так, що сильні, дужчі члени родини можуть це знести (їдять хліб, спечений з недозрілого і поганого зерна торішнього врожаю), в той час як слабші, старі і хворі, споживаючи такий хліб, марніють і гинуть.

Цьогорічне лихо викликало не лише відсутність хліба, а й цілковиту відсутність заробітку і взагалі будь-якої праці, примусову бездіяльність багатьох мільйонів людей. Якщо населення не має змоги знайти працю, матеріалу для роботи та збуту виробів, даремно будуть витрачені мільйони карбованців, а злидні, однак, залишаться. Але тут взагалі не йдеться про матеріальні жертви. Бездіяльність населення, що живе лише з громадської допомоги, може дуже деморалізувати його. У частині сіл, яких торкнувся голод, минулого року не зійшли ні коноплі, ні льон; майже всіх овець розпродано, селянки не мають ні прядива, ні тканини. Усі жінки — старі, молодиці й дівчата, що завжди були при роботі, нині ходять без жодного заняття. А селяни, що не мають грошей на купівлю липового лика, змушені відмовитися від свого звичного зимового заняття — плетіння ликових постолів — і залишилися без роботи. У такій самій безнадії знаходяться й діти, оскільки всі школи стоять позамикані. Населення піддається найчорнішим думкам про нужду, що зростає з кожним днем: позбавлене свого звичайного заняття, праці, воно охоче підхоплює найрізноманітніші чутки про нову допомогу, про багатіїв, що приховують великі запаси зерна й не бажають ділитися з потерпілими, роздумує виключно про свою недолю та нужду. Не кажучи вже про економічне значення праці, її моральне значення дуже важливе. Праця, будь-яка праця, що могла б зайняти усіх бездіяльних, зараз це найнагальніша потреба. Мені дуже прикро, та мушу визнати, що діяльність земств, попри їхню енергійність і відданість, не може ні зберегти селянські господарства, ні боронити населення, що страждає від хвороб і голодної смерті.

Але якщо все те, що зараз діється, погане й недостатнє, то що ж добре? З чого варто починати? На мою думку, треба у всіх селах, які охопив голод, створити безплатні народні кухні, щоб нагодувати дітей, хворих, слабих і старих, а населенню, яке може працювати, дати заробіток. Лише в такий спосіб можна коли й не вдержати селянські господарства на нинішньому рівні, то хоча б зберегти їх від повного зруйнування. Створення народних кухонь, як це ми вже зробили в Рязанській губернії, дало несподіваний навіть для нас самих результат. Пожертвували ми й запаси конопель та льону, аби дати бездіяльним роботу. Якби в усіх людських серцях було хоч трохи єднання в ім'я любові і бога, як легко, як радісно (?!) могли б ми знести це лихо голоду і всі інші матеріальні нещастя!

Бегичевка, Данковський повіт. *Лев Толстой*».

У наведеній вище статті можна помітити деякі цікаві моменти. Передусім звертає на себе увагу очевидна тенденція пом'якшити колорит, представити справу в лагіднішому світлі, ніж воно є насправді. Толстой ніби неохоче згадує, що люди страждають, вмирають від голоду, і не змальовує нам докладно їхнього стану та справжніх розмірів лиха. Нагадує нам про небезпеку бездіяльності багатомільйонного населення, про його роздуми над своєю недолею, але замовчує вибухи бунтарського духу, крадіжки та розбій в голодних околицях, що стоять на порядку денному й загрожують навесні перетворитися у справжнє лихо. Гідна уваги також його критика поведінки уряду. Очевидно, Толстой не надає діям уряду жодної вартості. Цензура не дозволяє докладно говорити про них, отже, він підкреслює свої слова лише згадкою про те, що навіть діяльність земств, незважаючи на їхню енергію та відданість справі, не відповідає меті. Діям урядових фігур Толстой, очевидно, ані браку енергії, ані відданості закинути не може. Навпаки, з його слів можна домислити ще дещо. Чому діяльність земств, незважаючи на їх енергію і відданість, залишається без наслідків? Для цього досить придивитися уважніше до проекту порятунку, який подає Толстой у кінці своєї статті, щоб переконатися, що той проект розраховано на широку акцію громадянства, особливо земств, і що чиновники його ніколи не здолають виконати. Але ж не бракує проектів, не бракує розуміння того, що належить робити, тільки перешкоди, що їх чинять уряд і чиновники, призводять до безплідності всіх зусиль земств.

Не дивно, чому реакційна російська преса за цю статтю знову накинулася на Толстого.

«Московские ведомости» виставляють рятівну діяльність Толстого як нігілістичну, надзвичайно небезпечну для нинішнього стану речей пропаганду. Тесть Каткова*, князь Шаліков, домагається в кореспонденції, вміщеній у «Московских ведомостях», щоб уряд якомога швидше «прибрав ту заразу», того ж таки Толстого, якого ще кілька років тому той самий орган називав честю й славою Росії.

«Московские ведомости» порівнюють листи Толстого про голод з нігілістичними прокламаціями і приходять до висновку, що твори Толстого для існуючого ладу в Росії набагато небезпечніші, ніж прокламації нігілістів. Російська історія дає прецедент, витягнутий із забуття у зв'язку з тими обставинами. Під час голоду 1786 року уряд Катерини II, натравлений доносами тогочасних мракобісів, наказав першого на той час ліберального публіциста Миколу Новикова* заточити у Шліссельбурзькій фортеці за те, що він розгорнув рятівну діяльність серед голодуючого населення, прагнув, і то з добрими наслідками, нагодувати голодних і присвятив цій меті всю свою маєтність. Здається, однак — те, що було можливе у 1786 році, не можна з такою ж легкістю зробити у 1892 році. А зрештою, хто знає, Росія це край несподіванок, а чобіт мракобісів і фанатиків ніколи ще не був піднятий так високо, як зараз — напевно, перед занепадом.

РОГАТА ХУДОБА В ГАЛИЧИНІ

Крайове статистичне бюро тільки-но видало XIII том, зошит 2-й, своїх статистичних відомостей про стан краю. Ця найсвіжіша публікація подає нові підсумки загального перепису на 31 грудня 1890 року, а саме — перепис рогатої худоби. («Головні висновки перепису рогатої худоби», опрацював С. Коморницький). Відомо, що в Австрії, згідно з 2-м пунктом закону від 20 березня 1869 року, разом з переписом населення щоразу відбувається також й перепис живого інвентаря. Цифри, що відносяться до перепису рогатої худоби, дуже важливі для кожного краю, а особливо для такого, суто рільничого, як Галичина. Ця категорія маєтності становить не лише значну частину багатства країни, її цифри характеризують і панівну в рільництві систему; якщо їх співвіднести з оброблюваною плугом землею, а також з кількістю населення, то стане відомою частка, яка припадає на кожну особу, а це дозволяє зробити висновки про спосіб живлення різних верств населення.

На кінець грудня 1890 року Галичина має в цілому 2 431 751 голову рогатої худоби, або 28,25 % загальної кількості в державі (Цислітавії). На 1 км^2 припадає майже 31 штука, а на 1000 населення — 368. Що ж до загальної кількості худоби, то Галичина посідає перше місце серед країв австрійської корони, але по густоті стоїть на п'ятому, по розподілу на одну особу — на восьмому. Ті пропорції дуже відмінні у самому краї. Є повіти, де на 1 км^2 припадає від 40 до 50 голів рогатої худоби, це Жешув, Бжозів, Домброва, Кросно, Тарнів тощо. Але є і такі, що мають на 1 км^2 ледве 15—20 голів, це Надвірна, Заліщики, Косів, Богородчани й т. п. Взагалі між східною і західною частинами краю існують щодо цього великі контрасти. За густотою рогатої худоби між 37 східними і 37 західними повітами складається пропорція як 1 : 1,5. Автор приходить до висновку і доводить його цифрами, що «густота рогатої худоби на 1 км^2 в Галичині прямо пропорціональна до густоти заселення, більшої питомої ваги нетабулярної власності й високого процента розораної землі, та обернено пропорціональна до віддаленості від західних кордонів й процента лісового простору».

Порівняно з 1880 роком приріст рогатої худоби дав погані результати. В минулому 10-літті її збільшилось ледве на 9,26 проц. від загальної кількості в 1880 р. Лише Галичина й Буковина відзначилися вищим приростом — до 10 проц. Інші провінції мають збитки, де-не-де навіть значні. Приріст рогатої худоби в Галичині з 1880 року становив 188 890 голів, або 2,5 голови на 1 км^2. Вся центральна частина краю має найбільший приріст, а надто повіти: Рудки, Ропчиці, Кольбушова, Пільзно тощо. Найбільші збитки мають прикордонні та підгірсько-східні повіти. В цілому та частина краю, якій відповідає найбільша густота худоби на 1 км^2, має водночас і найбільший приріст; спостерігаємо також приріст поголів'я в тій частині краю, яка краще заселена і має відносно вищий процент нетабулярної власності. Щодо видів рогатої худоби, то Галичина в числі загальної кількості 2 431 751 голова має 1 291 583 корови (53,11 %), 278 519 телят (11,45 %), 420 715 ялівок (17,30 %), 240 686 волів для запрягання та випасу (9,90 %); решта ж припадає на волів і биків, що не використовуються в господарстві. Уся західна частина Галичини на км^2 має значно більше корів, ніж східна частина, густота рогатої худоби на заході також переважає за рахунок кількості корів. Те саме спостерігається і в прирості. За останні 10 років при загальному зростанні на 188 890 голів на корів припадає 138 605, і цей приріст головним чином треба віднести за рахунок центрально-західної частини краю та до всього підгір'я західних Карпат. Це явище значною мірою можна тут приписати поступу парцеляції та поділам селянських грунтів.

Спад поголів'я маємо лише серед волів, і він перевершує 100 тисяч голів. Закриття східного кордону* (звідки Галичина довгий час одержувала степову тяглову худобу) призвело до того, що відтепер потреба у тяглі задовольняється виключно за рахунок стада в краї. На жаль, воно не змогло подужати таке навантаження, а брак добрих запряжних волів у Галичині щораз чутливіше дається взнаки, тому крайові інституції, а особливо сейм і Галицьке господарське товариство звернули більше уваги на те, що крайовому рільництву почав загрожувати брак відповідної тяглової сили.

Наші рільники повинні взяти собі цю справу близько до серця, бо не досить жадати закриття кордону, але, одержавши цю вигоду, зуміти скористатися з неї; не лише задля експортування м'яса по вищій ціні за кордон, але й для того, щоб вирощування худоби піднести до такого рівня, аби на ньому не зазнав шкоди обробіток землі.

ЕМІГРАЦІЯ ДО РОСІЇ

З Підволочиська пише нам один дуже шанований громадянин таке: «Усі села, що лежать на кордоні з Росією, такі як Гнилиця, Гнилички, Козярі, Голотки, Лисичинці, Осухівці, Климківці, Мислова, Заднишівка тощо, підпали під вплив агітації, мета якої — еміграція до Росії. Російський офіцер на кордоні в околицях Гнилиці приймає людей і після підписування реверсу відсилає тих людей у глиб Росії. Приймаються тільки сімейні люди. Кожний парубок мусить приходити або з сестрою, або з нареченою, бо без жінок нікого не пускають. Усі продають за безцінок череди, зерно, одяг, а євреї нечувано оббирають людей і роблять на тому шалений інтерес. Двори, позбавлені парубків, не мають робочої сили, щоб засіяти поля. Еміграційна манія опанувала навіть заможніших селян. І тепер рекрути втікають до Росії. А уряд досі не перешкоджає тим виїздам». З листа можна зробити висновок, що еміграцію до Росії організовують спритні агенти, а російська влада поводить себе в тій справі, очевидно, згідно якоїсь спеціальної інструкції.

Про еміграцію народу з прикордонних галицьких сіл нам давно відомо, вже років 10—12. Головним приводом до еміграції була значна різниця в цінах на землю у нас і в прикордонних російських губерніях. За 5—6 моргів землі, на яких у нас селянин з родиною ледве міг прохарчуватися, після продажу землі й переселення до Росії він міг купити 10—15 моргів, на яких, враховуючи відносно менший державний податок в Росії, загалом міг жити у достатку. Наскільки нам відомо, російський уряд безпосередньої участі в цій еміграції не брав. Схоже, що тепер та політика змінилася.

Наведена звістка дуже переконливо доповнює ті відомості, що ми їх знаходимо в останніх номерах львівських і віденських журналів. За їхніми повідомленнями, еміграційний потік мав охопити українське населення Збаразького та Золочівського повітів, що масово виїжджає до Росії. У тих повітах майже з кожної громади щоночі потайки втікає 5—10 родин. На кордоні офіцери російської прикордонної охорони приймають емігрантів і на підводах партіями відправляють їх у глиб Росії. Серед українського населення Галичини ширяться чутки, що офіцери російської прикордонної охорони обіцяють всім галицьким селянам, які мають бажання емігрувати, що в разі, коли ті виїдуть разом з дружиною та дітьми, вони одержать не лише землю, а також усе те, що раніше належало вигнаним з Росії євреям*. Тому емігранти забирають з собою дружин з дітьми. Бувало, що дружина не хотіла їхати з чоловіком в еміграцію, тоді селяни кидали свої сім'ї, а російській владі представляли за своїх дружин інших жінок.

Скільки у тих звістках правди, а скільки перебільшень, одразу важко сказати, однак гадаємо, що громадськість та інтелігенція тих околиць з великою наполегливістю і не вдаючись до послуг жандармів мусять ознайомитися з розмірами та причинами того руху і наслідки своїх спостережень подати на розгляд вищих інстанцій.

ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Урядове повідомлення про еміграцію українського народу з прикордонних повітів до Росії мало відкрити очі суспільству на розміри лиха. Сподіваємося, що воно відкрило очі й урядовим сферам. Не згадуючи про минулі роки, скажемо, що рік тому, в номері «Kurjera Lwowskiego» від 9 жовтня 1891 р. (№ 280) на чільному місці було вміщено статтю під назвою «Еміграція українського населення». Тоді населення емігрувало з тих самих околиць, що й зараз, а саме — із Золочівського, Збаразького, Скалатського й Тернопільського повітів, лише у супротивному напрямку — до Бразілії, де, за розпущеними в народі чутками, архікнязь Рудольф, живий та здоровий, мав закласти окрему державу, до якої закликав українців.

На жаль, з надрукованого вчора урядового повідомлення ми не довідалися про одну з найважливіших речей, а саме про причини еміграції. Там лише говориться про засоби поліційних репресій, призначені для стримування еміграції, хоча наявна практика повинна була вже навчити нашу адміністрацію тому, що неможливо затримати еміграцію репресивними засобами, коли її причини гніздяться в недоліках політичного й економічного ладу. А факт, що еміграційний потік постійно пливе з тих самих повітів, нехай би відразу змінював свій напрямок то на схід, то на захід, повинен би наочно довести, що такі глибші причини існують саме там.

Дослідження причин еміграції українського народу необхідні ще й ось чому. Переважна частина польської преси в Галичині слідом за опублікуванням перших звісток про еміграцію заходилася коментувати те явище. І, зрозуміло, одразу здогадалася, що це дії московських агентів. Щоправда, в жодній оригінальній кореспонденції нічого не згадувалося про таких агентів, навпаки неодноразово йшлося про посередників, що не для політики, а у власних інтересах схиляли народ до еміграції, а самі за безцінь скуповували його майно. У запалі полеміки деякі журнали почали добачати в селянах, що емігрують, зрадників краю, кидали їм услід патетичні погрози й прокляття, благословляли хвилину, коли ті зрадницькі й незадоволені елементи залишили наш благословенний край. Зайве говорити про етику й політичну розсудливість тих голосів. Правда, поведінка російських прикордонних властей щодо емігрантів дає багато інформації для роздумів, коли тільки все, що доходить до нас, правда. Те, що й тут ми не раз мали справу з фантастичними легендами, доводить звістка, що її зателеграфували зі Львова 24 числа цього місяця до «Neue Freie Presse», а саме, що з-поміж українських селян, які емігрують до Росії, російський уряд відбирає молодих, дужих і затримує їх у прикордонних районах. Одержують вони по 30 копійок на день, розміщені групами по різних громадах, аби в разі вторгнення росіян до Галичини організувати з них загін волонтерів, що мав би стати москалям за авангард. Немає потреби навіть говорити про повну фантастичність тієї версії, але вона може збільшити атмосферу страху й замішання, що звичайно створюється під час подібних криз, і має бути якнайдокладніше з'ясована.

З свого боку, ми відразу, вже від перших звісток про еміграційний рух, викрили його економічні причини. Нагадаємо, що у зв'язку з повідомленням про те, що нині уряд вирішив удатися за допомогою до духовенства, аби воно протидіяло еміграції, вже минулого року в названій вище статті ми писали:

«Даремно духовенство застерігає народ й відвертає його від згубних проектів. Бо ж самі місцеві відносини сприяють авантюризмові темного селянства. Автор нинішнього повідомлення наочно переконався, що в одному селі Збаразького повіту селяни не мають де напоїти худобу, ні попрати білизну, ні вимочити коноплі, бо власник маєтку заборонив їм доступ до річки, і цей сервітутний процес тягнеться роками без найменшого результату. Тамтешні селяни вже кілька разів висилали депутації до Відня. Їхня суперечка і клопіт відомі міністрам. Між іншим, д-р Земялковський ще під час свого врядування розпочав слідство у справі цих кривд, але, як ми вже зазначали, позитивних наслідків немає. Таких і подібних перешкод у господарюванні, яких раніше не бувало, зазнає селянство і в інших місцевостях, особливо там, де землею володіє зажерливий і несумлінний елемент. Ми виявили також факти, що той зажерливий й несумлінний елемент кривдить робітників на заробітках під час збирання врожаю. Щоб звабити робітника, наприклад, до копання картоплі, обіцяють десяту міру, на тій підставі з наглядачами складається умова, та коли діло доходить до розрахунку, пани тих неогромадян призначають заробітчанам ледве шістнадцяту міру.

Наведені факти разом з багатьма іншими знеохочують населення і доводять його до такої покірливості, що воно втрачає будь-яку надію і хапається за найрозпачливіші ідеї.

Вже час, щоб виділ крайовий наказав дослідити всі ці обставини і подав до сейму звіт. Інакше може бути запізно».

Здається, і зараз ще не пізно, але за таких обставин розводитися про зраду краю, про московських агентів ще передчасно.

ЕМІГРАЦІЯ І БРЕХНЯ

Говорячи вчора про еміграцію українського населення до Росії, ми згадали про задушливу атмосферу пліток та перекручених звісток, які виникають під час подібних криз. Дивні міражі створює та атмосфера в ці дні. Кореспондент «Neue freie Presse» цілком серйозно стверджує, що «увесь той рух має особливе соціалістичне забарвлення», а твердить він це на тій підставі, що «від землевласників втікають слуги та польові робітники з дружинами й дітьми». Так, можна привітати кореспондента з його сумлінністю і розумінням «соціалістичного характеру» руху, але заздрити йому нема чого.

Дуже погану послугу роблять суспільству й урядові кореспонденти, які в еміграційному русі бачать страшну катастрофу і вигадують не більш не менш як якусь загальну різанину по всій лінії кордону від Збруча аж до Кракова. Яку мету має подібне ідіотичне лементування? Кореспонденти навіть не приховують, що йдеться про розміщення військ на кордоні з тим, щоб стримувати еміграцію. Чому ж ті панове одразу не вимагають відміни конституції й оголошення стану облоги в районах, яких торкнулася еміграційна хвиля? Адже конституція дозволяє емігрувати кожному, хто відбув військову повинність. В такому разі, яке призначення військового кордону? Може, стримування, а може, розстріл або різанина мирних людей, що користуються правами, які надаються кожному громадянину, і шукають,— може, на незвичайній, але все ж таки легальній дорозі,— поліпшення своєї долі, не виглядали б як яскраве, тяжке порушення конституції, політична помилка, що потягне за собою найфатальніші наслідки?

Ні, й на хвилину не сміємо припускати, аби наша влада пішла на поводу в тих недоречних, а може, навіть на шкоду нам лічених голосів, що закликають до вживання одразу найгостріших репресивних засобів проти еміграції населення.

Principiis obsta![1] — волаємо ми ще раз до всіх, хто може у тій справі щось сказати або порадити. Шукайте головні причини еміграції і усувайте їх! Не задовольняйтесь хапанням першого-ліпшого агента, а придивляйтеся до щоденної нужди, в якій живе народ, і радьтеся, виправляйте, ставте міцні кордони не з багнетів, а з добрих порядків, з корисних для народу економічних і суспільних інституцій!

Варто ще занотувати, що в тій справі говорить «Галицька Русь». Пан Марков*, який перебуває зараз в Сколе, твердить, нібито галицький селянин в Росії не може здобути землі за жодну ціну, що селяни емігрують лише тому, що хтось зацікавлений намовив їх і збаламутив. А хто ж може мати в тому інтерес? Очевидно, лише поляки, польські пани, яким ідеться тільки про те, щоб скомпрометувати русинів перед владою. Отож, на думку п. Маркова, еміграція українських селян до Росії — це,— risum teneatis![2] — польська інтрига, вигадана для того, щоб знищити Галицьку Русь. Лише про одне забув п. Марков, що російські чиновники охоче приймають і навіть пригощають українських емігрантів, отож немає сумніву, що коли польська інтрига виштовхує українського селянина з Галичини, то російський уряд надто запопадливо подає їй руку.

Чи ж у повітах, яких торкнулося еміграційне лихо, вже немає порядних і сумлінних людей, які настільки люблять тих людей і ту землю, щоб з висоти своїх особистих інтересів і пересудів спустилися до селянина, зазирнули в його хату, в його душу і докладно з'ясували значення, мотиви, напрями й розміри тієї еміграції?

---

[1] Протидій спочатку! (*лат.*).— *Ред.*

[2] Не смійтеся! (*лат.*).— *Ред.*

ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Урядова «Gazeta Lwowska» звістками про повернення емігрантів намагається применшити розміри факту, в усякому разі такого потворного, що заслуговує найпильнішої уваги всіх громадян, чутливих до подій у країні. Однак кореспонденції місцевого лендербанкового органу не дуже підтверджують версію про повернення емігрантів. Дехто повертається, але більшість емігрантів іде далі в глиб російського Поділля та Волині.

Нам відомо, що коли перші подробиці тих феноменальних випадків з'явились у пресі, цісарський двір в Ішлі зажадав через спеціальні органи інформацію і одразу її одержав. У Львові кілька днів перебувало командування придворної жандармерії, а в неділю разом з намісництвом одержало депешу, що цісар відклав приїзд.

З Підволочиська до «Діла» пишуть:

«У нас скалатський староста д-р Теофіл Созанський разом з поліційним комісаром, великою кількістю жандармерії та фіскальною вартою особисто стримував емігрантів, та даремно. «Шановний пане,— звернувся до нього один з емігрантів,— ми щасливі були б скласти свої кості на нашій землі, що нас зродила і годує, але це важко. Я заробив усього по 15 снопів різного зерна. І все вже пішло на харчування, взуття й одежу для себе і для дітей. З чого ж далі жити? Дайте нам роботу! Тяжко робитиму, аби лише діти не повмирали з голоду». Другий сказав: «Ми б хотіли послухатися вас, ясний пане, як батька, але вже пізно. Я заробив дві копи збіжжя, а за те мусив вимолотити панові на насіння дві копи задарма, бо ті три нагайки, що їх одержав при молотінні, то ще не вся платня... може, в суботу ввечері більше заплатять».

Самі урядовці побачили емігрантську біду, бо навіть пост жандармерії доніс про зловживання.

«Скрізь понад Збручем,— пише далі кореспондент,— люди емігрують вдень і вночі. В Тарноруді жандармерія взяла на допомогу резервістів, відпускників та ополченців, але всі емігранти пішли на Рожиське й Луку. Фіскальна варта та жандармерія в Калагарівці одразу побачили, що люди йдуть за кордон, але, вирішивши, що це якась велика контрабанда, наказали псевдоконтрабандистів хапати. Еміграцію стримувано ще протягом одного дня, а пізніше емігранти пішли через Збруч, де не було жодної сторожі.

Еміграційний рух розпочався у Збаразькому повіті, потім перейшов до Скалатського повіту понад Збручем. Удаваних бунтівників доставлено возами до староства. Емігранти вважають ув'язнених героями».

Інший кореспондент з Тарноруди пише так: «У нас люди емігрують масово. Здається, що місцева влада вважала перші донесення про еміграцію за витівку в огірковий сезон, а тим часом народ раптом заворушився. Відомості про еміграцію швидко поширили по Скалатському повіті відпущені резервісти і ті, хто привозив збіжжя до Підволочиська. Вже ворушиться населення у сусідній Грималівщині. Дивно, що звідти, де за пана чи орендаря еврей, народ емігрує менше».

Нотуємо факти. Без сумніву, судово-слідча комісія дуже ретельно дослідить усі факти, що супроводжують той масовий рух селян з прикордонних повітів.

Зваживши, однак, що неабищо викликало такі розпачливі імпульси у нашого тихого, апатичного і флегматичного українського народу, ми змушені знову наполягати на тому, аби сейм, скликаний на 9-й день цього місяця, без зволікання зайнявся тією справою. Від крайового виділу на місце подій має прибути комісія. Бажано, щоб до складу її увійшли люди, вільні од місцевих впливів, які б тенденційно не перекручували різні обставини, а з'ясували мотиви небувалого у нас явища. Якби все було зроблено рік тому, на що ми вже звертали увагу*, зло могло б бути усунуте. Всілякі зволікання тільки потягнуть за собою ще гірші наслідки.

СПРОБА З'ЯСУВАННЯ ЗАГАДКИ ЕМІГРАЦІЇ

Не раз, пишучи про масову еміграцію русинів до Росії, ми підкреслювали, що приводом її передусім треба вважати матеріальну скруту, а потім уже відсутність достатньої правової опіки для сільського населення й почуття цілковитої неспроможності, повної самотності перед верствами, що чатують на його згубу. Зіставимо цілу низку фактів та характеристик для з'ясування тієї болючої справи, а разом з тим щоб дати імпульс нашим «отцям народу» серйозно замислитися над поліпшенням долі найбіднішої трудящої верстви.

Почнемо з листа, якого надіслав нам один громадянин з Ігровиці 1 числа цього місяця.

«З Ігровиці, як і з Дубовець Тернопільського повіту, емігрувало вже близько 50 чоловік. Цієї ночі збираються виїхати знов близько 50 чол. Це самі бідняки, які ще минулого року мали охоту емігрувати до Бразілії, але завернені з тієї дороги. Коли вчора комісар тутешнього староства п. Шидловський представив наслідки нерозважливої еміграції людям, що зійшлися біля місцевої громадської канцелярії, й застеріг, аби вони не помилилися, аби вони спочатку вибрали довірених осіб з'ясувати на місці умови в Росії, люди признали слушність поради, але нічого не зробили. Майже жодної з причин до еміграції тутешні люди не могли навести, окрім тої, що поміщицький економ Копцінський за шкоду на полях немилосердно їх грабує та зловживає владою, без дозволу обізнаних осіб наказує сплачувати штраф, який він сам визначить, що денна платня від 18 до 25 центів для робітників дуже низька й що вони не мають пасовиська для худоби, а найняти його важко, бо і двір його має мало.

Декотрі просто говорили панові комісару: «Як мені тут бідувати, як і там, то, може, прецінь там буде ліпше», бо, ширяться чутки, Росія має багато вільного поля й кожен емігрант одержить від 20 до 40 моргів та хату, як каменицю.

Емігранти запевняють, що люди в тих краях не здатні ні до чого, тому москалі їх замордували й хотять нашими людьми заселити їхні хати й поля. Багато питає: «Чи цісар знає, що його люди ідуть до Росії і чи може він тому зарадити». Тутешні емігранти побоюються, щоб прибулі мазури не заступили на їхнє місце службу в поміщика та не вселилися в їхні хати, бо вони розпродали своє рухоме майно, а нерухомого не віддають. Кажуть: «Пани без робітників не дадуть собі ради», а тепер, коли почалися балачки про мазурів, запал емігрантів сильно охолонув.

Кажуть також, що в Збаразькому повіті «жовнір 15-го піхотного полку застрелив російського капітана за те, що той, перейшовши кордон, захищаючи емігрантів, яких згаданий жовнір не хотів пускати до Росії, вдарив його в лице».

З вищенаведеного листа ясно випливає, що коли самі емігранти не подають жодних приводів до еміграції, то кореспондент подає їх аж занадто. Надзвичайно важливий та цікавий матеріал до цієї історії знаходимо у вчорашньому «Ділі» в кореспонденції з Підволочиська, яку подаємо тут:

Пишу під враженням недавнього прикрого факту в нашій околиці, яка перебуває зараз у військовій облозі через масову еміграцію. Цими днями було посеквестровано господарів у Кошляках та інших селах за дорученням Міського кредитного товариства у Львові, яке збанкрутувало перш ніж народилося, а посеквеструвало людей за несплачені кількаразові внески. Треба знати, що багато господарів, збаламучених агентами, підписало вступну декларацію до товариства й сплатило одноразові внески, впевнені, що дуже швидко зможуть одержати позички. А тим часом позичок ніхто з них не одержав, товариство збанкрутувало, і тепер на підставі декларацій наказується тим, хто хоч один раз вніс вступні, покрити дефіцит «товариства з необмеженою запорукою».

На перший погляд, то легальна секвестрація, бо члени ненародженого або народженого під нещасливою зіркою Міського кредитного товариства начебто підлягають статутові, але вони, збаламучені агентами, піддалися на їх вмовляння з єдиною метою — одержати позичку, а товариство не тільки не дало їм позички, а в додаток секвеструє їх за несплату кількаразового членського паю, а в разі несплати продасть їхнє майно з торгів за «борги». Дії товариства можна назвати легальним зруйнуванням селян. Чи ж влада не зобов'язана боронити скривджених? А в нас усе робиться навпаки: суд підтверджує... (тут редакція «Діла», очевидно, боячися конфіскації, вилучила кілька слів, які з'ясовують, що власне постановив суд. З цього приводу сподіваємось невдовзі дещо докладніше оповісти історію проходження справи Міського кредитного товариства через «чистилище судово-прокурорське.— Ред. «Kurjeru Lwowskiego»). Чи викличе це задоволення у селян? А з чого той селянин сплатить кількаразовий внесок для покриття банкрутства? Жнива не вдалися, бо частина озимини, хоч на неї жевріла надія, вимокла, решта лишилася в полі через триденну сльоту; гречка пропала з насінням внаслідок посухи, ячмінь дав зерно вдруге, але й воно загинуло під час посухи, а в таких громадах, як Дорофіївка, Староміщина, Климківці — до речі, і Кошляки, озимина цілком пропала,— з чого ж той бідний селянин покриє банкрутство Львівського міського кредитного товариства, якщо він і податки мусить сплатити, і щоденні необхідні потреби задовольнити. Здається, інтереси держави і краю потребують, аби влада, коли тільки вона хоче боронити селян від повного зруйнування, стала на їхній захист і не дозволяла несумлінним людям, що хочуть прожити коштом темного селянина, так відверто їх кривдити.

Той випадок скривдження селян не винятковий і не одинокий. У Збаразькому повіті, у громаді Пальчинці, що налічує 150 господарств, місцевий поміщик забрав 430 моргів поля, що лежить за кордоном, бо за те поле не було сплачено індемнізації. І знову важка кривда і чи законна? Здавалося б, уряд у власних інтересах повинен був боронити своїх підданих, вникнути в ту справу й не допустити кривди, тільки, на жаль, нікого те не торкнулося, хоча селяни більш як 30 років нагадували про свою кривду».

ЕПІЗОДИЧНІ ЗАСОБИ ПРОТИ ЕМІГРАЦІЇ

Митрополит Сембратович* видав обіжник для деканатів у місцевостях на сході Галичини, звідки рушила нині еміграція до Росії. Головним мотивом її стримання є побоювання, що люд прийме схизму і втратить спасіння. Священики той обіжник читають у церквах замість проповіді; крім того, вони отримали ще й інструкції для протидіяння еміграції. Декани мають бути певні про виконання тих інструкцій і здавати рапорти. Так каже «Діло», вміщуючи одночасно лист з Борщівського повіту (звідки недавно рушила еміграція), котрий наводить два факти, малюючи становище селянина.

У липні цього року намісництво видало розпорядження, щоб свідоцтво про смерть, яке видається місцевими оглядачами трупів, візували повітові лікарі. За одержання такого свідоцтва селянин мусив платити 20—30 центів, крім того, 3—4 милі «пройти» до містечка за лікарською візою; лікар, не бачачи трупа, писав: «Для поховання трупа немає жодних перешкод», і часом, перекручуючи визначення хвороби, писав іншу назву. Траплялося: закреслював «сухоти» і писав «катар легенів», не бачачи трупа.

Інший факт говорить про заробітки селян тієї місцевості. За цілоденну молотьбу селянин отримує 12—15 центів, а за збирання врожаю — сімнадцятий сніп чи третю шульку кукурудзи, зоравши до того, засіявши власним зерном і обробивши землю. Щоб дістати роботу у дворах, селянин мусить носити управителеві по курці і вислужуватися — інакше його не приймуть на роботу.

У ті подробиці важко повірити, і варто, щоб хтось сторонній підтвердив їх на місці. Якщо прийняти це за правду, то церква божа сумнівається, щоб обіжники митрополита чимось допомогли. «Питання хліба» — то важливе питання. Проповідями цьому не зарадиш.

Пригадаймо суботню кореспонденцію «Czasu» з-за кордону, яка констатує, що навіть емігранти-латинники приймають там схизму, говорячи: «Скрізь бог один». Надаремно досі наполягали, щоб виділ крайовий створив комісію і вислав її для детального розгляду причин еміграції людей спокійних, покірних і консервативних, якими вони є у східній частині краю. Тільки цим можна зарадити справі. Але нехай ніхто не вважає, що еміграція — явище спорадичне, що воно притихне і т. п. Уже восени минулого року на підставі особливих обстежень у Тернопільському повіті ми застерігали, про що йдеться. Повторюємо: тут ані жандармерія, ані проповіді не допоможуть.

ПРО ЕМІГРАЦІЙНИЙ РУХ

З Заліщицького повіту греко-католицький священик Капустинський з Колодрібки пише, що коїться в селах: «Люди як очманілі — за роботу ніхто не береться, кожний говорить: «Чи я знаю, що маю робити — тиф мене бери». Люди кидають хати і речі, лишаючи їх на опіку родичів або сусідів. Коло безлюдних хат ходить дріб, скавчать на прив'язі пси, під ворітьми лежать кілька овець, про яких забув господар. Всілякі мої нагадування в церкві і поза нею даремні. Всі як один відповідають: «Нема чого тут триматися, не дочекаємось нічого доброго».

Як на лихо, 9 числа цього місяця, коли почав гарячкувати еміграційний рух, возний приніс із Заліщиків близько 200 вимог щодо регуляції грунтів і за кожну вимогу почав стягувати з селян по 17 центів. Дехто з господарів одержав по 3 і 5 таких вимог, а для оплати треба було раз або два ходити до Заліщиків за чотири милі!

Угледівши в понеділок (10-го цього місяця) жандарма, котрий записував тих, що вийшли до Росії, я поновив представлення хлопам і бабам. Однак всі одноголосно до мене: «Ваша милість, а чи ви не бачите, що діється. Палетник (той, що «болети» екзекуційні розносить) відібрав у нас 40 срібних. Дивіться, я бігала до Заліщиків, а там мене ніхто не спитав, пощо прийшла; я не мала ані не маю ні поля, ні хати, а 18 центів плати й жени 4 милі!»

При загальному роздратуванні справа з «палетником» надзвичайно усіх розпалила. У вівторок приходять люди й оповідають мені, що господар Ф. В. вибрався з дітьми, залишаючи все; він забрав з собою іконаюче немовля, а оскільки батьки сподівалися смерті дитини, то бідна мати просила дати їй свічку на дорогу. Дитина, звичайно, вмерла в дорозі на руках».

Жахливий то образ нужди, з натури, образ сумніву і відчаю. Чи може бути щось більш трагічне, як та втеча матері з конаючою дитиною. Однак зрозуміти це можуть тільки люди, люди серця. Бюрократія не хоче нічого того розуміти.

Поряд з протиеміграційним обіжником митрополит видав також обіжник, що наказує священикам святкувати річницю відкриття Америки Христофором Колумбом* і пояснювати народу важливість цього історичного факту. Це свідчить про делікатність відчуття народної долі у князів церкви. Хочуть, очевидно, звернути увагу селян на можливість більш щасливої еміграції до Америки, ніж до Росії.

ЕМІГРАЦІЯ ГАЛИЦЬКИХ СЕЛЯН

Галичина — край недоборів. Не тільки в крайовім бюджеті фінансовий недобір зробився хронічною хворобою, але також інші, глибше вкорінені недобори загніздилися в тім краю. Се вже сьогодні не тайна і не дасться опрокинути ніяким урядовим статистичним замазуванням, що дотепний посол Щепановський (дотепний у своїх критичних виводах, але далеко менше дотепний у своїх позитивних програмових проектах) виказав у своїй книжці «Nędza Galicyi», що величезна більшість галицької людності терпить і калічіє наслідком хронічного недобору живності (vulgo[1] голоду) і що та сама більшість може тішитися також величезним недобором освіти і злученим із ним у пару недобором прав. Се не тайна, але факт, що доходить майже до божевілля, що Галичина переладнена; се значить властиво, що в ній живе людність, яка при данім стані культури і при теперішнім розділі продукційних засобів, живучи головно з землі, не може добути з неї потрібного для себе виживлення. Для кого ті елементарні факти не тайна, той не може також дивуватися тій еміграції селян із Галичини, яка в остатніх часах зростає чимраз швидше. Навпаки, він мусить уважати її зовсім природним, доконечним і неминучим явищем.

На жаль, здається, що для міродайних тепер у Галичині кругів зовсім неміродайні правила найпростішої логіки. Тому, що ті міродайні круги — переважно шляхта, то можемо вважати спеціально шляхетську, від звичайно людської де в чім відмінну логіку її класовим привілеєм. Ся шляхетська логіка в питанні про еміграцію селян виявила себе дуже блискуче, і я маю намір відкрити се світло також перед читачами сього часопису.

---

[1] А просто кажучи (*лат.*).— *Ред.*

Еміграція селян із Галичини — се не нова річ. Вона невідлучна товаришка зубоження, пролетаризації галицького селянства, якій знесення панщини в р. 1848 широко відчинило ворота. Вже в р. 1852 обчислив польський публіцист і пізніший історик Валеріан Калінка* недобір збіжжя, якого не ставало на виживлення сільської людності, на 230 000 корців. В рр. 1847, 1849, 1855, 1865, 1876, 1889 випадали голодні роки чи то для цілої Галичини, чи для деяких, іноді дуже значних частей сього коронного краю. Число дрібних посідачів землі, яке в р. 1848 виносило коло 500 000, дійшло в р. 1875 на близько 800 000, причім одна земельна посілість обіймала пересічно 3—4 морги землі. Від р. 1867—83 продано коло 35 000 селянських господарств способом ліцитації (прилюдного торгу) на покриття незаплачених податків або інших довгів. Се значить, що сею урядовою дорогою випхнено не менше як 100 000 людності в ряди пролетаріату. Відомо, одначе, що життєва практика виробляє також інші, дуже зручні присособлення, аби «увільнити» селянина від його грунту. Вже в р. 1875 обчислено селянський пролетаріат на більше як 500 000 голів. Та сього ще не досить. Новочасна капіталістична течія дає себе знати дуже виразно також і на іншім боці у великій земельній власності, але в відворотнім напрямі. Бо коли дрібна земельна власність чимраз більше дробиться та розпадається, велика земельна власність росте та скуплюється в руках чимраз меншого числа власників, які провадять господарство більш або менш капіталістичним способом при помочі машин і в зв'язку з деякими галузями промислу (гуральнями, сироварнями, молочарнями і т. ін.). Коли в Галичині в р. 1848 було ще коло 5000 більших грунтових посілостей, то в р. 1859 їх числилося вже лише 4500, а в р. 1876 ще ледве 2000. Коли велика посілість у р. 1848 виносила пересічно не більше як 500 моргів, то в р. 1887 вона виносила пересічно 2400 моргів.

Як бачимо, капіталістичний порядок поступив у останніх десятиліттях у Галичині значно наперед. На жаль, ті поступи були трохи односторонні. Розвій міст, міського промислу та фабрик не йшов рівним кроком із розвоєм грунтової посілості. Ми одержали численний пролетаріат, але без потрібних для нього джерел прожитку, без фабрик, де він міг би знайти собі заробіток. Пролетаріат мусив лишатися по селах, з одиноким виглядом помалу вмирати там із голоду. П[ан] Щепановський справді обчислив, що в Галичині вмирає рік річно о 50 000 людей більше, як у Конгресовій Польщі, що має майже таке саме число людності, і що ті наші тисячі людей умирають майже виключно від таких хороб, що походять від жолудка, ніколи досить не насичуваного. Чи ж диво при таких обставинах, що сільська людність із Галичини емігрує масами — до південної Угорщини, до Північної Америки, до Бразілії, до Бессарабії, до Румунії, на російську Волинь і ще бог знає куди? А проте хто ж здивувався тому найбільше, хто закричав: «Гвалт! Рятуйте!», хто покликав жандармів і поліційні власті, аби спиняли еміграцію? Ніхто інший, тільки той «сам цвіт галицької інтелігенції», та сама «hierarchia społeczna»[1], як скромно любить називати себе галицька шляхта. Вона бачила й бачить в еміграції селян тільки лихо: коли повтікають хлопи, то не стане дешевого та покірного робітника ані двірської служби.

Маємо в Галичині два найважніші огнища селянської еміграції. Одно обіймає гірські повіти Санока, Ясла, Грибова та Горлиць, з природи, може, найбіднішу часть Галичини. Еміграція до Північної Америки, де її люди заробляли гроші і вертали з ними додому, значно піднесла заможність народу в тих околицях. А проте які ж нечувані перешкоди ставлено в дорозі тамошнім емігрантам! По дорогах переслідували їх жандарми, як диких звірів, на границях задержували їх митові урядники і обдирали — буквально обдирали з грошових засобів, — гляди численні зізнання свідків в ославленім еміграційнім процесі у Вадовицях*. Та не досить того! Самі власті гнали тих бідних людей у руки ще несовісніших агентів та пограничних перемитників, а потім карали їх разом із ними. Гроші, які ті люди тяжкою, справді кровавою працею заробляли в Америці, в дуже многих випадках крали безсовісні поштмайстри, і хоч многі випадки таких крадіжей оголошувано в часописах, про покарання тих поштмайстрів або навіть про яке-небудь розслідження пророблених їм закидів не було чути нічого. А нарешті прийшов великий процес у Вадовицях, що відкрив таку страшенну безодню надужить та вопіючих беззаконностей — найменша їх часть спадала на оскаржених агентів та наганячів, що в менше гнилій, для людського чуття доступній і класовими пересудами менше засліпленій суспільності остатня іскра почуття обов'язків була б вибухла ярким полум'ям обурення і довела до якогось учинку, постанови та організації для запобіження сьому лихові. Так, але не в Галичині! Галицька суспільна ієрархія задоволилася покаранням кількох агентів. Які відносини гнали людність у сіті тих агентів і як піде еміграційна справа далі по процесі, про се не подумав ніхто. Здавалося, що діло залагоджено раз на все.

---

[1] Суспільна ієрархія (*польськ.*). — *Ред.*

Та нараз загорілася пожежа в іншій околиці тим яркіше — в найурожайнішій, найблагословеннішій і найрідше заселеній части Галичини, в галицькім Поділлі, в повітах Збаразькім, Тернопільськім, Скалатськім, Гусятинськім, Борщівськім та Бережанськім. Іще минулого, 1891 р. охопив тамошню людність правдивий шал еміграційний. Цілими тижнями тиснулися селяни до канцелярій ц[ісарсько]-к[оролівських] староств, домагаючись пашпортів до Бразилії. Дивоглядні вісті кружили серед людності. Говорили, що архікнязь Рудольф не вмер, але жиє в Бразилії, де засновує нову державу, яку хоче заселити руськими селянами. Намови та вговорювання властей і духовенства не помагали нічого; треба було аж многотижневих кар арешту, аби у многих гарячіших хлопських серцях остудити занадто гарячу любов та прихильність до покійного архікнязя. Та все-таки зовсім остудити її не вдалося. Минув рік, і якась сліпа елементарна сила погнала тих самих людей у противнім напрямі — через Збруч до Росії. Сим разом бігала по селах інша поголоска. Говорили, що російський цар проганяє зі своєї держави всіх жидів і німців і обіцяє кождому руському селянинові, що прийде до нього, добре загосподароване обійстя з худобою та 10 моргів орного поля.

Трохи пізніше виринула ще інша поголоска, буцімто російський цар і наш цісар помінялися: цар відступає нашому цісареві всіх своїх жидів, а наш цісар обіцяв йому за те переслати відповідне число руських селян. Виходило з того, що се воля цісаря, аби руські селяни переходили до Росії. І немов обхоплені пошестю, рушили селяни з тих пограничних повітів купами за границю, не знаючи, куди йдуть, що жде їх там і чим будуть жити. «Гірше, як тут, не може нам і там бути»,— се була їх звичайна поговірка. «А хоч там і помремо з голоду, то й тут не маємо чого ліпшого ждати».

Так стояло діло в червні сього року, саме в той час, коли в Галичині роблено приготування до торжественного прийняття цісаря і коли галицьке намісництво старалося з усіх сил запевнити віденські найвищі круги, що в Галичині все добре і безпечно, що ані про холеру, ані про жадну іншу загальну біду в краю не може бути ані мови.

На жаль, усієї біди в краю не можна було зовсім затаїти, хоч для сього роблено зразу дуже завзяті заходи. Безпосередні сусіди пана намісника, польські властителі великих маєтків, підняли страшенний галас. Знов стара історія: жнива за плечима, а робітники, слуги, «робучі руки» — тікають! Що ті «робучі руки» мусять працювати за денну плату 15—25 кр. і за те, як особливий додаток, приймати тільки лайку та буки, про се, розуміється, ніхто ані пари з уст не пустив. Але робучі руки тікають, збіжжя марнується на полі, «національний добробут» та «національне багатство» загрожені. На поміч, жандарми! Оповідають страшні випадки. В однім панськім дворі ще вечором була зібрана вся челядь — численна, дуже весела та задоволена, пану вірно віддана та покірна громадка. А другого ранку приходить «жондца» (завідатель) — технічно образованих завідателів своїх дібр не держать наші властителі великих маєтків тому, що такі люди коштують занадто багато, а притім вони горді та думають незалежно, а се для правдивого «пана» зовсім незносна річ — і будить ласкового пана з найсолодшого ранішнього сну.

— Jakiego diabła chcesz?[1] — сердито відповідає ласкавий пан.

— Прошу, ласкавий пане, вставайте! — відмовляє покірно завідатель.— Мусимо оба піти дати худобі та коням їсти й пити, бо ми оба одинокі мужчини, які лишилися в дворі. Вся служба вночі забралася і щезла.

Перестрах був великий, але ще більше було обурення подільських шляхтичів, коли бачили, що жандармерія зразу зовсім безчинно та спокійно придивлялася масовій еміграції і ані не рушалася, аби збунтованих, як здавалося, хлопів силою приводити назад до їх обов'язку, се значить, під нове панщизняне ярмо. Жандармерія справді в початках не одержала від намісництва ніякої особливої інструкції і покликалася тільки на закони, які кождому, хто не підлягає обов'язкові військової служби, позволяють свобідно виходити куди хоче. Перелякані «обшарники» (властителі великих посілостей) не поминули ані одного способу, аби вдержати в своїй власті так потрібні для них робучі руки. Вони не завагалися навіть просити російських граничних стійкових та їх капітанів, аби безпашпортним селянам забороняли перехід через границю. Тут, одначе, не одного з них спіткало невеличке упокорення, коли «слуги деспотизму» й собі ж покликалися на право свобідного переходу і преспокійно перепускали селян без пашпортів за простими перепустками.

---

[1] Якого чорта хочеш? *(польськ.).— Ред.*

Аж тепер почалася акція при помочі «прилюдної опінії». В польських часописах піднялися нарікання на «московських агентів», що бунтують селян до еміграції в Росію, та на непростиму нездарність властей, особливо політичних, що зараз у першій хвилі не зарадили сьому лиху та позволили йому розростися до страшних розмірів.

Се було майже в переддень сподіваного приїзду цісаря до Галичини. Судорожна дрож пробігла по цілім політичнім організмі краю. Енергічний намісник (гр[аф] Казимир Бадені*) захотів показати з себе Вергілієвого* Нептуна і енергічним «Quos ego!»[1] в одній хвилі спинити розгукані хвилі еміграції. Наказ за наказом відходив із львівського намісництва до «заповітрених» повітів. Громади повинні були на всіх дорогах поставити озброєну сторожу для спинювання збігців, немов у часі стану облоги. Жандармерія одержала наказ задержувати і в'язнити емігрантів, «а хто за наказом не захоче стануги, не послухає розказу або зачне втікати, того стріляти, як пса». На російській границі поставлено військовий кордон під тою вимівкою, буцімто з Росії може зайти до краю холера, та фактично на настирливі просьби шляхти для спинення еміграції. Нарешті вислано також судово-політичні комісії для вислідження причин еміграції, а властиво тільки на те, аби бідних, десятками половлених та поарештованих збігців переслухувати та карати, а евентуально також винаходити між ними московських агентів. Юридично беручи, в тих повітах на протяг часу 3—4 тижнів фактично завішено конституцію і заведено стан облоги по всій формі.

---

[1] Ось я вас! (*лат.*) — *Ред.*

А все-таки все те не помогло майже нічого. Слідчі комісії не могли знайти ані одного агента. Військовий кордон стояв на границі, але люди переходили через границю в інших місцях. Немало їх потопилося в Збручі. Многі весь день ховалися в мочарах та шуварах, аби вночі неспостережено перебратися через границю. Та тут чекала їх ще гірша біда. Росія не захотіла приймати їх! Байки про загосподаровані обійстя та земельні наділи, буцімто обіцяні переселенцям, розвіялися як дим. Деякі познаходили там службу або якесь мізерне заняття, але головна маса мусила вертати назад до Галичини. «Росія не хоче нас! Дома чекає нас стара біда. Видно, що ми непотрібні на божім світі!» — отак зітхали бідні переселенці, вертаючись голодні, обідрані до своїх нужденних домівок, несучи свої дрібні діти на плечах. Се не фантастично-сентиментальна картина, яку я списую тут. Я передаю майже дослівно оповідання наочного свідка, селянина Івана Марцинюка.

І чи думаєте, що сей остатній, найтяжчий досвід зупинив еміграційний рух? Зовсім ні! Минулого тижня рух розпочався з новою силою, сим разом із Борщівського повіту, через Буковину до Бессарабії. І що найдивніше і найзнаменніше в тій справі, так се те, що той сам намісник, який у соймі прилюдно зложив запевнення, що еміграція повстала виключно через брак хліба, признав відповідним запобігати тому бракові хліба військовими кордонами та жандармськими патрулями. А польські газети залюбки плещуть далі про московських агентів.

Отсе сумна, але правдива історія одного епізоду селянської еміграції в Галичині. Висновки про наші суспільно-економічні та правно-політичні відносини виводити з них полишаю тямущому читачеві.

З ПРИВОДУ ЕМІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

I

Проти всяких сподівань, незважаючи на все, що було сказано в сеймі і в пресі, суперечка про причини еміграції українського люду клекотить до цього часу. Деякі польські часописи так неохоче позбуваються фраз на зразок таких, як «московські агенти», що й досі, незважаючи на негативні результати жандармських розшуків і судового слідства, проведеного у великому масштабі і з надзвичайною суворістю, не перестають повторювати цих слів, а з добрими чи злими намірами — це залишаємо на суд їх власного сумління. Натомість українські часописи, зокрема «Галицька Русь», в просторих статтях доказують, що польські часописи виступають із злими намірами, що Росія галицьких емігрантів не потребує, тому що і своїх має аж надто, і т. д. Щоправда, ці аргументи не переконливі, бо ж, припустивши, що Росія мала б якісь політичні наміри відносно Галичини і придивлялася б до еміграції з політичної точки зору, то це зовсім їй не заважало б підтримувати цю еміграцію, хоч у себе мороку має із своєю власною, так як ніщо їй не перешкодило дати конституцію болгарам*, тоді як у себе вдома брутально гнобила всякі конституційні прояви.

Але не про це йдеться у всій справі. Політикування в Галичині переважно є тільки фантазуванням, привидом, бо ж не може воно бути передбаченням і керуванням подій згідно з точним врахуванням власних сил і сил суперників. Отже, замість того, щоб давати волю фантазії, замість того, щоб плавати в пустих комбінаціях, чи «Rosja cały Krym odda, a Chiny zabierze»[1], як колись казав Немцевич*, краще сумлінно і рішуче подумати над тим, що діється у нас вдома, і пошукати причин зла, пошукати ліків для хвороби.

---

[1] Росія увесь Крим віддасть, а Китай забере собі *(польськ.)*.— *Ред.*

Чесніша частина польської і української преси признала відразу, що навіть у випадку існування якихось «москвофільських» нашіптувань головною і вирішальною причиною еміграції є нужда, матеріальне зубожіння і моральна занедбаність сільського населення. Думаю, що вираз «моральна занедбаність» не зрозуміють невірно; тут мова не про те, що селянин—це злодій, ледар і т. п., як його надто часто називають ті, що ... обриваю це речення, «щоб не дратувати гусей».

Йдеться про те, що селянин у зв'язку з незліченними фактами щоденного життя втратив віру в себе, в свої сили і в свою людську гідність, віру в правову основу, на якій ми живемо і яка є підставою суспільного ладу, віру в щирість, людяність і добру волю тієї інтелігенції, яка найбільше має з ним справу і яка замість того, щоб вести його до освіти і поступу, найбільше його гнобить і визискує.

«Чоловік втікає не від калача, а від меча»,— каже українська приказка, і цю правду мусить узяти собі до серця галицьке суспільство. Від якого ж то меча втікає той український чи польський селянин? І що слід зробити, щоб наші відносини здавалися йому калачем, а не мечем? Це питання таке важливе, таке пекуче й життєве, що йому варто присвятити декілька слів, варто навіть пофантазувати і помилитися в цій справі, тому, що й помилка може бути корисною, якщо викликає дискусію, діждеться поправок, а тим самим посередньо чи безпосередньо вкаже шлях до санації.

Еміграція або взагалі міграція населення, переміщення більших або менших мас з місця на місце не є справою ані новою в історії, ані поганою. Поминаю вже величезні демографічні рухи, відомі під назвою переселення народів; доволі вказати на такі, менш войовничі, а для цивілізації дуже важливі події, як здобуття і колонізація європейцями Америки та Австралії або проведена у меншому масштабі та ближче до нас колонізація степів над нижнім Бугом, Дніпром, Доном і Волгою населенням польським, українським і московським, як німецький «Drang nach Osten»[1], як наплив євреїв до наших країв і т. п.

---

[1] Натиск на Схід (*нім.*).— *Ред.*

Розмови про якесь містичне, сентиментальне прив'язання нашого селянина, особливо українського, до землі — це значною мірою самообман. Безперечно, селянин, так як і кожна інша людина, любить рідні місця, до яких звик замолоду, але чим більше та молодість мала в собі нужди, нестатків, кривд і гноблення, тим менше зачарування має для нього батьківщина — nota bene, якщо він її має. Бо що ж говорити про такого селянина-заробітчанина або безземельного халупника, батьківщину якого швидше можна порівняти з ланцюгом, що приковує його до якогось темного кутка, ніж із чимсь іншим?

Не дурімо себе! Селянин, як і кожна інша людина, здатний любити своє батьківське поле, свою хату, своє село, свій край, та лише тоді, коли ці поняття inclusive[1] у себе також певну, принаймні мінімальну суму щастя, радощі, здійснених надій, упевненість у завтрашньому дні. Нори, в якій панує тільки плач і скрегіт зубів, нужда, гніт і непевність у завтрашньому дні, навіть пес не може любити.

Не дурімо себе фразами про московських агентів і не викликаймо вовка з лісу. Чи ті панове, що так скорі до проголошування цього гасла переважно для того, щоб задовольняти свої національні симпатії або антипатії, знають, яку небезпечну зброю дають цим самим у руки справжнього ворога, зображуючи наш народ таким скорим до «москвофільства» і його гасел, що, незважаючи на пануючий у нас так званий добробут, на перший кивок, на перше нашіптування якихось таємних агентів покидає галицький добробут і мчить за кордон? І чи це послуга для австрійської монархії, для нашого краю — оббріхувати так бідний народ замість того, щоб глянути правді просто у вічі і якоюсь мірою і себе вдарити в груди?

II

Еміграція — наслідок зубожіння, пролетаризації народу. Це не теза, не догма, а факт, стверджений усіма кореспондентами, навіть такими, які в іншому випадку будуть уперто доводити, що «соціальне питання не має в нас жодного грунту». Як бурхливо розвивається у нас пролетаризація сільського люду, про це, здається, не знають навіть ті, кого поставили керувати публічною опінією і хто в даному випадку сам подає цифри і дані, що ілюструють цей фатальний процес. Адже недавно в одному з випусків «Wiadomości Statystycznych o stosunkach krajowych», у роботі, що складається не з мертвих цифр, а із звітів громадян, повітових рад і т. п., ми читали таке: «В багатьох околицях сільське населення стало слугою, невольником лихварів і піддане експлуатації у великих розмірах; заборгованість і експропріація, яка за нею йде, увесь час зростають». Адже в тих самих «Wiadomościach Statystycznych» виявлено, що протягом 16 років (від 1867 до 1883 р.) одні лише ліцитації в Галичині викинули на вулицю близько 35 000 селянських родин, тобто щонайменше 100 000 душ. Особливо з повітів, де почалася еміграція вже давно, доходили грізні сигнали від тих самих людей, які тепер також займаються базіканням про «москвофільських» агентів. «У 18 громадах Бережанського повіту,— писалося 10 років тому в «Wiadomościach Statystycznych»,— селяни, яким загрожував голод, беруть збіжжя в євреїв, обіцяючи віддати потрійну кількість з майбутнього врожаю, на який не мають насіння, або зобов'язуються заплатити подвійну вартість позиченого збіжжя. А тому, що вони тих зобов'язань виконати не зможуть, означає: що лишиться від голодних, буде експропрійоване». Виділ Борщівського повіту, тікаючи з якого, люди воліли топитися в Збручі, ніж залишитися на місці, вже писав: якщо заборгованість населення не зростає, то це передусім завдяки тому, що воно дійшло вже до краю. Якщо хтось думає, що за 10 років становище селянина покращало, що щось зроблено для його поліпшення, щось конкретне й ефективне, щось таке велике, що хоча б наполовину, хоча б десятою частиною відповідало розмірам його економічного занепаду, то нехай не ховається, нехай не соромиться, нехай скаже, нехай перелічить добродійства й обчислить їх наслідки. Та хай не говорить про читальні й рільничі гуртки, про мандрівних учителів з низів, про січкарні й завезення насіння, про дешеву сіль для худоби і тому подібні ідилічні справи, бо відповімо йому словами Мефістофеля з «Фауста» Гете:

---

[1] Включають (*лат.*).— *Ред.*

Denkst du mit diesen Blumeleien
Die heissen Teufel einzuschneien?[1]

О, так! Чорти, що підточують економічний стан нашого краю, а особливо нашого селянина, який тікає за кордон, в Америку, до Бразілії, в Бессарабію, на Волинь, на дно Збруча, словом, у всі можливі кінці світу, щоб тільки геть з нещасної батьківщини,— ті чорти дуже гарячі, дуже міцні. Квітами їх не засиплеш, криком про московських агентів не залякаєш, військовими кордонами їх не виженеш. Силоміць прикуті до батьківщини, яка розтанула або розтає під ногами селянина, ті чорти нароблять ще більших прикростей, ніж еміграція, викличуть привидів голоду, а можуть викликати і криваві катастрофи з тим, щоб протверезити надмірних оптимістів. Не викликаймо вовка з лісу, бо натура людська, і терпеливість людська, і галицька байдужість повинні мати якусь межу!

Але що робити? Що робити? — питають чесніші, більш сумлінні. А що роблять, коли хтось удома захворіє? Шукають засобів, щоб вилікувати його, шукають їх чи вдома, чи поза домом. Це саме треба робити і в даному випадку. Еміграція є проявом недуги — так би мовити — проявом важкого зламу в селянській верстві. Ця недуга в одних околицях буває гостріша, в інших трохи менша, але вона загальна. Не чекаймо, поки вона буде скрізь однаково тяжкою, бо тоді буде запізно говорити про врятування селян, тоді може бути більш актуальною розмова про рятування самих себе. Пролетаризація селян — це тільки один прояв недуги, правда, основний, головний, але нею ще не вичерпується весь її безмір. Щоправда, емігрує (особливо тепер до Росії) майже виключно сільський пролетаріат, халупники, заробітчани, наймити, люди «без постійного утримання», але емігрує не тому, що він пролетар або повинен жити з того, що руками заробить, з денної плати або з часточки, заробленої роботою в полі,— ні, емігрує тому, що не має заробітку, що навіть цим способом не в силі заробити на своє утримання.

Майже всі кореспонденти повідомляють, що заробіток подільського селянина не перевищує 20—25 центів денно, що заробіток цей буває тільки в маєтках, які, запроваджуючи машини, редукують працю людських рук, а значить, посилюють конкуренцію сільських робітників між собою. Інших заробітків, а саме — фабрик, які на заході Європи були природними збірниками сільського пролетаріату, тут немає. На Поділлі немає значних міст, які могли б ввібрати більші маси сільського пролетаріату, отже, селянинові не лишається нічого іншого як або на місці гинути з голоду і нужди, або йти світ за очі з надією на кращу долю або й без надії.

---

[1] Чи ти думаєш цими квітками
Засипати пекельних чортів? (*нім.*) — *Ред.*

Саме тому санація наших сільських відносин — вже не тільки рільничих відносин — повинна стати на перший план у прагненнях нашого суспільства та уряду. Під загрозою тяжких економічних і політично-суспільних катастроф ми не сміємо далі зволікати з енергійною і добре обдуманою акцією у цьому напрямі.

Особливо центральний уряд, який дуже добре розуміє політичне значення Галичини, а особливо її східної частини, і який, як нас запевняють, бажає зробити що тільки можна для зміцнення свого становища в цім краї, не повинен вагатися перед евентуальними жертвами, а енергійно та рішуче взятися до справи, якої ніхто більше у такому обсязі і з такою віддачею не здійснить.

III

Отже, що можуть і що повинні зробити суспільство і держава, щоб відвернути або принаймні зменшити еміграційне лихо? Це питання цілком природне, та й наступна відповідь буде природною: нехай суспільство і держава самі про це подумають. Адже людині, яка не має відношення до справ, що впливають на суспільство і державу, яка має тільки нечітке уявлення про засоби і про мотиви дії одного і другого, майже неможливо подати щось більше, ніж зародок практичної думки, без найменшої претензії на винахід якогось готового проекту, якоїсь панацеї, яка одним помахом чарівної палички усуне наші недоліки і усуне необхідність, щоб весь загал думав про громадські справи, щоб приватна ініціатива йшла назустріч публічній ініціативі.

Нашу думку відносно питання, що треба робити в еміграційній справі, викладемо коротко.

Виходячи з того, що еміграція є природним явищем нашого рільничого краю, у якому рільник внаслідок економічного розвитку значною мірою зведений до стану пролетаря і не має змоги забезпечити собі достатній заробіток, а в випадку, якщо примусово залишається на ріллі, засуджений на швидку або повільну голодну смерть, гадаємо, що в нашому краї повинно створитися велике і заможне товариство, з крайовою і державною субвенцією, яке б мало на меті не безпосереднє заохочування людей до еміграції, не розпалювання еміграційного руху, а його регулювання, посередництво, подавання інформацій емігрантам, вишукування для них заняття і певного заробітку в країнах, до яких вони емігрують, охорону емігрантів перед визиском під час подорожі і на чужині. Здається, це завдання не таке вже страшне і неможливе для здійснення. Здається, що в суспільстві, яке має громадянські почуття, при першій звістці про еміграцію повинно було заснуватися таке товариство. Так, але не в нас у Галичині! Тільки останнім часом д-р Клобуковський* і д-р Семірадський* прагнуть хоча б частково виконати цей громадський обов'язок, а «Przegląd emigracyjny»*, який вони видають, поставив своїм завданням подання інформації. Щоправда, інформація подається тут у формі дещо знеохочувальній до еміграції, і взагалі у веденні справи помічаємо у цих громадян навіть якусь несміливість, ніби йдеться про зовсім неприпустиму річ.

В той же час не забуваймо, що еміграція як слід організована, особливо так, як її організував собі підсвідомо сам польсько-український люд у Західній Галичині, могла б дати краєві велику користь. Адже наші емігранти з Лемківщини*, по суті, не емігрують, не кидають свого краю назавжди, а їдуть до Америки за меншим або більшим заробітком. Ось найбільш відповідна для нас форма еміграції, а заразом найбільш вдячне нове поле для допоміжної, інформаційної і захисної кампанії громадськості.

Посол Вів'єн у сеймі висловив здивування, що населення емігрує з Поділля,— місцевості, яка доволі рідко заселена, яка могла б прогодувати вдвоє більше людей і де так сильно відчувається брак робочих рук. Щодо браку робочих рук, то, хай дозволить п. Вів'єн, ми не згодні з ним. Де бракує робочих рук, там дорослому робітникові за денну працю в полі платять 15—25 центів. Можливо, зрештою п. Вів'єн ремствує на брак рук, які б працювали даремно і які могли б працювати, нічого не ївши,— в такому випадку його нарікання можна б назвати слушними. Пан Вів'єн звинувачує також подільських селян в тому, що вони не обробляють як слід своєї землі і тому мають періодичні неврожаї та голодують. Дивні ті селяни! Воліють голодувати або бігти кудись стрімголов, кидаючи грунт і халупи на ласку божу, ніж докласти трохи рук до праці, краще обробити свої поля і зібрати вдесятеро більше. На жаль, у цьому підрахунку маленька помилка. Хто хоч раз у житті був на Поділлі влітку перед жнивами, той, напевно, завважив: величезні, півмильові лани панської пшениці, жита, картоплі і т. д., а десь по закутках і ярах розкидано різнобарвні шматки, як шахівниці або латки на старому одязі,— це селянські парцели.

Збіжжя на цих парцелах нужденне, поросле бур'яном, деякі лежать перелогом, а на них пасеться звичайно одна або дві голови жалюгідної худоби, яку ведуть на посторонку стежками і межами на ту парцелу. Одне це видовище все нам пояснить. Подільський селянин мусить голодувати, бо не може обробити свого поля, навіть коли б хотів і вмів. А не може його обробити, по-перше, тому, що звичайно не має достатньої кількості тяглової худоби для обробки і стаєнної для угноєння поля, а по-друге, тому, що не має достатньої кількості землі, щоб утримати потрібну для подільського господарства кількість худоби.

На Поділлі орють двома парами волів; на утримання господарства з двома парами волів треба 15—20 моргів, у той час як подільський селянин має в середньому 5—6 моргів, а значний процент має менше 5 моргів. Ось вирішення проблеми низьких урожаїв на селянських грунтах, заборгованості, лихварства, голоду й еміграції.

IV

Минаючи висловлену вже думку про феноменальний факт, що народ утікає з конституційної держави і ховається під крила дикої неволі, для ясності потрібно мати позитивні відомості, засновані на правдивих спостереженнях, якщо, незважаючи на важливість справи, яка набирає все гостріших форм, не можна діждатися громадсько-урядового пояснення тих подій.

Із Заліщиків ми одержали листа такого змісту: «Ледве що минула холера, як зовсім несподівано завітала до нас нова епідемія, боротьба з якою буде стократ важча, ніж боротьба з холерою. Вже чотири тижні емігрують селяни з Борщівського повіту, а на цьому тижні ця зараза перенеслася в Заліщицький повіт, і з двох громад, Синькова і Колодрібки, відійшло кількадесят осіб. В обох громадах староста Соховський віддав наказ про якнайенергійніші заходи, розвинув пильність за допомогою підлеглих органів, а жандармерія пильнує вдень і вночі. Однак, незважаючи на такий наказ, зараза посувається систематично далі. Громади Щитівці, Городок, Зозулинці, Винятинці, Голігради, Лисечники і т. п. готують емігрантів».

Я намагався дослідити причину виступу, але ходять такі різноманітні поголоски, що дійсно важко зрозуміти, в чому основна причина. Дехто твердить, що головною причиною є бідність, нужда і брак хліба. Але що на це сказати, коли емігрують і доволі заможні господарі, які мають землю, хліб, навіть гроші готівкою. Із Синькова пішло кілька досить заможних родин, а серед них такий селянин, що минулого року пожертвував на церкву 700 з. р. З Колодрібки також пішов селянин, який цього року продав на 500 з. р. кавунів з власного поля.

Від свідків я довідався про такий факт: двоє селян, один із Синькова, другий з Колодрібки, вирушили кільканадцять днів тому до Росії, а минулого тижня обоє повернулися з випаленими на тілі плямами. Один мав цю пляму на долоні, другий вище ліктя лівої руки. Вони розповідали по громадах, що одержали «на Слободі» до 10 моргів поля, робочу худобу, дім з майном там, де «цього року українське населення зовсім вимерло від холери», що вони заприсягли на вірність тамтешньому цісареві і повертаються, а прийшли сюди тільки для того, щоб дати людям наочні докази про добробут, який їх жде в Росії, якщо туди підуть.

Ці відомості передаються від села до села, з хати до хати, а все так таємно, що найбільш довірені люди в громаді нічого не можуть вивідати, хіба що тоді, коли ціла сім'я вирушає в дорогу.

Росія інакше не приймає емігрантів, як тільки парами, і це найбільш деморалізує, тому що здебільшого жінки не погоджуються на виїзд. Отже, емігрант кидає жінку з дітьми, бере першу-ліпшу дівку або охочу молодицю і гайда за кордон. Парубки добирають собі дівчат, які найохочіше зважуються на виїзд, і масово емігрують. Громада Щитівці, одна з найзаможніших у повіті, має кількалітні запаси хліба, має переплату 700 ринських в податках, жодних заборгованостей, в голодному році жодних позик не домагалась, а крім цього, не прийняла поворотної допомоги, яку виділено, має на своєму обшарі тільки одного еврея, власника 2 моргів поля. У селянському банку майже ніхто не був записаний. І, незважаючи на це, нині є 8 пар, готових до від'їзду, і вже була б розпочалась еміграція, якби не жандармський патруль і варти, розставлені вдень і вночі на всіх дорогах і стежках. Отже, не виключно голод і нужда, а також якісь інші, досі не вияснені причини посилюють еміграцію.

Сама мрія про «свободу», здається, є принадою, яка вабить темний народ і яка може багатьох людей довести до справжніх злиднів. Тут вони розпродують за безцінь своє майно, а там нічого не отримають і повернуться назад — але до чого повернуться? З другого боку, досвід вчить, що найенергійніші засоби політичних властей за допомогою кільканадцятьох жандармів бажаного результату не дадуть.

V

ЩЕ В СПРАВІ ЕМІГРАЦІЇ СЕЛЯНСТВА

Ми ще не скінчили друкувати наші статті* і зауваження в справі еміграції селянства та евентуальних запобіжних заходів проти неї, як «Gazeta Narodowa»* звернула на них увагу і присвятила їм вступну статтю, атакуючи нашу головну тезу про поступову пролетаризацію селянського населення Галичини. Весь тон цієї статті можна схарактеризувати німецькою приказкою: Hier wird rechts gefahren und links angewiechen[1]. Автор не хоче твердити, що наш народ заможний, і погоджується в цьому з «найбільш крайніми соціалістами», що на біду треба якогось рятунку, але в той же час твердить, що «повільно, справді надто повільно, однак, постійно добробут народу зростає». Якщо так, то, очевидно, біда в країні не така вже велика, отже, «брехнею, тим гіршою, бо тенденційною, навмисною, є твердження, нібито ми стоїмо на шляху до пролетаризації народу».

---

[1] Поїхали направо — від'їхали вліво (*нім.*). — *Ред.*

Дуже приємно довідатися про те, і, незважаючи на гостроту тону, ми радо поцілували б руку талановитого публіциста (комплімент за комплімент), коли б він нам це довів. На жаль, цей шановний публіцист не вважає за потрібне познайомити своїх читачів з цифрами, які ми привели на доказ свого твердження, тільки говорить загально, що ми посилаємося «на, можливо, найбільш драстичні розділи, взяті з старих річників «Wiadomości Statystycznych» проф. Пілата, щоб довести, яка страшна нужда панує серед наших селян».

З дозволу шановного публіциста, ми зробили дещо більше, бо цифрами ілюстрували: 1) роздрібнення селянської земельної власності від 1848 року і 2) посилення експропріації тих самих селян. Щоб закинути нам брехню, шановний публіцист мав би заради пристойності, цитуючи інші уривки з нашої статті, процитувати і цей, далі мусив би також або довести, що цифри неправдиві, або послабити їх значення іншими фактами. Однак цього всього він не зробив, а поспішив закинути нам брехню, чим мимохіть збудив підозріння: більше йому ідеться про те, щоб пригасити власний неспокій, затамувати голос власного сумління, ніж про те, щоб переконати нас і весь загал невтаємничених читачів.

Та щоб не бути в боргу перед нами хоча б у вигаданих доказах, шановний опонент пише такі, на його думку, дуже переконливі слова: «Нехай би все-таки шановний автор перед тим, як розмалювати таку недоречну загрозу, спромігся здобути докладні інформації про справжні матеріальні умови народу. Нехай би запитав, яка вартість землі сьогодні і скільки вона коштувала раніше. Нехай би переконався, хто власне здобув і здобуває майже всі селянські землі, які продавалися на судових ліцитаціях: якісь капіталісти чи самі селяни? Нехай би зволив звернути увагу на те, як гладко пройшла ліквідація Селянського банку*, яка стала можливою тільки тому, що селяни самі викуповують заставлені колись у цьому закладі землі по дуже високій ціні, по такій ціні, що цією сумою погашають борг з процентами і величезними коштами ліквідації, які бралися від них як комісійні за відстрочку».

Нехай би, нехай би! Але ті «нехай би» не дають жодної відповіді. Те, що автор ставить нам за завдання, мусив би зробити він сам, щоб довести, що наше твердження неправдиве. На жаль, шановний опонент, очевидно, сам точно не знає, що виникло б з того, якби хтось дійсно виконав ті завдання і не звалював би їх так доладно й недоладно в одну купу. Що вартість землі від 1848 р. в Галичині дуже зросла, це нам відомо, але яка з цього втіха тому, хто тієї землі не має або у кого її замало для життя? Ми підемо ще далі і визнаємо, що продуктивність галицької землі також зросла, це значить, що Галичина продукує зараз далеко більше плодів, ніж у 1848. Чому? Причини відомі: багато лісів викорчувано, ставів і багнищ осушено, лугів і перелогів перетворено в орні поля. Але чи збільшилась так само й родючість землі? Чи селянин, який в 1848 р. міг сяк-так жити на 10 моргах, може тепер так само добре вижити на 5 або 3? А це ж кардинальне питання, оскільки факт роздрібнення селянської власності не підлягає жодним сумнівам. Зростання ціни на землю в Галичині не було нормальним органічним наслідком зростання ренти, вдосконалення виробництва або було ним у зовсім незначній мірі. Виникло воно внаслідок сторонніх чинників: будівництва залізниць і шосейних доріг, яке оживлююче вплинуло на Галичину, і загальноєвропейської капіталістичної конкуренції. Це означає, що практично найбіднішій категорії селян, багатьом із них, що вже у 1848 р. були «пішаками», халупниками і коморниками, увесь цей процес не тільки не приніс найменшої користі, а навпаки, був настільки шкідливий, що відібрав у них всяку надію придбати коли-небудь власне господарство, тобто безповоротно випхав їх до рядів сільського пролетаріату.

Численні і надто дорогі сервітутні судові процеси, концентрація і укрупнення більшої земельної власності разом з поліпшенням способу виробництва на них (введення машин тощо), потім ліберальні реформи на зразок свободи лихварства* і наслідки панщини на зразок індемнізації і пропінації викликали ще більше зростання добробуту — pardon, прискорили пролетаризацію селян. Шановний опонент відсилає мене до селянських хат, до справжнього вивчення народу. Смію його запевнити, що, оминаючи те, що сам вийшов з-під селянської стріхи, протягом останніх кільканадцяти років провів я більше днів у селянських хатах у різних кінцях Галичини, ніж шановний опонент написав у своєму житті статей (а їх же число — легіон!), і що волею долі я мав далеко більше нагоди «сунути носа» у справжні рани народного життя, ніж більшість наших галицьких публіцистів. Можливо, що саме тому ці рани болять мене далеко сильніше, зворушують мої почуття далеко живіше, ніж це бува в інших шановних, зрештою, публіцистів, у яких терпіння народу, еміграція, холера, повені, ліквідація банку, ліцитації і т. п.— речі добрі остільки, оскільки надаються для написання менше або більше ефектної журнальної статті.

A propos[1], про ліцитацію! Шановний опонент запитує, хто купував продані з молотка землі? На жаль, на це не дають відповіді ні старі, ні нові «Wiadomości Statystyczne», і саме тому шановний опонент вважає за зовсім певне (так принаймні виглядає з його запитання), що їх купували селяни. Я не ясновидець, що б міг у такій же мірі категорично підтвердити або заперечити це питання. Одне лише здається мені певним, що той селянин, якого землю і хатину за несплату якоїсь дрібної суми виставлено на ліцитацію, напевно не купив їх (тієї ж землі і хати) на ліцитації, де повинен був заплатити щонайменше суму свого боргу плюс кошти примусового стягнення заборгованості. Чи ті землі, що продавалися з молотка, купували багатші селяни (у незначній частині), власники більших маєтків (знаємо багато сіл на Покутті, де більші власники мають дуже велику частину селянських земель, закуплених на ліцитаціях), євреї (переважна частина) або сторонні капіталісти (також доволі багато) — це для тих найбідніших селян, які стали неплатоспроможними, для їх існування і розвитку самого процесу пролетаризації селянства — зовсім байдуже.

А щодо справи ліквідації Селянського банку, то краще б шановний опонент і собі, і нам дав спокій. Про «гладкість» цієї справи дає нам доволі добре уявлення стаття д-ра Каро*, надрукована недавно в «Ekonomiście Polskim» і, якщо не помиляюся, зреферована навіть у «Gazecie Narodowej», зрештою, це ще не закінчена справа, а її результати занадто відомі.

Однак шановний опонент не вдовольняється тим, що закидає брехню нашим висновкам. Наводячи наші слова, що народна нужда «може викликати криваві катастрофи», він добачає в них «погрози». Отже, висловлення думки, яка мимоволі випливає з даних фактів, є погрозою? Якщо так, то міністерство, намісництво і санітарні комісії, які остерігаються холери і закликають до вживання запобіжних заходів, також винні в розповсюдженні небезпечної погрози.

---

[1] До речі *(франц.)*.— *Ред.*

Але шановний опонент і цим не обмежується. Якимсь дивним чином він довідався, що автором статей в «Kurjerze» є «український публіцист соціалістичного крою», а звідси простий висновок, що «соціалістичні впливи використовують московську роботу в пограничних повітах для своїх цілей» і погрожують маревом «кривавого бунту».

Два останні слова опонент сам друкує в лапках, начебто це були наші слова, в той час коли ми, як відомо, говорили лише про можливість кривавої катастрофи, якщо не запобігти злу.

Це вже, пане опоненте, не «шановна» опозиція, це фальшування слів і думок противника, це у зв'язку з вашим стереотипним «зверненням уваги керівників крайових справ» є ... не маю на це досить делікатного польського слова.

Однак, щоб не обмежуватись полемікою, що, зрештою, вже після того, як з'явився друком звіт п. Вл. Федоровича*, стала у великій мірі безпредметною, закінчую цю статтю відозвою до урядових і автономних властей, особливо в повітах, які безпосередньо потерпіли від еміграції, щоб зволили для вияснення справи і для заспокоєння громадської думки в краю і за кордоном призначити комісію з мужів довір'я, з однаковою кількістю сільських громадян, державних службовців, священиків і селян, прийняти від них присягу, що вони сумлінно виконуватимуть своє завдання, і вислати їх на села, від хати до хати, по бідних і багатих, дорučивши їм вивчення економічних відносин, земельної власності, заробітків, життєвого рівня і т. п. Опитування повинно проводитись під присягою, прилюдно, згідно з постійною і для всіх повітів однаковою анкетою, запитання і відповіді мають бути дослівно записані до протоколу, і всі ті протоколи у двох примірниках повинні бути здані в намісництво і в крайовий виділ з метою урядового використання і якнайшвидшої публікації їх результатів у «Wiadomościach Statystycznych».

У країнах дійсно конституційних, де громадськість і керівні сфери справді мають почуття громадської відповідальності, проведення такої громадянської анкети було б першою умовою до дальшої дії. У нас цієї — зовсім недорогої, але дуже потрібної анкети ніяк допроситися не можна, натомість різним публіцистам дана воля проголошувати всякі гучні фрази з невідступним при кінці рефреном: шукай, лови, в'яжи!

ЛИХВАРСТВО

I

Львів'янин д-р Леопольд Каро, зміст брошури якого про єврейське питання ми скорочено подали в додатку до «Kurjera Lwowskiego»*, видав два тижні тому в Лейпцігу солідну книжку під назвою «Der Wucher, eine socialpolitische Studie». Це, безумовно, цінне надбання в широкій уже літературі з цього питання, подвійно важливе для нас ще й тому, що більш ніж третину цієї книжки, яка охоплює фактичний матеріал і статистичні дані, що ними автор обгрунтовує свої міркування і висновки, взято з галицьких відносин, спеціально вибрано з цифр, зібраних виділом крайовим (статистичне бюро проф. Пілата) та іншими галицькими органами. Таким чином, маємо в книжці д-ра Каро не лише наукову розробку цього матеріалу, що досі лежав не використаний в урядових установах, а він вводиться також у сферу загальноєвропейських правових розробок теорії лихварства і запобіжних заходів проти нього. Не вдовольняючися цим, виключно теоретичним і статистичним викладом, д-р Каро дає практичні поради щодо успішного подолання цієї спільної недуги, піддає детальній критиці проект нового німецького закону проти лихварства й пропонує видати наказ про докладне вивчення його форм і розмірів у всій Австрії, додаючи до цього проект анкети.

Бажаючи познайомити читачів зі змістом книжки нашого молодого вченого, про яку схвально висловлюються німецькі фахові журнали, ми змушені розглянути теоретичну частину коротше, а особливо наголосити на розділі, в якому розглядаються галицькі відносини, а також на позитивних пропозиціях і вимогах автора.

У вступі д-р Каро подає короткий, але змістовний огляд проблеми лихварства в Німеччині. У вересні 1888 р. німецьке Verein für Socialpolitik[1] провело з'їзд у Франкфурті-на-Майні, на якому грунтовно обговорені підсумки дослідження поширеної раніше анкети у справі лихварства на селі. Як зібрані в цій анкеті матеріали, так і звіт про дебати на з'їзді, видані того ж року, становлять основу для всіх подальших теоретичних і законодавчих праць стосовно лихварства. Ці матеріали, а також пізніші публікації виявили не тільки жахливі розміри цього лиха в різних місцевостях Німецької держави, а також найрізноманітніші, іноді дуже рафіновані форми, в які ховається лихварство по селах і містечках. Найбільш поширене і відоме лихварство грошове, що полягає в стяганні з боржника надмірних процентів, простих і складних. Це лихварство, якщо воно не ускладнюється якимись іншими шахрайськими діями, незважаючи на всю свою огидність, найменш шкідливе. Далеко шкідливіші вже не для поодиноких випадків, а для всієї суспільної економіки інші форми лихварства, особливо земельне лихварство, що полягає в скуповуванні більших латифундій і перепродуванні їх селянам малими парцелами, іноді з 50-процентним прибутком, та ще, крім того, ці парцели — тягар і клопіт, оскільки існують переважно у вигляді довгих вузьких смужок, непридатних для раціонального використання. Ще фатальнішою формою є зернове лихварство, коли за позичене зерно вимагають непропорційно високого осипу. До яких страхітливих розмірів може дійти ця форма, свідчить звіт із Східної Пруссії 1889 р., що показує, як місцеві рільники легальним шляхом стають кріпаками комісіонерів, їх робочою худобою. Рільник за допомогою комісіонера закуповує земельну ділянку на умовах начебто вигідних. Комісіонер дає покупцеві кредит на вексель з одним лише підписом на суму, наприклад, 50 марок за гектар і нараховує йому провізію не вищу за 2 проц. понад банкове дисконто. Але водночас явно або тихцем складається умова, що даний рільник усі свої продукти — збіжжя, вовну, горілку — продаватиме через того ж комісіонера, через нього закуповуватиме також потрібні йому пашу, зерно, добриво, через нього страхуватиметься від граду й вогню в товариствах, що їх репрезентує цей комісіонер. Conto-corrente[1] нараховується щопівроку, іноді навіть раз на квартал, нараховані проценти додаються до сальдо, так що після 3—6 місяців від процентів треба знов нарахувати й дописати нові проценти. Цю форму, яку можна слушно назвати капіталістичною панщиною, досі ще слабо вивчено.

---

[1] Товариство для вивчення соціальної політики (*нім.*).— *Ред.*

II

Але така форма лихварства ще нічого не варта в порівнянні з лихварством, комбінованим із безмежним нахабством, шахрайством та інтригами, про які довідуємося з Познанщини.

«Дехто думає,— пише звідти кореспондент,— начебто лихварство полягає в тому, що лихвар за випозичену готівку вимагає невідповідно високої провізії та високої конвенційної кари. Але це лихварство можна назвати простим, воно ще найневинніше. Однак у нас, як правило, наступає інше лихварство, яке можна назвати шахрайським. Польський селянин, звичайно недовірливий, сліпо йде на гачок лихваря й виконує все, чого той від нього вимагає. Позичив він у лихваря 100 марок, цей борг через просте лихварство тепер, скажімо, потроївся. Лихвар домагається від нього сплати боргу, а оскільки селянин не має змоги заплатити, лихвар намовляє його піти з ним до мирового судді, при ньому засвідчити свій борг, а тоді вже матиме спокій. Селянин робить це, не підозрюючи нічого злого. Перед мировим суддею складають умову, засвідчений документ лихвар зразу ж подає до суду, прохаючи вписати суму до земельної книги, і суд її записує. Це повторюється з року в рік. У кожній умові борг з'являється в іншому вбранні і, таким чином, один і той самий борг вписується до земельної книги чотири або п'ять разів. Зрештою, земля селянина йде з аукціону. Селянин не має змоги довести, що ті претензії, які часто-густо переходять уже до третіх або четвертих рук, тотожні, і розорюється.

Або буває так. Селянин підписав вексель і хоче його продовжити. Він виставляє новий вексель, але лихвар не повертає йому старого, обіцяючи віддати його іншим разом, чи вдає, що на очах у селянина при свідках нищить старий вексель, а насправді нищить якийсь інший шматок паперу, і вексель переходить до третіх рук. Знову повторюється історія із вписуванням до земельної книги. Уся штука полягає, головним чином, у багаторазовому повторюванні однієї вимоги, боргу в товарах, позики; на це виставляються вексель на векселі, складаються умови й умови, так що сама претензія виступає декілька разів у різноманітних формах.

---

[1] Поточний рахунок (*італ.*).— *Ред.*

Рафінованість така велика, що молодий юрист, який приходить у провінцію, мусить довгі роки практикувати, поки навчиться добачити зв'язок у всіх тих заплутаних маніпуляціях.

Лихварська практика, як грибок, кидається на всі прояви економічного життя і всюди з однаково нищівним результатом. Вона підточує грошовий кредит, торгівлю товарами, розвиток тваринництва, а також зернове господарство. «Проблема лихварства, — пише д-р Каро, — з кожним роком загострюється усе більше, воно, як відкрита рана, на всій економічній циркуляції, як гальмо для землеробства. І коли усвідомимо собі відомі уже відносини в Галичині, Угорщині, Румунії, Росії, Італії, Ірландії, ба, навіть у Північній Америці, проблема ця набуває розміру важливої суспільної справи, яка заслуговує того, щоб її найшвидше і всебічно дослідити».

Книга д-ра Каро — важливий причинок для такого дослідження; вона складається з шести розділів, а саме: 1) свобода лихварства і закони проти нього, 2) процентні такси й сучасні закони про лихварство, 3) поняття лихварства в науці, 4) суть і поняття лихварства, 5) лихварство як визиск убогих, 6) лихварство в Галичині.

У першому розділі автор завдяки блискучим зіставленням дає змістовний огляд давніших поглядів на лихварство. Не згадуючи про погляди стародавніх і середніх віків, він починає від міркувань англійських економістів XVIII ст., зокрема від короткого викладу поглядів Єремії Бентама*, книжка якого «Defence of Usury» (1787) є квінтесенцією усіх пізніших поглядів манчестерської школи про те, що держава не повинна втручатися до економічних дій особи, нічим не повинна обмежувати фабрикантів, купців, лихварів тощо. Погляди Бентама — голос зростаючого капіталізму; вони знайшли жвавий відгук у всій Європі. Його книжку наступного ж року перекладено на німецьку мову. Та доки вона з'явилася, цісар

Йосиф II патентом від 29 січня 1787 р. скасував будь-які обмеження лихварства в Австрії. У 1789 р. відомий державний діяч Тюрго* у Франції також підніс голос за свободу лихварства і, хоч закон від 12 жовтня 1789 р. встановив легальну процентну норму в розмірі 5 проц., однак цей закон залишився на папері, поки нарешті параграф 1907 цивільного Наполеонівського кодексу 1804 р. не встановив необмежену свободу лихварства.

III

Економічна історія XIX століття — це історія боротьби манчестерських ідей, ідей абсолютної самодопомоги з соціалістичними напрямками, що вважають суспільство (читай: державу) за найвищий критерій в економічних справах. Д-р Каро переконливо й обгрунтовано з'ясовує цю боротьбу на прикладі проблеми лихварства. Аболіційні закони*: в Австрії патент Йосифа II, у Франції Наполеонівський кодекс призвели до надто згубних наслідків економічного становища населення. Вже в 1807 р. починається реакція у Франції, а в Австрії у 1803 р. цісар Франц видає патент проти лихварства. Французький закон визначає найвищий процент при позиках у 5 проц., а в торговельних справах — 6 проц. Цей закон значно загострено в 1850 р. Тільки в 1864 р. Жюль Фавр* вніс пропозицію про скасування закону, який би обмежував свободу лихварських операцій, однак ця пропозиція провалилася і Франція не мала приємності повторити експеримент із свободою лихварства.

В інших країнах перемогли погляди манчестерців. В Англії скасовано обмеження процентної норми 1854 р., в Данії — 1855, в Іспанії — 1856, в Сардінії, Нідерландах і Норвегії — 1857 р., у промислових швейцарських кантонах — 1855, 1857, 1862, 1864, 1865 і 1867, у Швеції — 1864, у Бельгії — 1865. 1864 р. у Пруссії скасовано закон про те, що кредитор не може вимагати від боржника більше, ніж заплатив сам за цю претензію. Того самого року у Пруссії та Австрії видано торговельний закон, який скасував у купецьких відносинах будь-які процентні обмеження. У Пруссії від 1844 р. звідусюди почалося штурмування законів проти лихварства, поки, нарешті, сейм у 1860 р. не ухвалив їх скасувати, однак палата панів анулювала цю ухвалу. Лише в 1866 р. громадській думці вдалося зламати опір палати панів, й повна свобода лихварства стала законом. У 1867 р. до цієї постанови приєднався увесь Союз північнонімецьких держав*, поширюючи водночас її вплив також на поземельні іпотеки.

Австрія, що звикла наслідувати Пруссію, особливо у справах не гідних наслідування, на 7 місяців пізніше — 14 червня 1868 р. — була ощасливлена законом про свободу лихварства. Однак і цього разу тріумф «свободи» був короткий. Великий крах 1873 р.* приніс значне збайдужіння.

Повторна реакція почалася насамперед у Галичині, що виявляла значну ініціативу в загальному антилихварському русі. Ще в листопаді 1874 р. правова комісія галицького сейму підкреслила шкідливість закону від 1868 р. Після її звіту сейм вирішив звернутися до уряду з вимогою видати закон, який би визначив максимальні комісійні на 12 від 100. Резолюція викликала дискусію в австрійському парламенті, і замість бажаного закону в Галичині проведено судову анкету для дослідження наслідків лихварства, а коли анкета виявила факти жахливої експлуатації населення, 1877 р. видано закон проти лихварства спеціально для Галичини, який на виразну вимогу буковинських послів було поширено і на Буковину. Водночас 19 липня 1877 р. вийшов закон проти пияцтва, що також стосується лихварського «промислу».

За прикладом Галичини відразу пішли інші краї. З Моравії, Чехії та інших країв Австрії надходили петиції про те, щоб галицький закон поширився також і на них. У 1878 р. мова про лихварство йшла в прусському сеймі, 1879 р. у баварському сеймі подано проект про введення закону проти лихварства; того самого року затверджено закон проти лихварства у швейцарському кантоні Золотурн. Нарешті, 1880 р. видано закон проти лихварства в Німеччині, 1883 р. його також запроваджено в Угорщині.

IV

Минаючи теоретичні висновки д-ра Каро про поняття лихварства, коротко подамо його думки про різні другорядні форми лихварства, які звичайно практикують щодо найбідніших людей. Д-р Каро згадує тут передусім продаж товарів у кредит, який 1890 р. викликав дискусію у віденському парламенті. Головні товари цієї торгівлі ремісничі: полотно, матерія у відрізах, меблі, швейні машини, картини, годинники, прилади, книжки. Їхні споживачі — це здебільшого робітники, заробітчани, слуги, а також дрібні промисловці й другорядні службовці. Агенти просто накидають ті товари покупцям, за допомогою різних обіцянок видурюють у них підпис на так званому кредитному листі та невеличкий завдаток. Що ж до умов набуття товару, записаних у листі, то, незважаючи на свою показову лагідність, вони є дуже тяжкими.

Навіть незважаючи на факт, що сума виплат перевищує вартість товару, умова кредитного листа звичайно застерігає, що у випадку невиплати частини боргового зобов'язання той, хто продає, має право стягати борг через суд. А що центром тих маніпуляцій в Австрії є звичайно Відень, то не дивно, що покупці, які у більшості випадків живуть у провінції, позбавлені будь-якої правової оборони і, крім підвищених цін за куплені товари, мусили сплачувати судові витрати, що не раз призводило до матеріальної руїни. Суди майже безсилі перед пройдисвітами, тому уряд був змушений запропонувати парламентові окремий проект закону проти торгівлі товарами в кредит.

Ще одна форма товарного лихварства — професійне споювання людей, проти якого діють різні закони проти пияцтва. Австрійський уряд виробив також проект аналогічного загальнодержавного закону, беручи за основу галицький закон. Цей проект, поданий 1888 р. до парламенту, постановляє, що суд не братиме до уваги шинкарських скарг на суму, меншу вартості п'ятьох літрів спиртних напоїв, якщо боржник, здобуваючи цей кредит, мав ще не виплачений такий самий попередній борг.

Земельне лихварство, або професійне парцелювання більших земельних маєтків і розпродування їх у розстрочку, щодо процедури і наслідків зовсім аналогічне до продажу в кредит мануфактурних товарів. У Вюртембергії такому лихварству намагається частково запобігти закон від 23 червня 1853 р., який забороняє продавати парцели менші 10 моргів, доки не мине трьох років від її купівлі.

1888 р. в Австрії передано до парламенту також проект закону проти постійного роздрібнення парцел, та відповідного закону досі не прийнято.

Про лихварство у тваринництві, тобто про лихварське випозичання худоби, дуже, як відомо, розповсюджене в наших горах, особливо у повітах Саноцькому, Турківському і Стрийському, прусський урядовий радник Тіль* пише: «Тваринницьке лихварство може розвинутися тільки там, де рільничі господарства так роздрібнені, що окремі господарі не завжди можуть вигодувати приплід замість худоби, яка гине або яку мусять продати. На таке лихварство найбільш наражається бідний господар, який тримає тільки одну корову та й ту здебільшого мусить продавати, коли вона не тільна, не дає молока, отже, стає для нього непридатною. Тоді до селянина приходить «промисловець», позичає йому одну (або більше, корів з умовою, що вона не стане його власністю і селянин має її годувати й доглядати, а прибутком, що його матиме, мусить ділитися з кредитором. Буває, що кредитор продає селянинові худобу в розстрочку, але із таким застереженням: у випадку, коли не буде дотримано якої-будь умови, виплачена доти частина боргу пропадає і худобу забирає попередній власник. Є ще й така форма цього лихварства: якась група посередників монополізує всю торгівлю худобою, так що в тій місцевості жодної штуки худоби без їхнього посередництва ані купити, ані продати не можна. Усі ці форми тваринницького лихварства панують особливо в південнозахідній Німеччині та в надрейнських околицях, де селянські господарства дуже роздрібнені. В одній лише Більбурзькій окрузі нараховується 91 такий промисловець, що займається лихварським позичанням худоби; між ними трапляються гуртовики, що мають по 100 і більше штук «на людях».

ЛИХВАРСТВО В ГАЛИЧИНІ

I

Галичина — класичний край лихварства; цими словами д-р Каро характеризує у своїй грунтовній монографії галицьке лихварство, що, як ми вже зазначали, стало головним pièce de résistence[1] його книжки. Отже, цією проблемою займемося дещо докладніше з уваги на важливість справи й новизну матеріалу, який опрацював д-р Каро.

У 1848 р., пише автор, знесено панщину, але разом з нею ще не зникли обмеження «свободи комунікації». Спеціальне спадкове право все ще не дозволяло роздрібнювати селянські землі в більшому масштабі, хоча нелегальні поділи часто практикувалися; спеціальні розпорядження і благодійна практика дозволяли заставляти селянські землі лише на певну, дуже скромну суму. Коли ж у 50-х роках принцип свободи лихварства переміг у всьому світі, австрійський уряд 1856 р. розіслав усім вищим крайовим судам розпорядження, щоб вони закликали найважливіші трибунали своїх округ висловити думку на існуючий від 1803 р. патент про лихварство та проблеми, пов'язані з ним. Тоді-то львівський крайовий суд, а також обласні суди в Новому Санчі й Тарнові висловилися в такому дусі, що «використання кредитором злиднів, недосвідченості і легковажності боржника — справа така ж аморальна й шкідлива, як шахрайське користування з чужої помилки; далі, що відраза до лихварства корениться глибоко в свідомості народу, а закиди проти патенту про лихварство можна віднести в однаковій мірі до всіх прогібіційних законів». Водночас усі галицькі суди з винятковою одностайністю застерігали від скасування процентної норми. А проте губернатори Галичини й Буковини, коли в них запитали, підкреслили в своїх звітах, що вже тоді були загальновідомі скарги на лихварську практику, що лихварі захопили грошовий ринок всюди, де тільки могли відкрито практикувати своє ремесло. Одначе ці голоси прозвучали без відгомону. Розпорядження міністерське від дня 3 серпня 1860 р. скасувало закон, який забороняв заскаржувати борги за алкогольні напої, що перевищували суму 2 з. р., закон від 14 червня 1868 р. проголошував для всієї Австрії, а значить і для Галичини, повну свободу процентної норми і лихварства, а водночас закон від 27 червня 1868 р. скасував усі обмеження щодо свободи поділу селянських грунтів.

---

[1] Тут: прикладом *(франц.)*.— *Ред.*

Результатів дії тих законів не треба було довго чекати. Лихварі, які раніше тремтіли перед законом і займалися своїм огидним ремеслом принаймні таємно, почали тиснутися в суди і без страху вимагати найвищі проценти і неустойку від боржників. Водночас вони почали експлуатувати селян, звільнених від обмежень у грошових позиках, а також від охорони і судівництва дідичів.

Небувалий і надзвичайно швидкий успіх, який здобули лихварі, ілюструє кількість судових аукціонів, що в 1867—68 роках сягала 164 resp[ective][1] 271*, а в 1873—74 роки зросла до 614 resp. 1026, в 1875 р. — до 2139. Тому-то правова секція галицького сейму в 1874 р. слушно підкреслила, що ні один край австрійської монархії, ба навіть у всій Європі, не може показати такого великого числа професійних лихварів, як Галичина.

На пропозицію комісії по боротьбі з голодом 1875 року галицький сейм вирішив у 1876 р. провести анкету з метою вивчення причин загального зубожіння краю. Для виконання цього рішення виділ крайовий доручив комісії, до складу якої входили д-р Верещинський і посли Гросс, Гауснер* та проф. Пілат, скласти питальник, який би стосувався економічних відносин дрібної і більшої земельної власності. На ці питальники прийшло 944 відповіді, які опрацював д-р Клечинський*. Однак з огляду на те, що 1877 року для Галичини і Буковини затверджено закон проти лихварства, з цих матеріалів вилучено пропозиції, які стосувалися спеціально лихварства на селі з тим, щоб опрацювати ці матеріали пізніше, коли новий закон дасть свої наслідки. Матеріал про лихварство зібрали також намісництво через староства, виділ крайовий за допомогою повітових рад, а вищий крайовий суд через повітові суди. Увесь цей матеріал систематично опрацював д-р Каро, який, крім того, в журналі «Ekonomista Polski» (зошити 3 і 4 за 1892 р.) вмістив цінну монографію про банкове лихварство, розглянувши всю 16-літню діяльність ославленого рустикального банку. Саме висновки з цих праць і матеріалів коротко подамо нашим читачам.

---

[1] Відносно (*лат.*).— *Ред.*

II

Якщо Галичина взагалі заслуговує імені класичної країни лихварства, то в час повної свободи лихварства від 1868 р. по 1877 р. «благотворні» наслідки цього філантропічного заходу мали можливість виявитися найбільш яскраво. Щоправда, матеріал для вивчення цього, зібраний з відповідей на питальник виділу крайового у 1876 р., дуже далекий від наукових вимог. Він не подає ані статистики лихварів, ані статистики боржників, не визначає точно розмірів лихварства, категорії селян, на яких падало це лихо. Більше того, там описана взагалі тільки одна форма лихварства — грошового, яке звичайно ускладнюється даниною в натурі або відробітком. Однак при цьому на основі тих кількасот відповідей можна уявити собі хоча б приблизно картину лихварства в Галичині перед введенням закону 1877 р. — картину справді жахливу, схожу на містифікацію, проте правдиву.

Галицький селянин брав, як відомо, особливо у той час, здебільшого дрібні короткотермінові позики і то здебільшого для споживчих цілей. Переднівок, стихійні лиха, неврожай, пишні весілля, хрестини і похорони, судові процеси і спадкові переговори, нарешті урядові й автономічні податки — ось головні чинники, які гнали селянина до лихварів. Ті лихварі — переважно євреї: сільські шинкарі, крамарі, торговці і т. п. Рідше слідами євреїв ішли багатші селяни; про лихварів-селян були повідомлення з 32 повітів, в той час як у 42 повітах лихварством займались виключно євреї і банки. Нарешті слід додати, що і в цих 32 повітах лихварів-селян була зовсім невелика кількість порівняно з лихварями-євреями.

«Двори також позичали незаможним селянам* або дрібні суми, або ж збіжжя чи інші продукти, та й то рідко на проценти, а ще рідше в заставу селянського грунту. Часто сплата боргу відбувалася так, що боржник відробляв на панських землях позичені гроші, які йому, згідно з місцевими розцінками дня праці, рахували подвійно, недораховуючи процентів».

Про поміщицьке лихварство в д-ра Каро, а напевно і в матеріалах, які він мав під рукою, більше немає ні слова, наче в час 1872—1873 рр. в краї не було великого галасу про «порції», наче б те давання грошей за відробіток було просто філантропічним заходом і не руйнувало селян іноді так сильно, як найгірше єврейське лихварство, так що навіть у дуже недогадливих селян заслужило собі назву нової панщини. Якщо стриманість авторів відповіді — переважно поміщиків-шляхтичів — у цьому випадку цілком природна, як наслідок вродженої скромності, то д-ра Каро не можна похвалити за те, що, змальовуючи ту рожеву картинку (на стор. 188), він хоча б словом не натякнув, що вона має також свій темний бік.

«Що ж до процентів інших приватних кредиторів, то вони бували різні, залежно від особи кредитора. Якщо це був селянин, то процент звичайно бував нижчий і становив щонайбільше 24 проценти, у двох пов[ітах] 30 процентів. Натомість євреї брали 50—150 процентів, в повітах Борщівському, Бжеському і Жешувському — до 200 проц., а Рогатинському — до 400 проц., а в Скалатському — до 500 проц. Однак неодноразово й селяни не поступалися перед євреями.

Процент нараховувався переважно від гульдена тижнево. Звичайно брали по центу від гульдена (52 проценти) в Городенському повіті, по 1—2 центи (52—104 проценти) в Борщівському повіті, Березовському, Домбровському, Долинському, Дрогобицькому, Городоцькому і Ярославському; по 2 центи (104 проценти) у 21 повіті, і в Коломийському доходило до 3 центів (156 процентів), у Бродівському і Вадовицькому не брали менше ніж 2 центи, в Ясельському і Ланьцутському до 5 центів (260 процентів). Взагалі вимагався тим більший процент, чим дрібніша була позичена сума. Так, у Хшанівському повіті платили від 10 з. р. одного ринського за місяць (120 процентів), а від 1 ринського до 10 центів тижнево (520 процентів), в Рудківському повіті від менших сум до 104 процентів, від більших до 80 процентів; в Підгаєцькому повіті від менших сум 104 проценти, від більших до 24 процентів». Те, що селянинові нараховували процент від ринського тижнево, було цілком природно, бо коли б йому заздалегідь сказали, що він має заплатити 104 або 300 процентів на рік, він би напевно робив опір, а 1—3 центи від ринського здавались йому чимсь невинним і добрим.

Позики давалися звичайно на короткий строк, здебільшого від переднівка до осені або якогось ярмарку, а в Снятинському повіті до часу збирання тютюну. Позики на довший термін, від року до 5, траплялися рідко; натомість часті позики на 1 місяць, на декілька тижнів і навіть на 1 тиждень (Перемиський повіт). Мета коротких термінів відома. Лихвар передбачав, що боржник не зможе виконати своїх зобов'язань; а іноді просто призначав термін на такий час, коли боржник позбавлений будь-яких засобів існування, наприклад, перед жнивами. В такому разі боржник мусив купувати собі відстрочку щедрими дарунками в натурі: збіжжям, фруктами, курми, яйцями, дровами, молоком і т. п. або польовими роботами. Розуміється, все це не зараховувалося до сплати боргу, а проценти і проценти від процентів рахувалися окремо. Деякі звіти (з Саноцького повіту) інформують, що євреї охоче і без труднощів дозволяють відстрочку боргу, бо з цього мають велику користь; з Чортківського повіту повідомляють, що євреї навмисне замовчують перед селянином термін сплати або навіть самі подають йому його фальшиво, аби лише пізніше стягнути з нього проценти за зволікання та неустойку.

III

Наслідки такої процедури легко передбачити. Борг зростає до такого розміру, що усього майна боржника не вистачає на його покриття або ледве йому дорівнює. Лихвар приступає до екзекуції (примусового стягнення заборгованості) або з ласки до боржника погоджується на умову, в силу якої забирає частину його нерухомого майна. В Галицькому повітовому суді 1877 р. було 2750 судових процесів між лихварями й селянами з приводу боргів. У повітовому Тарнобжезькому суді 1867 р., тобто перед впровадженням свободи лихварства, було 224 скарги, 88 екзекуцій, 1874 р. у тому ж суді було 1652 скарги і 353 екзекуції. Таке ж зростання лихварських справ констатовано у всіх галицьких судах. Звіти з Бережанського, Дрогобицького і Городоцького повітів підкреслюють, що лихвар доти зволікає з оскарженням боржника, поки борг не обтяжить усієї вартості його майна, яке потім лихвар купує з аукціону за безцінь.

Селянин, який допустив би до такого аукціону, викликав би до себе загальну зневагу; лихвареві-євреєві це не підриває авторитету на селі.

Позики давалися частково грішми, частково натурою. Боржник мусив підписати вексель або нотаріальний акт, причому лихвар не раз вимагає ручителів або застави. Верхній одяг, хустки, коралі, кожухи, чоботи і т. п. йшли в комору лихваря, де їх бувало звичайно більше, ніж у справжніх власників. Дуже часто боржник заставляв лихвареві якийсь шмат грунту, луки, городу «на процент», і лихвар користувався цією заставою всупереч правилам закону.

В Новосандецькому, Підгаєцькому і Живецькому повітах траплялося таке, що селянин, віддавши у заставу всю свою землю, йшов у найми, щоб якось утримати жінку і дітей, в той час як лихвар «за процент» користувався усім його господарством. Однак неодноразово лихвар нараховував проценти від свого боргу вищі за доходи від селянського господарства, так що селянин протягом цілого ряду років був змушений ще доплачувати йому до свого господарства, поки нарешті лихвар не змилосердився і не закупив на аукціоні цього господарства, звільняючи селянина від тягаря боргів. Суди тільки деколи могли цьому зарадити і лише в кількох випадках відкинули претензії лихварів, коли вони, висмоктавши селянина так, як це показано вище, і загарбавши усе його майно, змушували його ще до того, щоб він відробив їм решту боргу як наймит. Кримінально переслідувати такого лихваря було неможливо. У Снятинському повіті лихварі не тільки брали в користування землі боржників, а ще й нараховували собі 100 проц. комісійних, які, крім позиченого капіталу, боржник мусив виплачувати від заробітку. Цей незаконний звичай був відомий у 47 повітах і майже скрізь його практикували євреї; лише з двох повітів повідомлялося про селян, які пішли за їх прикладом. Не краще бувало боржникові й від того, коли він мав виплачувати борг натурою. Якщо позику дано готівкою, а боржник зобов'язався виплатити її восени збіжжям, то лихвар визначав на збіжжя дуже низьку ціну, так що боржник звичайно віддавав далеко більше, ніж одержав. Неодноразово боржник зобов'язувався віддати більшу кількість збіжжя, ніж становив увесь його врожай; в такому разі він мусив платити встановлені на такий випадок надзвичайно високі конвенціональні кари. Якщо позика була взята зерном, лихвар нараховував собі процент мірою. За корець збіжжя від весни до осені брали другий корець (200 проц.) у повітах Бучацькому, Гусятинському, Ярославському, Ланьцутському і т. п., в багатьох інших брали по половині або по чверті корця. У деяких повітах траплялося так, що той, хто позичав, мусив за корець ячменю, позиченого весною, дати восени корець пшениці. В період неврожаїв ці відносини ще погіршилися, у 1875 р. євреї-лихварі за корець, позичений весною, вимагали восени три корці або гроші за два корці.

Сплата позики могла ще здійснюватися польовим відробітком. Тут було дві можливості: або сплата була заздалегідь домовленою, або ж боржника примушували до неї саме тоді, коли виявлялося, що ані грішми, ані натурою сплатити боргу він не може. Виключно таку форму сплати практикували в 8 повітах, поруч із іншими формами — в 35 повітах. Так, у Пільзенському повіті за позичену чвертку ячменю (вартістю близько 1 з. р. 25 центів) вимагали 6—8 днів праці, в Рудківському повіті 4 дні, за чвертку жита — 5—6 днів на сплату капіталу з процентами. Іноді сплачували капітал натурою, а процент боржник мусив відробити. При відробітку проценту практикувалося таке: в Яворівському повіті за 1 корець збіжжя 1 день роботи, в Коломийському, Підгаєцькому, Равському повітах — 2 дні, в Рогатинському повіті за 1 гарнець 1 день під час жнив, у Самбірському повіті за 1 корець пару днів під час жнив, в Тарнобжезькому повіті за півкорця жита день відробітку під час жнив і т. п. Взагалі вимога двох днів відробітку під час жнив як процент за позичений на півроку корець збіжжя вважалася поміркованою; єврейські лихварі звичайно вимагали далеко більше.

IV

Значно частіші й важчі були випадки, коли число днів відробітку не було заздалегідь домовлене і коли відробіток починався щойно внаслідок неспроможності боржника сплатити борг грішми або натурою. У 59 повітах існувала така практика, що боржник мусив працювати на лихваря за нижчу плату, ніж на когось іншого, і то дешевше на 1, 2, 3, 5, 8, 10, навіть на 15 центів (в Тарнівському, Коломийському і Збаразькому повітах). Це означало знижку від 20 до 100 процентів.

Дуже часто лихвар не чекав, поки селянин прийде до нього, а, так би мовити, полював на заздалегідь обрану жертву, нав'язував їй позику навіть без потреби, позичав поки що навіть без проценту, щоб здобути її довір'я. Тільки тоді, коли термін сплати минав, починався клопіт з відстрочкою і нарахуванням процентів, які наросли по 2, 3 і більше центів від ринського тижнево. Коли вже борг достатньо зріс, лихвар змушував селянина підписати нотаріальний акт із зобов'язанням негайної сплати. Безпорадний і зневірений селянин часто внаслідок цього розпивався, справляв гучні хрестини або весілля і грузнув у боргах усе більше. Одурений лихварем, продавав йому більшу кількість збіжжя зразу ж після жнив за безцінь, а весною мусив те ж саме збіжжя купувати в два рази дорожче або позичати на 100 процентів. Потім приходила черга до рільничого знаряддя, худоби, причому селянин завжди продавав краще, а купував гірше, а надлишок тонув у кишені лихваря. Закінчувалося тим, що лихвар шматками або відразу загарбував селянську отчину.

Не без рації д-р Каро бачить у цій потворній і так розповсюдженій лихварській практиці одну з головних причин еміграції галицького населення за кордони монархії. Шинкарі і сільські банкіри також робили тим пограбованим боржникам нові послуги. Вони мали зв'язки з бременськими й гамбурзькими еміграційними підприємствами або з їх агентами і за відповідну плату починали еміграційну агітацію, намовляючи сільське населення до еміграції і, звичайно, полегшуючи їм її, обминаючи навіть закон про військовий обов'язок. Справжні довідкові бюро з сільських шинкарів і лихварів діяли і діють ще й досі. Скільки галицьких селян вислано так до Америки, не можна докладно обчислити. Проф. Мішлер* у Празі обчислює кількість емігрантів з усієї Австро-Угорської монархії у 75 000 щорічно. Якщо з цієї цифри тільки п'яту частину, 15 000, відрахуємо на Галичину, чого, напевно, не буде забагато, то від 1873 до 1891 р. одержимо круглу цифру — 270 000 галицьких емігрантів. Якщо припустимо, що місцеві лихварі, закуповуючи в емігрантів грунти, худобу і т. п. за безцінь, заробили в середньому від одного тільки 50 з. р., то виявиться, що загалом на галицькій еміграції лихварі заробили за ті роки 13 з половиною мільйонів з. р. Ця цифра не завищена. Незважаючи на закон проти лихварства, лихварська практика не припинилась. Сільські лихварі — один з головних і найбільш вдалих механізмів селянської еміграції, і це яскраво показав голосний вадовицький процес у 1891 році.

Лихварські банки, які в той час виникли начебто для того, щоб вирвати селянина з рук дрібних лихварів, а також завдаткові каси мали хіба що настільки корисний вплив, що процент, який вони брали,— хоч за європейськими поняттями і нечувано високий,— завжди був значно нижчий від того, якого вимагали сільські лихварі. Як через це поступово знижувалася процентна норма, видно з двох циркулярів львівської нотаріальної палати. В одному з них від 25 квітня 1874 р. доручено нотаріусам, щоб у заведених ними нотаріальних актах ніколи не допускали визначення процента, вищого за 24; у другому — від 3 листопада 1877 р.— погрожувано дисциплінарним стягненням нотаріусові, який би дозволив брати більше 12 проц. Зрозуміло, це стосувалося тільки нотаріальних актів, а не боргових листів з підписами, засвідченими нотаріально, оскільки закон звільняє нотаріуса від ознайомлення із змістом такого боргового листа, а також від будь-якої відповідальності за нього.

Отже, лихварі внаслідок цього почали щораз менше оперувати нотаріальними актами, а натомість користувалися борговими листами, навіть без нотаріальної легалізації, підписаними тільки при свідках, а ще охочіше — векселями.

Це спричинило до того, що корисний вплив фінансових установ був ілюзорним. Натомість шкідливий їх вплив, прямо-таки лихварський характер такого рустикального банку і т. п. (про це пізніше) тільки збільшував лихварське здирство.

Селянин, який заборгував у такому банку, щоб вирватися з рук лихваря, незабаром опинявся в такому становищі, що, не маючи змоги сплатити другого або третього банкового внеску і не бажаючи потрапити під екзекуцію, знову повертався до свого старого сільського маніхейця*, вибачався перед ним за свою чорну невдячність і за саме бажання вирватися з його пазурів і брав на відповідно важких умовах новий борг, щоб сплатити банковий внесок. Це був лабіринт без виходу, закляте коло злиднів і визиску. Тому не дивно, що багато поважних репрезентацій висловило погляд, що наш селянин не доступний жодному кредитові, а проф. Платтер* ще в 1877 р. висловив думку: «Wir sind nicht kreditfähig, wir sind nur bewucherungsfähig!»[1].

V

Які ж були наслідки введеного в 1877 році закону проти лихварства? Матеріали, що ілюструють стан лихварських експериментів за 1877 рік, викликають найбільший інтерес у книзі д-ра Каро, тому що, з одного боку, викривають недоліки самого закону, а з другого, кидають яскраве світло на судові відносини і на ту міру юридичної опіки, яку відчуває звичайно наш селянин з боку галицьких судів.

Враження, яке викликав закон 1877 р., не всюди було однакове. У деяких повітах, напр., в Угнівському, Рудківському, Старовеському і т. п., закон лишився мертвою буквою, більше того, косівське староство просто закидає судові співучасть у дальшій експлуатації гуцулів лихварями, оскільки суд не розвинув жодної енергійної діяльності у напрямку, вказаному новим законом. Але в 58 повітах цей закон дав корисні наслідки, а в 23 повітах лихварів просто охопила паніка. Одні давали знижку своїм претензіям, аби тільки від боржників одержати дійсні документи на решту боргу, інші знижували проценти, щоправда, від капіталу, який зріс до небувалої висоти від лихварських процентів; більшість просто заявляла про відмову від позичених грошей, дехто виступав з інтересу і складав свої гроші у завдаткових товариствах на 8 проц. або ж емігрував до Румунії, де не було закону проти лихварства і де можна було вільніше займатися своїм ремеслом. Інші були так налякані, що навіть, подаючи скарги на своїх боржників у суд, не визначали взагалі жодних процентів, а заявили, що здаються на ласку суду і на такі проценти, які їм суд призначить. Більше від 12 проц. ніхто через суд не наважився вимагати.

---

[1] Ми не кредитоспроможні, ми тільки процентоспроможні! (*нім.*) —*Ред.*

Однак ця паніка тривала недовго. Коли лихварі побачили, що новий закон не діє на минуле та й самі суди не дуже суворо його дотримуються, почали стягати давні борги з колишньою нещадністю, натомість не давали дальшого кредиту навіть найповажнішим людям. Внаслідок цього селяни мусили продавати худобу, збіжжя на пні і т. п., аби лише перебути переднівок. У деяких повітах селяни зверталися безпосередньо в суди, просячи протекції для лихварів, щоб ті не залишали їх без кредиту. Лихварі, напевно, сподівалися, що своєю політикою стримування доможуться скасування закону, а коли виявилося, що це даремно, розпочали помаленьку свою діяльність знову. Але тепер вимагали пунктуального сплачування внесків, майже завжди вимагали в заставу худобу або грунт боржника, вимагали навіть вищих процентів, доводячи, що цю надвишку нараховують собі як премію за риск. Якщо селянин хотів мати гроші, він мусив погоджуватися на найтяжчі умови, причому був зацікавлений у тому, щоб засекретити лихваря і його умови, бо інакше міг би втратити єдине для себе джерело кредиту.

У деяких повітах селяни у зв'язку з цим почали пунктуальніше оплачувати частини боргового зобов'язання. Проте лихварі найбільш охоче позичали тепер тим, хто вже мав досвід з судами і хто не матиме бажання знову поновити з ними знайомство. Число аукціонів і випадків розорення селян не зменшилося, тому що селянин, виснажений економічно вже раніше та позбавлений кредиту, мусив продавати худобу, навіть по кавалку землі, аби тільки якось існувати. Лише у деяких повітах, таких як Бжеський, Мелецький, Сокальський, розвинулися завдаткові товариства, які частково витиснули лихварів з їх позицій; у деяких повітах нотаріуси енергійно взялися за оборону селян, а в деяких місцях кореспонденти могли констатувати, що селяни завзятіше почали займатися заробітками, вчитися ремесла і т. п.

Отже, для більшої частини краю новий закон виявився незадовільним.

Найбільшої уваги в зв'язку з цим заслуговують численні спроби, вигадані і лихварями, і селянами, яким потрібен кредит, обійти параграфи цього закону. Найчастіше практикувався спосіб, коли боржник підписував вексель або боргову розписку на суму, більшу від позиченої, або ж поза цим документом усно домовлявся щодо процентів, сплачувати які кредитор змушував його погрозою відмовитися позичити гроші.

Загально практикувалося стягнення худоби, землі і т. п. «за процент», яке кінчалося разом з виплатою основної суми боргу, а також «продаж на роки», коли боржник відступав кредиторові свою власність на визначену кількість років незалежно від того, коли йому виплатять борг. Дуже часто бувало й так, що селянин здавав кредиторові в оренду свою землю за дуже низьку ціну, але найбільша частина її, комісійні, відраховувалась кредиторові в рахунок сплати процентів.

Нерідко траплялися такі умови між селянином і лихварем, коли позичена сума дорівнювала ціні маєтку боржника, причому лихвар ставив селянинові умову, що той зобов'язаний до певного часу за якусь значно вищу ціну свій маєток викупити. Хоча такі умови були ніби й фіктивні, але наслідком їх звичайно було те, що або селянин не міг у строк викупити свою власність, або ж, якщо він на це спромігся, годі було знайти вчасно кредитора, і все пропадало. Тому багато селянської землі в Чортківському, Ясельському, Косівському, Самбірському, Заліщицькому і Збаразькому повітах за безцінь переходило до лихварів.

Часто селянин продавав лихвареві своє збіжжя на пні з умовою, що після жнив віддасть йому за одержані гроші далеко більшу кількість збіжжя або викупить своє збіжжя по вищій ціні.

Не раз боржник зобов'язувався тримати в себе на випасі худобу лихваря або працювати на нього в полі, давати за процент молоко, свійську птицю, збіжжя в кількості, яка перевищувала не тільки проценти, а й увесь борг. Траплялося, що лихвар позичав селянинові худобу, причому селянин утридорога платив за позику, а приплід, вартість приросту худоби і т. п. ставали власністю кредитора; коли ж тварина гинула, це було втратою для боржника. Де лихвар мав власні крамниці і магазини, там він немилосердно грабував своїх боржників на цінах товарів.

В цілому краї лихварі мали секретні й не зареєстровані заставні заклади, в яких, крім застави (худоби, збіжжя, чобіт, кожухів, коралів, полотна, прядива, серпів, кіс і т. п.), брали процент по 1—2 центи від ринського тижнево. Якщо боржник не дотримував терміну, застава пропадала, а якщо боржникові вона була дуже потрібна, він був змушений знову купувати її у лихваря по завищеній ціні.

VI

Разом з приватним лихварством лютувало в Галичині лихварство банкове, наслідки якого д-р Каро характеризує цифрами, взятими із своєї польської монографії про рустикальний банк. Цей банк слушно можна вважати головним представником лихварства цього типу, оскільки «... саме він показав іншим банкам шлях до грабування народу, пережив найбільше таких установ, видав за час свого існування понад 70 000 позик на загальну суму майже 15 мільйонів з. р. і врешті обтяжив іпотеками близько 600 000 моргів землі загальною вартістю близько 27 мільйонів з. р. Кожний двадцятий селянин в Галичині був боржником цього банку, і майже 30 проц. усіх публічних аукціонів були його справою».

Далі д-р Каро докладно розповідає про організацію та історію цього банку — «деришкіри». Цей розділ, який подає справи, відомі нашій публіці з гіркого досвіду, пропускаємо, щоб відразу перейти до розділу, який у цифрах коротко інформує про 15-літню діяльність банку. Заснований 1868 р., він уже 31 грудня 1869 р. показував 6693 наданих позики на суму 1 400 000 з. р. Середній розмір позики становив 208 з. р. Під кінець 1870 р. цифра позик зросла вже до 14 566, під кінець 1871 р.— до 20 073, під кінець 1879 ця цифра подвоїлась і становила 40 112 з.р. Це вже не був кульмінаційний пункт розквіту «інтересу», такий пункт припадає на 1877, в якому видано 45 252 позики на суму 7 003 048 з. р. В період банкрутства банку на початку 1884 р. було ще майже 30 000 позик на суму понад 5 мільйонів. За перший ліквідаційний рік виплачено 1 377 808 з. р., в 1885 р. понад 730 000, за роки 1886—1888 по 500—600 тисяч, в 1890 р. понад 380 000 з. р. За своє існування банк видав 70 437 позик на суму 14 948 397 з. р. Беручи до уваги кількість позик, виданих за окремі роки, переконуємося, що найбільше їх видано в 1872 р., а саме 12 487 на суму 2 389 500 з. р., і в 1873 р. позик було 8 816 на суму 1 848 150 з. р. В 1870 р. число позик дорівнювало 7873 на суму 1 408 440, в роки 1871 і 1874 перевищували 5000 на суму більшу мільйона, в 1874 перевищувало 4000 на суму також більшу мільйона.

Надзвичайно повчальна складена д-ром Каро таблиця, яка показує відношення позик до обтяжених земель і їх оцінної вартості. З неї видно, що з 1869 по 1873 р. включно кількість моргів, обтяжених позиками, становила в середньому кожного року понад 85 000 моргів, а фактично коливалася між максимумом 99 740 (в 1872 р.) і 77 659 (в 1873 р.). Відтоді починається спад, який виявився у тому, що хоч кількість позик не дуже зменшується, а сума позичених грошей також залишається величезна, проте кількість заборгованої землі зменшується відразу більше ніж наполовину: уже в 1874 р. вона становить лише 49 296 моргів, а від наступного року ніколи не перевищує 34 000 моргів. Банк уже йшов по похилій, для рятування декоруму на щораз менші землі накладав тягар дедалі більших позик, готуючи, таким чином, неминучу руїну своїм боржникам, а врешті й собі самому.

Бачимо це найкраще з таких середніх цифр. Коли протягом перших трьох років існування банку рівень обтяження одного морга становив у середньому від 14 до 16 з. р. і ніколи не доходив до 17, то від 1872 р. відразу починається гарячкове «зростання кредиту», на морг дають у 1872 р. вже 23,96, у 1874 р.— 24,65, в 1875 р.— 27,38, в 1876 р. 34,21 і ще в 1882 році майже 28 з. р. Ще виразніше проявиться розбійницька тенденція банку, якщо співставимо відношення виданої позики до оцінної вартості заборгованих посілостей. Передусім тут помітно брак будь-якої сталої норми: давали навмання, як заманулося банковим агентам,— одного року до третини оцінної вартості, а наступного — більше половини. Незважаючи на це в перших двох роках бачимо найнижче відношення: в 1870 р давали тільки 34,21 проц. оцінної вартості. Відтоді обтяження зростає стрибками. В 1871 р. середня вже становить 52,45 і ніколи не спадає нижче 38 проц.; в 1877 р.— 56,76, а ще пізніше, в 1882 р.— 53,12 проц.

Та цього замало. Адже оцінна вартість також не є чимсь постійним, а зростає з часом, і то не рівнобіжно до зростання вартості землі, а відповідно до флюктуації курсу паперів і банкових спекуляцій. Якщо в 1871 р. морг землі в середньому оцінюють у 26 з. р. 72 центи, то в 1875 його оцінна вартість у два рази більша — 71,69 з. р., а в 1882 р.— 53,12 з. р.

А тепер усвідомимо собі, що всі операції мали відбуватися не на якихось сильних і стійких економічних організмах, а на тій уособленій нужді, що називається галицьким селянським господарством. Усвідомимо собі, що селянський банк наділяв своїми добродійствами господарства, які майже ніколи не перевищували 15 моргів, і зможемо оцінити значення вищезгаданих стрибків. І тут при зіставленні площі господарств, які були боржниками селянського банку, помічаємо факт, аналогічний до попередніх спостережень. Розпочавши наданням кредиту господарствам дещо більшим і заможнішим, банк дедалі більше схилявся до дрібніших, маленьких та економічно безсилих, які у зв'язку з відзначеною вище тенденцією до постійного збільшення заборгованості і в зв'язку із злочинною і щонайменше легковажною практикою банкових агентів заздалегідь були приречені на неминучу загибель і знищення банковою гідрою. Бо ж якщо в 1869 р. середній розмір обдовженого господарства становив ще 12 $^1/_2$ морга, то цього рівня вже ніколи пізніше не вдалося досягти, але він спав у 1872 р. до 7,98, а в 1882 р.— до 7,10 морга. Така загальна тенденція операцій цього банку; його 15-літню діяльність слушно можна порівняти із спустошенням, якого в XVI—XVII ст. завдавав великий набіг татарської орди — з тією різницею, що в той час люди дзвонили у дзвони, палили смолоскипи і ховалися від ворога в багнах та лісах, а нині ворог діяв легально і спустошував за допомогою документів, легалізованих нотаріально і через суд.

VII

Приглянемося тепер, якими потоками розливалася ця орда по краю. Якщо зважимо, що в перші роки існування банку, завдяки агітації банкових агентів, серед сільського населення запанувала справжнісінька кредитна гарячка, то доведеться визнати значний рівень розумової зрілості і свідомості селянства тих повітів, в яких, завдяки енергії і людяності благородних порадників, швидко запанувало недовір'я до банку і де, внаслідок цього, рівень виплат за короткий час вже перевищив рівень заново пороблених боргів. Найменше потерпіли від селянського банку західні повіти: Бяльський, Бжозовський, Цехановський, Домбровський, Грибовський, Ясельський, Мисленицький, Ніский, Ропчицький, Тарновський, Вадовицький і Живецький; із східних релятивно не потерпів тільки Підгаєцький.

Найбільш потерпілими із західних є Бохенський, із східних — Долинський, Городоцький, Городенський, Яворівський, Калуський, Кам'янецький, Львівський, Мостиський, Перемиський, Равський, Рогатинський, Рудківський, Самбірський, Скалатський, Снятинський, Тернопільський, Золочівський і Жовківський повіти. Ряд місцевих випадків спричинили до збільшення лиха: неврожаї, приватне лихварство, град, іноді навіть нагода набути землю і т. п., не говорячи вже про більшу або меншу спритність банкових агентів. Те, що викликане рустикальним банком лихо охопило Західну Галичину менше, ніж Східну, д-р Каро пояснює великою мірою діяльністю краківського кредитного земського товариства, яке через посередництво завдаткових товариств давало кредит селянам на далеко кориснiших умовах, ніж рустикальний банк. На це рішуче вплинув також вищий рівень освіти населення Західної Галичини.

Скільки ж заважило на загальних вагах крайового заборгування лихо, якого завдав краю рустикальний банк? Д-р Каро слушно підкреслює, що кількість випадків продажу з аукціону не може бути мірилом, оскільки були повіти, надто вже обтяжені банковими боргами, у яких, незважаючи на це, внаслідок повільної адміністративної процедури, недбальства агентів і т. п. за весь час існування банку не було жодного аукціону. Із загального числа 21 497 судових аукціонів, які відбулися у 1873—1883 роках, ледве третина — 6572 відбулася з метою покриття претензій рустикального банку. Із 2941 селянського господарства, які були виставлені банком на аукціон у період 1869—1882 рр., 797 придбали треті особи, а 1691 сам банк; із цих останніх 900 повернулося у руки колишніх власників, решта стала власністю банку. Підрахувавши розміри банкового спустошення у порівнянні з кількістю землі в Галичині та з загальною кількістю населення, д-р Каро приходить до висновку, що, очевидно (точних цифр немає), щонайменше кожний 20-й селянин — боржник цього банку, мусив дозволити частково або зовсім обскубти себе.

«Часто говоримо про безмежну легковажність і недотримання зобов'язань галицького сільського населення*, чим пояснюється високий зиск лихварів». Щоб дати сяку-таку відповідь на ці закиди, д-р Каро склав дуже цікаву статистичну таблицю з даними, які ілюструють рух народжень і смертності, відвідування дітьми школи, рівнобіжно до суми, яку позичив цьому населенню рустикальний банк, а також до суми невиплачених банкових частин боргового зобов'язання.

На основі тієї таблиці автор робить такі висновки: «У тих повітах Східної Галичини, де число неписьменних було значне, де на великому просторі зі значною кількістю населення припадає лише одна школа, де легковажні шлюби викликають велику плідність, великий процент нешлюбних дітей і пов'язану з цим велику смертність, там населення, уражене хворобами, неосвічене і виснажене, справді не думало про виконання взятих на себе зобов'язань і дивилося байдуже та з пасивним фаталізмом на те, що йому загрожувало. Натомість у Західній Галичині, де народна освіта зробила більший поступ, число шлюбів, нешлюбних дітей і смертності менше,— панувала більша дисципліна у виплачуванні банкових боргів».

VIII

З того, що сказано вище про способи обминання закону проти лихварства, вигадані лихварями, а також на основі аналізу самого антилихварського закону, можна заздалегідь сподіватися, що цей закон в значній мірі не дав очікуваного наслідку. Передусім відсутність належного розуміння суті і форм лихварства у авторів закону були причиною того, що правила закону вийшли досить еластичні й розпливчаті, тому основну частину лихварів взагалі ними спіймати не можна. По-друге, суди, особливо галицькі, практикують звичайно ці справи дуже поблажливо по відношенню до лихварів, диктуючи їм звичайно незначні грошові кари або кари арешту, нижчі від мінімуму, визначеного законом. Д-р Каро зіставив статистику, з якої беремо наступні цифри.

З 1880 по 1887 р. в усій Австрії засуджено за лихварство всього 441 особу, з чого на Галичину припадає 192. Якщо брати до уваги релігію, то в усій Австрії засуджено 158 католиків і 277 євреїв, з них в Галичині — католиків

24, євреїв 168. Щодо роду заняття засуджені розподілялись так: землевласники або орендарі у всій Австрії — 64, в Галичині — 38, промисловці у Австрії — 212, в Галичині — 103; помічники і промислові слуги в Австрії — 28, в Галичині — 18; домовласники і рантьє в Австрії — 32, в Галичині — 10.

Дуже цікавою рубрикою є число засуджених за лихварство, яке автор розглядає, беручи до уваги їхню освіту. Звідси бачимо, що в усій Австрії у вищезазначеному періоді було засуджено 182 лихваря, які не вміли ні читати, ні писати; з цього числа левова пайка — 129 припадає на Галичину. Отже, ясно, що лихварське ремесло має вже свою традицію, свою «школу», так докладно сформовану, що для виконання його треба тільки позбутися докорів сумління і людяності, а інтелігентності майже жодної не потрібно.

Те, що ці докори сумління, зрештою, при наших умовах у щоденному житті зайві, переконуємося з наступної статистичної рубрики: переважна більшість лихварів (256 в усій Австрії і 125 в Галичині) — це раніше незаплямовані судом люди, які аж до сумної події, коли вирок суду затаврував їх прізвиськом лихваря, пишалися ім'ям легальних, порядних і чесних громадян, незважаючи на те, що вони спокійно ссали кров співгромадян.

Подані цифри засуджених за лихварство становлять майже половину звинувачених у лихварстві; їх число в усій Австрії дорівнювало 658, в Галичині — 381. Із засуджених в усій Австрії 24 отримали кару, більшу 3 місяців (в Галичині 13), 72 — від 1 місяця до 3 (в Галичині 44), від 8 днів — до 1 місяця, а значить нижчу від законного мінімуму в Австрії — 157, в Галичині — 79, тільки грошову кару в Австрії — 46, в Галичині — 39.

Ще кумедніше враження з точки зору диспропорції з фактичними відносинами робить галицько-буковинська статистика засуджених за незаконний продаж алкогольних напоїв (різновид товарного лихварства). З 1877 до 1882 р. звинувачених у цьому шинкарів було 111, засуджених — 56, в той час як число селян, засуджених за далеко дрібніші порушення закону про пияцтво в 1877—1887 рр., становило 217 372, в середньому майже по 20 000 на рік.

Ще яскравіше світло на недосконалість сучасного закону про лихварство проливає статистика дрібних судових справ, які стосуються переважно лихварських боргів. Це число за десятиріччя (1875—1885) жахливо зросло, натомість зменшилось число цивільних судових справ. Якщо в 1875 р. цивільних і суміжних з ними процесів в усій Австрії відбулося 282 536, то в 1885 р.— 179 287.

Натомість число дріб'язкових процесів у той же час зросло з 538 861 до 1 065 534. Що це зростання стоїть у причинному зв'язку з лихварством, нас переконує порівняння Галичини з краями, які менше зачеплені цим лихом, напр., з Чехією і Нижньою Австрією. Якщо в Чехії число дріб'язкових процесів у 1882 р. дорівнювало 209 272 і відтоді постійно (а іноді значно) зменшувалось, так що 1887 р. дорівнювало 191 700, а в середньому за ті роки становило 192 000, якщо в Нижній Австрії 1882 р. дріб'язкових процесів нараховували 113 049 і відтоді ця цифра поволі зростає, так що в 1887 р. дорівнювала 132 808, а в середньому коливалася близько 124 000, то в Галичині число дрібних справ 1882 р. дорівнювало 314 649, отже, більше на 100 000, ніж у Чехії, і відтоді постійно й дуже бурхливо зростало, так що вже в 1885 р. становило 475 537, в 1887 р. спало тільки до 405 418, а в середньому коливалося близько цифри 412 000.

Свою прекрасну роботу д-р Каро закінчує наведенням кількох дражливих випадків лихварства за останні часи і закликом до повного грунтовного вивчення цієї справи згідно з вимогами науки. За цю працю мають бути вдячні йому всі вдумливі громадяни.

ІЗ КРАЙОВОЇ СТАТИСТИКИ

І

Водночас із скликанням крайового сейму вийшов новий номер «Wiadomości statystycznych o stosunkach krajowych», виданий крайовим статистичним бюро під редакцією проф. д-ра Тадеуша Пілата. Кожному, хто займається нашими крайовими відносинами, без сумніву, добре відоме це видання, 13-річчя якого власне завершилося цим номером. Поява видання відповідала першим паросткам широкого зацікавлення економічними питаннями серед нашого суспільства на початку 70-х років. Д-р Пілат, учень відомого німецького статистика Ернста Енгеля*, відразу поставив це видання на наукову основу щодо методу, хоча немає сумніву, що в перші роки свого існування воно страждало деякою вбогістю матеріалу, деякою сухістю і безплідністю, характерними для адміністративної статистики. Однак згодом не лише мета, а й наукові можливості видання значно розширилися і номери «Wiadomości statystycznych» дедалі частіше вміщують науково розроблені і сформульовані відповіді на пекучі економічні та суспільні проблеми. До таких номерів належить, без сумніву, і цей останній. В ньому вміщено три праці, з яких дві являють собою великий інтерес. Насамперед це «Статистичні таблиці щодо виборчої реформи в містах», складені Здиславом Гашинським, концепістом виділу крайового. Праця виконана за дорученням сейму у 1888 р. виділу крайовому зібрати матеріал і на його основі розробити нове положення про вибори для 30 більших галицьких міст. Не вдаючись до цифрових викладок і пропозицій, як мала б виглядати нова виборча організація у містах, звернемо увагу лише на деякі фактичні результати зведень п. Гашинського.

Щодо загального числа виборців перше місце займає Коломия з числом близько 4000 виборців і Дрогобич — з 3266. Понад 2000 виборців мають Тарнів, Самбір, Снятин, Сокаль, Перемишль і Яворів. Від 1000 до 2000 виборців має 10 міст, в тому числі Станіславів, Броди, Жовква, Бережани, Бохня, Золочів і Жешув. І нарешті 8 міст мають 500—1000 виборців.

Якщо говорити лише про категорії виборців, то, як правило, виборці, що платять найменшу суму податку (земельного і домовочиншового),— це в переважній більшості рільники. Таких виборців у містах є 50—60 проц. від загальної кількості усіх виборців, найвищий процент у Яворові, Жовкві, Сокалі, Кросні, Теребовлі. Чотири міста таких виборців мають 30—40 проц., у тому числі Броди; чотири міста мають їх 20—30 проц., у тому числі Стрий; менше 10 проц. мають Тарнів (7,13 проц.), Перемишль (6,04 проц.), Жешув (4,14 проц.), Станіславів (4,07 проц.) і Бяла (0,59 проц.), в якій виборці-рільники не становлять навіть 1 проц. загальної кількості виборців.

Ще цікавіше співвідношення виборців щодо їх віросповідання. Автор таблиць не взяв до уваги різниці християнських релігій, отже, напр., про політичну силу українців у містах його таблиці не дають нам жодного уявлення. Зате вони дають уявлення про політичну силу євреїв. У чотирьох містах: Бродах, Станіславові, Бучачі і Жешуві виборці-євреї мають рішучу перевагу над християнами, зрештою в інших містах перевагу мають християни. Якщо взяти до уваги виборчі дільниці, то тільки в однім Бучачі в кожній дільниці євреї становлять більшість, в інших вони переважають або в двох, або в одній дільниці. В Бродах, Жешуві, Станіславові і Тарнові кількість євреїв переважає в другій і третій дільницях, натомість у 10 містах переважають тільки в одній, а саме: у Снятині — в першій, у Підгір'ї — в третій, а в Бережанах, Дрогобичі, Коломиї, Перемишлі, Золочеві, Жовкві — у другій.

Друга праця, вміщена у цьому номері, стосується торгівлі Галичини і Буковини та інших австрійських земель з Німецькою державою в 1887—1890 рр. Це стаття д-ра Пілата, написана на підставі німецької залізничної статистики. З неї, що через недостатність матеріалів навіть спеціалістові дає дуже мізерні, а без інших економічних спостережень іноді просто незрозумілі висновки, виберемо лише те, що з 1885 по 1890 р. вага як привезених з Німеччини товарів, так і вивезених товарів значно зросла. Однак якщо в 1885 р. ввіз на 4632 тонни перевищував вивіз, то в 1890 р. вивезено на 96 835 тонн більше, ніж важив ввіз. Та це не був здоровий експорт, а нужденний, коли вивозились речі, потрібні для власного вжитку. Насамперед ідеться про експорт рільничих продуктів — сировини або таких виробів (висівки), яких краще було б не вивозити зовсім. Експорт дерева і виробів деревообробної промисловості протягом чотирьох років (1887—90) майже потроївся і перевищив експорт Чехії та інших австрійських земель*. Що експорт такий не дуже сприяє процвітанню краю, легко зрозуміти: адже кожний вагон вивезених виробів із дерева — це кілька сажнів простору, оголеного від лісу. І це ще не все, послухайте, що говорить д-р Пілат про нашу торгівлю деревом.

Гірше виглядає наш експорт дерева, якщо зважимо на ту невелику користь, яку ми одержуємо за наше дерево на закордонних ринках внаслідок того, що через брак відповідної технічної інформації не вміємо як слід використати матеріалу і переробити його на товар, найбільш ходовий у даний момент; що через брак відповідної торгової організації нам надто дорого коштує посередництво; нарешті, маємо не урегульоване наше пропонування, що великою мірою залежить від власників лісу, які, бажаючи звільнити маєток від боргів, вибитися з труднощів або не маючи грошей на оплату закупок, мусять якнайшвидше продавати дерево за заниженими цінами. Таким чином, злиденне становище відбивається на нас подвійно: руйнується край і зацікавлені роблять на цьому невдалий інтерес.

II

Найцікавішою працею цього номера, яка найбільш відповідає сучасному моменту, є стаття проф. д-ра Пілата «Еміграція з польських повітів до Росії в р. 1892». Це перша спроба «Wiadomości Statystycznych» пояснити проблему еміграції в нашій країні. Тут можна б закинути — не проф. Пілатові, а крайовому статистичному бюро, яке тільки тепер звернуло увагу на те надзвичайно цікаве суспільне явище, що еміграція з західних повітів і такі епізоди, як вадовицький процес, не знайшли жодного відображення в його виданнях.

Треба було сенсаційних випадків минулого року*, де суспільне явище виступило на політичному фоні, щоб спонукати статистичне бюро зайнятися питанням еміграції. Грунтовності даної роботи чимало сприяло й те, що в одному з колишніх річників «Wiadomości» вже була вміщена робота проф. Пілата про співвідношення земельної власності на Галицькому Поділлі, яке саме минулого року потерпіло від еміграції.

Праця проф. Пілата про еміграцію подільського селянства в Росію в основному вже відома галицькій громадськості. Тому не варто розглядати її в деталях, а обмежимося виділенням у ній найважливіших моментів.

Змалювавши на основі зібраних (і переважно відомих з газет) відомостей хід минулорічної еміграції, д-р Пілат подає таку статистику емігрантів: із Збаразького повіту вийшло 2600 осіб, повернулося 1821, за кордоном залишилося 779; із Скалатського пов. вийшло 702, повернулося 376, залишилося 326; з Тернопільського пов. вийшло 156, повернулося 127, залишилося 29; з Гусятинського пов. вийшло 416, повернулося 216, залишилося за кордоном 200; з Борщівського пов. вийшло 1513, повернулося 418, залишилося 1095; із Заліщицького пов. вийшло 334, повернулося 171, залишилося в Росії 163; нарешті із Сокальського пов. вийшло 390, повернулося 154, залишилося 236 осіб. Загалом на протязі кількох місяців з 7 повітів вийшло 6111, повернулося 3283, а залишилося 2828 осіб, не враховуючи спорадичних випадків еміграції з кількох інших повітів.

Найбільшу частину емігрантів становлять заробітчани і халупники з сім'ями, потім двірська челядь і нарешті власники дрібних 2—3-моргових рільничих господарств. Дуже рідко емігрували власники більших господарств або ремісники, що живуть по селах. Щодо віросповідання, то емігранти були як уніатського, так і латинського обряду, причому проф. Пілат зауважує, що коли до латинського обряду в Росії ставляться толерантно, то уніатського там не визнають зовсім, так що уніати eo ipso[1] записувалися як православні.

У наступному розділі своєї праці проф. Пілат коротко розглядає селянську еміграцію з інших повітів і приходить до висновку, що минулорічна подільська еміграція не була ані такою значною, ані такою важливою за своїми наслідками, як це могло здаватися на перший погляд.

---

[1] Тим самим (*лат.*).— *Ред.*

Деякого значення додали їй політичні релігійні впливи, які не піддаються статистичному обчисленню. З уваги на економічний бік цього явища проф. Пілат стверджує, що відносини заселення, володіння і заробітку створюють на Поділлі, і то вже протягом тривалого часу, еміграційний контингент, який за будь-яким імпульсом ладен вирушити в дорогу — однаково, чи в Бразілію, чи в Росію.

Появу цього контингенту спричиняють такі умови: «Населення подільських повітів, маючи значний приріст, надто розвинений поділ селянської землі і дуже невигідні заробітки, в певній частині дійшло або доходить, а зрештою найближчим часом дійде до межі відносного перенаселення в умовах даних економічних відносин».

До цих висновків проф. Пілат приходить шляхом цікавих статистичних зіставлень, які показують поділ грунту з точки зору обробітку і володіння, а також на підставі звітів і кореспонденцій про заробітні відносини в тих місцевостях. Проф. Пілат слушно підкреслює відомий, зрештою, факт, що саме Поділля є краєм латифундій, оскільки з 289 більших місцевих землевласників 152 володіють маєтками, які перевищують 1000 моргів. Середня власність, менша 100-моргової, представлена мінімально. Часто більші власники не господарюють самі на селі, так що з 495 996 моргів табулярної власності тих повітів 188 177 моргів перебуває у тимчасовій оренді.

ЕМІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ

Слід відзначити, що настав переломний момент у розумінні цієї важливої справи. Нарешті, після довгої, безглуздої, не обгрунтованої жодними фактами балаканини про розмаїту агітацію як причину еміграції народу до Америки і Росії, що її ми чуємо звідусюди, обізвався поважний голос, голос автономної влади, що найближче стоїть до народу і, отже, найбільш компетентна; вона глибше вивчає цю справу і, не вдовольняючись тільки платонічними наріканнями, шукає реальних засобів до того, щоб запобігти еміграції, наскільки вдасться зробити це так, щоб була користь для краю і для населення, а також, щоб урегулювати справу еміграції і вберегти від визиску тих, хто емігрує.

У списку петицій, поданих до сейму, ми згадали петицію Калуської повітової ради, яка стосується справи еміграції. Подаємо її дослівно, зазначивши водночас, що багато інших повітових рад з різних частин краю підтримали дії Калуської повітової ради або незабаром це зроблять.

У згаданій петиції говориться: «Рух, який уже кільканадцять років тому виник у нашому краю серед рільничого населення, не міг пройти повз увагу вдумливих людей, рух цей розпочався і розвиватиметься далі у двох основних напрямках: перший зовнішній — до Америки і Росії, другий внутрішній — переселення із заходу на схід. Не дошукуючись уже агітаційних причин, які мають на меті лише визиск, як це виявилось на вадовицькому процесі, або ворожі прикордонні махінації, як це виявила несподівана минулорічна еміграція, треба пошукати ще й інших причин, які так спроможні зрушити з батьківських садиб на непевну заокеанську долю або в азіатські пустині такий традиційно прив'язаний до своєї землі народ. Протягом кількох десятків років край не мав втрат серед населення ані в війнах, ані в епідеміях; при загальновідомій плодовитості слов'янської раси це населення множилося і досі множиться так швидко, що рілля, яка раніше годувала одну сім'ю, має їх тепер від 4—6 до 10; там, де 5 душ жило заможно, нині уже 50 не може вижити, звідси неспокій про свою долю, а коли ще до того приєдналися такі стихійні лиха, як повені, посуха, град і миші, то не дивно, що при посиленій агітації визискувачів легко вдалося намовити більш заповзятливе населення, щоб воно масово покидало свою ниву і шукало обітованої землі за морями, і причина тут проста — люди шукають хліба.

Другий напрямок, хоч слабший, але корисніший, повинен ще більше привернути нашу увагу, це напрямок внутрішній — переселення із західної у східну частину краю. Близько 10 років тому поділено на парцели кільканадцять більших маєтків, численне населення із західної частини краю обсіло землі у східній частині, але ці люди стикаються з багатьма перешкодами. Експлуатація досягає тут колосальних розмірів, незважаючи на дуже сприятливі рільничі умови, регулювання відносин надто ускладнене й увесь час тамується, хоч бажаючих і з одного і з другого боку не бракує.

Саме тому, що ані еміграція за кордон держави, ані переселення з однієї частини краю в іншу досі не урегульовані так, як цього вимагають добре усвідомлені інтереси держави і краю,— виникли великі непорозуміння, клопоти і найголовніше — велика шкода для загалу.

Важко робити перешкоди населенню, яке не в змозі прогодуватися на своїй нивці, щоб воно не шукало собі шляху для поліпшення життя; навпаки, слід було б йому це полегшити. На жаль, досі у цьому відношенні нічого не зроблено, і навіть створюється враження, ніби творення перешкод було єдиною метою властей. Які ж наслідки цього? Відповідь проста: або жодні, або негативні,— населення втікає за допомогою таємних агентів за океан або в Росію, незважаючи на поліцію і жандармерію, пропаганда шириться таємними шляхами, і ніщо не стримає її доти, поки цей рух не буде урегульовано відповідними законами та розпорядженнями. Тому виділ повітовий подає до високого сейму таку петицію:

«Високий сейм зволить урегулювати еміграцію населення Галичини так, щоб вона не загрожувала країні постійним нездоровим ферментом, а тих, що емігрують з одної частини краю до іншої, не наражала на експлуатацію посередників, полегшуючи їм купівлю землі в краю шляхом окремої парцеляції земель, що належать до більших маєтків. Власники більших обшарів у випадку продажу маєтків частину своїх земель віддали б дрібним власникам, а ті, в свою чергу, здобуваючи таким чином власність, одержали б можливість додатково розселятися по краю, піднімаючи тим самим внутрішній добробут, стаючи споживачами виробів крайової промисловості, які досі надаремно чекають корисного збуту. Для згаданої мети, тобто для парцеляції, могли б послужити також великі земельні площі, які є власністю громад і призначаються для користування членам громад як пасовиська.

Землі ці являють собою сумну картину господарства громад: велика кількість купиння, не порослого травою, не дає худобі, що пасеться на ньому, жодного корму, і тому його треба вважати неужитком. Необхідно врегулювати цю справу законом, а саме: зарядити парцеляцію і продаж тих пасовиськ, якими можна було б наділити значну кількість сімей, охочих до праці.

Не можна заперечити, що на закуп розділених таким чином на парцели і двірських, і громадських земель покупцям бракувало б потрібних капіталів. Проте крайовий банк, установа, створена високим сеймом, наділена крайовими дотаціями, вказується тут в першу чергу як посередник, що відкриває у себе відділ парцеляційний і рентовий, на зразок таких, як у Прусській державі, що вже від 1890 р. оперують з зиском; крім того, високий сейм звелить, у порозумінні з урядом, так врегулювати еміграцію назовні, щоб населення, виконавши обов'язки по відношенню до краю і держави і емігруючи, мало опіку в дорозі і розміщення в далеких краях, а не тонуло б в океані англосаксонських народів, не губило своєї національності і релігії, стало б у майбутньому гордістю батьківщини, яка його вислала за океан, а не, як досі, тягарем, коли воно, погрузнувши в злиднях, масово гине або повертається на кошт держави, збільшуючи чисельність невдоволених, без землі й місця праці».

Зрозуміло, пропозицій, які містяться в петиції, не досить, щоб остаточно вирішити цю справу, особливо тому, що вони не спираються на дані із цілого краю, але той, хто хоча б трохи досліджував цю справу, признає, що остаточним висновкам не можна відмовити рації. На сьогодні заслуга Калуської повітової ради вже в тому, що вона звернула увагу сейму на проблему еміграції і зробила цю справу актуальною, оскільки сейм не мине такої важливої справи байдужістю, а напевно доручить крайовому виділові вивчити її і дати свої пропозиції. А справа ця саме тепер актуальна. Як відомо, останній з'їзд польських правників і економістів живо займався справою еміграції і після довших дискусій вибрав комісію, якій доручив вивчити справу, вказати дати і статистичні факти і подати на найближчому з'їзді пропозиції. Ця комісія взялася за роботу і здобула багатий матеріал як основу для нарад з'їзду в Познані. Анкети і т. п. із Західної Галичини розробляє відомий краківський статистик д-р Клечинський, а матеріал, зібраний із Східної Галичини, мають підготувати у Львові.

Отже, крайовому виділові легко буде зібрати за короткий час дані й, користуючись з результату познанських нарад, подати корисні пропозиції сеймові, може, навіть під час найближчої сесії, бо справа ця спішна хоча б тому, що найсвятіший обов'язок репрезентації краю — дбати про добро народу, від імені якого вона виступає, навіть тоді, коли цей народ примушений злиднями залишати рідні ниви.

Саме злидні, тільки злидні є причиною еміграції, як твердить Калуська й інші повітові ради; про це свідчать цифри, зібрані комісією економістів. Шкода, що посол Торосевич не мав нагоди з'ясувати у когось ці все-таки цікаві для посла питання, може б, тоді ні ми, ні навіть його політичні приятелі не червоніли від сорому, слухаючи його позавчорашню балаканину про народ та його справи, що була схожа скоріше на бесіду сусідів при чарочці або картах, але не пасувала до поважного зібрання батьків народу.

ПРУССЬКА ПОВІНЬ

І

Під таким заголовком у номері від минулої середи «Діло» опублікувало кореспонденцію «З-над Черемошу». Ця кореспонденція містить речі, які в інших країнах назвали б сенсаційними, сказали б, що вони волають до неба про помсту, а в нас, проте, вони не привернули увагу преси настільки, щоб їх повторили, щоб вони стали доступними найширшим колам компетентних осіб. Аби хоч частково виправити ту біду, подаємо тут цю кореспонденцію у дослівному перекладі. При цьому бажаємо, щоб представлені в ній факти промовили до сердець і розуму не тільки милосердних, а й усіх, хто ці дії досі терпів.

Надто лагідно обходяться наші кореспонденти з пруссаками, тобто з акціонерним товариством по експлуатації лісу в Косівському повіті. Згадувалося про те, що це товариство мало сплавити під час максимальної повені за 3 роки 20 000 колод. Це дрібниця проти того, що зробило товариство цього року під час другої повені у червні. Кажуть, що воно сплавило тоді близько 100 000 колод, хоча в попередній угоді з урядом мало дозвіл сплавляти, і то не під час повені — зразу щонайбільше 5 000 за умови, що під час сплаву тих 5 000 колод по берегах Черемошу треба розставити охорону, яка б стежила, щоб населенню не загрожувала яка небезпека. Жодного разу товариство цього не зробило і ніякого страху за це не відчуває, бо знає, що в Косівському повіті більше цікавляться облавами на різних порядних людей — так принаймні було доти, як у часописах з'явилося повідомлення про вихід на пенсію косівського старости пана Сабата.

Ніхто не пригадує, щоб товариство хоча б один раз було притягнуте до відповідальності за недотримання правил безпеки здоров'я людей або навіть втрату життя. Скільки тут людей у лісах чи в воді знайшло вічне каліцтво або навіть і смерть?! А чи ж отримав хто-небудь хоч якусь компенсацію? А якщо отримав, то яку? О господи! Якщо, наприклад, Іванові Улейчику з Полянок товариство дало аж 5 з. р. (!) за поламану ногу, то це ж, однак, ніхто, у кого є совість, не назве відшкодуванням за пожиттєву нездатність до заробітку.

26 травня 1892 р. під час роботи на товариство дерево вбило Олексу Синовондяка із Стебного — вдівця і батька шістьох незабезпечених дітлахів, які ще перед різдвом, за батькового життя, вже переживали голодні часи. Чи ж дало товариство хоч одного цента для тих сиріт?.. Де там! Справило їхньому батькові похорон, і на тому кінець.

Але ж скажуть: влада не спить, все ж таки урядові комісії відвідують ту місцевість. Це, поза сумнівом, так і є, але які наслідки? Результати їхніх відвідин не можна інакше пояснити, як хіба тим, що від самого початку своєї «акції» в Беренланді* товариство мусило призначати своїм «беамтерам» відповідно до їхнього рангу й місця проживання по кількасот з. р. у додаток до платні на безкоштовні прийоми всіляких цісарсько-королівських комісій незалежно від того, займаються вони справами товариства чи іншими. Для членів комісій це річ дуже приємна, бо пов'язана із всілякими вигодами й розкішним сервіруванням столів.

Щоправда, не всі члени комісій хотять чи принаймні вважають за пристойне користатися німецькою гостинністю, але є й такі нахаби, що, приміром, заїжджають до такого «беамтера» опівночі, щодо свого обслуговування дають такі накази («мені це належиться»), що їх і в готелі за власні гроші дозволити собі не можна, а «беамтер» чомусь і не думає скаржитися на негречність. Що не перебільшуємо лукуллової сервіровки столів*, зішлемось на будь-якого порядного туриста, що випадково міг бути за свідка хоч би одного з таких прийомів при відкритті греблі (Klause) на Чорнім Черемоші два роки тому. Коньяк і вино лилися рікою, і навіть гуцульські шкапи тягали за комісією розмаїті делікатеси.

Промисловий інспектор п. Навратіл представляє нам час від часу нужду й кривди робітників по різних фабриках краю. Якби той пан колись приїхав і побачив, які то «вигоди» постачає товариство лісорубам у курних «колибах» без вікон, без дверей, серед захмарних гір,— ще й під час морозів минулої зими! Якби п. інспектор запитав, скажімо, скільки коштує літр борошна, кадіб бриндзи, пара постолів тощо в підприємців товариства? Чи не вдвічі дорожче, як на базарі? І чому робітник мусить купувати тільки в тих підприємців? І звідкіля взялися грубі тисячі — а кажуть навіть про сотні тисяч — у тих підприємців, коли не з поту й крові робітництва? Якби п. інспектор довідався у товаристві, на якій-то правовій підставі воно не сплачує «керманичеві» (хто провадить сплави) за так звану «сарсану», тобто за дерев'яні в'язки й кілки для в'язання колод, за стерно й столик під стерно.

Для тих, хто не знайомий ближче з технікою спускання плотів, потрібні деякі докладніші пояснення.

II

«Втопити дарабу» (сплав) — означає мимоволі розбити її й не допровадити до складу. Такі випадки трапляються дуже часто і майже завжди з вини товариства. Як відзначено вище, товариство зобов'язане, коли йде так звана повінь (Klausenwasser), розставити по берегах охорону, що має наглядати, аби ніхто не випередив повені й не зробив так званої тами. Тим часом товариство цього не робило й не робить, отже, тами виникають з його вини. Загрузне на мілині перший пліт, на нього наскочить другий, десятий, сотий, валиться один на другого, й так утворюється та нещасна тама, що загрожує стерновому не лише втратою заробітку, а не раз і життя. За таких там стернові звичайно гублять свої сокири, свердла, пакунки, бо ж мусять із плоту стрибати в воду, аби врятувати життя, причому часто заробляють довічне каліцтво, а не один і втопиться. Кажуть, що минулого року один стерновий на так званій сімці (сплав, складений із семи плотів) випадково потрапив ногою між колоди на такій тамі, де заради економії були пов'язані тільки крайні колоди. Бачачи, що сплав зітре його на порох, хотів урятуватися, але не міг витягти ноги; він схопив сокиру й замахнувся, щоб відтяти собі ногу, та в цей час наспіли інші сплави і стерновий пропав навіки. За таких там, що заважають сплавам, стернові, звичайно, намагаються знову пустити сплав на воду. Це робота понад людські сили, й автор не раз бачив, що плечі у стернових являли суцільну рану. Якщо стерновому пощастить зняти сплав з такої тами і допровадити його до складу в Кутах або Чернівцях — то добре, бо як ні, то пропала його мозольна праця, а надто ще стягнуть з нього на складі при наступнім приставленім сплаві за сарсану.

Розказане тут про потоплені сплави товариства стосується також сплавів єврейських з тією, однак, різницею, що євреї мають право судом стягати за нібито потоплений сплав 15—30 з. р. і, користуючись відомою безпорадністю такого стернового, звичайно їх стягають. Тами утворюються найчастіше весною або восени. Візьмемо, отже, працю — збиток такого стернового. На сплав, за який на складі в Кутах заплатять 10 з. р., мусять двоє стернових «сплавляти», тобто виловлювати колоди на Черемоші протягом цілого дня при температурі води 2°, коли вона ледве що не замерзає (п. посол Вів'єн et consortes[1] і тут скаже, що гуцул ледачий працівник!), далі, не менш як два дні треба збивати колоди, день провадити їх до Кутів, коли, звісно, немає тами, бо інакше потратять 2—3 дні і то найбезрезультатнішої праці, два дні витрачають на зворотний шлях додому, а день — до місця, де ладнають сплав, отже, для того щоб заробити 10 з. р., два робітники тяжко працюють 7 днів. Якщо з цього відкинемо 2 з. р. на розкрути (на ті розкрути наші гуцули переводять молодий ліс — свій чи чужий — і продають товариству по 70 центів — 1 з. р. 50 центів за фіру, а товариство чи не вп'ятеро вираховує цю суму із стернових), а 80 центів за стерна й столики, то два робітники за 7 днів тяжкої праці заробляють 7 з. р. 20 центів, тобто один робітник на своїх харчах за тяжку й небезпечну працю одержить щоденно 51,3 цента.

Подивимось тепер на зворотний бік медалі. Стерновий утоплює сплав. Тоді втрачає пересічно 10 днів праці, 2 з. р. 80 центів за сарсану, а часто сокири, свердла, пакунки, а в додаток має голі плечі. Несумлінність тут ще більше впадає у вічі, коли скажемо, що дерево з утопленого сплаву ніколи не пропадає, а вираховується виключно для визиску робітника. Це видно з такого прикладу. Стерновий з Тиндова (7 кілометрів від Кутів) іде в гори, щоб збити сплав. Пощастило йому без пригод допровадити його 50—60 км до Тиндова, а тут або ніч його застигне, або сам заслабне й приб'ється із сплавом до берега. Тим часом заманулося п. вервальтерові Сєрцке в Чернівцях дати телеграму, щоб негайно випускали кляузенвасер, про що стернових не повідомлено. Вода приходить вночі, зриває сплав того стернового з Тиндова, його праця гине, а він до того ще мусить докласти 2 з. р. 80 центів за сарсану. Для стернового це величезні збитки, але кого це цікавить!

---

[1] І його почет (*франц.*).— *Ред.*

Завдяки товариству ми тут у горах майже ніколи не виходимо з епідемій тифу, дизентерії тощо. Коли з'являється епідемія, то починається вона звичайно в місцях, де товариство збирає робітників. Для конкуренції тутешнім робітникам товариство привозить людей з Угорщини або Семигороддя*, а з ними й хвороби. Про те, щоб привезених робітників оглядав повітовий лікар, досі не було й мови, а коли наш енергійний повітовий лікар д-р Тарнавський змушений був кілька разів зауважити про такий стан речей, він не дістав розуміння і то з того боку, звідки можна було сподіватись на допомогу. Коли ж робітник заслабне на якусь епідемічну хворобу, його милями несуть через села без жодного попередження.

Звичайно, люди виїздять у гори для поправки здоров'я свіжим повітрям і купелями, повітря у нас підходяще, якби у горах не гуляли епідемії; але вода не дуже, бо товариство, спускаючи кляузенвасер, перетворює чисту, як сльозу, гірську воду на болото. Особливо тепер, з огляду на загрозу холери, варто було б підкоротити віжки товариству. Якщо звичайна річкова вода, як кажуть, надається для розплодження холерних мікробів, то тим більше гнила вода — кляузенвасер. І вже конче необхідно, щоб найближчим часом намісництво заборонило утворення тієї кляузенвасер не лише на Черемоші, а й в усьому краї, бо тих, у кого на думці лише зиск, здоров'я населення краю не обходить.

НЕ В ПОРУ ПАФОС

Читаючи початок статті д[обродія] Будзиновського «Хлопська посілість в Галичині» в ч[ислі] 17 «Народу», я, крім інших подробиць, котрі видалися мені не зовсім точними та про котрі може буде в «Народі» бесіда іншим разом, зупинився на однім чисто ліричнім уступі на стор. 261. Приведу його тут цілком, бо він досить добре характеризує автора і з ним разом доволі значне число писателів, котрі в своїх писаннях люблять виходити не від конкретних фактів і дійсних людей, а від доктрин і абстракційних категорій.

Розказавши про те, як у 1848 р. галицькі хлопи були увільнені від панщини, д[обродій] Будзиновський кличе патетично: «Така-то була твоя весна, руський народе! За той презент, зроблений з нужди, за ту свободу «сконати під защитою законів» упідлився ти, руський хлопе, і ви, руські патріоти з 1848 року! За ту миску сочевиці, виїдену і вилизану миску, продав ти власну волю політичну, боровся з революційними змаганнями часу, котрі і тобі несли волю. Ти кував собі власні кайдани».

В тих ліричних вибухах д[обродія] Будзиновського міститься його суд над руськими мужиками з р. 1848, суд строгий і несправедливий. Здається, що історія 1848 р. не є йому звісна так докладно, як би се було потрібно при видаванні такого строгого суду. Що знесення панщини було «презентом, зробленим з нужди», се ще не є ніяка біда. Така вже вдача людей, що навіть їсти не будуть без «нужди», ба навіть царство небесне після слів євангелії «нуждно есть и только нуждници восхищают его».

Саме знесення панщини видається д. Будзиновському річчю дуже мало вартою, «вилизаною мискою сочевиці».

Видно, що йому неясне є те, чим була панщина для народу і які глибокі зміни вона зробила в його житті. Він дивиться тільки на аграрні відносини, на те, що пролетаріат сільський не дістав землі, що значна часть господарств уже тоді не могла виживити селянських родин, що на них сиділи. Певна річ, се були хиби того великого історичного акту, та вони не повинні заслонювати перед нами його добрих боків. Та головна точка, про котру я хотів сказати кілька слів, міститься в тих словах Будзиновського, де він каже, що руський хлоп у Галичині упідлився за сей дарунок, продаючи свою волю політичну, борючись з революційними змаганнями, котрі і йому несли волю. Я абсолютно не розумію, на які факти натякає д. Будзиновський в тих словах. Доки існувала панщина, головним інтересом руського хлопа, його економічного, духовного і національного поступу було знесення панщини. Від кого він міг надіятися знесення панщини? Або від поміщиків — шляхти польської, або від цісаря. Шляхті польській він не вірив, знаючи, що вона, коли навіть показувала йому в далекій перспективі се увільнення, то чинила се завсігди з тою reservatio mentalis[1], що сей мужик в відплату за те повинен швидше чи пізніше пролити свою кров за відбудування польської держави. Ну, а сього руський мужик не хотів, у будущій Польщі не бачив свого інтересу, своєї волі. З другого боку, обіцювали йому увільнення від панщини цісарські чиновники, жадаючи від нього в заміну за се вірності цісареві супроти польських ворохобників. Вправді, шляхта аргументувала — дуже часто навіть буками,— що панщина — то приватна власність і цісар не може її дарувати, але коли остаточно цісар таки се зробив, то руський мужик таки мусив у тім цісарськім патенті побачити саму поступову, саму революційну (в порівнянні до попередніх відносин) постанову, яку тільки затямила Австрія. І народ руський з великим запалом і з подякою прийняв сю постанову, не дбаючи про те, чи вона була дана з нужди, чи добровільно.

Чи се було яке упідлення?

Так ні, не се! Д[обродій] Будзиновський каже, що русини упідлились опісля, борючися за се з революційними змаганнями, котрі несли їм волю. Інтересно б знати, з якими-то змаганнями такими свободолюбними боролися тоді русини? Лишаю на боці австрійську армію, в котрій 1848 і 1849 билися русини під Радецьким* у Італії, а під Шліком* в Угорщині, бо тяжко жадати від вояків, щоб вони були перейшли чи то на бік італіянців, чи на бік угрів. А які інші були тоді в Австрії революційні змагання, котрим противилися русини? Поперед усього, звісно, польські. Що поляки 1848 р. хотіли в Галичині викликати повстання проти Австрії і робили для нього значні приготування, що для сієї цілі мали послужити народові гвардії, народові ради і інші організації, се для мене не підлягає ніякому сумнівові. Рух руський, бомбардування Львова і оголошення стану облоги в Галичині* не допустили до вибуху. Та коли б ми запитали д. Будзиновського, чи тим упідлилися русини, що не стали тоді по боці поляків, чи польські патріотично-реставраційні змагання несли для русинів волю, то надіємось, що й сам він відповів би нам, що ні. Чи, може, мали русини так дуже симпатизувати з угорським повстанням, так само ексклюзивно національним, як і польське?

---

[1] Прихованою думкою (*лат.*).— *Ред.*

Що угри не бажали нести русинам ніякої волі, особливо в Галичині, на котру вони нападали, як розбійники, се також признає д. Будзиновський. Якими симпатіями тішився серед нашого народу Кошут* і піднята ним війна, се видно хоч би з народних пісень, зібраних і опублікованих мною в «Житі і слові»*. Та, може, з віденською октябрською революцією повинні були симпатизувати русини*. Може, тим вони упідлились, що разом з чехами та хорватами стояли за цісаря і проти сеї революції? Справді, революція та велася під гучними ліберальними окликами, але яка буде її ціль? Здається, нині вже не секрет, що се була боротьба великонімецької ідеї зі слов'янством на австрійськім грунті, боротьба буржуазії з людовими елементами. Династія австрійська, хоч сама німецька, мусила тоді стати проти тих пангерманських змагань, мусила надто опертися на хлопах проти міщанства.

Що русини разом з другими слов'янами стануло по боці династії, се, по моїй думці, не було ніяке упідлення, але здоровий і вірний інстинкт, котрий підшептав їм, що від противного боку помимо шумних фраз про волю мусять ожидати далеко тяжчого визиску і безправ'я. Вже одно те, що на чолі повстанців віденських стояли деякі проводирі польського повстання (Бем*), не могло наповнити русинів особливим набоженством до справи, котра там велася. Що слов'янські і хлопські елементи в ту пору не найшлися на висоті положення, що, бороначи династію, вони не вміли виторгувати від неї ніяких уступок на свою користь, се друге діло, се справді велика хиба, велика історична помилка. Та на бідних темних русинів і тут ніхто не кине каменем, хто поміркує, що в тім самім таборі стояли такі широкі та ясні уми, як Палацький*, Рігер* і др., і також не зуміли запобігти наступаючій політичній реакції. Раз на завсігди повинен би собі затямити д. Будзиновський, що революціям тодішнім — і італіянській, і угорській, і польській, і німецькій — не ходило о ніяку особливу волю мас народних, а о відірвання певних територій від Австрії, о здійснення певних ідеалів національно-політичних. Міряти таку революцію міркою Великої революції французької або хоч би революцій французьких і німецьких 1848 р.— се свідчить тільки про шаблоновий спосіб мислення і незнання або невідповідне оцінювання дійсних фактів. А без того й оцінка наших аграрних відносин і історичного розвою ледве чи буде вірною.

СЕЛЯНСТВО Й СОЦІАЛЬНЕ ПИТАННЯ

І

Що таке соціальне питання? Може, коли суспільні стосунки доходять до такого ступеня хаосу й безладдя, що найрозумніші люди тратять голови й не знають, як із них вибратися,— то це й зветься соціальним питанням? Не знаю, чи був коли той старий афоризм так переконливо ілюстрований, як під час нарад з'їзду членів німецького «Verein für Social-Politik», що проходив днями у Відні. «Verein für Social-Politik» — це витвір нової ери в політиці, яку відкрито голосним колись постулатом Бісмарка про те, що сучасна держава для змащення своєї машини мусить ужити також і краплю соціалістичного мастила. Творець і душа цього товариства, що об'єднує найвідоміших німецьких економістів, професор Шмоллер, заслужений дослідник суспільних відносин і один з творців так званої описової економіки, що базується на не новій, зрештою, думці, за якою, бажаючи що-небудь вирішувати про суспільні стосунки й особливо бажаючи братись до будь-якої реформи, створюючи які-небудь загальні теорії, треба передусім знати, і то добре знати, фактичні стосунки і їхній історичний розвиток.

Однією з тем віденського з'їзду цього товариства стало питання про селянські відносини. За вихідний пункт правило питання вузько юридичне на перший погляд — «про спадкове право для селян». Однак кожний, хто хоч трохи займався соціально-економічними проблемами, знає, що під цією скромною назвою криється величезний і грізний дракон, криється сільське соціальне питання в усьому своєму обсязі. Що являє собою земельна власність, а особливо дрібна власність у загальній економіці народного життя? Який шлях її розвитку? Що означають такі показники, як її роздрібнення й концентрація, її заборгованість і перехід з одних рук до інших, як еміграція і пролетаризація сільського населення? Що впливає на посилення цих показників, як можна їх запобігти чи змодифікувати? Який ідеал рільничих стосунків, до якого несвідомо, стихійно іде економічний та суспільний розвиток, до котрого свідомо і розумно повинні наближатися ті чинники, що посідають законодавчу й виконавчу владу, можуть хоч орієнтовно регулювати і модифікувати перебіг розвитку суспільних стосунків? Усі ці й подібні питання дрімають, як зерно в лушпинні, у скромній правничій тематиці «спадкове право для селян». Усі ці питання торкаються прямо чи посередньо питання земельної власності, а спадкове право є однією з нечисленних лазівок, через яку держава може впливати на формування цієї власності. Це суспільне право par excellence[1] становить законне відхилення від панівної зараз доктрини індивідуальної власності на землю й вільного порядкування нею, як і всяким іншим товаром.

Спадкове право обмежує цю індивідуальну свободу, вимагаючи таким чином певного розуміння цієї справи для всього загалу. Виникає лише питання щодо розміру таких обмежень, особливо там, де постанови спадкового права, обумовлені певними теоріями, суперечать уявленням, звичаям і правовим поняттям народних мас.

Дебати віденського з'їзду на цю тему були такі захоплюючі, такі повчальні, що ми вважаємо доречним познайомити з ними наших читачів. Ці справи життєві для нас так само, як і для інших країн, а для нас, може, навіть і більше за інших, бо головна наша народна сила — в сільському, рільничому населенні. З другого боку, виступи на з'їзді належать таким компетентним особистостям, що ігнорувати їх для кожної освіченої людини, яка займається громадськими справами, був би гріх.

II

Засіданням, на якому відбулася дискусія щодо селянського закону про спадщину, керував голова секції Інама-Штернег*, керуючий центральною австрійською статистичною комісією, що лаврів з того нового керівництва, як побачимо далі, не здобув.

---

[1] Переважно *(франц.)*.— *Ред.*

Перший вступний реферат виголосив державний радник д-р Тіль з Берліна. Мета його промови — не вичерпати питання, а тільки вказати на ті головні пункти, що підлягають дискусії. Нині одне з найтривожніших економічних явищ — постійне зростання заборгованості селянської власності. Зростання боргів тим більше непокоїть, що, по суті, воно не виправдовується жодним продуктивним використанням боргів на меліорацію, необхідне господарське будівництво та інші засоби збільшення капіталу, а рівнозначне повільній експропріації селянських господарств. Тим часом завдання, яке має виконати сільська посілість, а особливо селянський стан для постійної регенерації населення у фізичному й моральному відношенні, а також інші суспільно-політичні завдання тієї частини народу можуть бути досягнуті і здійснені достатньою мірою лише на основі не надто дрібних господарств, що уможливлює соціальній верстві певну незалежність, коли життя вільне від надто гнітючих думок про завтрашній день, турбот про забезпечення потреб повсякденного життя. Тому одним з найголовніших завдань суспільної політики є також уникнення надмірної заборгованості сільських господарств.

Крім багатьох інших, одним з головних джерел зростання заборгованості стало невпорядковане спадкове право. Рівні права усіх дітей і передача спадщини одному спадкоємцю повинно було з математичною певністю привести до надмірної заборгованості там, де, напр., не панує принцип двох дітей, чого, власне, бажати собі аж ніяк не можемо.

Самій природі селянського господарства та уникнення надмірної заборгованості могли б відповідати тільки такі три форми права на спадщину:

1) утримування замкнутого володіння, передача його одному спадкоємцеві через значне його упривілеювання;

2) кожного разу у випадку смерті господаря продаж господарства і рівний поділ отриманої суми грошей між спадкоємцями;

3) рівний поділ спадщини in natura[1] між всіма спадкоємцями.

Та остання форма економічно можлива тільки там, де переважають господарства парцелярні і де поодинокі невеликі земельні володіння без втрати капіталу завжди можна об'єднати в ту чи іншу господарську цілісність. Поширення такої форми селянської власності в цілому краї призводить до того, що села мусять втратити всяке політичне й громадське значення порівняно з містами.

---

[1] Натурою (*лат.*).— *Ред.*

Форма, передбачена другим пунктом, знищує родинний зв'язок з власністю, надто важливий суспільно, знищує всяке почуття батьківщини і практично нездійсненна. Таким чином, залишається тільки форма, названа у першому пункті,— успадкування з упривілеюванням одного спадкоємця для всіх околиць, де кліматичні й рільничі умови, історичний розвиток і демографічні відносини вимагають збереження замкненої селянської власності в тривалих економічних одиницях і де виявляється, що саме та форма економічно винятково вигідна й придатна для суспільно-політичних цілей. Твердження, нібито усі діти від народження мають право на рівний поділ спадщини, є фікція. Неправда також і те, що всі, позбавлені спадщини, чи більша їхня частина підуть в ряди соціал-демократії; син заможних батьків, що отримав добре виховання і не мусив з дитячих років боротися з голодом, турботами, коли навіть і одержить спадщину врізану, менше буде схильний до соціал-демократії, аніж той власник, що по вуха сидить у боргах і для якого господарство вже не благодіяння, а тільки джерело клопотів та неприємностей. Що та форма спадковості дуже добре відповідає суті селянського господарства, на те маємо докази, коли в околицях типово селянських, навіть всупереч законові, вона досі збереглася у формі угоди між живими членами родини. Угоди мають, проте, різні негативні ознаки, й тому дуже бажано, щоб законодавство встановлювало нормальні стосунки між людьми, де ще існує в народі почуття необхідності збереження садиби в родині доти, поки почуття те не зникне під впливом чужого закону про спадщину й погляду на рівне право усіх дітей на батьківську спадщину.

Варто створити закон про спадщину, який би відповідав селянським стосункам. Як мінімум можна вимагати, щоб закон передбачав можливість надання привілеїв одному спадкоємцеві, а також було проведене факультативне право створювати неподільні селянські садиби, щоб достатньою мірою усунути обмеження свободи розпоряджатися останньою волею. Ще краще впровадити право передачі всього господарства одному спадкоємцеві у випадку смерті власника без заповіту при можливості, зрештою, деяких винятків. З політичних поглядів важливо, щоб ті ж самі закони стосувались і більших господарств, аби не створювати видимості якогось особливого законодавства для селян. Бажано також, щоб для певної кількості дрібних власників зробити виняток і залишити їхню власність для вільного продажу й розподілу, не накладаючи надмірно обтяжливих обмежень для покупців землі, з суспільного погляду це також має велике значення.

Як бачимо, про якусь правильну постановку питання, про якийсь дійсний суспільний ідеал, що світив би цим проектам прусського реформатора, не може бути й мови. Це — уривки різнорідних і суперечливих поглядів, способів, спрямованих хіба на те, щоб навіки утримати селянина в такому стані, коли б він і справді не вмирав з голоду, не протестував і платив податки, водночас правив за таку собі підстилку для поступу, яка віддає цивілізації свої сили, але сама в ній участі не бере.

III

Співдоповідач, власник більших посілостей, д-р Міхель Гайніш* з Відня, заявив, що, не вдаючись у теоретичний аналіз питання, він хоче розглянути проблему сільського спадкового права з конкретно австрійської точки зору. Дослідження австрійського уряду в праві спадкування показали, що Австрію з цього погляду належить поділити на три райони, в кожному з яких різні аграрні стосунки й відповідно до цього спадщина переходить до спадкоємців різними шляхами. Як на півдні монархії, в італійськім Тіролі*, Далмації*, на деяких частинах узбережжя і в Крайні*, так і на північному сході монархії, в Галичині й Буковині, панує поділ спадщини in natura. Натомість у Судетах і альпійських краях посілість залишається неподільною чи то внаслідок того, що батьки ще за життя віддають господарство одному з дітей, чи після смерті одного з членів подружжя інший дістає всю спадщину на підставі шлюбного контракту або угоди про спадщину. Оскільки звичаї ці в Судетах і альпійських краях панують скрізь іще з XVII століття, з цього випливає, що скасування селянських положень про спадщину в 1868 році не принесло жодних змін, і піддаються ілюзіям ті, хто причину скасування цих положень про спадщину вбачає в поганому становищі частини нашого селянства.

Далі оратор змалював становище табулярної власності й зауважив, що заборгованість цієї власності взагалі (в Австрії?) становить 285 мільйонів, а за останні 25 років зросла на 100 мільйонів. Ця заборгованість не дуже велика, особливо якщо враховувати, що лише біржовий крах 1873 року викликав зростання заборгованості на 50 мільйонів, причому це не була криза виключно аграрна.

Вимога, щоб в добрах табулярних запровадити право недопільного спадкування, скоріше відповідає не реальній потребі, а потребі стилю й то стилю середньовічного.

Інакше стоїть справа з дрібною і найдрібнішою власністю. Тут заборгованість величезна, а в останні 5 років більше 80 % примусових продажів припадає на посілості з оціночною вартістю нижче 2000 з. р. Але така ж біда панує там, де спадкове право обмежується, і там, де свободу при розподілі спадщини не обмежує ніщо. Запровадження права неподільної спадщини старшого не принесе жодної користі й навіть не зможе бути докладно здійснене. Закони — це не механізм, що міг би функціонувати без урахування селянських поглядів і традицій, отже, про запровадження обов'язкового положення неподільної спадщини в краях Карсту* й Карпат мови бути не може.

Інакше стоїть справа в краях Альп і Судетів, де надання привілеїв одному, головному спадкоємцеві сьогодні ще відповідає народним традиціям. Але й тут не треба мати будь-яких ілюзій щодо ефективності такого способу спадкування. Жодні закони про спадщину не можуть запобігти заборгованості земельної власності, неминучої за прижиттєвого спадкування, як і при отриманні того ж за шлюбним контрактом чи угодою про утримання. Коли б ми хотіли запобігти збільшенню заборгованості за допомогою кредитів оплати, ми повинні були б відкинути принцип вільної угоди. Селяни й зараз ще не соціал-демократи, навпаки, вони стоять під прапором консервативних партій, але якщо ці партії хочуть мати серед селян авторитет, вони мусять виступати під радикальною личиною.

У людей викликає обурення протегування одній дитині за рахунок скривдження інших, отже, всупереч такому почуттю і пробудженому переконанню народу про рівне право усіх дітей на батьківську спадщину, виключне право на спадщину з боку старшого не може бути введене і збережене.

Внаслідок цього австрійський уряд перестав наполягати на такому праві; інші уряди затримали його, але тільки як ланку в ланцюзі глибших аграрних реформ. Реформа спрямована зараз не на право виключного спадкування, а на зменшення селянських тягарів, на запобігання збільшенню заборгованості селянських господарств. Але поки не поліпшилися зовнішні стосунки, не послабилась запекла конкуренція, такі полегшення обтяжуватимуть усіх оподаткованих, селянам же принесуть тільки тимчасову полегкість. У зв'язку з цим було запропоновано обмеження свободи затягання боргів, однак такі обмеження підупалому селянству нічим не допомогли б, а призвели б до значного зниження цін на селянські землі і сприяли б утворенню латифундій. Якщо ми хочемо дійти до зменшення селянських боргів, ми повинні піти далі й поставити селянина під контроль, щоб не тільки запобігти обтяженню його землі боргами, а й погіршенню стану цієї землі через погане і недбале господарювання. Питання тільки в тому, чи маємо право думати про таке обмеження особистої свободи селянина. І тут ми повсякчас наштовхуємось на головну перешкоду, яка традиційно зветься «соціальним питанням».

Цей чудовий реферат, нагороджений енергійними оплесками, закінчився, як бачимо, безвихідним тупиком. Ні свобода в переданні спадщини, ні обмеження цієї свободи до раю селян не привели — ось, по суті, моральний сенс реферату д-ра Гайніша; таким чином, він далі справи не посунув, хоч дав багато повчального.

IV

У своїй промові проф. Брентано* сказав, що зростання заборгованості селян дедалі певніше перетворює їх у невільників капіталу. Він провів глибокі дослідження питання, хто виступає кредитором селян у Баварії. Його пошуки показали, що в ролі тих кредиторів виступають: передусім мюнхенський іпотечний банк, потім церковні фонди, які складаються в Баварії головним чином з того, що селяни щороку записують у заповітах на потреби костьолу — а то колосальні суми! Нарешті кредитори — інші селяни. Ці стосунки нагадують нам про висновки, яких дійшов Грабмаєр* у своїй книжці про селянські відносини в Тіролі. Там він, зокрема, пише: «Капітал, що обтяжує селянські грунти в Тіролі, це наскрізь капітал тірольський і значною мірою капітал самих селян». Через такі фактичні відносини закон про неподільність грунтів взагалі не може запобігти злу. Адже відносини, що їх ми прагнемо створити за допомогою цього закону, частково вже існують давно і заборгуванню зовсім не запобігли. Річ не в тому, щоб зменшити й без того малі спадкові пайки ближчих чи дальших родичів для створення естетичного вигляду квітучого селянського господарства, а в тому, щоб у час, коли батьки мусять бути відділені чи має бути сплачене відступне, знайшлися відповідні кошти для того, щоб спадкоємець, який залишається у дворі, не брав зараз же позики. Такий засіб проф. Брентано вбачає у запровадженні селянського страхування життя. Воно б дало можливість сплатити спадкові пайки спадкоємцям, що відходять з господарства. Таке страхування має бути добровільне, як, скажімо, страхування від граду; державна допомога, прийняття страхування державною установою повинні сприяти тому, щоб воно стало популярним. «Селянин,— закінчив свою промову проф. Брентано,— не так уже далеко стоїть від сучасної цивілізації, від її економічного духу, як про це гадають. Під час моїх подорожей по Баварії тільки ще де-не-де я зустрічав селянське вбрання, всюди переважає міське. З точки зору виробництва селянин прагне до того, щоб іти разом з сучасністю, й ми не маємо права силою повертати його назад до уже пережитих і застарілих відносин».

Проф. Лезінг виступив досить різко проти висновків проф. Брентано, але, з свого боку, висловив чимало такого, що в кращому разі треба визнати парадоксом, за речі дуже ще далекі від наукової певності. Промова проф. Брентано,— на думку Лезінга,— подібна до битви з вітряками. Такого закону про неподільність, як її розуміє Брентано, не хоче ніхто у світі. Він говорив про неподільність примусову. І доктор Гайніш доводив, що селянин — це позиція втрачена, що ні так ні сяк допомогти йому не можна, і чи не найліпше просто дати йому загинути. Думка ця абсолютно ненаукова. Середня й дрібна власність не тільки може протриматись коло великої, а навіть зростає щодо неї. Якщо зі східних берегів Америки ми подорожуємо на захід, тобто з місцевостей, густо заселених, до таких, де заселеність менша, то ми водночас переходимо з району дрібних господарств до району великих маєтків. Іншими словами: великі господарства не остаточна межа, а швидше початок розвитку.

Коли ми розмовляємо там з власниками величезних пасовиськ та гуртів, то завжди чуємо: «О так! Поки земля дешевша, доти вигідніше для нас виробництво в більшому, а не меншому масштабі; та коли зросте кількість населення, мусять повстати торжища, зростуть ціни, стане інтенсивнішою праця, культура, тоді вигідніше відшкодувати витрати; і саме тоді дрібний фермер прийде і викупить наші пасовиська». Поміщики східних провінцій Німеччини розповідають те саме: екстенсивне господарство їм уже не вигідне. Віддалені частини маєтності приносять більше збитків, ніж користі, й тільки на меншій ділянці можна провадити господарство з більшою користю. Це означає, що дрібні господарства здатніші витримати конкуренцію. Дрібний власник провадить господарство на своєму грунті більш старанно, а деякі селянки ходять за телятами старанніше, ніж за власною дитиною! (Ото ідеал аграрія!) Розвиток рільництва не веде до створення соціалістичної держави, навпаки, він іде в індивідуалістичнім напрямку, до зміцнення окремих родин. Соціалістична держава — це велике однобоке перебільшення певних тенденцій, що існують у великій промисловості.

При всьому тому,— провадив далі промовець,— я не хотів би сказати, що становище селян зовсім безпечне. Велика загроза для нього з боку приватного права, сформованого в дусі капіталістичних відносин. Середня верства селян прямує, з одного боку, до надмірного поділу землі на дрібні ділянки, а з другого — тоне в латифундіях. Якщо ми хочемо врятувати селян, мусимо знайти таку форму приватного права, що протистояла б тенденціям подрібнення. Французька революція хотіла не тільки знищити велику феодальну власність, а й зробити так, щоб на селі ніколи не виник жоден середній прошарок, який міг би протистояти буржуазії.

Тим часом вона знищила не лише самостійність спадкової родинної власності, а й самостійність селянських громад. У Німеччині ще й досі на значних територіях існує звичай неподільної спадщини. Він загрожує занепадом під впливом капіталістичного приватного права. Давайте поновимо цей звичай, усунемо право боротьби буржуазії проти селянина, бо ж ми дійшли переконання, що люди на селі варті щонайменше стільки, що й панове міщани.

ЩЕПАНОВСЬКИЙ ПРОТИ ЛЕВАКОВСЬКОГО

I

Вже давно не є таємницею, що автор «Злиднів Галичини» має щось до посла Леваковського,— до нього найбільше власне серед інших своїх колег з так званого демократичного табору. Відомі й причини тієї антипатії. Посол Леваковський ходить прямою дорогою, околичних шляхів не любить і говорить одверто, без дипломатичного жаргону, а характер «демократа» сприймає серйозно, не лякаючись практичних наслідків, що з цього випливають. Інакше виглядає справа з п. Щепановським, який, попри свої статистичні цифри й фактичну вірогідність у політичних висновках, надто часто переходить на поле чистої фантастики, оперує видимістю фактів, щоб сховати за тією логічною і риторичною еквілібристикою політичний опортунізм і брак принципів. Те, що наш суд про цього державного мужа не надто гострий, це читачі самі побачать з промови, що її він виголосив у колі польському проти посла Леваковського в справі виборчої реформи*. Прочитавши промову Леваковського і відповідь Щепановського, читачі одержать добре уявлення про той поєдинок двох демократичних послів, з яких один, щоб йому не хотіли закинути, йменя «демократа» сприймає не як порожню фразу, а другий на звивистих стежках опортунізму загубив увесь зміст і лишив собі тільки звання демократа як принагідну драпіровку.

«Я дуже задоволений,— в'їдливо розпочав п. Щепановський, — що посол Леваковський так старанно приготував і записав свою промову, бо це показує, що вона являє собою обдуману й вичерпну оборону його позиції. Але я прошу його, щоб він якомога швидше і найдокладніше виголосив ту свою промову, бо це для нас безцінний документ.

Нехай наш край докладно пізнає, на основі якої історії, яких засад, яких фактів, яких цифр посол Леваковський звинувачує коло польське, передусім членів, що представляють, як він каже, інтелігенцію і так звану демократію,— у відступі від справи прогресу. Смію стверджувати, що, відрізняючись від нього, ми не можемо мати кращого захисту нашої справи, ніж точне цитування його звинувачень. Нехай же край довідається і поміркує.

З погляду на пізній час і необхідність дійти сьогодні остаточної ухвали, я не критикуватиму докладно всіх його голослівних тверджень. Надто не вдаватимусь у тайники цісарських постанов чи подій у кулуарах минулого й нинішнього міністерств, про що посол Леваковський мав би бути поінформований краще за мене, а може, навіть краще й за тих, хто сам брав участь у справах і хто з подивом мусив тепер довідатись про багато речей, їм раніше не відомих. Але для захисту репутації польського кола я мушу спростувати одне твердження, що суперечить повсюдно відомим фактам, у яких ми всі як члени кола брали особисту участь.

Посол Леваковський повідомляє, що коаліція, до якої і ми належимо, з цинізмом прийняла собі за гасло матеріальний інтерес і єднається тільки в негативній програмі, тобто в протистоянні демократичному поступу.

Напевно, коаліція мала негативну програму, тобто опиралася пропозиціям загального голосування, яке у зв'язку з іншими намірами виглядає як замах на розвиток парламентських інституцій; та всі ми, хто тут сидить і працює, добре знаємо, що, незважаючи на те, коаліція прийняла також позитивну програму якнайшвидшого вирішення усіх цих великих законодавчих праць, які чекають багато років і, може, важливіші за виборчу проблему. В останні дні ми прийняли важливі ухвали щодо цивільної процедури, якої край вимагає уже років 30; ми обговорюємо карний кодекс, а податкова комісія закінчила обговорення найширшої податкової реформи, що її здійснено в Австрії вперше за багато генерацій і що має бути прийнята в парламенті перед ухвалою сьогорічного бюджету. Все це справи першорядні, що стосуються безпосередньо кожного громадянина краю. Вони закладають нові суспільні основи, необхідні для обгрунтування кращого майбутнього і важливі для прошарків, досі в парламенті не репрезентованих, а також для наших виборців. Якби коаліція нічого більше не подужала здійснити, окрім вирішення цих справ, то й тоді вона вже добре прислужилася б справі поступу.

Але щодо самої суті поступу я стою на позиції, рішуче протилежній послові Леваковському. Згідно його формулки, кожне поширення виборчого права — це поступ, отже, кожен прибічник поступу має підтримувати поширення виборчого права у напрямку загальних виборів щохвилини та в усякій ситуації.

Я відкидаю це твердження як необхідність історичного і філософського права, але не маю часу пускатися в широкі висновки. Нагадаю тільки, що в нашій власній історії вступом до конституції 3 травня* одну з запобіжних поступових дій Чотирирічного сейму стало якраз обмеження виборчого права, тобто відбирання голосів у тієї шляхти, що не мала землі, перебувала на послугах анархістичних магнатів і довела до абсурду давні польські свободи.

Оскільки мова зайшла про Чотирирічний сейм, пригадаю ще відому ухвалу про ту стотисячну армію*, яка, на жаль, залишилася тільки на папері. В цьому випадку ми бачимо різницю між ухвалою і її виконанням. Бо того мало, щоб балакати про сто тисяч солдат. Треба було б зібрати рекрутів, навчити їх, обмундирувати, озброїти, забезпечити харчуванням, організацією, військовою амуніцією та бюджетом, засобами для ведення війни [...]. Вимовити слово: армія, ухвалити її і занедбати всю її підготовку — це ж тільки обманювати себе й народ. І як після кожного обману, так і тоді, мусила надійти катастрофа.

Може, ви гадаєте, що легше виховати громадянина, ніж жовніра? Якщо підготовка жовніра вимагає стільки часу, такого напруження, стільки матеріальних засобів, стільки уміння, стільки послідовної енергії, то що ж тоді говорити про формування громадянина, щоб він став ним насправді? Хто ж тоді справжній друг поступу,— той, хто розкидається словом громадянин і оголошує громадянами людей, котрі до того ще не доросли, чи той, хто терпляче і напружено працює над створенням таких умов, серед яких формуються справжні громадяни? Я зовсім не зрікаюся назви демократа, як про це говорив посол Леваковський. Як демократ я переконаний, що так, як сто років тому з кожного поляка можна було створити жовніра, хоча цього не зроблено, задовольняючись пустим словом про 100-тисячну армію, так і сьогодні з кожного поляка будь-якого стану можна створити громадянина. Ще я вважаю, що в сучасну добу народних армій і велетенських бюджетів, шаленої міжнародної боротьби за існування — порятунок вітчизни вимагає, щоб якнайшвидше, якомога ефективніше збільшувалась кількість громадян, в якомога численніших прошарках ширились громадянські почуття, проте й не тішу себе тим, ніби, поширюючи назву громадянина, я вже здійснив свою справу. Не так легко я берусь за цю справу, як посол Леваковський. Те, що для нього становить велику політичну програму, для мене лише слова без змісту. Марне бажання, оманлива зовнішність без здійснення того, в чому я бачу справжній поступ, тобто без фактичного підвищення рівня освіти й економічної незалежності, які становлять основу тієї світлої самодіяльності, зрілості характеру справжнього громадянина, без яких народне ополчення жовнірів виглядає як натовп, що не здатний чинити опір менш численним, але дисциплінованим і добре організованим загонам.

Ми, додержуючись такого визначення поступу, прагнемо до виконання дій, реальної зміни в суспільних відносинах, а не голосного виголошення благих побажань».

Перший пункт вищевикладеного завдання, цей похвальний гімн на честь коаліції, при ближчому розгляді його,— на жаль! — перетворюється в ніщо. Які б то факти, незгідні з правдою, заперечив так рішуче негативно п. Щепановський? Він-бо сам визнав, що «коаліція мала негативну програму», а та «велика парламентська праця», що нині провадиться, не тільки запізнилася на багато років, а навпаки, вже багато років як підготовлена і повністю визріла. Коаліція відчувала дуже добре, що справа реформи виборів належить до першорядних проблем і що зняти її з порядку денного було б просто неподобством. І тільки заради того, щоб викрутитися з такої складної ситуації, коаліційні спортуністи й підняли ту велику, давно припорошену пилом парламентську працю, аби хоча б що-небудь дати людям, які надто живо відчувають, що нинішній стан вимагає багатьох і грунтовних змін. Зрештою, п. Щепановський і тут задовольнився порожніми фразами; згадавши цю велику працю, вказавши на її обсяг і вагу, він не додав, що саме ті «великі» проекти існували вже давно і що в деяких з них, як, наприклад, у проекті карного закону, міститься не поступ, а тенденція зворотна, хоча, можливо, інші, справді поступові по відношенню до нинішнього стану (як, напр., податкова реформа), але в значній мірі ці проекти приймаються за рахунок інших, більш поступовіших і далекосяжних. Як реальний політик п. Щепановський міг би не поспішати милуватися цими проектами доти, доки хоч один з них із сфери пропозицій не увійде у сферу доконаних фактів, або принаймні не називати їх значними в боротьбі із так званими «фразами» п. Леваковського.

Що ж до формули поступу з п. Щепановським сперечатися не будемо, тільки гадаємо, що наведений ним приклад ухвали про стотисячну армію зовсім сюди не пасує. Пан Щепановський вважає становлення людини, що платить податки, відбуває державні й громадські повинності, як громадянина за процес настільки складний, що не добере й слів для осуду легковажності п. Леваковського, який цю справу трактує надто поверхово. Невже перетворення шляхтича, що розтринькує свою спадщину, деморалізує народ та уражає вітчизну,— в громадянина вважає він за легку справу? А якщо ні, то чому не вимагає прийняття цензу, який би не дозволяв таким собі тридцятилітнім панам обирати посла або власними персонами засмічувати репрезентацію, цілком захоплювати канцелярії різних установ, навіть автономних, займати посади і перетворювати їх у синекури? Чи існує для демократизму п. Щепановського принцип: рівні права й рівні обов'язки, чи теж ні?

II

Далі у своїй промові п. Щепановський сказав: «З тієї різниці принципів випливає також абсолютна відмінність методу політичної діяльності. Посол Леваковський піддає анафемі верству великих власників і капіталістів (!), які, за його уявленнями, з егоїстичною метою опанували усю крайову репрезентацію й крайові уряди, викликаючи примару 1789 року. Це приводить до класової боротьби, під гаслом якої у значній частині європейських держав стався переворот в політичних і суспільних відносинах. Оте: toi de la, pour que moi je m'y mette! (Посунься, нехай я тут сяду!)

Тим часом ми бачимо, що поступ у нас відбувся не внаслідок громадянської війни, а в зв'язку з розповсюдженням почуття громадянських обов'язків в усіх верствах польського суспільства; ми приймаємо за аксіому добру волю усіх національних партій, що погоджуються щодо мети. Ми не прагнемо викликати обурення або ненависті, спрямованих на ту чи іншу верству, не сподіваємося для себе монополії на справжню віру й патріотизм. Ми уникаємо того, що нас розділяє, і натомість шукаємо єднання — в галузі законодавства шукаємо реальної дії, а потім і тієї більшості, яка єдина може це здійснити. Напевне, й ми були б змушені до безплідної опозиції, якби засліплена й самозакохана більшість чисто кастовою політикою систематично відбирала в нас можливість співробітничати в корисній законодавчій праці, тобто якби й по суті являла ту, гідну осуду касту, як її представляє п. Леваковський.

Однак за останні роки здійснено ряд корисних реформ при співробітництві усіх крайових партій; пропозиції, котрі ще недавно викликали б гнівну опозицію, ухвалено одноголосно, майже без дискусій; образ краю змінюється, ми перебуваємо на шляху справді відчутного поступу як з погляду освіти, так і добробуту суспільної організації. Можливо, ми посуваємося не досить швидко, не досить консеквентно, можливо, ще не так глибоко сягаємо в ті широкі маси, поступ яких — це єдина справжня міра народного розвитку, проте ми надаємо перевагу саме тому поступу — можливо, ще недостатньому, але реальному — над порожнім словесним фехтуванням, що ширить суспільну прикрість, а справи суспільні залишає такими, які були,— ми надаємо перевагу участі в тій важкій праці, а не порожньому задоволенню від безрезультатного виголошування найгучніших гасел і плямування винних за змарнований час і змарновані засоби народу.

Відрізняючися щодо принципу діяльності й методів політичної поведінки, ми відрізняємось також і в оцінках політичної ситуації.

Посол Леваковський говорить, що союз з лівицею, все ще засліпленою в своїх централістичних уявленнях, компрометує справи крайової автономії. Пан Леваковський наводить далі цілу низку автономічних постулатів — збільшення кількості галицьких послів, вибори до сейму тощо, які неможливо реалізувати в союзі з німецькою лівицею, тому він дорікає колу за те, що воно не порушило й не обговорило ці важливі справи. Можу запевнити колегу, що всі ці справи належать до політичної абетки кожного польського посла й що не свідомих того в колі немає. Та усе це лежить поза рамками нинішньої політичної ситуації, бо нині ми шукаємо таких пропозицій, з якими німецька лівиця могла б погодитись, оскільки лише їх можна провести, лише вони можуть дістати більшість у парламенті. Тим часом я більше за посла Леваковського вірю в силу автономічних засад. Вони не залежать від капризів навіть такої потужної партії, як німецька лівиця.

Тут я знову більше уваги звертаю на факти, ніж на теорію, на природне зростання автономічних інституцій, ніж на параграфи конституції. Для мене мірилом автономічної сфери є не параграф, а суспільна й бюджетна сила, що допомагає нам заволодіти певною сферою. Отже, звідси випливає, що всупереч своїм теоретичним переконанням навіть сама німецька лівиця мусить сприяти розвиткові автономії. За її співучастю локальні залізниці передаються сеймам, а їх фінансування — крайовим банкам; за її участю краї матимуть долю від податків — ці автономічні здобутки набагато важливіші за параграфи, які розширюють обсяг автономічної влади, але не дають засобів для опанування ширшими просторами дій.

Як бачимо, сам природний устрій Австрії з необхідністю штовхає всіх у напрямку автономічного розвитку, і якщо так триватиме, якщо й далі матимуть місце практичні здобутки для автономії країв — то я надаю цьому перевагу перед боротьбою за теоретичну автономію, яка в нинішній ситуації відразу привела усі партії до парламентарної немочі. Я прагну і на цьому полі здобувати перемогу дією, ніж даремно перекидатися словами.

Оскільки розвиток автономії поєднується з проектами виборчої реформи, то в нинішній ситуації він стосується лише однієї справи — безпосередніх виборів до сільської курії, що згідно загального плану урядового проекту й проекту Рутовського має бути вирішена сеймами».

І тут пан Щепановський без потреби викликав проти Леваковського важку артилерію своїх автономних теорій. Гадаємо, що п. Леваковському все це так само добре відомо, як і п. Щепановському, отож на невігласа у цій справі він не скидається. Що в своїй промові п. Леваковський не лише ні в чому не суперечив цим поглядам, а й наполягав на тому, щоб ці погляди не обмежувано, не роблено з них поступок на шкоду краю заради гарних очей спільників сумнівної вартості, це кожний читач легко помітить сам. Даремно п. Щепановський говорить про нібито належний йому привілей єдиного дійового політика на противагу любителеві слів Леваковському, хоча саме ця його дійова політика демонструє найбільшу повагу до різних, не раз просто фікційних перешкод, виявляється найменш рішучою, здобуває, зрештою, мізерні рештки замість реальної користі або ж здобуває речі, цілком протилежні своїм теоретичним положенням. Що ж до п. Леваковського, то він реальними здобутками не гребує і докладає до цього чимало зусиль, на що він дав численні докази.

III

«А зараз я перейду до останнього питання, власне до пояснення, чому виборча реформа в межах урядового проекту, особливо ж реформа на підставі пропозиції Рутовського, мені здається за відповіднішу, ніж утворення чи то робітничих палат, чи то курії фабричних робітників. Насамперед мушу зазначити, що Галичина найменше відчувала потребу у збільшенні кількості виборців; і вона зазнає найменше змін у сучасних стосунках від запровадження якого-небудь нового положення про вибори. Нас зараз більше турбують інші справи,— так, наприклад, цивільна процедура або податкова реформа набагато важливіші за зміни у виборчому праві. Справа, що вважається пекучою у деяких інших коронних землях, тільки не в Галичині, примушує і нас діяти та пильнувати, щоб реформа загального виборчого права у цілій монархії не зашкодила справі народу. А що саме справа репрезентації робітників назріла й загострилася у певній частині монархії, в тому можна було переконатися на робітничій експертизі, яку влаштував п'ять років тому той же парламент, хоч посол Леваковський говорить, ніби парламент взагалі про цю справу не дбав.

При тій нагоді можна було почути не соціалістичних агітаторів, не недозрілих женевських доктринерів чи теоретиків, що літають над хмарами, а правдивих робітників, які продемонстрували такий рівень життєвого досвіду, таку обізнаність із суспільними відносинами в різних країнах і обдарованих такою силою мови й розуміння, що їхня присутність склала б честь не тільки австрійському парламентові, а й кожному парламентові світу. Такі люди мусять впливати на широкі верстви народу, а коли вони справді мають цей вплив, то краще, щоб вони були в парламенті. В Англії консервативний державний діяч Дізраелі* перший привітав обрання до парламенту першого шахтаря, який працював своїми руками. В цьому немає суспільної небезпеки. Вона полягає в іншому: в утворенні нової суспільної касти, яку виплекав новий esprit de corps[1], нове почуття солідарності, що таврує кожного робітника інших переконань як відступника, як зрадника свого класу. Як і посол Леваковський, я вірю, що серед наших робітників соціалісти становлять невеличку жменьку, але побоююсь, що, створюючи окрему робітничу курію, ми б самі загнали в ряди соціалістів усіх тих, хто зараз ними не вважається. Справедливо зауважив посол Стадницький, що якби він керувався аристократичними принципами, які панують в окремих країнах, то в утворенні нової класової курії бачив би утвердження класової організації суспільства й гарантію шляхетського стану. Впевнений у тому, що кастовість взагалі не узгоджується з шляхетним розумінням народу, я не погоджуюсь з окремою міщанською чи селянською кастою, не можу також прийняти й окремої робітничої касти, бо поступ вбачаю лише у проникненні в усі верстви єдиної суспільної ідеї, тобто у перетворенні шляхти, міщан, селян і робітників у якнайчисленніше коло громадян, що однаково працює на благо спільної батьківщини.

У тому, що ми вже маємо, у тому, що ми не можемо зараз змінити, я вже бачу забагато кастових елементів і вбачаю дедалі сильніше кастове почуття, дедалі глибший поділ всього суспільства на стани, касти і кліки, що ревно відносяться до себе і борються одна з одною, як головну небезпеку матеріального напрямку наших часів.

Тому я не можу прикласти рук до створення нового стану, нової відрубності. Тому я віддаю перевагу проекту Рутовського, що поруч із робітниками вводить цілий ряд інших елементів, як, наприклад, найнижче оподаткованих, хто вже й так бере участь у громадських виборах, а крім того, враховує інтелігенцію і найрізноманітніших приватних урядників, яким теж не можна відмовити у праві на голосування, якщо цим від них відрізняються робітники, за якими вони наглядають. Розширення виборчого права, що його запропонував Рутовський, а точніше, польські члени виборчої комісії і більшість парламентської комісії, погляди котрої виклав Рутовський, з боку цифр дуже важливе.

---

[1] Дух корпорації (*франц.*).— *Ред.*

У Галичині, мабуть, число виборців нової курії дорівнювало б щонайменше усій кількості теперішніх виборців, а в деяких інших краях у кілька разів його перевищило. Склад нової курії був би такий, що я б не побоювався у нас перемоги соціалізму, хіба що тільки як винятку, та й то після боротьби з поважною меншістю. Більшість послів належала б до напрямків, що зараз існують, і зміцнила б наші позиції у парламенті монархії. Очевидно, ця пропозиція, коли б її було прийнято, не створювала б жодної ідеальної організації, не усувала б в цілому несправедливого розподілу мандатів між окремими краями. Але я впевнений, що в даній ситуації це єдине, чого ми можемо досягти, пропозиція можлива і практична, а не pium desiderium[1]. Зрештою, я віддаю перевагу 10 мандатам на 43, передбачених пропозицією Рутовського, переважна більшість яких гарантована для народного угруповання, ніж, згідно пропозиції Гогенварта*, два мандати на 22, та й то ті мандати викликали б побоювання, що вони можуть потрапити до рук антинародної й антисуспільної партії. Прошу коло прийняти за вказівку для членів виборчої комісії поряд з урядовим проектом також пропозицію, що відома під назвою пропозиції посла Рутовського».

Коли зіставити вищесказане з відповідними місцями у промові Леваковського, вийде найкраща ілюстрація до тієї політики «дій», навіть скоріше опортунізму, яку пропагує Щепановський. Виборча реформа в Галичині, на його думку, менш потрібна, аніж інші, «реальні» концесії. Кому як — відповімо. Для одних найпекучіша потреба — це оплата пропінації, грошова нагорода за вивіз спирту, закриття кордонів для ввозу продуктів, і ми припускаємо, що п. Щепановський все це зарахує до реальних досягнень. Однак інші розцінять ті реальні здобутки як щось суто ідеальне, як фрази, натомість вони відчуватимуть якнайпекучішу потребу зміни виборчої ординації, ліквідації виборчої корупції й тому подібного. По суті, послам належить відчувати потреби не окремих каст, а цілого народу й прагнути його задоволення. А ті блискучі аргументи щодо кастовості, що їх п. Щепановський зовсім не на часі висунув проти Леваковського, треба скерувати на адресу його самого й протегованої ним пропозиції Рутовського з його п'ятим колесом у возі, pardon, п'ятою виборчою курією.

---

[1] Добрі побажання *(лат.)*.— *Ред.*

ЗАГРОЗА ЕМІГРАЦІЇ

Їдучи цими днями залізницею з Жовкви до Львова, я мав нагоду розмовляти з двома околичними греко-католицькими парохами. Вони розповідали мені про еміграційний поголос, що занепокоїв довколишній люд. Хоча про той поголос вже було повідомлено в польській і українській пресі, однак вважаю за потрібне донести до загального відома те, що розповідали два згадані душпастирі. Отже, в околиці Жовтанців панує справжня еміграційна гарячка. Народ ні про що не говорить, тільки про емігрування до Бразілії. Селяни одержують листи з фантастичними обіцянками від львівських еміграційних агентів; самі агенти з великою обережністю приїжджають то до одної, то до іншої хати. Обіцяють селянам по 8 моргів землі на душу і таким чином заохочують людей брати з собою якнайбільше дітей.

Щодо паспортних труднощів, то агенти радять емігрантам їхати не через Гамбург, тому що прусські власті без паспорта не пускають, а через Геную в Італії, запевняючи, що, їдучи тим шляхом, можуть не брати паспортів. Ясно, що агенти навіть не думають остерігати від емігрування військовозобов'язаних.

Усі застерігання і пояснення з боку священиків нічого не допомагають. Селяни виявляють явне недовір'я до своїх душпастирів, повторюючи, що священики не радять їм емігрувати тому, що бояться, як виїде надто багато людей, в них «урветься» і робітників, і доходів з jura stolae[1]. Підозрюють також священиків, що вони перехоплюють листи, які приходять до них від агентів. Емігрувати збираються головним чином бідніші, ті, у яких мало землі. Розуміється, євреї вже чекають на ці землі і господарства, які емігранти будуть змушені їм продавати, зрозуміло, за півдарма.

---

[1] З права сутани, тобто того, що дає посада (*греко-лат.*).—*Ред.*

Очевидна річ, що громадські власті ані самі не насмілюються виступити проти агентів, надто боячись роздратувати своїх сусідів, ані жандармерія не може протидіяти таємним заходам еміграційних агентів, не маючи в руках жодного дотичного матеріалу.

Селяни із Звертова біля Жовтанців чинять набагато розумніше. Вони висилають одного на місце, щоб переконатись, скільки правди в обіцянках агентів і чи входить в обов'язки властей вчасно пояснювати та висвітлювати це селянам і не допускати до того, щоб навесні Галичина знову стала ареною прикрих сцен, свідком яких вона була у 1892 і 1893 pp.

Що б там не говорилося про економічний поступ, не треба забувати, що поступ цей дуже загострює суспільні контрасти, що поруч з заможнішими класами або індивідами створює більшу або меншу масу людей пропащих, підупалих, які не раз дійсно пам'ятають кращі часи, отже, невдоволених, таких, що бажають зміни, хоча б такої, про яку українська приказка говорить: «Хоч би гірше, аби інше». Доки не ліквідовані причини еміграції, доти треба рахуватися з її можливістю.

ТОРГІВЛЯ У ГАЛИЧИНІ

I

Після довгої перерви крайове статистичне бюро (відділ статистики промисловості й торгівлі) опублікувало новий (16) випуск своїх щорічників, дуже важливий для вивчення наших крайових відносин. Це перша частина праці, що торкається проблеми, до цього часу в нас майже не дослідженої, проблеми, про яку наші статистики (Щепановський, Пілат та інші) подавали досі тільки загальні, більш або менш вдало скомбіновані цифри. Об'єктом нової публікації, виданої під редакцією д-ра Рутовського, є торгівля Галичини або, говорячи точніше, статистика товарного руху на галицьких залізницях. Поки що маємо тільки першу частину праці, а саме: зведення товарного руху окремих ліній і станцій за 1890, 1891 і 1892 роки. Цікава генеза цієї публікації, подана в передмові.

«Протягом кількох років, читаємо там,—бюро статистики промислу і торгівлі хотіло зібрати статистичні дані про залізничний рух продукції краю і чужих товарів на галицьких залізницях, оскільки без цих даних неможливо було оцінити характер, розміри і напрямки крайової торгівлі, вивозу продукції краю, імпорту чужих товарів, обчислення приблизного торгового балансу Галичини. Однак усі зусилля, зроблені в цьому напрямі виділом крайовим і керівником бюро статистики промисловості й торгівлі, були даремні. Тільки д-р Леон Білінський*, президент цісарсько-королівських державних залізниць, добре розуміючи користь від такої статистичної залізнично-торговельної праці, дозволив використати статистичні матеріали, нагромаджені в цісарсько-королівській головній дирекції державних залізниць, і погодився, щоб необхідні виписки та зведення були зроблені силами працівників тієї дирекції.

Листом від 26 квітня 1893 р., I. 63 869, до керівника бюро статистики промисловості д-ра Рутовського цісарсько-королівська генеральна дирекція державних залізниць дозволила розпочати цю роботу на основі схем, складених на конференціях, що відбулися 10 і 11 квітня 1893 р., д-рові Рутовському разом з керівниками відділу статистики при генеральній дирекції у Відні. Коли умови цісарсько-королівської головної дирекції були прийняті рішенням виділу крайового від 6 червня 1893 р., розпочалася копітка праця вибирання дат з індивідуальних станційних списків. Цісарсько-королівська головна дирекція державних залізниць подала матеріали за 1892 рік 25 вересня 1893, за 1891 рік 22 листопада 1893, а за 1890 рік 5 лютого 1894 р. Поданий сирий матеріал охоплював понад 4200 великих таблиць, і тільки тепер для крайової статистики він повинен бути зведений і опрацьований, що при недостатній кількості працівників викликає чималі труднощі. Роботу поділено на дві частини, і вона буде охоплювати: Частина I. Рух товарний окремих залізничних ліній і станцій. Частина II. Вивіз і ввіз Галичини. Торговий баланс краю.

Досі зроблено тільки зіставлення першої частини. Друга частина саме в роботі і тільки після закінчення цифрових зведень буде забезпечена пояснювальним текстом для всієї роботи. Частина I, що саме тепер виходить у світ, показує товарний рух кожної станції та залізничної лінії без уваги на походження ввозу або напрямок вивозу».

З уваги на важливість і новизну того матеріалу подаємо тут основні результати копітких статистичних зведень, які є в цьому томі.

У 1890 р. галицькі залізниці перевезли дерева на папір 1678 тонн, целюлози і солом'яної маси 701 т, різних відходів 17 171 т, асфальту, смоли, коломазі і т. п. 3763 т, сирої бавовни 25 тонн, вугілля кам'яного і дерев'яного 342 464 т, фетру 295, аптечних товарів і хімікатів 30 551, нафти 141 981, друків 296, штучних добрив 8346, заліза, сталі й виробів з них 61 872, руд і мінералів 22 261, порожніх бочок 20 680, продукції рільництва та садівництва 411 859, жирів 9369, льону, конопель і прядива 4881, ниток 479, устаткування, меблів та музичних інструментів 11 808, скла, порцеляни й фаянсу 6041, шкір і хутра 7855, дерева різного роду 951 754, металургійних товарів 891, кістяної муки 16 131, колоніальних і консумційних товарів 351 258, галантерейних товарів 2419, тканин 5342, машин 8157, металів та металевих виробів (крім заліза) 20 775, військового приладдя й амуніції 10 981, макухи 494, паперу 4522, каміння, цементу, вапна і гіпсу 338 575, глиняних і гончарних виробів 1143, вовни 3511, живих тварин 68 185 т, возів і екіпажів 4117, трупів 76, різних інших предметів 103 480 т. Усього галицькі залізниці перевезли в 1890 р. 3 021 644 т, з чого на залізницю магістральну припадало 577 325, на залізницю архікнязя Альбрехта 102 673, на Наддністрянську залізницю 65 482, на залізницю Тарнівсько-Лелюхівську 121 171, на локальну залізницю Долина — Вигода 60 366, Ясло — Жешув 1299, на першу угорсько-галицьку залізницю 156 647, на Львівсько-Чернівецьку залізницю 241 742, на локальну Коломийську 44 383, на залізницю Львів — Белз 47 027, на залізницю Північну 554 995, на залізницю Кароля-Людвіга 682 034, на залізницю Ярослав — Сокаль 142 907, а на залізницю Дембіца — Розвадів 23 593.

У 1891 р. загальна сума вивозу на цих залізницях зросла до 3 106 774 т, натомість у 1892 р. спала до 2 810 057 т. Вивіз на магістральній залізниці зріс до цифри 614 033, а в 1892 р. до 639 906 т. На залізниці архікнязя Альбрехта в 1891 р. був значний зріст до 149 449, натомість в 1892 р. спад до 126 065 т. Наддністрянська залізниця весь час утримувалася на рівні 65—66 тис. т. з. тенденцією до підвищення, натомість рівень Тарнівсько-Лелюхівської постійно знижувався, у 1891 р.— на 80 115, а в 1892 р.— на 69 242. Також локальна залізниця Долина — Вигода утримувалася на рівні близько 60 000. Натомість Ясельсько-Жешувська залізниця показала величезний зріст, бо з 1299 т вивіз в 1890 р. підскочив до 12 000 т у 1891 р. і до 13 920 т у 1892 р. Постійну тенденцію до розвитку вивозу виявила також угорсько-галицька залізниця (у 1891 р. 159 835 т і 178 503 в 1892 р.). Натомість вивіз на Львівсько-Чернівецькій залізниці зазнав значних коливань, тому що з 241 742 т у 1890 і 254 205 т у 1891 р. спав у 1892 р. на 190 217 т.

І далі спостерігаємо те ж саме явище: в той час як вивіз на малих лініях зростає, великі артерії дотеперішнього вивозу, залізниця Північна і Кароля-Людвіга, скорочують вивіз: на першій з них у 1891 р. він зростає ще з 551 995 до 580 426, а вже у 1892 р. спадає до 513 316, а на другій спадає постійно в 1891 р. до 850 946, а в 1892 р. до 708 976. Така цифрова констатація повільного переходу вивозу з головних залізниць на локальні й підрядні, а також зменшення вивозу взагалі є першим знаменним результатом, що виникає з матеріалу, опублікованого в цьому томі.

II

Придивимося ближче до галицького вивозу, а саме до окремих товарів, які вивозяться, щоб констатувати, у яких категоріях товарів виявилася надвишка, а в яких знижка на протязі трьох років, охоплених списками.

Для того, щоб полегшити перегляд, поділимо всі види товарів, які становлять галицький вивіз, на три категорії: таких, у вивозі яких протягом тих трьох років бачимо постійне зростання, таких, у вивозі котрих помічаємо коливання з тенденцією чи до зростання, чи до спаду. Щоб наші дальші зауваження мали якесь значення, мусимо додати два застереження, а саме: 1) що висновки, пороблені на основі даних зведень, мають дуже відносну вартість, бо охоплюють невеликий період часу і тому являють собою скоріше констатацію певних тимчасових симптомів, ніж виявлення постійних принципових явищ у розвитку галицької торгівлі; 2) те, що говориться про галицький вивіз, не завжди дозволяє зробити якісь висновки про крайове виробництво, оскільки в більшості випадків вивозять (resp[ective][1] — перевозять) товари, які виробляють не в нас. Взагалі термін «вивіз» має тут дуже відносне значення; що згаданий товар вислали з якоїсь станції далі, але не конче за межі краю. У цьому нас переконає дальше порівняння відповідних таблиць «ввозу».

Поробивши такі застереження, приступимо до розгляду детального результату галицького вивозу в 1890—92 роках. Із загальної суми 80 категорій товарів, які є предметом вивозу і охоплені статистичними таблицями, 18 виявляли постійну тенденцію до зростання, 21 таку ж постійну тенденцію до зниження, а решта виявляла більше або менше коливання з результатом, що схилявся або до збільшення, або до зменшення. Придивимося докладно до кожної з цих категорій. Стале підвищення вивозу показують такі вироби: целюлоза і солом'яна маса (701 : 730 : 1988), буре вугілля (2 610 : 4 735 : 20 153), нафта (141 981 : 146 544 : 148 949), сода, селітра і поташ (11 933 : 13 734 : 14 882), графіт (19 : 36 : 277), штучні добрива (8 346 : 12 501 : 21 038), лід (3 : 15), порожні бочки (20 680 : 21 044 : 21 148), буряки (1 560 : 3 977 : 20 376), різні менші рільничі плоди (17 550 : 17 145 : 17 229), нитки (479 : 930 : 1692), меблі та музичні інструменти (11 780 : 12 888 : 13 802), скло, порцеляна і фаянс (6 041 : 6 048 : 8 424), кора та інші дубителі (4 866 : 5 558 : 6 092), масло (1 994 : 2 258 : 3 417), яйця (48 653 : 50 645 : 51 139), тютюнові вироби (3 008 : 4 123 : 4 508), рільничі машини (816 : 1 150 : 5 589), макуха (494 : 800 : 1 194). Цікаво, що в числі тих товарів бачимо відносно мало сировини (буряки, рільничі плоди, кора, яйця), натомість значну перевагу товарів, які вже у нашому краї перероблені промисловістю.

---

[1] Тобто *(лат.)*.— *Ред.*

Не менш цікаве й те, що саме такі товари показують найбільше зростання вивозу (целюлоза, буре вугілля, штучні добрива, нитки, макуха). Що таке явище є позитивним свідченням розвитку нашої крайової промисловості, це, здається, кожен визнає.

Постійне зниження вивозу позначилось на таких товарах: деревне вугілля (2 235 : 1 518 : 1 313), кокс (3 069 : 2 562 : 1 711), деревний барвник (289 : 235 : 61), сирівець заліза (5 073 : 3 519 : 2 884), залізничні рейки (5 629 : 2 646 : 612), товари з заліза і сталі (35 563 : 26 236 : 19 935), ріпак (12 819 : 10 742 : 3 844), сирова шкіра, руно і хутра (6 372 : 6 009 : 4 995), кістяна мука і вугілля (16 126 : 15 260 : 898), пиво (25 702 : 23 453 : 22 915), оселедці (2 866 : 2 765 : 2 562), кухонна сіль (111 731 : 101 057 : 100 941), південні фрукти (3 466 : 1 745 : 1 427), машини не рільничі та їх частини (7 343 : 6 777 : 2 157), метали і металеві вироби, крім заліза (20 698 : 9 666 : 3 407), каміння сирове й оброблене (188 632 : 128 764 : 93 041), гашене вапно (43 359 : 39 522 : 33 769), тваринна вовна (3 511 : 1 696 : 1 214), тварини в живій вазі (68 152 : 66 794 : 59 862), нарешті, рубрика «різне», що не входить у вищеназвані рубрики (106 623 : 102 717 : 89 042).

Зменшення вивозу якогось товару може мати різні причини. У вищеподаному зведенні бачимо, напр., зменшення вивозу різних сирівців, що може означати зменшення самої їхньої продукції або зростання промислових закладів, де ті сирівці переробляються. Натомість зменшення вивозу колоніальних товарів і взагалі імпортних може означати їх більшу консумпцію в краї або спад торгової діяльності краю, що займається вивозом.

III

Як ми вже зазначили, більша частина товарів, які вивозяться, не виявляє ні постійної тенденції до збільшення, ні до зниження, але коливається більше або менше помітно, причому остаточна хвиля показує або тенденцію до збільшення (за формулою x : x — y : x — y + z, причому z може бути меншим або більшим, ніж y), або до зниження (за формулою x : x + y : x + y — z). До першої категорії належать: дерев'яна маса на папір (1 678 : : 1 113 : 1 525), різні паливні інгридієнти (1 384 : 545 : 712), толь на покрівлі (275 : 190 : 293), друки та книжки (296 : : 259 : 461), руди і мінерали (22 261 : 11 258 : 19 507), льон, коноплі, прядиво (4 881 : 4 776 : 5 900), будівельне дерево (675 567 : 638 722 : 657 659), галантерейні товари (2 422 : 2 310 : 2 581), військове знаряддя та амуніція (10 357 : 8 958 : 23 747), цемент (3 444 : 3 358 : 4 195), різні мінеральні будівельні матеріали (91 430 : 81 094 : 94 349), глиняні і гончарні вироби (1 143 : 1 060 : 1 150).

У 12 товарах цієї категорії різниця у вивозі між першим і другим роком становить 61 195 т як мінус 1891 року, а різниця між 1891 і 1892 становить 58 541 т як плюс 1892 року. Як бачимо, зворотна хвиля не досягає первісного рівня, а загальна середня трьох років у тих 12 категоріях товарів буде нижча від суми першого року.

До другої групи нестійких товарів належать: різні відходи (17 171 : 24 917 : 14 816), сирівець бавовни (25 : : 160 : 114), асфальт і живиця (3 763 : 3 831 : 2 921), кам'яне вугілля (333 026 : 333 626 : 302 014), земний віск і церезин (11 093 : 12 622 : 11 305), різні хімікати (7 217 : 8 044 : : 7 748), залізо перероблене (15 607 : 17 290 : 14 059), збіжжя (301 473 : 370 299 : 240 641), стручкове насіння (53 861: : 69 265 : 67 709), картопля (28 321 : 38 742 : 15 380), фрукти (3 276 : 4 462 : 3 418), жири (9369 : 10 798 : 10 701), вичинені шкіри (1 483 : 1 979 : 1 969), паливне дерево (259 811 : : 321 752 : 295 149), дерево для бондарства (5 610 : 22 625 : : 3 647), товари дерев'яні, кошикарські і т. п. (5 770 : 8 137 : : 4 266), продукти гутництва (886 : 1 586 : 1 100), кава (770 : 1 322 : 1 113), млинарські вироби (118 013 : 127 952 :

: 100 678), рис (1 158 : 1 776 : 2 512), спирт і вироби з нього (4 407 : 29 393 : 24 221), тютюн-сирівець (4 765 : 5 845 : : 3 919), вино (7 490 : 8 523 : 4 211), цукор (5 902 : 10 611 : : 6 569), різні колоніальні товари (15 445 : 15 511 : 15 134), тканини (5 342 : 6 922 : 6 536), папір і паперова маса (5 223 : : 5 880 : 4 685), цегла (11 458 : 26 330 : 14 725), вози і повози (4 117 : 4 298 : 1 182). У 29 товарах цієї групи помічаємо різницю між роками 1890 і 1891 на суму 261 888 тонн на користь 1891 р., а між роками 1891 і 1892 різницю на 317 625 на користь 1891 р., тобто на 55 764 на некористь 1892 р. в порівнянні з 1890 р.

Ось основні зведення щодо вивозу, який здійснили галицькі залізниці протягом трьох років. Справжнє суспільне та економічне значення тих цифр виявляється тільки після того, як їх порівняти з цифрами ввозу, до яких перейдемо в наступній статті.

ЗНОВУ ОДІССЕЯ ГАЛИЦЬКИХ ЕМІГРАНТІВ

Якщо еміграція наших людей — це справжнє лихо нашого краю, то в сто разів страшніше те, що діється з нашими емігрантами не в Бразілії, не на плантаціях, не під сузір'ям Південного Хреста, а у нас в краю і на кордонах держави. Не минає і дня, аби наші вітчизняні й закордонні часописи не подавали фактів, що жахом проймають читачів. Еміграція — це лихо Галичини — рознесла нашу нужду по всіх кінцях монархії і всюди викликає такі сцени, які доти, напевно, вважалися б за неправдоподібні й неможливі.

Уяви собі, читачу, наприклад, такий факт. Сидиш собі в купе, їдеш за кордон, маєш при собі паспорт, маєш гроші, нікого не остерігаєшся і нічого ні від кого не потребуєш, за тобою ніхто не женеться, одним словом — їдеш, як тисячі інших пасажирів. І раптом входить до твого купе якийсь службовець, без найменшого приводу наказує тобі вийти і винести речі, замикає їх на складі, а тобі наказує чекати на малій станції. Інший службовець починає тебе допитувати, куди їдеш, а коли показуєш йому гроші, він їх у тебе відбирає. Ти протестуєш, а він наказує закувати тебе в кайдани й арештувати, потім, не питаючи в тебе згоди, на твої власні гроші він купує тобі квитка до місця за якихось сто миль, куди ти не маєш ні потреби, ні бажання їхати, садовить тебе до купе і виряджає в дорогу. Що ти скажеш про поведінку таких службовців? А що скажеш про країну, де так поводяться державні службовці, й то коштом людей, про яких заздалегідь відомо, що в такий спосіб їх доводять до остаточного зруйнування та відчаю?

На жаль, наведений приклад — не химера. Не далі як учора до нашої редакції прийшло двоє селян, що на початку травня цього року вирушили з Подгайчиків Перемиського повіту до Бразілії. Ті селяни виглядають порядно й інтелігентно. «Вирушило нас,— оповідають вони,— три родини. Ми мали паспорти, мали й гроші. Виїхали до Львова, звідти до Стрия, до Будапешта, до Рієки, а там взяли квитки до Удіне, де знаходивсь агент, що мав на місці придбати нам квитки на пароплав. Прибули ми на прикордонну станцію Кормона. Поїзд стоїть там пару хвилин. Спокійно сидимо в купе, коли раптом входить поліцай й наказує виходити. Ми не знаємо, в чому справа, а він нас підганяє, аби ми виходили з усіма речами. Ми вийшли. Тієї самої хвилини поліцай позамикав наші пакунки на складі, а нам наказав чекати. Посідали під мур, чекаємо. Опівдні кличуть нас до канцелярії. Якийсь пан питає у одного з нас паспорта. Питає про гроші — я показую йому 70 з. р. (решту я сховав) — він одібрав у мене гроші й наказав мені йти до іншої кімнати. Я йому відповів, що не піду, бо не хочу розлучатися зі своїми товаришами. Розгніваний пан наказав закувати мої руки в кайдани, а коли я запротестував, сказав поліцаєві повести мене до місця арешту — а то добрий шмат дороги. Тільки-но туди прийшли, прибіг другий поліцай і наказав вести мене назад. Коли я повернувся, застав двох інших моїх товаришів в такому самому прикрому стані: в одного також відібрано кілька десятків з. р., а другого, що не хотів віддати грошей, старшу людину, той пан кілька разів ударив в обличчя й замкнув на цілу ніч у якусь комору. Нам двом з родинами той пан наказав купити залізничні квитки до Відня. Для мене, оскільки я їхав з дружиною та дочкою і за неї платив лише половину вартості квитка, було куплено три повні квитки ще й на швидкий поїзд, отож за квитки заплачено по 12 з. р. 55 цент., це тоді, як ті, що лишилися там на ніч, другого дня заплатили лише по 6 з. р.

У Відні ми опинилися як на льоду. Що робити? До кого звернутися? На щастя, трапився якийсь трамвайний кондуктор, чех, що, порозумівшися з нами, написав записку і завдяки їй ми потрапили до ради державної. Там ми зустріли коломийського посла пана Вельовейського, який, розпитавши нас про все, негайно зателефонував до Удіне і Львова у товариство св. Рафала* й запитав, чи можна й коли саме одержати квитки на пароплав. З відповідей на те ми довідалися, що квитки на пароплав за пару днів будуть вислані для нас з Удіне до Львова. Отож пан Вельовейський, добившись вільного проїзду, наказав нам їхати до Львова й там чекати.

Ми прибули до Львова, чекаємо вже тиждень, а квитків як не було, так і нема, і хто знає, коли будуть, бо охочих виїхати багато. Шукали тут якогось заробітку, але нічого не можемо знайти. Сьогодні нарешті нас найняв якийсь пан, наказав поскладати каміння на купу. Ми працювали від шостої до дев'ятої ранку. О дев'ятій прийшов наглядач і сказав, що коли ми заробляємо щодня 80 центів, то повинні дати йому щось на пиво. Дали йому 20 центів. Він пішов до шинку й, очевидно, намовив якихось хуліганів, бо за хвилину вони вийшли звідти й прогнали нас. Таким чином, ми не лише працювали задарма три години, а ще й доплатили і в додаток нас мало не побили камінням».

Ми навели те оповідання по можливості докладно й утримуємося від жодних до нього коментарів. Боїмося лише, щоб коли-небудь історія не додала до таких і подібних фактів, що волають до неба, якогось сумного й навіть дуже сумного епілогу.

НЕГІДНІ ЗАКИДИ

В неділю ми подали обіжник виділу крайового до повітових представництв, рекомендуючи їм у визначені терміни здавати звіти про економічне становище селян. Мета цього розпорядження — зробити більш ефективною діяльність адміністративних властей у підвищенні виробництва і заробітків селян, а також в пом'якшенні наслідків стихійного лиха.

Особливо останнє досі було неурегульоване. Виділи повітові, не маючи на це асигнувань, не часто могли прийти на допомогу селянам і завжди звертались до виділу крайового, який, обмежений у видатках бюджетом, також неодноразово не міг задовольнити навіть визнаної потреби за браком фондів для цієї мети. Нове розпорядження усуває ці недоліки, тепер виділ крайовий матиме точні дані про економічне становище краю і зможе передбачити в бюджеті крайовому і такі потреби.

Крім того, акція виділу крайового містить ще глибшу суспільну думку: примусити в такий спосіб виділи повітові енергійніше піклуватися про ввірені їм повіти.

Не раз трапиться, що виділ повітовий внаслідок збирання відомостей для виділу крайового не одну справу полагодить, не одну потребу людей свого повіту задовольнить власними засобами, не одне лихо, що загрожує людям, усуне, коли сам кілька разів на рік обмірковуватиме справи свого повіту.

А врешті, чи ж виділ крайовий як господар краю, покликаний очолити керівництво його господарством, не повинен докладно знати становище в краї?

Справа ця, однак, вже давно назріла — добре, що хоч тепер її вирішено, сподіваємось, що кожний громадянин краю повинен з визнанням і вдячністю зустріти цей крок виділу крайового.

Тим часом у нас діється не так. Громадська праця проводиться в дуже важких умовах. Кожна нова здорова думка з усіх боків зустрічає купу ворогів, які уже від самого початку намагаються кинути камінь під ноги. Чи ж міг хтось сподіватися, що найновіший акт виділу крайового зустрінеться в нашій пресі з неприхильною подекуди критикою або навіть з повною підступності ущипливістю, що саме газета «Kurjer Lwowski», з політичних міркувань вороже настроєна до осіб, що входять до складу виділу крайового, а з фактичних — зовсім не зацікавлена господарюванням виділу крайового, змушена буде виступити на його захист.

Адже є справи, в яких усі повинні співпрацювати, незважаючи на табори. Опіка над людом, над його матеріальним і громадським станом принаймні теоретично визнана у нас всіма партіями під гаслом «матеріального і морального піднесення селянства», а партія консервативна, під прапором якої служить одна з псевдоліберальних газет, котрій явно підспівує інша львівська газета, найголосніше про це гасло сповіщають світ, особливо коли прикривають гарним плащиком свої обвинувачення народних і поступових газет, бубонять тоді на всі боки, ляпають язиками про «моральне та економічне» «піднесення народу» в протилежність до «деструкційної» роботи поступових елементів. І трапилось, що не «деструкція», а виділ крайовий дійсно потурбувався про те, що необхідно серйозно зайнятися долею селянства хоч би для того, щоб країна могла вести правильне фінансове господарювання!

І який же результат? Оце ті кохані й кохаючі люд сфери виступили з закидом, що виділ крайовий повинен дбати також про середніх власників, бо вони також в критичному становищі і т. д.

Елементи ті замовчують, що в обіжнику виділу крайового є добрим, а піднімають так зване занедбання. У неознайомленого з крайовими справами читача з'являється раптом переконання, що та бідна середня власність (власники одного-двох сіл) є покривджена, що вона є в краю паріями, з яких тільки визискують. Фактичний же стан справи інший, але це не перешкоджає деяким газетам критикувати. Забувають вони (а може, їх співробітники не знають?), що вся господарська діяльність сейму є суцільним актом допомоги саме тій верстві людей. Рільничі школи готують для них управляючих, економів і службу фільварків на кошти фонду крайового. Меліоративні бюро виділу крайового працюють для них. Принаймні половина тваринницького фонду служить маєткам. Фонд крайовий організує для них фабрики дренів. Фонд для рільничої діяльності є виключно у їх розпорядженні, регуляція рік, будова доріг також провадиться переважно для їхньої користі. Про кого ж забуто?

Правда, у розпорядженні виділу крайового йдеться про грошову допомогу на випадок значних стихійних лих, а середнім власникам традиція і становище в суспільстві «не дозволяють простягати руку за милостинею до краю і держави», а значить, ці органи хотіли б, напевно, щоб виділ крайовий довідувався про їх потреби у найбільшому від них секреті і, не подразнюючи їх, посилав їм анонімно деякі суми?

Ці часописи забувають про те, що 1) допомога з громадських фондів є взагалі лихом і діє деморалізуюче, про що неодноразово говорилося в сеймі, і тому слід надавати її лише в найнеобхідніших випадках, коли іншого рятунку немає; 2) що допомога крайових фондів є завжди дуже скупа (декілька гульденів на особу) і ухвалюється переважно для заспокоєння перших життєвих потреб — рятування від голодної смерті в разі знищення цілого добутку селян стихією, а в таке становище середня власність, слава богу, ще не потрапила; 3) що, врешті, у випадках загального стихійного лиха, як повінь у 1884, 1889, 1893 рр., в дуже значній мірі з фондів допомоги та безпроцентових позик користає також середня власність і державці.

Ті органи, зрозуміло, не хочуть брати до уваги, що селянин перебуває в значно гірших умовах, бо кількаморгове господарство не витримає того, що 300- і більшеморгове, що селянин потребує опіки також і тому, що занадто мало освічений, щоб міг сам дати собі раду.

Згадані часописи не знають про те і вважають, що власники середніх маєтків потребують саме такої опіки, що треба, щоб хтось думав за них і водив їх на шнурку. Чи за таку опінію про них ці сфери будуть їм вдячні, не знаємо, проте варто запам'ятати собі це, і коли ці органи будуть кидати фрази, що селянин не дозрів до самоврядування, нагадати, що це вони інтелігентність тих двох класів і їх господарські здібності міряють одною міркою.

Про вилазки, як, напр., та, що виділ крайовий згадав собі про селян перед «виборами», не будемо говорити; з тих інсинуацій, що мають хіба значення перчика для дуже несмачної і несумлінно приготовленої страви, виникає тільки те, що, на думку авторів, виділ крайовий повинен був відкласти здійснення хорошої справи принаймні ще на рік. Зрештою, обидва часописи мають своїх людей у виділі крайовому, отже, тим більше могли поінформуватись про справжні його інтереси. Якщо хтось діє для загальної справи, не слід вигадувати нечесних мотивів, хоч би думка виходила з кола противників. На жаль, випад зраджує підтекст чисто особистого характеру і саме тому є негідним.

ПАПЕРОВІ ГРОШІ ПАНА ТИШКОВСЬКОГО

Галичина має намір збагатити австрійську раду державну послом, якого діяльність варта того, аби її пізнали також поза границями його дібр. Д[ня] 30 с[ього] м[ісяця] має в сільські курії повітів Перемишль, Мостиська та Добромиль відбутися доповнюючий вибір посла. Мандат у тім окрузі був довгі літа в руках п. Антона Тишковського, властителя многих дібр у Добромильськім повіті. По його недавній смерті має його син Павло Тишковський обняти в спадку не тільки батьківські добра, але також довір'я селянства названих трьох повітів. Добра він, певно, заслужив, бо коли його покійний отець як тихий обсерватор у Відні допомагав до ведення парламентарних справ, син пильнував господарства. Що заслужив при тім чесно також довір'я селян, нехай докаже ось що.

Дня 20 с[ього] м[ісяця] відбулося в Перемишлі зібрання виборців. Один селянин із Добромильського повіту, на ім'я Остап, безпосередній сусід пана Тишковського, завдав собі праці і виспівав нечувану навіть і в Галичині похвальну пісню на благородного пана та вродженого кандидата. На жаль, ніхто не стенографував промови селянина Остапа, і тому я можу вийняти з неї лиш один цікавий уступ. Він, зрештою, може вистарчити для характеристики п. Тишковського.

«Се було літом 1892 р.,— так оповідав Остап,— саме в жнива, коли робітник дорогий. У пана Тишковського було багато роботи, а мало рук. Тоді він велів оголосити людям у околиці, що буде платити робітникам надзвичайно високу плату — 35 крейцерів женцеві за день. Се потягло людей. Вони зійшлися сотками, відробили жнива в однім маєтку, пішли на другий і так далі, миля за милею. За кождий день праці велів пан Тишковський своїм доглядачам видавати людям квитки на 35 кр[ейцерів], а ті квитки виглядали ось як».

При сих словах Остап витягнув із свого ременя цілу жменю малих, пожовклих та пом'ятих паперових карточок, із яких кожда мала на собі витиснену стампілю з назвою Tyszkowski, з числом 35 і з назвою села, дописаною внизу. Він пороздавав ті квитки цікавим слухачам і говорив далі ось як: «Беріть, панове! Можете сховати їх собі на пам'ятку, а коли захочете, то можу вам іще з тисячу таких папірців прислати поштою. В нашім повіті скрізь добре відомі; се паперові гроші пана Тишковського».

Серед зібрання почулися окрики зачудування, а дехто дивувався, що бесідник порушує таку щоденну справу. Галицький селянин іще від часів панщини аж надто добре знає такі квитки і не бачить у них нічого особливого.

«Вислухайте мене до кінця,— говорив далі Остап,— бо, знаєте, кінець діло хвалить. Ті папірці — то вся плата тих женців. Більше не дістали вони ані крейцера. Коли по скінченій роботі приходили з ними до пана Тишковського, він не хотів ані приймати, ані виплачувати їх. Се тяглося цілі два роки. Люди сотками ходили до пана, просили, благали, плакали — пан не прийняв ані одного квитка, не виплатив ані одному обіцяної на них плати. Нарешті люди махнули рукою на цілий сей інтерес і поховали собі папірці на пам'ятку. Можете в нас діставати їх зовсім задарма, бо се паперові гроші пана Тишковського».

Автор отсеї замітки чув на власні вуха промову того селянина і одержав від нього задарма 5 штук тих паперових грошей, із яких три посилає шановній редакції «Die Zeit»*, також зовсім задарма, бо се паперові гроші пана Тишковського і навіть у Добромильськім повіті не мають примусового курсу. А коли дня 30 с[ього] м[ісяця] пан Павло Тишковський, обдарований довір'ям подавляючої більшості виборців, у повнім почутті своєї гідності та здібності війде до ради державної, про що не може бути ніякого сумніву, бо непомильний центральний виборчий комітет давно вже затвердив його кандидатуру як одиноко відповідну «національним» інтересам, то було би, може, не зайвим, якби хто пригадав йому існування тих паперових грошей.

Отся замітка була надрукована в ч[ислі] 56 «Die Zeit» із д[ня] 26 жовтня 1895, т. V, ст. 50, під псевдонімом Carabus із ось якою дописокою редакції:

«Тому, що точка тяжкості нашої внутрішньої політики давно вже пересунулася на північний схід держави, вважали ми від самого початку появи нашого тижневика своїм публіцистичним обов'язком звертати особливу увагу на той край. Польській пресі, особливо тій її часті, що залежить від галицького шляхетського сторонництва, се було від самого початку дуже невигідне, і вона накинулася на наш часопис, як було вже ближче виказано в ч[ислі] 3 із д[ня] 20 жовтня 1894, ст. 36, нападами найпаскуднішого роду і кинула на нас національний бойкот. Очевидно, такий острий осуд, що спіткав нас із сеї сторони, мусив бути для нас дуже доброю рекомендацією в найширших кругах Галичини, бо число наших передплатників у Галичині росло в порівнянні з іншими коронними краями відносно дуже скоро, і ми одержуємо дуже багато дописів із Галичини про ті беззаконності, які сповнюються там. В статтях «Zur Genealogie der Coalition», «Das Gewohnheitsrecht von saybusch», «Der Bauernbezits in Galizien», «Die Bauernbewegung in Galizien» та «Die galizischen Wahlen» подано нашим читачам відомість про малу лише часть достарчених нам зразків основ справедливості, які панують у Галичині. Згадані в повищій статті доставлені нам паперові гроші пана Тишковського надаються разом із іншими віродостойними документами галицької справедливості, які маємо в руках, на цінний вклад до галицького музею крайового права, який, може, колись і буде заснований».

МІЗЕРІЯ ЕМІГРАЦІЙНА

Бідний наш народ! Емігрує з краю, бо його деруть і тиснуть з усіх боків, а деруть і тиснуть його, бо емігрує. Просимо прочитати сповідь селянина Яна Марковського з Озірної, записану дослівно нашим кореспондентом.

«Мав я хату вартістю 230 з. р., коли ще був записаний «у Рафалі», зараз ту хату з усім, що в ній було, з городом, обійстям і т. д., продав я за 90 з. р. Поле, яке коштувало, коли я ще був записаний, по 250 з. р. за морг, тепер два морги продав за 80 з. р. Євреї змовилися і так заплатили, кажучи, що ми й це не дамо і усе даремно кинете. Метрики коштували мені 12 з. р., метрика шлюбна 1 з. р., печатка 50 центів, маю я п'ятеро дітей, отже, за кожного по 1 з. р. і печатка 50 центів, далі, за мене та за жінку по 150 центів, разом 3 з. р., отже, самі метрики коштують мені 12 з. р. Секретар громади взяв 1 з. р. «за моральність» та за печатку 50 центів. Війт за те, що їхав зі мною по паспорт, взяв 1 з. р., за клопотання про паспорт 2 з. р., залізниця до Золочева — 82 центи. Податків заплатив 23 з. р., такси 2 з. р. 50 центів. На дорогу до Бразілії купив речей на 40 з. р., за поради до Бразілії дав 5 з. р. Один радить добре, другий зле. Дитина в мене вмерла, поховання коштувало до 8 з. р.

Втратив я жнива вартістю 50 з. р. Коли мав під час жнив йти на заробітки, то один чоловік каже: «Підемо на нараду». І зібралися всі докупи; через ту раду втратив заробіток одного дня: 20 центів. А з тієї ради нічого не вийшло, бо коли прийшли ми на ту нараду до свого старшого (?), той сказав: «Чекай далі, поки не прийде повідомлення!» Як же я маю триматися того слова, коли я вже знищений і хтів би старатися, щоб якнайшвидше вибратися. Чого я маю тут триматися, коли все, що маю, лежить запаковане і одне тільки мені в голові: що я купив на подорож, то боюся, щоб який ворог не знайшов і того не покрав. Досить з мене того дожидання! І так я вже знищений, а сидячи тут довше, знищуся до краю і не буду мати з чим вирушити в дорогу. Те, що маю, вже в дорогу наготовлене, і прошу, щоб ви мене якнайшвидше відправили в ту дорогу, нехай уже буде тому кінець! Маю четверо дітей і 150 з. р. на подорож».

Це типовий образ процедури, яку проходить наш селянин при емігруванні. З цього нам добре зрозуміло, що еміграційна мізерія не може нічого породити, крім емігрантських злиднів.

ЕМІГРАЦІЙНЕ БЕЗГОЛОВ'Я

Перебуваємо під знаком еміграції. Еміграційна гарячка охоплює усе ширші кола. Ніби для того, щоб викрити брехню усіх декларацій про економічний розквіт нашого краю та про вирівнювання суспільних контрастів, сотні й тисячі людей, наче сполохані птахи, знімаються серед зими, долають найрізноманітніші перешкоди, легковажно, за одним листом агента, написаним незрозумілим жаргоном, без поради вирушають у далекий світ. Розпука — єдине, що можна прочитати на їхніх обличчях, довідатися з їхніх слів, з їхніх учинків.

Але що найжахливіше. Ця велика і важлива справа лягла в Галичині на плечі маленьких людей. Громадськість перед нею зовсім безпорадна. Переважна більшість закриває очі, не хоче нічого бачити, одурманена фразами про розквіт і громадянський дух. Впливові сфери вагаються між легковажним і поблажливим ставленням до сліпої, безпорадної еміграції і ще більше бездумним або навіть незгідним з законом брутальним механічним гальмуванням еміграції. Позитивної поради ніде шукати.

А поки що кожний день приносить нам приголомшуючі, сповнені трагічного жаху сцени. Не коментуємо їх, а подаємо, зібравши в одну в'язку.

У номері «Діла» за понеділок читаємо: у справі еміграції селян до Бразілії наступає новий поворот. Уряд побачив, що справа зайшла надто далеко, і хоче їй якось зарадити. Як відомо, перші спроби «набору» наших селян в еміграцію почалися від італійських агентів, а поки цей рух набрав помітних розмірів, крайовий уряд ставив йому досить значні перешкоди. Раптом емігранти й ті, що хотіли емігрувати, вільніше зітхнули, коли поширилася чутка, що пани зі Львова записують і висилають за море. Товариство св. Рафала так вміло взялося за справу, призначаючи на селах своїми агентами поміщиків, влаштовуючи урочисті прощання емігрантів, що напочатку спорадична еміграція стала тлумною, масовою. Деякі повіти для кожної експедиції давали по кілька сот людей. Гідним уваги було й те, що діяльність товариства св. Рафала розгорнулася майже виключно у Східній Галичині. Уряд не стримував цих акцій, оскільки протекторат над товариством св. Рафала мала найвища аристократична шляхта. Дійшло до того, що головний еміграційний агент Нодарі не міг настачити транспорту для відправки емігрантів на кораблі. Емігранти змушені були тижнями дожидати транспорту, створюючи в той час якнайкращий матеріал для епідемічних хвороб. Розуміється, італійський уряд з уваги на санітарний стан мусив звернути увагу на цю еміграційну справу, внаслідок чого як у віденській пресі, так навіть у парламентарних сферах (коло польське) піддано негативній критиці діяльність товариства св. Рафала. Виявилося, що жоден агент не міг би похвалитися більшими успіхами, ніж це товариство, і що діяльність товариства майже зовсім не відрізнялася від діяльності агентів (зрозуміло, з тою тільки різницею, що товариство робило зовсім безкоштовно те, за що агенти одержують від бразільського уряду велику плату!—Ред.).

При тому виявилося багато другорядних агентів, які, використовуючи діяльність товариства св. Рафала, почали діяти на свій страх і риск. Вони діяли, порозуміючись з Нодарі, бо, як кажуть, за один тільки список ста селянських сімей одержували 1 з. р. 50 центів або на свою відповідальність ставали посередниками у транспортуванні селян зі Львова, немилосердно здираючи з них гроші. Становище стало прикрим. Раптом пішла чутка, що товариство св. Рафала ліквідовано. Причиною ліквідації нібито був брак фондів, а насправді — вказівка зверху. Крім того, із Відня повідомляють, що галицький виділ крайовий у порозумінні з урядом та ординаріатами має зайнятися стриманням масової еміграції. Як візьметься за це виділ крайовий, не знаємо. А урядові власті вже з усіх сил почали стримувати емігрантів. Чи це на щось здасться,— не знаємо; можемо сказати тільки одне, що непослідовність у поведінці властей може мати найгірші наслідки. Спочатку закривають очі на дії аристократичної фірми в еміграційній справі, а потім знову вживаються найсуворіші адміністративні заходи.

Еміграційний рух набрав тепер таких розмірів, що, як повідомляють газети, з італійських портів 28 цього місяця і 8 грудня має відплисти по 800 галицьких емігрантів. Взагалі діяльність товариства св. Рафала, а також еміграційних агентів може похвалитися прекрасними результатами, оскільки в 1895 р. емігрувало з Галичини 8000 душ, і то головним чином зі Східної Галичини. Для кращої ілюстрації цієї еміграційної агітації наводимо допис із Скалатського повіту. Наш кореспондент пише: «В руки мені потрапив оригінальний лист із Удіно, написаний по-польськи: «Королівське агентство пароплавів — Надаріо Сільвіо — вулиця Аквілея, № 29. Безплатний перевіз до Америки та Бразілії». Усе це надруковано поруч з віньєткою, яка зображує корабель у морі. А далі написано: «До пана Романа Потерайка в Кривому, повіт Скалат, 21 листопада 1895 р.» Там написано, щоб той, хто емігрує: 1) мав паспорт або метрику з свідоцтвом моральності; 2) 50 з. р. на особу за залізницю до Генуї; 3) наперед прислати список сім'ї; 10 з. р., які агентура поверне в Удіно. Нарешті, написано: «Кожний рільник буде безплатно перевезений через море до Бразілії та одержить кількадесят моргів по прибутті на місце. З повагою С. Надаріо». Той самий Роман Потерайко сказав, що надійшов другий лист з повідомленням, щоб усі 26 цього місяця були у Львові.

Оце і все, що було в «Ділі». Що відомість про цей другий лист була правдива, читачі переконаються з того, що буде далі.

Тим часом подаємо тут ще один допис, який ми нині одержали з Тернополя. В ньому читаємо:

Тернопіль, дня 25 цього місяця. Сьогодні на залізничну станцію з метою виїзду до Бразілії прибуло 11 сімей, разом 100 осіб. Коли ми купили квитки, надійшла жандармерія і заборонила нам сідати в поїзд, заявляючи, що робить це за наказом староства. Чи староство, навіть коли б воно діяло за наказом вищих властей, має право нас затримувати? Деякі сміливіші селяни виступили з криком: «Поїдемо!» Жандарми негайно направили карабіни на всю юрбу, що стояла, та пригрозили: якщо хтось поворухнеться, будуть стріляти.

Ми дожили до таких часів, коли жандармерія хоче стріляти в беззахисних жінок і дітей за те, що змушені через голод і злидні покидати рідний край і їхати за море шукати хліба. Кажуть, що не маємо права. Маємо право тільки гинути з голоду? Усе місто зі співчуттям приходить дивитися, як матері з малими дітьми лежать на голій підлозі в залізничних клоаках, коли мороз доходить до 6 градусів. Що буде далі,— невідомо, оскільки всім прибулим нема чого повертатися в село: все, що мали, спродали. Підписані: Стась Сердюк і Іван Ризак із Стегниківців, Іван Геяк та Іван Бутрим з Малого Ходачкова.

Незважаючи на розпорядження властей, учора, 26 листопада, у Львові з'явилося близько 800 емігрантів.

Під час загального безголов'я, коли опікуни від св. Рафала, яким уже набридло гратися в еміграцію, умили від усього руки, паперові теоретики на зразок д-ра Рутовського розважаються зведенням наклепів на чесних людей, а власті видають досить суперечливі оголошення і розпорядження, різні еміграційні струмені і струмочки, очевидно, під впливом даної зверху інформації, стікалися нині до Львова. Вчорашніми й сьогоднішніми поїздами прибували селяни з різних місць Східної Галичини, так що, зрештою, зібралося у нашому місті понад 100 селянських сімей, готових до подорожі в Бразілію. Між ними є селяни з Бережанського, Рогатинського, Бродівського й ін. повітів, та найбільше з повітів подільських: Тернопільського, Скалатського, Збаразького. Саме сьогодні мала виїхати партія у складі 30—40 сімей, завтра — 67 сімей. Емігранти, спродавши землю, запаслися грішми і у Львові зголосилися до еміграційного агента, якогось Щербана, що завербував їх і стягнув до Львова, а тут забезпечує квитками на пароплав, інформацією і мав відправити у дальшу подорож. Кажемо «мав», бо саме вчора дальшій подорожі селян на залізничній станції перешкодила поліція. Запитали в емігрантів паспорти, і виявилось, що в 150—200 осіб, з яких складається партія, тільки один мав паспорт; інші виправдовувалися тим, що староство не хотіло їх видати. Тим часом усю партію завернули до міста, затримали, чекаючи дальшого розпорядження щодо паспортного питання.

Там панує страшне безголов'я, у зв'язку з чим поліція на вокзалі не може зорієнтуватись, що їй чинити. Сказано, напр., що кожний, хто має квиток на пароплав і 50 з. р. на особу, повинен одержати паспорт; були навіть розпорядження, щоб таких емігрантів пускати без паспортів, якщо вони не призовного віку. Проте старости не дають паспортів навіть тим, хто виконав усі вимоги, і по телеграфу закликають тутешні власті перешукувати поїзди і завертати емігрантів. Так, між іншим, зробив скалатський староста, не думаючи, що таким чином віддає емігрантів на поталу злиднів, бо всі вони вже попродавали землю.

Отже, можна собі уявити плач, розпуку і нарікання селян, коли нині їх завернули зі станції. Один емігрант сам розказував, що продав 6 моргів поля за 400 з. р. і тепер, маючи восьмеро дітей, не може стати навіть халупником. Волали баби з малими дітьми на руках: «Коли нас не пустите до Бразілії, ми вам дітей покинемо на снігу перед вокзалом, бо тут їх чекає тільки смерть». Кілька розсудливіших селян почали допитуватись про товариство св. Рафала, думаючи, що від нього прийде порятунок. Коли їм сказали, що це товариство вже не існує, відповіли правильно: «А чого в такому разі нас зманювали, пощо нам обіцяли опіку, коли тепер нас лишили на мілині?»

Старший комісар поліції, приставлений до вокзалу, п. Майдінгер, розуміючи розпачливе становище емігрантів, негайно звернувся до свого начальства з запитанням, що робити, і з пропозицією, щоб хоча ту партію, яка вчора мала виїхати, і ту, що сьогодні, пустити без паспортів, бо це єдиний вихід для нещасних. Зрештою, навіть одно- або дводенна затримка у Львові — для них велика морока і страта грошей. Бо живуть вони у єврейських готелях, душаться по кількадесят осіб в одній кімнаті, сплять на землі і за це платять від 50 до 70 центів з особи на добу.

Поки що справа для затриманих емігрантів обертається добре: вирішено їх пустити, бо вони мають квитки на пароплав, необхідний запас грошей і не належать до призовників. А що далі?

ЗНОВУ ПРО ДОБРОДІЙНИКІВ ЛЮДСТВА

Нещодавно ми показали наміри гамбурзьких агентів, що надають свої послуги нашим людям для забезпечення їхнього переїзду за море. Зараз ми знову маємо факти шахрайських маніпуляцій з галицькими емігрантами, що практикуються в Удіне.

Разом з іншими журналами ми писали днями про арешт субагента Василя Сідельника в Удіне. Пан Лев Турбацький*, що зараз там перебуває, пише кореспонденцію до «Діла» про того птаха, подає також цікаві подробиці маніпуляцій інших добродійників людства того типу,— їх ми і наводимо:

«Василь Сідельник,— пише пан Турбацький, — приїхав до Удіне два місяці тому з кількома родинами емігрантів і втерся до контори Сильвестра Нодарі ніби для того, щоб безкорисливо, з патріотизму допомагати йому в роботі. Користуючися тим, що в конторі ніхто не знає ані польської, ані української мови, він підсовував агентові на підпис листи, в яких той повідомляв, ніби за його рекомендацією якийсь Щербан відкрив у Львові на вулиці Войцеха контору, що має клопотатися про паспорти й одяг для емігрантів, бо,— писав Сідельник,— люди в іншому одязі, ніж той, що є в Щербана, не приймаються на пароплав. Такі кореспонденції Сідельника якось потрапили мені до рук у Львові, і я кілька разів письмово звертався до агента, але не одержав жодної відповіді. Лише на лист, писаний італійською мовою, агент відповів, що жодного Щербана він не знає і нікому не давав вказівки на заснування контори. В той же час Сідельник прислав Щербанові для попереднього контингенту емігрантів близько 70 квитків на пароплав, і той пороздавав їх людям». Про все те, говорить між іншим пан Турбацький, люди в Удіне розповідали цікаві речі (котрих пан Турбацький, на жаль, не наводить). «Сідельник був тоді в Галичині і роз'їжджав по різних повітах, а тому я, перебуваючи в Удіне, не міг з ним зустрітися. Лише тепер, коли на прохання кількох родин я разом з ними приїхав до Удіне, мені вдалося познайомитися з Сідельником. Він почав грати переді мною роль великого патріота. Я нічого не заперечував, і скоро він заговорив уже цілком відверто, що всю еміграцію з Галичини до Бразілії хоче прибрати до своїх рук, що наміряється вивезти з Галичини мільйон людей, що має план збільшити еміграцію мадярів, бо за них добре платять, і т. д. З огляду на мою присутність в Удіне він був обережний і, здавалося, поводивсь бездоганно. Але викрилося одне дільце. Три родини, що були в руках агента Джерголетто, неодмінно хотіли їхати пароплавом разом з емігрантами агента Нодарі і гроші на оплату своїх місць на пароплаві «Attavita Savona» віддали Сідельнику. Сідельник повідомив про те Джерголетто. Однак коли вже при посадці на корабель Сідельник не заплатив за тих людей, Джерголетто написав на нього заяву до комісії у складі директора й делегатів від окремих консульств. Комісія на місці провела слідство, й назавтра Сідельника було заарештовано. Генуезька газета «Caffaro» написала, що коли б Сідельник діяв таким чином з усіма емігрантами, то шахрайством міг би вже заробити 20 000 лір. Оскільки «Caffaro» назвала Сідельника службовцем агентства Нодарі, то Нодарі вмістив в наступному номері тієї газети спростування, в якому стверджує, що Сідельник ніколи не був членом його контори і ніяких службових стосунків з ним не мав, а знав його лише тому, що той прибув до Удіне з групою галицьких емігрантів».

Агент Нодарі,— додає пан Турбацький,— писав правду, він завинив лише в тому, що дозволяв Сідельникові приходити до своєї контори й робити операції зі Щербаном. (На нашу думку, пан Нодарі, очевидно, збрехав, бо сам Сідельник без порозуміння з ним аж ніяк не здобув би 70 квитків на пароплав для емігрантів, про що йшлося вище—Ред.) У справі Щербана до Нодарі зверталися люди з Галичини, але пан Нодарі не розумів слов'янської мови. Наприклад, з Бібрки надійшла телеграма, відправлена 17 листопада: «Нодарі, Удіне. Чи маєте довіру до Щерби?

(очевидно, Щербана), котрий хоче 275 з. р. Чи то не ілюзія та чи пан ручається за нього? Від емігрантів. Стріличі Старі. Юзеф Мединські». Після ув'язнення Сідельника від Щербана надійшла телеграма: «Basilio per Nodari. Unmittelbar keine Schiffkarten[1], Воля Мазовецька — Шадравські, Лука Велика — Семко Гаврищак, Мшанець і т.п.»*.

Ото й увесь лист пана Турбацького. Чули ми, що поліційні власті питали у Щербана про характер його діяльності в справі еміграції, але той розіграв роль скромного й безкорисливого посередника по доставці одягу для емігрантів. Лист пана Турбацького та наведені телеграми свідчать, що діяльність Щербана сягає дещо далі, навіть поза межі, дозволені карним правом.

---

[1] Василю через Нодарі. [Читай: посилаю людей без шифкарт]. *(нім., сленг.).— Ред.*

ЧИ НЕОБХІДНА ЕМІГРАЦІЯ З ГАЛИЧИНИ?

І

На це питання, яке стоїть у центрі дискусії про еміграційні справи, пан Рутовський дає в останньому номері «Przełomu»* детальну, обгрунтовану статистичними даними відповідь. Подаємо її тут як голос фахівця і водночас як відповідь усім, хто еміграцію вважає випадковим явищем, що виникло внаслідок агітації, або навіть є політичною інтригою. Огидна практика еміграційних агентів чіпляється за явище еміграції наче зараза, але створити цей феномен не може. Еміграцію викликають набагато глибші й більш поважні чинники, і не бачити їх — значить закривати очі на дійсність.

Хто цікавиться у нас еміграцією,— пише пан Рутовський,— на заході й на сході, той давно має погодитися з думкою, що цей феномен цілком закономірний, який має цілком очевидні підстави економічного, соціального і ще й іншого порядку; це свідчить, що ми не перебуваємо поза дією законів суспільства, яким підпорядковане людство, і що в нас великий процент населення не має відповідних економічних умов у краї без промисловості й без міст; це мусить викликати постійну еміграцію тих, що шукають заробітку поза межами краю і навіть нової батьківщини.

Хоч і по-різному, але в усьому краї еміграцію селянства звичайно викликає неймовірно швидко зростаюче роздрібнення земельної власності, а ступінь інтенсивності еміграції повністю збігається зі ступенем роздрібнення.

Відсутність промисловості, гірництва не дає праці рукам, домашній промисел ледь животіє і гине цілими громадами й околицями. Відсутність рільничої промисловості, крім кількасот гуралень, що працюють тільки по декілька місяців, відсутність товарного рослинництва, що вимагає більше рук, рільничі машини, які скорочують зимові заняття і заробіток,— ось причини величезної «сили рук» без роботи. У багатьох околицях вирубка лісу відібрала зимовий заробіток, і легко довести, що в околицях, де збережено ліси і де ведеться постійне лісове господарство, еміграція менша. Тому східні окраїни,— де до згаданих причин іще треба додати й великі маєтки,— безлісі або з проріdженим лісом, більше наражені на еміграцію. Від селянина залишилася легенда, середня селянська власність зникає, кількаморговий господар стає типовим, ще один або два родинні поділи зроблять із господаря халупника зі смужкою, на якій ані жити, ані вмерти. Господарств з тяглом зменшується щороку, власників декількох голів худоби зменшується, а власників одної або двох — збільшується.

Кілька цифр. У 1859 році було 799 783 оподаткованих грунтових господарств, в 1892 році їх було 1 420 000, століття завершиться приблизно двома мільйонами. Ми живемо в період розпаду селянських господарств на парцели. З 1000 господарств, що платили у Галичині грунтовий податок, 879 сплачували менше як по 5. з р., з них близько 500 — менше 1 з. р. У селянських краях, тобто в краях з типовою середньою селянською власністю, платять на 1000 платників податків у Нижній Австрії 442 більше 10 з. р., у Зальцбургу 385, в Галичині їх 49 на 1000 власників. У Галичині 86 проц. рільничих господарств дають заледве до 30 з. р. кадастрового доходу.

Зростає число халупників, що зовсім не мають великої худоби. Типове явище — це 1—2 штуки на власника, на 1000 є таких 545, в той час як в Чехії — заледве 281. Середнього селянина, що годує від 6 до 20 голів худоби, в Галичині майже нема; якщо в Чехії є таких 366, то в Галичині 84 на тисячу; вважається, що це вже більша власність, в тому числі й фільваркова.

Насправді спадковий поділ землі з нечуваною швидкістю ущент роздрібнює селянську власність. Відомо, що залишення спадкової суми при іпотеці і сплачування її пізніше чи то банковою позикою, чи сумою посагу, чи з доробку в Галичині практикується найменше з усіх австрійських країв. Спадкові борги майже не беруться до уваги, грунт ділиться, виділяється, парцелюється, на виділеному постає нова халупа, нове господарство, нова родина. Галицький селянин одружується, якщо існує хоча б пара нивок для молодої пари, і розмножується біблійно наперекір Мальтусам*, незважаючи на теорію про відношення приросту населення до зростання засобів живлення. З усіх австрійських країв Галичина займає перше місце з 8,61 шлюбами на 1000 мешканців, коли ряд країв мають їх 5—6, а типова норма — дещо більше 7 шлюбів на 1000. «Дасть біг дітей, дасть і на дітей» — ця приказка не тільки для шляхтича. Тож множаться на втіху кожного, і в тому бачать життєву силу раси, народу, що, не оглядаючись на біду й нещастя, зростає швидше, на страх сусідам.

З усіх австрійських країв знову Галичина на першому місці з 45,15 народженої дітини на 1000 мешканців, тобто на 7,23 більше за середню норму в усіх краях Австрії, на 15 і 16 більше за народжуваність в ряді альпійських країв. Коли б не така велика смертність, приріст був би ще більший. Незважаючи на це, надлишок народжень порівняно зі смертністю на тисячу жителів у 13 австрійських краях коливається між 3 і 8; якщо в Чехії він становить 8,96, у Моравії — 9,03, у Шльонську — 10,87, в усій Австрії пересічно — 10,81, то в Галичині він становить 16,46!

Густота населення краю з 69 чоловік на 1 квадратний кілометр у 1869 р. за десять років* зросла до 76, до 84 — у 1890 р.; століття завершимо, напевно, з кількістю, більшою за 90 чоловік на один кв. км рільничого краю, без міст і промисловості, в той час як у Франції їх 71, у Німецькому цісарстві 91, у Пруссії 86, у Познанському князівстві 60, Королівстві Польському 70, а в Європейській Росії ледве 18 чоловік на один кв. км.

Отож наука доводить, що роздрібнення земельної власності завжди іде поруч зі збільшенням числа одружень і приростом населення. У краях, де неподільність грунтів оберігається правом або звичаєм,— наприклад, в альпійських краях, де домінує система неподільної великої селянської власності, є стагнація, місцями навіть зменшення населення. Отже, в етнічному плані, в цілому в усіх австрійських краях німецьке населення поступається порівняно зі слов'янським, а польське і українське зростає значно швидше.

Ми не маємо обчислень, скільки нам потрібно ріллі для того, щоб прохарчувати родину. У Баварії потрібно 5—10 гектарів, щоб селянин мав на цілий рік власний хліб, 2—5 гектарів на півроку. Певно, що цифра тих Halbjahres — чи Vierteljahresbrodbauern[1] повинна в нас збільшуватися з кожним роком.

II

Далі пан Рутовський пише:

Отже, помітно переважає мала власність, яка становить 60,6 проц., а велика власність 39,4 проц. цілого обшару (у деяких околицях краю це відношення не так позитивне), хоч у нас немає величезних обшарів землі, пов'язаних фідеїкомісом, як наприклад, у Чехії, і хоч у нас уже розпочався процес парцеляції великої власності, який з кожним роком повністю міняє шляхетські села на селянські парцели, селянська власність роздрібнюється, пролетаризується, у багатьох місцевостях уже не може прогодувати родину, навіть маючи заробіток у маєтку, подекуди в гірництві або тимчасово на громадських будовах.

Рільничі заробітки малі, порівняльне вивчення цього питання показує, що вони в Галичині нижчі від усіх австрійських країв.

До того ще додається світова рільнича криза, нечуване постійне і безнадійне зниження цін, утруднена годівля худоби на роздрібнених грунтах, низька освіта й брак заповзятливості, мізерна господарська техніка, дуже малий поступ.

При тому слід констатувати величезне зростання громадських і державних тягарів, дещо також і автономічних, зростання боргів.

Відпливу надлишку населення до міст немає; якщо в інших індустріальних краях зростання міст і фабричних осередків поглинає величезну кількість селянського населення, у нас йому нема чого шукати в місті: постійний заробіток дуже низький, потребу в деякій службі, чоловічій і жіночій, навіть тимчасовий зимовий заробіток, наприклад, відкидання снігу, забирає собі підупалий, декласований ремісник (так, були декілька років тому випадки у Львові, коли шевці замітали вулиці).

Гірництво тільки-но зароджується, нафтова промисловість має місцевий характер й забезпечує роботою відносно малу кількість робітників.

---

[1] Селян, які забезпечені хлібом на половину, на чверть року (*нім.*).— *Ред.*

В таких умовах еміграція мусила стати нормальним явищем. Ще зовсім невелика кільканадцять років тому, вона зростає з кожним роком. Які її розміри тепер — ніхто не знає, урядові цифри показують якусь незначну частку виїздів, правду знатимемо тільки після перепису населення, з різниці між надвишкою народжень над смертями і фактичним приростом, яка дозволяє обчислити чисельність емігрантів. Статистики еміграції Австрія не має і досі.

На заході краю еміграція давніша і більша, є околиці, де немає родини, яка б не мала своїх членів за морем.

Селянин здавна ходить шукати заробітку, особливо мазур, заробітчанин іде до Королівства Польського на жнива, на буряки, верховинець з косою ходить по всій Польщі, доходить до Угорщини, до австрійських країв. Нові часи породили американського емігранта, власне кажучи, такого, що шукає заробітку в Америці. Пошуки роботи краще оплачуваної, солїднішого заробітку, але з бажанням повернутися — ось таким був донедавна його тип.

Така еміграція має свою позитивну сторону. Вона може дати робітникам, що не мають роботи або низько оплачуються в краю, прекрасний заробіток, який плине на батьківщину, зміцнює ті родини, які залишилися, дає змогу сплатити борги, збільшити кількість робочих місць, кількість прикуплених парцел, це відомо. Заробіток нашого селянина у Сполучених Штатах більший у 6—15 разів від того, що він має на батьківщині. Народжений традиційним вегетаріанцем, мазур, хоч дуже швидко звикає до незвичної вдома їжі, заробляє значно більше за свої життєві потреби.

Треба — а це легко зробити — вести стислу статистику грошових переказів з Америки для родин наших емігрантів на батьківщині. Це великі суми, і вони неабиякого значення. Довільні обчислення на підставі узагальнення тільки відомих випадків ведуть до перебільшення. Щороку надходить до краю все більше, останніми роками приблизно від 2,5 до 3,5 мільйона.

Від цієї цифри треба відняти значну суму грошей, які надходять для повернення позики на подорож. Якщо кожний емігрант бере з собою певну суму (на Мазурах вона становить 130—150 з. р. на одну особу, в Німеччині — 350—400 марок), то баланс не збігається. Німецькі емігранти беруть із собою кожного року близько 35—40 мільйонів марок, не враховуючи «вартості людини», особливо людини навченої і в розквіті сил.

Не буду довго говорити про застаріле вже нині питання: корисна справа еміграції чи ні. Що вона в даних умовах неминуча, наукою вже доведено давно, що вона в деяких умовах корисна, на це теж є досить доказів, що її припинити, не ліквідувавши причин, неможливо,— цього вчить популяціоністика* і досвід країв, які давно вже мають еміграцію і ведуть вдумливу еміграційну політику; отже, досвід учить, що менша або більша міра користі (або, як у даному випадку, шкоди) залежить від заходів, яких може вжити край, держава, що має еміграцію.

Від наукової опозиції проти еміграції, від політики, що стримує еміграцію гвалтом, заборонами, репресіями, аж до домінуючої сьогодні теорії про користь від еміграції та про необхідність змінити «еміграційну політику» в «політику колонізаційну» наука й політика пройшли протягом століття довгий шлях.

Усувати причини еміграції вдома, наскільки це можливо, й нині — перший постулат, а коли це неможливо в усій повноті чи хоча б частково, керувати еміграцією так, щоб вона приносила батьківщині якнайбільше користі, — це вже визнано другим постулатом.

Гальмувати еміграцію — значить перетворити державу у в'язницю, казав Бентам. Уся англійська наука вважає еміграцію корисною. Емігрант, який виїжджає з перенаселеної околиці, залишає місце іншим, це підносить платню для тих, хто залишився, полегшує їх існування, а отже, й добробут.

Франція, що має стагнацію населення, якій загрожує зменшення населення, завдяки феномену, створеному цивілізаційним збоченням, прийшла нині до наукового висновку про необхідність еміграції, колонізації. У Німеччині, незважаючи на незвичайні, сповнені свідомості й рішучості зусилля у справі внутрішньої колонізації — заселення торфовищ і північнонімецьких пісковищ, боротьби і усування інших національностей силою державного примусу,— наука вже вивчає не проблему, чи потрібна й навіщо потрібна еміграція, а що треба зробити для спрямування 100 000 емігрантів з якнайбільшою користю для держави і для німецького народу.

В Італії, де щороку емігрує 200 000, з яких 100 000 не повертається на батьківщину, величезна наукова й публіцистична література та політика уряду спрямовані на використання еміграції для зовнішньої колонізації.

III

Рутовський закінчує свою статтю так:

Отже, хто дивиться правді в очі і знає край, мусить погодитися з явищем сталої еміграції як з явищем нормальним, неминучим. Проте оскільки більшість тих вигод, які дає заморська еміграція самостійним країнам, що мають у своєму розпорядженні могутність держави, морські сили і можуть думати про державну колонізаційну політику, недоступна для народу, який не має самостійності, то й політика наша не може бути копією і мавпуванням.

А тим часом події, історичний розвиток іде швидше, ніж наша наука й наша політика. Ми ще нічого не зробили в галузі внутрішніх засобів — щодо часткового усунення причин еміграції, ми ще не встигли зробити й кроку в справі внутрішньої колонізації, а вже стоїмо перед фактом багатолюдної заморської еміграції й постулатами колонізаційної заморської політики. Так само: ще не народилася промисловість, а вже маємо перед собою соціалізм.

Ми ще не усвідомили собі, де, яка і в яких цифрах відбувається в нас основна еміграція, скільки повертається, скільки лишається за межами батьківщини, які причини не можна усунути, а які можна змодифікувати,— тут ще не зроблено ні кроку з боку краю і держави, ми ще сперечаємося про те, що кому належить зробити, а вже виникають щораз новіші явища, щораз більші, щораз вагоміші.

Як усюди, так і в нас слідом за еміграцією для заробітку, з якої повертаються, почалася стала еміграція. Емігрант, який шукає заробітку, викликає жінку, дітей, сім'ю; вістка про відносний, а часто й значний успіх, лист, вислане заохочення, шифкарта тягне брата, сестру, свата. Зростають еміграційні центри на чужині, виростає «Польща четвертої дільниці». Хто забрав жінку, дітей, а все, що мав у краї, продав, починає звикати до чужини, не має вже до чого повертатися, втрачає зв'язок з краєм — емігрант перетворюється в постійного колоніста.

З'являється масова еміграція — нагла, гарячкова, з епідеміями народних рухів, «переселенням народів». Ми вже перебули першу загальнопольську бразільську гарячку після офіційного проголошення колонізаційної політики бразільським урядом в 1891 і 1892 рр., тепер маємо її в Галичині, а небезпечну спробу масової еміграції до Росії із кільканадцяти східних повітів мали в 1892 р.

Сумно-багата наша література на тему «біди» і «злиднів», вона змальовує нашу сіру долю вельми сірими й чорними барвами, тема ця невичерпна. Ще не написано всього, а треба ж пізнати грунтовно і твердо оцінити дійсний стан, щоб давати раду скрізь, де можливо, і не обманювати себе, а робити все що потрібно.

У таку негоду біди приходить у дім бідака, наче промінь сонця, лист емігранта, брата, свата, сестри з Америки і розповідає про долари денного заробітку, ба, присилає на сплату боргу, на прикупку грунту, на сплати братам і сестрам, капітальчик «для обороту», для позичок сусідам, з'являється живий свідок із кращого світу, який батьківщину викупить і примножить. Один такий лист робить десятьох емігрантів, а кілька таких живих свідків розбуджують еміграцію цілих околиць. Шифкарта, яку присилає родич, тягне інших членів родини, еміграція стає щоденним явищем цілих частин краю.

І на той же самий грунт надходить лист, відозва, реклама торговця живим м'ясом, спекулянта, який живе з перевозу, який рад би обезлюднити цілі околиці, аби тільки було чим заповнити zwischendeck-u[1] суден, який, крім правди, що в широкому світі є краї, де більше місця і заробітку, має у своєму розпорядженні різні інші засоби реклами — перебільшення, брехні, аби тільки перед очима бідолахи постала примара багатства, маєтків, урожаїв, можливо примара найбільшого щастя при найменшій затраті праці. Так народжується еміграція хвороблива, багатолюдна.

Нехай тільки раптом пошириться чутка, що десь далеко якийсь король чи держава роздає землю і справді її роздає, що дає її даром або робить вигляд, що даром, що дає її ділянками по кількадесят моргів, з лісами, луками і пасовиськами, що оплачує подорож, дає карту на проїзд морем — і в усьому світі виникне масова еміграція. Про це свідчать наслідки, які мали місце від пропозицій такого типу різним народам з боку південноамериканських країн мандрівки до Парагваю, Аргентіни, Бразілії.

---

[1] Середні палуби (*нім.*).— *Ред.*

Що то вже за темний галицький селянин і чим далі на схід, тим темніший. Він летів наосліп, коли йому шептали, що цар, який його полюбив, після кількарічних стихійних лих роздає пустки,— вірив, що то не цар, а цісаревич Рудольф. А тепер він чує, що в Бразілії дають землю даром, справжні двірські обшари, з хатою, що його харчуватимуть три чверті року, що його задарма завезуть. Еміграційний агент втискується з рекламою: тут біда, податки, екзекуції, військова служба — там рай. Той, хто відмовляє, стримує, показує і зворотний бік справи, той, зрозуміло, не хоче поліпшення його долі, прагне його дешевих рук і праці.

А що ж тепер, коли через незручність та нерозважність до таких сильних аргументів приєднається ще й поважний голос, якась організація, якась пропаганда, котра може мати найблагородніші наміри, але через необізнаність із справою робить помилки.

З ЕМІГРАЦІЙНОГО БЕЗГОЛОВ'Я

Здається, ніби справа з еміграцією стихла, але причина затишшя лежить тільки в тому, що до Львова не прибуло жодного великого транспорту з емігрантами, який міг би привернути загальну увагу. Однак еміграційна трагедія, посилена незрозумілою поведінкою тутешньої поліції, продовжується і складається з дрібних епізодів. Позавчора, наприклад, в коридорі на залізничному вокзалі ліворуч від виходу привертали увагу кілька сільських жінок, які сиділи на лаві, оточені дітьми. За ними наглядав поліцай № 141, що відзначався справді винятковою погордою до всіх понять про делікатність. Він сприймав щонайменше як арештантів тих людей, що один бог знає, за що й чому їх затримано. А справа була от у чому. Шість родин з Підгаєцького повіту, домовившися з агентами в Італії, спродали землю, подали старості всі потрібні документи й, одержавши від нього запевнення в тому, що він не перешкодить їхньому виїздові, вирушили в дорогу. Однак у Львові на вокзалі з власної ініціативи їх затримала експозитура поліції. З чоловіками розібралися швидко й вивезли їх невідомо куди, а негречні та вперті баби, не довіряючи нікому, посідали в коридорі і сказали, що не рушать з місця, поки їм не повернуть чоловіків.

«Вони до вас сюди не прийдуть, ви повинні йти до них»,— казав поліцай. «Ми вам не віримо,— відповідали баби,— і не дамо нас нікуди везти». Поліцай, який, очевидно, не хотів казати жінкам правди, а намагався якимось підступом спровадити їх з вокзалу, почав переконувати, що їхні чоловіки вже поїхали. «В такому разі ми теж поїдемо, а вашої опіки не хочемо». Поліцай почав заходити з іншого боку та запевняти жінок, що їх відправлять у тепліше місце. «Відпустіть нас звідси, і нам буде тепліше,— казали селянки,— інакше не рушимо».— «Скажіть їм відверто, де їхні чоловіки»,— втрутився один із свідків тієї справи. «Не знаю»,— відповів поліцай. «А куди пан хоче їх відвести?» — «Не знаю»,— знов пролунала відповідь.

Звернулися до експозитури, але там на запитання, на якій підставі затримано емігрантів, котрі мають всі потрібні документи, нам дали таку ж саму відповідь: «Не знаю». Якби хтось запитав автора, що ж потім сталося з бідолахами, я змушений був би з того приводу знов відповісти: «Не знаю». А з усієї історії один висновок: або в поліції сказали правду й ніхто насправді не знає, чому затримано емігрантів, в такому разі все це є чудовою ілюстрацією еміграційного безголов'я, або що організатор цієї акції за дорученням поліції, маючи романтичну голову, побавився з емігрантами в таємничість, що далеко перевершує сенсаційні романи la Gaboriau*!

ЕМІГРАЦІЯ У ЗБАРАЗЬКОМУ ПОВІТІ

З настанням весни знову пожвавлюється еміграційний рух. Із Збаразького повіту ми отримали повідомлення про величезне занепокоєння серед населення. В тому повіті близько 150 родин ні про що інше не мріють, як тільки швидше покинути батьківщину. Метою їх мрій, очевидно, є Бразілія.

Щодо перешкод з боку властей, то роздратування населення повертається проти них самих. Коли кілька тижнів тому з дороги завернули партію емігрантів з Луб'янок, мусив збаразький староста вислухати від них багато прикрих слів. Ті незвершені емігранти стали ферментом, що поширює незадоволення в щораз ширших колах.

Щодня на ринку і вулицях Збаража збираються купи селян, які розмовляють і радяться про еміграцію. Є то справжні віча просто неба.

Кільканадцять днів тому, коли люди доброї волі на чолі з ксьондзом-гвардіаном бернардинів зібралися на конфіденційну раду, блискавично по місту розійшлася звістка про те, що «в кляшторі радяться про еміграцію». Враз кляштор оточений натовпом близько 600 чоловік; з конфіденційної ради зробилося справжнє віче. Громадяни, що спочатку зібралися на раду, повідомили про те пана старосту і просили його прибути. Пан староста прибув і врешті дозволив провести нараду. Який настрій панував на тій нараді, досить навести такий факт. Коли один селянин почав гостро говорити про уряд, пан староста звернувся до головуючого, аби той угамував промовця. «Нехай пан староста сам зволить його угамувати»,— сказав головуючий, відчувши себе безсилим щось зробити.

Врешті на тих зборах обрано комітет з п'яти чоловік, котрі мають займатися еміграцією. Комітет той понаписував листи до різних достойників, просячи інформації; коли, однак, нічого певного довідатися не зміг, селяни вирішили послати трьох делегатів в Удіне довідатися, чи існує перевіз емігрантів до Бразілії і на яких умовах. Делегатами обрано двох селян і медика Шмігера. Для них селяни зібрали близько 2000 з. р. з тим, щоб закупити квитки на корабель, якщо б їх можна було купити в Удіне. Делегати проїздом до Удіне прибули до Львова і дня 25 цього місяця були на аудієнції у пана намісника. Той заявив їм, що його обов'язок — стримувати еміграцію, однак ті, хто матимуть корабельні квитки і гроші на дорогу, отримають паспорти.

До речі, між львівськими українцями поширюється думка про утворення якоїсь правової опіки над еміграцією. Доктор Олеськів* і В. Нагірний внесли прохання до намісництва про надання їм концесії на створення еміграційного бюро. Їм відмовлено з огляду на те, що закон не дозволяє надання таких концесій спілкам. Тому доктор Олеськів сам вніс прохання про концесію; правдоподібно, що й на те прохання дочекається відмови. Крім того, існує намір заснування українського товариства на зразок польського торговельно-географічного товариства.

НАФТОВА МОНОПОЛІЯ

Уже два роки промисловий світ занепокоєний звісткою, яку не раз заперечували, але постійно і наполегливо повторюють,— про організацію спілки виробників нафти всієї земної кулі, про великий нафтовий ринг, що таким чином одержав би цілковиту монополію і, розподіляючи поміж своїх членів ринки збуту, забезпечував би кожному з них необмежену експлуатацію того району, що йому належить. Якби так сталося, загальний острах мав би підставу; якби те величезне починання мало успіх, якби вдалося всю або майже всю продукцію одного з найважливіших предметів масової потреби зосередити в руках капіталістів, що досі лишаються самостійними і провадять між собою конкурентну боротьбу, то споживачі здалися б на ласку чи неласку найбезсоромнішого ажіотажу спекулянтів. А в ролі споживачів у даному випадку виступають найширші маси трудящого населення, для якого, з огляду на відносно високі ціни на інші засоби освітлення, нафта тепер необхідна й котрі найбільше купують цей продукт відтоді, як нафта дедалі рідше йде на освітлення вулиць, фабрик та громадських закладів і навіть у будинках заможніших та багатших людей замінюється на газ або електричне світло.

Дати змогу монополістам самим визначити ціну на цей важливий продукт — значить неймовірно обтяжити бюджет робітничої родини. Щоправда, не треба думати, що нинішня перевага вільної конкуренції обов'язково приведе до подешевшання нафти для споживачів. Шалені стрибки цін, викликані боротьбою між великими капіталістичними акулами, що прагнуть знищити одна одну, піднімалися однаково і вгору, і вниз, і був єдиний наслідок: споживач зовсім перестав розуміти, за якими нормами перекупник встановлює ціни на нафту; що ж до самих перекупників, то вони радо використовували те коливання, щоб підвищити ціни en detail[1], оскільки падіння оптових цін не завжди відчувалось як зниження цін на нафту en detail. Цьому сприяли в деяких країнах національні картелі, а наслідки їхньої діяльності подекуди ще більш загострювалися політикою охоронного мита, що силкувалася зробити ціни вітчизняної нафти незалежними від цін на світовому ринку. Як бачимо, доброчинні наслідки так званої вільної конкуренції існують лише як фікція; встановлення світової монополії на нафту означало б досягнення вершини і вже назавжди утвердило б самодержавство великих капіталістів.

Щоразу, коли з'являлася примара міжнародного картелю виробників нафти, завжди думалося передусім про продукційні райони Північної Америки та Росії (кавказькі). Ще в 1889 році на ці райони припадало майже 96 % нафти, видобутої на земній кулі; об'єднання тих двох груп означало б фактичне захоплення світового ринку. Перша умова створення світової монополії на міжнародному ринку зводиться до того, щоб вітчизняна продукція була скрізь в одних руках. А саме цього не було ані в Америці, ані в Росії. Щоправда, в Америці створено підприємство, яке, наче поліп, захопило своїми щупальцями більшу частину виробництва нафти у тій країні. Це була Standart Oil Company*, що її представляла фірма Рокфеллера, одного з найспритніших і найбезсоромніших бандитів капіталістичного світу. Standart Oil Company — наймогутніша американська спілка, вона панує у виробництві нафти в Америці. Біля неї стоїть шеренга інших виробників, так званих «зовнішників» (аутсайдерів), що провадять з нею шалену боротьбу і що недавно об'єднались у спілку під назвою Producers Company. Між Standart Oil Company та аутсайдерами розпочалася боротьба, справжня війна гігантів. Боротьба точиться за мільярди тонн, мільйони доларів кидаються у вир боротьби, в якій виявилась уся нещадність капіталістичного збагачення, уся його моральна мерзенність. А мета боротьби в тому, що Рокфеллер прагнув усе виробництво нафти взяти під свій контроль: хотів ним керувати й диктувати ціни. Проти нього виступили інші капіталісти, що не хотіли коритися тим планам. Боротьба ця ще й досі не скінчилася. Перемога, очевидно, буде на боці того, хто стане продавати дешевше. А це може лише Рокфеллер, бо статки його компанії сягають 200 мільйонів доларів. Коли маєш такі засоби, техніку виробництва можна довести до найвищої досконалості, отже, зробити продукт найдешевшим. З місця видобування, з Пенсільванії, нафту треба везти до берега океану, отже, можна побити супротивника, здійснюючи дешевший перевіз. І Рокфеллер будує так званий pipe line[1] — величезні рури, що ними під тиском помпи нафта з копальні плине просто на місце вантаження на кораблі. Більше того, цей мільярдер має у своїх руках і залізниці, він вміє робити так, щоб його конкурентам були встановлені величезні тарифи. Однак технічний прогрес не є таємницею для конкурентів. Доходить до того, що виробляти дешевше вже неможливо, треба вже ліцитувати in minus[2], і хто довше витримає, той виграє. Отож починаються шалені стрибки цін то вгору, то вниз; застосовуються усі засоби, щоб зламати супротивника. Виробництво може то штучно збільшуватись, то штучно зменшуватись; у країнах, з яких остаточно хочуть витиснути противника, продукт може продаватися по казково низьким цінам, іноді у своїй країні нафта взагалі виливається на землю, щоб штучно затримати ціни на високому рівні. Так точиться та вбивча боротьба. Ще кілька тижнів тому ситуація виглядала так: Standart Oil Company нероздільно панує у Франції, Бельгії, Голландії, Англії та в Швейцарії, їй підлягають усі нафтопереробні заводи Німеччини, за винятком кількох великих фірм у Бремені та Мангеймі. Таким є Рокфеллер, один з учасників можливої світової монополії.

---

[1] Уроздріб (*франц.*).— *Ред.*

Другий учасник — це кавказькі виробники. Тут важко було об'єднати окремих виробників, і повною мірою навіть Ротшільдові* в цьому не пощастило. Одна з найбагатших нафтових територій світу, майже невичерпно багата, продуктивність якої зростає з кожним днем, відкрита для капіталістичної експлуатації лише в 1879 році, коли Росія одержала порт Батумі. Була там сила-силенна дрібних виробників, та й зараз їх ще багато. Величезні капітали, що вклав сюди Ротшільд, усі його зусилля, щоб купити підприємства конкурентів, не досягли мети через опір російського уряду. Щоправда, й тут не обійшлося без практики, яку застосовано в Америці. Каспійсько-Чорноморська компанія (Ротшільд) не лише найбагатша,— вона змусила інші компанії об'єднатися з нею у певний вид синдикату.

---

[1] Трубопровід *(англ.)*.— *Ред.*

[2] Із зменшенням *(лат.)*.— *Ред.*

Отже, американці і кавказці мають утворити світову монополію. Це сучасний дуумвірат, заснований для того, щоб поділити світ: Азія, Східна Європа, Африка аж до західних берегів — для росіян, решта земної кулі — для американців. Перед тим, однак, треба викинути аутсайдерів з Німеччини. Зусилля дійти згоди ні до чого не привели. Зрештою, і росіяни не дуже поспішають до картелю, бо Азію і без того мають у кишені, а надто приваблював їх значний попит у Німеччині, що настроїло проти картелю фірму Нобель*, наймогутнішу після Ротшільда. Одним словом, чутка про заснування картелю у травні 1894 року не відповідала дійсності. Боротьба між Standart Oil Company та Producers Company за Німеччину ще триває. Мангейм, головна база імпортерів, що підтримує аутсайдерів, також став головною ареною боротьби; Рокфеллер встановив такі низькі ціни, що в Мангеймі якийсь час була найдешевша нафта у світі. Однак разом із зниженням цін на рафіновану нафту він якнайбільше намагався роздути ціни на сировину. Ще в 1895 році Standart Oil Company докупила за 3 мільйони нафтові території, щоб легше було диктувати ціни.

Зараз боротьба переходить у нову фазу. Тиждень тому німецькі газети повідомляли, що на нафтовому ринку сталася гідна уваги зміна: об'єднання німецьких фірм у Бремені та Мангеймі, що досі провадило найзапеклішу боротьбу із Standart Oil Company, припинило її, розірвало контракти з Producers Company й отримує тепер нафту там, де вона дешевша, тобто у Standart Oil Company. Це означає повну втрату Німеччини для аутсайдерів, і якщо вони не знайдуть собі рівноцінних покупців, то змушені будуть підкоритися Рокфеллерові. В такому разі Standart Oil Company пануватиме в Америці неподільно і заснування світового картелю залежатиме лише від росіян. Щоправда, вказують і на галицьку нафтову промисловість, котра може важити на терезах разом з американською та російською. Не треба, однак, забувати: промисловість та належить до австрійського нафтового картелю, що перебуває під владою Ротшільда, а теперішній розвиток цієї промисловості завдячує англійським та голландським капіталам, за якими насправді стоїть Рокфеллер. Саме зараз виникнення загального нафтового картелю більш правдоподібне, ніж це було донедавна.

ЕМІГРАЦІЙНІ АГЕНТИ В ГАЛИЧИНІ

«Хто без дозволу властей займається еміграційними справами... буде караний арештом від 8 день до 6 місяців». Так у головній основі виглядає § 1 новели карного закону, яка завдяки невичерпаному та невтомному хлопофільству галицьких послів Пінінського*, Рутовського та Вельовейського перед кількома місяцями була ухвалена нашою, все так скорою до праці радою державною. Нема ніякого сумніву, що народи Австрії, маючи у себе сей спеціальний закон, відітхнуть легше. З малесенької на позір засідки двох параграфів, із яких складається сей новий закон, вирветься шалена нагінка на всіх неуправнених агітаторів, що наклоняють людей до еміграції, а наслідки сеї облави можуть бути тільки архіблагодатні. Навіть затверділий ворог польської шляхти мусить похилити чоло перед політичним генієм тих трьох благородних поляків, а я формально надуваюся з гордості в тім високім почутті, що я також земляк тих благородних чоловіколюбців. І немов та мурашка, що до будови величезної піраміди притягне дерев'яну трісочку та, кладучи її на камінь, скрикне радісно: «І я помагаю!» — бажаю також і я докинути свою лепту — не до будови сеї, самої в собі зовсім бездоганної новели карного закону, але тільки для звеличання її пресвітлих авторів.

Для сеї мети попробую вийменувати тут найголовніших і, певно, ніякими законами не управнених еміграційних агентів, що особливо в Галичині провадять своє ганебне ремесло, хочу тут, так сказати, літературно спортретувати їх.

Ось зараз найперший і найбезличніший — назвімо його для короткості — економічна нужда. Ся назва, може, трохи брутальна, але відповідає фактам; щонайменше повчає нас про се один із творців нового еміграційного закону п. д-р Рутовський. У часописі «Przełom», що, на жаль, уже відійшов до своїх предків, опублікував він у грудні минулого року дуже замітну статтю про галицьку еміграцію. Там представлено того драбугу-агента, про якого тут мова, ось якими цифрами: «В р. 1859 було в Галичині 799 783 оподаткованих грунтових господарств, а в р. 1892 було їх уже 1 420 000, так що можемо надіятися скінчити XIX-те століття з двома мільйонами грунтових господарств. Притім завважуємо не рівномірне дроблення всіх грунтових господарств, але дуже скоре розбивання власне найдрібніших. Із 1000 оподаткованих грунтових господарств платило 879 менше як по 5 р[инських] грунтового податку, а в тім числі майже 500 менше як по одному р[инському]; коли в Долішній Австрії з 1000 оподаткованих грунтових господарів 442, в Зальцбурзі 385 платять більше як 10 р[инських] податку, виносить в Галичині те число лише 49. Повних 80 процентів галицьких сільських господарств оцінено на менше як 30 р[инських] річного кадастрального доходу. Щодо стану худоби — та сама нужда. З 1000 грунтових господарств маємо 545 таких, що посідають лиш 1—2 штук грубшої худоби; у Чехії таких господарств знаходимо лиш 281. Середнє селянське господарство, що може вдержувати 6—20 штук грубшої худоби, зробилося в Галичині майже казкою. Коли в Чехії маємо таких господарств 366 на кожду тисячу, в Галичині дочисляємося їх хіба 84.

Рівночасно з роздробленням грунтової власності та зубожінням селянського стану поступає також приріст людності по селах. Річний приріст виносить 60 000, число шлюбів виносить 8,61 від тисячі, в інших австрійських краях тільки 5—6 від тисячі. Число живовроджених дітей у Галичині виносить 45,15 від тисячі, отже, о 7,23 більше, як пересічний приріст у Австрії. Задля браку фабрик та промислових центрів збирається та спролетаризована селянська людність чимраз густіше по селах. В р. 1869 було в Галичині на квадратовий кілометр 69, у р. 1880 уже 76, а в р. 1890 навіть 84 особи».

Ті цифри не дають, може, наглядного образу, і тому для їх доповнення можу подати з цілої купи листів від емігрантів деякі виривки для поучення читачів. Ось що пише один селянин із Клебанівки Тернопільського повіту:

«Почувши, що з усіх сторін люди виїздять до Бразілії, ми вибралися також у дорогу, продавши все своє добро. Нас задержали в Тернополі. Пани сказали нам, що ми не маємо права їхати туди, бо тут нам дуже добре. Ми попробували представити їм те своє добро. Два роки був у нас неврожай, так що сьогодні (лист має дату 26 лютого 1896 р.) навіть найліпший господар у селі не має в своїй хаті стільки збіжжя, аби було з чого раз хліба спекти. А коли весь дохід з нашого грунту невистарчає навіть на те, аби виживити нашу родину, то звідки ж нам платити податки? Дорослий зарібник заробляє на день 30 кр[ейцерів], парубок 20, дівка 15 — се вже найвища заплата. Крім цісарських податків, маємо ще повітові та громадські. Зараз по жнивах приходить податковий екзекутор і забирає остатню одежину, остатню жменю збіжжя, а ти, бідний чоловіче, зі своїми дітьми, про мене, хоч у воду скачи!».

Інший селянин із Ніври ось як описує своє положення: «У нас багато бідних людей, що терплять страшну нужду. Зарібна плата дорослого чоловіка виносить 11 кр[ейцерів], та й то не кождого дня можна дістати роботу, але щонайбільше два рази на тиждень. А коли такий бідолаха має ще 3—4 дітей, то його біді не видно кінця. Ті, що мають по 3—4 морги землі, платять стільки податків, що їм і духу не стає. В мене самого 3 морги землі, а податків плачу 18 р[инських]. Мушу тяжко гарувати, аби заробити ті гроші, бо дохід із поля не дає мені ніколи стільки чистого зиску, хоч уже від 15 років не п'ю горілки».

Також і в Вербівці коло Будзанова ведеться селянам не ліпше. «У нас більше як 30 родин, що хотіли б еміґрувати та шукають купців для своїх господарств. Мусять їх продавати. В р. 1894 набрали у жидів муки та збіжжя наборг і запозичилися грішми в банках, бо в тім році град витовк у нас всі засіви, в р. 1895 був недорід, а заробітків нема тут ніяких. Панську маєтність узяв у державу жид і платить дорослому робітникові 20 кр[ейцерів], а жінці 12—15 кр[ейцерів] на день. Надто мусили ми збудувати школу, що коштувала 7500 ринських. Відки взяти гроші, коли нема ані що продати, ані де заробити? Деякі пішли на роботу при будові залізниці з Тернополя до Копичинець і діставали по 50 кр[ейцерів] на день. Та коли робітник із сього зарібку заплатив за денне прожиття та за нічліг, лишалося йому ледве стільки, аби купити пачку тютюну».

З Литвинова коло Підгаєць пишуть: «У нас багато людей, що мають більше дітей, ніж маєтку. Вони хотіли би працювати, якби мали на чім працювати. Нужда в нас доходить до крайності, зарібків нема ніяких, а зате тим більше податків, додатків та шарварків. Ліси в жидівських руках, дерева на опал бідний селянин не може докупитися, а про дерево на будівлю ані мови нема; за дуба треба заплатити 25 ринських». І ще один уступ із листа з Плотичі коло Денисова: «Ми зовсім не жалуємо тих, що вже поїхали за море. Навпаки, ми завидуємо їм, що вони вже вільні від усього того, що нас примушує жити тут. У нас хоч би й грудьми робив, то не заробиш більше, як на скупий прожиток із дня на день, а про те, аби з того ощадити щось, нема навіть мови. Журба за нашу найближчу будучність, за наші діти жене нас на кінець світу, бо тут серед дотеперішніх обставин за кілька літ усі ми дійдемо до жебрацької торби».

Справді, се дуже небезпечний еміграційний агент, що піддає людям такі бунтівничі думки. Кара 6-місячної в'язниці буде для нього, певно, ще занадто лагідна.

Свідчить се про великий політичний талант пана графа Пінінського, що другий параграф його новели до еміграційного закону уложений іще загальніше від першого. «Хто наклоняє інших до еміграції представлюванням неправдивих фактів або іншими способами, обчисленими на одурення, робить себе винуватим проступка і буде караний острим арештом від 6 місяців до 2 літ». Пан граф у своїй невинній стилізації не потрудився дати докладне означення того, що розуміти під «наклонюванням до еміграції». Адже ж як правник і чоловік, у якого не вигасло почуття справедливості, він повинен би признати, що ненастанні докучення та пакості, спроваджування незносних відносин, заводження до розпуки без сумніву може наклонити чоловіка до еміграції. Чи й наскільки при тім уживається представлювання неправдивих фактів або способів, обчислених на одурення, се менше важне. І таких агентів можу запрезентувати на основі того рукописного матеріалу, який маю під руками.

«Пани й духовні,— пише польський селянин із Енджеєювки,— ідуть рука в руку одні з одними і радять нам сидіти дома. Наші війти говорять нам також, що не будуть видавати нам свідоцтв. Здається, їм хочеться, аби ми в Галичині, де бідний селянин не може вже витримати всієї своєї мізерії, марно здихали. У нас людність дуже густа, зарібку нема ніякого, але пани та духовні не хочуть випустити нас із тої неволі. А коли хто збереться виїхати з краю, починається зараз великий галас. Духовний кричить із казальниці, лає та паскудить бідолаху так, що він не знає, чи стоїть у костьолі, чи деінде».

Вищезгаданий селянин із Ніври пише також: «Коли хтось поважиться сказати, що збирається емігрувати, то зараз на другий день має в своїй хаті стільки жандармів і опиниться день і ніч під таким доглядом, що навіть у сні чує слова: «Назад, psiakrew[1], назад!» Інший селянин, що через пошту дістав популярну брошуру про Бразілію, зараз по її одержанні був задержаний жандармом. «Жандарм,— так пише сей селянин,— відібрав від мене книжечку. Я просив у нього вибачення і благав його, аби віддав її мені. Жандарм велів мені мовчати, а то замкне мене в додатку до арешту, бо від староства він має наказ арештувати всіх тих, що хочуть емігрувати до Бразілії». Як міркуєте, пане графе Пінінський? Адже ж се «представлювання неправдивих фактів» по всій формі, бо ж, очевидно, жандарм не одержав від староства такого наказу і говорив так тільки тому, аби застрашити чоловіка.

Ось лист із Побужної коло Копичинець: «Рекомендоване письмо, яке ви прислали мені, задержано на пошті в Копичинцях, бо наш війт і громадський писар узяли лист і не хотіли віддати мені, говорячи, що староство в Гусятині заборонило їм доставляти адресатам листи від еміграційних агентів». Сей чоловік писав правду. Сю практику введено зараз у многих повітах Галичини, і майже рівночасно з його листом мені показано коверту від письма, яке остатня пошта відіслала його авторові з дopискою: «Доручення заборонено». Чи не здається вам, пане графе Пінінський, що таке поступування можна назвати процедурою, обчисленою на одурення людей?

Із Збаража пише один селянин: «Найближчу стацію залізниці маємо в Підволочиськах, але коли прийдеш на стацію, зараз починають тебе остро пильнувати жандарми і не допускають до касового віконця, кричачи: «Невільно від'їздити!» Духовні не хотять виставляти метрик, а війти не видають свідоцтв моральности та вбожества. Добувають усіх сил, аби не пустити нас із місця».

---

[1] Собача кров (*лайливе, польськ.*).— *Ред.*

«Я одержав корабельну карту поштою,— пише один селянин із Домбя,— але війт не хотів потвердити рецепіс і заборонив мені їхати до Америки, і я не дістав корабельної карти. Я вибрався в дорогу без неї, але зараз у Кракові задержали мене жандарми, відібрали мені гроші і не хотіли віддати їх, і я не можу їхати далі».

«В нашім старостві в Гусятині не хочуть нікому видавати пашпортів на дорогу. Я ходив три рази, але мене виштовхано»,— жалується селянин із Оришківця. Це зажалення типове, воно стрічається майже в кождім селянськім листі; воно таке давнє, як сама галицька еміграція.

Аж до якого ступеня забуття дійшли наші політичні та автономічні власті, показує найліпше отсей урядовий «кавалок», який подаю тут у дослівнім перекладі з польської мови: «Оповіщення. Наслідком розпорядження ц[ісарсько]-к[оролівського] староства з д[ня] 14 марта 1896, ч[исло] 8498, подається до відомості, що аби охоронити людність від терпінь, на які вона наражена під час еміграції до Америки, ц[ісарсько]-к[оролівське] староство постановило — нікому і ні під яким приводом не видавати пашпортів до Бразілії. А хто би, невважаючи на те, звернувся до ц[ісарсько]-к[оролівського] староства з просьбою о пашпорт до Бразілії, буде за зневаження розпоряджень власті потягнений до строгої відвічальности. Се розпорядження подається до найширшої відомості мешканців. Уряд громадський в Озірній, д[ня] 20 марта 1896». На документі притиснено міську печать та поміщено нечіткий підпис.

Сей документ характеризує ліпше, як сто Motivenbericht-ів[1], препаскудну вдачу тих еміграційних агентів. Коли публічна власть при кождій нагоді так само супроти всієї людности ставить себе понад усі закони і беззаконностями хоче присилувати людей шанувати закони, то не здивується ніхто, що за такими головними агентами також менші та менше небезпечні Джерголети, Нодарі та Міслери знаходять добре приготований грунт для своїх операцій. Просто бунтівниче, з елементарними законами суперечне, безмисне та безцільне і тільки без потреби на шкоду людності обчислене поступування многих галицьких урядових органів у справах еміграції, се головна причина, чому галицька еміграція прибрала нерозумний, хоробливий, хаотичний характер. Чи не характеристичне те, що першою звісткою про еміграцію руських селян до Північної Америки, яка дісталася до часописів у р. 1884, була відомість, що присилані з Америки гроші на галицьких поштах звичайно забирають собі поштові урядники? Величезний еміграційний процес у Вадовицях у р. 1889 виказав з найповнішою наглядністю, що переслідування еміграції з боку властей було найліпшим способом заганяти зневірених людей у руки різних еміграційних ґієн та кровопійців. Власті мали тут задоволення ще 7 літ перед виданням Legis Pininski* посадити на лаву оскаржених досить значне число дрібних еміграційних агентів; розуміється, головних агентів лишено в спокої і навіть обсипано похвалами. Не минуло багато часу, аж ось у Східній Галичині вибухла еміграційна гарячка до Росії. Купами переходили люди за російську границю наслідком одної глухої вісті, що там десь роздають задармо землю. Що доказували тоді наші власті, якими способами душили сей рух, се показав я коротко в вищенаведеній статті, друкованій у «Arbeiter Zeitung»*. Перед жандармами та військовими патрулями мусили люди ночами перекрадатись через багна та болота, де много з них пропало навіки. Багато людей позамикано тоді без права та без цілі і довгі місяці продержано у в'язницях. І знов почали власті шукати агентів, і треба вважати тільки випливом найвищої політичної мудрості те, що тодішній намісник Галичини, граф Казімір Бадені, в однім окружнім письмі остаточно нап'ятнував ціле руське духовенство як головного еміграційного агента і випалив у нього дуже гострою наганою та погрозою. А коли наслідком дипломатичних переговорів утихомирено щасливо гарячку емігрування до Росії, вибухла зараз же ще сильніша гарячка емігрування до Бразілії. І сим разом знов стара історія: головних агентів не хотять бачити, а проти дрібних або навіть позірних агентів ухвалюють штучно стилізовані, та в основі зовсім безпредметові новели до закону. Теперішній намісник Галичини висловив се зовсім явно й чесно: «Еміграційний рух хочу здушити за всяку ціну. Хлоп мусить лишатися в краю, бо тут йому зовсім не так зле.

---

[1] Звітів про мотиви *(нім.).— Ред.*

Тільки соціалісти та радикали баламутять хлопів; вони доти співали їм про їх нужду, аж поки люди не повірили в те і не почули відрази до тутешніх відносин». Сей погляд нашого найвищого достойника, якому він давав дуже живий вираз при різних нагодах, позволяє нам зрозуміти дуже добре також мету та побічні наміри Legis Pininski. Думаю, що сей маленький закон буде мати великий успіх — при слідуючих виборах.

КРАЙОВИЙ ВИДІЛ ПРО ЕМІГРАЦІЮ

I

У щойно виданому звіті про діяльність VI департаменту крайового виділу від 1 листопада 1895 р. до кінця жовтня 1896 вміщено досить великий розділ, присвячений питанню селянської еміграції. Як відомо, 3 лютого цього року сейм ухвалив таке:

1. Доручити крайовому виділу контролювати еміграційний рух у краї, збирати відомості про його наміри й напрямки і, коли буде помічено на ньому вплив економічно й суспільно шкідливих чинників, за погодженням з урядом, намагатися якомога зменшувати їхній вплив, а також закликати представництво тих повітів, де посилюється еміграційний рух до Бразілії, вказати засоби щодо місцевих потреб і обставин, які могли б цьому рухові успішно протидіяти.

2. Закликати уряд у межах установлених законів здійснювати якнайретельніший контроль над еміграційними агентами, а також з усією суворістю карати їх за зловживання і визиски, внести до карного статуту пункт, що поширював би карні санкції на випадки незаконного посередництва у виїзді, а також схиляння до виїзду облудними обіцянками; нарешті, належним чином домогтися надання консулові в Генуї, а також посольству в Ріо-де-Жанейро спеціальних службовців для опікування емігрантами з Галичини, які могли б порозумітися з ними рідною мовою.

Відповідно до згаданих ухвал сейму крайовий виділ звернувся до намісництва з проханням повідомити, чи прийняв уряд на виконання згаданих резолюцій сейму якісь постанови і власне які саме, а також подати урядові відомості про сучасний еміграційний рух у нашому краї, про долю емігрантів та про наслідки діяльності урядової влади, спрямованої на запобігання несумлінної і користолюбної агітації, що схиляє люд до бездумної еміграції.

Одночасно крайовий виділ закликав 27 повітових виділів у східній частині краю, де еміграційний рух до Бразілії посилився, якнайретельніше зайнятися справою еміграції в повіті, всебічно вивчити її і подати крайовому виділу свої міркування щодо затримки еміграційного руху.

Нарешті, оскільки становище наших емігрантів у Бразілії ні нам, ні цісарсько-королівському урядові невідоме, крайовий виділ відрядив на кошти краю до Бразілії д-ра Юзефа Семирадського, професора Львівського університету, і Івана Волянського, греко-католицького священика з Островижа в Теребовельському повіті, доручивши їм ознайомитися на місці, особливо в бразільських штатах Парана, Ріо Гранде де Сул, Санта-Катаріна і Сан-Пауло, зі становищем галицьких емігрантів як з економічного, так і з суспільного боку, відвідувати з цією метою поселення емігрантів і скласти докладний звіт про свою місію крайовому виділу. Делегати виїхали до Бразілії у перших днях липня цього року, повернення їх очікується на початку 1897 року.

Зі свого боку уряд повідомив крайовий виділ, що з травня цього року консульству в Генуї надано урядовця, що володіє польською та українською мовами. Бажання сейму щодо закону проти еміграційних агентів задовольняється пропозицією п. Пінінського, що її затвердила державна рада. Зрештою, президія намісництва додала, що політична влада в Галичині з усією відповідальністю прагне викривати й карати незаконних еміграційних агентів, і є вже чимало випадків, коли їм це вдається; тим часом законного еміграційного агента в Галичині досі немає, а є тільки субагенти зарубіжних фірм морського судноплавства.

У листопаді міністерство закордонних справ призначило до генерального консульства в Ріо-де-Жанейро секретаря Адама Грюнберга, що володіє польською мовою і передусім має вирішувати справи галицьких емігрантів як в уряді, так і в комісіях тих місць консульської округи, де концентрується галицька еміграція. До генерального консульства в Генуї призначено віце-консула Старка; нині створюється консульство у Парані.

Водночас президія намісництва надіслала крайовому виділу відозву з викладом донесень посольства у Ріо-де-Жанейро й консульства у Петрополісі, в якій ідеться про становище галицьких емігрантів у Бразілії, особливо тих, що перебувають у таборах на Ілья дас Флорес та в Пінхейро. Матеріал цей надруковано у номерах 133, 134, 142, 262, 264 і 265 «Gazety urzędowej» для остерігання нашого населення; з цією ж метою його розіслано староствам для оголошення у сільських громадах.

Щодо сучасного стану еміграції в краї президія намісництва 5 листопада дала крайовому виділу таке роз'яснення:

Селянська еміграція зростала цього року до травня місяця, після чого почався спад, так що нині можна вважати, що її вже, принаймні у даний момент, не існує. Найголовніша причина припинення еміграції полягає, безумовно, у забороні галицьким емігрантам сходити на берег, що її видав бразільський уряд, в забороні уже влітку цього року італійського уряду перевозити емігрантів з Галичини (щоправда, за кілька днів відміненій), а також у припиненні видачі безплатних проїзних карт пароплавними компаніями. Безперечно, величезний вплив мали також розповіді емігрантів, які повернулися з Бразілії; в них не було слів, щоб відповідно описати своє тяжке життя у тій країні, чим відлякували від виїзду інших.

Крім того, мабуть, неспокійні й незадоволені елементи, що, як відомо, становили головний контингент емігрантів, вичерпалися. Щоправда, час від часу виїздить по кілька родин до Північної Америки, Техасу чи Канади, та досі це були поодинокі випадки. Загалом до Бразілії виїхало 3820 родин — 18 475 осіб з 29 повітів; з них лише один розташований у Західній Галичині.

Що ж до припинення брехливої і взагалі незаконної агітації на користь еміграції, то президія намісництва надіслала крайовому виділу список осіб, притягнутих до відповідальності чи то політичною владою, чи то судом.

З цього списку випливає, що політична влада притягла до відповідальності 210 осіб, яких покарано штрафом загальною сумою 1597 з. р. і арештом загалом на 1386 днів; 108 осіб віддано до суду; досі, однак, тільки 9 осіб було засуджено, а 34 звільнено.

II

Звіт крайового виділу закінчується викладом думки повітових виділів у справі еміграції і заходів до запобігання їй.

У багатьох повітах (Бібрка, Бережани, Яворів, Кам'янка, Львів, Рогатин, Рудки, Станіславів, Сокаль, Скалат, Теребовля, Золочів) еміграційний рух нині припинився, в інших повітах спостерігаються лише поодинокі випадки. Причина цього насамперед у кращих врожаях та поганих звістках з Бразілії, що відлякують емігрантів.

Головні причини еміграції наших селян до Бразілії повітові виділи бачать передусім у поганому економічному становищі краю та у злиднях народу внаслідок:

а) занепаду рільництва;

б) відсутності промислів і фабрик, а також зручного зв'язку з осередками торгівлі й промисловості; у відсутності близьких ринків збуту продуктів;

в) відсутності швидкого й дешевого кредиту для селян;

г) відсутності праці й заробітку, особливо у зимовий час; і нарешті

д) стихійних лих і неврожаїв.

Надзвичайно посилюють еміграційний рух також:

е) відсутність належної освіти населення, що є причиною його безпорадності, відсталості, лінивства, визискування непорядними елементами (лихварство, пияцтво), а також недовір'я народу до інтелігенції, яка вказує шляхи до поліпшення його становища;

є) несумлінна агітація;

ж) надмірне роздрібнення меншої власності;

з) надто великі податки і переобтяження населення різними сплатами;

и) даремне сподівання легких і великих заробітків у Бразілії; і нарешті

і) перенаселення.

Щодо вжиття заходів для поліпшення такого важкого стану та для піднесення краю (сільського населення) з погляду освіти, економіки й торгівлі повітовими виділами рекомендується:

1) у народній освіті вжити практичних заходів щодо навчання рільництву, садівництву, бджільництву, домашнім промислам;

2) намагатися піднести рівень вирощування худоби, свиней, птиці, молочного господарства; навчати селян у цих галузях господарства; закуповувати бугаїв для громад;

3) змінити систему господарювання;

4) полегшити населенню купівлю землі у власність; утворити з цією метою Товариство охорони землі;

5) заборонити подрібнення земельних ділянок, запровадити укрупнювання грунтів;

6) заохочувати громади до вступу в господарське товариство, при відділеннях названого товариства створити склади насіння, добрив і сільськогосподарських знарядь;

7) створювати і підтримувати рільничі гуртки;

8) провадити меліорацію необроблюваних ділянок під культуру взагалі, зокрема врегулювати під культури необроблювану земельну власність громад;

9) закласти фонд для дотацій тим громадам, що захочуть у себе будувати дороги з щебеневим покриттям;

10) створити позичкові каси (Reiffeisena);

11) крайовому банку створити недорогий і прискорений кредит для селян;

12) підтримувати дрібний домашній промисел;

13) створити легкі й зручні комунікаційні засоби;

14) забезпечити населенню заробіток на громадських роботах;

15) запровадити примусове страхування від вогню;

16) справедливо класифікувати грунти;

17) списати податкові заборгування, полегшити податковий тягар, знизити грунтовий податок зі спадщини; врегулювати податкові інспекторати.

Громадські писарі пропонують:

запобігати еміграційній агітації, щоб ввести еміграцію у відповідні рамки; дозволити діяльність еміграційних агентів під наглядом і контролем крайового виділу; призначити до Бразілії агентів, які б пильно стежили за емігрантами.

Вище ми зазначили, що еміграційний рух у нашому краї сам по собі зменшився, а в багатьох повітах тепер цілком припинився завдяки кращим врожаям, несприятливим відомостям з Бразілії про становище емігрантів у тій країні та внаслідок енергійного переслідування з боку урядової влади незаконних агентів, що намовляють людей до легковажного виїзду.

Що ж до рекомендацій повітових рад, спрямованих на зменшення еміграційного руху, а саме: підвищення освіти народу, піднесення краю в економічному, промисловому й торговельному відношеннях, то тут як крайовий виділ, так і сейм докладали й докладають усіх можливих зусиль (у межах фінансових можливостей краю) до піднесення добробуту місцевого населення, а доказом цього можуть правити наведені нижче дані крайових бюджетів п'яти галузей крайової адміністрації за останні 20 років.

На навчання й освіту у 1876 р. витрачено 461 729 з. р., у 1880 р.— 510 891 з. р., у 1887 р.— 544 244 з. р., у 1890 р.— 1 006 313 з. р., у 1896 р.— 2 236 115 з. р. На комунікації в ті самі роки витрачено відповідно 886 334, 827 003, 881 661, 792 184, 1 419 151 з. р.; на водні будови й меліорацію — 12 500, 13 500, 145 390, 204 770, 507 134 з. р.; на рільництво й гірничу справу в 1887 р.— 230 491 з. р., у 1890 р.— 236 652 з. р., у 1896 р.— 535 557 з. р., на підтримку ремесел і промислу за ті ж самі роки — 96 480, 109 726, 163 143 з. р.

Зважаючи на це, крайовий виділ не бачить потреби розпочинати якусь спеціальну санаційну акцію і, позбувшися, таким чином, цієї неприємної справи, залишає тим часом дальшу акцію економічній діяльності повітових виділів, рекомендуючи їм:

1) піклуватися про інтереси рільничого населення на території повіту;

2) піклуватися про розвиток промислу в повіті;

3) стежити за торговельними відносинами в повіті;

4) наглядати за фінансовими і кредитними справами;

5) дбати про комунікацію в повіті;

6) нарешті, ввести страхування від вогню й охорону від пожеж, а також пропаганду страхування життя серед населення.

Ми навели цей звіт крайового виділу як зразок канцелярського, воістину паперового розв'язання справи. Бо які ж висновки з того звіту? Те, що робилося досі, робилось добре, нібито сприяло безустанному поступу. Яким же чином усі ті невтомні прагнення крайової автономії до прогресу привели населення до еміграції — залишається загадкою, і, звичайно, джерело майбутніх еміграцій не було усунуте. Так само й думки повітових виділів щодо причин еміграції справляють враження порожніх фраз без глибокого мотивування, тим більш порожніх, що викладені в них пропозиції звичайно не відповідають приписам, а крайовий виділ задовольнився тим, що гарненько порозставляв їх по порядку і втопив у загальній фразі: нехай буде, як було.

ПРИВИД ЕМІГРАЦІЇ

Звіт крайового виділу про еміграцію, який ми навели повністю,— класичний приклад тієї поверховості, легковажності, з якою наші найвищі автономні власті трактують болючі вітчизняні справи. Заспокоївшись з того, що бразільський уряд не приймає галицьких емігрантів до Парани, а еміграція в Канаду для наших селян занадто дорога, крайовий виділ визнав справу завершеною і задовольнився підрахунками, скільки державних грошей витрачено на школи, меліорацію панських лук тощо. А тим часом нужда в краю залишається така сама, як перед тим, ба навіть з кожним днем зростає, а заспокійливий пластир крайового виділу замість розбудити чутливість суспільства і виявити хворобу, загнав її в глиб організму, дав агентам поле для агітації та експлуатації прикрого стану нашого народу. Ми вже писали про зусилля агента з Анкони на ім'я Сабадіні; здається, що під цим прізвищем або ж фірмою криється відомий шахрай Сідельник, що вже був ув'язнений за здирство наших емігрантів в Генуї. В Анконі перебуває також відомий у Львові Лев Турбацький, вже ув'язнений з приводу свого заангажування еміграційною справою. Звертаємо увагу ще на таку обставину. Останнім часом бразільський уряд не приймає емігрантів з Галичини. Та в еміграційних реєстрах, що друкуються в італійських журналах, фігурує останнім часом дуже багато боснійців, тоді як багато емігрантів з Галичини їде саме до Боснії. Отож існує обгрунтована підозра, що згадані боснійці, які емігрують до Бразілії, це наші галицькі селяни, яких агенти запродали бразільським плантаторам для роботи в тропічних провінціях.

Подамо зараз виписки з великої пачки листів, що передав нам д-р Олеськів, котрий щодня одержує по кільканадцять таких листів, хоча вже давно перестав займатися справами еміграції.

Отже, пише від свого імені, а також від імені шести інших господарів з Олешова Микола Глущак:

«Ми неодмінно хочемо емігрувати, бо яка б біда не трапилася в Канаді, вона не буде такою, як у нас. Бо у нас вже так тяжко жити, що гірше й бути не може, а в чому наша провина? Займатися промислом та ремісництвом ми не вміємо, знаємо лише рільництво, а господарювати зараз важко з тієї причини, що нема на чому. Землі морг, а сім моргів — то вже найбільше. За випас однієї корови ми платимо 15 з. р. за саму пашу, причому ні лісу, ні сіножаті нема. Опалювання щороку коштує 50 з. р., до того різні видатки, й хліба не вистачає. Рік минає як один день, а ми, підрахувавши видатки й прибутки, маємо щонайменше 100 з. р. боргів. Отаке наше сільське господарювання».

Господар Микита Гупало з Перв'ятич, що коло Тартакова, пише:

«Звісно, мене тягне до Канади, як би до неї дістатися. Не про те мені йдеться, аби вибитись в багатії, але аби я мав шматок хліба, дрова й пасовисько для худоби, аби було мені на чому працювати, а роботи я не боюся. У нас тут хоч і вмієш працювати, все одно нічого не заробиш, як не маєш землі. Завжди мусиш пісне їсти, хіба що за винятком пасхи. Хтось може сказати, не треба горілки пити. Але я не п'ю її з 1879 року, а все одно нічого придбати не можу. У 1890 році я відкрив крамницю, три роки справи йшли добре, в мене купували й боргували люди з Перв'ятич та Спасова. В 1891 році обрано мене війтом. Коли я почав продавати в борг, за три роки наборгував 600 з. р. У 1893 році я узяв пропінацію за 600 з. р. на рік. Було дуже важко, я відмовився від посади війта. За рік таку пропінацію взяли євреї, відкрили дві крамниці в Сурові та дві крамниці в моєму селі й відібрали у мене весь заробіток. А тому що кожен господар щось мені винен, то в мене він уже не купує, а йде до євреїв. А тепер лихо. Худоби нема на чому тримати, паливо страшенно дороге, заробітку немає, пасовиська немає, нема чим годувати корову, нема чим годувати безрогих, і так мушу бідувати».

Таких листів сотні. А тим часом агенти, вигнані з краю, діють з-за кордону, поширюючи брехливі звістки про заморський рай. Та й за океаном не бракує оббирачів людських кишень. З Вінніпега в Канаді до доктора Олеськова пишуть так:

«Карлсберг, агент з Гамбурга, так збаламутив народ в Борщівському повіті, що хто тільки живий, поїхав би звідти сюди. Усі приїжджають з переконанням, що тут на них чекають готові ферми, їдуть взагалі не підготовлені для тутешнього життя. Незважаючи на те, що ваші портові агенти мають зовсім вільне поле діяльності, я сумніваюся навіть, чи матиме належні наслідки контрагітація, яка іде з вашої ініціативи, щоб вплинути на розумніших колоністів, аби вони писали з Канади листи, підносячи в них передусім погані її сторони. Зрештою, це може спрямувати людей до Бразілії, Джорджії, Техасу, отже, в ті краї, де на них чекає цілковита згуба. Що ж маємо робити?

У листопаді та грудні поприїжджали наші колоністи — в найгірший час. Сюди прибули: Семен Лісовський, 6 душ, повіт Борщівський, с. Новосілки, з 12 доларами; Юрко Гладун з дружиною, Панько Гладун з дружиною та 5 дітьми з Городка, повіт Заліщицький, ціла родина, з 4 доларами; Гаврило Старанчук з Винятинців, пов. Заліщицький, з двома дітьми і 15 доларами; Федір Захарія з Зозулинець, пов. Борщівський (4 душ), без жодного цента; Корнель Червінський з Ніври, пов. Борщівський (3 дітей), близько 40 дол.; Федір Гджоса (5 душ), 90 дол.; Петро Гуска (4 душ), без цента; Федір Саранчук (8 душ) з Синькова, пов. Борщівський, з 37 дол., і т. д. і т. д.

Позбавлені майна, вони хочуть навесні йти на ферми, і один тільки бог знає, з чим вони почнуть господарювати. Краще для них було б іти в найми, але вони, збаламучені листами агентів, кажуть, що не наймитувати сюди приїхали.

В Стюартберні вже є 20 родин, яких влада змушена харчувати, бо прибули вони сюди без жодного цента. З Оттави призначено для них 430 доларів. Уявіть собі, як уряд дивиться на таких емігрантів. Англійці сміються з наших людей; газети пишуть, що Канада не матиме жодної користі від такого нужденного, з таким низьким культурним рівнем елементу.

Зараз я займаюся ними, посилаючи їх в найми. Переходить усякі межі те, який у Борщівському повіті темний народ, скільки з ним компрометації. На щастя, зараз багато різних служб, і кожен, хто не має й цента, може знайти собі заняття, отже, потроху вони розпихуються. Меноніти (німці) охоче беруть наших людей на рік і платять парубкам близько 180 доларів, а родинам з дітьми близько 150 доларів та харчами для всієї родини».

ЩО ТО БУЛА ПАНЩИНА?

Дня 3 (15) мая обходить наш народ по многих селах пам'ятку знесення панщини*. Є се велике свято і повинно статися всенародним святом, правдиво хлопським святом. Чим більше наш народ буде доходити до свідомості своїх прав і інтересів, тим величніше буде обходити пам'ятку того дня, що дав йому можність розвою, дав йому людську і господарську свободу. Бажаючи вам, дорогі браття, розповісти коротко про важність того дня, ми почнемо від пояснення, що то була панщина і яке було під нею положення хлопа.

I

Коли згадати нашим старим людям про панщину, то вони в першім ряді пригадають, що панщина, то такий порядок, при котрім хлоп мусив робити панові. Воно справді так було, але робота на панськім полі була тільки одним проявом панщизняного порядку; порядок той сягав далеко ширше і глибше; люди теперішнього покоління, що вже не затямили того порядку, нелегко можуть собі його вияснити і мусять добре пошпортати в старих книгах і паперах, поки відгребуть його повний образ.

Перша, основна річ у панщизнянім порядку була та, що законом признана була нерівність між людьми, признано було одних повноправними, панами, а решту людей так чи сяк неповноправними. Се відносилося не до самого тільки хлопа. Цісар в державі мав неограничене право, сам займався і заграничною політикою, і школами, і судівництвом, і військом, і мундирами урядників, і дорогами, і торгівлею, одним словом, усіма справами державними.

Правда, він держав собі міністрів, котрих вибирав сам і котрі тільки перед ним були одвічальні: вони були тільки цісарські порадники, і цісар міг і без них робити що хотів. Урядники були, так сказати, цісарськими очима, вухами і руками, і вся держава була по закону цісарська власність; держава була для цісаря, а не цісар для держави. Сам народ, сама суспільність не повинні були мішатися до цісарського правління; тільки для поради цісареві, для висказування жадань (постулатів) своїх існували по краях сейми шляхетські або постулатові, що збиралися раз на рік, на два-три дні, вислухували від губернатора запевнення про цісарську любов і дбалість і ухвалювали резолюції, в котрих звичайно порушувано деякі крайові справи, та й то лиш такі, які правительство захотіло допустити до порушення. До участі в тих сеймах допущені були тільки повноправні піддані (тоді усі були підданими цісарськими!), то значить шляхта і вище духовенство, біскупи та каноніки. Біскупи засідали там без вибору, а з каноніків вибирано самих найстарших та найглупіших, щоби не трапився між ними такий, котрий би захотів заговорити про стан нижчого духовенства. Повідають, що коли одного старенького каноніка вибирали на посла того сейму, а він, здивований тим вибором, запитав, що ж він там буде робити, коли ні на яких справах не розуміється, губерніальний урядник сказав йому: «Masz głowę, będziesz kiwał, masz d..., będziesz siedział».[1]

Міщани, купці, жиди не мали доступу до сього сейму, з виїмком бурмистра Львова, котрий не був вибираний, а іменований урядом. Міщани мали менші права від шляхти. Правда, панщини вони не робили, але, з виїмком кількох більших «вільних» міст, мусили платити чинш панам-дідичам. Значить, пани вважалися хоч в часті властителями й міщан, мали право жадати від них частини їх праці — не за якусь відплату, а тільки з того титулу, що пан уродився в палаці, а міщанин у простій хаті.

Ще більше ограничені права мали жиди. Правда, панщини вони не робили, яко міщани, платили чинш, а в додатку за те, що були жидами, мусили платити осібний податок, так зване свічкове; сей податок звався так від того, що його вимірювали після того, скільки котрий жид у шабас свічок засвічує. Та в додатку до того жиди не мали права жити на селі, бути урядниками, ходити до вищих шкіл, бути офіцерами в війську, одним словом, були правдивими мачушиними дітьми в державі. Правда, жиди вміли обходити деякі з тих законів, жили по селах, держали корчми, хоч се було їм виразно заборонено, але робили се тільки з відома і волі панів-шляхтичів, котрі ще від XVI віку привикли були в старій Польщі не рушитися кроком у жодній справі без жида і котрих не відучили від того криваві лекції хмельниччини і гайдамаччини, де народна злість в рівній мірі оберталася против панської самоволі, як і против жидівського визиску й збиткування.

---

[1] Маєш голову, будеш кивати, маєш з..., будеш сидіти (*польськ.*).— *Ред.*

Та весь тягар тої суспільної нерівності і кривди в найповнішій мірі спадав на той стан, котрий в книгах і письмах уже тоді вважали кормителем цілої суспільності,— на стан хлопський. Як виглядав той тягар і як жилося під ним хлопові? Про се слідуючим разом.

II

За польських часів хлоп був панською власністю сам зі своїм грунтом і господарством. Пан міг його держати або вигнати, міг забрати собі його жінку, його дітей або його поле, міг хлопа продати, дарувати другому, програти в карти. Коли пан забив хлопа, платив кару меншу, як коли би забив гінчого пса у свого сусіда. Хлоп не мав права людського; не міг у суді свідчити ані присягати проти пана. За такі провини, за які пана або зовсім не карали, або карали дуже легко, хлопа брали на тортури, морили в тюрмі або карали смертю.

Коли прийшла Австрія в посідання нашого краю в р. 1772, то першим ділом австрійської цісаревої Марії-Терези* і її сина Йосифа II було скасувати той нелюдський порядок і завести в Галичині такі самі права для хлопів, які були по інших краях. Зараз на самім початку галицьким урядникам наказано посписувати ті повинності, обов'язки і данини, які досі платили, давали і робили хлопи панам. Були се так звані шток-інвентарії. Самі польські історики жалуються на них і говорять, що пани понадиктовували до тих інвентарів стільки всякої всячини, що дуже рідко могли се все від хлопа побирати. Австрійський уряд признав відтепер панам усі ті повинності, але раз у раз потроху вкорочував їх. Та зате зараз в р. 1775 хлопам надано право жалуватися до цісарського уряду на панські утиски і за ті утиски визначено гострі кари. В р. 1781 Йосиф II скасував неволю, т. є. заборонив панам продавати, або дарувати хлопів кому іншому, або загалом перекидати їх без причини з місця на місце, в р. 1785 визначив однаковий вимір податку від панських, як і від хлопських грунтів, бо за польських часів пани всілякими способами вміли викручуватися від обов'язку плачення податків і, можна сказати сміло, воліли свою Польщу довести до упадку, ніж зобов'язатися до плачення більших податків. В р. 1789 цісар Йосиф зніс навіть цілковито панщину і замість неї запровадив грошове очиншування, але він умер зараз слідуючого року і той його патент був мовчки скасований його наслідником. Панщина лишалася ще на цілих 59 літ. Як же ж виглядала вона для хлопа?

Нерівність, що була основою цілого панщизняного порядку, на хлопах відбивалася найтяжче. Правда, після австрійських законів хлоп не був уже панська власність і грунт його не був панська власність, та, проте, права його були мало чим більші від прав робучої худоби. Хто держить робучу худобу, мусить дати їй їсти, запевнити їй яку-таку стайню, бо інакше худоба пропаде і його буде страта. Отак за панщизняних часів хлоп мав поле і хату, щоби з того і на тім жив і працював, але поза тим він належав до пана. Його праця, даремна, безвідплатна, була панським капіталом. Хлоп обов'язаний був робити панщину, хоч самі пани вже й позабували, за що він її робить. Одні казали, що за той грунт, на котрім сидить і котрий, мовляв, був панська власність, а другі казали попросту, що так бог дав, що так з віку-правіку установлено, щоби хлоп на пана робив, що таке є право натуральне.

Крім роботи пішої або тяглої (як до заможності хлопа), пани побирали від хлопа ще чинш грішми і різнородні данини: кури, яйця, мітки, мід, хміль і інші хлопські вироби. Все те було позаписуване в інвентарях і належалося панові законом. Крім того, деякі пани мали звичай розділювати зі своїх гуралень горівку на хлопів: річно мусить хлоп узяти і випити стільки і стільки кварт чи гарців і, розуміється, заплатити або відробити. Таким делікатним способом пани приучували нашого хлопа довгі часи до п'янства, щоби потому могли сказати всім реформаторам: що ви хочете для хлопа людських прав? Глядіть, яке-то «obrzydliwe bydłę»![1]. Правда, австрійський уряд багато разів заборонював сей гарний звичай, не приписаний у жаднім інвентарі, але звичай держався декуди аж до самого 1848 року.

Хлоп не мав права свобідно переходити з місця на місце, він був прив'язаний до своєї ріллі. Коли йому було дуже зле у пана, він не раз утікав, але в такім разі тратив свій грунт і хату, робився голим жебраком, волоцюгою, опришком. Тільки за дозволом панським міг хлоп перебратися з одного села в друге, та мусив замісто себе дати на свій грунт іншого господаря Так само не міг хлоп без панського дозволу давати дітей до школи до міста. Взагалі пани не любили письменних панщизняків; навіть такі, що в селі десь від дяка навчилися трохи читати та писати, були їм дуже немилі, і вони старалися віддавати їх чимборше до війська, а до війська брали зразу на 20, пізніше на 12 літ, значить, хто раз пішов, та й то ще в чужі краї, то вже рідко коли вернув. Тільки пан мав право давати хлопських дітей чи то до ремесла, щоби потім мати з них своїх власних ремісників, чи й до вищих шкіл, але уряд не приймав хлопських дітей до вищих шкіл, поки пан не посвідчив на письмі, що звільнює того хлопця від панщини. Та й то бувало так, що хлопський син уже був у вищих школах, а потім нараз чимось панові не сподобався, той велів гнати його на панщину, а потім віддавав до війська.

Ми сказали, що хлопський грунт після австрійських законів не був панською власністю. Але він не був і хлопською власністю. Хлоп мав на нім жити, відроблювати з нього панщину і давати данини та урядовий податок, але не міг того грунту ані продати, ані дарувати, ані своїм дітям тестаментом переказати, ані поділити; він не міг на нього затягнути позички, не міг його поправити. Він був справді худобою, що пасеться на грунті, але не може сказати, що се її грунт. В найдавніших інвентарях були деякі ліси і пасовиська, записані на громади, та патентом цісарським надано панам право опіки над тими грунтами. За кільканадцять літ усі ті громадські грунти пропали і зробилися панськими.

---

[1] Гидке бидло *(польськ.)*.— *Ред.*

Коли який хлоп утік від пана з жінкою й дітьми, то полишений ним грунт називався пусткою і пан не мав права прилучити його до свого грунту, але обов'язаний був осадити там якогось іншого хлопа. Але дуже багато таких пусток пани поприлучували до своїх грунтів, позасаджували лісом або позаорювали.

Пан мав над хлопом право суду, надзору і опіки; він сповнював супроти хлопа все те, що нині мають староства, ради повітові, суди повітові і уряди податкові. Пан або сам, або через свого мандатора стягав з хлопів податок, вибирав рекрута, іменував громаді війта і радних, розділював і казав виконувати шарварки, накидав фірманки. Крім того, мав пан над хлопами право вітцівське, т. є. міг їх карати на тілі, і, на лихо, ніякий закон не ограничував розміру тої кари.

Так виглядав той порядок, за котрим наші пани й досі зітхають, уважаючи його найвідповіднішим для себе. Хлопи недармо проклинали той порядок і досі проклинають його в піснях та оповіданнях, недармо по скасуванні панщини ставили хрести і під ними закопували панщину в виді фляшки з горілкою. Панщина для хлопа значила ненастанну кривду, неволю, темноту, здичіння і втрату почуття людської гідності. Бодай такі порядки нікому й не снилися!

ГАЛИЦЬКИЙ СЕЛЯНИН

Галицький селянин — тема ця неприємна. Одначе досить нова. Відомості про його існування здавна ширяться в Європі, у повітрі носяться якісь чутки про його спосіб життя і вдачу, але формально відкрито його для Європи лише в останні роки. Злидні вижбурнули тисячі екземплярів цієї людської подоби з її старих гнізд; вони прокинулися і розбіглися в цивілізованому світі з вантажем свого убогого існування. Примітивні у своїх життєвих звичках, бруді, безпомічні, як діти, не маючи уявлення про існування цивілізованих установ і форми поведінки, прибиті рабським підлабузництвом кожному чужинцеві і жалюгідні у своїй забитості і зневірі — тяглись ці люди юрбами, гнані страхом перед кинутою батьківщиною, заманені непевними чутками і казками про царство селянської благодаті архікнязя Рудольфа, що, на їх думку, не вмер; переловлювані і юрбами гнані поліцією назад, пограбовані в дорозі безсоромними агентами (які загарбали їх останнє скупе майно), і, врешті, безсоромно, як невільники, тими ж агентами запродувані плантаторам з Мінас-Жерайса або Санта-Катаріни в Бразілії. Таким став галицький селянин перед очі Європи. Це був справжній селянин, не парадний, як його раніше скрізь показували. І вигляд у цього злиденного, винищуваного, занедбаного класу людей повністю відповідав тому, щоб розбудити живіший інтерес до його барлогу, до його розплодових звичаїв. Та ж у Європі були люди, які, напевно, не повірили б в існування у нашій частині світу таких людей, якби вони на власні очі не бачили юрми галицьких емігрантів.

Але для нас, австрійців, важлива інша, набагато глибша причина, заради якої галицький селянин звертає на себе нашу увагу. Таким його створили пануючі в Галичині економічні, соціальні, політичні й національні відносини, створив історичний розвиток, звичаї і погляди всього суспільства. І тепер побачимо, як панівний у Галичині клас вдалими політичними маневрами здобув свою могутню позицію в монархії, як його представники тримають у своїх руках австрійське державне кермо. Можливо, поза Галичиною вони мають вигляд бездоганних джентльменів, з наскрізь модерними поглядами; можливо, що свої затаєні звички вони тримають у шорах, вдають із себе гуманних, освічених державних мужів. А проте напрошується питання, особливо коли придивитися до них ближче, при їх політичній роботі, як ці панове почувають себе вдома, де вони в доброму і злому можуть беззастережно слідувати власній волі, де вони здавна хазяйнують без усяких обмежень. Не пуста цікавість порушує це питання і особливо те, яким має бути соціальний і політичний ідеал, котрим ці панове хотіли б ущасливити і решту Австрії, на який вони хоч-не-хоч мусять опертися, бо ніхто не може стати вище своїх поглядів, укорінених і врослих у нього разом з вихованням, класовою традицією і життєвими звичками так, як ніхто не може вискочити з власної шкіри.

Отож галицький селянин викликає підвищений політичний інтерес не заради себе самого, а заради того, кому він підкоряється. За способом годування пізнаємо годувальника, а пана видно по халявах — говорить одна польська приказка.

Я довго міркував над тим, як мені розповісти про становище галицького селянства. На вибір маю два шляхи: чисто статистичний, що спирається на цифри, і чисто описовий, що змальовує звичаї та людей. Я вирішив скористатися другим. Хоч міг навести велику кількість цифр, проте гадаю,що цифри — надто абстрактний засіб з'ясування, а я хотів передусім дати пластичну, живу картину предмета, про який розповідаю.

Поведу шановних читачів пересічним галицьким селом. Воно лежить звичайно над річкою або ставком, і здалека видно силу-силенну старих фруктових дерев, верб; є тут посередині своя церква; оточене зеленими полями, село має доволі мальовничий та ідилічний вигляд. Та коли підійти ближче, то побачиш, що тихі й ідилічні, тут і там врослі у землю хатки,— це насправді досить брудні, криті перегнилою соломою, часто дополовини розвалені хати.

Малі, ледве з півквадратного метра віконця ніколи не відчиняються і пропускають мізерну кількість світла. Всередині, як правило, лише одна кімната, що водночас є і кухнею, і світлицею, і їдальнею, і спальнею, а взимку в ній гостюють ще й телятка, поросятка, ягнятка, кури, тут же виводяться гуси і зберігається картопля. Важко повірити, що все це може вміститися у цьому тісному приміщенні. А місця тут справді мало. Кімната, як правило, не більше 15—20 квадратних метрів, вона ніколи не вища за $2^1/_2$ метра; переважають низькі кімнати, бо взимку треба менше палити.

Більше чверті цієї площі займає велика примітивна глиняна піч для хліба, яка водночас править за лікарню, магазин, дитячу кімнату, сушарню. Взимку на печі сплять старі, що потребують тепла і не мають окремого ліжка, а також діти і частина челяді; жінки навіть сплять у самій печі, в якій нещодавно топилося, виставивши лише голову. Ліжко — це привілей господаря та його дружини; вони завжди сплять разом на очах цілої родини. Старші хлопці літом і зимою сплять у хліві біля худоби. За постіль усім, крім тих, що сплять у ліжку, править власний верхній одяг, а замість подушки — щонайбільше віхоть соломи. Подушки з пір'я справді є у кожній хаті, та ними користуються лише члени родини; служба звичайно кладе під голову лише власний кулак. Та навіть господаря, який спить у ліжку, не треба вважати сибаритом. Ліжко — насправді евфемізм, бо це кілька поруч покладених дощок на підпорах з простеленою в'язкою соломи, що прикрита домотканою плахтою; така сама друга плахта, що взимку може бути ще й плащем або кожухом,— це покривало; ліжка з матрацами трапляються рідко, до того ж тільки у багатших селян.

Що їдять галицькі селяни? Найбільш поширена думка, що селянин годується продуктами власного господарства. До деякої міри це правда, але не зовсім. Хоч селянин відгодовує тварин і птицю, однак м'ясо тварин і птиці тільки в найрідших випадках з'являється на його столі. Споживання м'яса в галицьких селах мінімальне; м'ясо, як правило, їдять лише двічі-тричі на рік: на великдень та різдвяні свята або під час надзвичайних родинних подій (хрестини, похорони). У народі побутує вислів: якби селяни їли м'ясо, то нічого б не залишилося панам. Отже, помірність у споживанні м'яса для селян є свідомою офірою, принесеною на вівтар соціального ладу. На жаль, це не добровільна офіра. Мужик не може дозволити собі їсти м'ясо. Кожна тварина, кожна штука домашньої птиці вже від свого народження має певне призначення — заткати якусь діру в річному бюджеті: цим заплатити податки, за це купити черевики, цим сплатити борг — і так кількість його життєвих допоміжних ресурсів швидко вичерпується. Ще далеко не всі діри заткані, а вже роздано все, і для власного вжитку не лишається нічого. Якщо потрібен який шматок м'яса на великі свята, то часто трапляється так, що чотири, а то й п'ять бідніших селян об'єднуються і спільно в одного купують якусь тварину, напр., свиню або теля, причому вартість розділюють на всіх товаришів, а власник замість грошей бере собі належну частину м'яса.

Так само з яйцями, маслом і сиром. Ці продукти, як правило, є власністю селянки; їх продають, щоб купити солі, легкий жіночий одяг і оздоби: хустини, стрічки і т. д. Отож залишається саме молоко, що вживається як приправа до страв і пожива для дітей. Жир звичайно свинячий, і вуджене сало купують і вживають дуже скупо. Цукор і цукрові страви цілком виключені з меню пересічного галицького селянина.

Мука і городина — найважливіші продукти галицького селянина. Але й тут до справи слід придивитися ближче. Галицький селянин хоч і сіє пшеницю, але пшеничний хліб на його столі така сама рідкісна страва, як і м'ясо. Тому лише багатші селяни віддають свою пшеницю на помол; більшість продає її незмеленою, а при потребі купує якусь кварту готової пшеничної муки. Більшість мешканців долин за кращих часів споживають житній хліб, а в найкращі місяці — травні і червні — ячмінний. Мешканці гір, у яких пшениця зовсім не родить, жито рідко коли, а ячмінь теж не дуже вдається, споконвіку звичні тільки до незаквашеного тяжкого вівсяного хліба. Кислий вівсяний чир, ячмінна і вівсяна каша — ось і весь асортимент галицьких ласощів. Великий дар винахідливості галицького селянина, гідна подиву національна специфіка галицької мужицької кухні виявляється тільки в городині. Я міг би навести понад 100 видів галицьких селянських страв, формальний словник найрізноманітніших назв, справжній бенкет для філолога — на жаль, не для шлунка, бо основу всіх тих галицьких національних страв врешті-решт становлять картопля, капуста, буряки та інші мало поживні рослини. Це не жарт, а до відчаю правдивий факт, бо галицький селянин їсть тільки половину того, що європейський робітник. Очевидно, й зріст, працездатність, енергія й охота до праці галицького селянина випливають з цього.

Детально селянського одягу не описуватиму. Мимохідь зазначу, що влітку вся сім'я ходить звичайно боса, а на зиму часто має один кожух та дві пари чобіт, так що лише відповідна кількість членів сім'ї може вийти з хати. Діти, як правило, не мають взуття, до школи ходять літом босі, а зимою зовсім не ходять до школи або взуваються у чоботи старших домочадців.

Не знаю, благодатний чи, навпаки, іронічний устрій природи, що чим гірше людині ведеться, тим більше вона відчуває в собі сили до активного розмноження. З 1879 по 1888 р. кількість шлюбів у Галичині зросла на 10 000, отже, пересічно збільшується на 1000 щороку. Кількість народжень дітей в ті роки зросла на 16 000, значить, щорічно народжується на півтори тисячі дітей більше, ніж в попередні роки. І можна вважати за чудо, що смертність при цьому не збільшилася. Вона справді, як і раніше, жахливо велика, більша, ніж у всіх інших до деякої міри цивілізованих краях (30—35 pro mille[1]), однак в декаді 1876—1887 рр. зросла ледве на один процент. Галицька людська порода, здається, пристосовується саме до найстрашніших економічних умов. Якого роду це пристосування, видно з факту, що кількість непридатних до військової служби від 1869 р. до 1888 р. з 60 000 зросла до 85 000, отже, в кожній річній генерації щонайменше на 1000 більше, ніж у попередні роки, визнано непридатними до військової служби. Це пристосування цілого класу людей до нестерпних економічних умов могло б, може, декому з оптимістів видатися божою благодаттю, але тут, як з тією конякою, яку ощадливий хазяїн хотів призвичаїти до того, щоб вона щодня їла одне лише стебло соломи, і яка врешті-решт була б звикла і до таких порцій, якби передчасно не здохла. Пересічний вік життя галицького сільського населення за останні десятиріччя значно впав і падає дедалі більше; зате завжди і постійно піднімається кількість таких смертних випадків, причиною яких є малий опір організму, отже, голод і нужда. Посол Щепановський сказав правду, коли висловив і обгрунтував страшну думку, що в Галичині щороку вмирає голодною смертю 50 000 людей*.

---

[1] Промілле (на тисячу) *(лат.).— Ред.*

Щоб картина галицького села була повнішою, мусимо ще кинути оком на засоби виробництва і виробничий капітал галицького селянина. Маю на увазі його угіддя, а також стан тваринництва.

У галицькому селі існують, звичайно, крім дідичів, дві категорії сільських хазяїв: так звані багатії і вбогі. Галицьких багатіїв не можна міряти міркою західноєвропейських багатіїв і навіть не міркою так званих гросбауерів. Так, священик, який має звичайно в користуванні від 50 до 200 моргів парафіяльного грунту, у випадку, коли доход з грунту не сягає 500 гульденів, одержує компенсацію як конгруальний додаток з каси на тій підставі, що його життєвий рівень розрахований на щорічні 500 гульденів, отже, з цієї суми і відраховується певна частина у вигляді податку. Якщо його доходи з парафіяльних грунтів оцінено вище за 500 гульденів, то надвишку разом з належними податками він має повернути податковій касі. Цього багатія на селі закономірно підводять до половини утримання, яке одержує щороку судовий ад'юнкт у найменшому містечку або портьє при Львівському намісництві. Отже, він повинен, якщо йому, як і всякому українському священикові, треба прогодувати ще жінку і дітей, звідкись добувати невистачаючу суму, а для цього існує одне джерело — ним є селянин, його побожність і офірність.

Крім пароха, багатими в селі вважаються ще й давні панські слуги, що від своїх панів перед 1848 роком одержали більше землі, тобто 2 або 4 селянські наділи, і досі її не роздробили, і новоутворена «середня верства», якій галицькі політекономи обіцяли велике майбутнє, благословінням якої є лихва, тобто обман. Це здебільшого євреї, випадкові селяни-лихварі, що скупили за останні десятиріччя роздрібнені і зруйновані селянські господарства і з них утворили більші або менші хутори. Яка кількість тих середніх маєтків у цілому краї, я не можу сказати; разом з маєтками парафіяльними їх десь буде понад 10 000, і весь обшар їх грунтів, певно, не сягає мільйона моргів. А якщо у всій Галичині маємо вісім мільйонів моргів селянських земель і більше як 1 700 000 селянських (так званих рустикальних) власників, то якщо відняти ті середні маєтки, обшар пересічного селянського господарства складатиме не більше як 4 морги. Проте середня величина ще не відбиває справжньої картини. Більш як 80 процентів усіх селянських господарств Галичини, згідно із земельним кадастром, щорічно дає чистий доход 20 гульденів, а це означає, що все їх добро має вартість від 100 до 500 гульденів.

У галицькому земельному посіданні взагалі намічаються два напрямки, які взаємно перехрещуються. З одного боку, частково роздрібнюється велика земельна посілість, її тут і там парцелюють. Це роздрібнення досягло, починаючи від 1845 року, не більше 500 000 моргів, з виразним нахилом до поглинання дрібної селянської посілості, до постійного збільшення, а разом з тим і до її концентрації в меншій кількості рук, до утворення латифундій. З другого боку, селянська посілість виявляє загальний і безупинний нахил до все більшого роздрібнення, яка вже перед 1848 р. кількаразово перейшла межу агрономічної можливості і тепер вже схожа на пародію економічної посілості. Що можна сказати про земельну посілість, яка ще у найкращому випадку являє собою смугу два метри завширшки і кілометр або й більше завдовжки. Як можна хоча б приблизно уявити раціональний обробіток такого клаптика? Не дивно, отже, що продуктивність галицької селянської землі за останні десятиріччя катастрофічно впала і щодалі падає ще нижче. Ареал, який у Чехії продукує 100 гектолітрів пшениці, дає східногалицькому селянинові 67,4 гектолітра; ареал, з якого в Чехії отримують 100 центнерів пшениці, східногалицькому селянинові на найбільш родючих землях дає ледве 59 центнерів. І якщо ринкова ціна центнера пшениці в Чехії становить 7,63 гульдена, тоді як сама кількість галицької селянської пшениці має ринкову ціну ледве 6 гульденів, при тому слід ще додати, що із загального обсягу виробництва пшениці в Чехії 91 процент, а у східній Галичині 85 процентів відповідає ринковому ціноутворенню. Отже, бачимо, що галицький селянин не є небезпечним конкурентом у галузі продукування збіжжя.

Але, може, краще стоїть справа тут з тваринництвом? Це питання просто смішне. Як може селянин, у якого всього чотири або менше моргів землі, вигодувати худобу? Отже, не дивно, коли чуємо, що більше як 50 проц. селян у Галичині взагалі не мають великої худоби, а інші мають лише карликові коні і таку рогату худобу, що відповідає своєю здатністю до праці і продуктивністю молока та гною ледве третині звичайної європейської худоби. Погано годована і погано плекана, ця худоба має також порівняно з худобою інших країв відносно малу вартість. І це тільки за нормальних років. Тоді як у Чехії одиницю поголів'я рогатої худоби пересічно розцінюють у 155 гульденів, одиниця поголів'я з хліва галицького мужика має вартість ледве 36 гульденів. І це також за нормальних років. В часи загальної нестачі паші, як це було, наприклад, зимою 1889 р., селянського коня продавали за 10, поступово за 8, 6, 5, 4 гульдени і врешті тільки за ціну його шкури, оскільки на коня не було покупців, і я сам бачив, як селяни в розпачі, після того як вони цілий день на ярмарку виставляли задарма свої коні на продаж і не мали змоги позбутися бідних заморених тварин, увечері залишали їх потай або ударом батога заганяли на засніжені поля, щоб не дивитися на їх голодну смерть. Однієї зими пропало в Галичині, певно, більше як 20 000 коней; під деякими селами лежали цілі купи кінських трупів аж до весни — жирування для тисяч гав і круків.

Гадаю, що я змалював економічні відносини галицьких селян не надто чорно. Трапляються моменти, за яких життя цілих прошарків селянського населення — комірників і поденників, сільського пролетаріату, навіть мені, що народився і виріс в галицькій мужицькій хаті, здається неймовірним. Ці неймовірності, дуже яскраві спроби яких можна побачити і почути на кожних зборах, тим паче в благословенному Поділлі, я не беруся тут навіть з'ясовувати, та одне мушу додати. Галичина — це один з найгустіше заселених країв Європи; однак його населення зосереджується не у великих містах і фабричних центрах, а в селах. Саме щодо його густоти ніякий європейський край не зрівняється з Галичиною. На один квадратний кілометр в Англії припадає 27, у Франції 32, в Угорщині 33, в Німеччині 37, в Чехії 44, в Ірландії 45, у Бельгії 49, в Італії 57, а в Галичині від 63 до 64 мешканців, що займаються обробітком ріллі. Трохи не 78 процентів усього населення Галичини зайняте виключно обробітком ріллі. Промисловості, фабрик ніби й зовсім не було, ремесло стоїть на низькому рівні, домашній промисел у краї через дурні розпорядження податкових установ і цеховий примус ніби повністю знищений, і тому селянинові не залишається нічого, як лише триматися останнього клаптика батьківської землі, що, правда, не врятує його від повільної голодної смерті, хоч справляє ілюзію власника землі. Без цього клаптика землі він був би змушений шукати інших засобів життя; при недостачі промислу в Галичині він передусім став би жебраком, який дуже швидко дійшов би до сумного переконання, що в Галичині неможливо жити з прошеного хліба.

Як сталося, що Галичина, незважаючи на численні й щедрі природні багатства, не має жодної промисловості, це — довга і плутана історія. Провина, очевидно, має бути поділена надвоє: між польською шляхтою, яка споконвіку виявляла непереможну погорду до промислу, торгівлі й ремесла і в давній Польщі всіма засобами своєї класової самоволі стримувала розвиток міст, і австрійським урядом, свідома чи несвідома понад 100-річна політика якого вела до того, щоб у Галичині не допустити жодної промисловості, жодного розвитку фабрик. За останні часи політика уряду трохи змінилася, а її місце зайняла конкуренція закордонних капіталістів, які з власного інтересу домагаються того, щоб утримати Галичину на рівні краю промислово пасивного. Цього пункту я торкнувся тільки мимохідь і вертаюся знову до моїх селян.

Те, що я досі намагався змалювати, — тільки половина становища галицького селянства, тільки основа соціальної будови, на якій щойно здіймається так звана соціальна надбудова. Але стан основи залежить не тільки від власної природної якості, він обумовлений також тиском надбудови. Спробуйте тепер визначити інтенсивність цього тиску. На краю мало не кожного села, на пагорбі або серед парку, у затінку старих дерев або в оточенні дбайливо виплеканих квітників здіймається білий, з більшим або меншим смаком збудований, більше або менше багатий, інколи з комфортом влаштований будинок. Це панський дім, палац, двір. Власник гордо називає його вогнищем культури серед селянської пітьми. Палац звичайно добре огороджений; у цій загороді недалеко від головного будинку розташовані більше або менше впорядковані господарські будівлі, численні обороги для сіна або збіжжя, стайні для коней, приміщення для машин, хліви для корів, телят, овець і псарні. Поза огорожею рядами стоять житлові будинки панської служби, ремісників, дозорців, а довкола них простяглися великі, добре оброблені поля — панське господарство. Справді, світ цей відмінний від того, який ми бачили досі. На подвір'ї багато пташні, сотні добре утриманих телят, лошат і свиней, молотарка двигтить і торохтить, вгодовані дозорці і слуги снують сюди-туди, гарно вдягнуті панове і дами походжають по парку і ведуть жваві розмови про філософію Ніцше* або про останній роман Сенкевича*. Справжнє вогнище культури і побуту, чи не так? Та придивімося до цього пана рано-вранці, о шостій годині. На подвір'ї задзвонить дзвоник, і з села, що лежить неподалік, звільна починають надходити постаті, посапуючи і покашлюючи, бліді, зігнуті, одягнуті в лахміття. Їх обличчя заспані, з волосся стирчить солома — залишки їхніх подушок; дехто приходить аж із сусідніх сіл, багато з них вже давно чекають дзвоника перед зачиненими ворітьми. Нарешті ворота відчинилися і бліді постаті — чоловіки, хлопці, дівчата — юрмляться на подвір'ї, але не сміють наблизитися до панського будинку: як налякані вівці, стоять вони біля воріт з непокритими головами на морозі, під снігом або дощем і мовчки чекають. Надходять все нові й нові постаті, і гурт збільшується. Все це ті, хто шукає роботи. Через півгодини виходить панський управитель. Він міг уже давно бути тут, але гордість вимагає, щоб люди довго чекали. Його вітають низькими поклонами. Та він зовсім не відповідає на їх привітання і, наблизившись, промовляє сухим, діловим тоном: «Сьогодні потребуємо десять мужчин, десять хлопців і двадцять дівчат; вони можуть лишитися. Платимо сьогодні мужчинам по 20, хлопцям і дівчатам по 15 крейцерів у квитках; кому не подобається, може йти. Решту сьогодні не можемо зайняти, може, завтра». Зчиняється ремствування, та не таке голосне, щоб розбудити ласкавого пана. Одні вважають плату занизькою — і їх проганяють, інші плачуть, що вони і їх діти не мають що їсти і просять, щоб їх взяли до роботи хоча б за 10 крейцерів, аби вони не поверталися додому з порожніми руками. І тут управитель з кожним зокрема починає зводити особисті рахунки: «Ти під час виборів голосував за того і проти нашого вельможного пана — йди до нього, хай дасть тобі роботу; ти пізвав нас до суду за побиття і ще насмілюєшся сюди приходити; ти не хотів прийти в час жнив, коли тебе кликали, а тепер приходиш? Марш! Для таких ми не маємо ніякої роботи».

А як виглядають правові стосунки між панським двором і мужицькою хатою? Тоді як селянин вибирає до сейму і державної ради небезпосередньо, приблизно сотнею, виборних, вогнище культури вибирає безпосередньо і має не тільки свою курію великої посілості, а й від початку вже простягає свою руку і на мужицьку курію, добуло тут своїми відомими засобами крок за кроком мало не всі мандати і так звело мужицьке конституційне право на просту ілюзію. Зате мужик мусить тепер відробляти ще й шляхову повинність, будувати шляхи, які на ділі панові сто разів потрібніші, ніж йому, і пан на це дає йому щонайвище дерево або незначну грошову суму. Зате пан не тільки у своїх лісах і на полях користується правом мисливства, а й бере його в оренду за смішну ціну на селянських полях, бо селянин ні сам, ні громадою не може користуватися правом мисливства. Зате селянин повинен терпіти, коли йому панська дичина витолочує ту ж дрібку його мізерного збіжжя або винищує його поле з картоплею. Однак він може бути певний, що як панський гайовий застукає його в панському лісі, коли він косить траву, збирає патики, гриби і ягоди, він почастує його побоями, звелить з нього здерти сорочку і ще й до того покарає належно старостинською владою. Зате селянська громада повинна на свої кошти будувати школи й оплачувати вчителя, причому пан має право дати вчителеві місце або прогнати його.

Зате сільська громада мусить утримувати пароха, будувати церкву і парафію разом з необхідними господарськими будинками, причому пан має право призначати священикові парафію... Зате селянин повинен терпіти квартирування війська і для війська постачати підводи, тоді як пан від цього обов'язку звільнений. Зате мужик повинен за хату платити трохи не стільки домового податку, що пан за свій палац — це є рівність — і за свої злиденні клаптики землі платити ще на 681 000 гульденів більше грунтового податку, ніж це годилося б, виходячи з його доходів, бо при кадастральній оцінці, при якій в комісії на 600 членів було тільки 24 селянина, панські землі оцінено на 3 050 000 гульденів нижче, ніж вимагала цього дійсність, отже, надвишку суми податку розділено між селянами. Сталося так, що за минулі 1880—1895 рр. грунтових податків селяни заплатили тільки $13^1/_2$ мільйона гульденів за своїх вельможних відкупників і представників. Новий 15-річний період не тільки не принесе їм ніякого полегшення, а навпаки, ще й погіршить їх становище, бо ректифікаційна комісія, що урядує нині, в якій серед 15 шляхтичів сидить також двоє або троє селян, як відчуваю, справді не отримала ніяких відгуків від них, зате надійшли численні, добре вмотивовані скарги на високий рівень грунтових податків — від шляхтичів.

Справді, для галицького селянина це ніяка не новина; він мусить платити за свого пана. Адже за скасування панщини, яку йому цісарський патент обіцяв задарма, заплатив досі більш як 150 мільйонів гульденів. Адже він не тільки даремно втратив свої сервітути в панських лісах і полях, а ще до того і свої власні громадські ліси і пасовиська, інвентаризовані ще Йосифом II, а зверх того витратився до 30 000 на процеси, що тяглися роками, і якщо він при тому тут і там піднявся до активної оборони свого добра, він пролив на цьому стільки крові, що її справді вистачило б, аби частину «соціальної ієрархії» потопити в ній. Операція сервітутів, дотепер ніким детально не з'ясована, є і залишається на віки вічні однією з найбільших плям в історії польської шляхти, однією з найголовніших причин економічного занепаду галицького селянства. Тут уриваю. Чую, що моя тема далеко не вичерпана, та боюся, що я, врешті, стану сентиментальним. Я настільки почуваю себе галицьким селянським сином, що не хотів би бути впертим і несправедливим. А спокуса для цього лежить досить близько. Бути галицьким селянським сином і водночас освіченим пролетарієм — це для об'єктивності дійсно тверда скеля. Адже один український поет з'ясував долю такої людини короткими словами як потрійну мізерію: замурований світ, затруєний хліб і безвісна могила!

ДЕ ЛИШАЄТЬСЯ СТАТИСТИКА?

Пан Кржижановський* зробив поле́міку зі мною для себе доволі легкою. Він пише: «Пан д-р Іван Франко, поставивши собі за мету висвітлити господарське становище галицьких селян, мав вибір між двома рівнозначними шляхами — статистичним, обмеженим цифрами, і таким, що змальовує переважно звичаї та людей». І він повчає мене, що для з'ясування економічного становища обидва ці методи «якраз не є рівнозначними». Дякую за повчання, але я цього також зовсім не стверджував. Моя стаття була доповіддю, призначеною для слухачів, і тільки тому я обрав описову форму; те, що я був цілком свідомий недостатності цієї форми, навіть для усної розповіді, засвідчують численні статистичні цифри, які я опрацював у своїй доповіді і яких п. Кржижановський зовсім, як видно, не помітив.

Пан Кржижановський посилається на свою, на жаль, мені невідому працю про розподіл земельних маєтків у Галичині, що містить у собі багато дечого з цього питання, та він не був настільки ласкавий, щоб навести з неї хоч би одну цифру, яка б мене виправила. Сталося так, що Іван Франко, який «живе у ворожих стосунках з пані Статистикою», додав на підтвердження своїх писань чималий ряд статистичних цифр, тоді як автор «Розподілу земельних маєтків у Галичині» і секретар рільничого товариства у Кракові обмежився голослівними твердженнями, ухильними зустрічними питаннями і побіжними екскурсами в сусідні географічні та інші наукові ділянки.

Хочу по черзі розглянути його твердження, оскільки вони стосуються справи (сторонні речі я полишаю на боці). Це правда, що змальований мною тип галицького села має переважаючий колорит східногалицького Поділля, та коли п. Кржижановський виходить із цього, що я добре обізнаний тільки із селами подільської рівнини, то він дуже помиляється. Я уродженець зовсім не Поділля, а тісної низовини (Підгір'я), що межує з Карпатами, і знаю через власне ознайомлення як гірські села (гуцульські, бойківські, лемківські), так і села в долині Дністра, як села з Покуття, так і села з долини Сану та Бугу. Знаю трохи також мазурські (польські) села, як і села з-під Перемишля і Бохні. Я розмовляв із сотнями українських та польських селян з різних повітів Галичини про їхнє господарське становище, а також узяв чимало з подякою (і з критикою) від пані Статистики. І коли тепер п. Кржижановський каже, що мої писання не мають ваги «ні для Західної Галичини, ні для українських поселень у Карпатах», то було б, проте, обов'язком чесного противника, який живе у злагоді з пані Статистикою і не прив'язаний до місцевого колориту, показати мені детально, де саме у зачеплених мною питаннях, як-от житло, живлення, народжуваність, смертність, та в інших обговорюваних соціальних відношеннях виявляються істотні недоречності.

Пан Кржижановський посилається на етнографічну працю Кайнделя* про гуцулів на доказ того, що «дім гуцула докорінно відмінний від змальованого мною». З господарського боку «докорінно відрізняється»? Було б надзвичайно цікаво побачити цю різницю, глибше обгрунтованою п. Кржижановським. Наскільки господарське життя гуцулів істотно відрізняється від змальованого мною типу, ми зараз побачимо.

Те, що п. Кржижановський каже про галицьку еміграцію, з одного боку, жодною мірою не суперечить моїм поясненням, а з другого боку, вимагає деяких істотних доповнень. Еміграція галицьких селян до Америки справді почалася в Західній Галичині. Слідом за польськими селянами рушили українські горці, так звані лемки. Метою еміграції була Північна Америка, особливо вугільні шахти Пенсільванії. Еміграція, бурхливий характер якої дуже драстично ілюструє судовий процес-монстр у Вадовицях, мала напочатку стриманий характер. Більшість емігрантів по кількох роках верталася додому із заощадженими грішми. Подібний характер має еміграція в Західній Галичині частково і тепер, та лише частково, і легко зрозуміти, чому це так. З одного боку, багато емігрантів, які повернулися з Північної Америки до Галичини із заощадженнями, знову розчарувалися і, витративши свої гроші, незадоволені поїхали назад у Новий Світ. З другого боку, виробнича криза в Північній Америці виштовхнула багатьох гірників до інших професій, торгівлі або ж до рільничих поселень. Характерною ознакою цієї зміни в сутності еміграції є та обставина, що з мазурських і лемківських сіл до Північної Америки від'їжджає дедалі більше жінок і дівчат, які, звичайно, вже більше не повертаються. Я знаю багато таких фактів; можливо, п. Кржижановський був би такий ласкавий повідомити нам відповідні статистичні цифри?

Що ж до східногалицької еміграції, то вона мала в основі цілком такий же характер, лише темп був інший. Насамперед протягом довгих років відбувалася періодична еміграція рільничих робітників на схід і на південь: гуцули з року в рік ішли до Румунії та Бессарабії, де вони невимовно страждали (я писав про це вже років 10 тому в українських і польських часописах), лемки і частково бойки тяглися до південної Угорщини, в Альфельд і Банат. Потім почалися спорадичні виїзди до Північної Америки, особливо до Канади. Коли ж їх стала затримувати влада, ми пережили ще два страшні епізоди божевільної еміграційної лихоманки: першого разу до Росії, а другого разу — до Бразілії. Загальним спонукальним моментом в обох цих епізодах була зневіра, хиткість місцевого господарського, соціального та політичного становища. Але тут також простежувалися цікаві відмінності.

До Росії люди йшли частково під впливом перебільшеного вихваляння російських умов, яке протягом довгого часу поширювала в народі українська (так звана «москвофільська») преса. Шляхтичі зчинили шалений галас, і влада не забарилася припинити цей рух за допомогою жандармів, війська і всіх засобів перешкоди й залякування. У цьому їй щиро допомогла також Росія, відпровадивши галицьких емігрантів на австрійський кордон.

Еміграції до Бразілії політична влада також майже завжди чинила всілякі перешкоди в дорозі, але слід звернути увагу на те, що частина польської преси схвалювала цю еміграцію. Відколи у Львові утворилася філія товариства святого Рафала і взяла на себе місію захищати і супроводжувати в дорозі переселенців до Бразілії, а слідом за тим галицький крайовий виділ надав цьому товариству, що перебуває під заступництвом одного поважного шляхтича, грошову допомогу з крайових фондів і на кошти цих фондів направив до Бразілії одного пана, який «розуміється на справі» (він ще й досі не повернувся і не дав крайовому виділові жодної звістки!), то в народі утвердилася думка, поширювана вже раніше закордонними агентами (особливо Джерголетто), що австрійський уряд сприяє еміграції до Бразілії. Еміграційна лихоманка стала справжнім лихом для краю, аж поки рішуча вимога бразільського уряду припинити видачу квитків на пароплави не стала їй на перешкоді.

Коли ж нині п. Кржижановський сам пояснює, що в Західній Галичині панувала відчутна нестача робітників, у той час як селяни масами шукали зарібку за межами країни, то факт цей у зв'язку з описаною мною вище історією галицької еміграції набагато більше промовляє про нужду, аніж про добробут галицького селянства. Щоправда, й сам п. Кржижановський не заперечує «дуже сумне» становище галицьких селян; проте він твердить, що я, однак, змалював його занадто темними фарбами. Очевидно, йому слід би було показати «у світлі статистики», на скільки процентів моя картина темніша за дійсність. Але саме цього він і не зробив.

Пана Кржижановського дуже обурює моя спроба — викладена, щоправда, дуже загально,—пояснити постійний приріст галицького населення і його безнадійне господарське становище. Він не вбачає у «надзвичайно великому прирості населення ознаки безмежних злиднів». Я також ні, і тому я протиставив цьому приростові населення цифри щодо зростання числа непридатних до військової служби і згадав скорочення пересічної тривалості життя галицького сільського населення. Якщо ж мої зауваження щодо значення приросту населення так завели в оману п. Кржижановського, що він тікає аж у праліси Ратцелевого народознавства*, то я хотів би йому показати набагато ближчий притулок у пані Статистики. В «Підручнику й довіднику статистики» д-ра Макса Гаусгофера* (Відень, 1882, стор. 134) він може знайти мудрий вислів, «що висока цифра народжуваності сама по собі ще не є вираженням господарського чи морального здоров'я суспільства». Там же (стор. 133) зазначається: «У всій Європі слов'янські народності відзначаються високими цифрами народжуваності», а тому це посилання п. Кржижановського на Румунію втрачає усю свою силу.

Пан Кржижановський, очевидячки, дуже гнівається на мене за мою оцінку того впливу, що його виявляла і виявляє галицька шляхта на господарське життя галицького селянства. Тільки гнів міг його так засліпити, що він удався ось до яких слів: «Пан Франко вважає, що становище селян у Галичині сумне і що в цьому краї водночас існує шляхетське землеволодіння, —отже, шляхетство несе відповідальність за сумне становище селянства. Д-р Франко цим обмежується і вважає за непотрібне з'ясовувати, в чому власне шукати провину цього стану перед своїми співгромадянами». Так от: якби п. Кржижановський прочитав мої статті спокійно, уважно і не в гнівному засліпленні, то він побачив би також і речення (№ 152 «Zeit», стор. 132, 2-й стовпчик знизу), яке зробило б зайвими усі його вчені пояснення щодо складності соціальних явищ і ésprits simplistes[1]. Я писав там дослівно таке: «Як сталося, що Галичина, незважаючи на численні й щедрі природні багатства, не має жодної промисловості, це — довга і плутана історія. Провина, очевидно, має бути поділена надвоє...» і т. д. Чи це є, отже, згубний «потяг до узагальнень», що його закидає мені п. Кржижановський? Чи я в своїх викладах хоч де-небудь виводив сукупність галицьких селянських відносин з якоїсь однієї причини? Нехай би п. Кржижановський показав мені те місце, інакше я змушений буду затаврувати його твердження як фальсифікацію моїх досліджень.

В чому п. Кржижановський вбачає головну причину галицьких злиднів і що в ближчому чи дальшому майбутньому має статися для подолання цих злиднів, мені в даній хвилині може бути цілком байдуже. Але коли п. Кржижановський закидає, буцімто я не знаю, «що в нинішньому році шляховий закон змінено на користь селян», то на те я можу відповісти, що в цьому зміненому законі про шляхи не впроваджено ані справедливого розміру повинностей, пропорціонального до сплачуваних податків, ані скасовано передберезневих шляхових робіт*. Навпаки, це обтяження ще більше зросло, оскільки в старому законі тільки власники садиб зобов'язувались виконувати шляхові роботи, а тепер цей обов'язок звалюється на кожну сім'ю, навіть якщо вона не має ані шматка грунту, ані хати, а живе в чужій хаті як послідок (комірники). Твердження про збільшення шкільних повинностей від доменіальних маєтків кілька літ тому вимагає поправки: адже раніше великі земельні маєтки зовсім не брали участі в податках на народні школи. Тепер вони його сплачують, а натомість сільські громади позбавлені права рекомендації на учительські вакансії.

---

[1] Духа спрощенства (*франц.*).— *Ред.*

Пан Кржижановський знаходить «надзвичайно веселим» те, що про роботу комісії по впорядкуванню земельних податків я висловився, «як я почув». Мені незрозуміло, що може так збуджувати веселість у п. Кржижановського. Засідання тієї комісії не були відкриті, їх протоколи також опубліковані не були і, напевно, ніколи не будуть,— звідки ж я міг довідатися про якусь деталь, якби мені не довірив її один із учасників комісії? І коли п. Кржижановський зухвало стверджує, ніби моє повідомлення є «звичайно ж фальшиве», то він повинен би викласти правдивий стан речей — розуміється, якщо він із ним обізнаний.

Хизування п. Кржижановського статистикою і глибокими знаннями збудили в моїй пам'яті спомини про іншого, давно вже померлого шляхтича Губицького із мого рідного села. Оскільки п. Кржижановський добре знає те, чого я не знаю, і не знає, що я знаю, то на прощання нехай прослухає від мене цю маленьку історію. Отже, був колись у моєму рідному селі шляхтич Губицький, завзятий діловод, який завжди ходив усюди з величезним стосом паперів і розповідав селянам чудеса про свою начитаність у законах, патентах і постановах. Селяни благоговійно слухали його, хоч самі добре знали, в чому суть справи. І ось якось ми, шкільні хлопчаки, зіграли зі старим таку пустотливу сцену. Щойно помітили, як він іде селом з похиленою головою і виняткової заклопотаним обличчям, несучи свої папери під пахвою, ми підбігли до нього всією юрбою і стали голосно просити: «Пане Губицький, прочитайте нам цей виклик до суду»,— і при цьому подали якийсь папірець. Пан Губицький, остерігаючись, навіть не подивився на папір і презирливо відповів: «Не маю часу. Не маю часу». Ще й досі дзвенить мені у вухах голосний регіт, яким ми вибухали при цих словах. Бо нам таки добре було відомо, що п. Губицький не може ні прочитати, ні написати жодного слова.

ЧИСЛО РУСИНІВ У АВСТРІЇ

З найновішого тому нашої крайової статистичної публікації (Rocznik statystyki Galicyi wydany przez krajowe biuro statystyczne pod kierunkiem d-ra Tadeusza Rutowskiego, Rok V, 1894—1897. Lwów, 1898) виймаємо ось які цифри про число русинів у Австрії д[ня] 31 грудня 1890 р.

При відбутій тоді загальній переписі людності записано з руською товариською мовою людей 2 835 674 в Галичині, 268 367 на Буковині і 1 180 в інших австр[ійських] краях, отже, разом 3 105 221. Натомість до греко-католицького обряду призналося в Галичині 2 790 449, на Буковині 19 810, а в інших австр[ійських] краях 3 813, разом 2 814 072. Порівнюючи сі цифри, бачимо, що невважаючи на тих кілька тисяч греко-католиків, отже, очевидно, русинів, що виселилися до інших країв, головно до Відня і його околиць (2 643), і там затратили вже свою мову, національне руське почуття, що виявляє себе товариською мовою, в Галичині сягає досить далеко поза обсяг греко-католицького обряду, значить, маємо в самій Галичині 45 225 не греко-католиків, що вживають у звичайному житті руської мови. Але нема сумніву, що значну часть родовитих русинів (слуг і т. і.) записано до польської нації.

Порівнюючи цифри таблиць 4 і 5 у Рутовського, ми бачимо: польської мови уживає в Галичині 3 509 183 людей; на те римо-католиків є 2 997 430, отже, о 611 753 менше. Хто були ті 611 753 людей? В Галичині начислено 43 279 протестантів, 772 213 жидів і 3 016 інших віросповідань, а рівночасно 227 600 осіб з німецькою товариською мовою, 5 827 з чеською і 551 з іншими мовами (1 429 членів греко-орієнтального віросповідання зачислено, мабуть, до руської мови, бо окремої російської не показано, хіба що від сеї цифри відшибнемо 283 румунів і 2 сербів). Отже, очевидно, що з сих 818 508 людей не римо-католиків частину приписано до німецької і чеської мови, а частину до польської. Та не забуваймо, що й між римо-католиками є німці, котрих числа при теперішнім веденні статистики не можна виміркувати. Але хоч би навіть прийняти, що всі римо-католики в Галичині — поляки, то й тоді вийде, що, зчисливши разом усіх тих, що признались до не польської і не руської товариської мови (їх, крім православних румунів і сербів, було 233 693), і відшибнувши сю суму від суми членів протестантського, жидівського і інших, не католицьких віросповідань (їх було разом 818 508), одержимо решту 584 815, котрих, значиться, крім усіх римо-католиків, приписано до польської товариської мови. Але ж, як бачимо, се число таки ще не покриває різниці між числом римо-католиків і статистичним числом поляків; різниця тих чисел — 26 928, се мінімальне число греко-уніатів, тобто родовитих русинів, приписаних до польської товариської мови. Мінімальне — говоримо, бо воно мусить бути більше о ціле число тих католиків не поляків, котрого ми не можемо обчислити.

Так, зректифікувавши цифри, поміщені в таблицях д-ра Рутовського, одержимо ось які числа: русинів греко-католиків 2 790 449 у Галичині, 19 810 на Буковині і 3 813 в інших австрійських краях; русинів православних 1 144 в Галичині, 248 557 на Буковині і 45 225 інших віросповідань, головно римо-католицького в Галичині — разом 3 108 998. Ся цифра мало чим різниться від тої цифри, яку подав д-р Рутовський для людей, що вживають руської мови. Коли відшибнути від неї тих греко-уніатів, що, живучи поза границями Галичини і Буковини, затратили свою мову, а натомість тих 26 928 русинів, per nefas[1] приписаних до польської мови, одержимо близьке до фактичного число русинів у Австрії (без Угорщини) в сумі 3 133 283 душ. Число поляків по відтрученні жидів і per nefas приписаних до польської мови русинів (але без відтручення німців-католиків у Галичині) винесе 3 107 479 душ.

---

[1] Незаконно, неправомірно *(лат.)*.— *Ред.*

НАРОДНА ПРОГРАМА*

В попередніх числах «Свободи» (ч. 1, 4) пояснили ми коротенько політичну часть нашої народної програми; тепер ми приступаємо до другої часті нашої програми, до часті економічної.

Наша економічна програма. Економія — се значить господарство. Наука про господарство може займатися господарством одного чоловіка (приватна економія) або господарством цілого народу (народна, або національна економія).

У кождім господарстві, приватнім чи народнім, дивимося поперед усього на дві речі: на доходи і видатки, і вся економічна мудрість іде на те, щоб осягнути перевагу доходів над видатками або бодай рівновагу. У кого видатки більші від доходів, той мусить швидше чи пізніше зійти на діда. Відки беруться доходи? Наші люди дуже вірно називають усяке добро: праця «Се моя праця, моя кривавиця». Вони кажуть тим (і наука вповні оправдує се), що всяке добро, весь маєток, приватний і народний, іде з праці.

Розуміється, не з якої-будь праці. Коли хто схоче носити каміння з одного місця на друге, рипати дверми або міряти воду в ріці коновкою, то й се буде праця, але добра з неї не вийде ніякого. Господарська, економічна праця — се тільки така праця, що витворює предмети, придатні до людського ужитку. Така праця називається витворчою, або продуктивною; витворювання таких предметів і приготовлювання їх для людського вжитку, для заспокоєння людських потреб називається продукцією.

Тільки продукція є джерелом доходів у поодиноких людей і у цілих народів. Сама природа майже нічого не дає чоловікові готового до вжитку, все він мусить приготовити собі своєю працею. А коли, з другого боку, бачимо людей, що самі нічого не продукують і не приспособлюють для людських потреб, а проте, мають доходи, то все-таки мусимо сказати, що їх доходи не із неба падуть, але йдуть із праці інших людей.

Такий панич, що, як казав Іван Вишенський*, «колишеться в колисці розкоші», нездалий ні до якої праці, а тільки розтринькує батьківське добро,— адже ж він має доходи з праці і продукції цілих поколінь робучого люду. Такий лихвар, що тільки й уміє робити, що писати векслі, бігати по судах та ліцитаціях,— він, певно, працює також, але се праця павука при висисанні мухи, праця для людської суспільності не пожиточна, але шкідлива. Така праця — то не зиск для суспільності, а визискування суспільності.

Бувають випадки, що й цілий народ може прийти в положення тої мухи, яку висисає павук. Се такий народ, котрий не має своєї держави, не має в своїх руках, так сказати, ключів до власної комори, не може сам рішати про свої доходи ані свої видатки. Є такі народи, приміром ірландський, котрим чужі наїзники відібрали всю землю; народ жиє на тій землі, оброблює її, але вона не його; він держить її, але вона не його, він держить її в оренді, і пан, що сидить собі в Лондоні, може, коли йому захочеться, ціле село зігнати з тої землі. Є інші народи, а до них належимо і ми, русини, що хоч маємо по клаптику землі нібито своєї, але, проте, не маємо можності ані вихіснувати відповідно плодів тої землі, ані обрахуватися з доходами і видатками так, щоб ми могли завести рівновагу в нашім господарстві. Ми не маємо можності самі зменшити свої тягарі, не можемо збільшити своїх доходів, хоч би-смо і знали на се способи, і мусимо дивитися безрадно на те, як біднієм з року на рік усе гірше, мусимо ждати собі жебрацької торби і голодної смерті або тікати за море, де, як то кажуть, землі більше, а панів менше.

На тих прикладах можете зрозуміти, як сильно залежить приватна господарка від народної. Певна річ, весь народ буде заможний тоді, коли кождий член його буде заможний; але се ще не значить: дорobляймося кождий заможності сам для себе, не дбаймо ні про що більше, тільки кождий сам про себе, «трудімся, тверезімся, щадімся», а все буде добре. Певна річ, трудімся, і щадімся, і тверезімся, се так, без того добра не буде. Але не забуваймо ніколи, що само дбання про свої приватні справи ще не заведе нас до добра. Бо що мені з того, що я буду працювати, аж мені будуть очі з голови лізти, і буду щадити так, що жалуватиму собі і страви, і одежі,— а рада державна або сейм наложать на мене такий податок, що за одним разом забере мені всі здобутки моєї праці? Що мені з того, що я буду збирав, коли інший дармоїд прийде і забере моє добро за півдармо?

Що на се порадить?

На се одна рада: треба працювати, щадити, дбати про себе, але треба при тім дбати про загал, про цілий народ, бо народ — то ми всі; не має кривди загал народу — то не має кривди ніхто поєдинчий. А дбати про загал народу — се значить займатися політикою, займатися справами громади, повіту, краю і держави, бо там рішається про тягарі і користі загалу, отже, й кождого поодинокого чоловіка.

А щоб ми знали, як маємо братися до тої політики, щоб не йти за чужим, не раз ворожим для нас голосом, щоб не притакувати там, де вороги ладяться знімати з нас сорочку, на те є наша народна програма, в котрій показано наші дійсні, хлопські, народні потреби, а при тім показано способи, як би ті потреби можна заспокоїти.

З того, що сказано вище, ви зрозумієте, для чого такі справи, як господарство, приватне і народне, мусять стояти в нашій народній програмі. Господарство — се грунт народного життя, отже, й грунт народної політики. Де добре господарство, приватне і народне, там є заможність, там добрі школи, добра просвіта, добре здоров'я, добрі суди і уряди, добрий заряд краю, добрий розвій усієї народної сили. А де господарство кепське, там — ну, там мусить бути так, як у нас.

А тепер перейдемо до точок нашої економічної програми.

Змагаємо до того, щоби наш народ в продукції, кредиті та торгівлі визволився від зависимості і визиску із сторони інших народів і країв, щоби мав у своїх руках потрібні средства продукції, передовсім землю, та розвинув у себе свій власний промисел, торгівлю і кредит.

Мусимо стояти на тім, що чужим розумом не будемо мудрі, а чужою працею не будемо ситі. Хочемо самі працювати на себе, самі користати з тої землі, що на ній живемо, а не хочемо, щоби з нашої землі і з нашої праці користали інші, чужі, нероби та дармоїди.

Отже, хочемо поперед усього мати для себе всю свою землю, бо земля — то основа для всякої продуктивної праці. Лиш не хочемо бути ані наймитами, ані орендарями на своїй землі, так само як і іншим народам не бажаємо наймитського ані орендарського хліба.

Але мати саму голу землю в нинішніх часах не досить. Те, що родить земля,— се сирі плоди (зерно, овочі, худоба, дерево, камінь і т. д.). Для людського вжитку треба се все перероблювати. Сим займаються різнородні ремесла і фабрики, займається промисел. Отже, тепер ми бачимо таке, що рільник має свої сирі плоди, та що йому з них? Сам до вжитку переробити їх не може, не буде сам і зерно молов, і шкури гарбував, і вовну пряв, і сукно ткав, і одіж шив і т. д. А за ті перерібки йому приходиться солоно платити; до того ж ті перерібки відбуваються переважно поза границями нашого краю, так що наш рільник не тільки платить за перерібки, але платить чужим людям, його гріш не тільки виходить з його рук, але йде за границю. А з того виходить не тільки те лихо, що рільник своє добро продає ніпочому, а перероблене купує дорого, але й те друге лихо, що на тім перероблюванні чужих плодів наші люди не можуть заробити, в краю ремесла ледве животіють, фабрик або зовсім нема, або вони зовсім у чужих руках, а по наших селах і місточках намножується незарібної бідноти, котра, не можучи вижити з землі, на наших очах гине з голоду. Отже, ремесла, фабрики і загалом увесь промисел, що перероблює сирі плоди для людського вжитку, є так само потрібний для народу і для розвою народного життя, як земля, і для того ми мусимо змагати до того, щоб у наших руках були всі ремесла, всі фабрики, всі промислові заводи, які є в нашім краю.

Так само мусимо дбати про те, щоб мати в своїх руках торгівлю своїх виробів, та й тих чужих виробів, які служать для заспокоєння наших потреб. Наші люди в останніх роках уже потроху беруться до торгівлі, то й знають, яка з неї користь. А жидівська і загалом чужа торгівля в нашім краю показала нам дальше, яка велика шкода для можності і розвою цілого народу плине з того, коли люди свої вироби мусять продавати чужим і заспокоювати свої потреби, купуючи від чужих. Народ, котрий хоче стояти в ряді з іншими, мусить мати свою торгівлю.

Так само не треба вам довго толкувати, що таке кредит. В наших часах гріш — то душа в господарстві. Чим більше господарство, тим більшими грішми обертає, затягає більші позички і робить більші виплати. Повстали окремі доми (каси, банки), де громадиться гріш і відки черпають його для своїх потреб рільники, ремісники, промисловці і купці. Кредит зробився в теперішнім господарськім житті чимсь таким конечним і натуральним, як обіг крові в тілі. Знаєте, що кров кількадесят раз на мінуту випли善 з серця, розбігається по всім тілі, відживлює його і збігається назад до серця. Так само й гріш вибігає раз у раз із кредитових інституцій на весь край, оживлює рільництво, ремесло, промисел і торгівлю; вертає назад до тих інституцій, щоб зараз почати свій обіг наново. Народ, котрий хоче розвивати своє господарство і не дивитися нікому в жменю, мусить, крім своєї землі, свого промислу, своєї торгівлі, мати також свої кредитові заклади. Народ без свого власного кредиту — то так, як тіло без серця.

Таке значення має перша точка в економічній часті нашої народної програми. Про дальші точки на другий раз.

* * *

Змагаємо до постепенного усуспільнення кредиту, торгівлі і приспособлених до того галузей продукції, а се так дорогою добровільної асоціації, як і дорогою удержавлення.

Кожда річ може належати або до одного чоловіка, або до більшої громади людей. Така річ, що належить до одного чоловіка, називається його приватна власність; така річ, що належить до цілої громади, до якоїсь спілки, до краю,— то громадська, або суспільна власність. Є такі речі, що, приходячи до вжитку, мусять тим самим робитися приватною власністю, прим., хліб, який я їм, кожух, який ношу, сокира, якою тешу, і т. д. Є знов інші речі, котрі тим тільки й пожиточні, що вони не є приватна, а громадська, суспільна власність, прим., дороги і гостинці, мости, пошти і телеграфи і т. п.

Давніше далеко більше речей зачислювано до приватної власності, ніж тепер. Не було пошт ані телеграфів, не було залізниць, і кождий, коли мав переказати щось комусь на чужині, мусив або сам їхати, або посилати післанця. Дороги були не вільні; пани не тільки посідали величезні простори землі, але мали надані привілеї на дороги, що вели через їх землю, ставили на них рогачки і побирали від проїжджих і прохожих мита за те тільки, що вони йшли чи їхали панською дорогою. Ба, не досить на тім. Навіть люди і їх праця могла бути приватною власністю інших людей: се було невільництво і панщина. Ще в 1848 р., коли в Галичині пішли перші слухи про скасування панщини, польські пани гороїжилися і кричали: «Як сміє хто дарувати те, що є наша приватна власність?» І справді, панщина не була дарована, але солоно заплачена.

В наших часах чимраз більше речей із обсягу приватної власності переходить на власність більшого або меншого загалу людей, спілок, громад, країв, держави. Маємо пошти і телеграфи державні, залізниці державні, дороги крайові, повітові і громадські. Не досить того: копання і вироблювання солі держить у руках держава, продукцію і продаж тютюну має вона також, продаж солі взяв на себе край. У Росії віднедавна держава взяла на себе вироблювання і продаж горівки, а отсе в наших днях по поводу великих страйків у копальнях вугля чимраз більше голосів піднімається затим, щоб і інші важні копальні: вугля, заліза і т. д.— перейняла на себе держава. Так само підносяться голоси, щоби край або держава обняли в своє завідування всі ліси, яких іще досі не знищили їх вельможні властителі.

Але се ще далеко не все. Люди по селах не мають досить ясного поняття про те, як далеко зайшло усуспільнення найрізніших родів праці по великих містах. На селі хоче чоловік читати щодня газету, то мусить запренумерувати собі її; в місті йде до кав'ярні і знаходить там сотки найрізніших газет. На селі хочеш дістати книжку, то купуй її або зич від сусіда, а вичитавши всі, які є по сусідах, купуй нові. По містах є публічні бібліотеки, де нагромаджено сотки тисяч книжок, старих і нових, стільки, що чоловік і за сто літ не прочитав би їх. На селі якби в котрій хаті одного дня не варили їсти, то сиділи би голодні — по великих містах є помешкання, де зовсім нема навіть печей — огрівають парою, що йде рурами, вмурованими в стінах, їдять у спільних ресторaціях. Маємо там публічних послугачів, що весь день стоять на вулиці і готові за невеличку плату до всякої послуги, публічних слуг для чищення чобіт і одежі, доступні для кождого пральні, голярні і тисячі інших речей.

Розуміється, що і в такій важній галузі господарства, як грошова господарка, мусило се усуспільнення проявитися дуже сильно. Почати з того, що гроші може робити і пускати в обіг тільки сама держава; давніше і того не було, бо різні князики і навіть поодинокі міста мали право бити свою монету. Далі — кожда держава має свій державний банк, поодинокі краї мають свої банки, що стоять грішми і запорукою цілого краю чи цілої держави і для того громадять у своїх руках величезні суми грошей і можуть доконувати величезних підприємств. Та й поза тими державними чи крайовими банками є інші грошові інституції, каси ощадності, асекурації, що здвигнені не силою і не грішми одного чоловіка, але цілого загалу і стоять під доглядом властей, а не раз навіть мають для свого обезпечення запоруку цілого краю, як ось торік ухвалено в галицькім сеймі крайову запоруку для львівської каси ощадності.

Що се все значить? До чого воно йде, на користь чи на шкоду для робітників, для селян і міщан, і як повинні супроти сих прояв ставитися маси робучого народу? Тут, здається, не може бути ані суперечки, ані вагання. Навіки минули ті часи, коли кождий міг загородити себе на своїм грунті і сказати: сам собі вистарчаю, сам собі все зроблю і сам із'їм, і зась усім до мене. Та й чи були коли такі часи? Ще старий грецький учений Арістотель сказав, що чоловік — державний звір, себто такий звір, що творить держави на подобу пчіл і мурашок. Але й держави бували різні. Давні держави основувалися на приватній власності: земля вся була власність короля, і він надавав її частки разом з людьми і «вигодами» своїм слугам, лицарям, панам. Приватна власність вела до панування приватних прав, або привілеїв, до невільництва і панщини. Часи таких держав минули також і не вернуть ніколи. Відколи замість приватних прав і привілеїв основою державного життя зробилася рівність усіх супроти права і свободи, відтоді в економічнім житті зачинає переважати змагання до спільності, бо тільки в спільності, в дружності може вповні виявитися горожанська рівність. Народ, котрий би нині відкинув думку про спільність, про згуртування сил не тільки в політиці, але і в господарстві, мусив би зректися всієї цивілізації, мусив би швидше чи пізніше дійти до здичіння або назад до невільництва.

От тим-то наша народна програма ставить у другій точці засаду усуспільнення поперед усього таких речей, котрі хоч самі собою корисні, але в приватних руках нині виходять більше на шкоду, як на пожиток нашого народу. До таких речей зачисляємо головно кредит і торгівлю. Кредит у нашім краю в приватних, жидівських руках виродився в лихву, а торгівля в тих же руках робилася шахрайством. Позички грошові, чи то у поодиноких лихварів, чи в лихварських банках, замість зараджувати наших бідарів, замість піднести рільництво і ремесла, наробили більше шкоди в нашім краю, ніж перехід татарської орди. А галицька торгівля має вироблену славу в цілім світі: найгірший товар іде до Галичини, беруть його найнесумлінніші купці, продають дорого, але фабрикантам не платять, бо, звичайно, банкротують. Що се страшенно шкодить господарці цілого краю, про те нема що й говорити.

Наша програма йде до того, щоб у нашім краю не тільки не було лихви, а були заведені добрі, корисні для робучого народу кредитові порядки, щоб і у нас так, як по інших краях, гріш був підоймою, оживленням крайової продукції, ми хочемо надто, щоб усі кредитові інституції в нашім краю були в наших руках. Так само хочемо, щоб чужі торгівці і перекупні не користувалися нашою працею, але щоб наша крайова торгівля була в наших руках, як се сказано в першій точці. А до того маємо тільки одну дорогу: спільність. Мусимо лучити свої сили, мусимо, де можна, творити спілки своїх людей, свої банки, свої каси, свої торгівлі, свої склепи. Але сього не досить.

Ми мусимо домагатися удержавлення тих інституцій кредитових і торговельних, котрі в приватних руках виходять не на пожиток, але на шкоду краю або дають спільникам величезні зиски без праці, а коштом цілого загалу. До таких інституцій належать поперед усього асекурації, далі — каси ощадності. Але до них повинні бути зачислені також великі базари і гуртові склади товарів, із яких набирають товари дрібніші купці. Коли би такі гуртові склади були в руках держави і під публічною контролею, тоді не було би можливе нинішнє шахрайство з кепськими товарами ані з цінами і жидівським шахраям відразу усунено би грунт з-під ніг. Так само мусимо домагатися удержавлення копалень нафти і земного воску, що тепер для нашого селянства і робітників не приносить пожитку, а зате переводять мільйони нашого крайового добра в кишені заграничних спекулянтів.

Скаже, може, дехто: ну, спілки з приватних людей — то добра річ, се бачимо на власні очі. Але то з тим удержавленням — то фантазія. Де би там державі захотілося вдаватися в спроваджування товарів або в вивіз наших товарів за границю? І чи було би то добре, якби замість купців, промисловців, фабрикантів та банкірів у нас намножилося урядників? От удержавлено залізниці, а залізничі урядники не дуже добре на тім вийшли.

На се треба відповісти, що ми в ніякі фантазії не бавимося, що в нашу програму взято лиш такі речі, які вже тепер робляться, і то робляться не десь там у Америці, але довкола нас, навіть у Росії. Адже залізниці удержавлено, сіль і тютюн удержавлено, горівку в Росії удержавлено. Про удержавлення асекурацій була вже мова в нашім парламенті, про удержавлення копалень, вугілля і заліза говорять тепер. До удержавлення торгівлі збіжжям ведуть так звані елеватори, себто гуртові склади збіжжя, які є не тільки в Америці, але і в Росії. Чи удержавлення таких речей нині у нас принесло би користь нашому народові, се нелегко сказати. Але не забуваймо, що держава не з каміння, що державне життя при горожанській рівності поступає і змінюється дуже швидко, що нам нині некорисне, се ми, здобувши силу в державі, можемо змінити на свою користь. О які зміни мусимо добиватися в теперішній державі і як їх добиватися, про се говориться в політичній часті нашої програми.

Змагаємо до охорони нашого люду, особливо селянства яко найчисленнішої верстви нашого народу, перед нуждою та перед економічним визиском зі сторони інших клас суспільних. Ся точка відноситься до найближчої хвилі. Поки будуть переведені ті зміни, які зазначено в точках 1 і 2, поки наш народ буде мав у своїх руках усю продукцію, весь промисел, усю торгівлю, всю грошову господарку в своїм краю, поки буде міг порядкувати те все на основі рівності і спільності, держава і край повинні дбати, щоб той народ не пропадав марно, не гиб з голоду, не тікав із своєї землі за море наслідком бідності, кривдження і здирств. І тут ми не домагаємося ніякого чуда божого, але ширшого розвою і повнішого переведення того, що вже є а бодай що почалося робити. І так для запобіження лихварству видано закон проти лихви, але тільки проти приватної, хоч і той закон не всюди виконується відповідно. Але досить кільком чи кільканадцятьом лихварям зібратися докупи, зав'язати товариство залічкове чи яке там, і вже вони безпечні і можуть розкидати свої сіті, а закон не боронить їм сього. Значить, треба розширити закон і на такі товариства. Маємо закони про каси хорих, про убезпечення робітників, маємо інспекторів промислових, закон про недопускання дітей до фабричної праці і т. д. Але сільських бідарів, робітників, наймитів не хоронить ніякий закон від надмірного визиску; їм в разі хороби, каліцтва і іншого нещастя не обдумано ніякої помочі, ніякого забезпечення. Щоб селянина не ошукувано на торзі, заведено декуди міські ваги, але щоб йому не продавано за його кровавий гріш кепського товару, щоб його не кривджено при обрахунках і виплатах, про се ніхто не дбає. Ми самі мусимо дбати про се, мусимо виявляти голосно, що нас болить, мусимо домагатися відповідних способів і запомоги. Які способи подає наша програма, про се скажемо далі.

* * *

До осягнення тих цілей будемо іти дорогою органічної роботи, як і дорогою основних суспільно-політичних, особливо аграрних законодатних реформ.

Уже вище вказано, що основою економічного гаразду в краю є власна праця, запопадливість, підприємчивість і ощадність кождого поодинокого чоловіка. Без того добра не буде; ніякий закон, ніяка державна постанова поля не зоре, не засіє і хліба не спече, чобіт не вшиє, хати не збудує. Мусить чоловік до всього того сам приложити руки. А де одному затяжко, там треба лучитися в товариства, в спілки та компанії — чи то хліборобські, ремісничі, торговельні, банкові і т. д. Се все докупи ми й називаємо в своїй програмі органічною роботою. Органічна — від грецького слова органон; сим словом новочасна наука привикла називати всяке живе тіло. Отже, як у живім тілі без огляду на те, чим його годувати, відбувається дихання, обіг крові, переміна матерії, так само в нашім народнім тілі без огляду на всякі інші обставини мусить іти жива і чимраз живіше економічна праця, одинична і спілкова. Така робота, що іде вже й тепер, іде від віку, відколи люди жиють на світі; ми повинні дбати, щоб вона йшла живо, робилася якнайкраще, якнайкорисніше для кождої одиниці і для цілого загалу.

А щоб се було можливе, до того змагає друга половина наведеної точки нашої програми. Ніяка громадська, крайова ані урядова постанова, ніякий параграф хліба не спече ані чобіт не вшиє, се так. Але малесенький параграф може зробити чоловікові неможливим печи хліб або шити чоботи. Не далеко ходити: отже, один маленький параграф про те, що всі ремісники, чи то по містах, чи по селах, мусять належати до ремісницьких корпорацій (цехів), позамикав у нас по селах тисячі сільських кузень, відібрав хліб тисячам шевців, теслів і т. д. Значить, у економічнім житті держава, закони, уряди поперед усього можуть страшенно багато зашкодити розвоєві органічної, придатної праці. Подамо тут іще один приклад. Коли Галичина з-під Польщі перейшла під Австрію в р. 1772, то в ній було більше, хоч і маленьких, фабрик (особливо суконних), ніж у 1860 році, хоча в інших краях число фабрик за той час зросло вдесятеро. Спитаєте чому? Проста річ. У Відні видано параграф, що кожда штука сукна, вироблена в Галичині, має йти до Відня до оштемплювання. Нащо кому було того штемплювання, а коли вже воно до якогось хріну було потрібне, то чому не можна було оштемплювати на місці.— Святий знає. Але то зрозумієте, що, провозивши кожду штуку до Відня і назад, фабрикант мусив продавати її удвоє дорожче, щоб відбити кошти перевозу. А що то були сукна грубі, на хлопські гуні і сіроки, ніде за границею їх не брали, а наші хлопи також не могли так дорого платити, то й фабрики мусили повпадати.

Але в наших часах держава може не тільки шкодити розвоєві органічної праці, вона може тисячними способами запомагати їй. Візьміть купців, котрі тим і жиють, що спроваджують або висилають товари. Адже питання про ціну перевозу на залізницях (так звані тарифи) — се для них питання життя або смерті. Нині якась залізниця дасть нижчу тарифу на перевіз таких або інших товарів, зараз при стаціях тої залізниці повстають гуртові склади тих товарів, фабрики, склепи, а за тим тягнеться цілий ряд інших заробітків: заробляють агенти, фірмани, властителі домів, ціна рільничих плодів, а далі й ціна землі іде вгору, ціле економічне життя двигається наперед. Державні постанови то так, як дощ: із самого дощу хліба не буде, а й без дощу також його не буде.

Що наше економічне життя досі йде так слабо, що у нас така бідність по селах і по містечках, що так тяжко за гріш і за заробіток, що бідному чоловікові так тяжко вилабудатися з біди, на се маємо дві причини. Одна — але тільки одна — лежить у нас самих. Ми замало дбаємо, замало віримо в свої сили, замало вміємо лучитися докупи, замало маємо твердої волі, щоб витривати в добрій постанові і в тяжкій праці, ми замало точні і замало підприємчиві. Се так, і кождий з нас, певно, се признає. Се повинно з часом бути інакше і мусить бути інакше. Але не будемо знов такими великими сповідниками, що признаються до своїх гріхів, б'ються в груди і прирікають поправу. Ті наші хиби не з неба нам упали і не були тільки «бісовським навожденієм». Се наслідки нашого нещасливого життя під панщиною, під польськими панами, під жидами і під опікою нетямущих урядів. Якими нас виховало лихоліття, такими ми є. І ті добрі прикмети, до яких нам так тужно, також із неба не падуть, а даються людям розумним вихованням, розумними громадськими постановами, широкою свободою державного життя. От тим-то ми і говоримо в своїй програмі, що мусимо працювати — спершу кождий над собою самим, щоб не покладаючи рук дороблявся добробуту і ліпшого розуму, але рівночасно мусимо працювати також над тим, щоб та школа, в якій виховується весь народ, старе й мале, се значить — та держава, та суспільність, у якій живемо, була ліпша, свобідніша, не стіснювала нас у нашій власній праці, але власне помагала нам дороблятися і розвиватися. А що ми в переважній часті народ хлопський, рільничий, то мусимо добиватися того, щоби власне тому станові дана була більш законна запомога і державна опіка, ніж се діється досі.

Головно ж домагаємося переведення отсих реформ:

а) викупу землі, передовсім більшої посілості, на загальну власність народу і достарчування тої землі нашим беземельним і малоземельним селянам-хліборобам під догідними для них услів'ями.

Ми дійшли до точки, дуже важної для нашого народу, та заразом такої, що дуже багато вже псувала і ще буде псувати крові нашим противникам. Та, проте, ми обговоримо сю точку спокійно, а тим, хто хоче злоститися, нехай собі злиться.

Що земля повинна належати до цілого народу, а не до кількох чи кільканадцятьох дуків, се дуже проста річ. Земля така, як вона є, то не голий дар природи, то витвір величезної тисячолітньої людської праці; вона, як то кажеться, управлена потом і кров'ю тисячних людських поколінь. Але й сього не досить: адже вона мусить служити опорою для праці і джерелом виживлення соткам і тисячам будущих поколінь. Поєдинчому чоловікові може не раз забагнутися зробити озеро, або багно, або пасовисько, або пустиню з тої землі, над якою він не працював, а яка припадком дістала в його руки; для цілого народу се зовсім не байдуже. Візьмім хоч би такий приклад, що у кождого на очах: скільки то паничиків у нашім краю нищило ліси, саджені та пильновані нашим народом, зашановані їх предками! Вони, котрих на се не боліла голова, поспішилися повирубувати ліси, щоб мати гроші на гулянки та карти, і що сталося? На тих зрубах поробилися (особливо в горах) голотечі, показався голий камінь, шутер, а на долах пісок, із-за сього пішли в краю повені та посухи, і маємо те, про що згадано вище: значна часть нашого краю, що була перед тим пожиточною, культурною землею, перемінюється в пустиню, а тисячі народу через нерозум кільканадцятьох марнотратників непевні своєї праці і свого життя і доходять до жебрацької торби. Але то не тільки з лісами так; на кождім полі рільного господарства видно і чимраз видніше, що народ, коли хоче і сам не бідніти, і лишити будущим поколінням свою землю в добрім стані, то значить, коли хоче жити і розвиватися, мусить мати свою землю в своїх руках і господарювати на ній не рабівницьким способом, не так: аби мені нині, а завтра хоч і трава не рости, але з оглядом на загал живих своїх членів і на будущі покоління.

Погляньмо, як стоїться справа у нас у Галичині?

Всієї землі в Галичині числиться 13 640 646 моргів, або 7 849 704 гектарів, з того випадає 5 371 270 моргів, або 3 090 974 гектари на велику посілість, а 8 269 376 моргів, або 4 758 730 гектарів на малу, або хлопську посілість. Велика посілість розпадається на:

А. Державні добра

1. добра камеральні	305 507	гект.
2. добра релігійного фонду	15 507	»
3. грунт під військовими твердинями і укріпленнями	78	»
Разом державних дібр	321 092	гект.

Б. Духовні добра

1. єпископські	61 858	[гект.]
2. капітульні	10 901	»
3. парохіяльні	15 818	»
4. монастирські	37 414	»
Разом духовних дібр	125 091*	гект.

В. Добра, записані на загальну користь

1. (стипендії), запомоги і т. і.	46 784	гект.
2. Власність міст	17 591	»
Разом публічних дібр маємо	511 490*	гект.

Решта, тобто 2 567 327* гект., належить до приватних властителів. Лишаючи на боці тих властителів, що сидять на панських грунтах, але мають їх менше як 50 моргів (таких властителів мали ми перед десятьма роками 1141, а їх грунтів було разом 5967 гект.), побачимо, що в Галичині менша половина всієї землі, кругло 40 процент., то 4 474 152 морги, або 2 574 714 гектарів, належить до 3 124 властителів-панів; на одну посілість випадає пересічно 1432 морги, або 824 гект. Ті добра мають у собі 2 225 753 моргів лісів, 2 248 339 моргів ріллі, огородів, лук і пасовиськ. Друга, більша половина грунту в Галичині,— то хлопська власність. Вона обіймає разом 8 269 730 моргів, або 4 758 730 гектарів. Від сього треба відчислити 272 000 моргів води (рік і потоків), доріг і т. і., 123 159 моргів плацу під 22 більшими містами і 580 000 моргів громадської власності, так що на властиву приватну хлопську власність лишається 7 294 217 моргів, або (разом з громадськими грунтами) 4 532 732 гектарів. Додавши до того ще тих хліборобів, що сидять на малих (нижче 50-моргових) кусниках панської посілості (а такої посілості маємо в краю, як сказано вище, 10 369 моргів, або 5 967 гектарів), то одержимо 7 884 586 моргів, або 4 538 700 гект. усієї хлопської землі в Галичині. Зваживши, що на сю посілість перед 10 роками було виданих 1 569 849 аркушиків податкових, а хоч не раз один властитель оплачує й два або три аркушки, але, з другого боку, часто до одного аркушка платять й два, й три господарі, побачимо, що на тім грунті знаходиться більше як півтора мільйона хлопських господарств (докладної їх цифри наші власті й досі не знають!), то значить, що на одно господарство випадає по 2—4 морги грунту. От тим-то у нас у Галичині говориться, що людності занадто густо, що загальна тіснота, хоча, богу дякувати, маємо 53 панів, що мають понад 10 000 моргів грунту і самі в своїх вельможних руках держать 1 188 000 моргів, то значить обшар, на якім можна би помістити майже 120 000 десятиморгових господарств. Сільська людність росте, хоч помалу, і ростучи, мусить дбати або щоби мали раз у раз більше грунту, або щоби той грунт, який має, робився раз у раз видатнішим. Та й притім іще сільська людність у інших краях ніколи не лишається вся по селах, але потроху відпливає до міст на фабрики, в чужі краї. У нас тисячними постановами і відносинами сперто людність у селах; землі більше хлопові нівідки взяти; та земля, яка є, не тільки не поправлється, але через роздроблення господарств, брак худоби і різні нещастя чимраз більше яловіє; до міст хлопським дітям та незарібній бідноті йти нема чого, фабрик нема, або якщо є, то спроваджують чужих робітників; навіть еміграцію за границю спиняють власті і пани як тільки можуть; лишається нашому селянинові тільки одно: марніти помалу на своїм шматочку землі і ждати коли не наглої, то повільної голодної смерті.

Отсе перша і найважніша причина, задля якої ми в нашій народній програмі мусимо домагатися того, щоб уся земля в нашім краю була народною, загальною власністю: щоб той народ, який її оброблює і оброблював від віків та боронив своєю кров'ю, не жив на ній у нужді гірше худобини, не пух і не мер з голоду. Але се тільки одна причина; таких самих важних причин є й більше.

В попереднім викладі ми сказали, що мусимо домагатися переводу всієї землі в Галичині, а поперед усього більшої власності на власність цілого народу, а то головно для того, що нашій хліборобській людності на її половині затісно. Та якби то лиш тільки лиха! Коли ж бо та більша власність у Галичині замість, щоб мала рятувати і підносити меншу власність, від давен-давна, мов який павук, висисає її. До 1848 р. управа тої великої власності стояла на величезній кривді народу — на панщині. Але й від часу скасування панщини кривда не минулася. Лишаючи на боці те, що до великої власності у нас прив'язані далеко більші політичні права, ніж до малої,— про се мова в політичній часті нашої програми — ми піднесемо тільки, що від 1848 року мала власність заплатила великій більше як півтораста мільйонів ринських окупу за панщину і ще 66 мільйонів з. р. окупу за пропінацію. Далі не забуваймо, що коштом малої власності, за гроші з забраних урядом громадських шпихлірів заложено перше в Галичині товариство для грошового рятування великої власності, знане донині galicyjskie Towarzystwo kredytowe ziemskie. Не забуваймо, що заложене урядом Товариство господарське для запомагання рільництва в нашім краю від самого початку є в руках дідичів і всі гроші з урядових субвенцій (тобто з податків, зібраних також із дрібної власності) обертає майже виключно на запомагання великої власності. Не забуваймо, що тота велика власність силою своїх прав захопила в свої руки всю автономію крайову, усі крайові фонди, всі важніші уряди і повертає всі засоби і всі впливи собі на користь, а часто на виразну некористь дрібної власності. Досить буде пригадати закони дорогові, про полювання, про риболовство, про ліси, про регуляції рік і багато інших, щоб зрозуміти, яким тяжким ворогом для дрібної власності показується на кождім кроці велика власність. А пізнавши, хто наш ворог, ми мусимо дбати, щоб не тільки зробити його нешкідливим, але повернути його собі на користь. Се буде можливе тільки тоді, коли замість теперішніх вельможних властителів руський і польський хлібороб зробиться сам паном тих ланів і фільварків, що нині висисають його піт і сльози і за те дають йому долю того пса, що гине під плотом.

Та ще якби тота велика власність, пожираючи таку силу напівдармої праці, крайових і державних грошей, була хоч справді вартою того, щоб берегти її, якби то вона стояла так високо з огляду на спосіб господарювання, що й дрібна власність могла би від неї чогось учитися! Велика власність у нас у переважній часті загосподарьована мало що ліпше від малої, не дбає про поступ і про уліпшення, має на сумлінні такий непростимий злочин, як винищення лісів у краю, а проте страшенно задовжена, раз у раз переходить з рук до рук, одним словом, хорує на ті самі слабості, що й дрібна. Додаймо до того, що найменше третина її вже в руках жидів, що між тими новими дідичами багато є правдивих п'явок людських, збагачених лихварів та шахраїв, що й, зробившися дідичами, не покинули свойого поганого ремесла,— то зрозуміємо, як багато найшло причин на те, щоб добиватися якнайскоршого і якнайповнішого переходу великої власності на власність усього робучого люду.

Як би се мало відбутися, про се можна би багато говорити. Можливий був би такий викуп, як викуплено панщину або пропінацію, відразу для цілого краю, а можливі також інші способи. Міг би бути виданий такий закон, який уже є в Росії, що при продажі задовжених маєтків першенство до купування має громада або край, а можна би навіть і так постановити, щоби взагалі задовжені і продажні маєтки могли бути викуплювані тільки громадами або цілим краєм. Щодо самого способу викупу — скажемо ще дещо при дальшій точці нашої програми, а тут тільки додамо, що як викуп, так і господарювання на тих викуплених добрах могли би бути різні. Можна би частки великих посілостей віддавати за уміркуванний чинш на вжиток чи то громадам, чи поодиноким людям, а можна би більші заокруглені фільварки винаймати для господарювання чи то хліборобським спілкам, чи поодиноким людям. З другого боку, можна би таким самим способом викуповувати для громад чи то для цілого краю також ті селянські господарства, що йдуть на продаж чи на ліцитацію і, скомасувавши дрібні шматочки, творити з них чиншові господарства, такі, яких оброблювання було би справді управою, а не висисанням землі і не марнуванням праці. Але що найважніше — ліси мусили би всі бути власністю краю, і їх загосподарювання, вирубування і пожиткування мусило би бути урегульоване окремим законом, уложеним з особливою увагою на добро і потреби краю і поперед усього хліборобського стану.

Далі домагається наша програма:

б) удержавлення гіпотечного кредиту так через викупно державою гіпотечних довгів, як і через постепенне удержавлення кредитових інституцій.

Кредитом називаємо ту здібність чоловіка, що йому хтось інший позичить грошей. Знаєте добре, що не кождий має таке щастя. Бідному, що не має ні кола ні двора, ніхто не позичить. В теперішнім торговім світі розрізнюють кілька родів кредиту, а головно: кредит купецький і кредит гіпотечний. Купцеві, що має свій склеп, свої склади товарів, усякий позичить гроші чи то на ті товари, чи навіть, як то кажуть, «на фірму», на його купецьку славу, бо кождий знає, що якби одною невиплатою та його слава була захитана, то се вже для купця половина руїни. Хлібороб, що має свою землю, зичить звичайно під застав тої землі. Тоді його земля так і називається заставом, по-грецьки гіпотеке, і для того сей рід кредиту називається гіпотечним.

Гіпотечний кредит де в чім дуже неподібний до купецького. Купець нині накупив товару, завтра вже продав його з зиском; значить, нині позичив гроші на товар, завтра вже готов віддати їх з процентами. А коли позичив їх на довший час, то він оберне ними кілька разів і його зиски (коли він мудро веде своє діло) ростуть дуже швидко. З другого боку, він може також не раз без власної вини дуже швидко стратити. Значить, його і його вірителя інтерес вимагає — зичити гроші на короткий речинець, за скорою екзекуцією і на високі проценти. Се й є головні признаки купецького кредиту, всіх тих векслів, траток, скриптів довжних, чеків і як там ще називаються різні форми купецького кредиту.

Зовсім інакше виглядав хліборобський кредит. Хлібороб, коли зичить на грунт і для піднесення управи того грунту, то не може надіятися зиску відразу. Чи то він засіває ліс, запускає став, заводить уліпшену худобу, штучні навози, уліпшені машини до хліборобської праці — все те вимагає довшого часу, щоб оплатило вложений капітал. Отже, капітал не можна в короткім часі обернути пару разів, він лежить, то й зиск із нього менший. Притім зиск той залежить від тисячних обставин, незалежних від волі хлібороба, від погоди, від огню і води, від стану здоров'я худоби а нарешті від цін рільних плодів, які зміняються дуже часто і сильно та, беручи загалом, падають усе нижче й нижче. От тим-то й гіпотечний кредит мусить мати ті головні прикмети: мусить бути довготерміновий (позички беруться щонайменше на 15 літ, найчастіше на 30—50 літ) і низько опроцентований. У нашім краю гіпотечний довг, за який треба платити більше як 4 проценти, веде вже довжника до руїни, не говорячи про довги опроцентовані на 5, 6, 8 і більший, т. зв. лихварський процент.

Що гіпотечний кредит дуже корисний для рільництва і доконче потрібний, се бачимо з того, що інституції, які уділяють його, стоять усюди під особливою опікою урядів і розвиваються в міру розвою рільництва. Декуди сама держава закладає банки для уділювання гіпотечного кредиту, як, приміром, у Росії маємо так званий «Государственний банк» для уділювання позичок селянам і «Дворянський банк» для шляхти. Ми у нас мусимо йти до того самого, але з іншого кінця, мусимо добиватися, щоб готові вже гіпотечні банки з приватних поробилися державними. Пощо нам се може придатися, побачите з рахунків. Ми вже сказали, що в руках приватних дідичів (крім камери, духовних дібр і фундацій) у Галичині є 2 567 327 гектарів, а в руках дрібної посілості (разом з громадськими грунтами) є 4 538 700 гектарів землі. Погляньмо ж тепер, якими гіпотечними довгами обтяжена ся земля!

Велика власність мала ще при кінці 1868 року 127 125 683 ринських гіпотечних довгів. Від того часу до 1886 р. ся сума зросла до 201 060 459 р[инських], а до р. 1894 зросла ще о дальших 33 500 000, так що в р. 1900 можемо сміло приймати стан її обдовження кругло на 255 мільйонів ринських. Яка се величезна сума, зрозумієте легше, коли сказати, що, числячи від сього довгу лиш по 4 % провізії, а по півпроц. на амортизацію і адміністрацію, випаде річної рати 12 510 000 ринських. Се значить, кождий гектар панської власності в Галичині має на собі майже 100 ринських гіпотечного довгу.

А як же стоїть дрібна, хлопська власність? За панщини хлоп не міг затягати позички на грунт і його не можна було за довги скинути з грунту. Ще й пізніше, доки мав силу закон про неподільність хлопських грунтів, обдовжування хлопських грунтів було утруднене, так що в р. 1868 на хлопських і маломіських грунтах було ще всього 465 513 р[инських] гіпотечного довгу.

Від того часу рік за роком збільшується той тягар, так що з кінцем 1894 р. на хлопських грунтах тяжить уже 72 431 435 р[инських] гіпотечних довгів, а з початком 1900 р. можна їх числити кругло на 95 мільйонів. Се значить, що дрібна власність мусить від своїх довгів платити річно щонайменше 5 мільйонів провізії, а на однім гектарі хлопської землі тяжить пересічно 21 р[инський] гіпотечного довгу.

Як бачимо, велика власність і тут ще раз показала, що не може бути для малої взірцем господарності, бо задовжила кождий свій гектар п'ять разів більше, як мала власність, а проте нема ані мови, щоб піднесла вп'ятеро видатність того гектара, але, очевидно, змарнувала ті гроші.

Але сей рахунок показує нам ще дві важні речі. Одна та: коли велика посілість має на кождім гектарі своєї землі мало що не 100 р[инських] гіпотечного довгу, то се значить, що вона задовжена, певно, понад половину своєї вартості. Значить, ледве половина згаданої землі може вважатися дійсною власністю наших панів, а друга половина — се поправді власність тих банків, що їм позичили гроші.

А се значить далі, що коли би нині законом перемінено всі гіпотечні банки на державні, то тим самим держава була би властителькою половини всіх панських земель, не потребуючи на се видати ані крейцера, бо акціонери тих банків одержали би сплату своїх паперів з доходів банків, а по якімсь часі держава мала би в руках ціле число. Коли ж до того додати, що в остатніх роках дорогою купна-продажі або дорогою екзекуції (лишаючи на боці добровільні угоди і спадщину) переходить з рук до рук 500—600 панських посілостей вартості 15—25 мільйонів з. р., то в разі видання закону, що такі посілості повинні переходити на власність краю протягом 10 літ, майже вся велика посілість була би крайовою власністю без ніякого особливого примусу.

А яка з сього була би користь для всієї хліборобської людності і для цілого розвою нашого краю, се скажемо коротко. Поперед усього з поданого вище рахунку видно ясно, що сама велика посілість платить різним банкам, то бо всяким жидам і грошовитим багачам, які поскладали в банках свої гроші, рік річно 12 $^1/_2$ мільйонів провізії, значить, мало що не втроє стільки, скільки вся Галичина платить до державного скарбу грунтового податку (в р. 1898 його плачено 4 440 000 з. р.). А коли сей грунтовий податок так тяжко приходиться платити і всі стогнуть під ним, то що ж мовити про три рази більший тягар гіпотечного довгу? І чи не було би розумніше перевести той тягар на державу, замість збагачувати тим тяжко зробленим грошем неробів-капіталістів. Бо ж то, мабуть, ясно кождому, що такий приватний віритель, чи він звичайний собі жид, чи банк, дбає про одно: відібрати свої гроші з процентами, хоч би при тім прийшлося і зруйнувати довжника, йому байдуже. Але з державою то інша річ, вона мусить дбати за своїх горожан, а головно за хліборобський стан, а коли не схоче дбати, то сама людність через своїх послів змусить її до сього. Збагачуючи приватних багачів, хліборобська людність так як би сипала свою працю в бездонну пропасть: що там упало, то пропало. Натомість, збагачуючи державну касу, людність тим самим збагачує себе саму, бо з тої державної каси дістає і вояк, і урядник, і вчитель, відси йде і на школу, і на церкву, на дороги, на залізниці, і на всякі потрібні заведення і буде йти чимраз більше в міру того, як державна сила з рук панів, шляхти і урядників буде переходити в руки всіх мільйонів робучого люду, сільського і міського.

Ось яке значення має домагання нашої народної програми, що гіпотечний кредит з рук приватних багачів і банків перейняти на державу. Ми певні, що коли раз зробиться початок з гіпотечним кредитом, то й інші кредитові інституції також будуть переходити на державу. І тут уже дорога трохи протерта, бо, приміром, сама держава завела поштові каси ощадності, що приймають найдрібніші квоти і віддають людності не малу прислугу, а справа удержавлення всіх асекурацій здавна стоїть на деннім порядку і, певно, буде переведена не швидше, то пізніше. В дальшій точці домагається наша програма:

в) переведення в добровільній дорозі, а при помочі держави, комасації і арондації хлопських посілостей, регуляції рік, охорони лісів, взглядно викупна лісів державою, реформа закону ловецького в користь наших властителів землі.

Ся точка для кождого хлібороба зрозуміла й без довгого пояснення. Кождий знає, що то велика недогода для хліборобської праці, що наші селянські грунти поділені на багато дрібнесеньких парцель і порозкидані так, що, ходячи від одної до другої, тратиться багато часу, заїзду не раз нема, приходиться одно лишати незгноєне, друге не оране, інше обробити як-будь, а все разом не може бути управлене так, як би було треба. Сьому лихові нам зарадить комасація, себто збивання всіх тих парцель, належних до одного властителя, в одну масу, і арондація, себто таке уложення тої злученої маси, щоб вона творила грунт заокруглений і здатний до управи, а не якусь півмилеву вузеньку кишку, як се не раз буває тепер. Закон головний державний про ту комасацію вже ухвалений; але для кождого краю має ще бути окремий закон крайовий, відповідний до місцевих відносин. Наша програма домагається, щоб до такої комасації людей не силувано, щоб її переводжено тільки там, де люди добровільно згодяться на заміну своїх парцель, а держава щоб давала їм усяку поміч, висилаючи на місце безплатно геометрів і переводячи відповідні записи та інтабуляції в грунтових книгах. Що на охороні лісів хліборобам залежить дуже багато і що найліпше було би перевести всі ліси з приватних рук на власність краю, про се вже була мова. Так само багато залежить хліборобам на регуляції рік, щоб повені не нищили їх засівів, не затоплювали хат, щоб фабрики не затруювали в них води своїми відпадками і т. д. Що теперішні закони: ловецький, рибацький, дороговий і інші — заведені не на пожиток, а на шкоду дрібної селянської власності, се всім відомо; зміна тих законів відповідно до більшої користі селянства і взагалі робучого люду лежить у інтересі не тільки сього люду, але також і в інтересі цілого краю.

В кінці домагається наша економічна програма:

г) Державної помочі для нашого народу задля заведення ліпших способів продукування та задля розвинення свого промислу, через піднесення та розширення сільськогосподарського та фахового образовання, через субвенції, полегші і відповідну тарифову політику.

Для пояснення сеї точки не багато треба сказати. Ми піднесли вже, що держава, тягнучи свої доходи з праці робучого народу, має перший обов'язок дбати, щоб той народ розвивався і жив та міг задовольняти потреби держави. А що рільництво належить до головних основ державного життя, то проста річ, що держава повинна дбати про піднесення того рільництва. Нині рільництво не те, чим було ще перед 100 літами; хотівши бути добрим рільником, треба нині багато знати і раз у раз учитися, і тут держава мусить помагати рільництву, заводячи рільничі і промислові школи, приступні для найширшого загалу, для найбідніших. Приклад нашої Галичини показує далі, що велика людність, сперта по селах на ріллі, — се велике нещастя для краю і що рільництво не може добре розвиватися, не маючи в близькім своїм сусідстві фабрик та більших міст. І тут може багато запомогти держава, не тільки зносячи всякі недоладні утруднення, як оте згадане вище штемплювання, а натомість даючи запомоги для тих громад або одиниць, що заводять у себе нові роди промислу, звільнюючи їх на якийсь час від податків і назначуючи якнайнижчу ціну для перевозу їх товарів по залізницях, а в разі потреби накладаючи вищі ціни або навіть мита на такі самі товари, привожені з-за границі. Се й називається тарифовою політикою на залізницях.

д) Утворення публічних інституцій (магазинів, зсипів збіжжя і т. п.) задля посередничення в обміні продуктів межи продуцентами і консументами, заведення публічних і безплатних інформаційних бюр для попиту і подажі праці, улегшування та підпирання державою всяких господарських товариств та спілок: кредитових, торговельних, продукційних і консумційних.

Держава може допомагати робучому, особливо рільничому народові не тільки тими способами, про які згадано в попередній точці, не тільки школами та приписами щодо цін на залізницях і т. і. Держава в наших часах не тільки видає і виконує закони, стереже права і боронить горожан: вона є також великий багач, що рік річно обертає великими мільйонами, великий підприємець та купець, що спотребовує і збуває величезну силу різнородних товарів. Досить згадати, що, удержуючи раз у раз під оружжям кілька сот тисяч війська, держава мусить для них купувати одежу, і поживу, і всякі воєнні знадоби. Отже, держава може кождому краєві, кождому ремеслу подавати велику поміч, коли буде в краю, у своїх людей замовляти і заспокоювати всі свої потреби, а може робити величезну шкоду, коли буде мільйони на ті знадоби видавати за границю, вганяти в кишеню чужим купцям.

Дуже багато може держава причинитися до зросту заможності в краю, коли захоче усунути посередників між тим, хто виробляє якусь річ, а тим, хто її потребує. Такий, що виробляє яку-будь пожиточну річ, називається продуцентом, а такий, що спотребовує її,— се консумент. І так рільник, що сіє і вивозить на торг збіжжя,— се продуцент, а паровий млин, що купує те збіжжя,— консумент. Роблячи зі збіжжя муку, він і сам стається продуцентом, а пекар, що купує ту муку,— консумент. Пекар пече з муки хліб — він знов продуцент, а той, хто їсть той хліб — консумент. Як бачите, від першого продуцента до останнього консумента навіть у найліпшім разі той хлібець мусить перейти через три руки. Ба коби то лиш через три! Але ж бо самі здорові знаєте, що вашу пшеничку купує у вас дрібний перекупень, сей продає її гуртовому ліверантові, той мельникові; муку з млина знов купує ґуртівник, від того беруть її дрібні склепарі, від тих пекарі; хліб від пекарів знов купують склепарі, а тільки від них — властиві консументи. Так ось скільки рук перейде те твоє збіжжя, поки назад опиниться в твоїх руках, бідний чоловіче! А звісно, що кожда рука до себе крива, до кождої мусить прилипнути. От тим-то й не диво, що селянин продає корець пшениці за 8 ринських, а ті, що їдять хліб, платять за ту пшеницю, перероблену на хліб, булки і т. і., 20 або й 30 ринських. І треба знати, що найліпша часть того приросту в ціні лишається в руках не тих, що роблять чи то в млині, чи в пекарні, а в тих, що, не роблячи нічого, від одного продуцента беруть, а другому дають. Отсе й є ті непотрібні посередники, без котрих при добрім порядку можна би зовсім обійтися. Ми вже згадували про такі склади, так звані елеватори, що є в Америці і в Росії. Рільник, що має на продаж збіжжя, везе до такого елеватора. Там його збіжжя мірять, важать і сортують, тобто означують, якої воно якості — чільне, середнє чи гірше; відповідно до того його і всипають у великий сусік, а властителеві видають квит: привіз стільки й стільки такого й такого збіжжя. У другім відділі того самого складу щодня виставляють ціни, які є на різні роди збіжжя в цілім краю. Хто має такий квит, може тут або зараз дістати на той квит гроші за своє збіжжя, відповідно до хвилевої ціни, або, заплативши малесеньке магазинове, може ждати ліпшої ціни. З такого елеватора беруть безпосередньо по таких самих цінах збіжжя і до млинів, і на засів, і на вивіз за границю, так що ніхто не потребує держати у себе збіжжя дома і наражатися на те, що йому згорить або попсується. Можете подумати собі, яким добродійством для наших рільників були би такі магазини. Але у нас про се досі не подумали, хоч Галичина нібито рільничий край. Наші шляхтичі думають тільки про себе і за крайові гроші зробили собі такий магазин, але лише на горівку.

Так само важними, особливо для найбідніших зарібників і наймитів, були би такі державні бюра, де би безплатно уділювано відомостей про всякі ціни, про зарібки і публічні роботи. Нині все те захапують у свої руки поодинокі спекулянти, що тільки на те й дибають, аби працею бідних людей обіссатися, як ті п'явки. Так само повинна держава підпирати, а не спинювати всякі спілки рільничі (приміром, для виорендовування більших фільварків або закуповування дорожчих машин), спілки промислові та торговельні, не так, як нині, коли ті спілки дуже часто бувають сіллю в оці нашим опікунам і дізнають усяких можливих пакостей з боку властей.

е) Знесення всіх дотеперішніх безпосередніх і посередніх податків і інших публічних дачок та оплат, а заведення замість них загального прогресивноґо податку доходового, маєткового і спадкового, з увільненням від податків такої скількості доходів, яка для заспокоєння необхідних потреб є доконечна (minimum exsistentiae[1]); як довго се не наступить, домагаємося рівномірнішого розложення податків у користь перетяжених тепер найубожчих верств та звільнення від податків найконечніших до життя артикулів живності, особливо солі і м'яса; також домаґаємося скасування шарварків і роґачок, як і скасування лотерії.

Може, дехто з Вас зацукається, прочитавши початок сеї точки програми. Як то скасувати всі дотеперішні податки, додатки, датки і оплати? А то ж по-якому? То якийсь бунт. Чим же тоді буде жити вся державна власть? Ну, ну, прошу не боятися за них! Скоріш ми помремо, а вони не переведуться. Але того не заперечимо, що ми в своїй народній програмі домагаємося і для добра робучого народу мусимо домагатися основної переміни теперішніх податкових порядків. Щоб і Ви порозуміли, чому і якої зміни треба нам домагатися, мусимо пояснити сю справу.

В теперішніх державах, отже, і в Австрії, маємо двоякі податки. Одні такі, що їх люди безпосередньо вносять до каси на руки податкових урядників, як ось: податок грунтовий, домовий, зарібковий та доходовий. Другі податки такі, що чоловік і сам не знає, коли їх платить, але зате платить їх раз у раз: вип'є чарку горілки — крім вартості тої горілки, заплатив і податок; курить цигарок чи люльку, то, купуючи тютюн, заплатив і податок; купує сукно, чи м'ясо, чи цукор, чи каву — платить податок; їсть посолену страву — і то мусив уперед за ту топки солі заплатити солоний податок. Се називаються податки посередні, тобто такі, що вони нібито наложені на того, хто продає який товар (акциза, цло, монополія), але той, продаючи, відбиває собі той податок на тих, хто купує його товар. І так той покупець нібито й не чує, не бачить, коли платить податок, а проте державна каса чує і бачить се дуже добре.

---

[1] Мінімум існування *(лат.)*.— *Ред.*

Скажете, може, що там ті посередні податки! То багателя. А головний тягар — то ті безпосередні, — грунтовий, домовий і інші, ті, що то за них екзекуція приходить і грабежі з хати тягнуть, се силуваний податок, сей мусить заплатити, хоч гинь; а на тамтой не силують: маю за що, то куплю се чи те, а не маю, то обійдуся.

Отже, хто би так говорив, той дав би доказ, що не розуміє людської натури. Один, другий, навіть сотий обійдеться, але мільйони не обійдуться, власне для того, що се, оподатковані так хитро речі, найпотрібніші для людського життя: сіль, горілка, м'ясо, тютюн, цукор, пиво, нафта і т. п. А хто думає, що ті податки — дрібниця, той також, видно, ніколи не заглядав до рахунків державного доходу і видатку, що називаються бюджетом і щороку друкуються для відома послів, а через них і цілого краю. Отже, з того рахунку виходить, що, приміром, у 1897 році всі безпосередні податки разом з екзекуцією в цілій Австрії виносили 114 321 000, а в самій Галичині — 11 500 000 ринських, так що в Галичині на кожду живу душу випадало тих податків пересічно 1 р[инський] 65 кр[ейцерів]. Натомість з посередніх податків (від горілки, пива, м'яса, цукру, нафти і т. д.) в цілій Австрії в тім самім році було: 126 292 700, а в самій Галичині — 17 709 680, то значить по 2 р[инських] 54 кр[ейцери] від кождої душі. Та сього не досить, бо тоді не вчислено оплат шинкарських, тютюну, солі, цла від привожених товарів, штемплів і такс. Із усіх тих рубрик було в тім самім році в цілій Австрії 226 830 911, а в самій Галичині 30 172 414 з. р. доходу. Та бо й се ще не все, бо в тім самім році зібрано з самої лотерії в цілій Австрії 16 420 000, а в самій Галичині — 1 551 020 з. р. доходу. Се значить, що всі ті посередні податки чинять на одну душу не 1 р[инський] 65 кр[ейцерів], як податки безпосередні, а 7 р[инських] 10 кр[ейцерів]. Із самого тютюну заплатила в 1897 р. Галичина скарбові більше, ніж зі всіх своїх грунтів, будинків і зарібків, то значить: більше, ніж платила всіх безпосередніх податків; бо коли сума тих податків виносила 11 500 000 з. р., то на самім тютюні прокурено в Галичині в тім році 12 211 708 з. р.

А візьмімо ж на увагу, хто то складає ті величезні суми? На лотерію не ставлять багачі, але найбідніші; солі спотребує один багач не більше, але певно, менше, ніж бідний, а хоч багач прокурить більше на дорогім тютюні, але тих багачів тисячі, а бідних мільйони; горівки також багачі вип'ють менше, нафти висвітять менше, ніж мільйони бідних. Значить, найбільшу часть тих величезних податків поносять найбідніші. І коли нині бідні люди по селах і містах справедливо жалуються на те, що їх тиснуть безпосередні податки і екзекуції, то повинні би далеко більше жалуватися на посередні податки, бо ті тиснуть їх щонайменше вчетверо дужче.

Та застановімся ще, чи справедливі ті податки? При посередніх податках то вже кождий відразу видить, що вони несправедливі, бо далеко більше обтяжують бідних, ніж багатих, а деякі, прим., лотерія, є ще й неморальні, бо спекулюють на людські дурноти та на забобони. Але і безпосередні наші податки покажуться при ближчім застановленні не о много справедливішими. Маєш кавалок грунту — плати за нього податок, а маєш з нього яку користь чи ні, про те каса не дбає. Маєш аркушик зарібковий — плати податок, а чи заробиш що, чи ні, каса не питає. А тим часом великі багачі, що держать свої гроші по банках, великі лихварі та грошосиди, що не мають ні поля, ні дому, ні аркушика, жиють собі по-панськи і дусять мільйони, не платячи майже ніякого податку. От тим-то теперішня наука стоїть на тім, що податок повинен бути прив'язаний не до речей (грунту, дому і т. п.), а до доходу, який має кождий оподаткований. Того ж домагається й наша програма, жадаючи, щоб усі теперішні податки, несправедливі і обраховані на те, аби найдужче обтяжити найбіднішу людність, були перемінені на один податок доходовий. Сей податок повинен бути виміреский поступово з узглядненням вільного від податку мінімум екзистенції. Се треба так розуміти: найбідніші люди, що мають усього доходу в році лиш стільки, що ледве можуть вижити, приміром яких 500 чи 600 ринських, не платили би ніякого податку. Хто має доходу о 100 р[инських] більше, платив би, візьмім так, 1 ринський податку і за дальшу сотку платив би вже не два, а може, півтретя ринського, за першу тисячку платив би не 5, а прим., 10 р[инських], за дві тисячі не вдвоє, а вчетверо стільки і т. д. Таким способом найбіднішим людям була би зроблена полегша, а найзаможніші платили би найбільше.

є) Накінець домагаємося скорочення часу військової служби і зменшення видатків на військо. Се домагання кождому ясне. При піднесенні освіти і добробуту по селах і місточках, коли наші рекрути будуть приходити до війська не такими заляканими, тупими, виголодженими, як тепер, не треба буде трьох літ на вивчення військової муштри, а можна спокійнісінько осягнути се за рік. Та й то теперішні війни показують, що вся та наша муштра, що коштує стільки праці, муки і грошей, у війні майже ні на що не придалася, значить, можна спокійно ще більше скоротити її. А щодо видатків на військо, то досить буде сказати, що в р. 1897 вони виносили: на спільну армію — 150 140 000, а на оборону крайову — 6 660 000, разом для нашої половини монархії — 156 790 000 р[инських], тобто на кожду душу по 6 з. р. 50 кр.; скорочення військової служби о один рік могло би вменшити сей величезний тягар бодай на п'яту часть, а се вже значило би полегшу на яких 32 мільйони річно. Скільки то шкіл і інших пожиточних установ можна би за ті гроші нафундувати!

ГРИМАЛІВСЬКИЙ КЛЮЧ в р. 1800

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНА СТУДІЯ

Головною основою отсеї студії, зладженої здебільшого ще в р. 1885, послужили акти і матеріали, що зберігаються в сімейнім архіві в[ельми] пов[ажаного] Володислава Федоровича в Вікні. Найважнішим джерелом була груба, гарно писана книга in folio[1], тривко оправлена, в об'ємі мало що не 400 ст. п[ід] з[аголовком] «Inwentarz klucza Grzymałowskiego na rok 1800 spisany». Крім сеї книги, я користувався й іншими рукописними та друкованими джерелами, які цитую в відповідних місцях.

Місточко Грималів, положене серед родючої подільської країни в сусідстві повітового міста Скалата, не грало в історії ніколи видної ролі. Про початок його ми не маємо ніяких відомостей. Знаємо тільки, що в XVII в. Грималів належав ураз із просторими дібрами довкола до могучої шляхетської родини Сенявських. Останній потомок тої родини, Адам Міколай з Гранова Сенявський*, каштелян краківський, гетьман великий коронний, львівський генеральний, рогатинський, стрийський, любачівський, пісочинський і т. д. староста д[ня] 27 червня 1720 р., хотячи піддвигнути з упадку те місточко, зруйноване під час турецьких війн, надав йому привілеєм своїм право Магдебурзьке, вісім ярмарків до року і інші свободи. Ось дословний відпис сього документа, якого копія знаходиться в Віконськім архіві*:

Adam Mikołaj z Granowa Sieniawski, Hrabia na Szkłowie i Myszy, Kasztelan Krakowski, Hetman wielki Koronny, Lwowski Generalny, Rohatyński, Stryjski, Lubaczowski, Piaseczyński etc. etc. starosta.

---

[1] В аркуш (*лат.*).— *Ред.*

Oznajmuję niniejszem Przywilejem moim wszem wobec i kazdemu z osobna, komu o tem wiedzieć należy i będzie na potomne czasy należało. Ponieważ wszystkie rzeczy dobrym porządkiem stojące trwają długo, bez porządku zaś prędzej odmianie i upadkowi podlegają, chcąc tedy miasto moje dziedziczne Grzymałów nazwane, w powiecie Trembowelskim, ziemi Halickiej a Województwie Ruskiem leżące, i w niem obywatelom (po wielkiej wojnie przez lat kilkadziesiąt trwającej tureckiej i spustoszeniu kraju tego) do jakichkolwiek przychodzących perfekcyi we wszelkim zachować porządku, gdyż pamięć ludzka jest krótka i przemijająca, gdyby onej dawne pisma potomnym nie przypominały wiekom, dla tego widząc rzecz słuszną konserwować miasto moje Grzymałów przy prawach, całości i wolności zwyczajnej, czyniąc oraz zadosyć prośbie mieszczan tamecznych,— Ja im i potomkom ich wiecznemi czasy nadaję prawo, aby się prawem Magdeburgskim sądzili i wszystkie sprawy tudzież porządek zwyczajem i przykładem inszych miast Korony Polskiej trzymali (jednakże prawu memu dziedzicznemu i sukcesorów moich nie derogując). Sady miejskie takowym odprawować mają sposobem: naprzód u Wójta, który z dyspozycyi mojej i potomków moich podany będzie, stamtąd u Sądu Radzieckiego, a potem jeśliby strony nie były kontente, u Gubernatora w zamku Grzymałowskim na miejscu moim zostającego, a w końcu dopuszcza się apelacya do mnie samego i sukcesorów moich, gdzie ostatnia decyzya i dekret zwykł bywać we wszelkich sprawach. Jarmarki według dawnych królewskich przywilejów naznaczam ośm do roku, a to: według polskiego i ruskiego kalendarza pierwszy na Strytenije, drugi na Sorok Światych, trzeci na Ś-ty Stanisław Polski, czwarty na św. Jana Chrzciciela, piąty na Makoweja, szósty na Hołowosiki, siódmy na Świętego Marcina Polskiego, ósmy na Zaczatye Anny, na które to jarmarki wolno z różnych miejsc każdego stanu ludziom i kupcom przyjeżdżać, przedawać, kupować wszelkie towary bez żadnej od nikogo przeszkody i zdzierstwa, co się surowo pod karą i winami przykazuje tak mieszczanom, jakoteż arendarzom; zwierzchność zaś dworska przestrzegać tego powinna dla zachęcenia ludzi. Targi w tem mieście w dzień niedzielny co tydzień bywać zwykły. A iż to miasto w takim kraju jest osadzone, gdzie często nieprzyjaciel Krzyżaśw czyni insulty; tedy powinni wszyscy mieszczanie tak chrześcijanie jako i żydzi na każdy czas niebezpieczny dla potrzeby mieć rusznicę każdy, dwa funty prochu, kul dwie kopie na popis zawsze, strażników także dawnym zwyczajem dwoch chować i z pośrodka siebie na straż kolejno wysyłać. Nade wszystko starać się mają, aby wały, palisady, mury, parkany, strzelnice około miasta jak najporządniej oprawowali, także armatą do obrony zwyczajną, to jest: hakownicami, śmigownicami, prochami, ołowiami opatrzyli i taki porządek na obronę powszechną raz na zawsze trzymali i zachowywali. Mieszczanie, którzy pola i zapusty zażywają, po talarze bitym do inwentarza płacić winni co rok, a jeżeli by kto z nich chciał zbywać pole lub folwark, tedy komu inszemu nie godzi się przedać, tylko tamecznemu mieszczaninowi i sąsiadowi swemu. Warzenie piwa na swoją potrzebę bez ucięcia prowentów arendarskich każdemu mieszczaninowi wolno pozwalam. Szarwarki tylko do stawu miejskiego i innych gdy potrzeba ukaże dla naprawy grobli, wywozu drzewa na upusty i kamieni do młyna odbywać mają według dawnego zwyczaju. Powołoszczyzny co sześć lat szóstego wołu, albo co rok po talarze od wołu, tyleż od krowy, po dwa złote od konia, po złotemu jednemu od jałowniku po 3 lat maiącemu, także dziesięcinę pszczelną dziesiątą, owcę z jagnięciem dwudziestą, swinię także dwudziestą oddawać powinni. Zosobna mieszczanin każdy z przedniejszych domów da czynszu na rok złotych dwa groszy sześć, zatylny zaś po złotemu jednemu i groszy trzy, a komornicy po groszy 18. Latem do żniwa dwa dni wszyscy mieszczanie na dworską potrzebę wysyłać mają, oprócz tego raz w rok w zimie sanną drogą wszyscy sprzęaj mający podwody do Lwowa odbędą. Podatki publiczne, jako to: podymne i inne wszelkie jakiemkolwiek imieniem nazwane odbywać nie chroniąc się bez excepcyi mają, do których wszyscy według dobrego postanowienia i słuszności należeć i przykładać się powinni. Straże nocne nie tylko podczas jarmarków, ale też codzień kolejno trzymać przykazuje się. Zalecam także dla bezpieczeństwa miasta przy każdym domu drabiny, osęki, beczki z wodami mieć pod winami. Od innych ciężarów wszelkich uwalniam to miasto, tylko zwyczajne w lecie zaorki, oborki, obkosy, zakosy, zażny, obżny odbędą. Pod te prawa (które tylko samym mieszczanom służą) przedmieszczanie nie powinni się podszywać, ale dzień co tydzień pańszczyznę robić i inne powinności gospodarskie wszystkie pełnić według zyczenia będą. Które to prawo we wszystkich punktach dotrzymane nienaruszenie konserwować

chcę wiecznemi czasy, ofiarując każdemu garnącemu się pod protekcyę moją łaskę i zaszczyt i uczynność wszelaką, na co się dla większej wiary, wagi i pewności podpisuję. Działo się w Toustem dnia 27 czerwca roku pańskiego tysiąc siedmset dwudziestego.

Adam Mikolaj Sieniawski[1]

---

[1] Адам Міколай з Гранова Сенявський, граф Шклова і Миші, каштелян краківський, гетьман великий коронний, львівський генеральний, рогатинський, стрийський, любачівський, пісочинський і т. д., і т. д. староста.

Доводжу до відома оцим моїм Привілеєм усіх разом і кожного зокрема, кому про це слід знати тепер і на майбутні часи. Оскільки всі речі, що спираються на добрий порядок, тривають довго, а без порядку швидше приходять до занепаду, то, бажаючи моє дідичне місто Грималів, що в Трембовельському повіті Галицької землі в Руськім воєводстві, а в ньому громадяни (після великої турецької війни, яка тривала кільканадцять років, і після спустошення того краю), що приходять до якихось досконалостей, трималися в доброму порядку, а оскільки людська пам'ять коротка і швидко минаюча, якби про неї давні писання не нагадували наступним вікам, тому, вважаючи слушною справу зберігання мого міста Грималова у правах, цілості і звичаєвій свободі, а також задовольняючи прохання тамошніх міщан,— я їм і їхнім нащадкам на вічні часи дарую право вести судочинство за Магдебурзьким правом, а всі справи, як і порядок, тримати за прикладом і звичаєм інших міст Польської корони (однак не ухиляючись від положень дідичного права мого і моїх спадкоємців). Міські суди мають відбуватися таким чином: спочатку у війта, який призначатиметься за моїм розпорядженням і розпорядженням моїх нащадків, далі у радному суді, а потім, коли б сторони не були вдоволені, у губернатора, що залишиться на моєму місці в Грималівськім замку, а в кінці можлива ще апеляція до мене самого і до моїх спадкоємців, де звичайно приймається останнє рішення і декрет у всіх справах. Згідно з давніми королівськими привілеями, ярмарки призначаю вісім разів на рік, а саме: за польським і руським календарями, перший — на стрітення, другий — на сорок святих, третій — на святого Станіслава польського*, четвертий — на св. Івана Хрестителя, п'ятий — на маковея, шостий — на головосіки, сьомий — на святого Мартина польського, восьмий — на зачаття Анни; на ці ярмарки дозволяю людям усіх станів і купцям приїжджати звідусюди продавати і купувати різні товари без будь-яких перешкод і здирства, що суворо, під загрозою кари і штрафу, наказується як міщанам, так і орендарям; двірська влада повинна цього пильнувати для заохочування людей. Торги в цьому місті звичайно бувають щотижня у неділю. А оскільки ж місто розташоване в такому краї, де ворог святого хреста часто чинить напади, то усі міщани — як християни, так і євреї — на випадок небезпеки повинні мати для цього кожен рушницю, два фунти пороху, дві копи куль, а також, за давнім звичаєм, утримувати двох вартових і по черзі висилати їх на варту. Передусім

Можемо сьогодні здвигати плечима над гордощами і пихою сього магната, що видавав свої привілеї «на віки вічні» і сам собі признавав прикмету — робити «zaszczyt»[1] і ласку тим, хто вдається під його опіку; може в нашій душі будитися іронічне почуття, коли чуємо, як він, обтяживши міщан данинами і повинностями на користь своєї власної кишені, не соромиться повчати їх про «добрий і справедливий» обов'язок плачення ще й понад те всіх публічних

треба намагатися, щоб вали, палісади, мури, паркани, стрільниці навколо міста утримувалися у якнайбільшому порядку; а гармати, звичайно вживані при обороні, тобто гаківниці, сміговниці, були забезпечені порохом і оловом. Такий порядок для оборони зберігати раз і назавжди. Міщани, які користуються полем і угіддями, мають по битому таляру кожного року платити відповідно до інвентаря, а якщо хто-небудь з них захотів би позбутися поля чи фільварку, тоді продавати його не годиться нікому іншому, як тамтешньому міщанинові або своєму сусідові. Варити пиво для своєї потреби, без шкоди орендаційним доходам, дозволяю вільно кожному міщанинові. Відбувати шарварки повинні, за давнім звичаєм, тільки на міському ставку і інших, коли є потреба в ремонті греблі, вивозі дерева, каменю до млина. Поволівщини давати один раз на шість років — шостого вола, або щороку по таляру від вола, стільки ж від корови, по два злотих від коня, по злотому від ялівки до 3-х років, а також повинні віддавати десятину від бджіл, двадцяту вівцю з ягням, двадцяту свиню. Кожний міщанин окремо з передніх будинків дає чиншу два злотих і 6 грошів на рік, із затильних будинків по 1 злотому і 3 гроші, а комірники по 18 грошів. Влітку до жнив усі міщани мають відпрацювати два дні на потреби двору, крім того, взимку раз у рік санною дорогою всі, що мають тягло, відбувають підводи до Львова. Публічні податки, такі як подимне і всякі інші, як би вони не називалися, повинні виконуватися без ухиляння і без винятку,— до яких усі за доброю постановою і слушністю повинні належати і пристосовуватися. Наказується тримати нічну варту не тільки під час ярмарків, а й щоденно по черзі. Для безпеки міста раджу також при кожному будинкові мати драбини, гаки, бочки для води. Звільняю це місто від усіх інших повинностей, тільки треба відбувати звичайні влітку заори, обори, обкоси, закоси, зажни, вижни. До цих прав (які дійсні тільки для міщан) передміщани не повинні пристроюватись, а один день на тиждень повинні відробляти панщину та інші господарчі повинності за потребою. Згадане право, по всіх пунктах суворо дотримуване, хочу зберегти на вічні часи, даруючи кожному, хто горнеться під мою протекцію, свою ласку, честь і всіляку допомогу, в чому для більшої віри, ваги і певності підписуюсь. Діялось у Товстім, дня 27 червня року божого тисяча сімсот двадцятого.

Адам Міколай Сенявський

---

[1] Честь *(польськ.).— Ред.*

податків і поношення всяких державних тягарів. Та для історика в тім привілеї найцікавіша буде характерна недогадливість польського шляхтича, що живцем копіює свій привілей із давніх документів того роду, не дбаючи про те, що відносини сильно змінилися і що в многих місцях йому приходиться оперувати вже не дійсними економічними та юридичними явищами, а очевидними фікціями. Бо чи ж не було фікцією накладання на міщан повинностей з титулу оборони міста перед ворогом і рівночасно звалювання на тих же міщан цілого тягаря тої оборони? Видаючи такий привілей на віки вічні, Сенявський задокументував тільки своє нерозуміння крайових відносин; не минуло кілька десять літ, а з його привілею і з тих відносин, на яких він був опертий, не лишилося майже каменя на камені.

Адам Микола Сенявський був остатнім мужеським потомком сього роду. По його смерті Грималів і суміжні з ним просторі добра перейшли на його дочку, замужню Чарторийську. При домі Чарторийських вони держалися аж до р. 1788; в тім році з поділу вони дісталися княжні Ізабелі з Чарторийських Любомирській, що держала їх до своєї смерті в р. 1817.

Про стан тих дібр в р. 1800 дає нам добре поняття згаданий уже інвентар. Бачимо там, що весь комплекс тих дібр, так званий «ключ Грималівський», складався з трьох місточок (Грималова, Товстого і Терноруди) і 32 сіл та присілків (вони пойменовані далі, див. табл[ицю] I). Домінікальні ґрунти, а тим самим і панщизняні повинності в тих добрах концентрувалися коло 15 фільварків: у Грималові, Пізнанці, Остап'ї, Качанівці, Оріхівці, Іванівці, Турівці, Терноруді, Луці, Краснім, Вікні, Билитівці, Товстім, Раштівцях і Сороках. Ті добра обнімають після новішого поміру 75 737 моргів, тобто звиш пів-осьми квадратової милі управної землі. Більша посілість в них 1870 року була розділена між 20 властителів, а на дрібній посілості жило 27 681 людності. (K. O. Orzechowski. Przewodnik statystyczno-topograficzny i Skorowidz. Kraków, 1872). В р. 1800 числилось там осель підданих 3236, осель шляхетських 65 і жидівських 178; числячи на одну оселю по 5 душ пересічно, одержимо загальне число людності приблизно 17 395 душ*.

Подаємо тут у окремій таблиці детальні цифри людності і помешкань цілого ключа, зазначаючи ще раз, що число

Таб[лиця] I. Людність і її приріст 1800—1890

Місцевість	Число осель 1800	Число домів 1890	Імов[ірне] число душ 1800	Число душ 1890
1. Грималів	310	539	1550	4472
2. Замур'є	38	69	190	389
3. Мазурівка	34	100	170	675
4. Підлісся	55	108	275	675
5. Буцики	95	133	475	842
6. Глібів	158	136	790	1944
7. Пізнанка	90	146	450	852
8. Зарубинці	61	124	305	695
9. Остап'є	262	392	1310	2317
10. Качанівка	287	632	1435	3477
11. Оріховець	99	213	495	1340
12. Чернишівка	72	168	360	853
13. Іванівка	177	345	885	1994
14. Турівка	158	255	790	1463
15. Терноруда	126	118	630	736
16. Лука	154	232	770	1239
17. Фащівка	56	127	280	758
18. Красне	129	257	645	1574
19. Саджавки	55	128	275	751
20. Ставки	17	63	85	368
21. Калагарівка	80	101	400	653
22. Чехова	21	31	105	207
23. Крутилів	9	17	45	118
24. Вікно	157	305	785	1832
25. Зелена	62	117	310	740
26. Паївка	44	86	220	453
27. Билитівка	23	31	115	236
28. Лежанівка	68	99	340	638
29. Товсте	229	400	1145	2300
30. Перекалець	28	62	140	355
31. Кут	60	147	300	791
32. Бірки	71	154	355	876
33. Раштівці	100	172	500	982
34. Дубківці	36	105	180	631
35. Сороки	73	172	365	1041
Разом	3494	5294	17470	40268

людності в інвентарі з 1800 року не подане, але натомість подано число осель (осад), і ми приймаємо на одну оселю пересічно по 5 душ людності. Сума осель у табл[иці] I більша від поданої вище суми осель підданих о 15; очевидно, в табличці вчислено пустки. Порівнюємо ті цифри з числом домів і людності в тих місцевостях у р. 1890, виймаючи ті новіші цифри з урядового «Special-Ortsrepertorium von Galizien, Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31 December 1890». Зазначимо ще, що на просторі нашого ключа повстало декілька нових місцевостей, яких нема в інвентарі 1800 р., натомість деяких названих у тім інвентарі тепер нема,— вони не щезли, розуміється, але змінили назви: Замур'є на Елеонорівка і Чехова на Вихватинці. Новозбудовані присілки ми також втягли в рахунок [табл І].

Як бачимо з сеї таблички, число людських осель (не вчисляючи сюди т. зв. двірських обшарів) за 90 літ зросло ледве о 65 %, а число людності зросло ще менше, бо лиш о 43,38 %. Додамо мимоходом, що порівняння числа людності в р. 1890 з числом помешкань у тих місцевостях, про які тут мова, стверджує посередньо наше припущення про те, що в р. 1800 на одну оселю можна числити 5 людей; у р. 1890, при людності значно густішій, особливо по місточках, на одну оселю пересічно випадає трохи більше як 7,6 душ.

Яке було положення підданих Грималівського ключа під Сенявськими, а потім під Чарторийськими в XVIII в., сього не можемо сказати, не маючи задля сього під руками ніяких даних. Та можемо a priori[1] міркувати, що протягом XVIII в. воно раз у раз погіршувалось в міру того, як щезала небезпека воєнних «інсульт», зміцнювалася адміністраційна та політична власть шляхти і грошова господарка звільна, але постійно витісняла натуральну. Коли взяти на увагу самих тільки міщан, яких положення характеризує привілей Сенявського з р. 1720, і порівняти його з тим їх положенням, яке застає і детально змальовує інвентар з р. 1800, то будемо мати яркий образ розвою економічних відносин у XVIII в. в тім закутку нашого краю.

Перше, що впадає в очі при роздивленні відносин міщанських у тім інвентарі, се досить значний розріст жидів і їх, так сказати, упривілейоване становище. Жиди не посідають землі — отже, й не роблять панщини, не відбувають шарварків, не дають підвід, не йдуть на варту, загалом не беруть участі в «натуральних» міщанських повинностях. Привілей Сенявського не згадував про жидів нічого; може бути, що їх у ту пору в Грималові ще не було. Інвентар з р. 1800 нормує їх обов'язки ось якими параграфами:

---

[1] Попередньо, без перевірки досвідом (*лат.*).— *Ред.*

1. Кождий жид, що має дім у ринку, обов'язаний заплатити до скарбу чиншу плацового з нумеру по 2 зл[отих] п[ольських] 6 гр[ошів].

2. Кождий, хто має свій дім затильний який-будь, повинен до скарбу заплатити чиншу плацового з нумеру 1 зл[отий] п[ольський] 2 гр[оші].

3. Хто держить пасіку, має дати десятину — десятий пень з пчолами, а від неповної десятини очкового від кождого пня 6 гр[ошів].

4. Жиди, що держать скарбові крамниці, положені при ратуші, яких є 11, платять із них чинш наймовий після інвентаря.

Можна сказати, що в історичнім поході від натуральної господарки до грошової в Грималівськім ключі в XVIII в. жиди були піонерами, хоч і не зовсім добровільними. Панський скарб, почуваючи чимраз більшу потребу готового гроша, незалежного від непевних і низьких цін рільних продуктів, творив для них упривілейоване положення і вказував їм дорогу. Хоча в місті жиди були властителями домів нарівні з міщанами, то, проте, вони не поносили ніяких міщанських натуральних тягарів, що, як побачимо далі, були дуже значні. Скарб потребував їх тільки як джерела грошового доходу і пильнував використати їх лише в тім напрямі. От тим-то він брав від них не тільки плацовий чинш від домів, але надто позакладав у ринку на найкорисніших місцях свої крамниці — очевидно, не для того, щоб самому вести в них торгівлю, але тільки для того, щоб віднаймати їх жидам і мати з сього друге джерело доходу. Обік тих скарбових крамниць були в місточках ще й інші, приватні жидівські крамниці; можемо догадуватися, що були в Товстім, бо тут жадної скарбової крамниці нема, а жиди без крамниць, певно, не обходилися; в Грималові інвентар вичисляє 6 таких приватних мурованих крамниць, від яких скарб побирав 80 зл[отих] п[ольських] річно. Подаємо в табл[иці] II огляд жидів, наскільки про них довідуємося з інвентаря.

Коли на одну жидівську оселю приймемо по 5 душ, то побачимо, що в трьох названих місточках було в р. 1800 усіх жидів 890 душ, поміщених у 178 власних домах. В їх руках виключно знаходилася торгівля, себто виказані інвентарем 18 скарбових і 6 приватних крамниць. Мусили,

Таб[лиця] II. Жиди

Місточко	Число осель жид[івських]	Доми жид[івські] в ринку	Доми жид[івські] затильні	Крамниці скарб[ові]	Крам[ниці] жид[івські]	Платять жиди		
						з домів	з крам[ниць] скарб[ових]	з крам[ниць] прив[атних]
Грималів	134	37	97	11	6	180 зл[отих] 12 [грошів]	600[1]	80[1]
Тернoруда	24	10	14	7	—	35 » 6 »[1]	28[1]	—
Товсте	20	9	11	—	—	27 » 15 »[1]	—	—
Разом	178	56	122	18	6	242 » 33 »[1]	628[1]	80[1]

[1] Якщо виходити з інвентарних норм оплати, то в Грималові платили з будинків 184 злотих польських 26 грошів з крамниць скарбових — 601 злотий польський 10 грошів, з крамниць приватних — 80 злотих польських 18 грошів; в Тернoруді: з будинків — 36 злотих польських 28 грошів, з крамниць скарбових — 382 злотих польських 20 грошів; в Товстому: з будинків — 31 злотий польський 16 грошів. Разом у Грималівському ключі євреї платили б з будинків 254 злотих польських 15 грошів, з крамниць скарбових — 984 злотих польських, з крамниць приватних — 80 злотих польських 18 грошів.

Відхилення даних І. Я. Франка від інвентарної розкладки слід пояснити: у випадках відхилень незначних, можливо, це помилка автора або друкарні; у випадку значного відхилення (в Тернoруді оплата за використання скарбових крамниць) — наданням певної тимчасової пільги у зв'язку із якимись обставинами, наприклад, у зв'язку із стихійним лихом.— *Ред.*

крім того, як уже згадано, бути якісь приватні крамниці в Товстім, хоча інвентар нічого не згадує про них. Особливо в Грималові дохід із торгівлі мусив бути значний, коли чинш за одну скарбову крамницю виносив річно 54 зл[отих] п[ольських] 20 грошів, а за одну приватну — 13 зл[отих] п[ольських] 13 грошів. Загалом від жидів з місточок скарб побирав 950 зл[отих] п[ольських] 33 гр[оші] доходу, що чинить пересічно 5 зл[отих] п[ольських] 25 грошів від одної оселі. Варто додати, що в р. 1890 число жидів у Грималові виносило 2977, у Товстім 792, а в Тернoруді 301, разом у сих трьох місточках 4070 душ,— значить, протягом 90 літ зросло воно мало що не вп'ятеро.

Далеко детальніше малює нам інвентар з р. 1800 становище міщан, русинів і поляків згаданих трьох місточок. Зазначимо відразу, що інвентар не робить жадної різниці між обрядами і народностями: супроти панського скарбу і економського канчука панувала в Грималівщині повна рівноправність. Із відносин, які покійний Сенявський ще 1720 р. бажав лишити «на віки незміненими», по 80 літах зробилося щось таке, що виглядало хіба на карикатуру обіцяних у тім привілеї «вольностей» та опіки. Притім соціальна диференціація поступила значно наперед.

Привілей Сенявського не знає ще ніяких різниць між самими міщанами, а тільки силкується викопати глибокий рів між властивими міщанами і передміщанами. Інвентар з р. 1800 не знає передміщан, бо й властиві міщани зведені в ньому до такого рівня, який певно не багато різниться від того, на чім у р. 1720 стояли передміщани. Але обік тої юридичної рівнорядності бачимо значні маєткові різниці, які, хоч може й зазначились були вже в 1720 р., не мали ще такого значення, щоб стоїло згадувати про них у привілеї. Ось якими параграфами нормує той інвентар повинності міщан грималівських:

1. Кождий міщанин, що посідає грунт паровий (32 морги), повинен у цілім році відробити тяглом в часі жнива днів 24 або в іншій порі року, коли скарб запотребує; чиншу плацового заплатить 2 зл[отих] п[ольських] 6 гр[ошів], а наймового 18 зл[отих] п[ольських] до скарбу панського річно.

2. Хто посідає грунт поодинковий (16 моргів), подібно як і паровий, тяглом днів 24 в однім році відбувати обов'язаний, чиншу плацового 1 зл[отий] п[ольський] 3 гр[оші], а наймового 8 зл[отих] п[ольських] до скарбу річно платити повинен.

3. Хто посідає грунт чвертовий, так само річно відробити повинен днів 24 і то коли має тягло — тяглом, а коли не має, то пішо; чиншу плацового 1 зл[отий] п[ольський] 3 гр[оші], наймового 4 зл[отих] п[ольських] до скарбу річно платити повинен.

4. Халупник, котрий посідає тільки хату з кусником грунту, так само річно днів 24 відробити повинен, чиншу плацового 1 зл[отий] п[ольський] 3 гр[оші], а наймового 2 зл[отих] п[ольських] до скарбу платить. «Co do najmu, — цитуємо дослівно дальший текст сього параграфа, — uwaga w tym punkcie, iż chałupnik jeżeli chałupę swoją ma formalną z częścią jaką gruntu dołączonego, ten złp. 2 czynszu najmowego płacić obowiązany, a gdy tylko w chałupie nikczemnej bez żadnego kawałka gruntu i sposobu mieści się, taki podług rewizyi od skarbu uczynionej czynszyk płacowy zapłacić powinien, a najmowy z umiarkowaniem[1]».

---

[1] Щодо найму, то зауваження цього пункту таке, що халупник, якщо він формально має свою хату з належним йому грунтом,

5. Комірник без хати і грунту, що коморує у господаря, в цілім році днів 13 відробити повинен.

6. Кождий міщанин без жадного виїмку, хто держить в домі своїм жорна, від кождої штуки по 1 зл[отому] п[ольському] до скарбу заплатити повинен.

7. Кождий, хто держить пасіку, пень з пчолами і медом, на десятину десятий дати повинен, а в разі, коли не доходить або збуває десятина, платить від кождого пня по 6 гр[ошів] очкового.

8. Шарварки до направи доріг, гребель, спустів, мостів, як до обставин і потреби, всі без виїмку відбувають — тяглі тяглом, піші пішо.

9. Ткачі півсотки скарбові по аршинів 50 або більше виробляють, беручи від вироблення одного півсотка — як коніпного, так і зрібного і валового — по 3 зл[отих] п[ольських], а від льняного 5 зл[отих] п[ольських] плати зо скарбу.

Такі самі повинності тяжіли і на міщанах місточка Терноруди: такі самі чинші наймові і плацові, такі самі повинності поодинкових, халупників і комірників, хіба з ось яким обмеженням, що не зміняло суті діла:

«З уваги, що міщани тернорудські всі свої грунти мають на боці красноросійськім і там їх уживають, а самі тільки в місточку сидять у хатах на цісарськім боці, для того з панщиною належать до двора тернорудського в Росії».

За те з міщанами товстецькими пані Ізабела з Чарторийських Любомирська мала чимало клопоту. Від Адама Миколая Сенявського дістали вони, мабуть, того ж таки 1720 року точнісінько такий самий привілей, як і міщани грималівські. Певна річ, що пізніші пани швидко почали нарушувати постанови того привілею, але за Польщі була трудна рада. Під Австрією речі змінилися, і ось як оповідає замітка в інвентарі сумну історію товстецьку:

«Міщани товстецькі в ту пору, коли домініум зайняте було чинностями урбаріальними, тобто в р. 1789, спрова-

---

зобов'язаний платити 2 злотих ринських наймового чиншу, а якщо він живе в поганій хаті без жодного шматка грунту, то, згідно з ревізією, здійсненою скарбом, повинен оплатити плацовий чиншик, а наймовий — у зменшеному розмірі *(польськ.)*.— *Ред.*

Таб[лиця] III. Міщани

Місточко	Число міщан					число коней	число днів панщини
	парових	поодинк[о-вих]	чвертових	халупників	комірників		
Грималів	6	42	30	111	15	170	3528
Терноруда	—	2	28	46	—	—	—
Товсте	24	69	—	116	—	186	—
Сума	30	113	58	273	15	356	3528

¹ Якщо рахувати по 30 грошів в 1 злотому польському, то виходить очко-

дили на грунти комісію уряду циркулярного і виробили собі через повномочників я[сно] о[свіченої] княжни права, властиві домініям, так що зажин, обжин, закіс, обкіс, заор, обор, подорож до Львова раз в році, рогівщину від волів, корів, коней і ялівок, десятину овечу і свинячу перемінили на 24 днів робучих. Через провізорію уряду циркулярного ddto[1] 8 червня 1789 увільнилися від повинності роблення 24 днів, але проте рогівщини платити і десятини овечої і свинячої давати не хотіли. По тім д[ня] 4 лютого 1793 року зробили компланацію з панством, яка потверджена була комісією циркулярною: в ній зобов'язалися кождий паровий 6 кіп, а поодинковий 2 копи нажати, але швидко й того не захотіли сповнювати. Під днем 23 червня 1793 р. ч[исло] 2302 уряд циркулярний на основі декрету найв[ищої] губернії напімнув громаду до заховання компланації, але досі вона не виповнюється, хоча домінія завсіди того допоминається».

З причини того спору повинності міщан товстецьких в інвентарі 1800 року зовсім не подібні до грималівських та тернорудських, але слово в слово такі, які ми навели з привілею Сенявського з р. 1720. Очевидна річ, що виписані вони тут тільки для форми, щоб замаркувати претен-

---

[1] Скорочено від dedito — тут: видану (*лат.*).— *Ред.*

Сума чинщу			число пасік	число пнів	Десятина пчільна	
плацового	наймового	жорнового			пнів	очкового
175 з[лотих] $13^1/_2$	455	70	32	737	60	27 зл[отих] п[ольських] 12 гр[ошів]
120 » 11	246 з. 18	29	3	19	—	2 зл[отих] п[ольських] 3 гр[оші]
257 » 5	440	23	71	1234	90	66 зл[отих] п[ольських] 24 гр[оші]
553 з[лотих] —	1141 з. 18	122	112	1982	150	96 зл[отих] п[ольських] 12 гр[ошів][1]

зії двора, а на ділі аж до укінчення процесу зовсім не сповнялися.

Як бачимо з сих приписів, відносини міщан, унормовані буцімто на віки привілеєм А. М. Сенявського, через 80 літ при помочі різних «компланацій» чи, може, й простих актів насильства прийняли дуже відмінний вигляд. Одноцільна в привілеї категорія «славетних» міщан розпадається вже на п'ять верств, різко розділених інвентарними приписами: міщани парові, поодинкові, чвертові, халупники і комірники. Категорії данин і повинностей лишилися давні — натуральні (роботизна і данини) і грошові, але в їх розмірі яка ж градація! Табличка III подає нам детальний цифровий образ стану міщан на основі інвентаря з р. 1800, причім ще раз зазначимо, що цифри в перших чотирьох рубриках не значать числа душ, а тільки число самостійних осідків, що творили інвентарські одиниці.

Коли візьмемо на увагу, що паровий грунт значив пересічно (не зовсім докладно) 32 морги, поодинковий 16 м[оргів], чвертовий 8, то одержимо ось який рахунок:

30	міщан посідало	960	моргів, або	29, 7 %
113	» »	1808	» »	55, 94 %
59	» »	464	» »	14,35 %
288	» не посідало майже нічого — значить:			
202	міщан посідало	3232	моргів грунту.	

вого збору 96 злотих 9 грошів.— *Ред.*

До того принаймало ще коло 50 багатших господарів (в самім Товстім 36, а кілько в Грималові — не прописано) 247 моргів 984 кв. сажнів двірських т[ак] зв[аних] бокових піль в оренду почасти за гроші (за 63 морги 1347 кв. саж[нів] платили в сумі 190 зл[отих] п[ольських] 16 $^1/_2$ гр[оша]), почасти за десятину (123 морги 1037 кв. сажнів). Для оброблення того грунту міщани товстецькі і грималівські посідали 282 пар тягла (356 штук коней а 68 шт[ук] волів), себто одна пара майже рівно на 14 моргів, значиться, трохи замало на одно господарство поодинкове, хоч знов і не так то дуже замало. З того грунту відбували грималівські міщани 3528 днів панщини, а платили всі міщани 1816 злотих польських і 18 грошів річних чиншів, надто 96 зл[отих] п[ольських] 12 гр[ошів] очкового і 150 пнів пчіл. З тих чиншів властиво міським можна назвати тільки чинш наймовий, тож, віднявши від повищої суми 1141 зл[отий] п[ольський] 18 гр[ошів] того чиншу, всі інші чинші і повинності плили з грунту і робучої сили людської. Щоб пізнати, які великі були ті тягарі розмірно до грунту, візьмемо в рахунок тільки один Грималів, для котрого в повищій табличці маємо повні дані. Грунту міщанського в Грималові, числячи на кождого халупника по півморга, було круглим числом 1159 моргів. З кождого морга того грунту випадало для властителя пересічно 3 дні панщини і 6$^1/_2$ грошів чиншу. Коли зважимо, що В. Антонович середню ціну робучого дня панщизняного в XVIII в. на Україні приймає за 10 грошів[1], а з другого боку, приймемо в рахунок пізнішу добу і розмірний зріст цін під австрійським пануванням, так що, прим., у тім самім Грималівськім ключі в початку 40-х років день пішої панщини цінився вправді на 15 кр[ейцерів], але день тяглої панщини мав вартість 50 кр[ейцерів] в[іденської] в[алюти], то певно не помилимося, кладучи в р. 1800 вартість пішого дня на 10, а тяглого на 20 гр[ошів]. А в такім разі вартість усієї панщини в Грималові в приближенні можна оцінити на 1460 зл[отих] п[ольських]. Коли ж дочислити до сього грошовий чинш і десятину пчільну, перецінену на гроші, побачимо, що від одного морга грунту міщанського (окрім міських домів) побирав дідич майже два злоті польські доходу. Розуміється, податків державних сюди не вчислюємо, бо про них в інвентарі нема мови. Що ж до обтяження міщан панщизняними повинностями, то й тут властивою мірою служать тільки грималівські міщани. Обчислюючи (відповідно до вищеподаної норми) вартість їх панщини на 1460 зл[отих] п[ольських], чинші готівкою на 700 зл[отих] п[ольських] 13½ гр[оша], а пчільну данину (один пень = 2 зл[отих] п[ольських]) на 126 зл[отих] п[ольських], одержимо загальну вартість їх тягарів у грошах 2260 зл[отих] п[ольських] 13½ гр[оша]. Нема сумніву, що найбільша часть сього тягаря спадала на бідноту — на комірників і чвертових господарів. Бо коли зважимо, що сих двох категорій було разом 141 панщизняних одиниць і під них самих приходилось скарбові 3384 днів пішої панщини (вартості 940 зл[отих] п[ольських]) і 161 зл[отий] п[ольський] плацового чиншу, що з дочисленням чиншу наймового і інших данин, певне, доходило до вартості 1300 зл[отих] п[ольських], то в такім разі кождий із тих бідолахів був обтяжений річно звиш 9 зл[отих] п[ольських] панщизняних тягарів. Дві багатші верстви були обтяжені розмірно до своєї заможності, себто поодинкові вдвоє, а парові вчетверо стільки, і се вповні згоджується з загальною сумою обчислених нами повинностей.

---

[1] В. Антонович. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700—1798, стор. 43.

Заким перейдемо далі до огляду стану селянства Грималівського ключа в р. 1800, покористуємося даними Віконського архіву, щоб подати ще кілька деталей про дальший розвій економічних відносин самого Грималова. І так знаходимо тут інвентар з р. 1810, а в нім ось які цифри: «Жидів, осілих у Грималові, 149, домів у ринку мають 51, затильних 110, крамів скарбових 20, мурованих 5. Платять чиншу з домів 262 зл[отих] 9 гр[ошів], з крамів скарбових 228 зл[отих], зі своїх 100 зл[отих]. Повинності міщан крайовим урядом (російським? бо Грималів разом з цілим Галицьким Поділлям від р. 1809 до 1815 належав до Росії) скасовані, але для пам'яті записується: 1) дві літні, а то зажин, обжин, заріб, відріб, закіс, відкіс і 3 толоки; 2) мочення і витирання конопель, дарме давання розсади, опихання проса, роблення круп, садження і підливання капусти, вивіз гною зі стаєнь, сторожа дубова (?), варти коло кінських стаєнь або оплата за невідбуті, дрова святочні, яких кождий підданий повинен був вивезти по два вози, а що десяте плодюче дерево було зав'язуване на скарб; 3) кождий ткач повинен був відробити в році 1 півсоток варстатового полотна без ніякої оплати, а тепер від кождого півсотка коніпного (50 арш[инів]) бере 4 зл[отих], а від зрібного і валового 3, а також на відмастку до кождого півсотка 2 горці твердого збіжжя». На жаль, ми нічого не знаємо ані про скасування тої форми тягарів, яка зведена в інвентарі з р. 1800, ані про те, відки і як постали ті «нові» тягарі, які «для пам'яті» записано в інвентарі з р. 1810, ані про те, коли і як скасовані були й ті остатні. В усякім разі факт такий, що вже в 1810 році грималівські міщани звичайної тижневої панщини не робили, а тільки літом відробляли «толоки», а зимою «шарварки». Сумарій сього інвентаря подає нам про все те ось які цифрові дані. Всіх осідків міщанських було в Грималові 205, з того $4^2/_4$ парових, 37 поодинкових, 45 чвертових, 118 халупників, 14 комірників, 191 коней, 28 волів. Панщини тяглої ані пішої не роблено, але «річної» панщини відроблювано: літом 3120 днів толоки, а зимою 2088 днів шарварків. Чиншу плацового платили міщани 200 зл[отих] 7 гр[ошів], наймового 1099 зл[отих] п[ольських], жорнового 88 зл[отих] п[ольських], від огородів 317 зл[отих] п[ольських] 2 гр[оші], давали пчільної десятини 99 пнів і платили 54 зл[отих] п[ольських] 18 гр[ошів] очкового.

А в падолисті 1842 р. частковий інвентар грошових доходів Грималова з Замур'ям вичислює: 31 поодинкових господарів, 75 чвертових, 53 загородників, 150 халупників, а надто 139 жидів, властителів домів, 51 склепів та крамів. Від усього сього скарб одержував чиншу на основі провізорії з 9 січня 1828 р. 706 зл[отих] 57 кр[ейцерів] в[іденської] в[алюти]. Про панщину, десятини, очкове і т. і. тут нема згадки — не для того, щоб їх не було, але тільки для того, що інвентар частковий і вичислює тільки грошові доходи.

Погляньмо тепер на положення підданих селян, як воно виявляється нам із інвентаря з 1800 року. Не огороджені ніякими привілеями за польських часів, вони тільки під Австрією дізнають опіки закону, хоч признати треба, що опіка та, крім слабих проблисків ліберального йосифінського режиму, на практиці для них приносила мало солодких плодів. При запровадженні т[ак зв[аних] Stock-інвентарів за Марії-Терези уряд руководився не стільки бажанням полагодження прикрої долі селян, як радше чисто бюрократичним намаганням — мати чорно на білім усе те, що досі велось безладно, по усній традиції, без твердо означених правних норм. Правда, Йосиф II ще за життя своєї матері, а потім і за власного панування численними патентами та розпорядженнями старався покасувати багато надужить, а навіть багато таких звичаїв, що були втягнені в інвентарі та дуже кривдили селян. Але одно те, що ліберальний режим тривав не довго, а пізніші уряди уживали йосифінських приписів не на те, щоб допомагати селянам, а радше на те, щоб докучити нелюбленим панам, стягаючи з них грубі кари за утискання підданих (т[ак] зв[ані] Bedrückungs-Strafen), а друге те, що навіть за часів Йосифа ті ліберальні розпорядження виконувались дуже недбало і нерадо, як доказує часте і очевидно безплодне повторювання тих самих наказів. Найяркіший доказ безплодності таких адміністраційних улегшень бачимо на обмеженні і унормуванні т[ак] зв[аних] «далеких фірманок». Перший раз звернула увагу на надужиття при тих далеких фірманках ще Марія-Тереза і в дуже важнім патенті своїм з д[ня] 3 червня 1775 року, точка 8, старалася усунути ті надужиття. Що сей патент малий приніс хосен, доказує слідуючий за тим патент Йосифа II з д[ня] 27 січня 1784 р. «Uiber weite Fuhren»[1], котрий якнайдокладніше нормує ту частину підданських повинностей. Хоча патент сей пізнішими цісарями виразно не був скасований, то, проте, як і многі інші йосифінські устави, попав в забуття; треба було аж страшної бурі 1846 року*, щоб пригадати його. Д[ня] 13 цвітня 1846 уряд австрійський думав ущасливити галицьких селян тим, що їм перед 71 літами дарувала була Марія-Тереза, а перед 62 роками Йосиф II![2]

Інвентарські повинності селян Грималівського ключа нормуються ось якими параграфами.

1. Кождий підданий, що держить грунт паровий, повинен відробити на цілий рік панщини тяглої 130 днів або щотижня літом через 26 неділь по 3 дні, а зимою через стільки ж неділь по 2 дні щотижня. Чиншу плацового 2 зл[отих] п[ольських] 11 гр[ошів] платити, одного каплуна, дві курки, 10 штук яєць курячих і вівса осипового

---

[1] Про далекі підводи (фури) *(нім.)*.— *Ред.*

[2] Докладніше про се див.: Ів. Франко. Панщина і її скасування. Коштом і заходом товариства «Просвіта». У Львові, 1898, ст. 27—50.

1 корець 4 горці давати, мітки 4 з прядива скарбового на аршинове мотовило в 20 пасом по 24 нитки в кождім пасмі напрясти.

2. Хто держить грунт поодинковий, так само на цілий рік повинен відробити панщини тяглом 130 днів або щотижня літом через 26 неділь по 3 дні, а зимою через стільки ж неділь по 2 дні. Чиншу плацового 1 зл[отий] п[ольський] 22 гр[оші] платити, одного каплуна, дві курки, 10 штук яєць і вівса осипового 18 горців давати, 2 мітки з прядива скарбового напрясти.

3. Хто держить грунт четвертовий, подібно ж на цілий рік панщини відробити повинен піший пішо, а тяглий тяглом днів 78, тобто літом щотижня через 26 неділь по 2 дні, а зимою через стільки ж неділь по одному дню. Чиншу плацового 1 зл[отий] п[ольський] 17 гр[ошів] платити, одну курку, 5 штук яєць і вівса осипового 9 горців давати і один міток на вищеозначене мотовило напрясти повинен.

4. Халупник пішо відробити повинен як літом, так і зимою щотижня панщини по одному дню. Чиншу плацового 19 гр[ошів] платити, 1 міток з прядива скарбового напрясти повинен.

5. Комірник кождий річно днів 13 відробити повинен.

6. Кождий, хто держить жорна, платить до скарбу 1 зл[отий] п[ольський].

7. Кождий, хто держить пасіку, повинен дати на десятину десятий пень з пчолами і медом, а від недохожої або надбутної десятини від кождого пня по 6 гр[ошів] очкового платити.

8. Шарварки до направи доріг, гребель, спустів, мостів в міру потреби всі без виїмку відбувають, тяглі тяглом, піші пішо.

9. За один день панщини повинні збіжжя озимого по одній копі, ярого по півтори копи змолотити, а в жнива півтори копи озимини, ячменю 3 копи, вівса і гречки 4 копи нажати і зв'язати.

10. Дорогу до Львова або куди-інде на 20 миль раз на рік виряджені відбувають, беручи на пару коней збіжжя озимого і пшона по 5 корців, а ярого по 6 корців. Дорогу ту скарб за панщину приймає і диюрну (поденний кошт) платить.

11. Поля бокові або підпасічиська вважаються скарбовими і ними скарб по своїй волі розпоряджає і винаймає. Коли котрий підданий держить підпасічиська і має пасіку,

то за даний пень пчіл на десятину відшибається морг поля, але се не з повинності, а тільки від волі скарбу залежить.

Тільки три невеличкі села в грималівських добрах були в інших обставинах, себто не робили звичайної панщини. В селі Калагарівці скарб заложив цегольню і потребував до неї довозу дров; з тої то причини три невеличкі сільця — Калагарівка, Чехова і Крутилів д[ня] 24 цвітня 1797 року зробили зі скарбом угоду, де означено їх повинності ось якими параграфами:

1. Силою добровільної угоди громади Калагаровецької з д[ня] 24 цвітня 1797 р. кождий підданий, що держить грунт поодинковий, платити повинен річно до скарбу наймового чиншу 53 зл[отих] п[ольських] 20 гр[ошів], давати вівса 18 горців і до цегольні Калагаровецької довозити 12 фір дров.

2. Підданий чвертовий відповідно до тої ж угоди платить до скарбу чиншу 29 зл[отих] п[ольських] 24 гроші і 12 денарів, вівса дає 9 горців і до цегольні Калагаровецької вивозить 12 фір дров без жодної заплати.

3. Підданий халупний платить чиншу наймового до скарбу річно 18 зл[отих] п[ольських] 10 гр[ошів].

Піддані сільця Чехової зробили подібну угоду, як і Калагаровецькі, і в тім самім часі, на підставі котрої підданий, що держить грунт чвертовий, платить річно до скарбу 27 зл[отих] п[ольських] 10 гр[ошів] і вивозить 12 фір дров до цегольні Калагаровецької.

Піддані сільця Крутилова таку саму вчинили згоду, як і вищеречених двох сіл, а що, крім одного мельника, всі вони самі халупники, тож тільки по 18 зл[отих] п[ольських] 10 гр[ошів] чиншу плацового платять, а більше ні до яких повинностей не уживаються.

Тільки комірники в тих селах не були обняті сею угодою і мусили, так як і по інших селах, робити в році 13 днів панщини; так само жорнове і шарварки лишались і в тих селах так, як і в інших були приписані.

Крім сих, напівпанщизняних а напівочиншованих селян, жила по всіх майже селах шляхта чиншова, тобто вільні люди, осаджені на панськім грунті на вічних чиншах. Платили вони чинш т[ак] зв[аний] наймовий, коли селяни, властителі грунтів, т[ак] зв[аних рустикальних, платили чинш т[ак] зв[аний] плацовий. Хоч ті шляхтичі загонові, крім чиншу, до панщини не були обов'язані, то все-таки обов'язки їх на уплаті чиншу не кінчилися, як

Табл[иця] IV. Селяни

Назва села	Число осад	Парових	Поодинкових	Чвертовых	Халупників
Замур'є	38	—	7	10	21
Мазурівка	34	3	8	11	12
Підлісся	55	2	5	29	19
Глібів	158	5	67	40	46
Буцики	95	4	32	34	25
Пізнанка	90	—	27	51	12
Зарубинці	61	1	13	42	5
Остап'є	262	—	50	71	41
Качанівка	287	—	72	169	46
Оріховець	99	12	52	119	16
Чернишівка	72	2	24	32	14
Іванівка	177	4	44	106	23
Турівка	158	3	32	84	39
Лука	154	7	48	51	48
Фащівка	56	1	15	24	16
Красне	129	2	45	62	20
Саджавки	55	1	18	28	8
Ставки	17	1	7	8	1
Калагарівка	80	—	3	26	51
Чехова	21	2	—	8	11
Крутилів	9	—	1	8	—
Вікно	157	2	60	64	31
Зелена	62	4	37	18	3
Паївка	44	2	14	26	2
Билитівка	23	4	7	10	2
Лежанівка	68	2	40	19	7
Перекалець	28	5	12	8	3
Кут	60	11	17	22	10
Бірки	71	9	29	22	11
Раштівці	100	15	34	45	6
Дубківці	36	3	17	16	—
Сороки	73	2	32	29	10
Разом	2829	109	869	1292	559

---

[1] З підрахунку виходить 146 чиншівників, 21 послуга двірська, 16 пус-

се бачимо з слідуючих приписів інвентарських, якими регульовано їх відносини до двора:

12. Шляхта, що держать грунти, платять чинш і податки, як виказано в рубриках.

13. Кождий чиншівник, крім оплати за панщину, яка виказана в рубриках, повинен відробити літом днів 24,

Комірників	Шляхти	Чиншівників	Ремісників	Послуги двірс[ької]	Послуги економ[ії]	Новоосілен[их]	Пусток
1	1	—	—	3	3	—	—
1	—	—	1	2	6	—	—
2	2	—	4	4	5	—	—
3	1	—	1	3	7	—	4
3	8	—	2	—	12	—	2
4	1	—	—	1	12	—	—
3	—	—	—	—	—	—	—
10	—	10	—	2	24	3	8
32	—	2	8	3	38	—	—
4	—	2	1	—	10	1	—
2	—	—	—	—	—	—	—
16	8	8	3	—	16	—	—
16	—	—	1	—	13	—	—
8	—	7	1	1	20	—	—
—	1	—	—	—	—	—	—
4	1	—	2	—	47	2	2
4	1	—	1	—	—	—	—
2	2	—	1	—	—	—	—
—	—	80	—	—	—	—	—
1	—	21	—	—	—	—	—
—	—	9	—	—	—	—	—
15	17	2	3	—	13	—	—
8	1	—	—	—	14	1	—
2	—	—	—	—	—	—	—
1	1	—	2	—	10	—	—
1	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	4	—	—	—	—	—	—
—	12	5	1	—	26	—	—
2	—	—	2	1	23	—	—
1	3	—	—	—	—	—	—
9	2	—	—	1	9	—	—
155	66	147[1]	34	22[1]	308	7	17[1]

ток.— *Ред.*

хто має тягло, тяглом, а піший пішо, а інші данини і повинності враз з іншими відбувають.

Як далеко відбігли ті приписи з р. 1800 від колишньо польської приповідки: Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie![1]. Крім одної назви, ті два невеличкі параграфи ледве тінь лишають колишньої шляхетської рівності. Цікавий слід, а радше пародія тої рівності находиться в тім самім грималівськім інвентарі при вичисленні повинностей жильців сіл Красного, Саджавок і Ставків, де вищенаведений параграф 14 висловлено ось якими словами:

---

[1] У своїй садибі і шляхтич—воєвода (*польськ.*).— *Ред.*

14. Шляхта, що держать грунти, платять чинш і податки відповідно до рубрик інвентаря і до різних послуг скарбу уживані бувають, як то з листами, транспортами і т. і.

Традиційний польський козак, що летить на коні з панським листом, тут заступлений далеко менше поетичним образом brata-szlachcica[1], що тягнеться подільським невилазним болотом, конвоюючи панські вози зі збіжжям, пшоном та горівкою. Що такий упадок дрібного шляхетства доконався ще за Польщі, можна домірковуватися бодай з того, що Австрія при ревіндикації заховувалась під зглядом соціальним досить консервативно і в урядових інвентарях старалась схопити на папір тільки ті відносини, які фактично застала.

Слідуюча табелька подає статистичний огляд стану і повинностей підданих Грималівського ключа по інвентарю з р. 1800 [табл. IV].

Ся табличка показує нам не тільки загальне число, але й категорії селян і їх числові відносини. Бачимо з неї поперед усього, що сільська людність Грималівського ключа виносила в р. 1800 коло 14 000 душ, оселених у 2 829 хатах, не числячи 17 пусток, про котрих значення поговоримо дальше. З тих 14-ти тисяч тільки коло 11 000 відроблювало повну, інвентарем приписану панщину; коло 330 належало до т[ак] зв[аної] шляхти загонової, про котрої зглядну вільність ми повище згадували, а коло 2590 сяк чи так знаходилося в безпосередній службі двірській, чи то яко ремісники, достарчаючі потрібної роботи, чи яко слуги двірські та по фільварках, чи вкінці уживаючи зглядної свободи яко чиншівники.

Звернім поперед усього ближчу увагу на ті осади селянські, що робили повну інвентарську панщину. Інвентар дає нам можність виділити сю групу ще докладніше, і ми зробили се в таблиці V, де показано число селян панщизняків по інвентарським категоріям, як також зведено суми одної часті їх натуральних і грошових повинностей.

Постараймось розповісти словами те, що виказують цифри, зведені в повищій табличці, а побачимо цікаву картину економічного побуту одного куточка нашого краю на самім вступі в XIX століття. Цікаві тут поперед усього відносини земельної власності між самими селянами-панщизняками. Правду кажучи, вислів «власності» тут не зовсім відповідний, бо земля не була власністю підданих в повнім значенні того слова. Вже сам інвентар ніколи не каже про них, що вони мають землю, але завсіди «держать», тобто посідають. В ту пору вся земля в Галичині ділилася на дві, строго від себе відмежені часті: на т[ак] зв[ані] грунти домінікальні і рустикальні. Грунти домінікальні були властивою, приватною і необмеженою власністю панів; грунти рустикальні були тільки титулярною їх власністю, але безповоротно були віддані в посідання селянам. З титулу того посідання селяни робили панам панщину і платили чинші; властителями тих грунтів вони не були, хоч могли тими грунтами до певної міри розпоряджувати, напр., могли переказувати їх у спадщині своїм наслідникам, ділити і замінювати їх. Але й панська власність на тих грунтах була обмежена; пан не міг рустикального грунту продати або самовільно відібрати мужикові і прилучити його до домінікального; д[ня] 18 лютого 1790 р. цісар Йосиф II заказав навіть панам продавати грунти померших підданих, коли по них лишилися сироти. Правда, коли мужик не міг сповняти інвентарських повинностей, прив'язаних до посідання такого чи іншого грунту, міг покинути його, але в такім разі мусив замість себе поставити когось іншого, хто б обняв посідання того грунту і ніс би прив'язані до нього повинності. В разі, коли б, уступаючи з грунту, замість себе не поставив нікого, міг бути судово переслідуваний і змушений до дальшого несення повинностей — хіба що потаємно втік за границю. В такім разі покинутий ним грунт звався пусткою і мусив доти стояти пусто, доки не знайшовся підданий, який хотів би на нім поселитися. До домінікальних грунтів така пустка не могла бути жадним способом втягнена. Так само коли селянин, уживаючи грунт, не сповняв належно інвентарських повинностей, пив і гайнував, міг пан вигнати його з грунту, але мусив наміість нього якнайскорше посадити якогось іншого підданого.

---

[1] Брата-шляхтича (*польськ.*).— *Ред.*

Статистику грунтів домінікальних Грималівського ключа ми виведемо дальше, а тепер звернім увагу на статистику грунтів рустикальних. Щодо посілості грунтової і зара-

Таб[лиця] V. Грунтова посілість і панщизняна повинність підданих

Назва села	Число зобов'язаних і відданий їм у посід[ання] грунт	Панщина тягла	Панщина піша	Чиншу плацового зл[отих] п[ольських]	Чиншу плацового гр[ошів]	Жорнового зл[отих] п[ольських]
Замур'є, Мазурівка, Підлісся, Буцики, Глібів	4 пар[овых] мають гр[унту] 128 мор[гів]	14976	—	409	22$^1/_2$	152
	94 поодин[кових] » » 1504 »					
	28 чверт[ових] » » 224 »					
	56 » » » 448 »	—	8372			
	76 халупн[иків] » к[опанок] 38 »					
	21 комірників	—	273			
Пізнанка і Зарубинці	1 паров[ий] має гр[унту] 32 мор[ги]	5460		185	17	40
	32 поодин[кових] » » 512 »					
	15 чверт[ових] » » 120 »					
	74 » » » 592 »	—	6240			
	9 халупн[иків] » к[опанок] 5 »					
	7 комірників	—	91			
Остап'є	45 пood[инкових] мають гр[унту] 720 мор[гів]	11232	—	337	20$^1/_2$	77
	69 чверт[ових] » » 552 »					
	76 » » » 608 »	—	7150			
	23$^1/_2$ халуп[ника] » к[опанок] 12 »					
	10 комірників	—	130			
Качанівка	62 пood[инкових] мають гр[унту] 992 м[орги]	17342	—	368	18	133
	119 чверт[ових] » » 952 »					
	21 » » » 168 »	—	3406			
	34 халупн[ики] » » 17 »					
	31 комірників	—	403			

Оріховець і Чернишівка	14 паров[их]	»	»	448 м[оргів]	13208	—	73	15	25
	72 поодин[кових]	»	»	1152 »					
	26 чверт[ових]	»	»	208 »					
	19 »	»	»	152 »	—	2574			
	21 халупн[ик]	»	»	11 »					
	5 комірників . . .				—	65			
Іванівка	3 паров[их]	»	»	96 м[оргів]	8814	—	231	25	37
	33 поодин[кових]	»	»	598 »					
	53 чверт[ових]	»	»	424 »					
	32 »	»	»	256 »	—	3432			
	18 халупн[иків]	»	»	9 »					
	16 комірників . . .				—	208			
Турівка	2 паров[их]	»	»	64 м[орги]	8892	—	163	28$^1/_2$	41
	25 поодин[кових]	»	»	400 »					
	69 чвер[тових]	»	»	552 »					
	10 »	»	»	80 »	—	2444			
	32 халупн[ики]	»	»	16 »					
	15 комірників . . .				—	195			
Лука і Фащівка	6 паров[их]	»	»	192 м[орги]	11180	—	250	18	16
	53 поодин[кові]	»	»	848 »					
	45 чвер[тових]	»	»	60 »					
	19 »	»	»	152 »	—	3926			
	47 халупн[иків]	»	»	25 »					
	15 комірників . . .				—	195			

[Продовження таблиці V].

Назва села	Число зобов'язаних і відданий їм у посід[ання] грунт	Панщина тягла	Панщина піша	Чиншу плацового		Жорнового зл[отих] п[ольських]
				зл[отих] п[ольських]	гр[ошів]	
Красне, Саджавки, Ставки і Чехова	3 паров[их] мають гр[унту] 96 м[оргів]	9490	—	132[1]	9	51
	50 поодин[кових] » » 800 »					
	51 чверт[овий] » » 408 »					
	30 » » » 240 »	—	2832			
	18 халупн[иків] » » 9 »					
Вікно	44 поодин[кові] » » 704 м[орги]	8996	—	182	29	44
	42 чверт[ових] » » 336 »					
	11 » » » 88 »	—	1794			
	18 халупн[иків] » » 9 »					
	15 комірників	—	195			
Зелена і Паївка	6 паров[их] » » 192 м[орги]	7566	—	148	15	25
	39 поодин[кових] » » 624 »					
	22 чверт[ових] » » 176 »					
	19 » » » 152 »	—	1690			
	4 халупн[ики] » » 2 »					
	9 комірників		117			
Билитівка і Лежанівка	3 паров[их] » » 96 м[оргів]	6314	—	132	4	22
	41 поодин[ковий] » » 656 »					
	8 чверт[ових] » » 64 »					
	18 » » » 144 »	—	1560			
	3 халупн[ики] » » 2 »					
	2 комірники		26			

Перекалець, Кут і Бірки	14	парових	м[ають]	гр[унту]	448	м[оргів]	12930	—	34	24	8
	35	поодинк[овиx]	»	»	560	»			66	19	8
	20	чвертов[их]	»	»	160	»			71	16	11
	$20^{1}/_{2}$	»	»	»	180	»	—	2327			
	11	халупн[иків]	»	»	6	»					
Раштівці і Дубківці	16	парових	»	»	512	м[оргів]	7878	—	232	16	20
	38	поодинк[овиx]	»	»	608	»					
	11	чвертов[их]	»	»	88	»					
	38	»	»	»	284	»	—	3172			
	4	халупн[ики]	»	»	2	»					
	3	комірники					—	39			
Сороки	2	парові	»	»	64	м[орги]	3744	—	106	28	15
	22	поодинк[ові]	»	»	352	»					
	8	чвертов[их]	»	»	64	»					
	19	»	»	»	152	»	—	1898			
	8	халупн[иків]	»	»	4	»					
	9	комірн[иків]					—	117			
Сума: підданих парових	74		м[ають]	гр[унту]	2368	м[оргів]	148052	54871	3129	$24^{1}/_{2}$	725
» поодинк[овиx]	685		»	»	10960	»					
» чвертов[их]	$1050^{1}/_{2}$[2]		»	»	8404	»					
» халупників	$326^{1}/_{2}$[2]		»	к[опанок]	167	»					
Всіх підданих	2136		мають	грунту	21899	м[оргів]	148052	54871	3129	$24^{1}/_{2}$	725

---

[1] У першодруку помилково було: 1 2.— *Ред.*

[2] Деякі малоземельні господарства через свою слабку економічну спроможність обтяжувались повинностями в половинному (іноді ще меншому) розмірі; це створювало в статистичних записах інвентарів так звані половинні (й подібні) господарства, що було звичайною обліковою фікцією.— *Ред.*

зом вложеної на ту посілість обов'язкової панщизняної повинності наглядний образ подає нам отся табличка [V].

Хоча грунти рустикальні de jure[1] не були повною власністю посідачів-селян, та фактично можемо й мусимо прийняти розмір грунту за міру зглядної заможності селян-підданих. Правда, панська воля могла тут мати деякий вплив: пан міг, хоч не без певних трудностей, розділити паровий грунт на два поодинкові або два дрібні грунти злучити докупи, і процедура така, особливо ділення грунтів на щораз менші комплекси, чим дальше, тим бувала частіша. Густо-часто пани ділили, напр., один паровий грунт на 5 або й 6 поодинкових, витискаючи з нього таким способом значно більше панщини, ніж значилося в пересічних інвентарях. Але все-таки певні натуральні обставини не позволяли панам ані надто сильно розроблювати підданські грунти, ані надто багато накладати на них повинностей. Адже ж коли селянин не був в стані за панщизняною роботою і відбуванням усяких повинностей обробити свого поля і в зимі терпів голод або на переднівку не мав чим засіяти поля, пан обов'язаний був годувати і запомагати його. А, з другого боку, уряди також пильно дбали про те, щоб пани не доводили своїх хлопів до крайньої бідності ані надто великим роздроблюванням грунтів, ані надмірним побільшуванням повинностей; дбали про те уряди не стільки в інтересі самих селян, як радше в інтересі скарбу, до котрого вплибали, як вище вже було натякнено, т[ак] зв[ані] «Bedrückungs-Strafen». Що ті кари були зовсім не дрібні і не малочисленні, бачимо хоч би з їх суми, котра від часів Йосифа II аж до кінця 1829 р. виносила без процентів мало що не 170 000 фл[оринів], а з нарослими процентами звиш 210 000 фл[оринів][2].

Натуральною підставою панщизняної господарки було рільництво,— а тим самим натуральною основою побуту пересічного (поодинкового) підданого було тягло. Нормальний підданий повинен був мати тягло для відбування найважніших праць рільничих: орання, волочення, возження. Нормальне поодинкове господарство підданого повинно було дати йому можність удержувати те тягло яко продуктивну одиницю, значиться, виживлювати не тільки пару коней чи волів, але й потрібних до них робітників. Ся норма бувала різною в різних околицях; у Грималівщині вона виносила теоретично 16 моргів, котрі й називались грунтом поодинковим. Правда, з часом норма та ставалась чимраз меншою, й інвентар з р. 1800 начислює вже 657 чвертових господарів, від котрих вимагано панщини тяглої проти $393^1/_2$ чвертових, обов'язаних тільки до пішої панщини. Що від тих чвертових справді вимагано цілої тяглої панщини, тобто роботи парою тягла, а не дозволювано, як би се могло здаватися, щоб два чвертові спрягалися на одного поодинкового, се доказує нам статистика волів і коней, вичислених в інвентарі. Після того інвентаря було в р. 1800 у грималівських добрах у підданих селян (крім місточок і крім очиншованих сіл Калагарівки, Крутилова і Чехової) 4 120 штук коней і 842 шт[уки] волів, тобто загалом 2 481 пар тягла. Виходить з того, що не тільки кождий з 1 416 підданих, обов'язаних до тяглої панщини, мав пару тягла, але надто ще, коли 588 пар відчислимо на тих парових, поодинкових та чвертових, котрі затруднені при дворі або з яких-будь інших причин панщини повної не робили, все-таки 500 панщизняків мусили мати по дві пари тягла.

---

[1] Юридично, за законом (*лат.*).— *Ред.*

[2] Рукопис бібл[іотеки] Оссолінських, ч[исло] 2866.

Будь-що-будь, поодинкові і чвертові господарі творили головну масу підданої людності в Грималівщині. Їх звиш 4 рази більше, ніж інших зобов'язаних, а звиш 23 рази більше, ніж парових. Але рівночасно бачимо, що властиве ніво знизилось уже понижче рівня «поодинкового» господаря; чвертові господарі становлять уже 65 % супроти 35 % поодинкових.

Як живою і натуральною була тенденція панщизняного господарства — не допускати до витворювання сільського пролетаріату, а властиво не давати йому переходити певної міри, се показує нам невелике зглядно число халупників і комірників. Усіх їх (таб[лиця] IV) числиться (приймаючи пересічну сім'ю халупника 3 душі) разом 1 832, тобто заледве 13 % усієї селянської людності. Але і з них велика часть властивої панщини не робила, бо, як показує таб[лиця] IV, до панщини зобов'язаних було тільки $326^1/_2$ халупних осад. Інші $232^1/_2$ халупники були то двірські слуги та різні т[ак] зв[ані] посіпаки, котрих спеціальний огляд ми подамо дальше на підставі інвентаря.

Порівнюючи дальше таб[лицю] IV і таб[лицю] V, ми побачимо, що на 109 парових господарів було вільних від панщини 35, на 869 поодинків вільні 184, на 1 292 чвертових вільні 242. Се значить, що на 2 829 селянських осад

695 осад, тобто 24 %, не роблять панщини повної, хоч, без сумніву, далеко ще не користуються хоч скільки-будь повною свободою. Дальше ми надіємось показати цифрами вартість тої зглядної свободи.

Заким перейдемо до оцінки всіх панщизняних повинностей, які по інвентарю з р. 1800 обов'язані були поносити вичислені в таб[лиці] IV селяни, мусимо ще в окремій таб-

Табличка VI. Данини

Назва села	Число осад	Число пасік	Число пнів	Десят[ина] пчіл[ьна]	Очкове	
					зл[отих] п[ольських]	гр[ошів]
Замур'є	38	8	83	5	6	18
Мазурівка	34	1	6	—	1	6
Підлісся	55	3	68	6	1	18
Буцики	95	8	89	6	5	24
Глібів	158	51	512	30	42	12
Пізнанка	90	29	365	25	23	—
Зарубинці	61	12	209	16	9	24
Остап'є	262	38	561	42	28	6
Качанівка	287	62	765	59	35	—
Оріховець	99	10	116	7	9	6
Чернишівка	72	13	124	7	10	24
Іванівка	177	17	144	9	10	24
Турівка	158	52	784	58	40	24
Лука	154	55	721	44	56	6
Фащівка	56	9	62	3	6	12
Красне	129	26	302	19	22	12
Саджавки	55	23	263	16	20	18
Ставки	17	11	498	46	7	18
Вікно	157	41	727	56	33	12
Зелена	62	20	191	11	16	6
Паївка	44	11	182	14	8	12
Билитівка	23	8	98	6	7	18
Лежанівка	68	7	223	20	4	18
Перекалець	28	4	41	3	2	6
Кут	60	10	287	23	11	12
Бірки	71	31	433	20	30	18
Раштівці	100	37	529	37	31	24
Дубківці	36	8	95	7	5	—
Сороки	73	31	342	20	20	12
Разом	2719	636	8920[1]	615	518[1]	—

---

[1] Деякі підрахунки в таблиці неточні: число пнів — 8820, очкового — пряжі; в таблиці VI на 1 штуку пряжі припадає 11,5 мітка, в таблиці XII —

личці доповнити поданий вище образ і виказати ті інвентарські данини чи то натурою, чи грішми, які постепенно в XVIII віці збільшуючись, перетривали часи польської Речі Посполитої і ввійшли також у австрійські інвентарі. Данини ті в різних околицях бували дуже різні; було се щось ніби свого роду консумційний та заробковий податок, накладений двором на ту галузь промислу за заробку-

Каплунів	Курей	Яєць		Осипу		Пряжі	
		кіп	шт[ук]	кор[ців]	гар[ців]	шт[ук]	мітк[ів]
$3^{3}/_{4}$	$16^{1}/_{2}$	1	$22^{1}/_{2}$	4	$20^{1}/_{2}$	3	$1^{1}/_{2}$
$5^{3}/_{4}$	20	1	40	5	20	2	4
5	30	2	30	8	14	4	—
$23^{1}/_{4}$	$73^{1}/_{2}$	6	$7^{1}/_{2}$	24	$1^{1}/_{2}$	8	5
$61^{1}/_{2}$	157	13	20	46	4	14	7
20	88	7	20	24	24	8	2
13	67	5	35	19	13	6	1
47	244	20	20	68	20	23	$1^{1}/_{2}$
62	273	24	45	77	11	26	2
69	153	12	45	45	18	14	9
$39^{1}/_{2}$	92	7	40	23	11	8	—
38	168	14	—	51	6	16	3
27	133	11	5	39	12	14	7
50	146	12	10	44	14	17	1
9	38	3	10	11	17	4	3
34	197	14	6	18	—	19	9
16	96	6	24	8	16	9	7
4	20	1	24	3	—	2	—
44	142	11	50	42	24	13	11
31	78	6	30	24	6	7	5
14	53	4	25	16	1	4	10
8	24	2	—	10	4	2	5
37	92	7	40	26	14	8	5
11	30	2	30	11	8	3	5
17	54	4	30	17	14	5	9
23	$63^{1}/_{2}$	5	$17^{1}/_{2}$	20	$21^{1}/_{2}$	6	9
40	121	12	6	43	19	12	9
14	44	4	24	14	2	4	2
24	75	7	30	22	7	7	5
$790^{1}/_{2}$[1]	$2788^{1}/_{2}$	234	$26^{1}/_{2}$	770	$26^{1}/_{2}$	280[1]	—

---

510 злотих польських, каплунів $790^{3}/_{4}$; неясним є співвідношення одиниць 30 мітків.— *Ред.*

вання, яка водилася в даній околиці. Лучалось і так, що в міру своєї потреби двір старався викликати певний промисел: і так у деяких селах над Дністром двори, держачи великі бровари, накладали на підданих данину хмелеву, бо самі потребували хмелю для своїх броварів.

Повища табличка [VI], обнімаючи собою всі оселі селянські (пор. таб[лицю] IV), крім трьох очиншованих: Калагарівки, Чехової і Крутилова, показує нам, скільки і яких данин побирав двір, окрім повищих повинностей. Данини ті в Грималівщині були:

1) Десятина пчільна, котра приносила дворові в році 615 пнів з пчолами і медом і 518 зл[отих] п[ольських] очкового. Числячи після інвентарського рахунку кождий пень по 2 зл[отих] п[ольських], одержимо весь грошовий дохід з пчільної десятини в сумі 1748 зл[отих] п[ольських]. Розчислюючи сю суму, пересічно випадає від кождої пасіки 2 зл[отих] п[ольських] 20 гр[ошів], а від кождої осади трохи більше як 18 грошів.

2) Данина домашньою птицею (каплунами і курми), котра приносила дворові річно 3 579 штук домашньої птиці. Цінуючи після інвентаря штуку по 12 грошів, одержимо вартість тої данини 1 431 зл[отий] п[ольський] 18 грошів, тобто трохи більше як 15 грошів на кожду осаду пересічно.

3) Данина яйцями, котра приносила дворові 234 копи $26^1/_2$ штук яєць. Цінуючи після інвентаря копу яєць на 20 грошів, одержимо вартість тої данини 156 зл[отих] п[ольських] 8 гр[ошів], тобто $1^2/_3$ гроша на кожду осаду.

4) Осип, котрий приносив дворові 770 корців $26^1/_2$ горців вівса; ціни вівса ми в інвентарі не находимо, а на підставі усних оповідань приймаємо її на 2 зл[отих] п[ольських] за корець. От і вийде грошова вартість осипу 1 540 зл[отих] п[ольських] 13 грошів, тобто коло 16 грошів від кождої осади.

5) Пряжі, напряденої з двірського прядива, 280 штук. Приймаючи ціну напрядення одного мітка (1 день роботи) на 10 грошів, одержимо вартість тої данини 1130 зл[отих] п[ольських], тобто $12^1/_3$ гроша від кождої осади.

А тепер на підставі досі здобутих даних пробуймо вивести по можності докладний образ усіх повинностей і данин, поперед усього тих, у IV таб[лиці] виказаних 2 136 селянських осад, що робили повну панщину без ніякої полегкості. Ми бачили там, що на тих 2 136 осад припадало по інвентарю в році 148 032 днів панщини тяглої, 54 871 день панщини пішої, загалом 202 903 днів роботизни. Приймаючи враз з д. Антоновичем середню ціну одного дня панщини пішої на 10 гр[ошів], а тяглої на 20 грошів, одержимо вартість панщини тяглої 98 688 зл[отих] п[ольських], а пішої 18 290 зл[отих] п[ольських] 10 гр[ошів]. Се вчинить разом суму 116 978 зл[отих] п[ольських] 10 гр[ошів]. До того додаймо суму чиншів (плацового і жорнового) 3 854 зл[отих] п[ольських] 23$^1/_2$ гр[оша], дальше суму данин натуральних, переведених на гроші і почислених відповідно до повищих пересічних норм, у квоті 4 485 зл[отих] п[ольських] 18 гр[ошів], — одержимо загальну суму всіх звичайних данин і повинностей в квоті 125 318 зл[отих] п[ольських] 22$^1/_2$ гр[оша]. Розчисливши сю суму на поодинокі осади, побачимо, що кожда з них в р. 1800 приносила скарбові річно 58 зл[отих] п[ольських] 20 гр[ошів] пересічного доходу, що рівняється з її боку 176 робучим дням.

Але, крім тих звичайних повинностей, інвентар згадує ще й про повинності надзвичайні а властиво не підтягнені під постійну норму. За польських часів таких повинностей (шарварків, толок, фірманок і т. і.) було дуже багато, так що в загальній сумі вони виносили не раз в році 50—100 днів робучих[1]. В Галичині справа тих надзвичайних повинностей зараз від перших часів австрійської окупації повернена була доволі корисно для селян. Ще Марія-Тереза патентом з д[ня] 3 червня 1775 поклала початок до важних обмежень панської компетенції обтяжування підданих. Між іншими § 6 того патенту заборонив виганяти підданих на панщину в неділі і свята, § 8 наказав дідичам платити підданим, висиланим у далекі фірманки, стравне для коней і погонича, § 9 заборонив накладати на підданих грошові кари, а § 10 заборонив усяку панщину понад ту, яка списана в старих інвентарях, а заразом заборонив дідичам силувати підданих до сплачування панщини грішми, хіба за їх добровільною згодою. Тою ж дорогою обмежування понадінвентарських повинностей пішов дальше й Йосиф II. Важний патент його з д[ня] 5 січня 1781 так і носить титул: «Die genauere Beschränkung der Unterthansbedrückungen»[2]; § 1 того патенту знов повторює припис, щоб дідичі строго держалися давніх інвентарів і не вводили нових тягарів,— важна вказівка, що тенденція до такого вводження була і дуже живо проявлялася. Дальшими кроками чоловіколюбного цісаря на тім полі були патенти: з д[ня] 30 червня 1783, що зносив обов'язкову нічну сторожу підданих при дворах навіть там, де вона виразно приписана в інвентарях; з д[ня] 5 січня 1789, що робив дідичів одвічальними за кривди, яких допускаються на підданих їх урядники і державці, і з д[ня] 16 цвітня 1784, що наказував, щоб шарварки були вчислювані за панщину; з д[ня] 27 цвітня 1784, що нормував остаточно далекі фірманки підданих, і з д[ня] 21 мая 1784, що нормував відроблювання і цінування панщини в дні слотливі. Хоч і не всі ті патенти (ніколи, зрештою, не відкликані) заховувались пізніше в силі права, то все-таки в інвентарі грималівськім з р. 1800 бачимо дуже виразні їх сліди. І так точка 10 вищенаведених приписів (про їзду до Львова з панським набором) уложена зовсім в дусі йосифінського патенту. Надінвентарська повинність підданих обмежується одним тільки шарварком «для направи доріг, спустів, гребель, мостів в міру потреби». Коли на ту надінвентарську повинність відложимо з кождої осади по 4 дні робучі (що буде скорше замало, ніж замного), то одержимо кругле число 180 днів в році, які кожда осада пересічно мусила повернути на двір.

---

[1] В. Антонович. Op. cit., стор. 41 і дальші.

[2] Точне обмеження тягарів підданих (*нім.*).— *Ред.*

Коли порівняємо число всіх селянських осад ключа Грималівського (таб[лиця] IV) з числом осад, що відбували повну панщину (таб[лиця] V), одержимо різницю 693 осад. Се число обнімає в собі дві категорії частково вільних від панщини людей: двірських і фільваркових слуг — і чиншових людей, шляхти чиншової, новоселених та пусток. Стрібуємо ж по інвентарю показати статистично їх число і економічний побут. Усіх підданих, зайнятих різнородними услугами при дворі і панських фільварках Грималівського ключа, в інвентарі 1800 року вичислено 357 осад, а то: 100 побережників, 59 т[ак] зв[аних] пахолків, 41 польових, 33 отаманів, 18 присяжних, 15 гуменних, 20 парубків, 13 козаків, 10 берегових, 8 прачок, 6 сторожів, 6 пасічників, 6 митників, 5 погоничів, 4 пастухи, 3 липники, 2 огородники, 2 коменарі, 2 гірники, 2 хмелярі, 1 садівник і 1 телятник. В тім числі було 20 парових, 148 поодинкових, 144 чвертових, 31 халупників і 3 комірники. Не всі, однако ж, з тих 357[1] осад були вільні від панщини; таких, чи то в більшій, чи в меншій мірі вільних, числиться в інвентарі 328 — значить, 29, стоячи в двірській службі, крім того, відроблювали ще й панщину і платили чинші. Зате знов з повищих 357 було 28 вільних не тільки від панщини, але й від чиншу.

Розуміється, говорячи про вільність від панщини, треба розуміти завсіди лиш зглядну, а не цілковиту вільність. Ось якими словами обмежує інвентар ту вільність:

15. Челядь фільваркова, що має грунти, так само літніх днів 24 кождий відробити повинен і інші повинності, і данини, які виказано в рубриках.

16. Челядь броварова днів літніх не відробляє, лише чинш платить і данини дає.

Правда, більша часть двірської служби сяк чи так уміла викручуватись від тої панщини, так що в інвентарі записано слуг, що відробляють річно по 24 літніх днів, усього 66, від котрих разом випадало 1 584 днів панщини. У інших, мабуть, сама двірська (безплатна) служба аж надто вистарчала за панщину, особливо коли зважимо ще й обов'язок їх — поносити всі інвентарські данини. Данин тих, від котрих ніхто не був увільнений, відповідно до повищих пересічних норм випадає 749 зл[отих] п[ольських] 21 гр[іш]. Таким же пересічним рахунком добудемо побирану від 329 слуг суму чиншів 592 зл[отих] п[ольських] 6 гр[ошів]. Щоб оцінити вартість самих услуг тих людей, на те інвентар не дає нам ніякої підстави. Звісно, для самого панства вартість та могла бути дуже неоднакова і в деяких разах дуже велика; і для самих слуг могла служба бути раз тяжчою, другий раз легшою; велику роль у цінуванні услуг мусило грати суб'єктивне уподобання і т. і. Та, проте, беручи пересічно і пропорціонально до нинішніх відносин, ми можемо, не багато помиляючись, означити вартість службової престації кождої такої осади на 100 робучих днів, або, висловивши те саме грішми, на 33 зл[отих] п[ольських] 33 гроші[2]. В такім разі сума всіх престацій тої категорії підданих подана буде в ось якім рахунку[3]:

---

[1] За підрахунком виходить 346 осад.— *Ред.*

[2] Виходячи з того, що 1 злотий польський дорівнює 30 грошам, повинно б бути: 34 злотих польських 3 гроші.— *Ред.*

[3] Грошова вартість всіх престацій підданих, що належали до категорії панської челяді, обчислена І. Франком на підставі

357 осад служби по 100 дн[ів] знач[ить]	35 700	дн[ів] або	357 000	гр[ошів]
29 осад служби надто ще й панщ[ини] по 95 дн[ів] знач[ить]	2 755	» »	27 550	»
66 осад служби відроб[ляли] річно по 24 дн[ів] значить	1 584	» »	15 840	»
327 осад чиншів[ників]	1 776 ½	»	17 766	»
Разом	41 815 ½	д[ня] або	418 156	гр.

То значить, що від 357 осад слуг і дворових людей скарб двірський побирав річно престацій і оплат у вартості щонайменше 13 938 зл[отих] п[ольських] 16 гр[ошів], або 41 815 ½ днів робучих. А се значить, що кожда така служебна осада зі свого боку віддавала дворові звиш 114 продуктивних днів, або 38 зл[отих] п[ольських] 3 гр[оші].

Таб[лиця] VII. Чиншівники

Фільварок	Число чинш[івників]	Платять чиншу найм[ового]		Роблять днів панщини	Жорнов[ого] зл[отих] п[ольських]
		зл[отих] п[ольських]	гр[ошів]		
Грималівський	175½	1053	19	4212	—
Пізнанецький	1	25	—	—	—
Остапівський	10	275	—	240	—
Качанівський	2	145	—	48	—
Оріховецький	2	25	—	48	—
Івановецький	8	359	—	192	—
Лучанський	7	237	—	168	—
Краснянський, до котрого входили:					
Калагарівка	80	1412	10	192	7
Чехова	19	356	10	105	4
і Крутилів	8	112	—	4	—
Віконський	17	280	15	48	—
Зеленецький	1	12	15	—	—
Билитовецький	1	50	—	24	—
Товстецький	6	249	15	100	—
Раштовецький	3	25	—	—	—
Сороцький	2	32	—	—	—
Разом	342½	4649	24	5381	11

розрахунку: 1 день відробітку дорівнював 10 грошам, тобто ціні одного дня пішої панщини. Натомість пересічна вартість 1 дня відробітку становила 10,23 гроша (на підставі міркування І. Франка, що 100 днів дорівнює 34 злотим польським 3 грошам).— *Ред.*

Лишається нам іще придивитися третій, значнішій категорії тогочасного селянства, тобто шляхті загоновій і чиншівникам. Ми вже попередньо навели інвентарські приписи, що нормували повинності і обов'язки тих людей, а тепер наведемо лише статистичні цифри. Всіх очиншованих по інвентарю 1800 року в добрах грималівських було 342 $^1/_2$ осади, між котрими 66 шляхетських, а 127, що творили невеличкі сільця Калагарівку, Чехову і Крутилів. В таб[лиці] VII подаємо по інвентарю статистику оплат і престацій того роду селян.

Хоча ми в тій табличці тільки при трьох очиншованих сільцях виписали натуральні данини (очкове, десятину пчільну і осип), то все-таки не треба забувати, що й інші чиншівники від тих данин не були вільні. Надто замічаємо в тій табличці велику різнородність щодо високості очиншування; очевидно, очиншування те не робилось разом і по одній методі, але в різних часах і серед різних обставин, так що й чинші виходили неоднакові. Щоб,

Пасіки	Пнів	10-на пні	Очкового	Осипового	Дров вивозять фір	Вівса дають
—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—
18	380	31	14	4 к. 25 г.	444	9 к[орців]
4	36	1	5 зл[отих] п[ольських] 6 [гр.]	—	96	—
4	33	2	2 » 18 «	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—
26	449	34	21 зл[отий] п[ольський] 24 [гр.]	4 к[орці] 25 [горців]	540	9 к[орців]

однак, дати хоч скільки-будь докладний образ того, яким тягарем налягали на тих людей панщизняні відносини, ми й тут постараємось вивести пересічну міру їх престації і оплат. Тільки для більшої докладності вилучимо осібно три очиншовані присілки, про котрі інвентар подає нам спеціальніші дані. Щодо престації тих очиншованих присілків замітити треба цікаву річ, що в приписах інвентарських з р. 1797 обов'язки на них наложені більші, ніж ті, які вони сповняли після рахунку з р. 1800. Коли-бо, напр., калагарівчани після інвентарських приписів повинні би платити чиншу наймового 1 793 зл[отих] п[ольських] 10 гр[ошів], тобто о цілих 380 зл[отих] п[ольських] 29 гр[ошів] менше. Те саме бачимо і в Чеховій і в Крутилові. Яка могла бути причина того явища — інвентар не дає нам ніякої сказівки.

Чиншівники з Калагарівки, Чехової і Крутилова в числі 107 осад платять разом чиншу наймового 1880 зл[отих] п[ольських] 20 гр[ошів], жорнового 11 зл[отих] п[ольських], очкового 21 зл[отий] п[ольський] 24 гр[оші], дають пчільної десятини 34 пні (а 2 зл[отих] п[ольських] = = 68 зл[отим] п[ольським])[1], осипу вівса 4 кірці 5 горців (а 2 зл[отих] п[ольських] = 8 зл[отим] п[ольським] 10 гр[ошам])[2], а надто ще чиншового вівса 9 корців (18 зл[отих] п[ольських]) і вивозять 540 фір дров безплатно до цегольні Калагаровецької. Коли вивезення одної фіри почислимо тільки за пів робучого дня тяглого, тобто 10 гр[ошів], одержимо вартість тої престації 150 зл[отих] п[ольських]. А надто ще відробляють ті чиншівники 301 днів панщини, що рівняється 100 зл[отим] п[ольським] 10 грошам. Разом усі ті престації, переведені на гроші, чинять 2 349 зл[отих] п[ольських] 28 гр[ошів], з того на одну осаду пересічно випадає без малого 22 зл[отих] п[ольських], або 79 робучих днів у році. Як бачимо, очиншування для тих громад було дуже корисне.

Інші чиншівники числом 235 $^1/_2$ осад платили чиншу наймового 2 769 зл[отих] п[ольських] 4 гр[оші], відробляли панщини в році 5 080 днів, що, виражаючи грішми, дасть 1 411 зл[отих] п[ольських] 4 гр[оші], і давали інші данини порівно з іншими підданими, пересічно числячи в сумі 494 зл[отих] п[ольських] 16 $^3/_4$ гр[оша]. Всі ті престації разом чинять суму 4674 зл[отих] п[ольських] 24 $^3/_4$ гр[оша], з чого пересічно на кожду чиншову осаду випадає без мала 20 зл[отих] п[ольських], або 72 дні робучі в році.

---

[1] По 2 злотих польських за 34 пні.— *Ред.*

[2] По 2 злотих польських за 1 корець, по 2 гроші за 1 горець.— *Ред.*

Для докомплектування образу селянства ключа Грималівського лишається нам ще оглянути три невеличкі групи: ремісників, новоосілих і пусток. Дуже небагато ремісників виказує нам інвентар грималівський з р. 1800! Усього 32 мельники, 7 гончарів, 1 столяр, 1 тесля і 1 боднар. Без сумніву, мусило їх бути більше, особливо по місточках, але інвентар почислив їх до звичайних міщан або жидів. З вичислених тут ремісників один тесля держав паровий грунт і через надзвичайну якусь ласку вільний був від панщини і чиншу, а гончарі, столяр і боднар були халупники, двірські слуги і для того в нашім попереднім рахунку включені туди. Лишається нам тут затим тільки один розряд ремісників, тобто мельники. Та й з тих нам приходиться виключити одного — жида, що держав млин у Луці. «Млин лучанський, — пишеться в інвентарі, — мурований, дах гонтами побитий, о п'яти каменях, до котрого мельник — жид Кишель, силою контракту вільний від плачення каменщини». Інші 31 мельники платили каменщини в загальній сумі 651 зл[отий] п[ольський] і відроблювали панщини 2912 днів щороку. Висловивши всі їх престації (крім повищих ще чинші й данини) грошовою сумою, одержимо 1 754 зл[отих] п[ольських] 27 гр[ошів], тобто на кожду осаду пересічно 56 зл[отих] п[ольських] 20 гр[ошів], або 203 днів робучих.

Новоосілих, котрим на якийсь час надавано вільність від панщини, числить інвентар у цілім ключі усього 13, а то: одного парового, одного поодинкового, одного чвертового, 9 халупників і одного комірника. Пусток, котрих значення ми поперед уже пояснили, числиться в інвентарі 23, з котрих, однак, треба вилучити 5 хат скарбових, що служили для поміщення часових дозорців, пасічників і т. і. Інші пустки визначуються: 3 поодинкові, 8 чвертових і 7 халупників. Коли почислити грунт поодинковий на 16, чвертовий на 8, а халупний на півморга, то одержимо обшар грунту під пустками 116 моргів.

Перейдемо тепер до вищих верстов, що стояли понад панщизняним мужицтвом та вбогим, солоно очиншованим міщанством. Тут поперед усього звернемо увагу на духовенство. Інвентар 1800 р. вичислює в грималівських добрах 19 церков руських і два польських костьоли. З-поміж руських церков три (в місточках Грималові і Товстім) муровані, а інші дерев'яні. Священики при всіх тих церквах були вільні від панщини і всяких данин, а було священиків 18, бо дві церкви, в Краснім і Саджавках, «за регуляцією уряду інкорпоровані до пароха краснянського, котрий і грунт обох церков уживає». Грунт ерекційний при 8 церквах паровий, звичайний «між громадою», при одній церкві (борецькій) паровий в об'ємі 36 м[оргів] (видно, що звичайний паровий виносив менше, коли тільки тут інвентар бачить потребу докладно означити його розмір), а надто ще 8 м[оргів] сіножаті і 5 м[оргів] пасічиськ; при одній церкві (віконській) за 3 поодинкових, сказати б півторапаровий (к[оло] 48 моргів), а при 9 церквах двопаровий, та й то при трьох церквах ще з значними додатками, а то: в Товстім з додатком сіножатей, пасічиськ і підпасічиськ 8 м[оргів] 530 саж[нів], там же при другій церкві такого ж роду додаток 8 м[оргів] 155 саж[нів], а в Куті такого ж роду додаток 14 м[оргів] 1144 саж. Загалом дотація 19 церков руських виносила 980 м[оргів].

Далеко не так скупо дотовані були латинські костьоли в Товстім і Грималові. Інвентар з р. 1800 не подає нам вправді розміру грунту, яким наділений був костьол товстецький, а тільки коротко каже, що до того костьолу «після ерекції я[сно] о[свічених] дідичів належить грунт і юрисдикція з 8 підданих». Словом «юрисдикція» стидливо прикрита тут панщизняна робота. А про дотацію костьолу грималівського в інвентарі того місточка з р. 1810 читаємо, що до нього «на підставі ерекції припадає ланок за селом Пізнанкою мор[гів] 124 саж[нів] 569, а береги при тім полі полишені на луку і обнімають обшар 6 м[оргів] 1010 саж[нів]. Друга сіножать у Поплавах від скарбової сіножаті плугом відорана і камінням пообкопувана 22 м[орги] 888 с[ажнів]; огороду враз з садком 956 с[ажнів], для одного вікарія другий огород 15 с[ажнів], для другого вікарія третій огород 24 с[ажні], ще один огород 20 саж[нів] належить до пробоства і 42 підданих халупників».

Подаємо тут зведені в одну табличку дані про церковні добра Грималівського ключа [табл. VIII].

Коли латинський костьол у Товстім мав тільки 100 моргів грунту дотації (грималівський мав коло 154), то в такім разі вся сума посілостей «мертвої руки» в Грималівськім ключі в р. 1800 виносила 1279 моргів. Яка була різниця

Таб[лиця] VIII. Церковні добра

Назва села	Назва пароха	Число і якість церк[ов]	поля	лук	огородів	Під-даних
Грималів	?(костьол лат[инський])	1 (мур[ований])	124 м[орги] 569 [саж.]	29 м[оргів] 298 с[ажнів]	1015 с[ажнів]	42
»	о. Ів. Чачковський	1 »	64 —	—	—	—
Зарубинці	о. Ів. Заневич	1 (дер[ев'яна])	32 —	—	—	—
Остап'є	о. М. Рогозинський	1 »	64 —	—	—	—
Оріховець	о. Як. Лівчанський	1 (мур[ована])	32 —	—	—	—
Чернишівка	о. Том. Тишевський	1 (дер[ев'яна])	32 —	—	—	—
Іванівка	о. Дан. Мощинський	1 »	64 —	—	—	—
Турівка	о. М. Білявський	1 »	32 —	—	—	—
Лука	о. Гр. Січичинський	1 »	64 —	—	—	—
Фащівка	о. Т. Познанський	1 »	32 —	—	—	—
Красне	о. Й. Глібовицький	1 »	64 —	—	—	—
Саджавки	» »	1 »	32 —	—	—	—
Вікно	о. Ів. Паралевич	1 »	48 —	—	—	—
Зелена	о. Т. Маньковський	1 »	32 —	—	—	—
Лежанівка	о. Т. Буратович	1 »	32 —	—	—	—
Товсте	кс. Фр. Роговський	1 (мур[ований]	? —	?	?	8
»	о. Андр. Левицький	1 (дер[ев'яна])	64 —	8 м[орги] 530	—	—
»	» »	1 (мур[ована])	64 —	8 » 1556	—	—
Кут	» »	1 (дер[ев'яна])	64 —	14 » 1144	—	—
Бірки	о. Ів. Купровський	1 »	36 —	13 »	—	—
Раштівці	о. Ів. Лукашевич	1 »	32 —	—	—	—
Дубківці	о. Гр. Михалевич	1 »	64 —	—	—	—
Сороки	о. Гр. Сеналович	1 »	32 —	—	—	—
Костьоли лат[инські]		2	?	?	?	50
Церкви мур[овані] 3, дер[ев'яні]		18	980	45	—	—

Таб[лиця] IX. Грунти домінікальні

Назва фільварку	Ланів		Огородів		Лук	
	мор[гів]	саж[нів]	мор[гів]	саж[нів]	мор[гів]	саж[нів]
Грималівський	1 119	945	9	1 233	288	1 076
Пізнанецький	308	141	3	1 438	69	386
Остапівський	544	42	8	551	366	1 231
Качановецький	660	1 494	2	930	50	1 435
Оріховецький	551	1 508	—	105	138	803
Івановецький	634	253	4	1 296	72	54
Туровецький	413	953	3	954	103	400
Лучанський	678	82	3	95	93	44
Краснянський	472	904	8	353	150	595
Віконський	496	1 561	11	1 310	40	—
Зеленецький	—	—	—	—	—	—
Билитовецький	401	230	4	652	85	667
Товстецький	1 028	693	2	137	165	611
Раштовецький	478	367	3	1 306	84	966
Сороцький	174	817	—	1 317	14	641
Разом	7 962	385	67	477	1 622[1]	909

[1] Ставів — 49 моргів 1194 сажні, лук — 1 722 морги 909 сажнів, лісів —

між економічним становищем руського і латинського духовенства, бачимо вже хоч би з того, що на одну руську церкву припадало дотації пересічно несповна 49 моргів, а на один костьол пересічно 127 м[оргів], значить, мало не втроє більше. А понад те латинські духовні мали своїх підданих, що на них робили панщину, а руські жили «między gromadą»[1] Така була економічна підстава звісної польської приказки: Pan Bóg stworzył plebana dla pana, a popa dla chłopa[2].

В кінці остатня, найвиша сила в тій відрубній для себе державі, прозваній «ключем», — се двір, скарб, а в остатній лінії особа дідича і його родини Ми сказали вже, що хоч на обшарі такого ключа все мусило так чи інакше підлягати дідичеві, належати до нього або залежати від нього, то все-таки австрійські закони доволі строго розмежували право індивідуальної власності дідича-двора від права

---

[1] У громаді (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Пан бог створив плебана для пана, а попа для хлопа (*польськ.*).— *Ред.*

Пасовиськ		Ставів		Лісів		Піль бок[ових]	
мор[гів]	саж[нів]	мор[гів]	саж[нів]	мор[гів]	саж[нів]	мор[гів]	саж[нів]
10	558	96	382	321	228	254	12
6	222	49	1 94[1]	—	—	67	394
126	1 434	7	1 519	1 405	636	84	640
37	1 264	11	1 069	71	71	86	323
20	126	5	1 297	—	—	22	68
—	—	—	—	300	1 452	59	1 428
304	350	118	1 398	409	1 225	22	1 250
18	228	—	—	1 263	100	116	217
76	1 277	8	806	1 288	999	120	1 223
10	591	107	148	2073	603	9	221
—	—	—	—	—	—	16	1 334
6	507	69	1 051	—	—	25	796
—	—	87	2	2 530	1 451	319	298
128	590	9	1 416	1 392	401	117	1 258
1	1 064	2	1 121	—	—	19	488
747	211	575	203	11 057[1]	67	1 341	445[1]

---

11 057 моргів 766 сажнів, піль бокових — 1341 морг 345 сажнів.— *Ред.*

посідання підданих, розділили острими заборонами комплекс грунтів рустикальних від комплексу грунтів домінікальних. Ті домінікальні грунти, скомасовані звичайно в великих ланах, з побудованими на них фільварками і магазинами, творили побіч панщизняної роботи на тих грунтах підданого люду головне багатство дідича. Табелька IX дає статистичний огляд домінікальних грунтів.

Як бачимо з сеї таблички, всі грунти домінікальні разом виносили 23 372 морги 1097 кв. сажнів, коли тимчасом грунти селянські і міщанські (рустикальні) обіймали обшару 31 238 моргів в приближенні. Обшар грунтів рустикальних до домінікальних мався так, як 100 до $74^1/_2$. Правда, між грунтами домінікальними дуже значний, бо звиш 47 % займали ліси, коли про рустикальні ліси зовсім ніде нічого не згадується. Так само доволі значний шмат землі лежав під ставами, далеко значніший, ніж тепер, де з наведених в р. 1800 ставів лишилася ледве десята часть. Се зовсім природне змагання всяких латифундіїв випускати певну часть грунту під нижчу культуру (ліс, толоки, стави), котра хоч дає менший дохід, але зате й менше вимагає праці. Так і тут, помимо дармих панщизняних рук, домінія воліла тягти з деяких кусників менший дохід, але з меншим заходом; а значний навіть обшар 1341 м[орг] 445 с[ажнів] т[ак] зв[аних] підпасичиськ випускала в оренду мужикам. А що інвентар дає нам можність досить спеціально придивитися й тому цікавому явищу тодішнього економічного життя, котре, мабуть, і було головним джерелом того багатого пасічництва, яке ми бачили у селян Грималівського ключа, то ми й подаємо в окремій табличці докладну його статистику [табл. X].

Як бачимо, більше як сьома часть усіх селян була в стані і в потребі до своїх рустикальних грунтів доорендовувати ще з панських бокових піль доволі значні обшари і платити за них грішми поважну суму — 2411 зл[отих] п[ольських] 23 гр[оші], рівнозначну 273 дням панщизняної роботи, а надто ще десятину з дорібку на другій часті тих піль.

Крім панщини, чиншів і данин, двір побирав з підданих ще один і то, мабуть, не дрібний дохід. Був се дохід з пропінації, тобто з вишинку гарячих напитків, recte[1] горілки. Звісно, грималівський двір не вважав себе обов'язаним в інвентарі 1800 року списувати докладно й свої доходи, так що про доходи з пропінації ми не можемо мати докладного поняття. Інвентар подає нам тільки число коршем, та й то з виїмком Грималова і прилежних до нього сіл. І так в Остап'ї коршми дві: одна заїзна, серед села, почасти з цегли мурована, почасти дильована, дах соломою пошитий; друга близ фільварка, мала, незаїзна, валькована і сніпками пошита. В Оріхівці коршма дерев'яна, в Чернишівці — теж, в Іванівці дерев'яна заїзна, в Турівці — теж; в Тернорудi «австерія» мурована, почасти з каменя, почасти з цегли, дах гонтами побитий, два комини муровані на дах виведені, в австерії до шинкування кімната і алькир, а також ex opposito[2] кімната гостинна з алькирем, для переховування напитків льох з каменя мурований і склеплений, а над ним побудований магазин для переховування скарбових знаряддів; у Луці коршма заїзна з глини, на підмуруванні, під соломою; в Краснім коршма заїзна почасти з каменя, почасти з цегли, під соломою, з льохом і двома гостинними покоями; в Саджав-

---

[1] Тут : чистої (*лат.*).— *Ред.*
[2] Напроти (*лат.*).— *Ред.*

Табличка X. Поля бокові

Назва оселі	Число господарів	Орендують		Беруть за 10-тину		Платять за оренду	
		мор[гів]	саж[нів]	мор[гів]	саж[нів]	зл[отих] п[ольських]	грош[ів]
Грималів	21	51	372	—	—	153	21
	+3	—	—	52	389	—	—
Замур'є	3	30	690	1	—	91	$8^{1}/_{2}$
Мазурівка	1	3	797	—	—	10	14
Буцики	7	14	72	6	—	42	$11^{1}/_{2}$
Глібів	29	66	1 596	28	1433	200	$16^{1}/_{2}$
Пізнанка	15	27	1 492	20	—	120	$11^{1}/_{2}$
Зарубинці	4	12	244	7	—		
Остап'є	25	46	1 525	37	715	140	26
Качанівка	40	39	64	47	259	117	$4^{1}/_{2}$
Оріховець	1	1	74	4	—	18	$5^{1}/_{2}$
Чернишівка	5	6	64	10	1485		
Іванівка	19	51	1 428	8	—	155	20
Турівка	12	7	372	15	878	21	21
Лука	21	50	897	31	699	264	$12^{1}/_{2}$
Фащівка	5	5	1 353	2	870		
	1	25	1 198	—	—		
Саджавки	10	26	931	15	—	137	5
Ставки	7	12	508	32	422		
Красне	1	—	—	5	1329		
Калагарівка	7	6	1 323	21	1160		
Вікно	4	—	827	8	994	1	16
Зелена	2	3	272	3	—	35	15
Паївка	5	8	1 062	2	—		
Билитівка	6	4	472	5	476	51	$18^{1}/_{2}$
Лежанівка	4	12	1 448	3	—		
Товсте	36	12	975	71	648	582	12
Перекалець	7	19	1 444	3	—		
Кут	11	31	1 324	23	—		
Бірки	20	64	707	27	—		
Раштівці	23	67	1 200	32	1092	237	$7^{1}/_{2}$
Дубківці	4	11	561	6	—		
Сороки	5	9	511	9	1577	27	$28^{1}/_{2}$
Разом	364	773	281[1]	542	26	2411[1]	23

---

[1] З підрахунку випливає: орендують 733 морги 203 сажні, платять за оренду 2410 злотих польських 5 грошів.— *Ред.*

ках коршма з глини, в Ставках напів з дерева, обі під соломою і незаїзні; в Вікні коршма заїзна деревляна, така ж у Зеленій; у Паївці глиняна незаїзна, такі ж самі в Билитівці і Лежанівці; в Товстім домик скарбовий заїзний, з двома воротами подвійними, одною кімнатою, двома коморами і льохом, різаним у землі; в Бірках коршма глиняна, незаїзна, така ж у Дубківцях; у Раштівцях деревляна, під соломою, заїзна, а в Сороках така ж незаїзна. Разом усіх коршем вичислено в інвентарі 22; коли додати до того не вичислені дві грималівські і одну глібівську, одержимо кругле число 25. В усіх тих коршмах розпродувалися скарбові напитки, тобто пиво з броваря грималівського і горілка з горалень грималівської і товстецької. Яка була продукція в тих «огнищах крайового промислу», як звикли виражатися теперішні економісти, про те маємо геть-геть пізніші і то лише часткові дані, котрі тут яко матеріал для історика економічного побуту, а не для жадних своїх виводів наводимо. І так після рахунків Антима Нікоровича в горальні грималівській від 2 падолиста 1837 до 19 цвітня 1838 р. випалено збіжжя 3124 корці, з чого добуто 24 479 горців шумівки, тобто пересічно з горця збіжжя $7^{3}/_{4}$ кварти горілки. За випалення тої горілки заплачено акцизи 1416 фл[оринів] м[онети] к[онвенційної]. А після рахунків Ів. Федоровича від д[ня] 20 жовтня 1846 до цвітня 1847 гнано в горальні днів 193, перегнано затиру 30 880 відер, заплачено акцизи 2653 зл[отих] р[инських] 36 кр[ейцерів] м[онети] к[онвенційної]; від падолиста 1847 до мая 1848 гнано днів 138, перегнано затиру 37 600 відер, заплачено акцизи 3214 з[л.] р[инських] м[онети] к[онвенційної]; від жовтня 1848 до мая 1849 гнано 194 дні, перегнано затиру 38 800 відер, заплачено 3337 з[л.] р[инських] м[онети] к[онвенційної] акцизи; від падолиста 1849 до цвітня 1850 гнано днів 181, перегнано затиру 36 200 відер, заплачено акцизи 5128 з[л.] р[инських] 20 кр[ейцерів] м[онети] к[онвенційної]. А продано в 1846 р. 36 $454^{7}/_{8}$ горця шумівки і $736^{6}/_{8}$ оковити, 1848 р. 35 $526^{7}/_{8}$ гор[ця] шум[івки] і 537 гор[ців] оков[ити], 1848 р. 36 $481^{1}/_{4}$ гор[ця] шум[івки] і $1989^{3}/_{4}$ гор[ця] оков[ити], 1849 р. 36 $893^{3}/_{4}$ гор[ця] шум[івки] і $224^{3}/_{4}$ гор[ця] оков[ити], а 1850 р. 34 $373^{2}/_{4}$ горця шум[івки] і $190^{3}/_{4}$ гор[ця] оков[ити]. Від 4 серпня 1848 до 17 лютого 1850 продано в самім Грималові 13 829 горців горілки за 11 772 з[л.] р[инських] м[онети] к[онвенційної]. Ціна від серпня 1848 до жовтня стояла 50 кр[ейцерів] за горець; рівночасно з настанням реакції почала йти вгору, поки 1 червня 1849 не винесла 1 з[л.] р[инських] м[онети] к[онвенційної]. На тій висоті стояла кілька місяців, а опісля швидко зачала падати, так що д[ня] 15 падолиста виносила вже лиш 55 кр[ейцерів], а д[ня] 17 лютого 1850 стала на давній мірі 50 кр[ейцерів] м[онети] к[онвенційної].

Щодо продукції броваря грималівського, то й тут хоч маленьку вказівку дають нам економічні нотатки Івана Федоровича. І так від падолиста 1847 до першого падолиста 1848 р. виварено там 1 449 бочок пива, вартості brutto 19 379 з[л.] р[инських] м[онети] к[онвенційної]; по струченню коштів продукції, податку і т. і. лишалось чистого доходу 1 604 з[л.] р[инських] м[онети] к[онвенційної].

А тепер попробуємо в окремій таблиці звести докупи суму доходів, які давав Грималівський ключ із різних вичислених досі джерел. Вони зведені в самім інвентарі п[ід] з[аголовком] Sumariusz generalny[1], та ми покористуємось при виведенні суми тими обрахунками (всюди опертими на самім інвентарі), які подано вище, виказуючи грошову вартість різних натуральних повинностей [табл. XI].

Разом усі грошові данини з додатком каплунів, курей і яєць, які інвентарський сумарій також чомусь числить до грошових оплат, виносили 15 834 зл[отих] п[ольських] 25 гр[ошів]. Як бачимо, зовсім досить, щоб розвіяти твердження про виключно натуральне господарство панщизняних часів. Адже ж зваживши, що купна сила гроша від р. 1800 дотепер зросла щонайменше вп'ятеро, ми побачимо, що грималівський скарб витягав у 1800 році зі свого ключа як на наші гроші щонайменше 75 000 ринських річного доходу самими готовими грішми [див. табл. XII].

Обчислюючи се на гроші, будемо мати:[2]

---

[1] Загальний перелік (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Виходячи з того, що 1 злотий польський дорівнює 30 грошам, одержимо 143 052 дні тяглої панщини по 20 грошів, що становить 95 368 злотих польських; 67 708 днів пішої панщини по 10 грошів становить 22 569 злотих польських 1 гріш; 807 пнів пчільних по 2 злотих польських становить 1 614 злотих польських; 777 кірців $14^1/_2$ горця вівса, корець по 1 злотому польському дорівнює 777 злотих польських 14 грошів; 275 штук полотна, за штуку по 20 грошів дорівнює 183 злотих польських 1 гріш. Разом вартість натуральних повинностей становила 120 511 злотих польських 1 гріш. Якщо додати до того суму грошових

143 052	днів тяглої панщини	по 20 гр[ошів] = 79 473 зл[отих] 12 гр[ошів]
67 708	» пішої »	по 10 гр[ошів] = 17 974 зл[отих] 16 гр[ошів]
807	пнів пчільних	по 2 зл[отих] п[ольських] = 1 614 зл[отих]
777	корців $14^{1}/_{2}$ горців вівса, корець	по 1 зл[отому] п[ольському] = 777 зл[отих] 15 гр[ошів]
275	штук полотна[1], від штуки	по 20 гр[ошів] = 550 зл[отих]

Разом вартість натуральних повинностей = 100 389 зл[отих] 7 гр[ошів]

[1] Числимо вартість самої праці ткача по відшибненні тої нагороди, яку діставав із скарбу.

Дочисливши сюди виказану в попередній таблиці суму грошових данин 15 834 зл[отих] п[ольських] 25 гр[ошів], одержимо разом показну суму 11 622 зл[отих] п[ольських] 32 гр[оші], якою можна висловити цілість панщизняного тягаря, що поносив Грималівський ключ у р. 1800. Се значить, що кождий тодішній підданий осідок поносив пересічно 43 зл[отих] п[ольських], або на нинішні гроші 430 кор[он] панщизняного тягаря річно, не вчислюючи тягарів державних і пропінації.

Але доходи панського скарбу сим іще не вичерпувалися. Ми не вчислили доходів із панських ставів, 31 млинів і 33 коршем, бо для оцінення тих доходів інвентар не дає ніякої підстави. Певна річ, із тих колосальних доходів ледве частина в формі готівки доходила до рук властительки ключа: величезна машина, тягнучи з грунту такі соки, по найбільшій часті сама й пожирала їх. Княжна Ізабела Чарторийська жила у Відні — розуміється, шумнобучно, як і слід було пані мільйонових дібр. Тож коли вмерла в 1817 році, полишила великі довги, і Грималівський ключ за посередництвом фірми Гауснер і Віоланд пущено на ліцитацію. Як виглядали ті довги, досить буде сказати, що прачка княжни дістала одне село, кухар ді-

---

данин з таблиці XI, що дорівнювала 15 833 злотих польських 25 грошів, то одержимо 136 344 злотих польських 26 грошів. Звідси зміниться пересічне обтяження 1 господарства підданих у Грималівському ключі (замість 43 злотих польських приблизно 50 злотих польських). Натомість у тексті загальна вартість натуральних і грошових данин становила 116 224 злотих польських 2 гроші (в тексті першодруку помилково зазначено 11 622 злотих польських 32 гроші).— *Ред.*

став двоє, інші подібні вірителі повривали подібні кусні. Велика фортуна, решта ще більших колись магнатських дібр, упала зі скандалом.

Кінчимо огляд економічного стану Грималівського ключа на підставі інвентаря з р. 1800 і постараємось тепер на основі документів, перехованих у Віконськім архіві, розповісти про процес міщан товстецьких з грималівським скарбом, котрий в р. 1800 зовсім ще був не рішений. В р. 1800 княжна Ізабела з Чарторийських Любомирська д[ня] 15 серпня одержала в тій справі декрет губерніальний, яким, чуючись дуже покривджена (multum se aggravata sentiens[1]), подала рекурс до особи самого цісаря, де ось яким способом розповідає хід цілого процесу.

«Піддані місточка Товсте, на підставі привілею, даного їм д[ня] 28 червня 1720 р. Адамом Миколаєм Сенявським, були увільнені від роблення панщини, але замість панщини повинні були удержувати гармати і гаківниці (Bombardium minoris et majoris calibri[2]), різнородне оружжя, олово, порох і кінних сторожів (obequitatores) для пильнування границь в разі нападу ворогів держави і релігії і все те під критичну потребу мусили ховати в добрім стані. Хто посідав грунти і сінокоси, мав платити по вісім зл[отих] п[ольських] до інвентаря. Кождий міщанин за оплатою пропінаційною (erga solutionem praestandam propinationi seu arendae dominicali[3]) міг варити пиво для своєї домашньої потреби. Шарварки для направи млинів, гребель і мостів, а також для вивозу млинового каміння кождий відбувати мусив. Від кождого вола мали давати щороку 2 зл[отих] п[ольських], від кождої корови 1 зл[отий] п[ольський] 15 гр[ошів], від ялівника до трьох літ по 20 (?) грошів поволівщини або рогівщини, або щошість літ дати одного вола. Дальше обов'язані були з пасік давати десятий пень; з овець двадцяту вівцю з ягням і двадцяту свиню. Крім того, кождий міщанин від дому ринкового платив чиншу 2 зл[отих] п[ольських] 6 гр[ошів], від дому затильного 1 зл[отий] п[ольський] 3 гр[оші], а кождий комірник 18 гр[ошів], надто в літі кождий обов'язаний був виходити на панське: два дні до коси, два дні до серпа і два дні до плуга; в кінці кождий обов'язаний був раз

---

[1] Вважаючи, що вона є більш обтяжена *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Гармати меншого і більшого калібру *(лат.)*.— *Ред.*

[3] Здійснивши пропінаційну оплату власнику або орендарю *(лат.)*.—*Ред.*

Таб[лиця] XI. **Сума грошових данин**

Фільварок	Чинші		Крами		Мливо[1]	
	зл[отих] п[ольських]	гр[ошів]	злп.	гр.	злп.	гр.
Грималів	1 819	7	680	—	292	—
Пізнанка	210	17	—	—	76	—
Остап'є	612	20½	—	—	77	—
Качанівка	513	18	—	—	157	—
Оріховець	95	15	—	—	73	—
Іванівка	590	25	—	—	73	—
Турівка	565	33½	28	—	166	—
Лука	487	18	—	—	52	—
Красне	2 328	34	—	—	182	—
Вікно	463	8	—	—	80	—
Зелена	160	30	—	—	37	—
Билитівка	182	4	—	—	70	—
Товсте	1 146	34	—	—	86	—
Раштівці	257	6	—	—	68	—
Сороки	138	28	—	—	15	—
Разом	9 573	10[4]	708	—	1 508[4]	—

[1] Жорнове від підданих і камінщина від мельників.

[2] Оплата від піль бокових.

[3] Один каплун по 12 гр[ошів], курка по 12, а по селах по 6 гр[ошів], копа

[4] З підрахунку випливає чиншів 9 574 злотих польських 28 грошів, за очкового — 636 злотих польських 6 грошів, за дріб — 979 злотих польських 2

в рік їхати з панським набором до Львова. Але коли минулася потреба удержування фортифікацій і сторожі, коли міщани товстецькі не дають поволівщини і рогівщини, не відробляють закосів і обкосів, зажнів і вижнів, заорів і оборів ані не їздять з набором до Львова, зайшла зміна з обох боків, бо домінія всі ті повинності і деякі данини перемінила на обов'язок відроблювання 24 днів панщини в році. Обов'язок той сповняли піддані товстецькі від непам'ятних (?) часів, почасти сплачуючи ту панщину грішми, почасти відробляючи її, а почасти служачи дворові за побережників і т. і. Аж в р. 1787 внесли жалобу до губернії, закидаючи в ній: 1) що двір не допускає їх предложити свій привілей до цісарського затвердження; 2) що двір против привілею і звичаю вимагає від них більшої панщини, навіть до трьох днів у тижні, і більших чиншів; 3) що в привілеї виказано тільки 6 день літньої, а не

Оренда[2]		Очкове		Дріб[3]	
злп.	гр.	злп.	гр.	злп.	гр.
498	12½	85	—	115	23
120	11½	32	24	52	24½
140	26	28	6	83	24
117	4½	35	—	94	11
18	5½	20	—	105	28
155	20	10	24	5	8
59	4	43	—	44	23½
246	12½	62	18	70	18½
137	5	72	12	98	24
1	16	33	12	53	12½
35	15	24	18	51	16½
51	18½	12	6	47	19½
584	12	111	—	58	2½
237	7½	36	24	68	18
27	28½	28	12	29	18
2 430[4]	19	635	12[4]	979	20[4]

24 день цілорічної панщини; 4) що чинші платять більші, ніж після субрепартиції платити повинні; 5) що двір за надроблену понад давній звичай панщину платить їм від дня по 10 грошів; 6) що фірманку до Львова двір числить їм тільки за два дні панщини і дає на дорогу тільки 1 ринський 24 кр[ейцери], коли 7) за фірманку до Бережан, віддалених тільки 8 миль, дає 4 дні панщини і 42 кр[ейцери] на дорогу, що вкінці 8) двір вимагає від них чиншу 10 зл[отих] п[ольських] 8 гр[ошів], коли тимчасом після інвентаря вони обов'язані платити тільки 8 зл[отих] п[ольських]. Для розслідження фактів, поданих у тій жалобі, губернія д[ня] 28 жовтня 1788 вислала першого комісара циркулярного п. Нітше, котрий, переслухавши міщан товстецьких, дійшов до того, що домінія не спиняла їх предкладати свій привілей до цісарського затвердження і сама навіть наказала їм предложити той привілей комісії

яєць по 20 гр[ошів].

мливо — 1 504 злотих польських, за оренду — 2 431 злотий польський 19 грошів, гроші, якщо рахувати 1 злотий польський рівний 30 грошам.— *Ред.*

Таб[лиця] XII. **Сума натуральних повинностей**

Фільварок	Панщ[ини] тяглої днів	Панщ[ини] пішої днів	Десятина пчільна: пнів	Осипу вівса		Пряжі	
				корц[ів]	горц[ів]	штук	мітк[ів]
Грималів	14 976	13 433	107	88	27	32	6
Пізнанка	5 460	6 403	41	44	5	14	3
Остап'є	11 232	7 664	42	68	20	23	1
Качанівка	17 342	4 129	59	77	11	26	2
Оріховець	13 208	2 911	14	68	29	22	9
Іванівка	8 814	4 216	9	51	6	16	2
Турівка	8 892	2 991	58	39	12	14	7
Лука	11 180	4 509	47	55	31	21	4
Красне	9 490	4 213	115	34	9	31	4
Вікно	8 996	2 493	56	42	24	13	11
Зелена	7 566	1 807	25	40	7	12	3
Билитівка	6 344	1 938	26	36	18	10	10
Товсте	7 930	2 495	144	49	$11\frac{1}{2}$	15	$11\frac{1}{2}$
Раштівці	7 878	3 443	44	57	21	16	11
Сороки	3 744	2 063	20	22	7	7	5
Разом	143 052	64 708	807	777	$14\frac{1}{2}$	274	$29\frac{1}{2}$

урбаріальній; що домінія, крім 24 днів панщини, більше не вимагала і чиншів більших понад репартицію не побирала; що й справді по привілею обов'язані вони тільки шість день у літі робити і раз до Львова їздити, за що їм почислено 12 днів панщини і відповідну плату на дорогу; що за кождий день панщини, відробленої понад 24 днів, плачено їм по інвентарю 10 гр[ошів]; що число днів панщизняних і дорожна плата за фірманку числені їм були за їх згодою; що по привілею й інвентарю й справді повинні вони платити чиншу 10 зл[отих] п[ольських] 6 гр[ошів] річно, а не 8 зл[отих] п[ольських], як у жалобі подали. Не могли вкінці доказати міщани товстецькі, щоб попередники теперішньої дідички коли-небудь подарували їм данину — рогівщину та поволівщину, а також десятину з овець і свиней. Зате показалося з протоколу, що товстенці пленіпотентові свому Ляховецькому для ведення процесу з двором безправно зібрали і вручили 266 зл[отих] п[ольських].

Ще не скінчилися роботи тої комісії, коли Матвій Ляховецький, пленіпотент місточка Товстого, подав просьбу до губернії, що боїться вертати додому, бо домінія за подану вперед жалобу буде його бити, коли губернія не візьме його в свою опіку. Губернія відіслала його просьбу до циркулу, а той до домінії. Д[ня] 2 грудня 1788 р. відповів на неї грималівський економ Гушкевич в тім дусі, що уряд циркулярний найліпше переконався, що міщани товстецькі не могли доказати нічого некорисного проти домінії, а коли б навіть були доказали, домінія не поклала б їм сього на зло, тим менше думала б переслідувати Ляховецького. На таке запевнення Ляховецький вернув додому, коли втім д[ня] 27 грудня з циркулу прийшов наказ арештувати його і відставити до циркулу, щоб зложив обрахунок з тих 266 зл[отих] п[ольських], які одержав від міщан. Наказ сей зараз же й сповнено. Переглянувши ще раз фасії й інвентарі, уряд циркулярний в початку 1790 року видав циркуляр провізоричний, в котрім унеimportant важнено жалобу міщан товстецьких, внесену просто до губернії з поминенням першої інстанції, і остро заказано збирання грошей для Ляховецького яко противне патентові з д[ня] 7 вересня 1781 р., а заразом наказано тому ж Ляховецькому, щоб 148 зл[отих] п[ольських], без потреби виданих у Львові, віддав, а старшину міську за те, що про збирання грошей не донесла домінії, покарано арештом по 24 години з тим упімненням, що коли на другий раз про подібні збирання не донесуть, самі своїм добром будуть одвічати. Вкінці наказала та провізорія, щоб домінія якнайшвидше зробила новий інвентар, котрий в короткім часі одержить цісарську санкцію.

Але міщани товстецькі, невдоволені тою комісією і тою провізорією, а особливо перелякані звісткою про будучий новий інвентар, не тільки не взяли від Ляховецького тих 148 зл[отих] п[ольських], котрі той мав звернути громаді, але подали до губернії нову жалобу, в котрій домагалися нової комісії і нового переслухання, закидаючи, мабуть, першій комісії, що тягла руку з двором (кажемо «мабуть», бо тота друга жалоба не була вже уділена домінії, отже, й змісту її в рекурсі докладно не подано). Д[ня] 23 цвітня 1789 вислала губернія нову комісію до Товстого, котра сконстатувала, що привілей нічого не згадує про 24 дні панщини, що ті 24 дні завела собі домінія лише що від 10 літ. Рішення комісії було таке, «щоб громада зреклась усяких претензій за відроблені досі неправно дні панщизняні, але на дальше вже їх не робила». Діялося се д[ня] 8 червня, а слідуючого дня сталося таке, чого простим людським розумом нелегко зрозуміти, не взявши до помочі різних родів панщизняної аргументації і тих способів, якими тодішня ієрархія суспільна зискувала собі «любов і довір'я» народу. Сталось іменно ось що. Заледве комісар циркулярний п. Нітше скінчив випитування міщан і об'явив їм своє рішення, увільнюючи їх від роблення неправної панщини, коли втім д[ня] 9 червня 1789 р. явились у грималівськім дворі перед самою княжною депутати і пленіпотенти місточка Товстого і не тільки відступили від усякого процесу проти домінії, не тільки зреклися тої вільності, яку їм ознаймив п. комісар, і всяких улегшень, які могли для них в тій справі вийти від губернії, але прирекли навіть ніколи на будуще ніяких процесів з домінією не зачинати. Все те заквитували вони княжні на письмі, а присутній при тій комісії комісар Нітше поклав на тім поквитуванні своє probatum[1]. За те домінія «в нагороду за їх добру волю» виасигнувала їм ліс вартості щонайменше 2000 зл[отих] р[инських], надіючись, що такою ласкою зможе привернути підданих до «послуху і сповнювання своїх повинностей». Але ласка ласкою, — думала княжна, — а такі речі, як число панщизняних днів, все-таки ліпше мати чорно на білім і стверджені урядовими печатями; тож зараз подала до губернії просьбу о вислання нової комісії. Довго сим разом тягла губернія справу, поки вкінці на д[ня] 4 лютого 1793 р. не вислала циркулярного комісара барона Вольфсфельда, котрий почав наклонювати міщан до угоди з домінією. Угоду зроблено в його присутності таку, що замість 24 днів панщини кождий міщанин паровий і поодинковий обов'язаний був нарубати шість сягів дров і дати два плуги, а комірник мав тільки нарубати три сяги дров; крім того, повинні були і прирекли платити всі данини натурою і грішми, котрі поіменовані були в привілеї, як ось десятину пчільну, чинш наймовий і плацовий. За те домінія обіцяла їм вільний вруб у двірських лісах на топливо і репарацію хат в такім самім розмірі, який практикується в інших оселях Грималівського ключа.

Отся угода простояла без супротивлення майже півроку, — пише далі княгиня Ізабела в своїм рекурсі. Але піддані товстецькі, привикши до неспокоїв і непослуху, по двох місяцях за почином Головача вислали до губернії жалобу, в котрій узнають вправді заключену з домінією угоду, а тільки жалуються на офіціалістів, котрі їх б'ють і збороняють їм вступу в ліс. Жалоба ся не дотикала підстав самої угоди, тож відступила її губернія д[ня] 9 цвітня 1793 р. урядові циркулярному, котрий зараз же вислав на місце комісара Кухарського. З переслухання міщан і двораків показалося, що, з одного боку, міщани в лісі панськім рубали дров не стільки, скільки велів звичай, але скільки їм хотілося (non juxta consuetudinem, sed prout eorum voluntas tulit), а, з другого боку, побережник двірський Хмельовський без дозволу і самовільно карав підданих за їх недозволений в'їзд до лісу. Комісар рішив, що побережник за кождий удар має дати пошкодованим міщанам по 15 кр[ейцерів], а міщани щоб не сміли більше робити шкоди в панських лісах. Друга точка жалоби Головача і тов[ариства] дотикала факту тяжкого побиття пленіпотента товстецького Ляховецького (недарма він ще 1788 р. боявся вертати додому!). Через офіціалістів двірських комісія сконстатувала, що побили його заступник мандатора Орловський і Торчинський (хто то був — рекурс не згадує, стараючись показати, що не офіціалісти побили Ляховецького), і наказала домінії зараз же винагородити Ляховецького за побиття і за кошти лічення. Зрештою, угода з д[ня] 5 лютого 1793 р. мала лишитись ненарушена, і губернія також д[ня] 5 цвітня 1793 р. затвердила її, упоминаючи заразом бунтівників громадських, щоб сиділи тихо, коли не хочуть бути карані як нарушителі публічного спокою.

---

[1] Схвалення (*лат.*).— *Ред.*

Але скоро тільки декрет сей оголошено товстецькій громаді, всі міщани заявили, що про жадну угоду не знають і жадали від циркулу нової комісії. А циркул, жалується княжна Ізабела, не пам'ятаючи, що в жалобі Головача і тов[ариства] признана була угода, а двораки, котрі докучали міщанам, були покарані, хоч і міщани також заслугували на кару, — поручив п. комісарові Вольфсфельдові розслідити, чи громада товстецька знає що про угоду і на якій підставі вона була учинена Ляховецьким і іншими, підписаними з ним. П[ан] Вольфсфельд розпитав громаду д[ня] 27 червня 1793 р. і вивідав, що Ляховецький яко пленіпотент зількома іншими підданими силою пленіпотенції, не запереченої йому громадою, підписав угоду; що від шести місяців громада знала про ту угоду, з котрої одні були задоволені, а інші ні. В кінці комісія скінчилася бунтом громади, котра, зібравшися, обступила помешкання комісара, силою домагаючись від нього, щоб повикидав і повимазував із протоколу всі ті зізнання, немовбито громада знає що-небудь про угоду. Що зробив комісар з тим протоколом, рекурс не згадує; здається, що, не дожидаючись нічого більше, він чимскорше виїхав із Товстого, та видно, що й сам не чув себе дуже в праві, бо «бунт» уйшов міщанам безкарно. Аж д[ня] 24 вересня 1793 р. явився в Товстім другий комісар циркулярний Кухарський, щоб старатись довести до якої-будь угоди між Товстим і домінією. Але старання його були даремні; міщани не хотіли робити ніякої угоди, а тільки прирекли поки що держатись провізорії з д[ня] 8 червня 1789 р., що їм резолюцією циркулярною з д[ня] 6 жовтня 1793 було признано. Домінія ж із своїми претензіями до більшої панщини була відіслана на дорогу права. Чи і що робила в тім напрямі домінія — не згадується; міщани ж по році подали до губернії до затвердження два привілеї: один Августа II*, короля польського, а другий Адама Сенявського, подібний, мабуть, до грималівського, наведеного нами на початку сеї розвідки. Губернія зажадала через циркул від домінії пояснень щодо поодиноких точок тих привілеїв, яких домінія уділила дуже радо. Пояснення кінчилися такими внесками чи просьбою: щоб губернія змусила міщан товстецьких або до сповнювання всіх обов'язків, вичислених у привілеях, або, коли деякі з них відпадають, до відроблювання 24 днів в році, або до заховування угоди з р. 1793, або вкінці до роблення цілковитої панщини так, як її роблять села Кут і Перекалець (присілки Товстого). А втім, — додала ввічливо домінія, — котра-будь із тих евентуальностей подобається губернії, то ту й домінія прийме. Та тільки, на лихо, жадна з тих евентуальностей губернії не подобалась і домінія на свою «найнижчу просьбу» не дістала навіть жадної відповіді. Тільки міщани д[ня] 25 серпня 1795 р. через циркул дістали резолюцію, що привілеї їх яко не кваліфіковані до затвердження їм відсилаються, а з повинностей, в них наложених, ті мають бути сповнювані, котрі патентами цісарськими не були скасовані. Була се одинока, твердо на легальнім грунті поставлена резолюція.

Против тої резолюції внесла домінія скаргу, виводячи, «що хоч літні панщизняні роботи патентами цісарськими скасовані, але тільки там, де піддані, крім тих літніх днів (заорів, оборів, закосів, обкосів, зажнів і обжнів), роблять звичайну щотижневу панщину; там же, де, крім тих шести днів, жадної іншої панщини не роблять, вимагати їх не тільки можна, але й треба». Не можучи дочекатись відповіді на ті свої виводи, домінія в кінці зажадала ще раз комісії циркулярної для полагодження спору з товстецькими міщанами, котрі тепер не то що панщини робити, але навіть доріг, гребель, мостів і млинів панських направляти не хотіли. Д[ня] 26 мая 1797 р. з'їхав до Товстого комісар Кухарський, котрий зажалення домінії узнав зовсім справедливим і на правдивих документах опертим. Та тільки ж невелика була потіха домінії з того признання комісарського, бо вже в червні 1797 р. з циркулу вийшов декрет, що «хоча домінія й представила оправдуючі документи, то все-таки циркул мусить стояти за дальшим удержанням провізорії з д[ня] 8 червня 1789, котру затвердила й губернія, касуючи заразом угоду, вчинену Ляховецьким і іншими депутатами з домінією, бо циркул не має сили змінювати губерніальних постанов». До рекурсу від тої резолюції полишено домінії 14-дневий речинець. Домінія заповіла відклик, просила о продовження речинця і внесла рекурс д[ня] 21 липня 1797 р. В тім рекурсі домінія, виводячи з привілею Сенявського свої права до рогівщини, десятини овечої і свинячої, двох днів панщини до коси, двох до серпа і двох до плуга і одної підводи до Львова яко не усунених і не обнятих провізорією з червня 1789, просила в губернії зміни декрету циркулярного уряду. На сей рекурс аж 27 червня 1800 р. прийшла з губернії резолюція до домінії і до громади Товсте. Сею резолюцією губернія наказала міщанам, щоб або сповнювали те, до чого зобов'язалися в «добровільній» угоді, або робили панщину «secundum antiqum morem»[1] під загрозою кари. Рівночасно наказано домінії, щоб до 14 днів уложила новий інвентар підданських повинностей і предложила губернії до затвердження. Проти сеї резолюції товстецькі міщани не внесли ніякого відклику. Домінія, очевидно, тільки того й чекала, бо скоро, тільки минув речинець до вношення відклику, наказала свойому економові Зарудзькому д[ня] 13 і 14 липня, щоб вигнав усіх тяглих міщан з плугами на панський лан. Рівночасно подала домінія циркулярному урядові новий інвентар, уложений на грунті д[ня] 3 липня 1800 р. Але міщани, зміркувавши, до чого воно йдеться, подали проти домінії жалобу на те, що економ і юстиціарій зробили фальшивий інвентар, заявили, що не можуть піддатися губерніальній резолюції яко незгідній з їх привілеєм і просили, щоб циркул відіслав їх справу до апеляційного трибуналу. Сю жалобу циркул закомунікував домінії і зажадав від неї вияснення. Домінія дала вияснення д[ня] 7 липня. В нім вона «освітлює зухвалість товстецьких підданих» і, покликаючись на угоду з д[ня] 4 лютого 1793 р., потверджену губернією, жалується, що міщани навіть тої угоди не додержують, ведучи процес з домінією, самі собі причиняють багато коштів і не слухають уряду, що заборонив їм робити складки на кошти процесу. Зі свого боку обчислює свою претензію від міщан на 5 856 днів панщини річно і просить, щоб уряд присилував їх до сповнювання угоди. Крім сього «вияснення», домінія д[ня] 6 липня 1800 зажадала від уряду екзекуції губерніального декрету, але не дістала екзекуції, бо, мовляв, ще не минув речинець до вношення відклику. Домінія підождала, поки минув речинець, і знов зажадала екзекуції і військової асистенції, але циркул і сим разом відмовив, усе ще дожидаючи рекурсу від міщан. Д[ня] 24 липня домінія втретє зажадала екзекуції. Тим часом міщани, не вносячи рекурсу проти губ[ерніального] декрету з д[ня] 23 червня 1800 р., д[ня] 3 липня того ж року подали до циркулу просьбу, щоб були вільні від панщини відповідно до провізорії з р. 1789. І ось д[ня] 26 липня 1800 домінія замість сподіваної «екзекуції з асистенцією» одержує з циркулу резолюцію: «Заким приступимо до екзекуції, приставити до циркулярного уряду всю старшину і присяглих місточка для усного переслухання».

---

[1] За давнім звичаєм *(лат.).— Ред.*

«Сповняючи сей наказ, — читаємо дослівно в цитованім документі, — домінія вислала до циркулярного уряду війта товстецького, присяжних і всіх тих, що підписали жалобу з д[ня] 3 липня 1800, з такою конкомітацією: що всі ті вислані — проводирі бунту, збирають складки на дальше ведення процесу і, ходячи два рази до Тернополя без згоди цілої громади, розтратили 120 зл[отих] п[ольських]. Окрім того, війт дав їм іще 300 зл[отих] п[ольських] із грошей, які мав звернути місту за якісь варти. На ведення процесу вони брали від кождого двопарового по 8, від парового по 4, а від халупника по 2 зл[отих] п[ольських]. І тепер вони присилували війта, щоб дав їх пленіпотентові Красновському 15 зл[отих] п[ольських] і присягли всі слухати його. От тим-то домінія ще раз просить присилувати їх «mediis coactivis»[1] до сповнювання того, що наказано в губерніальній резолюції з д[ня] 23 червня 1800».

Як толкувалися міщани в циркулі в Тернополі — не знаємо. Мусив циркулярний уряд глянути на їх «злочини» іншими очима, ніж домінія, а міщани, мабуть, толкувалися тим, що губерніальної резолюції їм зовсім не доручено, бо циркул велів домінії таки доручити їм сю резолюцію і визначив їм новий речинець до рекурсу. Полемічної часті того рекурсу не знаємо; він кінчився рядом жадань, основаних почасти на привілеї короля Августа II: щоб міщани мали свій власний суд, 8 ярмарків до року, щоб платили домінії не більше як по 8 зл[отих] п[ольських] від нумеру, щоб могли викупити в домінії свої грунти, орні поля і сіножаті, щоб їм вільно було варити пиво для свого вжитку; щоб не платили контрибуції такої, як тепер, і щоб губерніальний декрет з 23 червня 1800 р. не був виконуваний. Сього рекурсу не подано до відомості домінії для вислухання її закидів, але вже 16 липня вийшла з губернії, а 15 серпня доручена була домінії нова губерніальна резолюція, якою скасовано попередню губ[серніальну] резолюцію з д[ня] 23 червня т[ого ж] р[оку], і відіслано домінію до провізорії з д[ня] 8 червня 1789 р. Удержання в силі власне тої резолюції мотивує губернія ось як: 1) проти циркулярної провізорії з д[ня] 8 червня 1789 р. домінія не вносила рекурсу; 2) проти губ[серніальної] резолюції з д[ня] 25 жовтня 1793, якою потверджена була та провізорія, домінія не вносила рекурсу; 3) піддані товстецькі перед ревіндикацією Галичини не відбували 24 днів панщини, а тільки в р. 1779 до 1789; 4) виводи домінії, що різні повинності, противні чи то польським, чи австрійським законам (рогівщина, десятина овеча й свиняча і т. і.), перемінилися на 24 дні панщини, не мають ніякої підстави; 5) в інвентарі з р. 1777 при регуляції фасії не говориться нічого про 24 днів панщини, а патент з д[ня] 5 січня 1781 р. говорить, що повинності, не заявлені в фасії, тим самим пропадають, от тим-то й домінія стратила право до тих 24 днів панщини.

---

[1] Дійовими засобами (*лат.*).— *Ред.*

Проти сеї резолюції домінія д[ня] 19 січня 1802 р. (певно, по інших іще невдалих пробах) внесла рекурс до самого цісаря. Аргументації сього рекурсу, з якого ми черпали ціле отсе оповідання, не повторяємо; який був його результат і який кінець процесу між домінією і Товстим — не знаємо.

ПРОЛЕТАРСЬКА НАЦІЯ

Недавно у Львові з'явилася книжечка, яка за свою мову (її написано українською) наперед засуджена на те, щоб бути відомою лише в одному куточку Австрії, а проте заслуговує загальної уваги. Її заголовок «Селянська власність». Ми зараз же додаємо — виключно про селянську власність у Галичині. Це праця молодого українського статистика Вячеслава Будзиновського, і я хотів би собі дозволити деякі цифри й зауваження автора подати німецькій громадськості, хоч ці цифри майже виключно взято з урядових статистичних видань, отже, давно вже не є таємницею для фахівців та уряду.

Увесь ареал Галичини займає 13 640 646 моргів, з яких 454 353 морги, виділені на забудову, дороги тощо, відпадає, 13 186 293 морги відведено під рільництво.

Населення Галичини (у 1893 р.) налічувало 5 177 432 душі, і після виключення великих міст на одну особу припадає 2,57 морга рільного грунту.

В 1893 р. було 1 631 841 рільниче господарство, отже, на одне господарство пересічно припадало 8,08 морга. Ідеально, чи не так?

Фактично галицька рільна площа розпадається на дві великі групи: на так зване табулярне господарство й рустикальне. 4493 власники першої групи мали 5 295 385 моргів, 1 627 348 власників другої — 7 890 908 моргів поля. На одну «рустикальну душу» пересічно припадало 1,61 морга, на одну табулярну — 19,5 морга. Одне рустикальне господарство посідає пересічно 4,84, табулярне господарство 1178 моргів культурного грунту.

Та навіть і ця пересічна цифра суперечить дійсності через велику різноманітність фактичних відносин. На підставі урядових кадастрів ми можемо цю різноманітність подати в таких групах:

I.	756 600	господарств	обсягом				до	2,36	морга
II.	338 335	»	»	від	2,36	морга	»	4,73	»
III.	339 928	»	»	»	4,73	»	»	11,84	»
IV.	133 418	»	»	»	11,84	»	»	33,68	»
V.	45 667	»	»	»	33,68	»	»	47,36	»
VI.	11 361	»	»	»	47,36	»	»	118,42	»
VII.	2 712	»	»	»	118,42	»	»	236,84	»
VIII.	1 383	»	»	»	236,84	»	»	473,68	»
IX.	1 353	»	»	»	473,68	»	»	1184	»
X.	1 083	»	»	»	1184	»	»	23684	»

Один власник кожної наступної групи має набагато більше землі. Порівняння кадастрових даних показує, що частка землевласників у Галичині, що посідають менше ніж 2 морги, становить 463,7 промілле. З порівняння відносин земельної власності 1848 р. і 1893 р. випливає, що число найменших господарств збільшилося на 250 %, а число тих, що мали від 2—5 моргів,— на 154 %, від 5—10 моргів — на 76 %. У той самий час число господарств, що мали 10—20 моргів, зменшилось на 34 %, а від 20—100 моргів — на 14,2 % Натомість число господарств розміром понад 100 моргів зросло на 122,5 %. Отже, в галицькій селянській земельній власності має місце подвійний процес розвитку: середня власність розпадається чимраз більше, а мала власність роздрібнюється поза всяку можливу межу; за цими смертельними процесами стоять провісники капіталізму, різні спекулянти, лихварі тощо, що користуються занепадом колишнього селянського стану. Одне з проклять Галичини — відсутність промисловості. Ця обставина буквально прив'язує до свого куска землі і її плодів найбільшу частину населення і примушує жити виключно з землі та її плодів. Коли від загального числа населення в Нижній Австрії зайнято у рільництві 24,1 %, в Чехії — 39,4 %, то в Галичині 77 %. Однак водночас цей вищезазначений розподіл землі та інші обставини призводять до того, що врожайність землі незрівняно менша. Та сама площа в Чехії дає 100, у Західній Галичині 73,2, у Східній Галичині 70,2 метричного центнера пшениці від морга; при тому треба зважити, що східногалицький продукт ще і найгірший, бо коли чеська пшениця у 1896 р. мала ринкову ціну 8,18, західногалицька — 7,62, то східногалицька — лише 5,6 гульдена.

До обставин, що зменшують продуктивність рільництва, належить насамперед загальний занепад тваринництва. У повітах Східної Галичини, у найбагатших на пасовища місцях — Косові і Надвірній — було:

	в 1880 р.		в 1890 р.	
рогатої худоби	59 930	штук	36 381	штук
коней	5 341	»	4 687	»
овець	66 979	»	69 786	»
кіз	3 647	»	3 200	»
свиней	14 838	»	11 970	»

А це й не дивно. Селянське господарство обсягом неповних 2 морги, як зауважує автор, навряд чи може дозволити собі прогодувати й кілька кур.

Оце і є «природна» підстава, на якій довелося галицькій частині української нації насолоджуватися з благ цивілізованого й конституційного режиму.

LUDWIG VON MISES. DIE ENTWICKELUNG DES GUTSHERRLICH— BÄUERLICHEN VERHÄLTNISSES IN GALIZIEN (1772 — 1848)

(Wiener Staatswissenschaftliche Studien herausgegeben von Edmund Bernartzik und Eugen von Philippovich in Wien. Vierter Band, zweites Heft), Віденъ і Липськ, 1902, стор. 144.

Коли праця проф. Лучицького* про панщину й її знесення в руських частинах Австрії спинилася на Буковині, а праця пок[ійного] О. Терлецького* про панщину й її знесення в Галичині довела події лише до 1846 року, являється отся праця д. Мізеса* першою пробою повної історії галицьких панщинних відносин у нашім краю, майже аж до автономічної ери, обіймаючи весь той обсяг предмета, який популярним способом я пробував виложити в своїй просвітній книжечці про панщину. Коли порівнювати сю нову працю, що повстала, мабуть, із семінарійних занять у соціально-економічній семінарії Віденського університету, під безпосереднім впливом і доглядом проф. Грінберга*, з нашими давнішими працями, то се може бути найліпшим мірилом того, що в ній мається нового супроти наших праць. Завважимо відразу що д. Мізес, хоч знає й цитує всі важніші польські та німецькі праці, в яких маються причинки для його теми, наших, руських праць, не знає й не цитує. Тим цікавіше, що головні висновки його праці вповні згідні з тими результатами й поглядами, які висловлені в працях Терлецького й моїй.

Треба тут зазначити, що праця д. Мізеса, як і слід було ждати від семінарійної праці, має обсяг вужчий від наших; коли нам на тлі панщинних відносин приходилося прослідкувати культурний стан і духове відродження нашого народу, д. Мізес обмежується на самих соціально-економічних фактах та юридичних нормах. Зате тут він дає образ подекуди повніший, головно завдяки новим архівним матеріалам, якими користується особливо при малюванні йосифінських часів досить щедро, в пізніших добах далеко скупіше. Таким способом, часи Йосифа, його задумані, по часті переведені, а переважно бюрократією знівечені реформи селянських відносин у Галичині, змальовані в праці д. Мізеса уперве вповні пластично і ясно. Автор далекий від одностороннього обожання Йосифа II, але ще дальший від тої сліпої ненависті супроти нього, якої ще й досі не можуть позбутися польські публіцисти та історики вроді панів Лозинських.

Праця д. Мізеса складається зі вступу і п'ятьох розділів досить неоднакової довготи та оброблених неоднаково основно. У вступі змальовано стан селянства в Польщі від найдавніших часів аж до австрійської окупації. Щодо погляду на давніші часи можна би закинути д. Мізесові односторонність, коли він виводить початок панщини з німецького права через викуплення дідичами т. зв. солтиств з їх юдикатурою. Спеціально до Східної Галичини, тобто первісно руських земель, сього не можна приложити; на утворення пізнішого панщинного ладу складалися тут різні причини, полишені д. Мізесом без уваги, а досить вияснені в незвісних йому працях російських та українських учених. Щодо положення селян з Польщі в XVIII в. треба піднести, що автор старанно визискав праці тогочасних польських юристів і їх власними словами збив досить основно звичайні польські фрази про те, що селянинові під польським пануванням жилося ліпше, ніж у інших краях, бо, як говорили галицькі дідичі, вже швидко по австрійській окупації з різних країв селяни тікали до Польщі, але з Польщі не тікали нікуди. Можна би було побажати, щоб автор не обмежився на змалюванні самого юридичного стану селян, але сягнув трохи глибше в деталі їх економічного побуту та просвітнього стану та спробував освітити той образ порівнянням з сучасним станом селян у інших сусідніх краях, але можливо, що таке представлення не входило в його план.

Перший коротенький розділ присвячено першим крокам австрійської адміністрації в Галичині, серед яких найважніші були ті, що вели до усталення державної опіки над селянством яко основою продуктивності, робучої, податкової і мілітарної сили краю. Отже, подано тут дещо про закладання інвентарів, про касування деяких панських надужить, про організацію властей, особливо найнижчих інстанцій. І тут бажалось би детальнішого огляду змісту інвентарів, та вони, мабуть, не були приступні д. Мізесові, який між своїми джерелами не подає ніякого львівського архіву.

Найширший у цілій книжці і без сумніву найкраще оброблений другий розділ (стор. 42—78), де змальовано Йосифові реформи. Те, що досі (навіть у праці Терлецького) було рядом якихось анекдот, іноді суперечних, часто загадкових, рідко коли виконуваних (хоч звичайно не повідкликуваних) патентів, розпоряджень, проектів, білетів та інтиматів, тепер на основі видобутого д. Мізесом архівного матеріалу набирає зв'язку, життя й глибокої трагіки, рисує перед нами чистий образ цісаря-раціоналіста, благородного доктринера, що випередив свій час на півстоліття і для того по десятилітнім бориканню з тупим або ворожим окруженням умер одинокий, змушений сам перед смертю розвалити той будинок, у якого здвигнення вложив свою найліпшу силу, свої найкращі бажання. Д[обродій] Мізес не дає характеристики Йосифа як чоловіка і володаря. Але коли в його праці читаємо такі уступи, як ті, що галицька губернія самовільно не публікувала найважніших цісарських патентів або публікувала лише частини з них, які найлегше могли викликати фальшиве толкування, коли читаємо, як галицька шляхта, чуючи себе загроженою цісарським урбаріальним патентом, готова була зірватися до повстання і на серіо розважала думку — відірвати Галичину від Австрії, то аж тоді зрозуміємо як слід, з якими помічниками і з якими противниками мав діло Йосиф II.

Третій розділ уже не робить такого враження повноти. Правда, по смерті Йосифа II і по скасуванні його урбаріального патенту панщинні відносини в Галичині лишилися in statu quo[1] властиво в якімось неготовім, половиннім стані, при якому дідичі, з одного, а урядники, з другого боку, мали багато приключок до вічного вмішування на некористь селянина. Та, проте, в рамах того ніби statu quo йшли раз у раз нові розпорядження, патенти, обмірковувалися якісь зміни, уліпшення або виринали незалежні від уряду появи — селянські бунти, розбійництво і т. і., що творили зміст тих темних років. Д[обродій] Мізес дає дуже небагато для пояснення сеї доби; навіть найважнішу аграрно-політичну появу тих часів, Гаудерівський тимчасовий катастер грунтовий з 1820—21 р., збуває дуже коротко.

---

[1] В існуючому становищі (*лат.*).— *Ред.*

Ще менше може вдоволити — навіть після праці О. Терлецького — четвертий розділ Мізесової праці. Йому лишилась незвісною не лише та праця, але й т[ак] зв[ана] тека Країнського (рукоп[ис] Оссол[інеуму] ч[исло] 2945), так само як праці Відмана, Юзефчика й і[нших] та рукописні спомини Богданського про польські конспірації 1831—41 рр., і він опирається тут переважно на книжці Салі, подекуди неповній, а подекуди основаній на навмисно брехливих зізнаннях конспіраторів, складаних у слідстві. Розділ про т[ак] зв[ану] регуляцію панщини по повстанні 1846 р. оброблений на основі архівних джерел, але також не так повно, якби слід бажати і якби було можливо хіба по використанні архіву львівського намісництва. Нарешті останній розділ — викуп панщини й сервітутів, трактований зовсім побіжно і подає лише основні факти, що були вихідною точкою для дальшого розвою селянських відносин у Галичині.

Варто зазначити, що різню 1846 р.* д[обродій] Мізес уважає наслідком панщинного утиску і темноти селянства, з одного, а проповіді польської революційної демократії, з другого боку. Польську легенду, повторювану ще найновішими польськими істориками тої доби, буцімто властивими моторами тої різні були австрійські урядники і буцімто різня була свідомо і з планом підготована, д. Мізес відкидав рішучо.

ПОТРЕБИ АГРАРНОЇ СТАТИСТИКИ

Аграрна статистика з природи речі розпадається на три часті.

Перша подає статистичний образ землі, на якій живуть люди, образ її фізичної вдачі та різних категорій з огляду на господарську техніку (ліси, рілля, стави й болота, луки, пасовиська і т. ін.).

Все се оброблює урядова статистика при помочі спеціальних фахових помірів і нотує в т[ак] зв[аних] табулах та грунтових книгах. Приватні статистики, на яких тут головно числимо, не можуть тут зробити нічого, вистарчить добути дати з дотичних урядових джерел.

Друга часть аграрної статистики звертає увагу на людей, що живуть на данім обшарі землі і займаються її управою та переробкою її продуктів. І тут маємо різні категорії фактів, про які урядова статистика дає або не дає нам повні або неповні відомості.

Перша група фактів, се цифри людності, означення її національності, уживаної нею мови, числа уродин, шлюбів, хороб і смертей. Се так звана популяціоністика, яка, одначе, тільки частиною входить в обсяг аграрної статистики, а поза нею має своє окреме і широке значення і мусить бути оброблювана окремо. До аграрної статистики входить із неї вповні тільки та часть, що має метою описати продуктивність людності, отже, рід заняття кождої одиниці, спосіб зарібкування, доходи й видатки і загалом життєвий бюджет. Офіціальна статистика глибоко заходить у сю сферу, але не вичерпує її; вона дивиться на людність майже виключно як на джерело державних доходів і кладе собі метою означити хоч у приближенні вірно т[ак] зв[ану] податкову силу кождої сім'ї, не звертаючи уваги на життєвий бюджет кождої одиниці. Її мета, як бачимо, більш адміністраційна, ніж наукова, і для того наукова статистика може лише з великими застереженнями користуватися нею. При статистиці, збираній з науковою метою і науковою методою, результати урядової статистики будуть цікаві як матеріал до порівняння і свого роду коректива.

Друга група фактів із обсягу популяціоністики, важна для оцінки аграрних відносин, повинна характеризувати т[ак] зв[ану] динаміку життя людності, отже, біжучі справи, що підлягають ненастанним змінам і творять, так сказати, історію людності. Сюди зачислили б ми обряд і віросповідання (зглядно зміни, які заходять у них протягом літ), стан здоровля (хороби, пошесті і смертність), стан моральності (криміналістика) і стан освіти.

Нарешті третя часть аграрної статистики мусить дати нам образ продукційних засобів людності, отже, подвижного й неподвижного інвентаря: число і категорії худоби, господарських знаряддів, будинків, одежі, продуктів, сирих і перероблених, і т. ін. І сюди входить урядова статистика, вимірюючи, приміром, податок домовий, різні акцизи та інші посередні податки, але ті урядові цифри, вимірювані по категоріям, загальниково і пересічно, для наукових цілей дуже мало придатні і мусять бути спростовані та індивідуалізовані приватними статистичними дослідами.

Маючи на увазі особливо наше село і кваліфікацію тих одиниць, що могли б займатися збиранням статистичних даних, я поклав би метою їх праці те, чого не дає і не може нам дати офіціальна статистика, а що при добрім методичнім переведенні дало б і людям, менше підготованим, можність достарчити цінних і науково точних дат. Я висловив би комплекс тих завдань короткими словами: опис села хата за хатою, чи, як говориться в російській земській статистиці, «подворное описание» села.

Уявляю собі сей опис ось як. Чоловік з деяким науковим підготуванням (сільський учитель, священик) іде в вільних хвилях у село, обійстя за обійстям, подає хоч би самим примітивним способом (метром) широкість і довготу обійстя, нотує, чим і як воно обгороджене, чи є при ньому садок (подає число й якість дерев), чи й які господарські будинки (їх розмір, вигляд, стан, чи нові, чи старі, пошиті, під дахом і т. д.) і що в них міститься (тут уже буде подано й число, якість, по можності, й ціна худоби, дробу і т. ін.). Приступає до хати, мірить її знадвору, подає опис і розмір її частей (сіни, комірки, тік, хлівці, взагалі, що прибудовано до неї) і головно її мешкальної часті, розмір печі, високість стелі, комин, розмір і опис вікон (чи одноцільні, чи кватирові), ліжок, лав, число горшків і іншої посуди; при описі шопи додасть опис воза, саней (коротко схарактеризувати лише категорію: віз кований або старосвітський, так само сани, плуг, борони і т. ін.). Потім зверне увагу на жильців: скільки їх (ім'я і прізвище), хто вони (батько, мати, діти, слуги, комірники), скільки їх спить у хаті, хто в стайні або в стодолі і т. д. Від господаря або господині розпитати, скільки мають поля, в скількох частках, як управне, скільки засівають жита і інших родів збіжжя, по яким цінам купують або продають, скільки довгу, який стан здоровля їх самих і челяді, скільки заробляють збоку, де й які заробітки знаходять, які податки платять і звідки беруть гроші на них і т. д. Все те позаписувати на місці, з живих уст, не спускатися на пам'ять, кожде обійстя в окремий зошитець, де можна додати рисунки, хоч би й примітивні, з розмірами, репродукціями орнаментів, старосвітських приладів (замків, каганців, вирізок та написів на дереві і т. д.). Чим повніший буде такий опис, чим більше буде до нього додано пояснень, оповідань членів родини про їх життя, пригоди, хороби, процеси, заробітки, свари з сусідами і т. ін., тим ліпше; все те хоч не буде безпосередньо належати до статистики, але служитиме до оживлення статистичного образу, надасть йому живий колорит та заразом дасть багатий матеріал для етнографа й економіста.

Хто б мав охоту зараз розпочати такі описи і при своїй праці наткнувся на якісь трудності або підгледів якісь важні обставини, не завважені нами, зволить порозумітися з комісією. Розуміється, що для повної характеристики села важно також дати опис парафіяльного обійстя, коршми і двора такою ж самою методою, як опис селянських хат, а коли се з якихось практичних причин буде неможливе, бодай схематично подати будинки, число душ, число худоби, господарських знаряддів, про що, звичайно, селяни добре знають.

Се скромні постулати «наразі», добрі як проба для вишколення збирачів. Дуже важно б було для комісії мати зголошення робітників, які б заохотилися до сеї праці і бажали вести її в порозумінні з комісією.

ГРОМАДСЬКІ ШПИХЛІРИ І ШПИХЛІРОВИЙ ФОНД У ГАЛИЧИНІ 1784—1840 рр.

І. ІНТЕРЕС ТЕМИ І ДЖЕРЕЛА

Справа заснування, довголітнього існування і розвою а нарешті розв'язання громадських шпихлірів, зглядно шпихлірового фонду в Галичині, досі не то що не оброблена, але майже навіть не порушена в науці. В давніших підручниках галицького панщизняного права, видаваних з офіціальним характером, таких, як тритомовий підручник Константина Слотвінського[1]*, тритомовий підручник Людвіга Клюнкера[2] та, нарешті, також тритомова збірка патентів і розпоряджень Маврикія з Острова Дрдацького[3], не подають ніякої згадки, ніякого сліду тої інституції. Щоправда, шпихлірі належали більше до адміністраційної, ніж до т[ак] зв[аної] політичної системи, але все ж таки їх устрій полягав на цісарськім патенті з р. 1788, що свого часу був опублікований у загальнім зводі йосифінських законів, та й пізніші постанови властей, хоча би така, як цісарський патент із 1821 р., яким закінчилося існування шпихлірового фонду, повинні були знайти відгук у систематичних урядових підручниках про підданські права й обов'язки. Чому се не сталося, не вмію пояснити. Та важне те, що й пізніші публікації про історію панщизняних відносин у Галичині так само промовчують довголітнє існування і долю сеї інституції. Слідячи досить пильно за сею частиною літератури, я знайшов у ній лише дві принагідні згадки про гал[ицькі] шпихліри, одну в книжці пок[ійного] д-ра Владислава Острожинського п[ід] з[аголовком] «Galicyjskie Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, jego powstanie i półwiekowy rozwój. We Lwowie, 1892», а другу в статті Бр. Лозинського* «Z czasów i aktów dominikalnych. Przyczynek do historyi administracyi Galicyi», надрукованій минулого (1905) року в Miscellaneach львівського «Kwartalnika Historycznego». Обі ті згадки будуть цитовані в відповідних місцях моєї розвідки, а тут додам ще лише, що мої розвідування у віденських спеціалістів про евентуальні матеріали до сеї теми в віденських архівах не довели ні до чого.

---

[1] Konstantin Ritter von Słotwiński. Systematische Darstellung der Unterthansgesetze in Galizien. Ein Versuch. Brünn, 1827, три томи.

[2] J. Ludwig Klunker. Die gesetzliche Unterthansverfassung in Galizien. Aus dem Wortlaute der bis auf die neueste Zeit erschlossenen Verordnungen systematisch zusammengestellt Lemberg, t. I, 1845; t. II, 1845; t. III, 1846

[3] Moritz Drdacki v. Ostrow. Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina. Wien, 1842 р. 3 томи.

Зацікавлення громадськими шпихлірами в Галичині почалося у мене, можна сказати, від найвчаснішого дитинства. Мій батько зазнав багато з тих часів і ще 1831 р. в часі холери був свідком пам'ятного спалення упирів у Нагуєвичах. Він і інші, старші від нього господарі, що часто сходилися на поговірки в батьковій кузні, згадували не раз і про громадські шпихліри за панщизняних часів, але, на моє диво, знали про них звичайно лиш одно, що за недодержування різних приписів при веденні тих шпихлірів мандатори цупко били мужиків по задах.

Прибувши до Львова на університет, я від початку 80-их років почав займатися давнішою історією Галичини, прочитуючи друковане, а також рукописи, нагромаджені в бібліотеці Оссолінських. Одна з перших речей, які тут попали мені під руки, був рукопис ч[исло] 2866, де сухо, канцелярійним стилем, на основі урядових документів подано історію заснування, ведення і скасування громадських шпихлірів у Галичині. Я зараз тоді ж не лише прочитав, але й скопіював собі весь сей рукопис (із тої копії праця й надрукована в отсьому виданні на стор. 83—117*) і звернув на нього увагу пок[ійного] Юліана Целевича* та пок[ійного] Корнила Сушкевича*, тоді голови Товариства ім. Шевченка. Довідавшися від мене, що автор праці про шпихліри Кароль Процінський, він заявив, що знає особисто сього «найстаршого живучого ще бухгалтериста», тобто урядника бувшої державної бухгалтерії, скасованої ще 1856 р. К. Сушкевич обіцяв розвідати і розпитати у нього дещо ближче про се діло, додаючи при тім, що Процінський навіть русин з роду, хоч у бюрократичному ярмі його національне почуття не розвилося та й тепер він хіба в чотири очі признається доброму приятелеві, що він русин. Не знаю, який був результат розмови К. Сушкевича з Процінським, та думаю, що результатом тої розмови була власне ота збірочка документів про галицькі шпихліри, яка по смерті К. Сушкевича знайшлася в бібліотеці Товариства ім. Шевченка. Документів, із яких заховалися почасти брульйони, почасти канцелярійні оригінали, а почасти новіші копії або переклади, знайшлося всього 17, не вчисляючи сюди самого сумарія, зробленого К. Процінським. Не маючи надії знайти ще щось належне до сеї теми і вважаючи, що навіть те, що маємо, дає далеко повніший і багатший матеріал, ніж усе, опубліковане досі про аналогічні інституції, прим., у Чехії та Моравії, я постановив за згодою історично-філософічної секції Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка опублікувати ті документи разом із сумарієм К. Процінського. Вже в протязі друкування, натикаючися часто в тих документах на рахунки з т[ак] зв[аних] преграваційних кар, що творили частину шпихлірового фонду, я постановив додати до збірки Процінського ще пару документів про «преграваціі», що кидають ярке світло не лише на справу шпихлірів, але й загалом на панщизняні відносини в Галичині до 1848 р. Вихідною точкою тут був для мене другий том неоціненної рукописної збірки ч[исло] 525 бібл[іотеки] Оссол[інських], власне том найважніший для історії панщизняних відносин у XVIIIв., якого не знав і не використав у своїй праці про панщину пок[ійний] Остап Терлецький. Відси я взяв документи, подані далі під числами XX і XXI. До тих двох документів із XVIII в. я додав іще чотири пізніші, часткового значення, відгуки селянських жалоб на утиски, що тяглися довгим рядом від кінця XVIII в. аж до 1848 р. і ще й геть-геть дальше.

Як вступ до тексту документів подаю розвідку про громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині у зв'язку з іншими питаннями панщизняного устрою, що в'яжуться з сим головним. Отже, в розд. II подаю нарис юридичного стану мужиків у Галичині в перших десятиліттях австрійського володіння, в третім короткий нарис діяльності галицьких т[ак] зв[аних] станів за часів Йосифа II і їх становища в панщизняних справах, у четвертім оповідаю про заснування громадських шпихлірів у Чехії, Моравії та Галичині і про становище, яке зайняв гал[ицький] становий виділ супроти сього почину цісаря Йосифа II. Далі йде нарис Леопольдової* організації шпихлірів, характеристика пізнішого часу застою та розстрою, історія проби ніби реорганізації шпихлірів, що кінчиться їх скасуванням і ліквідацією шпихлірового фонду. Доля сього фонду і порівняння тої долі з тим, що сталося з подібними фондами в інших краях, займають закінчення отсеї розвідки.

II. СТАН ГАЛ[ИЦЬКОГО] СЕЛЯНСТВА В ЧАСАХ ЙОСИФА II

З-під володіння Польщі галицьке селянство перейшло до Австрії* в стані зовсім безправнім. Селянин, нешляхтич, не мав права земельної власності, права свідчити в суді проти пана, не говорячи вже про яку-будь автономію громадську. Він ніколи не був певний своєї посілості і своєї особистої свободи, про нетиканість особи не було й мови. Певна річ, до таких монструальних вискоків, як торг селянами, допущений законодавством російським ще до половини XIX віку, особливо на правобережній Україні, в старій Польщі не доходило. Життя селян було тут основане на sui generis[1] звичаєвім праві, витворенім через розвій історичних обставин, хоча виконування того права було майже зовсім залежне від самоволі панів. Навіть там, прим., у добрах коронних, де були спеціальні закони для деякої охорони селян, самоволя старостів та їх підвладних дуже часто ставала проти того закону і вміла унеможливити селянам усякий опір[2]. Взагалі польські порядки не допускали серед нешляхти того, що в новочаснім законодавстві прийнято називати легальною боротьбою за право; знаємо, зрештою, що й серед шляхти аж надто часто сей шлях бував також неможливий, так що вже в XVI віці в Польщі до повного розцвіту дійшла засада: gdzie nie mozna prawem, trzeba iść lewem[3]. Селянська маса і того не могла: сміліші одиниці періодично ходили в опришки, а з далекої України десь-колись доносилися відгуки більших масових рухів, гайдамаччини. Але вигляду на якусь законну зміну обставин не було ніякого.

---

[1] Свого роду (*лат.*).— *Ред.*

[2] Пор.: «Житє і слово», 1894, т. I, ст. 70—74, стаття о. Зубрицького* «Панщина в Мшанці в XVIII в.»

[3] Wł. Łoziński. Prawem i lewem. Lwów 1894, wyd. 2. [Де не можна праворуч там треба йти ліворуч; тобто, де не можна по закону, треба обійти його (*польськ.*).— *Ред.*]

Та ось 1772 р. Польщу обкроєно. За невеликими відділами австрійського війська, що доконувало забору ніким не бороненого краю, потяглися далеко довші ряди німецьких та чеських урядників, що протягом десятиліть напливали до краю для служби, для хліба і кар'єри. Вони вносили з собою до Галичини, крім своїх природних апетитів, ще одну річ, якої не було у поляків: почуття формального права, законності і бюрократичну точність та формалістику, смішну в очах широких шляхетських натур, але безмірно важну для переміни тої безладної маси сил на цивілізовану суспільність. Поляки зразу сміялися з тої окупації, вважали її чимось в роді типового польського «заязду»[1], який швидко мусив минутися, і кпили собі з «дурних швабів». Та швидко мусили переконатися, що справа стоїть далеко поважніше. Вони, непривичні до ніякої адміністрації та регламентації, швидко почули на собі її тягар і запалали глибокою ненавистю до чужих зайдів. Почалася глуха війна в середині суспільності: шляхта усувалася остентаційно від усяких державних і громадських функцій, крім тих, що входили в обсяг її господарської системи, цуралася урядницької кар'єри, виїздила за границю і на кождім кроці давала австрійським урядникам почувати свою погорду. Ті платили їй такою ж нехіттю і старалися якмога утвердити своє становище в краю, доробитися маєтків і протекцій у Відні і докучати, де можна, ненависним панам. Сама традиція австрійської бюрократії, вироблена в Чехії по катастрофі протестантизму 1620 р.*, та традиція тіснозорого регламентування, рубрикування та стіснювання всіх хоч би найневинніших проявів суспільного життя, отся традиція, приложена в частині давньої Польщі, де шляхта привикла була до необмеженої свободи рухів, до вічних сеймиків, галабурд та бійок, де половина мужів ходила без вух і носів, потрачених у бійках та оружних стичках, мусила навіть без злобних намірів з якого-будь боку викликати сердитість і опір. Але галицька шляхта на кождім кроці підозрівала в австрійського уряду найгірші наміри і підносила лемент по виданні кождого нового цісарського патенту та розпорядження, вбачаючи в нім новий замах на її національні та економічні інтереси. Скільки крику та протестів з польського боку викликала, прим., заборона шляхті самовільно виїздити за границю, про се дають нам деяке поняття документи, обняті рукописом Оссол[інських], 525, також не визискані досі польською історіографією. Що ж говорити про ті проби аграрно-підданського австрійського законодавства, в яких шляхта, привикла до своїх традиційних патріархальних порядків, від першої хвилі мусила бачити явні підкопи під самі основи тих порядків! Вже сама перша проба поробити докладні інвентарі всіх дібр, натуральних повинностей і данин у Галичині була шляхтою признана як нечуване надужиття австрійського уряду[1]. Ми нині дуже добре розуміємо се

---

[1] Пор[івняй] початкові рядки поеми п[ід] з[аголовком] «Zajazd», виданої в 1809 р. в Кракові (цитую з рукописної копії в бібл[іотеці] Оссол[інських], ч[исло] 1283):

Zajazdy w Polsce bywały:
Kto był bezbożny a śmiały,
Kupił protest u prawników,
Najął zgraję czynszowników
I zajeźdźał spokojne wsi, miasta i klucze,
A tymczasem na żebry szło pańskie prawnuczę.
Tym nierządem ośmielony
Pan jeden z zachodniej strony
Gwałcąc i świętość umów i prawa własności,
Przemocą lepszym (?) wydarł wielkie majętności.
Zawsze los był opłakany
Każdej wioski zajechanej:
Zajezdnik co dzień miarkował
Bliskość swych zaborów straty,
W roku wydrzeć usiłował
Dziesięcioletnie intraty.
[Наїзди в Польщі бували:
Хто був безбожним і сміливим,
Купував протест у юристів,
Наймав зграю чиншовиків
І нападав на мирні села, міста і маєтки,
А тим часом у жебри йшов панський правнук.
Обісмілений цим безчинством,
Один пан із західної сторони,
Ламаючи і святість договорів, і права власності,
Силою відібрав у кращих великі маєтки.
Завжди сумною була доля
Кожного сільця, на яке робили наїзд:
Наїзник щодня міркував
Про близкість втрати захопленого.

За рік він намагався вирвати
[Десятилітні доходи (*польськ.*).— *Ред.*].

[1] Поема «Zajazd» ось як висловлюється про се;
Zaczęli więc panu radzić

незадоволення: адже ж воно перший раз відкрило перед ширшим світом увесь розгардіяш польської господарки! У многих панів не було ніяких інвентарів, і відносини між панами і підданими порядкувалися по «старому звичаю», якого, зрештою, пан не був обов'язаний держатися; у інших були старі інвентарі, що давно перестали бути основою фактичних відносин між двором і хатою[1]; інші просто списували те, що було вироблене практикою остатніх часів, і подавали се як старі інвентарі, а ще інші махали на все рукою і лишали урядникам до волі робити інвентарі, які їм самим хотілося[2]. Те саме було з фасіями, що мали служити основою для виміру податків і були заведені патентом з д[ня] 25 лютого 1774 і яких уряд ледве за рік і то при помочі погроз та острих кар міг добитися від дідичів. Коли ж у р. 1780 умерла Марія-Тереза і панування обняв її син Йосиф II, почалася для всієї Австрії, а в тім числі й для Галичини доба реформ, якої метою було

Ludzie bez sumień i głowy,
Że w te dobra trza wprowadzić
Zupełnie inwentarz nowy.
Mierzą więc role, zagrody,
Straszliwe się zdzierstwa dzieją;
Trzeba czeladzi swobody,
Choć gospodarze zniszczeją.
Kto miał łańcuch i umiał prosto stawiać tyki,
Choć nie znał pierwszych nawet praw arytmetyki,
Skoro na geometra patent sobie kupił,
Drwił głową, nic nie robił, gospodarze łupił.
[Почали, отож, радити пану
Люди без совісті і розуму,
Що в цих маєтках треба запровадити
Зовсім новий інвентар.
Отож міряють землю, садиби,
Страшні чиняться здирства;
Треба челяді свободи,
Хоч господарі руйнуються.
Хто мав ланцюг і вмів рівно становити жердини,
Хоч не знав навіть перших правил арифметики,
Той, як тільки купив собі свідоцтво землеміра,
Глузував, нічого не робив і обдирав господарів
(*польськ.*).— *Ред.*]

[1] Пор., прим., інвентар Сенявського для Грималова, опублікований у моїй розвідці «Грималівський ключ у р. 1800», стор. 1—5, із тим станом повинностей, який застала Австрія, пор. там же, стор. 28—30.

[2] Про заводження інвентарів див. джерела і уваги в моїй розвідці «Панщина і її скасування в р. 1848»*, стор. 28—30.

повне перетворення соціальних відносин держави. Позволю собі тут навести відповідний уступ із моєї розвідки про панщину, цитованої нижче:

«Йосиф II ще від р. 1765 обік своєї матері завідував справами держави, об'їхав пару разів усі краї і старався пізнати їх потреби. Він був перейнятий просвітніми, поступовими думками свого часу і сильно вірив у те, що самовладний, просвічений монарх силою своєї волі і державної власті може підняти всю суспільність на вищий ступінь розвою. Відповідно до тодішньої соціально-політичної науки (т[ак] зв[аної] школи фізіократів)* Йосиф II уважав хліборобство головним багатством краю, а стан селянський найважнішим станом, тим, що своєю працею годує і збагачує всі інші. І він постановив собі зробити все можливе для піднесення сього стану. Гарячий і відважний, люблячи завсіди йти просто до мети, він зараз на початку свого самостійного правління письмом до надворної канцелярії з д[ня] 23 цвітня 1781 р. заповів, що його мета — «знести в цілій державі підданське невільництво і запровадити умірковане підданство»[1].

«Насамперед се мало статися в Чехії і Моравії, і хоча дідичі не дуже тому були раді а навіть урядники надворної канцелярії не дуже тягли за сим, вийшов уже д[ня] 1 падолиста 1781 р. цісарський патент, яким знесено в тих краях підданське невільництво. Користі, які давав сей патент селянам, були ось які:

1. Піддані повинні були й надалі слухати своїх дідичів, але відтепер могли женитися без дозволу дідича, а тільки завідомивши його, а дідич повинен був безплатно засвідчити се карточкою.

2. Підданому вільно буде без дозволу дідича віддавати дітей до ремесла і до шкіл.

3. Підданий може шукати собі заробітку де хоче, а тільки має мати відпустку від дідича, яку той повинен йому дати безплатно.

4. Дідич не може силою брати дітей свого підданого до своєї послуги; тільки такі сироти, що не мають ні батька, ні матері, повинні за звичайну заплату служити в дворі щонайбільше три роки[2].

---

[1] Пор.: Grünberg. Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. Wien, 1894, т. I, стор. 282—3.

[2] Grünberg, op. cit., I, 286.

Сей патент видано також для Галичини д[ня] 5 цвітня 1782 р., і се був перший важний крок по дорозі до тих основних реформ, які задумав перевести цісар Йосиф II. Ще перед тим патентом з д[ня] 20 падолиста 1781 р. він постановив тимчасово, що панщина не може виносити більше, як три дні на тиждень[1]. Д[ня] 16 червня 1796 р. вийшов пам'ятний Йосифів панщизняний патент, яким сей тимчасовий стан перемінено на постійний, подано докладно довготу робучого дня (літом 12, зимою 8 годин), заборонено один день панщини ділити на два, два до пів вироблені дні складати на один, накладати на одну родину пішу і тяглу панщину, перемінювати пішу роботу на тяглу або тяглу на пішу з більшим числом осіб, ділити супряг тяглої панщини надвоє, завдавати підданим якийсь певний розмір роботи (прим., маєш стільки-то зорати, скосити чи зжати). Від тяглої панщини мали бути піддані звільнені в часі зарази на худобу. Комірники мали робити 12 днів у рік, щомісяця не більше як один день; комірники старші понад 60 літ, каліки та вислужені вояки мали бути вільні від панщини. Панщину треба було щотижня в неділю заповідати наперед на цілий тиждень, аби підданий знав, коли має час для свого господарства. Зимові панщизняні дні не сміли лишатися на весну або на літо; коли підданий з власної вини пропустив день роботи в тижні, мав його відробити в слідуючім тижні. Коли підданий має панщини не більше як 52 дні в році, то пан не сміє жадати від нього більше, як один день у тижні. При далеких фірманках пан повинен підданому всі потрачені дні відчислити від панщини, надто дати йому стравне для нього і для худоби і гроші на рогачки, пороми і т. і. Надто не повинен один підданий в році їздити більше як 40 миль дороги. Пан може жадати від підданих, аби переходили на роботу з одного фільварку на другий, але не надто далеко; та він не може визичувати своїх підданих, аби робили панщину кому іншому. Нічна варта при дворі має бути вчислювана до панщини. Пан не може силувати підданого, щоб окупував свою панщину грішми, але такий окуп за обопільною згодою і з завідомленням окружної власті був дозволений. Коли підданий мав подвійну панщину, дідичеві і попові, то обі разом не могли виносити більше як три дні в тижні. Пан не сміє силувати підданого до жадних інших робіт ані данин понад те, що приписано сим патентом, хоч би вони стояли в давніших інвентарях. Пан нізащо в світі не міг ділити підданських (рустикальних) грунтів ані розпоряджатися ними, не міг силувати підданого до жадної роботи понад те, що приписано в патенті, навіть за заплатою. Громадських шарварків, зібраних для направи доріг, мостів та гребель, пан не міг уживати до своєї польової роботи; не міг силувати підданих до двірської служби ані за панщину, ані за самовільно уставлену плату, але мусив їм платити відповідно до добровільної згоди. Врешті патент остро забороняє всякі звичаєві, в інвентарях не записані роботи та датки, якими пани і їх служба гнобили підданих; тут же й вичислено їх довжезний ряд (§§ 46—48). Назвемо тут лиш деякі з тих заборонених старопольських звичаїв: комірне платив підданий за комірника, що жив у його хаті: сольове платилося панові від кождої топки купленої солі; чопове платилося від кождої бочки купленого пива чи горілки; міркове платив підданий гайдукові, що перемірював збіжжя, яке підданий привіз панові як чинш; вагове — підданий мусив у дворі важити свій тютюн і овочі і давати з того панові десятину, а гайдукові за вагу; торгове платив підданий від кождої фіри, що їхала на торг зі збіжжям, овочами, сіном, горшками і склом; виборове платила громада панові за те, що вибирав для неї війта і присяжних; святочне — дарунки для панських офіціалістів; гайдучне — датки для панської служби. Далі зніс патент-примус горілчаний і т[ак] зв[ані] куниці, себто дарунок для пана за дозвіл підданому взяти шлюб. Нарешті остро заборонено панам, аби, розсуджуючи свари між підданими, не сміли накладати на них грошових кар. Переступлення тих заказів називалося утиском, або з латинська преграваціею, і остатній параграф патенту постановляє, що котрий пан допуститься сього переступу, мусить повернути підданому його кривду подвійно або й потрійно»[1].

---

[1] Klunker, op. cit., II, 129.

Сей патент, окрім інших многоважних наслідків, був також вихідною точкою поступування уряду в т[ак] зв[аних] преграваційних справах. Селяни мали тепер можність жалуватися на утиски своїх дідичів, чого не позволяли їм порядки старої Польщі, і ми маємо багато доказів на те, що з тої першої можності легального протесту наше селянство користало в повній мірі. Закон давав їм способи для сього; в справах, що дотикали всієї громади, отже, поперед усього в справах панщизняних відносин громада мала право вибирати своїх «пленіпотентів», які з писемним уповажненням громади заступали її інтереси перед властями. Урядникам було наказано пильно висліджувати всякі місцеві звичаї і надужиття як дідичів, так і їх офіціалістів і про все давати реляції до губернії.

---

[1] Див.: Ostrow. Die Frohnpatente Galiziens, с. 137—185; пор. також його ж: Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina. Wien, 1842, I, 235—274.

Варто зазначити, що з захожих до Галичини урядників деякі в своїх реляціях до губернії або й до цісаря говорили про кривди селян. Були й між русинами деякі народолюбці, як прим., о. Фаленцький, руський священик із Ширини коло Дуклі, який у маю 1785 р. писав на ім'я самого цісаря до Відня (текст його подання див. далі під ч[ислом] XX, стор. 117—120), хвалячи його «гуманність, з якою він глядить і велить іншим поводитися з бідним народом отсих королівств, що досі стогне, мов під татарським ярмом». Він, зачувши про намірені монархом реформи, поспішає впевнити його, що й у Галичині знайдуться люди, що будуть спочувати його починам до піднесення селянства. Іменем руського люду (Russicae plebis) він висловлює старий народний погляд, що в многих селах дідич посідає половину або й більшу половину всього грунту, себто стільки, як усі його піддані разом, і всі вони надто мусять працювати на його полях та мучитися, щоб він мав з чого розкішно жити. А проте велика часть тих ланів повстала з колишніх хлопських грунтів, забраних домініями, і о. Фаленцький ставить внесок, аби цісар, розслідивши через своїх урядників на місці ті панські забори, при приготованім помірі велів повиділювати їх із панських дібр і віддати громадам, а пану чи його посесорові лишити на хазяйство не більше двох ланів. А ту панську землю, нарізану для громади, громада мала б обробляти, засівати, збирати і ділити між собою, а кождий в міру ужитого поля платив би дідичеві чинші грішми. «Бо доки домінії,— пише дослівно наш реформатор,— будуть мати так багато ланів до оброблювання, як мають досі, доки піддані будуть змушені весь рік відбувати панщизняні дні, то ніяк не можна буде захистити їх від утисків шляхти та панів, що здавен-давна напоєні тою препоганою (iniquissima) думкою і часто звикли говорити, що душа підданого належить богу, а тіло і все добро пану. От тим-то вони і гноблять їх різними невимовними способами»: гонять на панщину і мучать працею їх і худобу аж до повного обезсилення літом від сходу до заходу сонця, посилають з важким набором у далекі дороги і т. і.

Хоча радикальний проект о. Фаленцького в ті часи загального засліплення панщизняними порядками міг декому видатися наївним, то все ж таки сьогодні ми можемо сказати сміло, що сей проект не лише був подиктований любов'ю до простого, робучого народу, але свідчив про глибоке розуміння речі у автора. О[тець] Фаленцький не даром хвалить гуманність цісаря; він сам мусив відчувати глибоко, що ідеї гуманності зовсім не в'яжуться з основною ідеєю панщини і ніякі гуманні реформи, не відкидаючи самих основ панщизняного ладу, не доведуть їх до пожаданої мети. Коли б Австрія була пішла вказаною ним дорогою, то, певно, не таку б була відіграла ролю в історії XIX віку, як та непочесна, що випала їй на долю.

О[тець] Фаленцький, хоч сам родовитий шляхтич (utpote de stirpe nobili natus[1], як сам каже про себе), йдучи за поривом серця, підіймає голос в обороні власне найбідніших, тих тисячів селян «без шматочка землі, без знання якогось ремесла, що туляться по чужих кутах, а проте їх день у день гонять на панщину та мучать надсильною роботою, доводять жінок до поронення плоду і змушують жити в повній непевності щодо завтрішнього дня, а тим часом один чоловік, що мало причиняється до загального добра, живе собі розкішно, а довкола нього сотки нещасних ледве дихають або гинуть задля його добра».

Ім'я чоловіка, що в тих часах відчув і так ясно висловив народні страждання, варто пам'яті і вдячності потомків.

III. ГАЛИЦЬКИЙ СТАНОВИЙ ВИДІЛ І ЙОГО СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

Швидко по забранні Галичини патентом із д[ня] 13 червня 1775 р. признала Марія-Тереза Галичині таке саме право до т[ак] зв[аної] станової репрезентації, яке мали інші краї австрійської корони. Всі титуловані князі, графи і барони, оскільки платили зі своїх дібр титулом річного домінікального податку 75 р[инських], далі всі архієпископи, єпископи і мітрати творили один стан — магнатів; другий стан звався рицарський і до нього входила вся крайова шляхта враз із прелатами та кафедральними каноніками; як третій стан фігурували два делегати від міста Львова, немов завдаток на будущу репрезентацію міщанського стану. Селянство було масою підданих, і його не репрезентував ніхто. Вся та компанія мала по мислі наданого з Відня статуту під проводом губернатора ухвалювати з «найнижчим послухом і покорою» все те, що предложить їй уряд чи то в формі «постулатів» (вимогів) податкових, чи інших, мала свободу виявляти свої вірнопіддані чуття і подяки до трону за всяке дійсне і фіктивне добродійство і, нарешті, мала право якнайскромніше виявляти також потреби та нужди краю, складаючи їх евентуальне заспокоєння на ласку уряду[1].

---

[1] Бо походить від знатного роду (*лат.*).— *Ред.*

Одначе патент Марії-Терези за її життя лишився паперовим знаком волі цісаревої. Аж Йосиф II патентом із 20 січня 1782 відновив терезіанський патент з деякими незначними змінами і поручив галицькому губернаторові без проволоки ввести його в життя. І справді 11 вересня того ж року отворено у Львові з великою парадою перше засідання галицького станового сейму, яке проводив губернатор гр. Бригідо*. Засідання тривали п'ять день, але се були засідання переважно для паради: на однім вислухано промови губернатора, на другім відчитано подяку сейму для цісаря, на третім вибрано виділ становий для ведення біжучих справ, та й по всьому. Ще два рази за панування цісаря Йосифа II збирався той сейм, у р. 1786 і 1788, та польський історик сеї інституції д-р Броніслав Лозинський не знаходить нічого важного, що можна би було признати її заслугою. Зазначує лише, що цісар «вислухав опінії станів при унормуванні способу вибирання війтів і присяжних у сільських громадах, а 12 вересня 1783 р. розпорядив позволити станам ужити площі старого замку, т[ак] зв[аної] й досі площі Каструм, під будову театру і редутової зали» (Br. Łoziński.* Stany galic[yjskie], ст. 7).

---

[1] Нарис заснування, компетенції й діяльності станів галицьких у XVIII в. див.: Dr. Bronisław Łoziński. Z historyi Stanów galicyjskich (Biblioteka Warszawska, 1904, luty); його ж: Galicyjski Sejm Stanowy 1817—1845, Lwów, 1905, стор. 5—8, та мої рецензії на ті праці в записках н[аукового] т[овариства] ім. Ш[евченка].

Діяльності станового виділу в йосифінських часах д-р Бр. Лозинський у своїх працях майже зовсім не торкається, хоча рукописний матеріал, зібраний у згаданій уже збірці Оссол[інських], ч[исло] 525 (нагарбаній основателем бібліотеки графом Оссолінським* із віденських урядових архівів), дає для характеристики сеї діяльності дуже інтересний матеріал. Із зібраних там меморіалів та рефератів можемо напевно переконатися, що галицький становий виділ відразу станув на становищі польської сепаратистичної політики, що все і всюди старався підносити окремий характер, окремі інтереси і традиції Галичини і не переставав як можна найрішучіше воювати з галицькою бюрократією та її централізаційними тенденціями і зарядженнями[1]. Та головну увагу звернув виділ становий зовсім природно на аграрні справи, нібито інформуючи правительство про стан тих справ і про крайову практику в усіх деталях, а направду накручуючи і практику, і цісарські постанови на те, щоб і під Австрією заховати якмога нетикані польські традиції. Не маємо під руками спеціального архіву того виділу і не знаємо, чи в віденських архівах заховалися його елаборати, але вже з реферату Йосифа Братковського, надрукованого у нас під ч[ислом] XXI, можемо бачити, що від осені 1783 до кінця лютого 1785 виділ становий вніс до Відня чи то на запитання центрального уряду, чи й з власної ініціативи вісім писемних подань у самих аграрних справах, а власне:

1. Д[ня] 29 жовтня 1783 пропам'ятне письмо (opinio) Йосифа Братковського про право селян держати в своїх хатах ручні жорна і евентуальне вимагання від них оплати за жорна на користь дідичів.

2. Д[ня] 8 цвітня 1784 р., пропам'ятне письмо того ж Йосифа Братковського про т[ак] зв[ані] даремщини, толоки, поваби, загалом про обов'язок селян у часі жнив ще й понад обов'язкову панщину допомагати пану в польовій роботі.

3. Д[ня] 3 мая 1784 — збірне письмо від станового виділу в справі безплатного виміру справедливості для селян.

4. Д[ня] 10 падолиста 1784 р. пропам'ятне письмо Йосифа Братковського про шарварки.

---

[1] Ті акти з відповідною студією будуть опубліковані в однім із дальших томів нашого «Архіву».

5. Д[ня] 12 січня 1785 збірне письмо виділу станового в справі відумерщин по селянах і з мотивуванням польського «права кадука» на те, що по безпотомній смерті селянина все його рухоме добро переходить на пана.

6. Д[ня] 9 лютого 1785 пропам'ятне письмо Йосифа Братковського про скасування чиншів на ремісників і спеціально про управу льну і конопель у Галичині.

7. Д[ня] 10 лютого 1785 пропам'ятне письмо Йосифа Братковського про надання селянам грунтів на дідичну власність.

8. Д[ня] 19 лютого 1785 реферат того ж Братковського в справі утисків дідичів на селян, який розберемо далі.

Ми маємо лиш остатній з тих документів, але з його розбору доходимо до переконання, що й інші мали такий сам характер і таку саму тенденцію. Сю тенденцію можемо схарактеризувати коротко як змагання вказати легальність і натуральність стану селянства в старій Польщі, натомість безтямність і неправність тих реформ, які почала в Галичині робити австрійська бюрократія. Панщизняний лад у Польщі, на думку п. Братковського, основувався на добровільній умові між паном і мужиком (див. стор. 128, увага до точки 9 урядової Коннотації). Виходить така соціологія: спершу були пани, властителі пустих піль, а окремо від них, десь у невідомих пустинях, були вільні та безземельні люди, що мали вроджений нахил до хліборобської праці. Безхлопий пан «виставляє коло дороги знак із дерева, в яке набито стільки цвяхів, скільки літ будущий селянин має надіятися на тім осідищі бути вільним від чиншу і панщини. Таких цвяхів бувало 6, 7, аж до 10. Коли знайшовся такий мужик, що згодився на панські умови, то осідав на панськім грунті і жив означене число літ зовсім свобідно: по упливі тих літ заключувано угоду між колоністом і паном грунту, скільки котрий хоче працювати за таке й таке число прутів поля і які хоче давати данини. Отсі угоди, чи то потверджені довгими рядами літ і публічною повагою, чи то взяті на себе добровільно і без примусу, чи то тому, що після загальної оцінки всім видавалися справедливими, прийнятими від людей, не ошуканих ніяким підступом, але по кількалітнім намислі треба вважати зовсім правосильними».

Так поясняли собі в Польщі перед її розбором і по розборі початок панщини; такі погляди лежали в основі викладаного тоді на університетах «права натури», їх повторяли навіть такі на свій час народолюбці та прихильники скасування панщини, як Тадей Василевський, приятель і опікун Маркіяна Шашкевича*. Та йдімо далі за ходом думок Йосифа Братковського!

На підставі таких умов між панами-автохтонами і приблудами-мужиками пороблено найстарші інвентарі. Хто їх робив, у якій цілі — невідомо. Але відома їх повага в історичнім розвою. В староствах, себто королівщинах, королівські люстратори висліджували їх від мужицьких громад; у приватних добрах кождий новий дідич, обіймаючи своє дідицтво, також мусив знати, скільки землі має сам, скільки мають мужики, скільки роблять панщини і дають данин та чиншів, бо інакше не міг би оцінити вартості своїх дібр. «Ся ідея інвентарів, оперта на тисячолітній і майже всесвітній практиці» (певне, від потопу світу, коли Ной надав Семові й Афетові землі, а Хама призначив їм на службу!), і для того ані форма, ані вік спеціальних польських інвентарів не мають рішучого значення для означення їх правосильності; всі вони однаково добрі, однаково справедливі і нетикальні. Отже, коли пани вимагають від селян таких роботизн і данин, які не записані в тих інвентарях, то се не значить зовсім утискання підданих, се тільки продовження усвяченої віками традиції.

Мужикам у Польщі жилося пречудово. Ніде на світі мужики не платили таких низьких чиншів, а вже щодо королівщин, то ніде в давній Польщі не двигали такого легкого ярма, як, власне, в тих добрах, що колись звалися добрами королівського стола, а тепер зовуться камеральними. Всі обов'язки селян полягали на старих інвентарях, що мали й досі мають силу «мовчазливої згоди» між посідачами земель і мужиками. Так само ніде не пильнували тих інвентарів скрупулятніше, як у королівщинах; котрий мужик у тих добрах почув себе покривдженим, мав і під польським пануванням форум, суди королівського референдарія, перед яким міг жалуватися на утиски панів, ізавсігди одержав справедливість. Отже, коли б який державець запровадив якусь новину, не оперту на старім інвентарі або на результаті люстрацій, то, певнісінько, покривджені селяни були б від компетентного форуму зажадали справедливості й одержали її» (уваги до точки 6, ст. 126).

Коли в Польщі діялася кому кривда, то вже ні в якім разі не мужикам, а дідичам і державцям великих дібр.

Мужицька захланність простягає свої руки на пасовиська, покликаючися на те, що мужики з давен-давна вживали їх. Що, одначе, ніякі пасовиська не були й не можуть бути власністю мужиків, се для речника галицького станового виділу не підлягає ніякому сумнівові. «Уживання селянами тих пасовиськ хоч би від найдавнішого часу,— говорить він на стор. 123, під точкою 3,— не може бути ніяким доказом на те, що се мужицька земля, бо ж юридична аксіома говорить: Malae fidei possessor nunquam praescribit[1]. Коли мужики вживають тепер і вживали за польських часів пасовиська, то або такі, що виразно були їм наділені дідичами, або при недбальстві домінiй самими мужиками загарбані, особливо в селах, недавно заснованих, де поля було багато, а людності мало. Коли ж з часом чи то домінія хотіла взяти під управу такі пусті поля, чи то хотіла надати їх чужим колоністам для збільшення своєї робучої сили, то старі селяни, задуфані в свою численність та й без того похопливі до бунту, зараз міркували, що їм кривда, бо досі привикли вважати ті грунти за свої». Отсе, на думку нашого автора, найправдивіша і природна підстава тих претензій усіх сільських громад до пасовиськ, які невідмінно треба вважати власністю доміній.

Сьогодні нам, опертим о наукові досліди над колонізацією нашого й інших країв, легко було би збити всі теорії Братковського. Ми знаємо напевно, що ніякої тисячолітньої ані всесвітньої традиції в колонізаційнім ході не було, а були різні форми, відмінні в різних краях і часах. Ми знаємо, що ославлена дошка з цвяхами як символ вольних літ — се більше анекдота, ніж історичний факт, і коли де й були явища, зближені до неї, то хіба в придніпрянських степах, а не у нас. Ми знаємо, що в нашім краю не мужики приходили до панів, а пани були зайдами в нашім краю, руйнували ті порядки, які застали перед тим (дворища і побудований на них свобідний громадський устрій) і сотками літ добивалися того, щоб із свобідних дворищ поробити компактні села, заповнені підданим людом. Знаємо подрібно, як вони обдирали той люд із його прав і прикріпляли його до землі, знаємо й історію інвентарів, які в тій формі, як прийшли під Австрію, були не старші від

---

[1] Незаконний власник ніколи не виправдається (*лат.*).— *Ред.*

XVIII віку. Знаємо й про суд референдарський, перед який, оскільки полишилися писані свідоцтва з XVII—XVIII в. (не старші), українські селянські справи ніколи не доходили, а галицькі хіба виїмково. Се знаємо про старостинських селян, але про тих, що були приватною власністю панів, не знаємо нічого докладного.

Опираючися на своїх теоріях, Йосиф Братковський судить і рядить у селянських справах, як за добрих давніх часів, і лише з тону, дуже скромного та ніби об'єктивного, пізнати, що він говорить пізніше від р. 1772. Він відразу заявляє, що, опертий на знайомості місцевих обставин, рад би кривдливу для цілої польської нації опінію, мовбито поляки були тирани селян, перемінити на противну. Що таке надужиття пана над підданими? Очевидно, тільки те, що спротивляється старим інвентарям або,— додає з тяжким серцем автор,— новим цісарським патентам. Він тихенько жалує, що ті патенти вменшили роботизну на три дні і рад би (в відповіді до точки 6, стор. 127) урятувати стару польську п'ятидневу панщину хоч там, де по інвентарям з первісних 5 днів роботизни мужик мусив відробляти 3, а 2 сплачувати грішми. Отже, Братковський обстоює за тим, що, хоч цісарський патент зменшив час роботизни на 3 дні в тижні, сей патент не може дотикати тих днів, що вже в старих інвентарях були призначені до сплати грішми.

Інтересне те, що говорить Братковський про плекання конопель у Польщі (відповіді на точку 12 і 24). Польща вела зисковну торгівлю полотном, яке вивожено до Німеччини й до Голландії. Зисковна була ся торгівля лише доти, доки опиралася на панщизняній системі, то значить доки можна було продукувати льон та коноплі чужими руками і чужим коштом. Панам управа не оплачувалася, а проте вони силували своїх підданих управляти льон і коноплі на домінікальних грунтах і то більшу скількість, ніж би мусили для власної потреби, і наложили рівночасно в інвентарях данини повісмами. Ті повісма роздавано потім способом, виложеним у Братковського під ч. 24, стор. 135, сільським жінкам до прядення, первісно задармо, а пізніше за умовленою заплатою, і таким робом пан приходив у посідання великої сили пряжі. В більших добрах, от, прим., у Грималівськім ключі, сей рід експлуатації селянської робучої сили давав дворові річно 275 штук полотна. «Пани,— говорить пренаївно Братковський (стор. 130), — не мали би з засіву конопель такого зиску, як мають, засіваючи інше насіння; сама управа не багато їх коштує, але з продажі сього продукту виходив значний зиск для держави, бо за нього плили до краю значні гроші». Австрійський уряд швидко наложив руку на сей оригінальний домашній промисел галицької шляхти, та становий виділ уже в поданні з д[ня] 28 червня 1784 р. звернувся до цісаря з покірною просьбою — скасувати заборону т[ак] зв[аних] літніх помічних днів, яких значна часть, як сказано, йшла власне на управу льону і конопель. Д[ня] 9 лютого 1785 виділ поновив свою просьбу, предкладаючи записку Братковського «de cassandis censibus opificialibus»[1], де була докладно виложена процедура з льоном і коноплями. Та відкликання цісарської заборони пани, мабуть, так і не дочекалися, але промисел дворів з повісмами тягся ще, хоч на меншу скалю, аж до знесення панщини.

Ми не знаємо, як дивилися керманичі австрійської бюрократії у Відні на теорії та докази Йосифа Братковського та галицького станового виділу, але се можемо сказати напевно, що найбільшу часть їх аргументів полишено без уваги[2]. Фактично впроваджено прегравацiйний закон, який принаймні за часів Йосифа II виконувався досить остро і безоглядно. Із сумаричного виказу різнородних фондів, що ввійшли в склад фонду громадських шпихлірів (див. у нас табличку на стор. 62), довідуємося, що сума оплат за утиски підданих, наложених адміністрацією на галицьких дідичів, до кінця жовтня 1791 р. виносила 148 246 р[инських], до чого треба додати нарослі від тої суми проценти в цифрі 31 538 р[инських], разом без малого 180 000 р[инських]. Ті кари, вимірені панам, переважно не були сплачувані готівкою, але вписувалися, коли виносили більші суми, по правосильності засуду на гіпотеку панських дібр, із яких наростали й їх проценти. При кінці 1818 р., як бачимо з виказу, поміщеного у нас під ч. XV (ст. 67), виносила сума тих кар разом із процентами 282 061 р[инський]. Детальний виказ по округах і з р. 1791 показує, що найбільші кари складали власне східногалицькі округи: Жовківський (23 769), Самбірський (24 736)

---

[1] Про скасування виробничих норм *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Може, не від речі тут буде подати свідоцтво сучасного чоловіка, високого урядника при львівській губернії і доброго знавця польських відносин, автора брошури «Magna Charta von

Стрийський (11 438), Бережанський (10 585), Станіславівський (11 746), Заліщицький (14 752), Тернопільський (11 776) і Золочівський (9 558). Із західногалицьких округів жаден не доходить до 7 тис., а Бохенський дав лиш 615 р[инських].

IV. ГРОМАДСЬКІ ШПИХЛІРИ В АВСТРІЇ ДО СМЕРТІ ЙОСИФА II

Вісімнадцятий вік був віком періодичних голодовок, пошестей, дорожнеч по селах, загалом віком тяжкого перелому в селянськім житті Західної і Середньої Європи. Селянство скрізь жило ще безправне, занедбане і погорджене; сама агрикультурна техніка стояла на низькім ступні розвою, а тим часом зріст великих міст та промислових центрів творив уже великі джерела консумції, яким місцева продукція далеко не вистарчала. Ся криза в Західній Європі продовжила, між іншим, на якого півстоліття існування історичної Польщі, яка з початком

Galizien», виданої у Львові 1790 р., який ось що пише про галицькі стани та їх репрезентацію: «Основа привілею тих ніби станів, се право видавати опінію або підносити заміти в справах законів, укладаних для цілого краю, а особливо для шляхти. Спосіб, як вони послугувалися тим правом, зовсім не міг цісареві додати охоти до роблення їм уступок або допускання їх до ближчої стичності з крайовим урядом та законодавством. При многих, може, аж надто многих нагодах запитувано їх ради, засягано їх опінії в справах, про які можна було догадуватися, що вони знають і добре зрозуміють їх (у нотці автор пояснює, що говорить власне про становий виділ, еліту галицької шляхти). Але кождого разу надія йшла марно. Їх відповіді були уложені в такім дусі, що ніяк не можна було прийняти їх у краї, не належнім до Польщі. Nos sumus Poloni[1] — се була вічна тема, становище, з якого все виходило, до якого все мусило звертатися. Тому всі ті станові опінії мусили бути марною працею, і їх представлення кінець кінцем мандрували ad acta[2]. Становий виділ не вагався відкинути наміри законодавця як шкідливі тому, що вони опиралися не на сарматсько-аристократичних підставах, але на гуманніших поняттях XVIII віку. Самі не обізнані з освітою і філософією людськості, домагалися ті стани, чи то т[ак] зв[аний] становий виділ, щоб законодавець черпав свої закони із звичаїв, із яких Європа давно вже справедливо сміялася або на які слушно обурювалася». Див.: Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der oesterreichischen Monarchie. Erster Band. Göttingen, 1795. с. 95—96.

[1] Ми поляки (*лат.*).— *Ред.*

[2] До архіву (*лат.*).— *Ред.*

XVIII в. зробилася справжнім шпихліром Європи, достарчаючи їй своїх агрикультурних продуктів. Та що стан агрикультури і в Польщі був не ліпший, а подекуди й гірший, як у інших краях, то не подивуємо, що й тут селянське життя XVIII в. — се один довгий ряд хитань між деяким достатком і голодуванням, ряд шалених скоків цін то вниз, то вгору, ряд голодовок, пошестей, елементарних катастроф, не вчисляючи вже внутрішні політичні заколоти, конфедерації, походи шведів, москалів та німецьких наємних військ, що для діткнених ними околиць бували рівнозначними елементарним катастрофам. Досить буде вибрати дотичні нотатки зі «Сводної літописі» о. Петрушевича* за роки 1700—1772, щоб переконатися про се. Опираючися лише на принагідних записках, роблених переважно на українськім, ще спеціальніше на східногалицькім грунті, бачимо, що голоднечі зазначено під роками 1701, 1736, 1737, помори під рр. 1705, 1710—11, 1714, 1718—19, 1730, 1754 і 1770; помір на худобу 1711, 1745; саранча 1706, 1709 —11, 1747—49; недороди і високі ціни хліба 1716, 1737, 1758; тяжкі, вчасні зими, люті морози, посухи та повені 1721, 1725, 1726, 1729, 1735, 1739—40, 1744, 1767.

Не краще діялося в Галичині також по її переході під Австрію. Зараз у 1773 р. нотують помір у Дрогобичі, звичайне явище при напливі чужого війська до краю. В р. 1774 повінь знищила поріччя Сяну та Вігра і позабирала багато хат з людьми. В роках 1781—82 налетіла сарана і, перезимувавши тут, розмножилася страшенно, а 1785—86 маємо перші в Галичині «тяжкі роки». В записках Краснопущанського монастиря читаємо під р. 1786: «Cały rok równie iak dawnieyszy t. i. 1785 był niepomyślny, przeto że słoty nieustanne tak przez wiosnę, iako też lato y iesień panuiące ani zbożu rość, ani też ich iakoteż siana bez szkody zebrać nie dopuściły. Chybiły też y w tym roku ogrodziny. Pasieka wcale bezużyteczna była y z gruntu przez częste zimna y słoty zniszczała»[1]. А в метриці з Дебеславець біля Коломиї занотовано: Roku 1786 pszenica była po złot. 26, żyto po złot. 17, jęczmień złot. 18, hreczka złot. 18, kukurydzy po złot. 40, sumiszka po złot. 20, pszono jagła po złot. 50[1]. (А. С. Петрушевич. Сводная летопись с 1772 до конца 1800 года. Часть II. Львов, 1889). Цісар Йосиф II, довідавшися, що народові в Галичині грозить загибель, велів отворити урядові магазини і давати з них збіжжя селянам і навіть домініям у позичку, уділюючи їм по горцеві від кождого корця запасного збіжжя з обов'язком при першій можності звернути ті запозики з надсипом по горцю від кождого корця визиченого збіжжя.

---

[1] Весь цей рік, як і попередній, 1785, був несприятливий, оскільки безперервно негода, що панувала і весною, і літом, і восени, не дала можливості ані збіжжю вирости, ані його, як і сіно, зібрати без втрат. Не вродили того року й сади. Пасіка зовсім не дала ніякої користі і занепала через холоди й непогоду (*польськ.*).— *Ред.*

Супроти таких обставин не диво, що в краях, благословенних панщиною, протягом XVIII в. виробилася практика, що дідичі мусили чи то в часі тяжкої зими, чи в часі весняних засівів, чи на переднівку, чи в часі інших елементарних нещасть спішити з матеріальною поміччю своїм селянам, коли не хотіли допустити до їх голодної смерті або втеки та до запущення грунтів. Ся практика мусила вже в початку XVIII в. в деяких поступовіших краях бути досить загальною, коли на неї покликається й правительство, прим., у Австрії. Панщизняний патент для Моравії, виданий 27 січня 1738 р., говорить у § 33: «Хочемо найласкавіше упімнути всіх наших вірних обивателів і всі домінії, щоб поводилися зі своїми підданими по-християнськи, лагідно, сказати б, по-батьківськи, щоб вони також могли жити з жінками, дітьми і челяддю, щоб удержувалися на добро загалу і щоб через се на всіх спливало боже благословенство та добрий побут краю». А в моравськім системальнім патенті з д[ня] 26 липня 1748 р. в третій точці десятої глави сказано: «Зверхності не повинні оскорбляти підданих всупереч виданому панщизняному патентові з р. 1738, але мають удержувати їх у такім стані, щоб вони могли платити контрибуцію, мають по-батьківськи помагати їм і йти за похвальним слідом тих зверхностей, які своїм підданим дають задатком зерно за досипкою осьмої часті, а з тої осьмини ще осьмину віддають до контрибуційного фонду, через що не лише покривається дальше задаткування, але також підданому подається в разі нещастя поміч і змога до поношення контрибуції»[1].

---

[1] 1786 року пшениця була по 26 злотих, жито по 17 злотих, ячмінь по 18 злотих, гречка по 18 злотих, кукурудза по 40 злотих, сумішка по 20 злотих, пшоно по 50 злотих *(польськ.)*.— *Ред.*

Цісарю Йосифу II ще в часі його співрегенції з Марією-Терезою належиться заслуга, що ся зразу чисто егоїстична дідичами в їх власнім інтересі роблена уступка на користь селян набрала законної підстави і зробилася обов'язком дідичів. Коли се сталося в інших австрійських провінціях, напевно не знаємо, але в Галичині вже від самого її прилучення до Австрії ся практика держалася, а циркулярами із 21 лютого 1788 і 22 червня 1789 та патентом із 19 цвітня 1790 набрала обов'язкової сили закону[2].

Не задовольняючися збіжжевими запомогами селянам у часах наглої потреби, деякі домінії в Чехії та Моравії вже коло половини XVIII в. почали для сеї потреби закладати по селах громадські зсипи збіжжя. Зерна до них достарчали самі селяни в часах доброго врожаю, догляд і завідування були правдоподібно в руках доміній. Похваливши ті починання цитованим уже патентом із 1748 р., цісар Йосиф II під кінець свого життя вернув до сеї справи і видав д[ня] 8 червня 1788 р. патент для всіх трьох судетських країв, тобто Чехії, Моравії і Шлезька*, яким наказав скрізь по селах тих країн позаводити громадські зсипи збіжжя. У вступі цісар признає, що до такої постанови склонила його практика деяких дібр у Чехії й Моравії, що через заснування таких шпихлірів показала добродійний вплив на маєтковий стан селянства. От тим-то наказує цісар урядам крайовим, окружним та бухгалтерії дбати про удержання, розширення та діловодство тих інституцій так само, як про державні податки. Зсипи збіжжя повинні бути в кождім селі, хоч, як додано в пізнішім поясненні, примусу для їх заснування уживати не вільно. В шпихлірах має бути збіжжя лише чотирьох родів: жито, пшениця, ячмінь і овес. На заснування шпихліра повинен кождий підданий із тих родів збіжжя, які управляє, по відшибненні того, що потребує для себе на життя та на засіви озимі й ярі, дати третю частину з кождого роду добрим і незіпсованим зерном до громадського зсипу. Се має повторятися до трьох років, так щоб у кождім селі і в кождім місті витворився запас збіжжя, що міг би покрити цілорічний засів. Якби протягом тих трьох літ трафився недорід, град або повінь і тяжко або й неможливо було би пошкодованому селянинові доставити визначену пайку збіжжя, то його можна від неї звільнити, але з тим, що має донести свою пайку тоді, як у нього зародить. Цісар надіється, що й громадські зверхності, яким ся інституція стане в пригоді, бо звільнить їх від конечності запомагати підданих у потребах власними засобами, причиняться, зі свого боку, до заснування та упосадження тих громадських зсипів, у чім заряди камеральних дібр будуть їм давати добрий приклад. В своїм запалі для громадських шпихлірів патент позволяє навіть уживати на їх заснування грошей податкових, які складалися по домініях, поки їх не стягав уряд окружний, а також так званих капіталів контрибуційних (про них див. в розд. X), які уряд розпозичував селянам. Отсе зміст перших сімох параграфів того патенту.

---

[1] Edward Vodnařik*. Geschichte und Statistik der mährischen Contributions-Vorschusskassen, dann: Die Errichtung, Organisation und Wirksamkeit der Hypotheken-Bank der Markgrafschaft Mähren. Brünn, 1886, стор. 1.

[2] Ів. Заневич*. Літературні стремління русинів у Галичині від 1772 до 1872 р. («Житє і слово», 1895, т. IV, стор. 279) і окрема відбитка п[ід] з[аголовком] «Панщина в Галичині».

Дальші параграфи говорять про способи перехования, удержування, адміниструвания тих запасів, яких мета (§ 9) — запомога підупалих селян і захищення їх від потреби і недостатку. Засоби мають держатися в окремім шпихлірі, окремо від домінікального збіжжя. Для них повинні бути призначені або старі замки, скасовані костьоли та опорожнені монастирі, або нові, вмисно на се виставлені будинки, до яких будови мусять піддані причинятися своєю працею пішою і тяглою. Лише в крайнім разі, де нема таких окремих будинків, патент позволяє держати те громадське збіжжя в домінікальних шпихлірах, але в окремій їх часті і під окремим замком. За цілість тих запасів відповідає домінія так само, як за цілість збираних нею сум податкових. Податковий поборець має дбати про удержування збіжжя і про те, щоб воно не лежало пусто, а щоб щороку було визичуване селянам, а потім з надсипом верталося назад до шпихліра. Сей надсип має виносити два горці від кождого корця випозиченого збіжжя. Коли б засоби збіжжя в шпихлірі зросли настільки, що лишалось би його багато понад щорічну потребу селян, то за дозволом окружного уряду сю надвишку можна продати, а гроші чи то умістити в публічній локації, чи розпозичати на процент під певну гіпотеку. Полишаємо на боці дальші детальні приписи патенту щодо продавання зерна, навіть щодо його провітрювання в складах, щодо ведення рахунків і одвічальності підручних урядників і додаємо ще лише зміст остатнього параграфа, по якому зверхній нагляд над розповсюдженням, удержуванням та добрим завідуванням шпихлірів поручено окружним урядам, які при об'їжджуванні округів від часу до часу несподівано мали заглядати до шпихлірів, провірювати рахунки, перемірювати збіжжя і подавати звіти до бухгалтерії через губернію.

Як бачимо, цісар виступає тут як добрий господар, що дбає в своїм хазяйстві не лише про цілість, але й про кожду найменшу дрібницю. Се лежало в абсолютистичній системі, що залюбки дбала за найменші дрібниці, забуваючи не раз найбільші, найважніші справи. Всі ті дрібниці шпихлірової техніки були, мабуть, вироблені дотеперішньою чеською практикою і прийнялися там і надалі, принаймні в доступних нам працях про сю тему не знаходимо сліду якихось сумнівів та критичних уваг з боку чи то підданих, чи шляхти та її репрезентації.

Зовсім не те було в Галичині. Думку про заведення шпихлірів для запомоги бідних підданих порушено тут іще 1782 р. Якийсь Юрій Крсовіц, мабуть, урядник, замандрований із Чехії або з Моравії, подав того року меморіал до цісаря з приводу свіжовиданого розпорядження про преґравації, промовляючи за тим, аби преґраваційні кари, стягнені з панів, не віддавати до рук покривдженим селянам, бо вони, мовляв, і так розтратять їх марно, але складати ті гроші на фонд, призначений на будування і піддержування громадських шпихлірів. Як звичайно, почалася про сей момеріал урядова переписка між Львовом і Віднем: губернія висловилася некорисно про проект Крсовіца, але надворна канцелярія декретом з д[ня] 31 серпня 1782 признала негативну опінію губернії не досить умотивованою і поручила їй се діло до глибшої розваги.

Подібний проект вплинув і 1783 р. від якогось Ладимірського, який домагався заложення шпихліра при кождій домінії для рятування підданих в часі недороду та голодовки. Про сей проект дискутовано в цвітні 1783 р. в виділі становім (пор. у нас стор. 16) і видано, як свідчить сам виділ становий, опінію зовсім прихильну; реферат Процінського на підставі актів губерніальних потверджує се з невеличкою оговіркою, що губернія в порозумінні зі станами признала, що сама собою інституція громадських шпихлірів дуже спасенна, але виконання її треба відложити аж до повного переведення урбаріальної реформи, бо аж тоді можна буде оснувати її на тривкій підставі (стор. 83). Замість речевого залагодження сеї справи надійшов із надв[орної] канцелярії в Відні 11 марта 1784 р. декрет, яким признано нагороди тим селянам, що визначаться порядним веденням хліборобства та плеканням худоби.

Та, видно, цісар Йосиф II занадто живо зацікавився справою громадських шпихлірів у Галичині і відчував їх потребу в тім занедбанім краю, бо, не задовольняючися тим декретом, уже під д[ень] 1 червня 1874 р. видав своє «найвище рішення», що пожадане йому в Галичині закладання громадських шпихлірів, хоч він і не вимагає, щоб се роблено під примусом. Одначе він зобов'язує губернію зробити початок у камеральних добрах і наразі, бодай у одній маєтності, заснувати такий шпихлір. І справді, заряди камеральних дібр у Самборі й Дрогобичі приступили до виконання цісарської волі; знайшлися якісь зайві фонди, знайшлися, мабуть (звісно, в містах), і будинки, які можна було опорожнити, і перші громадські шпихліри в Галичині ввійшли в тих містах у життя восени 1784 року.

Та цісар не думав обмежитися на камеральних добрах, відчуваючи живо, що в приватних добрах така запомога підданим ще далеко потрібніша. І ось д[ня] 30 мая 1786 р. з нагоди предложеного надворній канцелярії першого реєстру преграваційних кар і відшкодувань видала та канцелярія пам'ятний декрет, яким велить стягати енергічно преграваційні кари і повертати їх на засновування громадських шпихлірів та на закупування збіжжевих запасів, бо се — як кажеться в декреті, мабуть, зі слів самого цісаря — «найпевніший спосіб до піддержання підданого». Ще раз того самого року надворним декретом із 20 падолиста 1786 р. при нагоді предложення йому нового реєстру преграваційних кар наказує цісар галицьким властям остро стягати ті кари на тих, хто не заплатить їх у назначенім реченці, накладати подвійний (10 %) карний процент і повертати ті гроші на запомогу громадам для засновування шпихлірів.

В дусі тих цісарських наказів мусила галицька губернія робити деякі відповідні кроки. З кінцем 1786 р. вона предкладає надворній канцелярії ідеальний план такого шпихліра і надв[орна] канцелярія одобрює його декретом із 24 лютого 1787 р. Д[ня] 13 цвітня 1787 р. видає губернія своїм підвладним урядникам інструкцію та формуляри для рахунків громадських шпихлірів. Із сих заряджень можемо догадуватися, що вже тоді закладання громадських шпихлірів по камеральних добрах значно розповсюдилося. Центральне правительство підпирало по змозі зусилля місцевих урядників. Надворним декретом із 3 липня 1787 р. велено від усіх підданих у камеральних добрах щороку брати досип із усього зібраного ними збіжжя по горцеві від корця на користь громадських шпихлірів, а також повертати на ту саму ціль той досип, який обов'язані були давати піддані за випозичене їм весною скарбове зерно (се був, як згадано вище, «голодний» рік). А над[ворний] декрет із 5 грудня 1787 р. призначив також проценти від грошових позичок, даваних урядом селянам у камеральних добрах (вони виносили аж 16 %), на дохід шпихлірового фонду. Все те робилося з виразним наміром заохотити також приватних дідичів уГаличині до наслідування цісарського прикладу в камеральних добрах. Та галицька шляхта, здається, не дуже палилася до сього прикладу, принаймні не маємо ніякого сліду про існування громадських шпихлірів у приватних добрах у Галичині перед 1789 роком. А цісар підходив до своєї цілі чимраз рішучіше. Надворним декретом із д[ня] 5 лютого 1788 наказано по всіх камеральних добрах позаводити скрізь громадські шпихліри і держати в них у запасі цілорічне запотребування місцевих підданих. Для здвигнення будинків камера дає матеріал, піддані пішу й тяглу роботу. Приватних дідичів ще раз заохочується до наслідування і ще раз запевняється їм, що цісар не хоче супроти них уживати примусу. Але се було останнє упімнення.

Надворним декретом із д[ня] 22 липня 1788 р. подає цісар згаданий уже свій патент із д[ня] 9 червня 1788, виданий для Чехії, Моравії і Шлезька, до відомості галицької губернії з наказом — предложити мотивовану опінію на те, чи сей патент про обов'язкове заснування громадських шпихлірів по всіх добрах давсь б приложити і в Галичині в тій чи іншій формі і що евентуально стояло би на перешкоді виконанню того патенту. Губернія рескриптом із д[ня] 7 серпня звернулася до виділу станового і зажадала його опінії, а щоб ся опінія була по змозі основна, дала йому чотири тижні часу.

Виділ становий одержав сей рескрипт при трудності тодішньої комунікації між двома сусідніми канцеляріями аж 11 серпня і зараз віддав сю справу до розсліду своєму членові графу П. Забєльському, який справився з нею швидше, ніж жадала губернія, бо відповідь виділу була готова і вислана до губернії вже 27 серпня того ж року.

В матеріалах Процінського заховався бруліон відповіді Забєльського і та його перерібка, що була доручена губернії в чистописі. Розберемо той документ у тій формі, як його маємо в чистописі (№ IV), полишаючи на боці варіанти із первісного бруліону Забєльського, хоч вони інтересні для слідження ходу і вислову думок. Виділ становий розпочинає свою відповідь компліментами для цісарського наміру. Засновування громадських шпихлірів буде великим добром для краю, запомогою для підданих, притиснених нуждою, захистом від лихви і від жебранини в дворах. Виділ становий уважає пожаданим якнайшвидше приступити до виконання сеї думки, де тільки знайдуться відповідні будинки. А де будинків нема, там треба якнайшвидше приступити до їх здвигнення коштом і працею підданих, бо тут же ходить виключно о їх добро. Шпихліри повинні стояти одаль від інших будинків, бути дерев'яні або муровані і повинні за рік увійти в життя; домінії і окружні уряди повинні вести нагляд над будовою. Складати треба в них не чотири, а п'ять родів збіжжя: пшеницю, жито, ячмінь, гречку і овес, але не всі разом, а тільки відповідно до того, де який рід засівають. Забєльський у своїм бруліоні пригадує, що в горах родиться лиш овес, значить, іншого збіжжя там і складати не треба. А далі згідно з цісарським патентом: мужик зсипає щороку третю часть збіжжя, потрібного для висіву, складає протягом трьох літ; коли недорід, град або повінь зробить йому се неможливим, то може відложити довіз на пізніше. Грошей у податкових касах ані на позичках у селян у Галичині нема; як бог дасть, що будуть, то що ж, можна повертати їх на збільшування засобів у шпихлірах. А що й домініям із тої інституції буде користь, бо будуть звільнені від обов'язку запомагати своїх підданих у часах нужди, то домінії готові зі свого боку докладати всяких старань до збільшування тих зсипів. Виділ становий покликається на се, що цісар поручив властям, аби в сьому році недороду видано з цісарських магазинів від кождого корця, зложеного там збіжжя, по два горці для громад; виділ надіється, що сей наказ буде розширений і на камеральні громади та на нових поселенців і буде основою шпихлірових зсипів.

Як бачимо, з боку гал[ицького] станового виділу взірцева готовість, взірцева пильність і дбайливість — сповнити якнайшвидше цісарську волю. Але в дальших точках відповіді проскакують уже інші тони. І так у точках 10—11 все ще поважним стилем говориться, що громади будуть мусили для діловодства в тих шпихлірах найняти собі платного писаря чи урядника, який був би заприсяжений окружним урядом. Такий писар буде коштувати яких 50 р[инських] річно — для підданих селян се дрібниця, та й то лише доти, доки сам шпихліровий фонд не зросте настільки, щоб міг оплатити з власних доходів удержання свого адміністратора. Відповідь просторо викладає функції того адміністратора. Він буде мати один ключ від громадського зсипу, а другий будуть мати два виборні з громади, без яких він не сміє входити до зсипу. Він мусить під оком домінії: 1) вести докладні викази зсипаного кождим господарем збіжжя, 2) дописувати збіжжя, досипане кождим довжником при звороті позички, 3) квитувати довжникам точне одержання визиченого зерна, 4) подавати щороку дідичеві в присутності всієї громади виказ засобу збіжжя в шпихлірі, виказ узятих позичок і зворотів, 5) нотувати окремо тих, що не віддали довгу і чому не віддали, 6) ті рахунки, потверджені паном і громадою, в витягах уділювати окружному урядові, 7) коли уряд викриє які браки чи то в рахунках, чи в зсипанім збіжжі, річ писаря все те направити, 8) його річ також просити у домінії евентуально навіть екзекуції на довжника, що не хоче віддати випозиченого збіжжя.

Читаючи се все, посторонній чоловік готов сказати: повна рація! Але знавець тодішніх галицьких відносин може сказати лише одно: се ж очевидні кпини з цісарських намірів. Знайти кілька тисяч людей з такими кваліфікаціями, які визначила «Відповідь», і заставити їх за 50 р[инських] річно жити, удержувати себе (евентуально з сім'єю) та сповняти таку каторжну роботу, що вимагала, крім маси писанини, також не менше біганини до двору, до громади та до циркулу, се чиста фізична неможливість.

Забивши сю здорову плішку в будову цісарського патенту, гал[ицький] виділ становий спокійненько і з задоволенням повторяє живцем дальші приписи того патенту, скрізь висловлюючи свою згоду, напираючи в остатній (14) точці на те, щоб окружні уряди якнайшвидше старалися ввести в життя сю «всесвітню установу» (universalem ordinationem, як сказано в тексті) і пильно контролювали її зріст і розвій. Та далі йдуть пункти, де виділ становий підносить погляди, відмінні від тих, що висловлені в цісарськім патенті. Поперед усього домінії ніяким світом не згодяться поносити всю одвічальність за зсипане в шпихлірах збіжжя; не можна також звалювати на них усі заходи коло вдержування та пильнування тих шпихлірів. Вони не можуть зобов'язати до сеї функції своїх приватних офіціалістів, бо ті і без того вповні зайняті працею при панських добрах. Сам пан, що часто не живе в своїх добрах, не має змоги наглядати за шпихліром, а коли би сей обов'язок звалено на домінії, мусили б вони наймати для сього окремих інспекторів або писарів і то таких, що могли б узяти на себе одвічальність за цілість зібраного там громадського добра. Се накинуло б на домінії «важкий і незносний тягар», а кошти на таких урядників пожерли б усі доходи з їх маєтностей і відібрали б їм змогу платити державні податки. От тим-то становий виділ пропонує, щоб уряд поручив підданським громадам вибрати собі по двох присяжних господарів, які б кождого разу були присутні при отвиранні й при замиканні гром[адського] шпихліра, далі, щоб винайшли собі писаря, якого б уряд заприсяг і який мав би раз до року предкладати рахунок зі шпихліра домінії, а окружним урядам аби було поручено при об'їздах по селах візитувати шпихліри, ревізувати рахунки і збирати відомості про все шпихлірове діловодство.

Рівночасно становий виділ застерігається проти 14-того параграфа цісарського шпихлірового патенту для Чехії і Моравії, в якім догляд над шпихлірами поручено цісарським поборцям податковим. Таких поборців у Галичині поки що нема, а хоч би й були заведені, то їх, певно, буде по одному на кілька доміній, так що такий поборець не міг би завідувати шпихліром у кождім селі і, певно, скинув би се на домінію. Так само ремонструє виділ становий проти §15 йосифінського патенту з 8 червня 1788, по якому всі рахунки місцевих гром[адських] шпихлірів мали би щороку предкладатися державній бухгалтерії у Львові.

Державна бухгалтерія — говорить виділ становий (ст. 18) — і без того завалена найрізнішими працями, а місцеві шпихлірові рахунки вимагають місцевого і якнайшвидшого контролю, особливо коли писар окажеться ненадійним і його треба прогнати, а в центральній бухгалтерії у Львові такі рахунки мусили б залежуватися довший час.

Та найліпший кінець сеї станової відповіді. «Хоч які спасенні наслідки випливали б із уставлення громадських шпихлірів для загального добра і для добра підданих і звільнили би домінії від утяжливого запомагання підданих, та проте коли його цісарське Величество захоче завести у нас той закон, то ми бачимо наперед неможливість його виконання. Знає загал, знає й губернія, скільки і піддані і навіть домінії в остатніх двох роках затягли довгів у цісарськім скарбі, набравши збіжжя із цісарських магазинів. Сі довги мусимо звернути. Коли ж нам тепер доведеться і здвигати громадські шпихліри і звертати визичене збіжжя цісарському скарбові, тоді ані одного, ані другого обов'язку не сповнимо». Супроти сього становий виділ радить і тепер, як радив ще в 1783 р., стриматися з тою інституцією аж до ліпших часів, а коли ні, то принаймні дати краєві кількалітню мораторію на зворот збіжжя, визиченого з цісарських магазинів.

Та й сим разом його рада не знайшла в Відні послуху. Ми не знаємо, яку резолюцію одержав становий виділ на свої уваги; що вона не мусила бути дуже ласкава і прихильна, бачимо з рескрипту губернії до станового виділу з д[ня] 30 грудня 1790 р., де, покликаючися на надворний декрет із д[ня] 7 грудня того ж року, губернія з натиском говорить про «важність справи гром[адських] шпихлірів і можливість її переведення, тим більшу в даній хвилі, що дотеперішні перешкоди, такі, як високі ціни збіжжя і брак грошових фондів, швидко уступлять». Щоправда, зі зворотом збіжжевих засобів, визичених підданим і домініям із цісарських магазинів у тяжких роках 1785 і 1786, не пішло так швидко, як, може, думало зразу центральне правительство; ще в початку 1792 р. губерніальний радник д'Еллєво в своїм просторім рефераті про громадські шпихліри в Галичині говорить про «громади, що ще мають вирівняти скарбові задатки» (ст. 39). Та центральне правительство, невважаючи на се, не покидало раз розпочатого діла. Йосифінський патент із д[ня] 8 червня 1788 р. був покладений в основу губерніальної інструкції для ведення рахунковості, опублікованої в Піллерівськім зводі гал[ицьких] законів з р. 1789, стор. 196, а правительство спішило надавати шпихліровому фондові щораз нові користі. Галицькій шляхті довелося і сим разом закусити свою сердитість і, здаючися на всесильність відомого галицького шлендріану, ждати ліпших часів.

V. ШПИХЛІРИ ПІД ЛЕОПОЛЬДОМ II

Цісар Йосиф II умер д[ня] 20 лютого 1790 р. в хвилі безмірно важкій і, здавалося, фатальній для Австрії. Дволітня війна з Турцією вичерпала сили і засоби Австрії і, хоч багата на часткові побіди, не обіцювала в результаті нічого, крім нових клопотів. При кінці 1789 р. Пруссія в тайнім договорі з Турцією зобов'язалася зараз на весну виступити війною проти Австрії і здобути Галичину для польського королівства. В Бельгії вибухло повстання проти Австрії, і австрійське військо виперто з Брабанції. В Угорщині всі магнатські партії клекотіли обуренням проти цісаря і грозили явним бунтом. І в Галичині заносилося також на повстання. Та й у інших коронних краях Австрії бурилися аристократичні та клерикальні елементи, домагаючися скасування радикальних реформ, особливо т[ак] зв[аних] урбаріальної та релігійної. Йосиф II, зневірений у власні сили, підкопаний важкою хоробою, безсонницею, самотою та сумним почуттям, що його найближче окруження проклинає його та жде його смерті, відкликав перед смертю найдрастичніші свої реформи, починені в Угорщині, але не задоволив сим нікого і вмер опущений усіма, щоб аж століттям пізніше дождатися признання і оцінки з боку безпристрасної історії.

Його брат і наступник Леопольд II держався значно відмінних поглядів, був побожний і любив шляхту. По деяких зусиллях йому удалося заспокоїти бурі, заключити мир з Турцією та союз із Пруссією, так що події, на які заносилося в Австрії, а особливо в Галичині при кінці 1789 і початку 1790 р., минулися як неважний епізод, полишивши дуже невеличкі сліди, з яких аж новіша історіографія зуміла відтворити досить повну і живу картину. На жаль, ся картина в представленнях польських істориків Вл. Лозинського (Galiciana, Lwów, 1872), Калінки (Sejm czteroletni, t. II, Lwów, 1881, стор. 80—113), Старжинського* (Projekt galicyjskiej konstytucyi 1790—91 Charta Leopoldina. Lwów, 1893) та Бр. Лозинського (Z historyi Stanów galicyjskich, Biblioteka Warszawska, 1904 за лютий, та його ж книжка: Galicyjski sejm stanowy 1817—1845. Lwów, 1905) терпить від одностороннього забарвлення. Всі вони стоять на тіснім шляхетсько-католицькім становищі, кидають каменем на Йосифа II і його реформи і представляють змагання шляхти як річ зовсім натуральну та патріотичну, а натомість її конспірацію та постулати стараються представити в невиннім світлі і висловлюють жаль, що ті постулати не були сповнені. Вони забувають, прим., про такі факти, що простий люд у Галичині вітав Йосифові реформи дуже прихильно, що в його переказах Йосиф II живе ще й донині як ідеал справедливого і народолюбного монарха, що наші селяни ще 1824 р. домагалися, щоб їх поставлено на йосифінську урбарію, розуміючи під тим переміну панщизняної роботи на чинші (пор. у нас документ XXIII, стор. 158 і 162), і що, значить, усі ті ненависні для шляхти патенти й постанови допускають іще й інше толкування. Зрештою, в своїх представленнях польські історики старанно обминають ті джерела, що представляють гал[ицьку] шляхту та її керманичів у некориснім світлі, а виловлюють і роздувають усе те, що хоч трохи промовляє на її користь. Дальші публікації нових або хоч і відомих досі, але недокладно використаних матеріалів внесуть важні поправки до тих представлень і поможуть нам краще оцінити тодішніх людей, їх змагання та ділання.

Ось скелет фактів. У січні 1790 повстав у Варшаві за ініціативою прусського посла Люккезіні* тайний комітет, в якого склад входили маршалок сейму Малаховський*, Гнат* і Северин Потоцькі і як повновласник Галичини Гнат Морський*. Сей комітет, про якого існування не знав ані король, ані сейм, мав, між іншим, приготовити відірвання Галичини від Австрії і прилучення її до Польщі. Пруссія гарантувала, що доб'ється затвердження сього акту при заключенні миру. Комітет ухвалив, що, скоро тільки почнеться війна Пруссії з Австрією, в Галичині мусить вибухнути повстання. Для приготування сього повстання мала над границею, в Холмщині, зав'язатися шляхетська конфедерація; Люккезіні зараз же написав меморіал до Берліна, викладаючи її плани і жадаючи для неї фондів та підмоги: 2—3 тисячі людей, навербованих, прим., у Литві, та прусського комісара з кількома офіцерами; 25 тисяч дукатів вистарчить на три місяці. Надто зброї 2400 штук для сконфедерованих і 1600 для галичан, амуніції, возів, хірургів, аптеки польової і ще 25 тисяч дукатів на живність для відділу на перші тижні його побуту в Галичині. Рівночасно вислано до Галичини Казіміра Ржевуського, який тут також мав свої добра; він швидко об'їхав значну часть Галичини від Тарнова до Бродів, звербував багато дідичів, запевняючи їм поміч. За його ініціативою зав'язався у Львові комітет із 13 осіб, серед яких найвизначніші були перемиський біскуп Голашевський* і львівські адвокати Незабітовський та Йосиф Дзержковський.

Саме в ту пору прийшла вість про Йосифа II і додала шляхтичам духу. Комітет постановив зараз вислати депутацію до Відня і виторгувати від нового цісаря, що тільки буде можна, а рівночасно вести зносини з Варшавою. В Галичині пішли гарячкові приготування до повстання. Комітет розширено до числа 30 (названі у Калінки «Sejm czteroletni», II, 90—91); вплив львівського архієпископа Кіцького* та перемиського Голашевського додавав їм поваги; також львівський руський єпископ Петро Білянський* належав до того комітету. Закипіло по всім краю, і 5000 галицької шляхти підписало акт конфедерації. Надіялися, що й розмова депутатів з Леопольдом піде «під натиском» і буде успішна. До депутації ввійшли князь Станіслав Яблоновський*, Микола Потоцький, Йосиф Оссолінський і Ян Батовський. Депутація мала не, як каже Калінка (op. cit., 89), «повітати нового монарха і предложити йому жалоби провінції», але мала вручити йому документ, про який, як каже сучасний автор — німець, хіба для необізнаного з галицькими відносинами могло бути сумнівним, «ob dieses Produkt eine Bittschrift, oder eine Vorschrift wäre»[1] (Statistische Aufklärungen I, 14). Без ніякого вступу, без вислову чи то жалю по поводу смерті попереднього цісаря, чи радості з настання нового, списаний французькою мовою, як у дипломатичних зносинах з чужою державою, оттакий документ мали репрезентанти галицько-польської шляхти предложити новому цісареві. Було в нім пунктів не менше як 53, а кождий сам для себе був, як на ті часи, щонайменше арроганцією[1]. Ось найважніші з них: поперед усього ненарушеність власності, чи то здобутої власною працею, чи одідиченої; скасування «жорстокого патенту про еміграцію» і дозвіл кождому (розумій —шляхтичеві) «покинути свою вітчину і перенестися зі своєю сім'єю і своїм маєтком, куди захоче; запорука особистої безпечності «обивателя» угорським законом, у якім сказано: nisi citati vel vocati ordineque judiciario condemnati fuerint, in eorum personis ad quorumvis instantiam vel clamores aut preces nusquam et per neminem detineri possunt[2]; репрезентація шляхти в станах, яких маршалок мав би бути найвищим достойником краю і головою т[ак] зв[аної] «посередничої депутації», що мала б ухвали станів предкладати до затвердження цісареві. Взагалі власть і компетенція станів мала б бути розширена до розміру мало що не цісарської власті; жоден закон не міг би бути виданий без їх згоди, жоден губернатор, хоч би з цісарського уповаження, не міг обняти власті в Галичині, доки стани не надали б йому добровільно права індигенату. Заведений Австрією в Галичині податок контрибуційний (тобто призначений на воєнні цілі) мав би бути заступлений старопольським donum charitativum[3], якого ухвалення або неухвалення залежало би від станів. Цісарські монополії на сіль і тютюн мали б бути усунені, а панам мали б із солеварень, як за давньої Польщі, давати рік-річно задарма певне означене число бочок солі. Військові постої не повинні б ніколи стояти в панських дворах. Під безпосередньою управою станів мав би у Львові бути заснований національний банк і тим же станам віддані в руки нерозпродані ще камеральні добра, як також фонди релігійний, шкільний і всякі інші фундації. Щоб члени станів не могли підлягати ніякому судові, окрім рівних собі; щоб в урядуванні назверх полишена була латинська, а у внутрішнім допущена була польська мова замість німецької; щоб інвентарі, якими унормовано обов'язки підданих супроти панів, не сміли бути змінювані; щоб панів за утискання підданих могли судити тільки шляхетські суди, а не жодні інші; щоб панам полишено судівництво над селянами; щоб військо було національне і в такій силі, скільки може оплатити сам край, і щоб воно квартирувало лише в краю.

---

[1] Чи цей документ має бути просьбою чи наказом (*нім.*).— *Ред.*

---

[1] У тій первісній формі, без вступу, доробленого вже в Відні Оссолінським, надруковано той документ невідомо де, мабуть, у Львові ще в лютім або марті, і з того перводруку повторено в Statistische Aufklärungen, 1, ст. 149—173.

[2] Той, проти кого не порушено обвинувачення, хто не притягнений до відповідальності і не засуджений у судовому порядку, той ніде і ніким не може бути затриманий, незважаючи ні на чиї вимоги, галас і благання *(лат.)*.— *Ред.*

[3] Милостивим даром *(лат.)*.— *Ред.*

Та революційний комітет пішов іще далі. Він і прийнятий у його склад становий виділ уявив себе самовладним паном Галичини. Не скликаючи навіть повного збору станів, він десь при кінці лютого 1790 р. сфінгував ухвалу станів, у якій, між іншим, сказано: «Вірні стани Галичини, з причини своєї прихильності до своїх підданих і дбаючи про них, добровільно згодилися свої облігації, одержані за доставу натуралій, які домінії зложили в р. 1789 і 1790 р. на воєнні потреби, віддати на користь підданих з тим, що належні за них суми мають бути ужиті на дотацію так пожиточних громадських шпихлірів. Так само стани на будуще зрікаються того горця надсипу від корця збіжжя, який піддані мусили досі давати при звороті одержаних від домінії збіжжевих запомог».

Текст сеї ухвали, закомунікованої польською депутацією в перших днях цвітня цісареві Леопольдові у Відні, відомий нам лише з цісарського патенту (не датованого і не підписаного цісарем!), поміщеного в Піллєріанах 1790 р. на стор. 28—32. Сам патент, яким цісар рівночасно зніс для Галичини йосифінську урбарію, і щодо свого мотивування, і щодо висловів являється унікатом між усіма патентами австрійських володарів і весь дише шляхетсько-польським духом. Він виглядає немов витяг із якогось польського меморіалу про кривди, які поносить Галичина від Австрії. Думаю, що підсувати слова і звороти того патенту Леопольдові II, як се робить Бр. Лозинський (Galicyjski Sejm Stanowy, 44), нема ніякої підстави. Він мусив не дуже уважно читати його, коли підписував, а може, й не без рації велів надрукувати його без свого підпису: адже в другій части того патенту цісар Леопольд попросту робиться жертвою польської містифікації. Подаємо сю другу часть у дослівнім тексті: «Ob zwar gleich den Unterthanen durch die Zurückführung auf die vorige ungleich mindere

Steuergebühr (м[абуть], по скасуванню кривдливої для шляхти йосифінської урбарії!) eine ohnedies beträchtliche Erleichterung zugeht, so haben sich dennoch die getreuen Stände Galiziens aus der gegen ihre Unterthanen hegenden Neigung und Sorgfalt von selbst herbeigelassen, denselben folgende beträchtliche Vorteile einzugestehen; und zwar:

1-tens werden die Grundherren, um ihren Unterthanen die Last der höhern Steuer auch für das erstere gegenwärtige halbe Jahr möglichst zu erleichtern, selben die Halbscheid von jener Erhöherung vergüten, so die Unterthanen nach Abschlag des schon vorhin bewilligten Nachlasses über den Betrag der vormals gewöhnlichen Steuer zu entrichten hatten, welche Vergütung die Grundobrigkeiten zur Berechtigung an die Unterthanen längstens bis letzten Oktober an die betreffenden Kreiskassen abzuführen nicht unterlassen werden.

2-tens die Naturallieferungsscheine für die von den Grundobrigkeiten in den Jahren 1789 und 1790 zu den Kriegsbedürfnissen geleisteten Naturallieferungen haben die Stände zum Besten der Unterthanen dergestalten zu widmen sich angebothen, dass der dafür ausfallende Betrag zur Dotirung der so nützlichen Gemeind-Speicher verwendet werde. Ausserdem machen sie.

3-tens für die Zukunft auf jene sechszehnte Massel Verzicht, so die Unterthanen bis itzt bei Rückzahlung erhaltener Getreidevorschüsse zuzuschütten gehalten waren. Und endlich nehmen die Grundobrigkeiten.

4-tens die Last der Einhebung der Steuer von den Unterthanen dergestalten auf sich, dass sie nicht nur allein für die richtige Abfuhr derselben haften, sondern auch die Unterthanen von allen damit verbundenen Einhebungs- und Abfuhrskosten entledigen werden; wobei Wir ihnen jedoch gegen jene, die mutwillig im Rückstande beharren, zur Erleichterung der Einhebung die gehörigen Mittel nicht versagen können.

So sehr Wir uns aus diesen freiwilligen Aufopferungen, so Unsere getreuen galizischen Stande zum Besten ihrer Unterthanen zu machen sich bereit gefunden haben, in ihre Billigkeit versehen, dass sie die letzteren weder in Absicht auf Frohn, noch auf andere Zinsen oder Nebenabgaben über die bis Ende Oktober vorigen Jahres rechtmässig bestandenen Schuldigkeiten verhalten werden, so erklären Wir gleichwohl, dass wenn hie und da wider besseres Vermuthen über-

spannte Forderungen und Missbräuche einschleichen sollten, die von Fall zu Fall vorkommenden Klagen genau untersucht, und wenn nach Massgabe des Unterthanspatents vom 1-ten September 1781 die Sache in der Güte nicht abgethan werden könnte, die den Umständen und der Billigkeit angemessene Entscheidung von Unseren politischen Behörden, denen das Erkenntnis darüber zusteht, geschöpfet werden soll»[1].

Я не можу собі інакше пояснити сього патенту, як лише тим, що поляки наговорили цісареві, зовсім несвідущому галицьких справ, усяких нісенітниць, наговорили про шкідливість йосифінської урбарії та свої благородні наміри, так що він безкритично помістив їх заяви в своїм патенті. Адже збирання податків, таке, як вони тут обіцяють Леопольдові, було вже в Галичині заведене Йосифом! А як серйозно брали вони свою даровизну на користь селян, се побачимо зараз далі. При тім, промовляючи іменем станів, панове депутати допускалися явної брехні, бо засідання станів від 1788 р. не було у Львові, а виділ становий, зложений усього з чотирьох членів, не мав права промовляти іменем усіх станів. Найправдоподібніше являється припущення, що се був попросту шляхетський

---

[1] Хоча у підданих після їх повернення до попереднього, значно меншого податку і буде полегшення, проте вірні стани Галичини, завдяки тій дбайливості та прихильності, яку вони відчувають до своїх підданих, самі пішли на те, щоб надати останнім чималі пільги, а саме:

по-перше, щоб якось полегшити своїм підданим тягар підвищених податків, землевласники вже за першу поточну половину року самі сплачують половину цієї надвишки, яку піддані після її відрахунку раніше дозволеної знижки повинні були внести зверх суми колишнього звичаєвого податку, оплату якого землевласники на здійснення прав підданих неодмінно передадуть у відповідні окружні каси до останнього числа жовтня;

по-друге, свідоцтва про поставки натурою за виконані землевласниками поставки на військові потреби у 1789 та 1790 рр. стани запропонували передати на користь підданих таким чином, щоб належна сума була використана для дотації на конче потрібні громадські шпихліри;

по-третє, в майбутньому вирішено відмовитися від тієї шістнадцятої міри, яку піддані досі мусили додатково зсипати при поверненні одержаного в позику зерна. І нарешті, по-четверте, землевласники беруть на себе тягар збирання податків з підданих, оскільки вони не тільки відповідають за правильне його вивезення, а й звільняють підданих від усіх витрат, пов'язаних з їх збиранням та вивезенням.

«віц»: обдурити нетямущого цісаря і склонити його гладкими словами до опублікування сього патенту ad majorem gloriam[1] галицько-польської шляхти. В Галичині сей патент, оголошений по-польськи, міг мати значення шляхетського маніфесту з доказами шляхетської прихильності до селян.

Польська депутація прибула до Відня десь при кінці марта і була в перших днях цвітня на послуханні у цісаря Леопольда II. Цісар, що ще був під враженням невилазних клопотів, серед яких обняв трон, прийняв депутацію чемно, радісно прийняв до відомості ухвалу «станів» про прихильність галицької шляхти до селянства та про даровизну на користь шпихлірового фонду, обіцяв знести як стій йосифінську урбарію і справді додержав свойого слова, видаючи д[ня] 19 цвітня 1790 р. згаданий уже і цитований патент. Але пунктів на французькій мові, здається, не захотів прийняти задля їх зовсім уже не вірнопідданської форми. Депутації прийшлося взяти свій документ назад і переробити його в формі, відповідній до вимог двірської етикети, і ся переробка, доконана Оссолінським і датована д[нем] 23 цвітня 1790, була при кінці того місяця вручена цісареві. В ній депутація запевнює цісаря про глибоку прихильність і вдячність галицької людності за те, що виявив охоту зайнятися її долею, підносить далі сумний економічний стан краю, пригноблення польської національності, відчуження «обивателів» від адміністрації краю, безправність станів, невідповідність видаваних законів для потреб краю, а особливо Йосифової урбарії[2].

Причому ми, однак, не можемо відмовитися від необхідних заходів для полегшення збирання податків з тих, хто навмисно затягає сплату.

Ми покладаємося завдяки цим добровільним жертвам, які наші вірні галицькі стани ладні принести на користь своїх підданих, на їх справедливість, що вони не вимагатимуть від своїх підданих ні панщини, ні інших податків або побічних поборів зверх заборгованості, яка по праву існувала на кінець жовтня. Однак ми застерігаємо, що, коли проти найкращих припущень з'являться підвищені вимоги чи зловживання, то скарги, що траплятимуться час від часу, повинні бути ретельно розглянуті; якби справа на підставі патенту про підданих від 1 вересня 1781 р. не могла закінчитися по-доброму, то рішення, що відповідає обставинам та справедливості, повинне бути винесене нашими політичними установами, які цим займаються *(нім.)*.— *Ред.*

[1] Для більшої слави *(лат.)*.— *Ред.*

[2] S. Starżyński. Projekt galicyjskiej konstytucyi 1790, 1, стор. 3—4. Старжинський знає тільки про одну аудієнцію гал[и-

Цісар у тій формі прийняв предложений йому документ і вислав його до оцінки галицькому губернаторові. Нема сумніву, що зі Львова і з Відня компетентні круги звернули увагу цісаря на те, що меморіал шляхти йде занадто далеко і в такій формі прийняти його не можна. При тім же в меморіалі, особливо в експозе Оссолінського, нарікалося голослівно на надужиття уряду, але без наведення доказів. От тим-то уряд поручив членам депутації ще раз детально мотивувати свої жалі та домагання. Так повстала третя редакція меморіалу, звісна в науці під назвою — «Charta Leopoldina»[3], або «Magna Charta»[4] для Галичини.

Поки депутати працювали над нею у Відні, в цісарськім бургу сталося дещо нового. Цісар дістав звістки з Галичини і був докладно поінформований про містифікацію, якої жертвою впав у цвітні. Спеціальним рескриптом до галицької губернії, який губернатор Бригідо поспішився оголосити скрізь по краю циркуляром із д[ня] 2 червня 1790 р., цісар силкувався затерти враження свого цвітневого патенту і показати галицьку шляхту в її властивім світлі. «Серед гнітючих турбот при вступі на престол Його Величества,— читаємо в тім циркулярі, про який ані словом не згадала дотеперішня польська історіографія[5],— з особливою увагою його на розвій Галичини,— почувши, що галицькі стани з довір'ям вислали чотирьох членів

цької] депутації, яка, судячи по даті exposé[1] д[ня] 23 цвітня, могла б відбутися десь в останніх днях того місяця. Вл. Лозинський (Galiciana, стор. 61) знає лише меморіал, поданий цісареві 19 серпня 1790, про який ще далі буде мова. Тим часом Калінка (Sejm czteroletni, II, 89) виразно каже, що депутація уперве явилася перед цісарем «w pierwszych dniach kwietnia»[2], але не знає нічого про другу аудієнцію з кінця цвітня. Тим часом уже автор брошури «Magna Charta von Galizien» знає, що стилізацію першої, поданої цісареві на письмі ноти самі поляки признали нетактовною, що exposé до неї доробив хтось не ідентичний з автором 53 пунктів, а меморіал, поданий депутатами д[ня] 19 серпня, був знов новою стилізацією проекту конституції, відмінною від обох попередніх. Пор.: Statistische Aufklärungen, I, ст. 15.

[1] Заяви (*лат.*).— *Ред.*

[2] В перших днях квітня (*польськ.*).— *Ред.*

[3] Леопольдова хартія (*лат.*).— *Ред.*

[4] Велика хартія (*лат.*).— *Ред.*

[5] Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciae et Lodomeriae a die 1 Januarii ad ultimum Decembris 1790 emanantium, стор. 42—44. [Безперервне продовження едиктів та загальних мандатів, що поширюються у королівстві Галичини та Володимерії з 1 січня до останнього дня грудня 1790 р. (*лат.*).— *Ред.*]

станових і через них складають до престолу свої бажання та зажалення, Й[ого] В[еличність] вважав достаточним, не дивлячися на формальності їх вибору (знач[ить] тепер цісар уже знав, що їх вибір не був формальний!), вислухати тих депутатів прихильно. Й[ого] В[еличність] не лиш упередив їх бажання, зносячи тяжкий урбаріальний податок, але зажадав від них представлення загальних і спеціальних хиб управи Галичини. Депутати предложили меморіал, та поки Й[ого] В[еличність] рішився на щось, почув mit dem äussersten Missfallen, dass mehrere galizische Edelleute durch einige übelgesinnte irregeführt, Ihre zuvorkommende Güte so weit zu missbrauchen gewagt haben, dass sie sogar die ihren Deputierten widerfahrene gnädigste Aufnahme als Veranlassung und Berechtigungsgrund dargestellt haben, um ein Comitée eigenmachtig zu errichten, welches befugt sein soll den in Wien anwesenden Deputierten Vorschriften und Instruktionen in Beziehung auf die daselbst zu pflegende Unterhandlung zu ertheilen, sie an die Befolgung derselben zu binden und über die Bedingnisse ihrer Unterwürfigkeit gegen die höchste und oberste Gewalt gewissermassen zu traktieren, dass zu diesem Ende eigene Repräsentanten durch eine am 23. April d. J. ausgefertigte Akte gewählt, dem Haupt-Comitée andere Unter-Comitées in der Kreisen untergeordnet, bey dieser Gelegenheit Geldbeiträge erpresst, erschlichen und Unterschriften theils freywillig gesammelt, theils durch Drohungen abgedrungen, endlich dass selbst hie und da unter dem Vorwande einer bevorstehenden Regierunsänderung den Befehlen der landelesfürstlichen Stellen und Aemter Unfolgsamkeit entgegengesetzt worden ist»[1].

---

[1] З крайнім незадоволенням, що багато галицьких шляхетних людей, введених в оману деякими зловмисниками, насмілилися зловживати його люб'язністю і добротою в такій мірі, що вони навіть своїм депутатам зобразили наймилостивішу аудієнцію як привід та підставу для створення свого комітету, з повноваженнями для депутатів, що перебувають у Відні, давати накази та інструкції щодо переговорів, які мають відбутися, зобов'язати депутатів виконувати інструкції і таким чином трактувати умови їх підпорядкованості вищій та найвищій владі і, нарешті, обрати власних представників на підставі акту, складеного 23 квітня цього року, підпорядкувати головному комітетові інші підкомітети в округах, і за цих умов вимагати гроші та збирати підписи почасти добровільно, почасти через примуси та погрози, нарешті де-не-де під приводом наступної зміни уряду чинити опір виконанню наказів княжих управлінь та установ (*нім.*).— *Ред.*

Значить, у Галичині доходило вже до розрухів; цісар був про се докладно поінформований, хоч, може, й не знав, прим., про належність депутатів до революційного комітету. Патент кінчиться запевненням, що цісар не хоче мститися на легкодушних і одурених шляхтичах, навіть на провідниках конспірації, але остро наказує зараз порозв'язувати всі комітети, не скликати ніяких зборів, не збирати підписів ані грошових складок, бо інакше буде змушений до дотекливих кар на винуватих, а ініціаторам руху грозить оскарженням за головну зраду.

Польські депутати, сидячи в Відні, мабуть, не знали про той циркуляр, бо 19 серпня преспокійно явилися на аудієнцію. Аудієнція сим разом була досить неприємна. «Монарх, — пише один із членів польського комітету до Варшави, — відібравши меморіал, сказав: «Надіюся, що ваші жадання будуть справедливі, згідні з бажаннями всієї провінції і не пливуть із чужих інсинуацій». На се депутати не відповіли нічого. Король ще пару разів повторив, що не хоче вірити, аби вони давали кермувати себе чужим підшептам та інсинуаціям. Депутати і на се не відповіли нічого, та коли виходили з кабінету, король закликав пана Батовського і, лишившися з ним сам на сам, сказав до нього: «Те, що я говорив про чужі інсинуації, відноситься особливо до Вас. Знаю, що удержуєте післанців, ведете кореспонденцію, яка не має нічого спільного з порученнями, даними Вам вашою провінцією». На се д. Батовський відповів протестуючи, що не веде ніяких заграничних кореспонденцій і не має іншого правила, крім добра краю. Король закінчив словами: «Було б мені дуже гірко, якби я був змушений відділити Вас від інших депутатів». Місяць пізніше князь Кауніц* остерігав депутатів, «що один із них висловлює часто принципи, що підбурюють до бунту, а другий піддержує кореспонденцію з ворогами монарха» (Kalinka. Sejm czteroletni, II, стор. 95—95, нота).

Меморіал сеї депутації був написаний також по-французьки, але був ще 1790 р. опублікований по-польськи п[ід] з[аголовком] «Uwagi nad stanem Galicyi, przyczyny dla których do tego stopnia nikczemności prowincya ta przyszła, a nakoniec sposoby, iakiemi by los tego kraiu poprawić można», Roku 1790, без місця друку, видано, правдоподібно, у Варшаві. Того ж року один непідписаний урядник львівський переклав його на німецьку мову і разом зі своїми критичними увагами та полемічним вступом видав нібито в Яссах п[ід] з[аголовком] «Magna Charta von Galizien, oder Untersuchung der Beschwerden des Galizischen Adels Polnischer Nátion über die österreichische Regierung»[1]. Комусь, видно, дуже залежало на тім, щоб ся брошура вийшла якнайшвидше. Її передмова датована 26 вереснем 1790 р., і вона незабаром потім вийшла в світ.

Не будемо тут вдаватися в розбір сього нового елаборату галицьких шляхтичів, лишаючи се до іншого разу, бо маємо деякі рукописні причинки до всієї тої історії, не визискані досі польськими вченими. Скажемо лише коротко, що львівська депутація у Відні не осягнула своєї цілі; клопоти, що висіли над головою цісаря Леопольда, потроху минулися; з Пруссією заключено мир, і польська конституція в Галичині стала справою менше наглою. Цісар, одначе, щиро бажав завести кращий лад у Галичині. Він поручив надворній канцелярії усно вислухати делегатів. Канцелярія переслухала їх, але письмом із 21 вересня 1790 р. їм заборонено називати себе делегатами, бо пошукування галицьких властей не вияснили, хто й по що делегував їх. Для справи Галичини в грудні 1790 р. делеговано окрему комісію під проводом архікнязя Франца, пізнішого цісаря. Ся комісія, відбувши два засідання в січні 1791 р., предложила цісареві свій протокол[1], який кінчився внесками, наскрізь відмовними щодо постулатів Галичини, і саме їх повстання вважав випливом «шахрайського духу (Schwindelgeist), що опанував часть галицької шляхти». Так скінчився сей епізод, який свого часу наробив немало шуму, та лишив по собі дуже невеличкі наслідки.

---

[1] Ся брошура, як уже сказано, була 1795 р. передрукована в геттінгенськім виданні «Statistische Aufklärungen», т. I, ст. 1—228. Для вменшення її вартості польські історики признають її автором Краттера, що написав пліткарський і маловартний памфлет* п[ід] з[аголовком] «Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Statistik (sic!) und Menschenkentniss», Leipzig, 1785, два невеличкі томики. Але досить раз переглянути сю мазанину і порівняти її з основним знанням та глибиною критичної думки автора «Magna Charta von Galizien», щоб відкинути думку про ідентичність обох авторів. Зрештою, авторство «Magna Charta von Galizien» давно вже не секрет; ще 1864 р. написав д-р К. Вурцбах у своїм біографічнім лексиконі (Dr. K. Wurzbach. Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Zwölfter Teil. Wien, 1864, ст. 472), що автором сеї «одинокої, але змістом багатої праці» був Ернст Траугот Кортум*, бувший тайний секретар остатнього польського короля Станіслава Понятовського*, а від р. 1785 радник губерніальний у Львові, чоловік незвичайно здібний і характерний, від р. 1800 адміністратор галицьких дібр камеральних та солеварень, а в 1809 році, в часі побуту російської армії у Львові, шеф крайової президії. Він умер 2 лютого 1811 р. Що й у Львові він лишив по собі добру пам'ять, на се маємо доказ у тім, що одна частина Львова, де колись був його дім, ще і досі називається Кортумівкою.

І на шпихлировій справі відбилася та змінена атмосфера. Надворним декретом із д[ня] 7 жовтня 1790 р.[2] поручив цісар Леопольд губернії і становому виділові доложити всякої уваги до підпирання шпихлірів. «Близький уже час,— говорить губернія, передаючи становому виділові се поручення,— коли дотеперішні перешкоди (окрім дібр камеральних — додано іронічно), такі як високі ціни збіжжя і брак готівки, що спиняли їх осущення, будуть усунені». Рескрипт пригадує становому виділові, що вже тепер є в краю значні фонди на закладання та розширювання шпихлірів, і з натиском підносить, що дальший їх розвій мусить іти тою ж дорогою, якою ішов досі, з узглядненням здобутків дотеперішньої галицької практики. Пізніше надв[орним] декретом із дня 7 грудня 1790 р. велено губернії поробити викази зібраних уже фондів, заснованих досі упосаджених і невпосаджених шпихлірів, застановитися разом зі становим виділом над способами засновування шпихлірів і над дальшими фондами для них. (Пор. у нас док[умент] VIII, ст. 32). На основі того декрету поручила губернія радникові д'Еллєво виготовити відповідний реферат і рівночасно делегувала мішану комісію, з членів губернії і зі станового виділу, для перегляду і обсудження того реферату. Хоча реферат д'Еллєво був готовий ще за життя цісаря Леопольда, але комісія для його обсудження зібралася аж по смерті цісаря (вмер д[ня] 28 лютого 1792) і тому й огляд його належить уже до часів наступника й сина Леопольдового.

VI. ПЕРШІ РОКИ ФРАНЦА І

Під Леопольдовим сином і наступником Францом І переходить Австрія ряд великих криз, які могли б були до основи змінити її устрій, якби зусиллям цісаря та його дорадників не було пощастило вдержати в Австрії нібито status quo[1], а властиво переломати всі живі пориви народних сил і довести державу майже до повного омертвіння. Се тяжко помстилося на цілій будущині Австрії та її народів, і наслідки тих криз та тої реакції почуваємо в значній часті ще й досі.

---

[1] Його зміст див.: St. Starżyński. Projekt galic[yj-skiej] konstytucyi 1790, 1, стор. 29.

[2] Процінський у своїм рефераті кладе дату сього декрету на 7 грудня 1790 р., див. стор. 86, але се очевидна помилка.

Справа громадських шпихлірів була, можна сказати, найліпшим покажчиком вартості і успішності тої системи, якої держався цісар Франц I у внутрішній політиці, і тому ми займемося відтепер виключно нею.

Зразу здавалося, що цісар у шпихліровій справі думає продовжати політику Йосифа II і Леопольда II. Другого дня по смерті цісаря, д[ня] 29 лютого[2], зібралася у львівській губернії комісія, зложена з трьох членів губернії, радників д'Еллєво, Леопольда Гайдлера та Карла Греллічки, і з чотирьох членів станового виділу: Йосифа Мнішка, Петра Забєльського, Льва Братковського та Луки Домбського, щоб вислухати реферат радника д'Еллєво про стан громадських шпихлірів і роздивити його проекти щодо дальшого ведення сього діла.

Реферат радника д'Еллєво, надрукований у нашій збірці під ч. VIII (стор. 32—54), не лише просторий і цінний задля історичних деталей, почасти цитованих уже нами; він найцінніший власне тим, що позволяє нам вглянути в саме нутро тодішньої бюрократичної машини і обсервувати, як чоловік, не позбавлений таланту, життєвої практики і совісності, мусить викручуватися під тягарем задачі, наложеної на нього згори, а неможливої до сповнення задля браку відповідного матеріалу. «Ясна річ,— говорить бідолашний радник, представивши (стор. 32) весь об'єм своєї задачі,— що підписаному референтові неможливо щодо сього важного діла уложити докладний проект, доки не будуть висліджені всі дані, на яких той проект мусить опертися. А тим часом із шпихлірового фонду лише деякі причинки обраховані вповні, інші неповно, а ще інші й зовсім не обчислені, та й нелегко можна їх обчислити». Та, проте, числячи на поблажливість комісії, він предкладає їй результати своїх пошукувань.

Із фондів, призначених на дохід гром[адських] шпихлірів, бухгалтерія наразі обчислила лише преграваційні суми. Домінікальні відшкодування за причинені підданим шкоди виносять 135 724 р[инські], нарослі на них проценти 25 135 р[инських], разом 160 860 р[инських]. Се лише до кінця жовтня 1790 р., значить, до кінця року сума буде дещо більша. Для запевнення точності в сплачуванні й адмініструванні сього фонду треба уділити окружним урядам копії сього обрахунку і поручити їм, щоб щопівроку робили звіти про дальші суми і дбали особливо за проценти від тих квот, що не записані в табулі дотичних дідичів, і з кінцем жовтня кождого року присилали виказа з тих рахунків до губернії з зазначенням усіх новоприбулих відшкодувань і з увагою, від котрих доміній відшкодування стягнено вповні, від котрих не стягнено зовсім або лише в часті і чому, а також із яких причин довжні суми не заінтабульовано на добрах дотичних панів.

---

[1] Існуюче становище (*лат.*).— *Ред.*

[2] Первісно вона була назначена на 18 лютого, пор. у нас стор. 23.

Із надсипів по горцеві від корця збіжжя, визиченого підданим із скарбових магазинів у часі дорожнечі, зібрано пшениці 296 корців $11^1/_2$ горців, жита 4401 к[орець] $3^3/_4$ г[орця], ячменю 4639 к[орців] $3^1/_4$ г[орця] і вівса 4960 к[орців] $22^3/_4$ г[орця]. Щодо запасів, які мали камеральні домінії держати в поготові для заснування шпихлірів (на основі йосифінського наказу з марта 1788 р.), досі нема ніяких рахунків. Так само нема ще виказу тих доходів із подвійних кар, що найвищою постановою Йосифа II з 16 січня 1790 були призначені для громадських шпихлірів. Сей фонд, одначе, по обчисленням д'Еллєво буде дуже невеличкий (стор. 35). Нарешті переходить д'Еллєво до інтересної части фонду, а власне до згаданої в попереднім розділі даровизни станового виділу. Дохід із неї за р. 1789 обчислила бухгалтерія на 107 619 р[инських]. Рахунки за 1790 рік ще не предложені і не швидко будуть готові, і я прошу кождого, хто бажає ближче заглянути в психологію тодішнього бюрократа, прочитати уважно цілий уступ під [літерою] f. (стор. 35—37), щоб мати поняття про ту формальну манію розрізнювання, категоризування та специфікування у теорії, наперед, з тим, щоб нікому не зробити кривди, хоч саме діловодство через се заплутується до границь неможливості.

На друге, головне питання: скільки упосаджених і невпосаджених шпихлірів існує в Галичині, радник д'Еллєво не вміє дати категоричної відповіді. «Всі окружні уряди,— пише він, — з виїмком Ряшева, Замостя, Золочева та Station Станіславова, предложили викази шпихлірів, але ті викази містять мало дат і не надаються для вжитку», і тому референт без ніякої дальшої дискусії складає їх до актів і предкладає від себе формуляр виказу, який треба розіслати окружним урядам, щоб відповідно до їх рубрик зібрали і найдалі до 6 тижнів надіслали достовірні табелярична викази стану громадських шпихлірів, які були в приватних маєтностях до кінця жовтня 1791 р.

Далі йде інтересний екскурс про речі, про які досі розібрані документи не давали нам ніякого натяку. Показується, що становий виділ у початку 1790 р. (з приводу смерті Йосифа II), показавши свою великодушність супроти «своїх підданих», даруючи їм свої облігації на провіанти, достарчені для війська, рівночасно висловив жадання, аби й від селянських облігацій на ті самі достави проценти йшли на шпихліровий фонд. Центральний уряд, щоправда, не опублікував сього внеску в своїм патенті, так як опублікував панську даровизну, але переслав той внесок до губернії з тим, щоб вона запитала опінії окружних урядів. Як бачимо, перша свого роду урядова анкета в Галичині! Д'Еллєво коротко здає справу з її результатів. «Окружні уряди з Мислениць, Бохні, Сонча, Санока, Ряшева, Замостя, Самбора, Стрия, Золочева, Бережан, Тернополя, Станіславова та Заліщик згоджуються з внеском станового виділу остільки, що облігацій не слід продавати, але, на думку одних округів, треба їх повернути в цілості на закладання громадських шпихлірів, а, на думку інших, слід би капітал заховати в урядових касах, а тільки проценти обертати на дохід шпихлірів. На думку стрийського окр[ужного] уряду, ті облігації ліверункові повинні бути повернені на покриття тих збіжжевих позичок, які дав уряд селянам у часі дорожнечі, а решту можна би взяти титулом рустикального податку. Замойський окр[ужний] уряд радить із тих облігацій утворити публічний «громадський капітал», а уряди львівський і жовківський радять позволити громадам продавати їх облігації з тим, аби за виручену суму заспокоїти довги, затягнені задля ліверунку чи то в своїх домініях, чи в інших громадах. Нарешті уряди тарнівський та перемиський не видали ніякої опінії, тарнівський тому, бо, як заявив, сам нічого не може сказати, а перемиський надіслав аж занадто різних концептів, про які не варто й балакати».

Так виглядала та перша урядова анкета в Галичині в справі шпихлірового фонду. Сам д'Еллєво годився б на внесок станового виділу, «бо справді слушна річ, щоб і громади вложили відповідний даток на діло, що має метою їх добро»; але, з другого боку, бачачи задовження громад, радить ужити половину фонду з селянських ліверункових облігацій на покриття довгів у державнім скарбі, а хіба другу половину повернути на шпихліровий фонд.

Стільки про фактичний стан шпихлірової справи з реферату радника д'Еллєво. Як бачимо, сього не багато, та все-таки й се дає нам інтересний образ тих часів. Се ж була перша урядова проба протиділання важній болячці народного життя — періодичному голодуванню та недостаткові. Експеримент із шпихлірами робився емпірично, на підставі досвідів, пороблених у Чехії та Моравії, робився зразу як чисто гуманітарна річ для запомоги бідним, незаможним селянам. Йосиф II бажав вітхнути в той експеримент нового духу; переймаючи на державу обов'язок закладання і удержування гром[адських] шпихлірів, він робив із них один із способів піднесення селянського стану. Спеціально в Галичині шляхта відчула се як один із урядових замахів на її привілеї і хоч несміло, але з глухим інстинктом ненависті виступила проти нього; побачимо далі, яких тонів дібрала ся ненависть пізніше, коли руки у галицької шляхти стали довші. Центральний уряд, почувши опір шляхти (кепсько маскований фарисейською даровизною з початку 1790 р.), звертається до свого головного агента, до галицької бюрократії, засягаючи її опінії. Можемо уявити собі, що скрізь по урядових канцеляріях пішли розмови про урядові запити, люди почали глибше задумуватися над справами, що досі переходили через їх руки як сухі паперові «кавалки», і се було добре. Певна річ, на щось однодушного, ясного та широкого галицька бюрократія сим разом не здобулася, бо не була (і опісля ніколи не стала) свобідна від тої тіснозорості та малодушності, яку виплекала в ній вікова традиція. Але нема сумніву, що коли б метода, розпочата Леопольдом II, метода таких анкет і дискусій про загальні справи, була б прийнялася та розповсюдилася, то з галицької бюрократії було б виросло щось далеко не те, як бачимо сьогодні.

Не будемо розбирати дальшої части реферату радника д'Еллєво, себто його плану будови шпихлірів. І тут він виявляє ту саму бюрократичну точність і совісність, дар комбінації та методичного думання, та всі ті його плани в переважній часті, як побачимо далі, лишилися чистою Zukunftsmusik[1]. Важніше для нас оречення комісії. Властиво, здається, не було в ній ніякої дискусії, лише члени станового виділу подиктували до протоколу чотири свої «пригадки», всі обчислені на те, щоб при будові шпихлірів та їх упосаджуванні якнайбільше тягарів скинути на підданих, а якнайменше лишити на дідичах. Отже, при будові шпихлірів піддані мають бути обов'язані не лише до безплатної пішої і тяглої роботи, але повинні так само безплатно звозити матеріал і з-поза границь маєтності свого пана. Щоб прискорити наповнення шпихліра збіжжям, повинні піддані щороку давати не один горнець від корця свого врожаю, але два. Облігації селянські за достави з р. 1790 всі, капітал і проценти, мають припасти на шпихліровий фонд, отже, з уряду повинно бути заборонено громадам продавати ті облігації. Домінія не потребує мішатися в те, як піддані поділять між собою те збіжжя, що мають щороку зсипати до шпихліра; домінія лише в міру врожаю подає їм загальну суму того збіжжя і допильновує, аби воно було звезене.

Із справ, порушених у рефераті д'Еллєво і в комісії 29 лютого, найцікавіша справа облігацій домінікальних і селянських за доставлені для армії продукти в рр. 1789—90. Свої облігації, як відомо, пани (властиво виділ становий) дарували разом із процентами на шпихліровий фонд; щодо селянських облігацій вони висловили бажання, щоб і ті були віддані на сю ціль, та комісія на внесок референта ухвалила часть суми, яку репрезентували селянські облігації за 1789 р., полишити громадам на сплату затягнених ними довгів, а тільки облігації з 1790 р. з процентами повернути на шпихліри. Та ось показалося, що дідичі, забувши про свою даровизну з початку 1790 р., почали притьмом продавати свої облігації або платити ними податки в урядових касах. Сей факт благородної «забудькуватості» донісся зараз до Відня, і надворним декретом із 13 цвітня 1792 р., який губернія зараз уділила всім доменіям і всім окружним урядам друкованим обіжником (ч[исло] 13845), зажадано від доміній звороту їх облігацій, бо ж наслідком заяви станів вони стали власністю шпихлірового фонду і тому повинні бути зложені в окружних касах. Рівночасно спинено видавання за них процентів, а від тих панів, що вже попродали свої облігації, зажадано звороту їх вартості готівкою або збіжжям. Се було дуже дошкульне здемаскування панської фанфаронади та їх фарисейської заяви про «прихильність до своїх підданих».

---

[1] *Музикою майбутнього (нім.).— Ред.*

Реферат радника д'Еллєво і ухвалу комісії вислано в марті того ж року до Відня. Тут він полежав майже цілий рік, поки його надв[орним] декретом із 19 січня 1793 року не відіслано назад до губернії для дальших нарад. Запало рішення лише в пункті підданських облігацій за військові достави, — їх рішено в переважній часті обернути на шпихліровий фонд, — чи зовсім в дусі внесень д'Еллєво, чи ні, сього докладно не знаємо. Се цісарське рішення обов'язувало аж до 1821 р., в якім було знесене разом із розв'язанням цілого шпихлірового фонду.

Тільки з початком 1793 р. почали надходити ті рахунки та звіти про шпихліри, на яких брак нарікав у своїм рефераті радник д'Еллєво; та минув іще рік, поки центральна бухгалтерія у Львові довела їх до такої форми, що з них можна було поукладати статистичні таблиці. Маємо ті таблиці в нашім матеріалі (ч[астина] IX, стор. 55—58, і ч[астина] X, стор. 59—63) і попробуємо вибрати з них те, що може дати нам краще поняття про тодішній стан громадських шпихлірів у Галичині.

Найменше інтересний для нас «Головний виказ», поміщений на стор. 56—57, у якім виказано скількості збіжжя, яке відповідно до сконстатованого урядово врожаю мало бути по 2 горці від корця кождого роду збіжжя зсипане в р. 1793 до громадських шпихлірів. Виказані в табельці дуже детально цифри для кождого округа не мають ніякої фактичної вартості, бо ж се не був дійсний стан шпихлірів, а тільки бюрократична програма, оперта невідомо на яких калькуляціях. Інтересні для нас хіба уваги, поміщені в тім виказі. Вони найкраще показують зайвість і безпредметовість усіх бюрократичних планів та спекуляцій. У цісарськім патенті з 1788 р. і в пізніших урядових розпорядженнях про громадські шпихліри говорилося як про річ зрозумілу само собою, що раз шпихліри будуть готові, то їх наповнення збіжжям буде доконане в двох, найдалі в трьох роках. Докладніше обчислення врожаїв по різних округах відразу опрокинуло сю комбінацію: показалося, що наповнення гром[адських] шпихлірів підданським збіжжям в міру місцевих урожаїв без перетяження селян можливе буде пересічно аж у 6—8 літах; лише виїмково врожайні місцевості дійдуть до сього за 4 роки, натомість маса місцевостей спроможеться на се за яких 10, 12 або й більше літ. І так у Жовківськім, Ряшівськім, Тарнівськім, Бохенськім та Бережанськім окр[угах] зазначено багато громад, що зі своїх засобів можуть дійти до наповнення гром[адських] шпихлірів хіба за 10, 11 або 12 літ; Мисленицький округ увесь може се осягнути пересічно за 10 літ з виїмком хіба деяких багатших громад, що зложать ті засоби швидше; Сандецький округ заповнить свої шпихліри аж за 12 літ, Саноцький за 10, але скрізь у гірських повітах (Мисленицькім, Сандецькім, Ясельськім, Саноцькім, Самбірськім, Стрийськім, Станіславівськім) зазначено ряд сіл, що можуть наповнити свої шпихліри до приписаної міри ледве за 18, 20, 24, 30 або й більше літ.

Далеко важніші для нас як історичні документи оба виказа, поміщені у нас під ч[ислом] XI, уложені бухгалтерією в червні 1794 і уділені губернією д[ня] 22 липня 1794 р. становому виділові. Маємо в них цифрово представлений фактичний стан — щоправда, не всього шпихлірового маєтку, але тільки його грошових фондів, так як вони представлялися в половині 1794 р., коли вже можна було замкнути рахунки йосифінських та леопольдівських часів. З цифр, поданих у виказі А на ст. 60—61, бачимо ось які факти:

1. Достави підданих для військових потреб у р. 1789, обчислені на гроші, виносили 310 861 р[инський], а в р. 1790 — 1 027 868 р[инських]. До сього наросло процентів 41 122 р[инських], так що разом ся рубрика виносила 1 379 852 р[инських]. Селянські громади, що одержали сей капітал у облігаціях, продали їх частину в вартості 30 861 р[инський], так що за цісарським скарбом лишився на користь селян довг у сумі 1 348 991. Натомість за селянами стояв на користь скарбу довг запомог, даних їм у часах дорожнечі, а власне натураліями в вартості 697 798 р[инських] і грішми в квоті 88 160 р[инських], разом 785 958 р[инських]. Відповідно до ухвали мішаної комісії з 29 лютого 1792, затвердженої надв[орним] декретом із 19 січня 1793 р., всю суму тих селянських достав за 1789 р. повернено на вирівняння громадських довгів за урядову запомогу, і на се взято 266 635 р[инських], так що з усієї суми селянських ліверункових облігацій прийшло до шпихлірового фонду 700 271 р[инський]. Три

округи, а власне Ряшівський, Самбірський і Стрийський, не мали з тої суми мати ніякої користі, навпаки, всі їх ліверункові облігації не покривали ще їх довгів, затягнених у скарбі, і вони фігурують у виказі ще з довгом у квоті 303 974 р[инських].

2. Достави домініїй для військових потреб у р. 1789 разом із процентами, нарослими від них, виносили 118 470 р[инських], а достави з р. 1790 разом з процентами на кінець жовтня 1792 р. винесли 393 717 р[инських]. Надто домінії мають за безправно продані облігації звернути готівкою 36 792 р[инських], так що вся сума їх даровизни, якою вони в початку 1790 р. заявили свою прихильність до підданих, виносила 547 979 р[инських].

3. До сього додати, що вартість достав на ту саму военну потребу, зложених у 1790 р. духовенством, яка разом із процентами до кінця вересня 1792 р. вчинила квоту 23 107 р[инських]. Значить, уся сума доходів, які з тих достав 1789 і 1790 років припали на користь шпихлірового фонду, виносила в половині 1794 р. 1 271 360 р[инських] 27 кр[ейцерів].

4. До сього треба додати ще детально вичислені в виказі Б (стор. 62) преграваційні відшкодування, на які були засуджені дідичі за утискання своїх підданих до кінця жовтня 1791 р. Сума тих відшкодувань виносила 148 246 р[инських] 40 кр[ейцерів], а сума нарослих від них процентів — 31 538 р[инських] 50 кр[ейцерів], разом— 179 785 р[инських] 31 кр[ейцер]. Дивна річ, одначе, чому в тім виказі фігурує тільки відшкодування за преграваціїї (Prägravations-Ersatzposten), а зовсім нема виказаних кар преграваційних, накладаних на дідичів, що, по думці цісарських розпоряджень, цитованих нами вище, також мусили впливати до шпихлірового фонду.

Як бачимо, шпихліровий фонд у Галичині, завдяки енергії цісаря Йосифа II та запопадливості галицького уряду, виносив у половині 1794 р. 1 451 145 р[инських] 59 кр[ейцерів], не вчисляючи в се вартості дійсно заснованих уже шпихлірів і зложених у них збіжжевих засобів. Сума, без сумніву, поважна. І якби сей фонд був полишений хоч би лише натуральному ростові та не відчужений від свого первісного призначення — бути запомогою для галицького селянства,— то те селянство не було би нині зразком бідності, темноти та занедбання серед усіх народів Австрії, а стояло би на рівні з селянством Чехії та Моравії. Змарнування сього фонду і повернення його на інші цілі, зовсім суперечні з його первісним призначенням, мусимо признати одним із фатальних прогріхів нефортунного правління цісаря Франца I.

VII. ЗАПИНКА НА ЧВЕРТЬ СТОЛІТТЯ

Цісар Франц I ще перед своєю коронацією, перед вибором на угорського короля, одержав важку спадщину — виповідження війни з боку революційної Франції, датоване д[нем] 20 цвітня 1792 р* . «Не нація проти нації йде війною,— говорилося в французькій декларації, — але справедлива оборона свобідного народу проти несправедливих напастей короля»[1]. Війна, відома, між іншим, із записок Гете під назвою «Кампанії проти Франції», закінчилася нужденно і була нещасливим початком цілого ряду нещасливих війн, що мали виссати найживіші соки Австрії, довести її до безпримірного в історії банкротства 1811 р. і опізнити на півстоліття її внутрішній розвій.

Одним із перших симптомів тої похилої дороги, на яку ступила тепер Австрія, був надворний декрет із д[ня] 6 липня 1793 з заявою, що «задля теперішньої війни і вичерпаних фінансів не можна сплачувати ліверункові облігації, отже, засновування шпихлірів відкладається на пізніші часи». Стан фондів,— додає Процінський, нотуючи сю звістку,— виносив тоді з долученням процентів до 1 падолиста 1792 р. 1 505 555 р[инських] 40 кр[ейцерів]. Хоча засновування шпихлірів, себто те, що уряд мусив би на се платити зі своїх кас, було спинене, але збирання дальших фондів на ту ціль мало вестися далі. Надв[орним] декретом із 23 серпня 1794 р. велено всі квоти, які впливали від доміній (nota bene[2], на шпихліровий фонд), опроцентовувати, скоро лише дійдуть до 50 р[инських], а проценти від фондів, зложених уже в урядових касах, дописувати до капіталу. Від преграваційних капіталів, табулярно забезпечених, велено побирати 5 %, а від капіталів не забезпечених, тобто не вписаних на гіпотечнім виказі маєтності дідича, 10 %, ще й з назвою «карні проценти»; сю назву та й саме подвійне опроцентування прегравацiйних кар скасовано аж 17 марта 1814 р.

---

[1] Dr. Franz Krones. Geschichte der Neuzeit Oesterreichs vom achtzehnten Jahrhundert bis auf die Gegenwart. Berlin, 1879, стор 489—490.

[2] Добре зауваж *(лат.)*.— *Ред.*

Потім іде в наших матеріалах велика порожнеча, якій відповідав у Галичині і занепад тих шпихлірів, що вже були позасновувані. Тільки реферат Процінського дає нам деякі натяки на те, що робилося з сею справою під час бурливих воєнних часів. З надворного декрету з 9 серпня 1806 р. довідуємося, що значно перед тим роком правительство позасновувало було збіжжеві зсипи по Галичині спеціально для потреб війська, але ті зсипи чомусь показалися невідповідними для свого призначення і правительство запитує львівську губернію, чи не добре би було злучити ті військові магазини з підданськими громадськими шпихлірами (значить, вони фактично були ще в ту пору!), щоб мати і провіант для війська, і запомогу для селян; кождого разу могло б у такім разі правительство в хвилі запотребування брати з тих шпихлірів збіжжя для війська, платячи готівкою по біжучій торговій ціні (ст. 85).

Про військові магазини в часі наполеонських війн стрічаємо ще одну інтересну згадку в опінії президента станового виділу, вставленій живцем у так званий «Remissorialschreiben» станового виділу з д[ня] 26 вересня 1818 р. Говорячи про намір уряду — завести в Галичині громадські шпихлíри під примусом, президент твердить, що «се накинуло би на край ще гірше лихоліття, ніж коли-будь міг би причинити йому зустріт найфатальніших причин». Президент уважає загалом великим щастям, що військові магазини в Галичині загирилися («aufgehört haben», отже, не конче були скасовані урядом!), і не бажає собі, «щоб се лихо вертало до нас іще в збільшенім об'ємі через заснування так многих тисяч крайових магазинів і вдержувалося назавше» (див. док[умент] XVI, стор. 71). Що було таке лихе в устрою тих воєнних магазинів і чому президент станового виділу бачив у них таке лихоліття Галичини, сього не можемо відгадати.

Галицька губернія не сміла лишити без відповіді декрет надворної канцелярії, тим більше, що сама губернія, здається, викликала дискусію. В рефераті Процінського згадується губерніальний звіт із 21 грудня 1804 р. і другий звіт із 9 мая 1806 р., в яких губернія промовляла за закладанням громадських шпихлірів. Але її думки не знайшли прихильності в Відні, і ось д[ня] 9 серпня 1806 р. прийшов новий надв[орний] декрет, у якім говориться, що тепер, коли заключено мир[1], вертає спокій, губернія повинна взяти назад свої внески щодо закладання шпихлірів. Тепер скарб державний буде в силі потроху сплачувати шпихлірові капітали, отже, нехай губернія вислідить увесь маєток шпихлірів, зарядить відновлення тих шпихлірів, що ще лишилися, і, між іншим, застановиться над тим, чи селяни в браку банкнотів не могли би доставляти свої паї до шпихлірів — соломою[2]. Нарешті гуморист із надв[орної] канцелярії поручає губернії поміркувати, чи не можна б винайти такі «віридостойні» домінії, яким би з шпихлірового фонду можна було дати гроші, за які б вони накупили збіжжя і держали його все напоготові, або чи не знайшлись би такі охочі і між галицькими мужиками? Як бачимо, дурні виростали тоді без посіву навіть на сухім грунті надворної канцелярії.

Здається, що десь у половині вересня 1808 р. відбулася в Відні та конференція губернаторів усіх країв під проводом самого цісаря, про яку довідуємося з цісарського надв[орного] декрету з д[ня] 26 вересня 1808 р. На тій конференції, скликаній спеціально для якоїсь іншої справи, обговорювано справу примусового заведення збіжжевих магазинів при кождій домінії для забезпечення військових потреб. Цісар рішуче спротивився всім таким проектам і стояв за тим, щоб з одної лише Галичини зажадати ще вияснення, чи не було би порядно і можливо склонити громади, щоб вони складали 16-ту часть усього зібраного ними щороку жита і вівса в снопах, з яких укладено би стоги, що могли б творити основу для збіжжевих магазинів, а се тому, бо тодішні фінансові відносини держави все ще не допускали можливості сплати паперів шпихлірового фонду. Отсе запитання вислано було до Львова надворним декретом із 26 вересня 1808, а його автором був, певно, той сам дивовижний любитель соломи, який ще в серпні 1806 р. пропонував творити в Галичині громадські шпихліри з самої соломи. Не диво, що сього було занадто багато навіть для галицької бюрократії: вислухавши опінії найбільшої часті окружних урядів, відписала д[ня] 8 січня

---

[1] Натяк на ганебний Пресбурзький мир із 27 грудня 1805 р., в якім Австрію обкроєно на 1000 квадратових миль простору і 3 мільйони людності. Krones, op. cit., 508.

[2] Очевидно, писав якийсь гуморист не без сатиричної жилки, коли обік цісарських, тоді майже безвартісних банкнотів, поклав навіть не зерно, але тільки селянську солому.

1809 р. до Відня, що галицькі власті уважають такий спосіб збирання і зберігання збіжжя зовсім недопустимим (unzulässig). Рад не рад мусив і цісар відступити від нього, і надв[орним] декретом із 29 марта 1809 заявлено, що наслідком вияснень губернії цісар зволив відступити від проекту заведення примусовим способом громадських шпихлірів у формі снопів та стогів. Справді, голу солому молочено тоді, в той трагічний для Австрії час, у її надворній канцелярії.

Прийшла нова війна, нові кризи для Австрії, записані на картах всесвітньої історії; перед очима здивованої Європи перекотилася колосальна епопея війн 1809, 1812—1813 року* . Про шпихлірову справу в тих роках ані слуху ні духу. Аж у р. 1814 губернія львівська скликала спеціальну комісію, що мала сконстатувати, як бути з шпихліровими фондами, що все ще значилися в рахункових книгах бухгалтерії, супроти фінансового патенту з д[ня] 26 лютого 1811 р., яким, як відомо, було оголошене банкротство Австрії[1]. На жаль, ми не знаємо, що ухвалила ся комісія, та з пізніших обрахунків шпихлірового фонду мусимо догадуватися, що й вартість його облігацій обчислювано по тому банкротському ключу, який патентом із 26 лютого 1811 р. усталено для всієї державної валюти.

І знов починається жування соломи. Немовби все, зроблене досі, було забуте і змазане з карт історії, підносить надворний декрет із 16 лютого 1815 р. думку, що заводження громадських шпихлірів було би дуже корисне для домінії. Його Величество наказують властям звернути на сю справу якнайпильнішу увагу, а поки обставини позволять на якийсь більше рішучий крок, при відповідній нагоді звертати увагу дідичів, що, основуючи та підпираючи в своїх селах громадські шпихліри, вони з часом довели би до того, що не мусили би рятувати своїх підданих у часах недороду, та й само правительство почислило би їм се за заслугу. Розуміється, що таке балакання було би на місці десь у початку XVIII в. (Йосиф II говорив далеко сміліше і рішучіше), а не в році битви під Ватерлоо*, а галицькі дідичі були аж надто загартовані на такі наївні спокуси.

---

[1] Про сей патент та взагалі про всю фінансову і грошову кризу Австрії в 1811 р. і попередніх див. книгу Адольфа Бера (Adolf Beer. Die Finanzen Oesterreichs im XIX Jahrh. Prag, 1877, розд. 2 — «Das Staatsbankerott», ст. 44—85). Коротке резюме сього розділу дав я в своїй брошурі «Панщина та її скасування в 1848 р.», виданій коштом «Просвіти» у Львові 1898 р.

А надворна канцелярія не переставала жувати солому. Надв[орним] декретом із 26 падолиста 1817 р. прислано від Його Величества до львівської губернії велику новину, що в Чехії і в Моравії вже існують зсипи збіжжя для потреб контрибуції. Декрет запитує (не тямлячи, очевидно, що в Галичині ще від 1788 р. обов'язує йосифінський шпихліровий патент!), чи не було би добре завести такі шпихліри і в Галичині та в інших провінціях, і додає забавне поучення, що при добрім догляді з підданських надсипів по горцю від корця врожаю і з напливаючої готівки можна б утворити грошовий контрибуційний фонд, із якого громади з часом могли би надіятися навіть облегшення своїх податкових тягарів.

Та ось цісарським патентом із д[ня] 13 цвітня 1817 покликано знов до життя галицькі стани[1], і вже зараз у маю слідуючого року виходить від нового виділу станового перший акт у справі шпихлірів. Виділ становий удає наївного і запитує д[ня] 2 мая 1818 р. губернію, що властиво чувати про закладання та упосаджування підданських громадських шпихлірів, чи є в сьому ділі якийсь фонд, а коли є, то чи не можна би дістати його до рук? Губернія відповіла рескриптом із д[ня] 4 червня 1818 (див. у нас ч[астину] XII, ст. 64—65), у якім пише дослівно, що «йосифінський патент у сій справі був становому виділові свого часу доручений рескриптом губернії з д[ня] 7 серпня 1788 р. і що коли б у станах не могли знайти того примірника, то нехай заглянуть до XV-го тому збірки «Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph II erflossenen Gesetze» і там на стор. 26 знайдуть сей цікавий для них патент. А інструкція для ведення рахунків була надрукована в Піллеровій збірці гал[ицьких] законів із р. 1779, ст. 196. Щодо рахунків фонду, то поручено вже бухгалтерії зробити їх сумаричний виказ, і він за чотири тижні буде доставлений становому виділові. Що ж до евентуальної видачі тих капіталів, депонованих у державній касі, то тут треба щодо способу поступування заглянути до закону, а власне, до патенту з 21 марта б[іжучого] р[оку] та до окружного письма з 12 мая б[іжучого] р[оку].

---

[1] Див. про їх діяльність: Br. Łoziński. Galicyjski Sejm Stanowy 1817—1845. Lwów, 1903.

В становім виділі запанувала якась дивна нетерпливість. Не дожидаючи обіцяного рахунку, він ще раз запитує губернію про ті шпихліри і ще раз д[ня] 14 червня одержує запевнення, що рахунки будуть йому прислані протягом чотирьох неділь. І справді, рескриптом із д[ня] 14 липня 1818 р. губернія предложила виділові становому короткий сумаричний рахунок шпихлірових фондів (у нас ч[астина] XV, ст. 67). В своїм рескрипті, долученім до рахунку, губернія в досить темних висловах упереджає виділ становий, що се властиво не весь шпихліровий фонд, але тільки «pozostała reszta od dawniej utworzonego rzeczywistego dochodu, któren aż do wzmiankowanej reszty na umorzenie w czasie ciężkich lat przez Skarb poczynionych poddanym awansów tak w pieniądzach iako i w ziarnie obrócony został»[1]. Виходило би, що головна часть шпихлірового фонду пішла на запомагання підданих у часі наполеонівських війн, та се очевидна неправда. Мабуть, барон Кріг* , автор сього рескрипту, не придивився добре тому виказові, який йому предложила бухгалтерія, і прийняв його за виказ усього шпихлірового фонду, коли натомість се був виказ лиш одної його частини, преграваційних кар, накладаних на панів аж до кінця цвітня 1818 р.[2]

Порівнюючи сей виказ із тим, що був уложений д[ня] 25 червня 1794 р. (у нас стор. 62), бачимо не дуже великий як на 25-літній протяг часу зріст капіталу з 179 785 р[инських] 31 кр[ейцера] на 282 061 р[инський] 56 кр[ейцерів]. Се значить, що в йосифінських часах пересічна сума преграваційних кар у році виносила 19 976 р[инських], а в часах по смерті Леопольда II лише 4 091 р[инський]. Щоб дідичі за той час так сильно уцивілізувалися, годі припустити; ближчою до правди буде думка, що виконування дотичного закону в тім часі було лагідніше, а властиво, що в часі вічного воєнного розгардіяшу, тривог та безладдя нікому було дбати про кривдження підданих. Та й загальна політика цісаря Франца і його урядників супроти поляків, як побачимо далі, значно змінилася.

---

[1] Залишок від раніше утвореного дійсного доходу, який аж до згадуваної решти як у грошах, так і у вигляді оброчного зерна пішов на розпочате скарбом сплачування підданим авансів у тяжкі часи *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Можливо, зрештою, що рескрипт бар[она] Кріга (у нас ч[астина] XIV) належить до якихось інших двох обрахунків, бо згадує виразно про «2 wykazy», які не дійшли до нас.

VIII. РЕОРГАНІЗАЦІЯ І ЛІКВІДАЦІЯ ШПИХЛІРОВОГО ФОНДУ

Предкладаючи рескриптом із д[ня] 15 липня 1818 р. виділові становому рахунки шпихлірового фонду, губернія сповнила поручення центрального уряду, який іще надворним декретом із 22 мая велів уділити станам ті рахунки і візвати їх, щоб, роздивившися в них, видали свою опінію про справу громадських шпихлірів. Якби правительство було тямило опінію виділу станового з д[ня] 27 серпня 1788, дану цісарю Йосифові II, то було б, певно, знало, чого має від них надіятися тепер. Але правительство знало тепер щось інше. Поучений кровавим досвідом наполеонівських війн, цісар Франц I почав шукати опори внутрі своєї держави, силкуючися прив'язати до своєї особи, мов велику сім'ю, все, що в ній було консервативне і католицько-правовірне, вороже всякій революції і всякому вільнодумству. Розуміється, що се зав'язало також вузол його симпатії до галицької шляхти, яка в часі його відвідин в Галичині 1817 р. добувала всіх сил і вишпортувала решти старих дукатів, щоб заімпонувати цісареві своїм блиском, багатством, щедрістю та огладою. Цісар був очарований своїми немов свіжовідкритими підданими, відновив їх стару, йосифінську станову репрезентацію і хоч не розширив ні в чому їх права і привілеї, то все-таки адміністраційними способами, номінаціями людей, прихильних полякам, на найвищі уряди в краю (таким був губернатор Гауер*) старався осолодити їм життя під австрійським правлінням. Цісарський двір у Відні чимраз більше робиться центром притягання для галицької шляхти; прикладом для інших присвічують граф Оссолінський, перший переконаний австріяк польської нації, основатель львівського Оссолінеум, та княгиня Констанція з Чарторийських Ржевуська, що по кількох роках нечувано пишного та марнотратного життя в наддунайській столиці довела 1821 р. до першого в Галичині економічного краху— ліцитаційної продажі чи радше безцеремонного роздряпання дібр Грималівського ключа.

Галицький становий виділ, дохопившися шпихлірової справи, почував добре, що се вже не йосифінські часи і що тепер можна свої задушевні погляди висловити далеко свобідніше, як тоді. І ось д[ня] 26 вересня 1818 із його канцелярії виходить незрівняний по своїй дволичності меморіал, якому сам виділ дає кумедний титул «Remissorialschreiben», себто «писане відпекання» (див. у нас ч[астина] XVI, ст. 68—80), і якому варто придивитися ближче.

«Розум і досвід,— читаємо в тім документі,— навчили нас, що уставлене зсипування збіжжя в громадських зсипах, із яких піддані в роках недороду можуть одержувати запомоги, має свої великі користі. Щоб, одначе, сей намір не лишився безуспішним, як се бувало досі в Галичині, треба сповнити дві важні умови, а власне: 1. щоб кошти сеї інституції були якмога найменші і 2. щоб заведена при ній маніпуляція була якнайпростіша, без зайвої писанини. В Галичині се потрібніше, ніж деінде, бо селяни, що самі лише мають із сього користь і самі мусять поносити всі її кошти, не в силі платити великі пенсії, а домінії, які мусять вести надзір над тими інституціями, не люблять скомплікованих рахунків і почувають відразу від усякої докладної маніпуляції, писанини та накопичення актів.

В Галичині маємо (без Буковини) 3598 домінії і 59 сіл. Та зваживши, що деякі домінії складаються з кількох сіл, на які одного шпихліра замало, і що з огляду на вигоду та надзір лише найближче себе положені села можуть мати один спільний шпихлір, становий виділ думає, що число громадських шпихлірів у Галичині досягне цифри 4500 або ще й пережене її. А коли до кождого шпихліра приставити писаря чи рахмістра з пенсією 300 р[инських], то самі ті кошти виноситимуть річно 1 350 000 р[инських]. Дочисливши до того на канцелярійні реквізити 20, на направу шпихліра 30 р[инських], набіжить знов річний видаток у квоті 250 000 р[инських]. Помешкання писаря, отоплення канцелярії, плата присяжним і війтові, що мусять бути все готові до контролю і нагляду над шпихлірами, кореспонденція з окружними урядами і бухгалтерією, якій щороку мають предкладатися рахунки, все те ще значно побільшить видатки, яких навіть не можна докладно подати наперед. А тим часом уже й те, що заraховано досі, вчетверо більше від рустикального податку,— величезна сума, якої галицький хлоп не понесе ніяким світом. Додайте до тих позитивних видатків ще й негативний: адже через сипання зерна до спільних шпихлірів дохід кождого підданого робиться меншим!»

Чи потрібно критикувати сю софістику? Автор її, очевидно, не знає різниці між непродуктивним видатком, яким для селянського господарства поки що являється всякий податок, і видатком продуктивним, із якого для його хазяйства йде безпосередня або посередня користь. Страхаючи нетямучих великими цифрами, він промовчує, що ті цифри, розложені на мільйони людності і на тисячі осель, зовсім не такі страшні і притім ніхто не думав видавати їх разом із одної каси. Шляхетська фантазія жахається тих великих цифр продуктивного вкладу в селянське господарство, а не жахається тих удесятеро більших страт, яким сі вклади могли б запобігти.

З того самого круга ідей чи, властиво, тупої безідейності пливуть і дальші аргументи проти громадських шпихлірів. Автор висилює свою фантазію, щоб обчислити, скільки мільйонів корців збіжжя будуть змушені селяни зсипати до шпихлірів на різні свої сподівані потреби (ті цифри й обрахунки як фантастичні комбінації пропускаємо, пор. ст. 69—70) на те тільки, щоб знов налякати фантазію нетямучого читача великими цифрами: бійтеся бога! 2 664 592 корців на засіви, 1 776 394 корців на рятування не так незаможних, як радше лінивих і недбалих, а 2 796 633 корців на час загального голоду! Бійтеся бога, 7 237 619 корців буде марно лежати в шпихлірах! А ще 108 564 корці пропадуть через усихання та стирання зерна,— ні! Зерно, зсипане до шпихлірів, не можна вважати ні за що інше, як за безплідний, змарнований капітал!

Та й сього ще мало! Адже поки марнувати в громадських шпихлірах мільйони корців збіжжя, треба вперед побудувати ті шпихліри, з яких кождий пересічно мусить містити 1600 корців. Почисливши будову кождого шпихліра на 4000 р[инських], випаде за 4500 шпихлірів 18 мільйонів. «А се ж не пустий собі капітал,— сентиментально додає автор реферату,— і зібрати його від галицьких підданих буде неможливо».

Тут він перериває ланцюг своїх розумувань і цитує дослівно думку президента станового виділу, який, очевидно, написав її на маргінесі бруліону, а пан секретар не важився подати тих цінних уваг за свої, а подав їх у тексті виразно як уваги пана президента. «Пан президент завважує, що вже з сього поверхового обчислення коштів такого запровіантування краю аж в очі б'є неможливість і нерозмірність між засобами і метою, яку хочемо осягнути ними». Щодо самого укладу і методу сього рахунку пан президент не має ніякого закиду, видно, він дуже заімпонував йому! Зате він робить іншу премудру увагу, в якій, властиво, лежить сук і розгадка всіх отих нападів на громадські шпихліри. «Місцеві відносини Галичини,— говорить пан президент,— і обов'язкові закони забезпечують мужика навіть у тісних роках від голоду. Як він колись доб'ється власності і маєтку, то буде сам своїм магазинером, або громада добровільно, поучена і підперта своїм «панством», позаводить асекурації на випадок часткового або й загального недороду». А заводити примусово отсі шпихліри, се значило би, на думку пана президента, наводити на край «нещастя, гірше татарської орди» (ст. 71). І далі йде в додатку оповідання пана президента про недавні військові магазини, з якого про ті самі магазини не довідуємося нічого конкретного, але довідуємося що пан президент боїться їх і бридиться ними, як жид солониною.

І тут пережовування старої, запліснілої шляхетської традиції. Хлоп наш, і лише в наших руках йому добре. Він повинен бути наш, поки не нарозумиться, а нарозумиться лише тоді, коли ми навчимо і напутимо його. А ніякі закони, ніякі патенти ані організації не поможуть йому.

Автор сеї «ремісоріальної» хрії по перерві, зробленій паном президентом, торочить далі свої уваги. Властиво, він не має що й сказати, але президентова згадка про воєнні магазини викликає у нього згадку про йосифінські шпихліри, і він не може пропустити нагоди, щоб не плюнути на них. «Вже за часів цісаря Йосифа II пробувано в Галичині заводити громадські шпихліри. Та що взято на увагу трудності, зв'язані з сим підприємством, а також стан провінції, в якій нема зайвих капіталів (ніби вони десь бувають зайві!), то й нема що дивуватися, що нічого з того не вийшло. Часткові проби роблено майже скрізь, але зусилля лишилися без успіху, власне, з браку принципів або з хибного їх прикладання. Бо 1) скоро ціни збіжжя в краю підскочили, то підданий, зведений торговою спекуляцією, продавав увесь, який мав, засіб плодів, які б могли йому вистарчити на власну потребу і на засів, і покладав усю надію на те, що, чого потребуватиме, йому дадуть із публічного шпихліра. 2) Плоди без різниці, чи рік був урожайний, чи неврожайний, навесну розділювано підданим. Звідси йшло те, що в часі недороду ніхто не міг віддати збіжжя, визичене з публічного шпихліра. Таким робом, те, що заощаджено, може, протягом кількох літ, пропадало відразу, і заповнювання шпихліра треба було починати наново. Се твердження справджують заляжні довги, якими з сеї причини обтяжені майже всі громади».

Брехливість того оповідання сама б'є в очі, бо воно суперечить само собі, копичачи один закид на другий. Йосифінські шпихліри, з огляду на неможливість їх заведення, зовсім не прийнялися в Галичині — і зараз показується, що вони були майже в кождім селі; вони були кепсько адміністровані — і зараз показується, що були не зле адміністровані, коли вистарчало збіжжя для всіх у тісні роки; вони марнували збіжжя і мусили наново починати зсипування,— і тут же кажеться, що громади мають збіжжя на довгах і лише через періодичні недороди не можуть сплатити; значить, не пропало ніщо. Ну, але що би то був за шляхтич, щоб своєї, хоч і як пустої, балаки не закінчив патріотичною фразою! І наш референт, гордий своїм дотепом, як то він легко «викивав шваба», додає: «Отсі уваги подаються високій губернії з тою метою, щоб вияснити їй, чому не повелося закладання шпихлірів у Галичині, і що се діло в краю, позбавленім зайвих капіталів, а проте обтяженім високими податками, мусить і повинно вестися дуже помалу, з відповідною до нашого стану обережністю!» Батько вітчини, та й годі!

Ми не будемо детально розбирати всього того, що він далі (ст. 72—80) говорить про деталі будови шпихлірів. Стоячи принципіально на тім, що громадські шпихліри в Галичині непотрібні й неможливі, він очевидно й тут буде старатися підпускати скрізь такі деталі, які б усю річ зводили ad absurdum[1]. Отже, планів на шпихліри повинні достарчити «артисти» (die Kunstverständigen) кілька типів, найменші на 1000, найбільші на 8—9 тисяч корців, і посередні, а кождий план має бути такий, щоб його можна виконати і з дерева і з цегли. (Що то скажуть інші теперішні «артисти» від будівель на такий проект?) Кількість і якість матеріалу мусить бути подана так докладно, щоб і чоловік, зовсім нетямущий у будівництві, міг усе зрозуміти. (Пощо — святий знає.) Шпихліри мають стояти поблизу панських для ліпшої обезпеки. Грунт під шпихлір дає домінія безплатно, дає також сирий матеріал: дерево, камінь, глину, пісок, вапно, коли їх має на місці; але коли громада має власний ліс або коли домінія має матеріалів мало і потребує їх для себе або має лише на продаж, то громада мусить старатися сама. Вся праця при будові паде на громади, а домінія має дбати лише за те, аби нікому не роблено кривди (дослівно і дуже характерно для галицького шляхтича: щоб не була нарушена рівність між зобов'язаними до роботи!). Контракти на доставу матеріалів мають бути роблені в присутності дідича і мають бути вільні від стемпля. Камеральні добра повинні і приватним підданим в разі потреби продавати матеріали на будову шпихлірів і то по ціні нижчій, як звичайно, і т. д.

---

[1] До абсурду (*лат.*).— *Ред.*

Важна для нас точка 16 (ст. 74), де знаходимо згадку про старий шпихліровий фонд. «Із виказу, уложеного ц[ісарською] бухгалтерією під д[нем] 15 липня б[іжучого] р[оку] (той виказ надрукований у нас під ч[астиною] XVII на с. 81—82) і уділеного становому виділові, видно, що фонд, призначений на упосадження громадських шпихлірів, виносить 2 601 216 р[инських] 43 кр[ейцери]. Найбільша його часть разом із нарослими процентами лежить у державнім скарбі; менша часть, зложена з кар за прегравації, улокована у приватних осіб. Щоб громади з того фонду дістали бодай часткову запомогу, зволить губернія виєднати у Й[ого] Ц[ісарського] Величества, щоб громадам без проволоки виплачено проценти, щоб їм дозволено продавати на цілі будови шпихлірів скарбові облігації; а особливо щоб в разі заключення контракту з камерою при закупні будівельних матеріалів камеральні каси були зобов'язані приймати при виплаті ті облігації по номінальній ціні, а також щоб приватним людям (дідичам), у яких лежать прегравацiйні гроші, виповідано їх на шість місяців наперед». Чи були ті жадання в ту пору виконані, чи ні, в усякім разі вони важні для нас як показ того, в якім стані і в якій формі удержувався той шпихліровий фонд.

Із дальших точок сього проекту варто піднести те, що говориться про нагляд над шпихлірами; воно характеризує дуже низький ступінь публічної моралі в тих часах. Громадський шпихлір мусить бути замкнений на три ключі (в йосифінських часах ще вистарчали два), з яких один має мати в руках домінія, другий війт, а третій громада, яка сама, без дозволу домінії, вручає його щороку вибираному своєму мужові довір'я. Війт і той муж довір'я мусять у церкві зложити прилюдну присягу, що будуть вірно завідувати повіреним їм добром. Громада дає до шпихліра звичайну чергову варту. Хто би з громади завважив, що в шпихлірі діється щось невідповідне, має зараз донести про се домінії або окружному урядові. Коли донос окажеться оправданим, донощик дістає 20 р[инських] нагороди з маєтку винуватого. Характерне жадання станового виділу, щоб домінії зовсім не відповідали за безпеку і удержання шпихлірів, бо се, мовляв, було б несправедливо потягати їх до одвічальності за те, що не стоїть під їх виключним доглядом, але залежить зовсім від дбайливості самих селян. Що домінії, одначе, жадали для себе хоч часткового надзору і одного ключа до шпихліра — to chłopie, co innego[1].

З того самого погляду публічної моралі інтересні також точки проекту про організацію, ведення та обчислювання гром[адських] шпихлірів. Запомоги зі шпихлірів видаються лише в часі загального неврожаю і дорожнечі; при звичайних цінах збіжжя підданий легше може заробити на хліб, «бо в Галичині, — додає референт, — ціни праці не падуть так, як ціни збіжжя». Шпихлір може бути відчинений лише від 9 год. рано до 3 пополудні і то лише в присутності всіх тих, що мають ключі, а надто в присутності двох присяжних або інших членів громади. Коли б показалося, що хтось відмикав його о іншій годині, то такий поносить кару за спроневірення. Мірки, якими міряється збіжжя, мають бути докладні і не повинні ніколи виходити із шпихліра. Видавання збіжжя має доконуватися в присутності тих самих трьох, що мають ключі. Над стяганням збіжжя, призначеного для шпихліра, — чи то з репартиції, чи взятого весною в позичку, — має нагляд домінія, і їй повинна бути дана змога уживати навіть примусових способів. Та сама домінія має право щороку рішати, котрому підданому треба дати запомогу зі шпихліра, а котрому ні; для сього рішення вона повинна засягнути думки війта і присяжних, а в разі потреби може зробити ревізію в помешканні дотичного підданого, щоб переконатися, чи є у нього засоби, чи нема.

Але найцікавіші для нас уступи 5, 10 і 14 сього розділу (стор 78—79). Треба пригадати, що ще П. Забєльський, а за ним і наш становий референт (пор. стор. 17 і 69 нашого видання) головним доказом неможливості засновування і вдержування гром[адських] шпихлірів у Галичині вважали брак настільки письменних і освічених людей, щоб було можна поставити їх з відповідною їх особистою гарантією писарями та завідателями при гром[адських] шпихлірах. Не хто інший, як сам наш референт вирахував на тих писарів більше як півмільйона коштів. А тут показується, що на практиці ся річ була любісінько можлива і дешева. Отже, сю функцію сповняє домінікальний урядник (економ). Він провадить три викази: виказ підданих, обов'язаних давати досип до шпихліра, і виказ родів збіжжя, яке мають доставити; виказ збіжжя, що протягом року прибуває до шпихліра або виймається з нього, і третій виказ позичок та запомог, що кождий підданий дістає зі шпихліра і що з досипом звертає. От тобі й уся недовга! Той сам економ обов'язаний відчитати ті записки всім підданим у присутності війта і присяжних. Самі викази мусять зберігатися у присяжного в скрині з двома замками; один ключ має в руках війт, а другий домінія. Економ записує в них у присутності репрезентанта домінії, війта і присяжного і не сміє поза те мати їх у руках. З кінцем року підводить суми, делегати від громади й домінії перемірюють запас збіжжя в шпихлірі, а результати обрахунку в копії передаються окружному урядові. А кошти тої маніпуляції? Сота часть збіжжя, зсипаного в шпихлірі, має покривати ті кошти: половина з неї йде для економа, друга ділиться між війта і присяжного, приставленого до шпихліра.

---

[1] Те, хлопе, щось інше (*польськ.*). — *Ред.*

Нема сумніву, що всі сі деталі побутового характеру референт станового виділу не виссав із пальця, але що се були результати довголітньої практики — знов один і то найкращий доказ того, що його й пана президента критичні уваги та песимістичні внески, висловлені на початку реферату, були виключно випливом шляхетської неприхильності до якої-будь організованої діяльності самих підданих, а не плили з дійсної обсервації фактів. Коли й були де занедбання та надуживання, то супроти виложених тут деталей вони найшвидше могли йти від домінії та її прислужників, а вже ніяк від самих підданих та їх мужів довір'я.

Для сього реферату, як уже було згадано, служив субстратом між іншими документами також загальний виказ маєтку шпихлірового фонду, доведений до кінця цвітня 1818 р. Із нього видно, що державна бухгалтерія вела рахунки точно і в дочислюванні процентів була дуже скрупулятна. Бачимо, що з самих ліверунків домінікальних, духовних та підданських за р. 1789—1790 наросло 1 789 563 р[инські] 46 кр[ейцерів], із процентів від того капіталу 529 590 р[инських] 59 кр[ейцерів], із преграваційних кар 282 061 р[инський] $56^1/_2$ кр[ейцера]. Разом увесь маєток шпихлірового фонду з кінцем цвітня 1818 р. виносив 2 601 216 р[инських] 43 кр[ейцери].

Як подивилися в Відні на реферат станового виділу, про се маємо лише загальну звістку в рефераті Процінського (ст. 89). Довідуємося з нього, що той реферат аж д[ня] 7 грудня 1818 р. був губернією пересланий до Відня, а тут вийшов д[ня] 14 січня 1819 р. надворний декрет, яким план станового виділу признано занадто скомплікованим, звернено увагу на просту процедуру в чеських шпихлірах, уставлену ще йосифінським патентом з р. 1788, і звернено їм його для доконання відповідних поправок. Здавалося, що все йде й на тім полі до якоїсь більшої, крайової акції, що мала б на меті піддвигнення економічного стану селянства. Львівська губернія на засіданні 24 жовтня 1819 р. ухвалила виділити шпихлірoвий фонд із загального державного скарбу і з днем 1 падолиста розпочати окреме його ведення; се мало на меті упростити заплутане досі діловодство сього фонду. Та діло показалося не легким; різні каси і різні галузі адміністрації мали у себе різні часті того фонду, і треба було довгої переписки, щоб звести все те докупи. Зацікавилася сим ділом і надворна канцелярія; декретом із 12 лютого 1820 р. уповажнено губернію до зліквідування всіх залеглих процентів від шпихлірових капіталів, а рік пізніше декретом із д[ня] 8 марта 1821 р. зволено ще раз повне вислідження і виділення шпихлірового фонду.

Здавалося, що діло піде на лад. Рівночасно з ліквідацією фондів працювала в губернії, знов таки з поручення надворного декрету з д[ня] 14 січня 1819 року, спеціальна комісія над остаточним укладом планів, кошторисів та якнайпростішого і найпрактичнішого діловодства шпихлірів. Із надворної канцелярії напирали на поспіх, і два рази мусила губернія писати звіти про поступи праць комісії, поки нарешті, за третім разом, з рескриптом до ч[исла] 37 727 із 1821 р. не предложила надворній канцелярії готового плану, спростованого по вказівках тої ж канцелярії.

Та тут сталося якесь чудо. Під датою д[ня] 23 серпня 1821 р. надійшов із Відня декрет надворної канцелярії, яким повідомлено губернію, що Його Величество цісар власними своїми рішеннями з д[ня] 23 і 24 липня 1821 р. постановив — розв'язати галицький шпихліровий фонд.

IX. ЛІКВІДАЦІЯ І РОЗДІЛ ГАЛ[ИЦЬКОГО] ШПИХЛІРОВОГО ФОНДУ

Що сталося? Відкіля ся напасть? Послухаймо слів надворного декрету!

«1. Основування громадських шпихлірів треба полишити виключно свобідній згоді домінії з громадами.

2. Складові часті дотеперішнього фонду гром[адських] шпихлірів призначив Його Величество почасти на сплату збільшених видатків за підводи в р. 1818 і 1819, почасти на зворот їх властителям, а почасти застеріг собі про них дальшу постанову» (стор. 91).

Як бачимо, декрет відразу, без ніякого мотивування стає на становищі діаметрально противнім тому, яке займало досі австрійське законодавство. Зі становища державного переходить на становище приватно-правне і, признаючи всі дотеперішні постанови, патенти, розпорядження і навіть приватні даровизни (такою можна назвати даровизну станового виділу з р. 1790 на користь шпихлірів) неважними, не обов'язковими, всупереч усяким правним нормам не привертає ідеально ad integrum[1] того стану, який був перед виданням тих постанов та перед оголошенням даровизни, але сам, без мотивів, розпоряджається добром, яке по скасуванні всіх давніших законів та оречень у шпихліровій справі eo ipso[2] перестало бути публічним, державним добром, а зробилося приватним добром тих властителів, доміній, духовних та селян, що складалися на нього або для яких його виразно даровано. В який спосіб розпоряджається надв[орний] декрет тим добром, бачимо з дальших його уступів:

---

[1] Для відновлення (*лат.*).— *Ред.*

[2] Тим самим (*лат.*).— *Ред.*

«3. З огляду, що з Буковини нема ніяких ліверункових облігацій з літ 1789 і 1790, то ту часть збільшених видатків на підводи[1] з р. 1818 і 1819, яка припадає на Буковину, треба покрити з преграваційних капіталів». Чи були які преграваційні капітали буковинські, не знаємо, та, судячи з тих виказів і рахунків, які дійшли до нас, їх там не було зовсім; значить, цісарський декрет велить покрити кошти скарбових фірманок, не виплачені скарбом у Буковині, грішми з галицького шпихлірового фонду.

«4. Що лишиться з преграваційних капіталів, ужити на зменшення недобору в згаданих уже підводових видатках у Галичині. Решту збільшеного видатку на підводи, яка лишиться ще не покрита, треба покрити з процентів тих капіталів громадського шпихлірового фонду, що повстали з неоплачених ліверунків громадських із р. 1789 і 1790. Його Величество, одначе, признали і пригадують, що се має статися лише в таких випадках, коли ті капітали належать до громад, а не до поодиноких їх членів, бо ті поодинокі члени мусять лише в обчисленій для них пропорції причинятися до покриття підводових видатків, а решта тих видатків має бути покрита з капіталів преграваційних, бо ті капітали, як згадано, призначені і для Галичини, і для Буковини на покриття тих збільшених підводових видатків» (ст. 91). І знов, беручи юридично, стоїмо без грунту під ногами. Надв[орний] декрет розрізнює добро підданських громад — і се без ніякої підстави присвоює державному скарбові на полатання (і то, як побачимо далі, дуже невелике полатання) скарбового недобору, але виключає від тої участі ті облігації, що були виставлені на одиниці; одиниці в очах сього декрету мають більше право, ніж громади. Але се ще не все! Уступ 7 сього декрету постановляє, що решта капіталу з тих громадських облігацій, яка лишиться по сплаченні видатків на підводи, буде признана власністю дотичних підданських громад і — розуміється — не буде їм звернена до рук, але буде трактована й адміністрована по обов'язковим законам як громадський маєток. Котрі ж решти окажуться не маєтком цілих громад, а лише деяких членів, що 1789 і 1790 доставляли ліверунки для війська, то тим звернути їх гроші

---

[1] Що се були за збільшені видатки на підводи в рр. 1818 і 1819, можу хіба догадуватися. В р. 1818 Австрія вплуталася в Італії в невеличку війну, яка скінчилася 1819 р. Можливо, отже, що се були кошти мобілізації і повороту тої армії.

(розуміється, по обчисленні відповідно до банкротського ключа з 1811 р.), хіба що вони самі зречуться їх на користь громади.

«8. Що ж до капіталів і готівки, що повстали з ліверунків домінії у р. 1789 і 1790, то Його Вел[ичність] зволили наказати: запитати про се стани, чи стоять досі за таким ужиттям сього капіталу, яке ухвалили 1790 р., чи, може, бажають їм дати яке інше призначення для добра підданих громад?» Отже, ще одна юридична безтолковість: панські ліверунки, в р. 1790 для ефекту нібито даровані становим виділом шпихліровому фондові, мають лишитися нетиканими; цісар не хоче розпоряджатися ними, так як розпорядився підданськими капіталами, і запитує станів, що вони захочуть зробити з тими грішми?

Розум каламутиться від такого декрету. Адже се не звичайний акт самоволі. Цісар в тих часах міг був без нарушення своєї поваги сказати: конфіскую галицький шпихліровий фонд на потреби держави або конфіскую половину фонду — та й годі. Решта лишається по-старому. Ніхто б сьому не противився і потомність не осудила би такого указу. Але що сказати про декрет, що виступає як акт державний з цісарською санкцією і так очевидно перекручує і топче всяку логіку, всяке почуття права? Адже тут само собою насувається питання: чому ж цісар розпорядився хлопською, громадською частиною шпихлірового фонду як своєю власністю, а панського не рушив? Чому не позволив собі на щось подібного в Чехії та Моравії? І чому раптово мусив розв'язати галицький фонд, не рушаючи чеського й моравського?

Все те для нас зовсім темне. Найближча буде хіба догадка, що цісар сим разом, так як Леопольд II у р. 1790, упав жертвою якоїсь містифікації, якоїсь чортівської інтриги. Ми знаємо, що цісар Франц І був людина хоч обмежена духовно, але наскрізь чесна. Його девізою було: Iustitia fundamentum regnorum[1]. Ми знаємо, що він у р. 1792 відкинув проект французьких емігрантів — довести французький республіканський уряд до банкротства при помочі колосального фальшівництва французької монети, відкинув рішучими словами: «So ein infames Projekt ist nicht anzunehmen!»[2]. Він довго вагався з підписанням банкротського фінансового патенту 1811 р. Ні, ми вважаємо цісаря Франца I нездібним з власної ініціативи зробити такий неполітичний і шкідливий крок. Він мусив улягти чиїмсь намовам і впливам і не тямив докладно, що підписує. Які се були впливи, се легко догадатися, прочитавши вступну частину станового Remissorialschreiben та вставлену в нього увагу пана президента станового виділу. Вони не самі були такі в Галичині, вся шляхта дихала тим самим духом, усій шпихліровий фонд був сіллю в оці. Щоб сама фінансова потреба з тими «Vorspannsmehrauslagen»[1] склонила цісаря до такого кроку, сьому ніколи не повіримо; ще в р. 1828, разом з нарослими процентами, сей скарбовий довг виносив усього 470 218 р[инських] 46 кр[ейцерів] (див. у нас ст. 103). — для такої суми не було найменшої потреби руйнувати і розсипувати звиш двомільйоновий фонд, який, дотривавши до ліпших часів, міг статися основою для справді успішного піддвигнення галицького селянства.

---

[1] Справедливість — фундамент королівств (*лат.*).— *Ред.*

[2] Fr. Krones. Geschichte der Neuzeit Oesterreichs, стор. 490. [Такий ганебний проект не можна прийняти (*нім.*).— *Ред.*]

Стара латинська юридична приказка каже: Is fecit, cui prodest[2]. Із розв'язання шпихлірового фонду в Галичині не скористала Австрія, не скористав її скарб (крім хіба зацитькання моментального клопоту), не скористала Галичина, а вже найменше галицьке селянство. Скористала тільки галицька шляхта і то двояким способом. Одно те, що з-під панщизняного ярма в 1848 р. наш народ вийшов убогий, темний, безрадний, з невпорядкованими грунтами, без кредиту і можності фінансового розвою, а друге — про друге ще поговоримо далі.

Проти сього акту законного беззаконства не піднявся в Галичині, себто в тих кругах, що вважалися її репрезентацією, ані один найменший голос протесту. Навпаки, коли справу восени 1821 р. предложено становому виділові, сей заявив, що решта давнього шпихлірового фонду, яка лишиться по покритті Vorspannsmehrauslagen, разом з новими преграваційними карами, які б іще трафилися, повинна утворити новий фонд, що мав би служити на роздавання запомог тим підданим, які потерплять — від граду. Щоправда, надворна канцелярія не зовсім згодилася з сим проектом, але й не подала від себе нічого іншого. Справа волоклася ще кілька літ, поки тим часом урядова ліквідаційна комісія при губернії працювала над стягненням укупу всього шпихлірового фонду з різних джерел і поділом того капіталу на різні категорії, що цісарським патентом з 1821 р. дістали різне призначення.

---

[1] Додатковими витратами на їздових коней (*нім.*).— *Ред.*

[2] Це зробив той, кому на користь (*лат.*).— *Ред.*

Нам не цікаво слідити за дальшою, вже чисто канцелярійною історією шпихлірового фонду; хто цікавий, може прочитати її собі по актах у рефераті К. Процінського (у нас стор. 92—114). Весь сей опис довголітньої ліквідації сього фонду, спинюваної різними, щораз то новими проектами, може бути цікавий для якого аматора бухгалтерії; історик може спокійно поминути його і обернутися до його остаточних результатів. Ті результати ми й оглянемо тут коротко.

Ухвалою губернії з 30 грудня 1822 р. постановлено з решти шпихлірового фонду утворити фонд для запомоги підданих грунтових посідачів ось на яких основах: фонд мав би складатися з домінікальних і духовних ліверункових капіталів і з рештки кар прегравацiйних та наrослих від них процентів, яка б лишалася по покриттю коштів підвод 1818—19 р. До одержання запомоги з того фонду були б управнені всі піддані посідачі грунтів (отже, сільські комірники та пролетарії ні!) з Галичини і Буковини (хоч Буковина на сей фонд зовсім не складалася!) з тим обмеженням, що галицькі громади, які мають свої громадські шпихлірі, до того фонду не мають участі, а буковинські громади можуть діставати з нього запомогу лиш тоді, коли будуть запоможені всі галицькі компетенти. Запомога дається не в формі дарунку, але як позичка, дається не з уряду, а на просьбу і має бути протягом 5 літ сплачена з додатком 4 %. Підставою до уділення запомоги признано такі нещастя, що значно ушкоджують дохід або й капітал господарства, отже, пожежі, повені, пошесть на худобу, градобить і недорід. За позичку, уділену поодинокому господарю, ручить уся громада.

Декретом із 1825 р. цісар додав до сих джерел запомогового фонду ще «всі грошові кари, на які засуджуватимуть політичні власті в спорах між домініями й підданими», отже, значить, кари накладені не лише на дідичів, але евентуально також на підданих. На внесок губернії 1823 р. зніс цісар окремим декретом обов'язок громад ручити за довжників запомогового фонду (стор. 100), а на внесок станів допустив до участі в тім фонді також ті громади, що мали свої шпихлірі, давши рівночасно дідичам власть оцінювати, котрий господар і кілько варт запомоги, стягати від них той довг і віддавати до каси, але без гарантії за його точну сплату (стор. 101).

Аж у вересні 1828 р. вичислила бухгалтерія суму довгу за збільшені підводові видатки з р. 1818 і 1819 в квоті 470 218 р[инських] 46 кр[ейцерів] віденської валюти, яку зараз покрито з шпихлірового фонду. В р. 1830 предложила бухгалтерія три часті ліквідаційного операту шпихлірового фонду, а власне:

1) ліквідацію всіх громадських облігацій за військові достави з р. 1789 і 1790; вартість їх у грошах дала 1 211 546 р[инських] 26 кр[ейцерів], а нарослі проценти винесли суму 650 586 р[инських] 20 кр[ейцерів].

2) В р. 1832 була докінчена ліквідація преграваційних кар і відшкодувань разом із нарослими процентами та новими впливами до кінця жовтня 1829 року; сей капітал наріс на 264 073 р[инських]. Сума домінікальних і духовних ліверунків до того самого часу виносила 239 587 р[инських] 55 кр[ейцерів], надто ще була спорна часть старого шпихлірового фонду в квоті 10 703 р[инських] 4 кр[ейцери].

Як уже було згадано, всі преграваційні кари з процентами пішли на покриття підводових коштів. Та їх було мало, тож решту того скарбового довгу покрито з суми селянських облігацій виказаної вище під 1). Решту тої суми, чи всю, чи ні — невідомо, розділено між громади. Д[окто]р Бр. Лозинський (Kwartalnik historyczny, 1905, zezs[yt] 1—2. Miscellanea, стор. 206) оповідає, як то збіднілим наслідком холери і неврожаю 1831 р. селянам роздавано запомоги з давнього шпихлірового фонду. «Уряд не відписував податків, залеглості податкові наростали, невважаючи на острі екзекуції. Аж ось циркуляром із 13 серпня 1835 р. (!) оголошено розділ між громади шпихлірового фонду — в облігаціях, по думці губ[ернського] розпорядження з р. 1829. На громади Золочівського округу випало з того розділу 96 101 р[инський] 43 кр[ейцери], а до того титулом відсоток 11 533 р[инські] 41 кр[ейцер]. Всю ту квоту тут же призначено на уморення податкових залеглостей чи, краще, як каже циркуляр, «значної часті залеглостей». Запоможені селяни, очевидно, навіть не понюхали тих грошей.

Друга звістка про долю іншої часті шпихлірового фонду міститься в книзі д-ра Влад. Острожинського, бувшого синдика галицького Towarzystwa kredytowego ziemskiego і доцента львівського університету, що написав історію того товариства для вшанування 50-ліття його існування. Думка про крайовий банк була улюбленою мрією галицької шляхти. Ми вже згадували, що заснування крайового банку під завідуванням станового виділу було одним із головних постулатів тої ноти, яку в цвітні 1790 р. предложено Леопольдові II, як також одним із важних пунктів переробленого «Меморіалу», врученого в тім же році Леопольдові польською депутацією. Відтоді, одначе, минуло ще 30 літ, поки галицька шляхта, користаючи з прихильних для неї відносин, зважилася другий раз підняти голос із домаганням до цісаря, щоб позволив заснувати в Галичині шляхетський банк для достарчування шляхті гіпотечного кредиту. На становім сеймі з 17 жовтня 1822 р. відчитано адрес станів до цісаря, в якім найчорнішими барвами змальовано стан «рільництва» в Галичині. «Ми, обивателі, кинули в землю ощаджені в минулих літах капітали, а та земля тепер для нас невжиточна, а інших капіталів на піднесення промислу (вони до промислу!) не маємо і не надіємося мати... Високість податків і їх непостійність наразили земельну власність на таку непевність, що дбання про зріст земельних дібр зробилося байдужим; ніхто не сміє купувати дібр, ані доводити закуплені до ліпшого стану, ані взагалі мріяти про будуще».

Автори сього адресу дуже добре знали, чого їм хочеться: адже якраз рік перед тим цісар розв'язав звиш 2-мільйоновий шпихліровий фонд! Що за чудова нагода загарбати ту rem nullius[1] у свої руки! А коли не всю, то бодай добру пайку з неї. Що се не пуста догадка, що такий план попастися «хлопським» фондом носився в головах галицької шляхти від самого розв'язання фонду, а, правдоподібно, він же й породив те розв'язання, на се маємо інтересний доказ: уже в 1825 р. виділ становий уложив і надрукував проект статутів інституту кредитового і вже тут «щодо помічних засобів інституту, з яких мало бути утворене ядро його резервового фонду, вказував проект поперед усього на т[ак] зв[аний] фонд четвертого полку уланів імені цісаря, зложений дідичами в р. 1813, і на часть фонду шпихлірового, що була власністю станів». Тобто не була власністю станів, а їх даровизною на користь шпихлірового фонду, зробленою в розпалі патріотичної гарячки в початку 1790 року, а потім поцупленою урядом у його заряд. Вона не сталася власністю станів і по розв'язанню шпихлірового фонду, бо цісар виразно велів запитати їх, чи стоять при тім, або їх даровизна лишилася при шпихліровім фонді, чи волять надати їй якесь інше, але все-таки для селян корисне призначення. Ще й тоді, 1825 р., виділ становий, хоч називає ту часть шпихлірового фонду «własnością stanów»[1], все-таки не має відваги домагатися явно тої своєї власності, але хитро просить, щоб ті капітали «jeśli nie na własność, to przynajmniej quoad usum Instytutowi odstąpione być miały[2]».

---

[1] Нічийну річ (*лат.*).— *Ред.*

Справа тяглася австрійським звичаєм ще 12 літ, аж у р. 1837 уряд згодився позволити на заснування кредитової інституції, але зажадав, аби вся шляхта своїм фондом доместикальним ручила за солідність його діловодства та за випущені ним папери. Шляхта жахалася, та нарешті 1839 р. пристала на гарантію, коли устами віце-президента станів барона Кріга д[ня] 13 вересня дана була заява, що цісар дає новому інститутові на власність фонд четвертого полку уланів із р. 1813 і заразом полишає станам можність передати сьому інститутові також капітали шпихлірового фонду. Шляхта, досі неохітна проектові, почувши се, 94 голосами на 96 присутніх прийняла його. Оба фонди рішено передати на фонд резервовий інституту,— особливо гаряче промовляв із тим віце-маршалок сейму Тадей Василевський. Фонд четвертого полку уланів виносив по тодішньому обчисленню 130 000 р[инських] мон[ети] конв[енційної]*, а шпихлірoвий фонд у капіталі і процентах суму 604 410 р[инських] 38 кр[ейцерів] мон[ети] конв[енційної]. Патентом із д[ня] 3 падолиста 1841 р. цісар затвердив статут нової кредитової інституції[3], що за гроші, первісно призначені на запомагання підданих, мала відтепер запомагати їх дідичів і запевнювати їм ще й по зносенні панщини панування над галицьким селянством.

---

[1] Власністю станів (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Якщо не у власність, то принаймні для користування повинні бути відступлені інститутові (*польськ.*).— *Ред.*

[3] Dr. Wł. Ostrożyński. Galic[yjskie] Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, jego powstanie i półwiekowy rozwój. We Lwowie, 1892, стор. 2—20.

X. ЗАКІНЧЕННЯ

Свій огляд історії галицьких громадських шпихлірів закінчимо невеличким оглядом того, що в інших краях Австрії, особливо в Чехії і Моравії, було зроблено на тім полі. Ми вже згадували, що вихідною точкою організації громадських шпихлірів і шпихлірових фондів був той сам йосифінський патент із 9 червня 1788 р., що й у нас. Уже перед тим були, одначе, в Чехії грошові фонди, що послужили основою для шпихлірів. Се були так звані контрибуційні фонди, зложені дивовижною, як на наш погляд, процедурою, що, одначе, тісно в'язалася з «батьківським» характером тодішнього державного абсолютизму. Ще в першій половині XVIII в. виробилася була в Чехії і Моравії така практика, що, збираючи від підданих податки (контрибуцію), зверхності побирали трохи більші квоти, ніж стояли в репартиціях, і ті надвишки відкладали набік, творячи, таким способом, резерву, з якої можна було черпати в «тісних» роках, коли селяни не мали змоги платити податків. Системальним патентом для Моравії з р. 1748 і надворним рескриптом з д[ня] 31 липня 1750 р. для Чехії правительство признало сю процедуру дозволеною, «бо сим способом улегшується підданим сплата контрибуції в тісних роках». Шпихліровим патентом із 9 червня 1788 наказано надто, що надвишка збіжжя, зсипаного до шпихліра, має бути продавана, а виручка має йти до каси контрибуційного фонду. Отак повстав грошовий фонд, що зразу, як бачимо, мав служити виключно для цілей фіскальних, як резерва для виплати контрибуції в тісних роках, але з часом набрав значення громадського запасного фонду, аналогічного до шпихліра, і служив різним громадським потребам. З часом заборонено при побиранні податків накладати квоти понад репартицію, але признано домініям 2 % від зібраних податків: поперед усього на кошти збирання податків. Надто впливали до громадського фонду дари від доміній, посмертні записи, кари за неточну вплату податків і т. ін. Про преграваціï не чуємо нічого[1]. Адміністровано сим фондом таким способобом, що часть, відповідна 2- або 3-місячній раті податковій, лежала в домінікальній касі, а решту або складано в публічних фондах, або розпозичувано підданим за відповідною забезпекою. Від підданих побирано 4 %, а в разі бідності й менше. Частина доходів сього фонду поверталася також на інші адміністраційні видатки, особливо на удержання санітарної послуги.

---

[1] Див. гарну статтю: Dr. Ferdinand Schmid. Materialien zur Kenntnis des Personalkredites in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses der Kleingrundbesitzer und Kleingewerbetrei-

На жаль, не знаємо суми, до якої дійшов той фонд у р. 1848, коли були розв'язані підданські відносини. По довголітній провізорії доконано в Чехії сеймовою ухвалою з д[ня] 9 липня 1863 р. реорганізації старого контрибуційного фонду: в усіх громадах, яких датки були в тім фонді, зорганізовано каси задаткові для уділювання селянам дешевого кредиту. Ті каси поставлено відразу на зовсім автономічній підставі. Ось як висловлює д-р Шмід різницю між старим фондом і новою, вирослою з нього інституцією: «Ті старі натуральні фонди — се була інституція, в якій права учасника звичайно виступали лише тоді, коли через елементарні нещастя або інші випадки він опинявся в неспроможності засіяти своє поле. Нові каси мають ширші цілі, мають піднести кредит рільних господарів і то спеціально кредит дрібних властителів грунту. Учасники одержали відтепер також заряд нових грошових фондів у свої руки, а надто уділ у чистім зиску. Та вони не були зорганізовані як свобідні спілки, але творили свого роду примусові зв'язки, яких підставою було посідання певних рустикальних грунтів» (Dr. F. Schmid, op. cit. 167).

Про давніший стан і розвій тих контрибуційних кас задаткових у Чехії нема докладних звісток. Аж із 1872 р. маємо відомість, що в тім році було ще в Чехії 861 контрибуційно-шпихлірових фондів, із яких 834 вже перетворилися на рільничі задаткові каси. Число учасників виносило 153 801, що жили в 8845 місцевостях. Основний капітал перемінених уже фондів (виключаючи ще існуючі запаси збіжжя) виносив 8 332 713 р[инських]. Поодинокі фонди мали неоднаковий маєток; 15 із них мали звиш понад 50 000, 241 мали по 10—50 тисяч, 185 по 5—10 тисяч, а 371 мали по 500—5000 р[инських]. Були, нарешті,

---

benden, поміщену в «Statistische Monatsschrift», herausgegeben von der k.k. Statistischen Central-Commission. Neue Folge, III Jahrgang. Wien, 1898, стор. 164—165.

34 фонди зовсім убогі, що мали по менше як по 500 р[инських]. В р. 1878 число кас виносило 864, їх члени жили в 9727 місцевостях, число учасників виносило 175 293, а основний капітал обчислено на 8 976 302 р[инські] (Dr. F. Schmid, op. cit., 171).

Дещо докладніші відомості маємо про шпихліровий фонд у Моравії; беремо з цитованої вже книги Едварда Воднаржіка лише деякі цифри для порівняння, бо юридичні норми, як уже згадано, були такі самі тут, як у Чехії. В р. 1849, по знесенні панщизняного, т[ак] зв[аного] патримоніального судівництва, заведено в Моравії зараз же «ц[ісарсько]-к[оролівські] власті податкові», які, між іншим, обняли заряд контрибуційно-шпихлірових фондів. Ся операція потривала несповна рік, і з кінцем 1849 р. власті податкові виказали одержання державних облігацій та «пам'яток» на 854 683 р[инські] мон[ети] конв[енційної] і 3 999 820 р[инських] від[енської] вал[юти], приватних капіталів 1402 709 р[инських] конв[енційної] мон[ети] і 1 546 634 р[инські] від[енської] вал[юти], а нарешті готівкою 225 040 [ринських] конв[енційної] мон[ети] і 374 725 р[инських] від[енської] вал[юти], разом у номінальній вартості 8 400 611 р[инських] (Vodnařik, op. cit., 14). Послухаймо, як говорить той сам Воднаржік про адміністрування того фонду моравськими податковими властями: «Вони завідували контрибуційним фондом аж до р. 1864, тобто аж до передачі його в руки автономних органів, завідували надзвичайно старанно і совісно і довели до дуже значного зросту маєтку. Адміністрацію контрибуційного фонду вели ц[ісарсько]-к[оролівські] уряди податкові в Моравії побіч своїх властивих агенд і то без окремих коштів, звичайними силами, без ніякої спеціальної доплати тим органам за їх роботу, справді зовсім безкористовно. Ся обставина варта тут виразного зазначення в тій цілі, щоб визначна заслуга ц[ісарсько]-к[оролівських] податкових властей у Моравії коло інституції контрибуційного фонду на все полишилася пам'ятною» (Vodnařik, op. cit.,2). В р. 1864 передали ті власті в руки автономних органів 11 170 510 р[инських] сього старого фонду.

Я хотів висловити ще деякі свої уваги та рефлексії в сій справі, але — вони зайві.

КОМЕНТАРІ

До другої книги сорок четвертого тому Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах ввійшли економічні праці, написані у 1888—1907 pp. Переважна більшість їх уперше друкувалася в польській буржуазній газеті демократичного напряму «Kurjer Lwowski», а також в інших прогресивних польських та австрійських виданнях того часу. Тут вони подаються у перекладах на українську мову А. Л. Перковського, С. І. Білоконя, Н. О. Тимочко.

Тексти розташовані в хронологічному порядку, до них додається довідковий апарат: коментарі, пояснення слів, покажчик імен і назв.

Назви населених пунктів Галичини подаються в основному за покажчиком: Йосифінська і Францісканська метрики. К., 1965.

БЮДЖЕТНИЙ КОШТОРИС ПАНА ВИШНЕГРАДСЬКОГО

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Preliminarz p. Wyszniegradskiego» в газ. «Kurjier Lwowski», 1888, № 27, 27 січня, с. 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

«Kurjer Lwowski» — польська щоденна ліберально-буржуазна газета, яка виходила у Львові з 1883 по 1926 р. В період, коли її співробітником був І. Франко (1887—1897), підтримувала український демократичний рух у Галичині.

С. 7. Вишнеградський Іван Олексійович (1831—1895) — російський вчений і державний діяч. Як міністр фінансів (1888—1892) сприяв досягненню активного торгового балансу, нагромадженню золотого запасу, зміцненню курсу паперового карбованця, що було зроблено за рахунок посилення протекціонізму у зовнішній торгівлі, форсування експорту хліба, збільшення податків. Автор ряду праць з питань економіки, теоретичної і практичної механіки, почесний член Петербурзької Академії наук.

Бісмарк Отто Едуард Леопольд фон Шенхаузен (1815—1898) — рейхсканцлер Німеччини у 1871—1890 рр., що здійснив її об'єднання на прусько-мілітаристській основі. В галузі економіки проводив протекціоністську політику з метою захисту інтересів німецьких поміщиків і капіталістів, зокрема підвищив мито на імпорт хліба, що викликало невдоволення Росії як головного експортера хліба у Європі. Організував політичний тиск на Росію, щоб зробити її своїм «молодшим партнером». З цією метою заборонив німецьким банкам надавати позики царському урядові. Економічні санкції Бісмарка щодо Росії зазнали невдачі, оскільки прискорили політичне зближення і економічне співробітництво Росії з Францією.

Кальноки Густав-Зігмунд (1832—1898) — австро-угорський дипломат, у 1880—1881 рр. посол у Петербурзі, у 1881—1895 рр. міністр іноземних справ. Клерикал, прихильник відновлення світської влади папи римського.

С. 8. Грейг Самуїл Олексійович (1827—1887) — російський державний діяч, міністр фінансів у 1878—1880 рр.

Бунге Микола Християнович (1823—1895) — російський державний діяч ліберального напряму, буржуазний політеконом. Міністр фінансів у 1881—1886 рр., голова комітету міністрів у 1887—1895 рр., академік Петербурзької Академії наук. Намагався оздоровити фінанси і грошовий обіг, сприяв удержавленню залізниць і залізничного будівництва. Відмінив подушну подать і посилив непрямі податки. Фінансово-економічну політику М. Х. Бунге продовжував його наступник І. О. Вишнеградський.

Абаза Олександр Агейович (1821—1895) — російський державний діяч ліберального напряму. Голова департаменту державної економії державної ради у 1874—1881, 1884—1892 рр., міністр фінансів у 1880—1881 рр. Використовував своє службове становище для особистого збагачення.

«ЗЛИДНІ ГАЛИЧИНИ В ЦИФРАХ»

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Nędza Galicji w cyfrach» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 32, 1 лютого, с. 1; № 33, 2 лютого, с. 1; № 45, 14 лютого, с. 1; № 46, 15 лютого, с. 1; № 47, 16 лютого, с. 1; № 48, 17 лютого, с. 1; № 49, 18 лютого, с. 1; № 50, 19 лютого, с. 1; № 53, 22 лютого, с. 1—2; № 54, 23 лютого, с. 1.

Подається за першодруком в українському перекладі. Праця є рецензією на книгу: *Szczepanowski Stanisław.* Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego. Lwów, 1888.

С. 11. Щепановський Станіслав (1846—1900) — польський промисловець, економіст, політичний діяч, фундатор нафтової промисловості в Галичині. В рецензованій І. Франком праці і в ряді статей запропонував програму капіталістичної індустріалізації Галичини. З 1886 р.— депутат австрійського парламенту, з 1889 р.— депутат галицького сейму. В основному позитивно оцінюючи критику Щепановським умов соціально-економічного розвитку Галичини, І. Франко відзначав його вагання, політичну непослідовність. Зокрема про це писав І. Франко в статтях «Музика без такту», «Епілог музики без такту» («Kurjer Lwowski», 1891, № 68, 9 березня; № 73, 14 березня).

С. 12. «Ognisko» («Вогнище») — товариство польської студентської молоді у Відні в другій половині XIX ст.

Скроховський Ігнаци (1847—1912) — польський філософ, доцент Львівського і Ягеллонського університетів.

Згурський Альфред (1848— ?) — польський економіст, фінансовий діяч. Автор праць: «Про іпотечні кредити» («O kredycie hipotecznym», Lwów, 1874), «Про нові податкові проекти» («O nowych projektach podatkowych», Lwów, 1883).

Франке Ян (1846—1918) — польський математик, професор теоретичної механіки Львівського політехнічного інституту (1871—1892), член Академії наук у Кракові.

Уотсон Джон Форбс (1827—1892) — англійський лікар. В 1858—1879 рр. директор музею Індії в Лондоні, автор ряду праць про Індію.

С. 14. ... у Конгресівці...— Конгресівка — неофіційна назва Королівства Польського, утвореного актом Віденського конгресу 1815 р.

С. 15. Rutowski. Statystyka Galicji...— Йдеться про публікацію: Rocznik statystyki Galicji, wydany ... pod kierownictwom dra T. Rutowskiego. Lwów, 1886.

С. 16. ... як це я довів у рецензії першого випуску «Rocznika» .... — Статтю І. Франка «Rocznik statystyki Galicji» див. у т. 44 (кн. 1) даного видання.

«Przegłąd Społeczny» — польський науково-літературний і громадсько-політичний журнал демократичного напряму. Виходив у Львові в 1886—1887 рр.

С. 27. ... в інших коронних краях.— Маються на увазі краї австрійської частини Австро-Угорщини.

С. 29. Пілат Тадеуш (1844—1923) — польський статистик, економіст, професор Львівського університету. В 1873 р. організував у Галичині крайове статистичне бюро, яким керував до 1920 р. Обирався депутатом галицького сейму (1877). Основні праці: «Про міські статистичні бюро» («O miejskich biurach statystycznych», 1871), «Про методи збирання даних для статистики жнив» («O metodach zbierania dat do statystyki żniw», 1873), «Статистичні повідомлення про крайові відносини» («Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych», 1875), «Покажчик табулярних дібр у Галичині з Великим князівством Краківським» («Skorowidz dobr tabularnych w Galicji z w. ks. Krakowskiem», 1890).

... що на 6000 громад є краплею в морі.— Дослідження Т. Пілата мало вибірковий характер. І. Франко поширив його результати на всю сукупність громад.

С. 31. ... внаслідок неприхильної для краю політики центральних урядів...— Тут ідеться про австрійський центральний уряд, чергові персональні зміни якого не приносили покращання соціально-економічного становища Галичини.

ПАРЦЕЛЯЦІЯ БІЛЬШОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Parcelacja większych dobr ziemskich» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 55, 24 лютого, с. 2; № 56, 25 лютого, с. 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 36. Марассе Мечислав (1840—1880) — граф, польський економіст і статистик. Займався економічно-статистичними та статистико-методологічними дослідженнями. Йому належать праці: «Про поняття і завдання статистики» («O pojęciu i zadaniu statystyki», Kraków, 1866), «Господарчі відносини Галичини» («Gospodarcze stosunki Galicji», Kraków, 1874) та ін.

...загальні збори Кредитового товариства... — Йдеться про кредитний банк поміщиків Галичини у Кракові, заснований у 1841 (Galicyjskie Towarzystwo Kredytowe ziemskie).

С. 38. Воловський Луї (1810—1876) — французький буржуазний політеконом та політичний діяч польського походження, член Академії наук у Кракові. Займався питаннями продуктивних сил, фінансів і грошового обігу.

С. 40. Замість 145 000...— Очевидно, помилка першодруку.

С. 41. ...після закінчення 7-літньої війни....— Йдеться про війну 1756—1763 рр. держав англо-прусської коаліції проти Австрії, Франції, Росії, Швеції та Саксонії.

Фрідріх II Великий (1712—1786) — прусський король (1740—1786). Провадив активну політику територіальної експансії шляхом тривалих війн.

ЕКОНОМІЧНА ПРОГРАМА

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Program ekonomiczny» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 57, 26 лютого, с. 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

З ЦАРИНИ ФІСКАЛІЗМУ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Z dzedziny fiskalizmu» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 63, 3 березня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 46. Фіскалізм (лат. fiscalis — належний до державного скарбу) — політика, спрямована на одержання якнайбільших доходів для державного скарбу (казни).

С. 47. ...чи торговою палатою....— Йдеться про торгово-промислову палату — представницький орган промисловців, ремісників та торговців у Галичині за австрійської влади, що мав дві секції — торгову і промислову. Таких палат у Галичині було три: в Кракові, Львові і Бродах.

Виділ крайовий — виконавчий орган сейму Галичини в часи Австро-Угорської монархії, відав справами місцевого управління.

ПРОМИСЛОВІСТЬ БЕЗ ПРОМИСЛОВЦЯ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Przemysł bez przemysłowca» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 72, 12 березня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

СЕКРЕТ КОЛА ПОЛЬСЬКОГО

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Sekret koła polskiego» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 85, 25 березня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 50. Коло польське — польська парламентська фракція в австрійському парламенті (1867—1918).

Рутовський Тадеуш (1850—1918) — польський буржуазний економіст і статистик, депутат галицького сейму і австрійського парламенту, деякий час президент міста Львова.

Грохольський Казімеж (1815—1888) — австрійсько-польський політичний діяч, член австрійського парламенту (1861—1888), очолював коло польське у державній раді; один з лідерів партії федералістів, яка виступала за широку автономію країв Австрії.

Дунаєвський Юліан (1822—1907) — польський вульгарний політеконом, професор Львівського і Ягеллонського університетів, член-кореспондент Академії наук у Кракові. З 1864 р.— депутат галицького сейму, з 1873 р.— депутат австрійського парламенту, в 1880—1891 рр.— міністр фінансів у кабінеті Таафе.

С. 52. Ціслітавія — з 1867 р. австрійська частина Австро-Угорщини.

ГАЛИЦЬКА ПРОМИСЛОВІСТЬ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Przemysł galicyjski» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 115, 27 квітня, с. 1; № 116, 26 квітня, с. 2—3, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

«ГУЦУЛЬСЬКА СПІЛКА»

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Spółka Huculska» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 122, 2 травня, с. 2—3, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 61. «Гуцульська спілка» — буржуазне кооперативне товариство в Східній Галичині, засноване 1885 р.

«Діло» — українська газета ліберально-буржуазного напряму, згодом буржуазно-націоналістична. Виходила у Львові з 1880 по 1939 р.

С. 62. Нагірний Василь (1847—1921) — український архітектор, ліберально-буржуазний діяч, засновник і директор ряду кооперативних економічних організацій української буржуазії в Галичині («Народна торгівля», «Зоря», «Реміснича бурса»).

Данилович Северин (1861—1942) — галицький адвокат, один з активних діячів русько-української радикальної партії. З 900-х років як дрібнобуржуазний діяч відходить від радикального руху і стає на шлях угодовства з польською шляхтою.

Шухевич Володимир Осипович (1850—1915) — український етнограф, фольклорист та культурно-громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

СЕЛЯНАМИ ОПЛАЧУЮТЬ БОРГИ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Chłopami płacą długi» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 173, 23 червня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 64. «Заведенія»...— Мається на увазі «Обще рольничо-кредитне заведеніє для Галичини і Буковини» (банк крилошанський) — кредитний банк, заснований 1876 р. переважно на капітали уніатського духовенства. Як лихварська фінансова установа банк довів до розорення кілька десятків тисяч селянських господарств і 1886 р. збанкрутував.

«Червона Русь» — громадсько-політична газета «москвофільського» напряму, виходила у Львові в 1888—1891 рр. як продовження газети «Новый пролом».

С. 66. Січинський Микола (1850—1894) — український буржуазний діяч, депутат галицького сейму.

ЗАКОН ПРО СЛУГ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Ustawa o sługach» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 244, 2 вересня, с. 3, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 69. «Czas» — польська консервативно-клерикальна газета, виходила у Кракові (1848—1934) та Варшаві (1935—1939).

ЗМІНА СТАТУТУ КРАЙОВОГО БАНКУ

Вперше надруковано польською мовою під назвою «Zmiana Statutu Banku krajowego» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 257, 15 вересня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 71. Крайовий банк — фінансово-промисловий і торговельний банк у Львові, що перебував під контролем галицького сейму. Брав участь в управлінні, фінансуванні залізничного будівництва, комунального господарства міст Галичини, кредитував господарства поміщиків під заклад нерухомого майна і землі.

Абрагамович Давид (1843—1926) — галицько-польський поміщик вірменського походження, економіст, агроном і зоотехнік, політичний і громадський діяч; тривалий час був депутатом галицького сейму, депутатом австрійського парламенту, міністром у справах Галичини (1909).

ВИКУП ГАЛИЦЬКОЇ ПРОПІНАЦІЇ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Wykupno propinacji galicyjskiej» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 274, 22 вересня, с. 1.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 74. Пропінація — виключне феодальне право поміщиків і міст у Галичині на виробництво і продаж спиртних напоїв в межах своїх володінь, що було скасоване лише 1875 р. Сплата компенсації колишнім власникам пропінаційних привілеїв затягнулась на багато років.

Індемнізаційні облігації — облігації, по яких сплачувалось відшкодування поміщикам за скасовані в 1848 р. кріпосні повинності селян.

У СПРАВІ ГРОМАДСЬКИХ ПАСОВИСЬК

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «W sprawie pastwisk gminnych» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 265, 23 вересня, с. 2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 77. ...скільки моргів тієї власності за останні роки перейшло в чужі руки...— І. Франко мав на увазі перехід частини земельної власності в руки єврейської та австро-німецької буржуазії.

ПАН ЩЕПАНОВСЬКИЙ ПРО ПРОПІНАЦІЮ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «P. Szczepanowski o propinacji» в газ. « Kurjer Lwowski», 1888, № 284, 12 жовтня, с. 1; № 285, 13 жовтня, с. 1—2; № 286, 14 жовтня, с. 1—2; № 289, 17 жовтня, с. 1—2; № 295, 23 жовтня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі. В праці висвітлюється зміст брошури С. Щепановського «Горілка і пропінація» («Wódka i propinacja». Lwów, 1888).

С. 79. Красицький Ігнаци (1735—1801) — поет і письменник доби Просвітництва. Йдеться про першу книгу роману Красицького «Пан Подстолій» (1778).

С. 81. Леваковський Кароль (1836—1912) — польський політичний діяч радикально-демократичного напряму, депутат галицького сейму і австрійського парламенту. Один із засновників «Людової партії» — дрібнобуржуазної польської селянської партії.

С. 84. Місія і завдання шляхти — очолити національний і суспільний рух.— Тут і далі викладаються погляди на суспільну функцію шляхти, яких дотримувався С. Щепановський, а не його рецензент І. Франко.

С. 87. У XVII віці Польща мала місію цивілізування України, заспокоєння козаків і знищення татар.— Ідеться про так звану місію «цивілізування» білоруських та українських земель у складі Речі Посполитої, «заспокоєння» запорізьких козаків і знищення Кримського ханства. Певною мірою погляди С. Щепановського та І. Франка на культурницьку роль польської шляхти у східних регіонах багатонаціональної Речі Посполитої збігалися.

Тепер польський народ тільки тоді зможе існувати як великий історичний народ, якщо здолає видобути у себе досить багато духовних і матеріальних сил, щоб здійснити рівноправність сільського люду, асимілювати євреїв і дійти до братньої згоди з українцями.— Йдеться про виклад федеративних проектів відновлення на буржуазній основі багатонаціональної Речі Посполитої, які набули поширення серед польських буржуазних діячів кінця XIX — початку XX ст.

С. 88. ...винесли засаду толерантності, яка практикувалася у нас раніше, ніж деінде...— Тут «толерантність» вжито у значенні віротерпимості, яка в умовах розвинутого, а також пізнього феодалізму практично збігалася з політичною толерантністю. Відхід від обмеженої толерантності релігійного характеру як принципу державної політики Речі Посполитої виявився наприкінці XVI ст. внаслідок запровадження Брестської унії (1595).

С. 89. Байєр Фрідріх (1825—1880) — німецький промисловець, заснував відому в Європі фірму виробництва фарб у Бармені (Німеччина).

Тарговиця — мається на увазі Тарговицька конфедерація 1792 р., яка оформила зрадницький заколот польських магнатів з метою скасування прогресивних реформ у Речі Посполитій. Назва конфедерації походить від містечка Тарговиці на Уманщині, де вона формально була проголошена у травні 1792 р. (в дійсності її утворено у квітні того ж року в Петербурзі під патронатом Катерини II).

С. 94. ... збудження умів, як те, що мало місце у Варшаві в 1861 р. ... — Йдеться про активність патріотичних сил у зв'язку з піднесенням національно-визвольного руху польського народу.

...почуття немочі, яке від 1873 р. ... — Йдеться про невдалу спробу польських політичних діячів перешкодити виборчій реформі, за якою депутати державної ради стали обиратися не крайовими сеймами, як раніше, а куріями виборців.

...були б здатні на сміливу органічну працю.— Позитивістська програма практичної «конструктивної дії» як альтернативи революційному руху була поширена у колах польської буржуазної інтелігенції після поразки повстання 1863 р.

СПІР О ДЕФІЦИТ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Spór o deficyt» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 300, 28 жовтня, с. 1, без підпису. В авторському перекладі стаття вміщена у кн.: *Франко І.* В наймах у сусідів. Збірник праць, писаних польською та німецькою мовами з поясненнями та додатками автора. Том перший. Статті на суспільно-політичні теми (1886—1890). Львів, 1914, с. 174—176, з датою перекладу — 19 липня 1913 р.

Подається за виданням 1914 р.

С. 95. «Neue freie Presse» — австрійська щоденна газета ліберально-буржуазного напряму, що виходила у Відні в 1864—1939 рр.

НЕХАЙ ГИНУТЬ, ЯК ЧЕРВИ!

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Niech giną, jak pędraki!» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 311, 8 листопада, с. 1. В авторському перекладі стаття вміщена у кн.: *Франко І.* В наймах у сусідів. Львів, 1914, с. 188—192, з датою перекладу — 21 липня 1913 р.

Подається за виданням 1914 р.

С. 98. Хотковський Владислав (1843— ?) — польський політичний діяч клерикального напряму, доктор теології, професор Ягеллонського університету, історик, публіцист; неодноразово обирався депутатом від селян до австрійського парламенту.

...із менших посілостей...— Йдеться про селянські господарства.

С. 99. Коли посли Абрагамович і Рутовський думають...— Депутати австрійського парламенту Д. Абрагамович і Т. Рутовський займалися головним чином економічними питаннями і виступали як основні доповідачі кола польського по законопроектах в галузі економіки. Докладніше про це див. примітки до статей «Секрет кола польського» та «Зміна статуту Крайового банку».

ЗАГАДКОВИЙ ЗАКОН

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Zagadkowa ustawa» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 321, 18 листопада, с. 1—2. В авторському перекладі стаття вміщена у кн.: *Франко І.* В наймах у сусідів, с. 193—195, з датою перекладу — 22 липня 1913 р.

Подається за виданням 1914 р.

С. 103. Таафе Едуард (1833—1895) — граф, австрійський державний діяч, голова уряду у 1868—1870 та 1879—1893 рр. Спирався на консервативні націоналістичні партії, у національному питанні поєднував політику окремих поступок з репресивним курсом щодо національно-визвольного руху. Соціальні поступки — лібералізацію виборчого цензу, запровадження обмеженого соціального страхування — «компенсував» репресіями проти організованого робітничого руху.

Кронаветтер Фердінанд (1838—1913) — австрійський політичний діяч, представник демократичних кіл, неодноразово обирався до австрійського парламенту.

УДЕРЖАВНЕННЯ ЗЕМЛІ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Upaństwowienie ziemi» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 360, 28 грудня, с. 1; № 361, 29 грудня, с. 1; 362, 30 грудня, с. 2—3, без підпису. В авторському перекладі стаття вміщена у кн.: *Франко І.* В наймах у сусідів. Львів, 1914, с. 196—202, з датою перекладу — 22 і 23 липня 1913 р.

Подається за виданням 1914 р.

Стаття написана І. Франком у зв'язку з загостренням аграрного питання в Європі та Північній Америці в другій половині

XIX ст. Головну увагу І. Франко присвятив поглядам німецького громадського діяча М. Фліршайма, який в аграрному питанні стояв на позиціях «державного соціалізму». Увага І. Франка до поглядів М. Фліршайма була невипадковою. Під час революції 1848—1849 рр. в Німеччині й Австрійській імперії аграрне питання вирішувалось антидемократичним шляхом: основна маса земель залишалась у поміщиків, перемагав поміщицько-буржуазний тип аграрної еволюції — так званий прусський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві, поміщицьке господарство еволюціонувало в капіталістичне.

С. 106. Руссо Жан-Жак (1712—1778) — французький філософ і просвітитель, письменник і педагог.

Маблі Габрієль Бонно де (1709—1785) — французький утопічний комуніст. Вважав, що первісне суспільство грунтувалося на колективній земельній власності.

С. 107. ...завзята боротьба ірландців із їх «Аграрною лігою» на чолі...— Йдеться про Ірландську національну аграрну лігу (1879—1882), масову організацію ірландських селян, яку підтримували прогресивні кола національної буржуазії. Ліга виступала організатором масової боротьби ірландського селянства проти лендлордів і англійських колоніальних властей. З 1882 р. існувала як Ірландська національна ліга.

...в Союзних Державах...— Маються на увазі Сполучені Штати Америки.

Джордж Генрі (1839—1897) — американський економіст, буржуазний радикал. Ф Енгельс оцінював проект аграрної реформи Г. Джорджа як буржуазну концепцію, створену під впливом школи Д. Рікардо (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 73).

С. 108. Уоллес Альфред (1823—1913) — англійський натураліст, публіцист, громадський діяч.

Фліршайм (Флюршайм) Михель (1844—1912) — керівник акціонерного металургійного підприємства в Гагенау (Німеччина), з 1888 р. присвятив свою діяльність виключно справі боротьби за земельну реформу.

НОВИЙ ЗАКОН ПРО СЛУГ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Nowa ustawa o sługach» в газ. «Kurjer Lwowski», 1889, № 12, 12 січня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 115. Ізидор-Орач (? —1170) — іспанський селянин, визнаний святим римо-католицькою церквою, яка відзначає його пам'ять 10 травня. Покровитель м. Мадріда, а також рільників.

ПОДІЛЬНІСТЬ ЧИ НЕПОДІЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСЬКИХ ГРУНТІВ?

Дописка до «Листа польського селянина із Забержова Антона Д[рабіка]» вперше надрукована польською мовою під заголовком «Antoni D[rabik] o dzieleniu gruntów chłopskich» в журн. «Przyjaciel Ludu», 1889, № 2, 15 квітня, с. 17—19, без підпису. Дописка до «Листа польського селянина Юрія з Радлова» вперше надрукована польською мовою під заголовком «Niewątpliwe uwagi szan[ownego] Jerzego z Radłowa», «Przyjaciel Ludu», 1889, № 4, 15 травня, с. 62—64. Авторський переклад листів і дописок під об'єднаним заголовком «Подільність чи неподільність селянських грунтів» вміщено у кн: *Франко І.* В наймах у сусідів, с. 212—216 та 216—221, з датою перекладу першої публікації 25—27 листопада, другої — 28 листопада 1913 р.

Подається за виданням 1914 р.

С. 117. Вислоух Болеслав (1855—1936) — польський політичний діяч і публіцист демократичного напряму. Один з керівників селянської партії Галичини (Польська партія людова, або «людовці»).

«Przyjaciel Ludu» — журнал, орган польських селянських демократів («людовців»). Виходив у Львові (1889—1902), пізніше у Кракові (1903—1914, 1919—1933).

С. 124. Бойки — етнографічна група українців, які населяють гірські райони Львівської, Івано-Франківської та Закарпатської областей. Територія, заселена бойками, в історико-етнографічній літературі дістала назву Бойківщини.

КАРТОПЛЯНА ПОЛІТИКА

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Kartoplana polityka» в газ. «Kurjer Lwowski», 1889, № 314, 12 листопада, с. 2, без підпису. Стаття двічі була конфіскована.

Подається за текстом поновленого після першої конфіскації номера газети в українському перекладі.

С. 127. ...на підставі петиції Господарського товариства у Львові...— Йдеться про Галицьке господарське товариство, засноване поміщиками у 1845 р.

У нас закриття кордонів з Королівством Польським, Волинню і Поділлям подвійно недоречне. Адже ці краї складали з нами колись єдине ціле....— Йдеться про державну єдність території в межах Речі Посполитої до її поділів в 1772, 1793 і 1795 рр. між Росією, Австрією і Пруссією.

КРАЙОВИЙ БЮДЖЕТ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Budżet krajowy» в газ. «Kurjer Lwowski», 1889, № 323, 21 листопада, с. 1; № 324, 22 листопада, с. 1; № 325, 23 листопада, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 129. ...Академія наук у Кракові...— Заснована у 1873 р. Тимчасово припинила діяльність під час гітлерівської окупації Польщі. 1951 р. перетворена на Польську Академію наук.

С. 130. Школа василіянок — школи, створені на Україні уніатським чернечим орденом Василія Великого. У василіанських школах панували схоластично-єзуїтські методи навчання.

...для жіночих шкіл...бенедиктинок у Львові..., кларисок у Старому Санчі..., у Кракові св. Томаша і августинок в Стрию...— Йдеться про школи для дівчат, які утримувалися чернечими жіночими об'єднаннями римо-католицької церкви.

«Сокіл» — польське спортивне товариство, засноване у Львові 1867 р.

...вчительський інтернат св. Йосафата у Львові.— Учбовий заклад уніатської церкви, що носив ім'я активного діяча унії і Ватікану Йосафата Кунцевича (1580—1623), полоцького архієпископа (з 1618 р.), який жорстокими засобами насаджував унію в Білорусії, за що був убитий під час повстання у Вітебську. Проголошений Ватіканом святим у 1867 р.

С. 131. «Змертвихвстанці» — орден господнього воскресіння, створений 1842 р. у Римі поляками-клерикалами з метою відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., тобто до її першого поділу. Одним із завдань ордену була полонізація українців в Галичині шляхом навчання української молоді у навчальних закладах ордену.

Матейко Ян (1838—1893) — польський живописець і портретист, автор історичних картин.

«Szkoła» — орган Педагогічного товариства в Галичині, що об'єднувало вчителів початкових шкіл.

«Muzeum» — орган Крайового товариства вчителів вищих і середніх шкіл у Галичині.

«Kosmos» — науковий журнал Польського товариства природознавців ім. Коперника. Видається з 1876 р.

«Учитель» — двотижневик, орган Руського педагогічного товариства у Львові. Виходив у 1889—1914 рр.

«Kwartalnik historyczny» — польський науковий історичний журнал. З 1887 р. видавався у Львові, тепер виходить у Варшаві і є органом Інституту історії Польської Академії наук.

Барвінський Олександр Григорович (1847—1926) — ідеолог буржуазного націоналізму і клерикалізму в Галичині.

... на видання «Руської історичної бібліотеки».— Йдеться про видання серії книг українською мовою з історії України XV—XVIII ст. (24 томи у 1886—1904 рр.), яка виходила в Тернополі, а пізніше (з 16-го тому) у Львові.

«Pamiętnik».— Йдеться про видання «Pamiętnik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza», що виходило у Львові в 1887—1892 рр.

Баронч Теодор (1814—1892) — польський історик вірменського походження. Автор праць з історії вірмен на українських землях, чернечих римо-католицьких орденів, ряду західноукраїнських міст.

«Macierz Polska» — просвітницька організація, заснована 1880 р. у Львові Ю. І. Крашевським. Займалася виданням і поширенням популярної літератури.

С. 132. Брухнальський Вільгельм (1859—1938) — польський філолог, історик літератури, етнограф.

«Просвіта» — культурно-освітня громадська організація на західноукраїнських землях (1868—1939). Видавала і поширювала літературу з різних галузей українською мовою. Спочатку діяльність «Просвіти» мала ліберально-буржуазний, культурницький напрям. З кінця XIX ст. до більшості її осередків проникли буржуазно-націоналістичні елементи.

Пельчар Юзеф (1842— ?) — діяч римо-католицької церкви у Галичині, професор теології Ягеллонського університету, з 1899 р.— біскуп перемиський.

С. 133. ...що вся польська література XIX ст. разом з українською, литовською і т. п....— Йдеться про літературу з різних галузей знання.

Естрайхер Кароль (1827—1908) — польський бібліограф, мистецтвознавець, член Академії наук у Кракові.

С. 134. «Академічне братство» — товариство студентів-українців у Львівському університеті. Засноване 1886 р. У 1894 р. об'єдналось з іншими українськими студентськими організаціями в товариство «Академічна громада».

«Гвязда» — просвітницька організація, створена 1868 р. прогресивною радикальною польською інтелігенцією в Галичині для підвищення освітньо-культурного рівня галицьких ремісників. Її повна назва: Stowarzyszenie ku wspólnej Nauce i Rozrywce Towarzyszy Rzemieślniczych «Gwiazda».

Джулинський Лев (1849—1925) — клерикальний уніатський публіцист Східної Галичини.

Ультрамонтанство — політична течія в католицизмі, що відстоювала ідею необмеженої світської і духовної влади папи римського.

«Посланник» — клерикальний двотижневик, що видавався Л. Джулинським у 1889—1911 р. в Бережанах, Тернополі, Львові, Перемишлі.

Сташіц Станіслав (1755—1826) — польський ліберально-буржуазний, громадський і культурний діяч, письменник, один з ідеологів польського просвітництва.

С. 135. Дещо більше уваги приділяє комісія «рільничим гурткам».— Йдеться про кооперативні об'єднання польських селян, що займалися підвищенням продуктивності праці в селянських господарствах.

С. 137 ...для отців уніатів холмських...— Мається на увазі дотація галицького сейму греко-католицьким священикам, які втратили свої парафії внаслідок скасування унії на Холмщині.

Смолька Францішек (1810—1899) — польський та австрійський політичний діяч, активний учасник польського національно-визвольного руху , революції 1848 р. Вимагав скасування панщини і залежності селян від поміщиків, боровся за рівноправ'я слов'янських народів. Неодноразово обирався депутатом австрійського парламенту і галицького сейму.

Зиблікевич Миколай (1825—1887) — польський політичний діяч угодовського напряму, депутат австрійського парламенту та галицького сейму, крайовий маршалок у 1880—1886 рр.

НАСЕЛЕННЯ ЦЮРІХА в XVII ст.

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Zürich Bevölkerung im XVII Jahrhundert» в газ. «Kurjer Lwowski», 1889, 24 грудня, № 356, с. 5—6, за підписом *Iw. Fr.*

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 139. Дашинська-Голинська Зофія (1866—1934) — польський економіст. Під час навчання у Швейцарії близько стояла до марксизму, та згодом перейшла на платформу соціал-реформізму, стала ідеологом кооперативного соціалізму. Автор праць «Przełom w socjalizmie» (1900), «Ekonomia społeczna» (1—2, 1906—1907), «Przez kooperatywę do przyszłego ustroju» (1921). В науковому доробку дослідниці значне місце посідають праці з демографії, зокрема «Zagadnienia polityki populacyjnej» (1927).

Робін (Рубін) Марк — німецький статистик і демограф.

Егеберг Карл-Теодор (1855—1941) — німецький буржуазний економіст, статистик, належав до історичної школи вульгарної політекономії; автор монографії «Die deutsche Auswanderung». (Gaidelberg, 1885).

«EKONOMISTA POLSKI»

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Ekonomista Polski» в газ. «Kurjer Lwowski», 1889, № 359, 28 грудня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 140. Мерунович Теофіл (1846— ?) — польський громадський діяч, економіст українського походження. Виступав як ідеолог польського буржуазного націоналізму.

Романович Тадеуш (бл. 1843— ?) — польський буржуазний економіст, статистик. Керівник львівського статистичного бюро, депутат галицького сейму і австрійського парламенту; з 1874 р. щороку видавав «Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie». Редактор і видавець газет «Nowa Reforma», «Slowo Polskie»; 1902 р. заснував газету «Nowe slowo Polskie».

МАЛЮНОК З ОДНОГО ПОВІТУ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Obrazek z jednego powiatu» в газ. «Kurjer Lwowski», 1890, № 22, 22 січня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 144. Авансове товариство — товариство, організоване за принципом кредитного кооперативу для дрібних земельних власників; започатковане на основі так званих народних банків, які організовував Ф. Шульце-Деліч у Німеччині у 50-х роках XIX ст. «для захисту» дрібних виробників від експлуатації фінансової буржуазії і лихварів. В Галичині у другій половині XIX ст. набули поширення кредитні товариства типу «райфайзенок» (за ім'ям їх організатора німецького громадського діяча Ф. Райфайзена), які відрізнялись від шульце-деличівських кредитних товариств взаємодопомоги. Діяльність райфайзеновських кредитних товариств поширювалась тільки на громади, парафії. «Райфайзенки» скеровувалися переважно на діяльність між селянами, тоді як шульце-деличівські кооперативи адресувались більш загально — на «просту людину». В «райфайзенках» були відсутні пайові внески, кредити надавалися на виробничі потреби господарства і нерідко мали довготерміновий характер. Вони широко використовувались парафіяльним духовенством різних християнських віросповідань для зміцнення свого впливу на віруючих.

«EKONOMISTA POLSKI»

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Ekonomista Polski» в газ. «Kurjer Lwowski», 1890, № 29, 29 січня, с. 2—3; № 30, 30 січня, с. 1; № 33, 2 лютого, с. 1—2; № 37, 6 лютого, с. 1—2; № 38, 7 лютого, с. 1—2.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 150. Національні клуби — фракції в австрійському парламенті, сформовані за національною ознакою.

...або старої «Presse» ...— Йдеться про віденську проурядову газету «Die Presse» (виходила з 1848 р.), яку І. Франко називає «старою» тому, що внаслідок розколу в її редакції утворилася нова ліберально-буржуазна газета «Neue freie Presse».

С. 153. «Нова ера» — політична угода, укладена на початку 90-х років найреакційнішою групою галицьких «народовців» на чолі з Ю. Романчуком, О. Барвінським та ін. з намісником у Галичині графом Бадені. За дрібні подачки верховоди «народовців» зобов'язувалися підтримувати у всьому політику австрійського уряду в Галичині. Ця угода була спрямована проти визвольних прагнень трудового народу Галичини.

С. 155. Пернерсторфер Енгельберт (1850—1918) — австрійський політичний діяч, у 80-х роках один з керівників «Німецького національного руху»; був в опозиції до правлячих кіл в Австрії, зокрема виступав за приєднання Австрії до Німецької імперії, ліквідацію конфедераційного зв'язку між Австрією та Угорщиною із збереженням тільки династичної унії між цими країнами. Лінцька програма «Німецького національного руху» (1882), одним із авторів якої був Пернерсторфер, передбачала також ряд соціальних реформ. Уже в 80—90-х роках Пернерсторфер почав відходити від пангерманської платформи «Німецького національного руху» і тісно зблизився з австрійськими соціал-демократами. Вступивши в 1897 р. до соціал-демократичної партії Австрії, став одним з її лідерів.

С. 158. Дуже помилилися б ті, хто сприймає «ізольовану державу», змальовану в працях Фіхте чи Тюнена, за чистий вираз відносин, при яких жили ті мислителі...— Тут І. Франко мав на увазі праці відомого німецького філософа-ідеаліста Й. Фіхте «Der geschlossene Handelstaat» (1801) і німецького політеконома, теоретика сільського господарства Й. Тюнена «Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie, usw.» (1826), що є зразками соціально-економічного моделювання для дослідження певних наукових схем окремих економічних явищ і процесів.

С. 160. Езоп (бл. 6 ст. до н. е.)— давньогрецький поет-байкар, що висловлював свої думки в алегоричній формі. Звідси — езопівська мова.

ЯК БИ НАМ В БІДІ РЯТУВАТИСЯ

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1890, № 4, с. 38—40.

Подається за першодруком.

«Народ» — український громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові (1890—1892) за редакцією М. Павлика та І. Франка і в Коломиї (1893—1895) за редакцією М. Павлика.

С. 162. Охримович Володимир Юліанович (1870—1931) — український етнограф, статистик, мовознавець, громадський діяч. На початку своєї діяльності брав активну участь в радикальному русі Галичини, згодом перейшов на буржуазно-націоналістичні позиції.

С. 165. А на громаду хоч наплюй, Вона — капуста головата — цитата з вірша Т. Г. Шевченка «Хіба самому написать».— Див.: *Шевченко Т. Г.* Повне зібр. творів. К., 1964, т. 2, с. 225.

СІЛЬ І ЛОТЕРЕЯ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Sól i loteria» в газ. «Kurjer Lwowski», 1890, № 49, 18 лютого, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 166. ...2000 метр. центнерів бохенської (!) солі...— Йдеться про поставки солі з Бохні (бохенської) і Величкн (величкої) — родовищ і копалень солі в Малій Польщі (Західна Галичина).

С. 167. Орбан Блажей (1830—1890) — барон, угорський етнограф, історик. З 1871 р. депутат угорського парламенту.

С. 168. Веккерле Олександр (1848—1921) — угорський політичний та фінансовий діяч, один з представників угорського буржуазного лібералізму кінця XIX — початку XX ст. У 1889—1892 рр. міністр фінансів, у 1892—1895 і 1906—1910 рр. міністр-президент угорського уряду.

СТАРІ АКТИ НОВОЇ НУЖДИ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Stare akty nowej nędzy» в газ. «Kurjer Lwowski», 1890, № 52, 21 лютого, с. 1, без підпису. В авторському перекладі стаття вміщена у кн.: *Франко І.* В наймах у сусідів. Львів, 1914, с. 256—259, з датою перекладу — 31 серпня 1913 р.

Подається за виданням 1914 р.

С. 171. Йосиф II (1741—1790) — співправитель Марії Терезії (1765—1780), імператор «Священної Римської імперії» (1780—1790). Під час його правління Австрія загарбала Буковину (Північну — 1744 р., Південну — 1775 р.) і Галичину (1772 р.). Провадив політику пристосування суспільно-економічного ладу Габсбурзької монархії до умов розвитку нових капіталістичних відносин.

Стани крайові — становий сейм (Landstände), утворений в Галичині австрійським урядом на зразок подібних станових установ в інших провінціях Габсбурзької монархії. Складався з представників поміщиків, вищого духовенства християнських віросповідань, магістрату і університету м. Львова. Мав обмежені, переважно консультативні права. Існував у 1775—1845 рр.

С. 172. Наслідком війн із Францією...— Йдеться про війну 1792—1797 рр., яку Австрія у складі Першої антифранцузької коаліції ряду європейських держав вела проти Франції. В більш широкому плані І. Франко мав на увазі також і наполеонівські війни, які тривали до 1815 р. Галичина також несла тягар цих війн, оскільки постачала рекрутів до австрійської армії і сплачувала великі податки.

Франц І (1768—1835) — австрійський монарх (1792—1835), останній імператор «Священної Римської імперії» (1792—1806, під іменем Франца II), перший австрійський імператор (1804—1835). Один з ініціаторів походів європейських монархів проти революційної Франції.

С. 173. Віденська валюта — паперові гроші за часів Габсбурзької монархії; як обов'язкова валюта існували в 1811—1857 рр. Виникла внаслідок розладнання грошової системи під час наполеонівських війн.

ЩО ТАКЕ ГРОМАДА І ЧИМ БИ ВОНА ПОВИННА БУТИ?

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1890, № 5, с. 61—63.

Подається за першодруком.

С. 175. Майдебурія (магдебурія) — міська громада, організована на підставі магдебурзького права (феодального міського права), за яким міста звільнялись від управління і суду феодала, діставали право самоуправління. Вперше виникло в Магдебурзі (Німеччина). Поширення його на Україні почалось в XIV ст. Магдебурзьке право в Галичині було скасоване урядом Йосифа II, оскільки заважало функціонуванню централізованої бюрократичної машини Австрійської держави.

С. 176. ...громади мужицькі і обшари двірські.— Система первинних адміністративних одиниць на селі в Галичині, утворена австрійським урядом після революції 1848 р.

ГРОМАДСЬКІ ШПИХЛІРИ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Spichrze gminne» в журн. «Przyjaciel Ludu», 1890, № 5, с. 70—71, без підпису. В авторському перекладі стаття вміщена у кн.: *Франко І.* В наймах у сусідів. Львів, 1914, с. 263—264, з датою перекладу — 30 листопада 1913 р.

Подається за виданням 1914 р. Стаття — скорочений варіант праці І. Франка «Старі акти нової нужди».

ЗЛИДНІ В КРАЮ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Nędza w kraju» в газ. «Kurjer Lwowski», 1890, № 67, 8 березня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

ГАЛИЦЬКІ ВІДНОСИНИ В БЮДЖЕТНІЙ КОМІСІЇ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Stosunki galicyjskie w komisji budżetowej» в газ. «Kurjer Lwowski», 1890, № 70, 11 березня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 186. Мадейський Станіслав Єжи (1841—1910) — юрист, професор, ректор Ягеллонського університету; формально належав до угруповання станьчиків, однак у своїй політичній діяльності схилявся до лібералізму, зокрема у національному питанні виступав за рівноправність народів Австрійської імперії, скасування обов'язкової державної мови і т. ін. Вивчав соціально-економічне становище галицького селянства. Тривалий час був депутатом австрійського парламенту та галицького сейму, у 1893—1895 рр. міністр віросповідань і освіти в австрійському уряді.

Менгер Антон (1841—1907) — австрійський політичний діяч, юрист, близько стояв до соціал-демократів. Професор Віденського університету, депутат австрійського парламенту. Виступав на захист неімущих верств населення.

Шенборн Фрідріх (1841— ?) — граф, австрійський державний діяч, міністр юстиції у 1888—1895 рр.

С. 187. Пленер Ернест фон (1841—1918) — австрійський політичний діяч ліберального напряму, буржуазний націоналіст, займав посаду міністра фінансів, схилявся до блоку з консерваторами, виступав проти поступок слов'янським національностям в австрійській частині монархії.

...домагатися суб'єктивного судівництва — вимагати процесуального з'ясування справжніх намірів авторів публікацій, що частково або цілком заборонялись цензурою.

Гіртлер Якуб (1825—1887) — професор права Львівського університету.

С. 188. ...панни Дегенівни...— сестри київського студента Сергія Дегена, які разом приїхали до Галичини пропагувати соціалістичні ідеї.

РОЗМІРИ ЛИХА

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Rozmiary klęski» в газ. «Kurjer Lwowski», 1890, № 75, 16 березня, с. 1; № 78, 19 березня, с 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 190. Ординація — вид майоратів поміщицьких володінь, які переходили у користування спадкоємцям без права застави, роздрібнення, відчуження (продажу) повністю або частково. Більш поширена і вживана назва цього виду майорату — фідеїкоміси, які були постійним явищем майнових відносин земельної аристократії у XVIII—XIX ст. в Західній Європі. Фідеїкоміси, що отримали правове затвердження за часів Речі Посполитої, мали назву ординацій. Утворення ординації вимагало згоди сейму, а тому обмежувалось тільки кількома магнатськими володіннями. Назва ординації як неофіційна поширювалась нерідко на фідеїкоміси, що були на землях колишньої Речі Посполитої після її ліквідації. Це одна з форм переходу від одноосібної, індивідуальної власності до сімейної або родової маєткової власності.

ГРАД СПРОСТУВАНЬ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Grad sprostowań» в газ. «Kurjer Lwowski», 1890, № 84, 25 березня, с. 1—2; № 85, 26 березня, с. 1; № 86, 27 березня, с. 1—2; № 87, 28 березня, с. 1—2; № 89, 30 березня, с. 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 196. «Gazeta Lwowska» — офіційна урядова газета галицького намісництва, виходила польською і німецькою мовами («Lemberger Zeitung») у 1811—1918 рр.

С. 206. «Nowa Reforma» — польська газета ліберально-буржуазного напряму. Виходила у Кракові з 1881 по 1928 р. Спочатку мала назву «Reforma».

«Dziennik Polski» — польська реакційна газета, яка виходила з 1869 р. у Львові.

МАШИНИ І ПОРЯДКИ ГРОМАДСЬКІ

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1890, № 7, с. 96—99.

Подається за першодруком.

С. 211. Навроцький Володимир Михайлович (1847—1882) — прогресивний український статистик, економіст, публіцист і громадський діяч.

...в тих 68 роках...— Цей період І. Франко визначив на підставі такого міркування: за вихідну дату він узяв 1819 р., за кінцеву — 1887 р., час написання статті «Земельна власність у Галичині», з якої запозичено цифровий матеріал і де неодноразово згадується відповідний період, що становить 68 років.

С. 212. Альбрехт Фрідріх Рудольф (1817—1895) — ерцгерцог австрійський. Військовий та державний діяч, фельдмаршал, великий землевласник.

Отже, в тих 75 роках...— Тут явна помилка; треба читати — 71 роках. За вихідну дату взято 1819 р., кінцевою має бути 1890 р.— час написання статті «Машини і порядки громадські».

С. 214. Лаваль Карл-Густав-Патрік де (1845—1913) — шведський інженер та винахідник.

У ВІДЕНСЬКІЙ ДЕРЖАВНІЙ РАДІ

Вперше надруковано польською мовою під назвою «W wiedeńskiej Radzie państwa» в журн. «Przyjaciel Ludu», 1890, № 10, с. 158—159, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 216. Індемнізаційний борг — борг за скасовану 1848 р. панщину. Утворився у формі спеціальних державних 5%-них індемнізаційних облігацій (з погашенням протягом 40 років, починаючи з 1858 р.).

Німці вимагають...— Йдеться про депутатів австрійського парламенту від німецьких країв австрійської частини Австро-Угорщини.

Стадіон фон Вартгаузен Франц Серафін (1806—1853) — граф, австрійський державний діяч, губернатор Галичини (1846—1848), міністр внутрішніх справ Австрії у 1848—1849 рр.

Залеський Філіпп — австрійський державний діяч, намісник Галичини (1883—1888), міністр у справах Галичини з 1888 р.

КІЛЬКА СЛІВ О ПРОЕКТІ ФІЛЬВАРКОВОЇ ГОСПОДАРКИ НА СЕЛЯНСЬКИХ ГРУНТАХ

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1890, № 11, с. 165—167.

Подається за першодруком.

ДОМАШНІЙ ПРОМИСЕЛ В УГНОВІ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Przemysł domowy w Uhnowie» в газ. «Kurjer Lwowski», 1890, № 202, 23 липня, с. 2—3, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 222. Але в Угнові живе близько 5000 сімей...— Тут друкарська помилка: при 5 000 мешканців в містечку не могло бути 5 000 сімей. (У 1880 р. в Угнові налічувалось 4 277 мешканців.) Ймовірно, ідеться про 500 сімей, що займались шевством і гарбарством як домашнім промислом.

ПИТАННЯ ЖОЛУДКА Й ПИТАННЯ ПРАВ ПОЛІТИЧНИХ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Kwestja żołądka i kwestja praw politycznych» в газ. «Kurjer Lwowski», 1890, № 240, 30 серпня, с. 1—2. В авторському перекладі стаття вміщена у кн.: *Франко І.* В наймах у сусідів. Львів, 1914, с. 228—230, з датою перекладу — 14 листопада 1913 р.

Подається за виданням 1914 р.

С. 225. Якобіни — якобінці, радикальне політичне угруповання під час Французької буржуазної революції 1789—1794 рр., виражало інтереси революційно-демократичної буржуазії.

Наполеон I, Наполеон Бонапарт (1769—1821) — полководець, перший консул Французької республіки (1799—1804), імператор (1804—1814 та 1815). І. Франко мав на увазі ту частину легенди про Наполеона, в якій ідеться про нього як «чуйного батька» народу.

С. 226. ...Маркс і його товариші... говорили про якийсь остаточний, майже елементарний переворот...— Тут І. Франко некритично сприймає вульгарноматеріалістичну інтерпретацію марксизму в дусі економічного матеріалізму, за якою ігнорувалась активна роль надбудови, проводилась думка про те, що економічний розвиток автоматично призводить до соціальної революції і радикальних суспільних змін.

Робітницька агітація Лассаля в Німеччині хоч прийняла теоретичне оружжя, викуване Марксом, була, одначе, подекуди реакцією проти одностороннього акцентування економічних питань у розвої людства...— Тут І. Франко повторює хибну думку про так звану економічну однобічність марксизму, яка поширювалась у немарксистській соціально-економічній літературі того часу.

ПРОГРАМА АВСТРІЙСЬКИХ СЕЛЯН

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Program chłopów» в газ. «Kurjer Lwowski», 1890, № 255, 14 вересня, с. 1, без підпису В авторському перекладі стаття вміщена у кн.: *Франко І.* В наймах у сусідів. Львів, 1914, с. 331—334, з датою перекладу — 15 і 16 листопада 1913 р.

Подається за виданням 1914 р.

С. 228. Лінбахер Георг (1822—1890) — австрійський політичний діяч, юрист, з 1873 р. член австрійського парламенту; проповідував суспільний солідаризм, намагався погодити інтереси поміщиків і селян, належав до центристів-клерикалів, вимагав підпорядкування початкової і середньої освіти римо-католицькій церкві.

З ПРИВОДУ СЕЛЯНСЬКОЇ ПРОГРАМИ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Z powodu programu chłopskiego» в журн. «Przyjaciel Ludu», 1890, № 20, 15 жовтня, с. 305—306, без підпису. В авторському перекладі стаття вміщена у кн.: *Франко І.* В наймах у сусідів. Львів, 1914, с. 335—336, з датою перекладу — 30 листопада 1913 р.

Подається за виданням 1914 р.

КОНВЕРСІЯ ІНДЕМНІЗАЦІЙНОГО БОРГУ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Konwersja długu indemnizacyjnego» в газ. «Kurjer Lwowski», 1890, № 309, 7 листопада, с. 1; № 310, 8 листопада, с. 1; № 311, 9 листопада, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 233. До таких голосів ми можемо зараховати брошуру «Деякі зауваження до питання конверсії індемнізаційного боргу, запропоновані панам товариству галицьким сеймовим послам».— Йдеться про анонімну брошуру: «Luźne uwagi nad sprawą, konwersji długu indemnizacyjnego, ofiarowane P[anom] T[owarzystwu] galicyjskim posłom sejmowym».

СЛІВЦЕ ПРО КОНВЕРСІЮ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Słówko o konwersji» в журн. «Przyjaciel Ludu», 1890, № 22, 15 листопада, с. 338—340, без підпису. В авторському перекладі стаття вміщена у кн.: *Франко І.* В наймах у сусідів. Львів, 1914, с. 337—339, з датою перекладу — 30 листопада 1913 р.

Подається за виданням 1914 р.

СПІЛКИ РІЛЬНИЧІ

Вперше надруковано в журн. «Хлібороб», 1891, № 2, 15 травня, с. 15—16.

Подається за першодруком.

«Хлібороб» — літературно-політичний журнал прогресивного напряму, виходив у 1891—1895 рр. у Львові і Коломиї.

РОБІТНИЧІ ВІДНОСИНИ В ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Stosunki robotnicze w Galicji» в газ. «Kurjer Lwowski», 1891, № 166, 17 червня, с. 1; № 167, 18 червня, с. 1; № 169, 20 червня, с. 2; № 170, 21 червня, с. 2—3; № 172, 23 червня, с. 2—3; № 174, 25 червня, с. 1—2; № 177, 28 червня, с. 2—3; № 181, 2 липня, с. 2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 257. Ісакович Ісаак (1824—1901) — вірменський архієпископ-митрополит у Львові з 1882 р. За своїм саном був депутатом галицького сейму та австрійського парламенту. Пропагував політику солідаризму — угоди між класами та суспільними групами.

Йордан Генрик (1842—1907) — професор Ягеллонського університету, доктор медицини, багато уваги приділяв поширенню серед населення, особливо молоді, медичних знань.

ГАЛИЦЬКІ ШЕВЦІ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Szewcy galicyjscy» в газ. «Kurjer Lwowski», 1891, № 228, 18 серпня, с. 1; № 229, 19 серпня, с. 1—2. Перша подача без підпису; друга за підписом: *I. F.*

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 262. Лер Юліус (1845—1894) — німецький буржуазний економіст, автор праць з політекономії, оподаткування, економічної політики. Додержувався концепції граничної корисності, застосовував у своїх працях математичні методи.

Вагнер Адольф (1835—1917) — німецький буржуазний економіст, професор політекономії в ряді університетів (в тому числі в Тарту й Берліні). Еклектично поєднував методологію класичної буржуазної політекономії з індуктивним методом історичної школи. Схилявся до державного, а потім до християнського соціалізму.

Шмоллер Густав фон (1838—1917) — німецький буржуазний економіст, один з головних представників історичної школи в буржуазній політекономії. Вважав, що ця суспільна наука повинна включати статистику, вчення про народонаселення, психологію, соціологію, географію, дослідження конкретної економіки.

ГОЛОД У РОСІЇ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Głód w Rosji» в газ. «Kurjer Lwowski», 1891, № 237, 27 серпня, с. 1; № 238, 28 серпня, с. 1—2; № 240, 30 серпня, с. 2—3; № 258, 17 вересня, с. 3—4; № 277, 6 жовтня, с. 2; № 357, 25 грудня, с. 5, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 267. ...міністерство царських доменів...— Докладно невідомо, про яку російську урядову установу йдеться в І. Франка: міністерство державного майна чи міністерство імператорського двору. Останнє управляло так званими удільними землями, що належали імператорській родині.

«Tagblatt».— Йдеться про «Neues Wiener Tagblatt», австрійську газету ліберально-буржуазного напряму, що виходила у Відні в 1867—1945 рр.

«Московские ведомости» — російська газета, виходила в Москві у 1756—1917 рр. З 1863 р.— виражала інтереси реакційних верств поміщиків та духовенства.

С. 268. Кох Роберт (1834—1910) — відомий німецький вчений, один з основоположників мікробіології.

С. 269. «Киевлянин» — реакційна монархічна газета, виходила у Києві в 1864—1919 рр.

С. 270. «Виленский вестник» — офіційна газета для Західного краю Російської імперії (Литви і Білорусії). Виходила у Вільнюсі з 1840 р. польською та російською мовами, з 1866 р.— тільки російською. Видавалась до 1916 р.

С. 272. «Русские ведомости» — газета ліберального напряму, виходила в Москві у 1863—1918 рр. З 1905 р.— орган правого крила партії кадетів.

С. 273. Людовік XVI (1754—1793) — король Франції (1774—1792). Страчений на гільйотині за вироком революційного конвенту (парламенту) Франції.

С. 274. Олександр III (1845—1894) — російський імператор з 1881 р. Жорстоко придушував революційний рух у країні, на нього неодноразово вчиняли замахи російські революціонери.

«Daily Telegraf» — англійська ліберальна, а з середини 80-х років XIX ст. консервативна газета; видавалась у Лондоні в 1855—1937 рр.

С. 275. ...сваволі всіляких Рикових та інших визискувачів...— І. Франко вживає прізвище персонажа з твору А. Міцкевича «Пан Тадеуш» Рикова — завзятого царського адміністратора.

С. 276. «Новое время» — орган реакційних дворянських і бюрократичних кіл Росії. Газета виходила в Петербурзі у 1868—1917 рр.

С. 277. Анненков Михайло Миколайович (1835—1899) — російський військовий діяч; керував будівництвом ряду важливих залізниць, відав справами військових перевезень російської армії. У 1891—1892 рр.— голова особливого тимчасового управління громадських робіт для допомоги населенню губерній, що постраждали від голоду.

Вільне економічне товариство — перше в Росії наукове товариство (1765—1919). Видавало «Труды императорского Вольного экономического общества» (1766—1915 рр., 260 томів). Проводило значну роботу по вивченню продуктивних сил Росії, зокрема України. Правління знаходилось у Петербурзі.

С. 278. Долгоруков Володимир Андрійович (1810—1891) — член державної ради, московський генерал-губернатор.

Тройницький Микола Олександрович (1842—1913) — директор центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ (з 1883 р., з 1897 р.— голова статистичної ради). Керував проведенням першого Всеросійського перепису населення 1897 р., обробкою та публікацією його результатів. У першодруці помилково — Троїцький.

Докучаєв Василь Васильович (1846—1903) — російський вчений, грунтознавець.

С. 280. «Пензенские губернские ведомости» — орган губернського правління, офіційна інформативна газета, що видавалася в Пензі у 1838—1917 рр.

«Правительственный вестник» — щоденна інформативна газета, офіційний орган царського уряду; виходила у Петербурзі в 1869—1917 рр.

ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Wychodźstwo ludu ruskiego» в газ. «Kurjer Lwowski», 1891, № 280, 9 жовтня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 282. Рудольф (1858—1889) — ерцгерцог, австрійський престолонаслідник, син імператора Франца-Йосифа. Дотримувався досить ліберальних поглядів на зовнішню і внутрішню політику;

зокрема прихильно ставився до вирішення ряду питань національно-культурного життя українського населення Галичини та Буковини. Покінчив життя самогубством з особистих мотивів. Галицькі селяни не вірили в це і вважали, що «пани» замордували Рудольфа через те, що той намагався полегшити життя простого люду; ширились також чутки, ніби він втік за океан і створив у Бразілії селянське царство для переселенців з Австро-Угорщини. Така реакція на смерть австрійського престолонаслідника є типовим прикладом ідеології «наївного монархізму», характерної для широких мас селянства того часу.

С. 283. ...і цей сервітутний процес тягнеться роками без найменшого результату.— Сервітути — в феодальному звичаєвому праві — користування чужим майном. В Галичині форма збереження за підданими селянами права користування колишніми своїми общинними землями — головним чином лісами, пасовиськами, луками, які фактично були привласнені поміщиками. Після скасування панщини у 1848 р. ці землі юридично стали власністю поміщиків, а селяни дістали право на винагороду або користування ними в обмежених розмірах (збирати хмиз, гриби, ягоди, пасти худобу). Ліквідація сервітутів у Галичині, що почалась у 1853 р., була в основному закінчена до 1889 р. Сервітутні процеси, які вели селяни проти поміщиків, мали підтвердити права селян на свої колишні громадські землі.

Зем'ялковський Флоріан (1817—1900) — польський політичний діяч, депутат галицького сейму і австрійського парламенту; в 1873—1888 рр.— міністр у справах Галичини.

«НАРОДНА ТОРГІВЛЯ»

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Narodna Torhowla» в газ. «Kurjer Lwowski», 1891, № 297, 26 жовтня, с. 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 284. «Народна торгівля» — перший споживчий кооператив української буржуазії в Галичині, заснований 1883 р.

«Галицька Русь».— Під такою назвою видавалася у 1891—1892 рр. газета «Пролом».

Лучаковський Володимир (1839—1903) — адвокат, український культурно-освітній діяч ліберально-буржуазного напряму.

Торонський Олексій (1838—1899) — голова Українського педагогічного товариства.

Чапельський Іван (1850—1919) — голова Українського педагогічного товариства.

Кулачковський Ярослав (1863—1909) — діяч української буржуазної кооперації у Східній Галичині.

Лавровський Володимир (1850— ?) — один із засновників і керівників українського спортивного товариства «Сокіл» (1892—1898).

Левицький Кость (1859— ?) — український діяч буржуазно-націоналістичного напряму, депутат галицького сейму і австрійського парламенту, один з керівників національно-демократичної партії.

С. 286. Тисовський Василь (1851—1919) — український педагог, у 80-х роках співробітничав у газеті «Діло».

Врецьона Григорій (1839—1901) — український педагог, у 1879—1890 рр. редактор журналу «Шкільна часопись».

Кулачковський Олександр (1865—1929) — юрист, редактор українського видання для Галичини — австрійського «Вісника державних законів».

ДЕЛІКАТНА СУПЕРЕЧКА

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Delikatny spór» в газ. «Kurjer Lwowski», 1891, № 296, 25 жовтня, с. 2—3; № 303, 1 листопада, с. 2—3, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 290. ...тандетярську вільність...— прикметник тандетярський утворено від слова тандетяр. Тандетярами називали працівників, які виготовляли вироби невисокої якості.

ЩЕ ПРО НАШУ КУЛЬТУРНУ НУЖДУ

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1891, № 23, с. 309—312.

Подається за першодруком.

С. 293. Будзиновський Вячеслав (1868—1935) — український письменник, історик буржуазно-демократичного напряму, економіст. У 1886—1887 рр. брав участь у редагуванні польської соціалістичної газети «Praca»; у 1890 р.— один з організаторів Української радикальної партії.

С. 294. ...теорія еволюційна у Маркса відноситься до самого предмета, а не до методу, котрий у нього лишився в добрій мірі апріорний.— Йдеться про застосування К. Марксом в політекономічних дослідженнях методу дедукції, який полягає у виведенні конкретного з більш загальних логічних категорій.

С. 296. «Правда руська» («Руська правда») —збірники норм давньоруського права, складені переважно в XI—XII ст.— основне джерело для вивчення соціально-економічних відносин Київської Русі.

Вісліцький статут — точніше: Вісліцько-Петроковські статути 1347 р., видані польським королем Казіміром III, які відбивали розвиток товарно-грошових відносин.

...вже за часів Святослава Ігоревича...— Йдеться про князювання великого князя київського Святослава у 945—972 рр.

...прочитав хоч «Грановщину» Антоновича в «Киевской старине»...— Антонович Володимир Боніфатійович (1831—1908) — український буржуазно-націоналістичний історик, археолог та етнограф, професор Київського університету, член-кореспондент Російської Академії наук. Йдеться про його працю «Грановщина» («Киевская старина», 1888, кн. 1, 2, 3, с. 75—93).

Корзон Тадеуш (1839—1918) — польський буржуазний історик, член Академії наук у Кракові. Головна його праця: Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. T. 1—6. Warszawa, 1897—1898, 2-е видання).

СІЛЬСЬКІ РОБІТНИКИ В ДАНІЇ

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1891, № 22, с. 289—292; № 24, с. 330—332.

Подається за першодруком.

С. 299. **На недавньому з'їзді соціалістів усього світу, що відбувся в Брюсселі...**— Йдеться про 2-й конгрес II Інтернаціоналу, що відбувся у Брюсселі 16—22 серпня 1891 р. Ф. Енгельс розцінював підсумки роботи конгресу як принципову і тактичну перемогу марксистів. (Див.: *Енгельс Ф*. Фрідріху Адольфу Зорге. 2 вересня 1891 р.— *Маркс К*., *Енгельс Ф*. Твори, т. 38, с. 120, 497).

Кнудзен (Кнудсен) Петер Крістіан (1848—1910) — один з вождів датської соціал-демократичної партії, учасник ряду конгресів II Інтернаціоналу. Неодноразово обирався депутатом датського парламенту.

...наша партія радикальна.— Українська радикальна партія. Заснована у Східній Галичині 1890 р. під назвою «Русько-українська радикальна партія». В 90-х роках І. Франко брав участь в діяльності партії, але згодом відійшов від неї.

С. 307. **...але також як цінний матеріал для нашої комісії, що має зайнятися ревізією програми нашої партії**.— Тут І. Франко має на увазі першу програму радикальної партії Східної Галичини, прийняту на першому її з'їзді в 1890р. Її перегляд радикали почали в 1891 р., відкривши в журналі «Народ» рубрику «Матеріали до ревізії програми Русько-української радикальної партії».

ТАБУЛЯРНА ВЛАСНІСТЬ У ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Własność tabularna w Galicji» в газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 28, 28 січня, с. 2—3, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 308. «**Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych**» — неперіодичне видання крайового статистичного бюро Галичини; виходило з 1874 р. за редакцією професора Т. Пілата.

С. 310. **Національний заклад ім. Оссолінських**.— Йдеться про Ossolineum (Naukowy zakład imienia Ossolińskich), науковий інститут, заснований 1817 р. у Львові польським просвітителем графом Юзефом-Максиміліаном Оссолінським, бібліографом та істориком, на власні кошти. До складу інституту входили музей, бібліотека, видавництво.

Стипендіальний фонд Самуеля Гловінського.— Фонд засновано 1776 р. римо-католицьким прелатом

Самуелем Гловінським, адміністратором римо-католицького архієпископства у Львові. На кошти фонду утримувався учбовий заклад (колегіум) під патронатом піярів — монашеського ордену римо-католицької церкви.

«Volumina Legum» («Книги законів») — зведення польських законодавчих актів XIV—XVIII ст., зокрема постанов сеймів, у 10-ти томах.

СКІЛЬКИ НАС Є?

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Ile nas jest?» в газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 41, 10 лютого, с. 5 — 6; № 42, 11 лютого, с. 5—6; № 45, 14 лютого, с. 2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

ГРАФ ТОЛСТОЙ ПРО ГОЛОД У РОСІЇ

Вперше надруковано польською мовою під назвою «Hr[abia] Tołstoj o głodzie w Rosji» у газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 49, 18 лютого, с. 1; № 52, 21 лютого, с. 2—3, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 318. ...вміщено листа графа Толстого...— Праця Л. М. Толстого «О средствах помощи населению пострадавшему от неурожая» вперше опублікована у зб.: Помощь голодающим. М., 1892, с. 569—586; див. також: *Толстой Л. Н.* Полное собрание сочинений, М., 1954, т. 29, с. 126—144.

Чи досягає мети допомога у вигляді щомісячного роздавання від 20 до 30 фунтів борошна на душу? — У першодруці помилково зазначено «пудів».

С. 323. Катков Михайло Никифорович (1818—1887) — російський реакційний публіцист і журналіст.

Новиков Микола Іванович (1744—1818) — російський просвітитель, письменник-сатирик, журналіст, книговидавець. Репресований урядом Катерини II не 1786 р., як помилково зазначено в тексті, а 1792 р.

РОГАТА ХУДОБА В ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Bydło rogate Galicji» в газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 108, 17 квітня, с. 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 325. Закриття східного кордону...— Йдеться про державний кордон з Росією.

ЕМІГРАЦІЯ ДО РОСІЇ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Emigracja do Rosji» в газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 235, 23 серпня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 328. ...що раніше належало вигнаним з Росії євреям.— Тут неточність: ідеться про адміністративне переселення євреїв з прикордонної смуги російсько-австрійського державного кордону в глиб українських губерній Росії, яке провадилось за розпорядженням царського уряду з метою припинення контрабандної торгівлі. Частина євреїв не погодилась на це переселення і виїхала до Галичини.

ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Emigracja ludu ruskiego» в газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 239, 27 серпня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

ЕМІГРАЦІЯ І БРЕХНЯ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Emigracja i kaczki» в газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 240, 28 серпня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 333. Марков Осип Андрійович (1849—1909) — «москвофіл», засновник та редактор газети «Пролом»; орієнтувався на реакційні кола царської Росії.

ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Wychodźtwo ludu ruskiego» в газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 243, 31 серпня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С 335. Якби все було зроблено рік тому, на що ми вже звертали увагу...— І. Франко мав на увазі свою статтю «Еміграція українського населення» («Kurjer Lwowski», 1891, № 280), яка публікується у цьому томі.

СПРОБА З'ЯСУВАННЯ ЗАГАДКИ ЕМІГРАЦІЇ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Próba wyjaśnienia zagadki emigracyjnej» в газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 246, 3 вересня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

ЕПІЗОДИЧНІ ЗАСОБИ ПРОТИ ЕМІГРАЦІЇ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Dorywcze środki na wychodźtwo» в газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 290, 17 жовтня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 339. Сембратович Сильвестр (1836—1898) — реакційний діяч уніатської церкви в Галичині. З 1882 р. львівський уніатський митрополит, згодом кардинал.

ПРО ЕМІГРАЦІЙНИЙ РУХ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «O ruchu wychodźczym» в газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 291, 18 жовтня, с. 5, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 342. ...що наказує священикам святкувати річницю відкриття Америки Христофором Колумбом.— Христофор Колумб (1451—1506) — відомий мореплавець, генуезець за походженням. Відкрив Америку 12 жовтня 1492 р. Ця дата щорічно відзначається на американському континенті як День Колумба.

ЕМІГРАЦІЯ ГАЛИЦЬКИХ СЕЛЯН

Вперше надруковано німецькою мовою під заголовком «Die Auswanderung der galizischen Bauer» в газ. «Arbeiter Zeitung», 1892, № 43, 21 жовтня, с. 2—3. 19 листопада 1912 р. І. Франко переклав статтю українською мовою для збірки «Гостем у німців». Автограф перекладу статті знаходиться у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 717.

Подається за автографом.

«Arbeiter Zeitung» — австрійська газета, що досі виходить у Відні. Орган соціал-демократичної, в 1905 р.— соціалістичної партії Австрії. Заснована 1889 р. Заборонена у 1936 р. Видання поновлене 1945 р.

С. 344. Калінка Валеріан (1826—1886) — польський історик клерикально-консервативного напряму, один з лідерів краківської історичної школи; вороже ставився до панування Австрії в Галичині (див. його працю: Galicja i Kraków pod panowaniem austrjackim. Paryż, 1853), учасник повстання у Кракові 1846 р.

С. 345. ...гляди численні зізнання свідків в ославленім еміграційнім процесі у Вадовицях.— Ідеться про кримінальні злочини представників німецьких еміграційних агентств Гамбурга і Бремена на території Західної Галичини при оформленні виїзних документів для емігрантів з Галичини та Словаччини. Справа розглядалася на великому судовому процесі у Вадовицях у 1889—1890 рр.

С. 348. Бадені Казімеж (1846—1909) — граф, польський і австрійський державний діяч, намісник Галичини у 1888—1895 рр., міністр-президент Австрії, великий землевласник.

Вергілій Марон Публій (70—19 р. до н. е.)— давньоримський поет. Ідеться про бога морів Нептуна — персонажа поеми Вергілія «Енеїда».

З ПРИВОДУ ЕМІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Z powodu wychodźtwa ludu» в газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 293, 20 жовтня, с. 1; № 294, 21 жовтня, с. 1; № 295, 22 жовтня, с. 1; № 296, 23 жовтня, с. 1; Розділ V статті має назву «Jeszczę w sprawie emigracji ludu» («Ще у справі еміграції населення»), № 308, 4 листопада, с. 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 350. ...так як ніщо їй не перешкодило дати конституцію болгарам...— Ідеться про першу конституцію Болгарії, яка дістала назву Тирновської (від міста Тирново, де проходили засідання Установчих зборів і де вона була прийнята 16 квітня 1879 р.); вироблена після звільнення від турецького панування, коли країна знаходилась під тимчасовим управлінням російської військової адміністрації.

С. 351. Нємцевич Юліан Урсин (1757—1841) — польський письменник і політичний діяч, учасник повстання під керівництвом Т. Костюшка.

С. 356. Клобуковський Станіслав (1854— ?) — польський економіст, публіцист, громадський діяч; у 1892—1896 рр. видавав «Przegląd emigracyjny» (з 1896 р. «Gazeta Handlowo-Geograficzna»). У 1893 р. заснував і очолив у Львові Торгово-географічне товариство. У 90-х роках здійснив подорож до Південної Америки, ознайомився з життям польських та українських емігрантів і видав про це збірку нарисів.

Семірадський Юзеф (1858—1933) — польський геолог і палеонтолог, професор Львівського університету (1901—1932). У 90-х роках вивчав умови життя емігрантів Галичини.

«Przegląd emigracyjny» — польське видання, присвячене проблемам еміграції. Видавалося у Львові в 1892—1896 рр.

Лемківщина — територія, яку населяли лемки — етнографічна група українців, що здавна жила на схилах Низьких Бескидів (у Карпатах між річками Саном і Попрадом та на захід від річки Уж).

С. 359. Ми ще не скінчили друкувати наші статті...—І. Франко має на увазі розділи статті «З приводу еміграції населення».

«Gazeta Narodowa» — польська газета, заснована і редагована прогресивним польським громадським діячем Я. Доброжанським. По його смерті (1886) стала рупором крайньої польської реакції в Галичині. Виходила у 1862—1915 рр.

С. 360. ...як гладко пройшла ліквідація Селянського банку...— Йдеться про Рустикальний банк — одну з перших фінансових установ Галичини для кредитування селянських господарств. Закладений у 1868 р. поміщиками та церквою, діяв як лихварська установа: видавав селянам за 12 % річних позички під заставу нерухомого майна та землі. 1884 р. банк збанкрутував.

С. 361. ...реформи на зразок свободи лихварства...— Йдеться про закон 1868 р., за яким було проголошено свободу процентної ставки лихварського капіталу в Австрії.

С. 362. Каро Леопольд (1864—1938) — польський буржуазний економіст прогресивного напряму, професор політекономії.

Р. *363*. ...як з'явився друком звіт п. Вл. Федоровича...— Йдеться про працю Владислава Івановича Федоровича (1845—1918) «Відповідь на анонімний пасквіль Томослава Розвадовського, що поширювався у галицькому сеймі в січні 1889 р.» (*Fedorowicz Władysław*. Odpowiedź na anonimowy paskwil Tomosława Rozwadowskiego, rozdany w sejmie galicyjskiem w styczniu 1889 r. Lwów, 1889).

ЛИХВАРСТВО

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Lichwa» в газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 88, 29 березня, с. 1; № 89, 30 березня, с. 1; № 91, 1 квітня, с. 1; № 96, 7 квітня, с. 2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 365. Львів'янин д-р Леопольд Каро, зміст брошури якого про єврейське питання ми скорочено подали в додатку до «Kurjer'a Lwowskiego» — Йдеться про працю: *Caro L*. Die Judenfrage, eine ethishe Frage. Leipzig,1892, яку видано в перекладі польською мовою: Kwestja żydowska w świetle etyki, przetłumaczył B. Lewitski, Lwów, 1893.

С. 368. Бентам Ієремія (1748—1832)—англійський буржуазний економіст, соціолог, філософ, засновник одного з напрямів в англійській філософії — етики утилітаризму.

С. 369. Тюрго Анн Робер Жак (1727—1781) — французький економіст, представник школи фізіократів буржуазної класичної політекономії; в 1774—1776 рр.— генеральний контролер фінансів (міністр) Франції. В тексті І. Франка неточність: оскільки Тюрго помер у 1781 р., він не міг виступати з викладом своєї думки у 1789 р. Йдеться про одну з посмертних публікацій праць Тюрго, а саме: *Turgot*. Mémoire sur le prêt à interêt et sur commerse des fers. Paris, 1789, що була написана 1769 р.

Аболіційні закони...— тобто закони, які скасовують попередні правові обмеження в якійсь справі.

Фавр Жюль (1809—1880) — французький буржуазний політичний діяч, один з лідерів антинаполеонівської буржуазно-республіканської опозиції, ворог Паризької комуни.

С. 370. Союз північнонімецьких держав (Norddeutscher Bund).— До союзу входили німецькі держави, крім Австрії та південнонімецьких держав. Існував у 1867—1870 рр. і підготував остаточне об'єднання Німеччини і перетворення її в Німецьку імперію.

Великий крах 1873 р....— Йдеться про світову економічну кризу 1873—1878 рр., яка супроводжувалась біржовим крахом 1873 р., що охопив також і Австро-Угорщину.

С. 372. Тіль Гуго (1839— ?)— німецький спеціаліст у галузі сільського господарства; з 1873 р. працював у Міністерстві землеробства Пруссії в Берліні.

ЛИХВАРСТВО В ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Lichwa w Galicji» в газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 98, 9 квітня, с. 1; № 102, 13 квітня, с. 1; № 103, 14 квітня, с. 1; № 104, 15 квітня, с. 1; № 105, 16 квітня, с. 1; № 109, 20 квітня, с. 2—3; № 110, 21 квітня, с. 1; № 112, 23 квітня, с. 1—2.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 374. ...кількість судових аукціонів, що... сягала 164 resp[ective] 271...— Перше число означає кількість судових аукціонів, а друге — загальну кількість аукціонів на певну дату.

Гауснер Отто (1827—1890)—польський буржуазний економіст і громадський діяч німецького походження. Вивчав економіку Галичини. Брав участь у революції 1848 р. в Німеччині, депутат галицького сейму та австрійського парламенту. Відомий як противник австро-німецького засилля.

Клечинський Юзеф (1841—1900) — професор статистики і права Ягеллонського університету. Засновник і керівник (з 1883 р.) міського статистичного бюро у Кракові.

С. 375. Двори також позичали незаможним селянам...— Під дворами в Галичині розуміли поміщицькі господарства. Тут ідеться про поміщиків та їх управителів.

С. 380. Мішлер Ернст (1857— ?) — німецький статистик та політеконом. Вивчав проблему міграцій, зокрема на австро-угорському матеріалі. Професор німецького університету в Празі, у 1888—1891 рр. професор Чернівецького університету. Головна його праця «Handbuch der Verwaltungs-statistik», Stuttgart. 1892.

С. 381. ...сільського маніхейця...— Маніхеї — прихильники релігійного вчення, яке виникло на Близькому Сході у III ст. н. е. Поділялись на дві верстви — обранців та їм підлеглих, котрі матеріально підтримували перших.

С. 382. Пляттер Юліус (1844—1923) — швейцарський економіст, політеконом і соціолог, професор Цюріхського університету.

С. 389. Часто говоримо про безмежну легковажність і недотримання зобов'язань галицького сільського населення...— У першодруці помилково зазначено «міського населення». Нормативна оцінка соціальної поведінки сільського населення Галичини, наведена в цій цитаті, належала публіцистам буржуазно-поміщицького табору.

ІЗ КРАЙОВОЇ СТАТИСТИКИ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Ze statystyki krajowej» в газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 114, 25 квітня, с. 1—2; № 115, 26 квітня, с. 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 392. Енгель Ернст (1821—1896) — німецький статистик, керівник прусського статистичного бюро, займався економічними аспектами відтворення народонаселення, один з провідних статистиків Європи у XIX ст.

С. 394. ...Чехії та інших австрійських земель.— І. Франко має на увазі коронні краї австрійської частини Австро-Угорщини як адміністративно-територіальні одиниці.

С. 395. ...сенсаційних випадків минулого року...— Йдеться про раптове стихійне переселення кількох тисяч селян з прикордонних подільських повітів Галичини до українських губерній Росії.

ЕМІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Wychodźtwo ludu» в газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 126, 7 травня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

ПРУССЬКА ПОВІНЬ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Powódź pruska» в газ. «Kurjer Lwowski», 1893, № 253, 12 вересня, с. 2—3; № 254, 13 вересня, с. 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 402. ...в Беренланді...— Дослівний переклад з німецької — країна ведмедів; так презирливо називали німецькі підприємці лісові райони в Карпатах.

С. 402. ...лукуллової сервіровки столів...— Лукулл Луцій (117—57 до н. е.) — римський полководець і політичний діяч; уславився розкішним життям, бучними учтами.

С. 405. ...або Семигороддя...— давня слов'янська назва Трансільванії.

НЕ В ПОРУ ПАФОС

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1894, № 19, с. 294—296.

Подається за першодруком.

До статті М. Павлик написав таку примітку:

«Стоячи на становиську свобідного обміну думок, поміщаю сю увагу д. Франка, та мушу зауважити, що в головному я з нею не годжуся. По-моєму, нема сумніву, що русини, підпираючи австрійський уряд під час революції 1848—49, упідлилися, помогли побідити реакції і тим викопали гріб для власної свободи. Вину сього треба, впрочому, приписати більше руській «інтелігенції» в «Головній р[уський] раді», котра як агент правительства просто тероризувала мужиків, навіть уговкуючи їх виступи проти панів за грунти, а то й просто бороняючи економічні інтереси панів, як то робило і правительство. Таким чином, руський народ своєю поведінцією під час революції стратив дуже багато не тільки політично, а і економічно. Се, впрочім, можна би брати супокійно, як усякі історичні події, коли б не те, що фатальний крок русинів із 1848 р. (зрештою, підготовлений усею нашою історією під Австрією) і досі мститься на рускім народі, між іншим, перешкоджаючи йому поглянути критично на верхи нашого правительства. Як глибоко кореniться в русинах той австрійський сервілізм, видно найкраще з недавньої оди одного бувшого радикала (!!) верхові правительства, де він просто зве Австрію «раєм» для русинів. А ми ж бачимо, що русини тут мають менше прав, ніж який-небудь інший народ. Нарешті, ми мусимо сказати, що справа революції 1848—49 рр. в Австро-Угорській Русі дуже сложна і досі мало висліджена, а через те в суді про неї треба бути осторожному. Се ми прикладаємо і до д. Будзиновського, котрому ми теж побажаємо більше уваги на факти і терміни історичні. Звісно, свобідна дискусія може тут бути тільки корисна».

І. Франко дав невірну оцінку значення польського та угорського революційного руху для розвитку революційно-демократичного руху у Східній Європі. Та оцінка І. Франка збігалася з поглядом М. Драгоманова, який вважав, зокрема, що революційна боротьба за відродження Польщі обмежується тільки вузько національними інтересами.

В. І. Ленін піддав гострій критиці точку зору М. Драгоманова. «Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, поки в цих країнах *не було* самостійних, масових, демократичних рухів, *шляхетський* визвольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської» (*Ленін В. І.* Про право націй на самовизначення.— Повне зібр. творів, т. 25, с. 283).

С. 408. Радецький Йозеф (1766—1858) — австрійський військовий діяч чеського походження, фельдмаршал. У 1831—1857 рр.— головнокомандуючий австрійськими військами в Північній Італії, водночас (1849—1857) генерал-губернатор Ломбардо-Венеціанського королівства, активно діяв як організатор придушення революції 1848—1849 рр. в Італії.

Шлік Франц (1789—1862) — граф, австрійський військовий діяч, чех за походженням, фельдмаршал. Брав участь у придушенні угорської революції 1849 р. У 1854—1859 рр. командуючий четвертою армією в Галичині.

...бомбардування Львова і оголошення стану облоги в Галичині...— Йдеться про події 1848 р. в Галичині — Львівське збройне повстання 1—3 листопада 1848 р. проти австрійського панування, під час якого (2 листопада) Львів, за наказом командуючого австрійськими військами, піддано артилерійському обстрілу. Повстання було придушене, і в місті оголошено стан облоги.

Кошут Лайош (1802—1894) — вождь революції 1848—1849 рр. в Угорщині.

«Житє і слово» — літературно-науковий і громадсько-політичний журнал революційно-демократичного напряму. Виходив у Львові (1894—1897) за редакцією І. Франка.

...з віденською октябрською революцією повинні були симпатизувати русини.— Йдеться про повстання народних мас у Відні 6—31 жовтня 1848 р.— кульмінаційний пункт розвитку революції 1848—1849 рр. в Австрії.

С. 409. Бем Юзеф (1794—1850) — польський політичний і військовий діяч, генерал, учасник польського національно-визвольного повстання 1830—1831 рр. і революційних подій в Австрії та Угорщині у 1848—1849 рр.

Палацький Франтішек (1798—1876) — чеський історик, філософ, культурний діяч. У 40-х роках очолив ліберально-буржуазні кола в національному русі. Під час революції 1848—1849 рр. сформулював концепцію австрославізму, розраховуючи на надання Габсбургами автономії чехам та іншим слов'янським народам Австрійської імперії.

Рігер Франтішек (1818—1903) — чеський громадський діяч, найближчий співробітник Ф. Палацького, один з лідерів чеської національної буржуазії; ініціатор створення першої чеської енциклопедії.

СЕЛЯНСТВО Й СОЦІАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Włościaństwo i kwestja socialna» в газ. «Kurjer Lwowski», 1894, № 275, 4 жовтня, с. 1; № 276, 5 жовтня, с. 1—2; № 280, 9 жовтня, с. 4—5; № 287, 16 жовтня, с. 7, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 411. Інама-Штернегг Карл-Теодор (1843—1908) — німецький статистик і економіст, представник історичної школи буржуазної політекономії. Найважливіші його праці присвячені дослідженню економічної історії Німеччини та історичній демографії, історії земельної власності. Директор австрійської центральної статистичної комісії; вперше запровадив обробку статистичного матеріалу електромеханічними машинами.

С. 414. Гайніш Міхаель (1858—1940) — австрійський державний діяч ліберального напряму, президент Австрійської республіки (1920—1928), займався вивченням проблем економіки.

Тіроль — коронний край Австрії (1867—1918). У південному Тіролі кількісно переважало італійське населення, тому І. Франко називає його «італійським Тіролем». Територію південного Тіроля у 1919 р. за Сен-Жерменським мирним договором передано Італії.

Далмація — історична область південних слов'ян, що включала територію вздовж Адріатичного моря (приблизно між містами Задор і Ульцин) з численними островами. У 1867 — 1918 рр.— коронний край Австрії, з 1918 р. у складі Югославії. Нині входить до Соціалістичної республіки Хорватії (південна частина — до Соціалістичної республіки Чорногорії).

Крайна — коронний край Австрії (1867—1918), де переважало слов'янське населення. Більша частина Крайни за Рапалльським договором 1920 р. увійшла до складу Югославії. За Паризьким мирним договором 1947 р. решта території Крайни возз'єдналася із Словенією — нині Соціалістична республіка Словенія.

С. 415. ...в краях Карсту...— Йдеться про Далмацію і Крайну.

С. 416. Брентано Луйо (1844—1931) — німецький економіст, один з представників катедер-соціалізму та нової (молодої) історичної школи. В. І. Ленін характеризував його погляди як соціал-лібералізм, трохи підфарбований під марксизм.— Див.: *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 21, с. 286.

Грабмаєр Карл (1848—1923) — австрійський політичний діяч, поміщик, з 1892 р. депутат Тірольського ландтагу, в 1897—1918 рр.— австрійського парламенту. Прибічник аграрної реформи, противник соціал-демократів.

ЩЕПАНОВСЬКИЙ ПРОТИ ЛЕВАКОВСЬКОГО

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Szczepanowski przeciw Lewakowskiemu» в газ. «Kurjer Lwowski», 1894, № 344, 12 грудня, с. 1—2; № 345, 13 грудня, с. 1; № 346, 14 грудня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 419. ...щоїї він виголосив у колі польському проти посла Леваковського в справі виборчої реформи.— Тут І. Франко піддав критиці антидемократичну програму С. Щепановського, спрямовану на обмеження представництва народних мас у парламентських органах австрійської монархії. Полеміка щодо скасування куріальної системи вибору представницьких органів і впровадження широкого виборчого права точилася тоді у всіх краях Австрії між консервативними і ліберальними елементами, з одного боку, і демократичними прогресивними силами — з другого. Боротьба закінчилася впровадженням загального виборчого права для чоловіків і утворенням п'ятої курії по виборах у місцеві (крайові) парламенти і центральний — від робітників (1896).

С. 421. ...вступом до конституції 3 травня...— Конституція 3 травня 1791 р. Речі Посполитої, прийнята Чотирирічним сеймом (1788—1792), зміцнювала центральну владу, впроваджувала спадкову монархію, ліквідувала архаїчні права шляхти на утворення конфедерацій для боротьби з рішеннями державних органів влади, скасовувала ліберум вето (liberum veto), тобто право одноголосності в сеймі. Введення конституції 3 травня 1791 р. викликало шалений опір реакційної частини польських і литовських магнатів.

...відому ухвалу про ту стотисячну армію...— Йдеться про постанову Чотирирічного сейму Речі Посполитої про збільшення польської регулярної армії до 100 тис. чоловік (3 жовтня 1788 р.).

С. 427. Дізраелі (лорд Біконсфілд Бенджамін, 1804—1881) — англійський державний діяч, лідер консервативної партії Великобританії, неодноразово обирався прем'єр-міністром, письменник.

С. 428. Гогенварт Карл (1824—1899) — австрійський державний діяч, лідер федералістів в австрійському парламенті. Міністр-президент у лютому — жовтні 1871 р. 1891 р. створив в австрійському парламенті «Клуб Гогенварта», який підтримував курс кабінету Таафе на деяке розширення прав коронних країв.

ЗАГРОЗА ЕМІГРАЦІЇ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Groza emigracji» в газ. «Kurjer Lwowski», 1895, № 29, 29 січня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

ТОРГІВЛЯ У ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Handel Galicji» в газ. «Kurjer Lwowski», 1895, № 102, 12 квітня, с. 1; № 104, 14 квітня, с. 2; № 113, 24 квітня, с. 2—3, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 432. Білінський Леон (1846—1923) — професор політичної економії Львівського університету (1871—1892), вульгарний політеконом. Польський політичний та господарський діяч прогабсбурзької орієнтації.

ЗНОВУ ОДІССЕЯ ГАЛИЦЬКИХ ЕМІГРАНТІВ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Znowu odysseja emigrantów galicyjskich» в газ. «Kurjer Lwowski», 1895, № 142, 23 травня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 440. ...товариство св. Рафала...— Йдеться про добродійне товариство св. Рафаїла, що займалося допомогою емігрантам.

НЕГІДНІ ЗАКИДИ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Niegodziwe zarzuty» в газ. «Kurjer Lwowski», 1895, № 182, 3 липня, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

ПАПЕРОВІ ГРОШІ ПАНА ТИШКОВСЬКОГО

Вперше надруковано німецькою мовою під заголовком «Das Papiergeld des Herrn Tyszkowski» в журн. «Die Zeit», 1895, кн. 5, № 56, с. 50, за підписом *Carabus.* 3 грудня 1912 р. І. Франко переклав статтю українською мовою для збірки «Гостем у німців». Автограф перекладу статті знаходиться у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 721.

Українською мовою вперше надруковано у кн.: *Франко І.* Статті і матеріали. Зб. 1. К., 1929 , с. 71—73.

Подається за автографом перекладу.

«Die Zeit» — суспільно-політичний журнал буржуазно-демократичного напряму. Виходив у Відні з 1894 р. У 1895—1902 рр. І. Франко був активним співробітником журналу.

МІЗЕРІЯ ЕМІГРАЦІЙНА

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Mizerja emigracyjne» в газ. «Kurjer Lwowski», 1895, № 316, 14 листопада, с. 1, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

ЕМІГРАЦІЙНЕ БЕЗГОЛОВ'Я

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Bezhołowie emigracyjne» в газ. «Kurjer Lwowski», 1895, № 329, 27 листопада, с. 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

ЗНОВУ ПРО ДОБРОДІЙНИКІВ ЛЮДСТВА

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Znowu dobroczyńcy ludzkości» в газ. «Kurjer Lwowski», 1895, № 352, 20 грудня, с. 2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 456. Турбацький Лев (1876—1900) — український прогресивний громадський діяч, публіцист і критик, співробітничав у періодичних виданнях «Буковина», «Народ», «Громадський голос», «Радикал», «Діло».

С. 458. ...Воля Мазовецька — Шадравські, Лука Велика — Семко Гаврищак, Мшанець і т. п.— Перелік емігрантів, направлених до Удіне без пароплавних квитків.

ЧИ НЕОБХІДНА ЕМІГРАЦІЯ З ГАЛИЧИНИ?

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Czy emigracja z Galicji jest konieczna?» в газ. «Kurjer Lwowski», 1895, № 353, 21 грудня, с. 2—3; № 356, 24 грудня, с. 2; № 357, 25 грудня, с. 2—3, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 459. «Przełom» — польський журнал, видавався у Відні у 1895—1896 рр.

С. 461. Мальтус Томас-Роберт (1766—1834) — англійський священик, буржуазний економіст, один із засновників вульгарної політекономії, автор реакційної теорії народонаселення — мальтузіанства.

...за десять років...— Йдеться про дати перепису населення 1880 р.

С. 464. ...цього вчить популяціоністика...— І. Франко термін «популяціоністика» вживав для окреслення кола питань демографічного характеру як особливої галузі наукового знання.

З ЕМІГРАЦІЙНОГО БЕЗГОЛОВ'Я

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Z bezhołowia emigracyjnego» в газ. «Kurjer Lwowski», 1896, № 55, 24 лютого, с. 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 469. ...що далеко перевершує сенсаційні романи а la Gaboriau! — Габоріо Еміль (1832—1873), відомий французький романіст, автор детективних романів і повістей.

ЕМІГРАЦІЯ У ЗБАРАЗЬКОМУ ПОВІТІ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Emigracja w pow[iecie] Zbarażskim» в газ. «Kurjer Lwowski», 1896, № 87, 27 березня, с. 2—3, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 471. Олеськів Осип (1860—1903) — український громадський діяч, агроном, директор учительської семінарії в Сокалі на Львівщині.

НАФТОВА МОНОПОЛІЯ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Monopol naftowy» в газ. «Kurjer Lwowski», 1896, № 237, 26 серпня, с. 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 473. Standart Oil Company — один з найбільших у світі капіталістичних приватних нафтових концернів. Контролюється сім'єю Рокфеллерів. Заснований Джоном Рокфеллером у 1870 р.

С. 474. Ротшільд — міжнародна фінансова група, підтримувала, зокрема, тісні зв'язки з урядом царської Росії, розміщувала російські зовнішні позики, за що їй надавалася певна свобода економічної діяльності в окремих галузях народного господарства Росії.

С. 475. ...настроїло проти картелю фірму Нобель...— Фірма утворена 1876 р. відомим нафтопромисловцем Нобелем Людвігом Еммануїловичем (1831—1888), що вперше у Росії застосував транспортування нафти трубопроводами, залізничними цистернами, танкерами. Нововведення Нобеля дозволили російській нафтовій промисловості успішно конкурувати з американськими нафтовими компаніями.

ЕМІГРАЦІЙНІ АГЕНТИ В ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано німецькою мовою під заголовком «Die Auswanderungsagenten in Galizien» в журн. «Die Zeit», 1896, кн. 9, № 115, с. 166—167. 21—28 грудня 1912 р. І. Франко переклав статтю українською мовою для збірки «Гостем у німців». Автограф перекладу знаходиться у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 624.

Українською мовою вперше надруковано у кн.: *Франко І.* Твори у двадцяти томах. К., 1956, т. 19, с. 318—324.

Подається за автографом перекладу.

С. 477. Пінінський Леон (1857—1937) — граф, польський державний діяч, професор права Львівського університету, депутат австрійського парламенту. Намісник Галичини у 1898—1903 рр.

С. 483. Legis Pininski (закон Пінінського).— І. Франко іронізує з поправки до карного закону, яка обмежувала право австрійських підданих емігрувати і була запропонована членом австрійського парламенту графом Л. Пінінським разом з Т. Рутовським та Вельовейським.

...показав я коротко в вищенаведеній статті, друкованій у «Arbeiter Zeitung».— Йдеться про статтю І. Франка «Еміграція галицьких селян», що друкується в цьому томі.

КРАЙОВИЙ ВИДІЛ ПРО ЕМІГРАЦІЮ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Wydział krajowy o emigracji» в газ. «Kurjer Lwowski», 1896, № 359, 27 грудня, с. 1; № 360, 28 грудня, с. 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

ПРИВИД ЕМІГРАЦІЇ

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Widmo emigracji» в газ. «Kurjer Lwowski», 1897, № 20, 20 січня, с. 1—2, без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

ЩО ТО БУЛА ПАНЩИНА?

Вперше надруковано в газ. «Громадський голос», 1897, № 9, с. 73—74; № 10, с. 79—80.

Подається за першодруком.

«Громадський голос» — українська газета, орган радикальної партії в Галичині. Виходила у Львові в 1895—1905 рр. Мала прогресивний характер. У кінці 90-х — на початку 900-х років в ній друкували свої твори І. Франко, М. Павлик, В. Стефаник, Л. Мартович та ін. У 1906—1916 рр.— журнал.

С. 495. Дня 3 (15) мая обходить наш народ по многих селах пам'ятку знесення панщини.— Панщина в Галичині була скасована 1848 р.

С. 497. Марія-Терезія (1717—1780) — ерцгерцогиня австрійська, імператриця «Священної Римської імперії німецької нації» з 1740 р.; провадила політику зміцнення абсолютизму, супроводжуючи її деякими обмеженими реформами.

ГАЛИЦЬКИЙ СЕЛЯНИН

Вперше надруковано німецькою мовою під заголовком «Der galizische Bauer» в журн. «Die Zeit», 1897, кн. 12, № 151, с. 114—115; № 152, с. 132—133.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 506. Посол Щепановський сказав правду, коли висловив і обгрунтував страшну думку, що в Галичині щороку вмирає голодною смертю 50 000 людей.— Див. працю: *Szczepanowski* S. Nędza Galicji. Lwów, 1888.

С. 510. Ніцше Фрідріх (1844—1900) — реакційний німецький філософ, один з ідеологічних попередників фашизму.

Сенкевич Генрик (1846—1916) — польський письменник, лауреат Нобелівської премії.

ДЕ ЛИШАЄТЬСЯ СТАТИСТИКА?

Вперше надруковано німецькою мовою під заголовком «Wo bleibt die Statistik?» в журн. «Die Zeit», 1897, кн. 13, № 160, с. 51—53.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 513. Кржижановський Адам (1873—1963) — польський економіст, професор політекономії Ягеллонського університету, представник ліберального неокласичного напряму в буржуазній політичній економії. Згодом активний учасник будівництва народної Польщі, член Демократичної партії.

І. Франко розглядає зауваження, зроблені А. Кржижановським у статті «Der galizische Bauer im Lichte der Statistik» («Галицький селянин у світлі статистики»), яка надрукована у тому ж номері журналу «Die Zeit».

С. 514. Кайндль Раймунд-Фрідріх (1866—1930)—австрійський буржуазний історик, етнограф, професор Чернівецького університету. Досліджував історію та етнографію Буковини, Гуцульщини.

С. 516. ...що він тікає аж у праліси Ратцелевого народознавства... — Ратцель Фрідріх (1844—1904) — німецький географ, етнограф, професор Лейпцігського університету, засновник антропогеографії; деякі його ідеї використані згодом для створення експансіоністських концепцій геополітики.

Гаусгофер Макс (1840—1907) — німецький буржуазний економіст, статистик.

С. 517. ...передберезневих шляхових робіт...— Йдеться про шляхові роботи, які виконували галицькі селяни до березневої революції 1848 р.

ЧИСЛО РУСИНІВ У АВСТРІЇ

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1899, т. 6, кн. 6, с. 135, за підписом *І. Ф.*

Подається за першодруком.

«Літературно-науковий вісник» — український художній, науковий і публіцистичний журнал. У період, коли до складу його редакції входив І. Франко (1898—1906), журнал мав демократичне спрямування.

НАРОДНА ПРОГРАМА

Вперше надруковано в газ. «Свобода», 1900, № 7, 1 березня, с. 1; № 8, 8 березня, с. 1—2; № 9, 15 березня, с. 1—2; № 10-11, 29 березня, с. 1—2; № 13, 12 квітня, с. 1—2. В № 7 стаття І. Франка друкувалася під назвою «Наша економічна програма», а в інших номерах — «Економічна програма».

Подається за першодруком.

С. 521. «Народна програма» — стаття І. Франка була складовою частиною матеріалів про програму створеної в 1899 р. націонал-демократичної партії Східної Галичини, що друкувалися в органі партії — тижневику «Свобода», який виходив у Львові (1897—1916).

С. 522. Вишенський Іван (бл. 1545—1550 — після 1620) — український письменник-полеміст, що викривав феодалів-кріпосників, боровся проти експансії польських поміщиків і римо-католицької церкви на українських землях, гостро критикував тогочасний суспільно-економічний лад.

С. 534. З підрахунку випливає: 125991 (замість 125091); 511458 (замість 511490); 2579516 (замість 2567327).

ГРИМАЛІВСЬКИЙ КЛЮЧ В р. 1800

Вперше надруковано в журн. «Часопись правнича і економічна», 1900, т. 1, с. 1—51. Того ж року праця вийшла окремою відбиткою, за якою і подається.

«Часопись правнича» — науковий суспільно-економічний журнал, виходив у Львові у 1889—1912 рр. У 1900—1912 рр. мав назву «Часопись правнича і економічна».

С. 550. Сенявський Адам Міколай (бл. 1666—1726) — польський державний діяч, великий гетьман коронний.

...в Віконськім архіві...— Йдеться про колекцію документів, зібрану В. І. Федоровичем у своєму маєтку Вікно. Загинула під час воєнних дій на території Галичини в першій світовій війні 1914—1918 рр.

С. 553. ...на святого Станіслава польського...— Станіслав (1030—1079), єпископ краківський, римо-католицькою церквою визнаний святим. Його пам'ять відзначається 7 травня.

С. 555. ...загальне число людності приблизно 17 395 душ.— У першодруці помилково зазначено 17 470.

С. 567. ...треба було аж страшної бурі 1846 року...— Йдеться про Галицьке антифеодальне селянське повстання 1846 р., яке вибухнуло 8 лютого в Західній Галичині і частково охопило деякі місцевості у Східній Галичині.

С. 606. Август II (1670—1733) — прозваний «Сильним», курфюрст саксонський (1694—1733), король польський (1697—1733), тимчасово зрікся польського престолу у 1706—1708 рр.

ПРОЛЕТАРСЬКА НАЦІЯ

Вперше надруковано німецькою мовою під заголовком «Eine Proletarier-Nation» в журн. «X-Strahlen», 1901, № 4, 22 квітня, с. 10—13.

В українському перекладі подається вперше за першодруком.

LUDWIG VON MISES. DIE ENTWICKELUNG DES GUTSHERRLICH-BÄUERLICHEN VERHÄLTNISSES IN GALIZIEN (1772—1848)

(Wiener Staatswissenschaftliche Studien herausgegeben von Edmund Bernartzik und Eugen von Philippovich in Wien. Vierter Band, zweites Heft), Відень і Липськ, 1902, стор. 144

Вперше надруковано у «Записках наукового товариства імені Шевченка», 1902, т. 50, кн. 6, с. 37—40.

Подається за першодруком.

С. 614. Лучицький Іван Васильович (1845—1918) — український буржуазний історик, аграрник, член партії кадетів, депутат 3-ї Державної думи.

Терлецький Остап Степанович (1850—1902) — український економіст, публіцист, літературознавець, громадський діяч революційно-демократичного напряму.

Мізес Людвіг фон (1881—1973) — американський буржуазний політеконом, народився у Львові; професор Віденського університету (1913—1938). З 1940 р. жив і працював у США. Був одним з головних представників неолібералізму у вульгарній політекономії XX ст. Виступав з ярими нападками на соціалізм. У рецензії І. Франко розглядає першу наукову працю Л. Мізеса.

Грінберг (Грюнберг) Карл (1861—1940) — австрійський і німецький економіст-аграрник, дослідник історії соціалізму і робітничого руху; з 1897 р. професор Віденського, з 1924 р.— Франкфуртського-на-Майні університетів.

С. 617. ...різню 1846 р....— Йдеться про Галицьке селянське повстання 1846 року.

ПОТРЕБИ АГРАРНОЇ СТАТИСТИКИ

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1906, т. 35, кн. 8, с. 321—324.

Подається за першодруком.

ГРОМАДСЬКІ ШПИХЛІРИ І ШПИХЛІРОВИЙ ФОНД У ГАЛИЧИНІ 1784—1840 рр.

Вперше надруковано як нарис до видання: Збірка документів і розвідка... Львів, накладом Наукового товариства імені Шевченка, 1907, LXXXIV, 168 с. (Українсько-руський архів, видає історично-філософська секція Наукового товариства імені Шевченка, т. 2. «Причинки до історії економічних і соціальних відносин Галичини в XVIII—XIX в.». Вип. 1). В кінці передмови зазначено дату — 5 січня 1907 р.

1907 р. працю видано окремою книжкою без документів.

Подається за першодруком.

Наукове товариство ім. Шевченка у Львові.— Наукова інституція, створена 1892 р. внаслідок реорганізації Літературного товариства імені Шевченка, заснованого в 1873 р. Передові діячі української культури і науки надавали в певні періоди прогресивного характеру діяльності окремих секцій та комісій товариства. Питаннями вивчення економіки займалася в основному статистична комісія. Проте на більшості видань НТШ, зокрема з історії, негативно позначився вплив буржуазно-націоналістичних концепцій М. Грушевського, який у 1897—1913 рр. був головою товариства. Під час перебування Західної України під владою буржуазно-поміщицької Польщі діяльність товариства як наукового центру занепала. В його виданнях з'явилися праці антирадянського спрямування.

С. 621. Слотвінський Костянтин (1763—1846) — польський історик, керівник Оссолінеуму (1831—1834). Загинув під час Галицького селянського повстання 1846 р.

С. 622. Лозинський Броніслав (1848—1911) — польський буржуазний історик, автор праць з історії Галичини.

...із тої копії праця й надрукована в отсьому виданні на стор. 83—117...— Йдеться про видання: Збірка документів і розвідка... Львів, накладом Наукового товариства імені Шевченка, 1907, LXXXIV, 168 с. (Українсько-руський архів, видає історично-філософська секція Наукового товариства імені Шевченка, том 2. «Причинки до історії економічних і соціальних відносин Галичини в XVIII—XIX в.». Вип. 1). Праця І. Франка, що написана у формі вступного нарису до збірки документів, має пагінацію римськими цифрами, а тексти документів — арабськими.

Целевич Юліан Андрійович (1843—1892) — український буржуазний історик. У 1892 р.— голова Наукового товариства імені Шевченка.

Сушкевич Корнило (1840—1885) — народовець, перший голова Наукового товариства імені Шевченка.

С. 624. Леопольд II (1747—1792) — австрійський ерцгерцог, імператор «Священної Римської імперії» у 1790—1792 рр. Скасував значну частину реформ імператора Йосифа II.

З-під володіння Польщі галицьке селянство перейшло до Австрії...— Йдеться про перший поділ Польщі 1772 р., коли частина польських і українських земель Речі Посполитої була захоплена Австрією.

Зубрицький Михайло (1856—1919) — український письменник, публіцист, член Наукового товариства імені Шевченка.

С. 626. ...по катастрофі протестантизму 1620 р....— Йдеться про поразку чеських військ у битві на Білій Горі з військами Габсбургів, після якої Чехія втратила політичну самостійність.

С. 627. ...див. джерела і уваги в моїй розвідці «Панщина і її скасування в р. 1848»...— Праця І. Франка «Панщина і її скасування в р. 1848» друкується в томі 47 цього видання.

С. 628. Відповідно до тодішньої соціально-політичної науки (т[ак] зв[аної] школи фізіократів)...— Школа фізіократів як напрям класичної буржуазної політекономії виникла у Франції в середині XVIII ст. Крім Франції, концепції фізіократів розроблялися також в інших країнах Європи, зокрема в Німеччині й Австрії. Фізіократи вважали, що увага урядів має бути спрямована не на розвиток торгівлі й нагромадження грошей, а на створення достатку продуктів землеробства, в чому полягатиме, на їх думку, справжній добробут нації.

С. 633. Бриґідо Йозеф — австрійський губернатор Галичини у 1780—1794 рр.

Лозинський Владислав (1843—1913) — польський письменник та історик. У його працях яскраво розкривається історія Галичини XVIII ст.

С. 634. Оссолінський Юзеф Максиміліан (1748—1826)— польський магнат, історик, бібліограф. Засновник зібрань Оссолінеуму.

С. 636. Шашкевич Маркіян Семенович (1811—1843) — український поет-демократ, один з видавців альманаху «Русалка Дністровая» (1837), належав до літературного угруповання «Руська трійця».

С. 641. Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913) — український історик, етнограф, археограф, філолог ліберально-буржуазного напряму, член Академії наук у Кракові, Наукового товариства імені Шевченка. Збирав та вивчав джерела з історії Галичини.

С. 643. Шлезьк — Сілезія.

Воднаржік Едвард (1857— ?) — чеський статистик.

Ів. Заневич — псевдонім Остапа Терлецького.

С. 653. Старжинський Станіслав (1853—1935) — польський буржуазний правознавець, професор Львівського університету (з 1899 р.), депутат австрійського парламенту та галицького сейму.

Люккезіні Джироламо (1751—1825) — маркіз, пруссський дипломат італійського походження, посол у Польщі (1789—1791); намагався підпорядкувати Польщу прусському впливові, заграючи з прихильниками і лідерами курсу на реформу державного устрою Речі Посполитої, які керували роботою Чотирирічного сейму (1788—1792).

Малаховський Станіслав (1736—1809) — прогресивний польський діяч, маршал Чотирирічного сейму, один з авторів конституції 3 травня 1791 р.

Потоцький Ігнаци (1741—1809) — граф, активний діяч Чотирирічного сейму, учасник повстання під керівництвом Т. Костюшка, один з авторів конституції 3 травня 1791 р.

Морський Тадеуш (1752—1825).— У Франка Гнат Морський (очевидно, за його першим ім'ям); прогресивний польський державний діяч кінця XVIII ст., поет, дипломат, публіцист.

С. 654. Голашевський Антоні (1745—1825) — римо-католицький біскуп у Перемишлі (1786—1825).

Кіцький Каетан-Ігнаци (? — 1812) — ректор Львівського університету. З 1798 р.— львівський римо-католицький архієпископ.

Білянський Петро (1736—1797) — львівський уніатський єпископ у 1780—1797 рр.

Яблоновський Станіслав Павел (1762—1822) — князь, польський державний діяч, посол у Пруссії (1789—1793). Щодо Пруссії дотримувався угодовської політики.

С. 662. Кауніц Венцель (1711—1794) — австрійський державний діяч, дипломат. Канцлер Австрії у 1753—1792 рр.

С. 663. Для вменшення її вартості польські історики признають її автором Краттера, що написав пліткарський і маловартний памфлет...— І. Франко дає невірну оцінку праці Ф. Краттера про становище Галичини, де в памфлетній формі гостро критикується галицька суспільна верхівка.

Краттер Франц (1758—1830) — галицький статистик і публіцист німецького походження, письменник.

Кортум Трaугут Ернст (1742—1811) — секретар польського короля Станіслава-Августа Понятовського. З 1785 р. займав високі посади в австрійській адміністрації Галичини.

Станіслав-Август Понятовський (1732—1798)— останній польський король (1784—1795); його безпринципність і слабохарактерність сприяли погіршенню внутріполітичного становища країни, послабленню її міжнародних позицій.

С. 673. Цісар Франц І ... одержав важку спадщину — виповідження війни з боку революційної Франції, датоване д[нем] 20 цвітня 1792 р.— Австрія виступила організатором першої антифранцузької коаліції і відверто готувала інтервенцію у Францію з метою збереження там монархії і придушення революції. Це примусило Францію оголосити Австрії війну.

Того ж року у війну проти Франції вступили Пруссія, Сардінія, 1793 — Великобританія, Нідерланди, Іспанія, Неополітанське королівство та ін. У цій війні «революційна Франція оборонялась від реакційно-монархічної Європи». (*Ленін В. І.* Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися.— Повне зібр. творів, т. 34, с. 185).

С. 676.. колосальна епопея війн 1809, 1812—1813 року.— Йдеться про австро-французьку війну 1809 р., коли Наполеон розгромив австрійську армію у битві при Ваграмі. Австрія вступила у війну з Францією у складі 6-ї антифранцузької коаліції у 1813 р.

С. 677. ....в році битви під Ватерлоо...— Битва при Ватерлоо відбулася 15 червня 1815 р. і закінчилася перемогою англо-голландсько-прусської армії над французькою армією. Цією битвою завершилася довготривала епопея наполеонівських війн (1799—1815).

С. 678. Кріг Франц барон фон Гохсфельден (1776—1856) — керівник президійного бюро Галичини у 1832—1847 рр., фактичний правитель краю (губернатором у той час номінально був член австрійської цісарської родини ерцгерцог Фердінанд д'Есте).

С. 679. Гауер Франц Серафин (1777—1822) — барон, австрійський державний діяч, губернатор Галичини у 1815—1822 рр.

С. 695. ...мон[ети] конв[енційної]...— у 1753 р. Австрія і південнонімецькі держави підписали монетну конвенцію, за якою з кельнської марки чистого срібла (233, 856 г) карбували 20 гульденів (злотих ринських). Тому 20-гульденова монетна стопа називалася конвенційною монетною стопою, монети відповідного карбування — конвенційними монетами.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Австе́рія — корчма у місті

Автохто́ни — корінне населення

Аге́нда — філія

Ад'юнкт — помічник службової особи, заступник

Ака́фіст — служба в православній, уніатській церкві, під час якої виконуються релігійні гімни

Акци́з — вид непрямих податків, що накладає держава на деякі предмети споживання

Але́мбик — прилад для дистиляції алкоголю; перегінний куб

Альки́р (алкир) — бічна невеличка кімната; звичайно служила опочивальнею і кімнатою для дітей

Алья́нт — союзник, помічник

Амеліора́ція — доведення до кращого стану, покращення

Арога́нція — зарозумілість, зухвальство

Асекура́ція — забезпечення, зобов'язання виплати визначеної суми, страхування

Асентеро́ваний — взятий у рекрути

Багате́ля — дрібниця, пустощі, глупство

Беа́мтер — службовець

Брова́рня — пивоварня

Бруліо́н — перший запис, чернетка; зошит для нотаток у твердій обкладинці

Верва́льтер — управитель лісів

Вере́та — вовняна різнокольорова ковдра

Ви́шрібувати (вишрубувати) — вигвинчувати; переносно — дуже підносити, роздувати

Віка́рій — помічник парафіяльного священика чи єпископа

Віри́тель — тут: кредитор

Віц — дотеп, жарт, гостре слівце

Вохо́бник — тут: бунтівник

Гайду́к — прикажчик, панський слуга

Гаківни́ця — довга фортечна рушниця

Галабурда́ — бешкет

Гарба́рня — шкірянообробне підприємство

Га́рнець (гарець) — давня міра сипучих або рідких тіл. Галицький гарнець дорівнював 3,85 літра

Га́рувати — тяжко, без відпочинку працювати; запитувати (ціну, винагороду)

Гіпоте́ка (іпотека) — позичка, що видавалась банками під заставу нерухомого майна, землі, лісів, будівель

Гріш — дрібна монета Польщі Австрії, Росії

Грома́да (гміна) — в Галичині нижча адміністративна одиниця, громада мешканців будь-якого населеного пункту або громада прихильників одного віросповідання, двірська община

Ґрунти́ домініка́льні — підданські землі в Австро-Угорщині, якими на правах повної власності володіли поміщики, духовенство й міста за доби феодалізму

Гу́льден — срібна монета в Австрії з 1753 по 1892 р. (в обігу до 1900 р.). Гульдени також називалися флоринами, ринськими, левами, золотими (зл. ринський)

Гуме́нний — прикажчик, наглядач або сторож на току

Гу́ня — верхній сукняний одяг

Декана́т — церковна адміністративна одиниця у римо-католицькій та греко-католицькій церквах, до якої входило декілька парафій

Дестиля́рня — нафтоочисний завод

Десяти́на — податок на користь церкви

Дию́рна — поденний кошт

Дідич — поміщик-дворянин, спадковий власник маєтку

Дієце́зія (діоцезія, єпархія) — церковна адміністративна одиниця на чолі з єпископом

До́бра — шляхетські, церковні або державні маєтки в Галичині за часів Австро-Угорської монархії

Доместика́льний — домашній, господарський, для внутрішніх потреб (фонд)

Домі́нія — велика земельна власність в період феодалізму

Досто́йник — особа, що має вищий духовний, військовий чин або займає керівну урядову посаду

Драбу́га — голодранець, гультяй

Дрясти́чний — різкий, дратівливий

Дре́ни — дренажне устаткування

Дука́т — золота монета; в Речі Посполитій карбувалася з 1528 р., в Австрії з 1753 р. Вартість дуката змінювалася залежно від зміни ціни на золото і срібло

Евентуа́льний — можливий за певних умов

Евфімі́зм — слово або вираз, що замінює у реченні грубе, непристойне слово

Еди́кт — урядовий указ

Екзеку́тор — судовий виконавець, збирач податків

Екзеку́ція — примусове виконання присуду, урядове судове стягнення боргу (часто податкового), яке здійснювалось на основі продажу майна боржника з молотка

Ексклю́зія — виключення, вилучення

Експозе́ — вияснення справи представником влади

Елабора́т — обширне і систематичне письмове опрацювання якоїсь теми або справи

Емісія — випуск в обіг паперових грошей і цінних паперів

Еміто́ваний — випущений, пущений в обіг

Ере́кція — заснування церкви, монастиря, міста або надання пожертвувань при заснуванні церкви тощо

Жу́па — соляна копальня або солеварня

Загро́дник — однодворець; малоземельний або безземельний селянин

Заду́фаний — пихатий, зарозумілий

Запренумерува́ти — передплачувати, підписуватись

Зати́льний — задній

Зло́тий — польська грошова одиниця, срібна монета; з 1564 р. дорівнював 30 грошам польським; в перші десятиліття панування Австрії в Галичині знаходився в обігу паралельно з австрійським гульденом

Інаугурува́ння — урочистий початок процедури, урядування

Інвести́ція — довгострокове вкладення капіталу в окремій галузі народного господарства

Індемніза́ція — відшкодування поміщикам вартості скасованих 1848 р. кріпосних повинностей селян у Галичині

Індигена́т — надання прав громадянства іноземцям або чужинцям-шляхтичам прав польського шляхетства

Інконгрує́нція — незгідність, невластивість, дволичність

Інкорпорува́ти — включити до свого складу, приєднати

Інтабуля́ція — внесення до іпотечної або грунтової книги даних про закріплення прав на маєток

Інтима́т — затримка виконання вироку суду першої інстанції внаслідок апеляції

Ка́мениця — кам'яний житловий будинок у Галичині

Ка́мера — тут: управа цісарських земельних маєтків у австрійській Галичині

Катастра́льний (кадастральний) доход — доход держави при передачі землі з одних рук в інші

Каштеля́н — управитель королівського замку, фортеці, сановник

Ква́рта — міра рідкої або сипучої речовини; кухоль

Кла́узула — тут: правне застереження

Ключ — територіально-господарська одиниця великого поміщицького володіння (латифундії), яка мала свою адміністрацію. До складу ключа входили декілька фільварків, сіл або хуторів, що становили один поміщицький маєток

Кля́штор — римо-католицький монастир

Комаса́ція — ліквідація дрібних селянських наділів і об'єднання їх у більші земельні площі

Комі́рник — особа податкових станів, яка не мала власного господарства, а жила в помешканнях хазяїв

Комплана́ція — угода про порозуміння у справі, процесі, акт згоди

Компліка́ція — ускладнення, додаткові труднощі

Конвенціона́льний — відповідний до угоди, загальноприйнятий

Конве́рсія — зміна порядку сплати боргу, облігацій, позики

Конгруа́ — посадовий оклад католицького духовенства

Конкомітáція — тут: доручення
Конкурéнція — тут: витрати віруючих на утримання костьолів, церков та парафіальних будинків
Консеквéнція — висновок, наслідок, послідовність
Консистóрія — судово-адміністративний орган управління при єпископі, митрополиті і т. д.
Консýмція — споживання
Контрибýція — тут: поземельний податок, що розподілявся між маєтками даної округи
Конфіскáта — конфіскація
Концепíст — службовець, помічник адвоката
Копá — 60 одиниць чого-небудь
Кóпанка — дорівнює 56,25 кв. ліктя
Корéць (кірець) — стара польська міра сипучої речовини; розмір її неодноразово змінювався. Галицький корець першої половини XIX ст. дорівнював 123 літрам
Крéйцер (грейцар) — мідна австрійська монета, сота частина гульдена
Крóна — грошова одиниця Австро-Угорщини з 1892 р.— золоті монети номіналом у 20 і 10 крон

Лéндербанковий — земельнобанковий
Ліверáнт — постачальник, підрядчик
Ліверýнок — підряд, поставка
Ліцитáція — аукціон
Локáція — визначення місця перебування, позиція
Люстрáція — огляд, ревізія, опис маєтків для фінансових потреб; також перегляд, перевірка діяльності установи тощо

Мáзури — польські селяни та міщани, дрібна шляхта на українських та білоруських землях
Майорáт — право нероздільного успадкування нерухомого майна старшим у сім’ї
Мандáтор (мандаторій)— тут: чиновник, який виконував поліційно-судові функції щодо кріпосних селян; утримувався поміщиком, затверджувався на посаду австрійською владою
Маргíнес — поля в книзі або рукописі
Маршáлок — виборна особа у поміщицькому самоврядуванні; предводитель дворянства, голова сейму
Мéрва — тут: угноєння
Мéтрики — тут: земельні кадастри
Моратóрій (мораторіум) — відстрочка платежів на визначений час по фінансових зобов’язаннях
Морг — давня земельна німецька одиниця виміру площі, що перейшла до Польщі і Галичини; в XIX — на початку XX ст. дорівнювала 0,57 га
Мочáрі — драговина, трясовина

Намíсництво — найвища адміністративна і політична влада у Галичині за часів Австро-Угорської монархії
Новéла — тут: кодифікований закон зі змінами і доповненнями
Номінáція — призначення на службу

Обсервáція — спостереження, обстеження
Омáста — жир, підлива

Опера́т — розпорядження, опис стану лісового господарства

Опінія — громадська думка

Ординаріа́т — єпископське або митрополиче управління

Оре́чення — розпорядження

Осип — данина феодалові зерном

Остента́ція — спосіб поведінки, розрахований на те, щоб звернути чиюсь увагу

Офіра — жертва

Офіціалі́ст — постійний службовець у поміщицьких маєтках (економ, лісничий, агроном, технік, судовий чиновник)

Очиншува́ння — визначення розміру чиншу з господарської одиниці

Ошацьо́ваний — оцінений

Параста́с — заупокійне богослужіння

Па́рох — священик, що стоїть на чолі парафії

Паро́хія (парафія) — церковний прихід

Парта́ч — ремісник, який не входив до цехової організації

Парце́ла (парцеля) — невелика земельна ділянка

Парцеля́ція — розпаювання земельних володінь на дрібні ділянки

Па́смо — 24 нитки

Пате́нт — урядова постанова, закон

Патримоніа́льний — тут: спадковий по батькові

Пере́дновок (переднівок, передновинок) — час перед жнивами

Пленіпоте́нт — уповноважений у майнових справах

Побере́жник — лісничий

Повісмо — тут пучок оброблених конопель чи льону

Пода́ток контрибуційний — податок, призначений на воєнні цілі

По́рція — тут: гроші, позичені селянами на відробіток

Посе́сор — тимчасовий або спадковий орендатор маєтку

Преграва́ція — накладені на поміщика кари за незаконні утиски селян в часи феодалізму

Прела́т — в католицькій церкві вищий духовний сановник

Преста́ція — обов'язок виконання громадських робіт в Польщі і Галичині

Провізія — тут: проценти на капітал, комісійні нарахування

Провізори́чний — попередній, тимчасовий

Провізо́рія — тимчасове розпорядження, тимчасовий кошторис

Прогібіційний — заборонений у зв'язку з небажаністю або суспільною шкідливістю

Пролонга́ція — продовження терміну діючої угоди

Проме́са — зобов'язання установи про виконання певних дій та послуг при здійсненні клієнтом певних вимог

Ра́ти — оплата боргу частинами

Рафіне́рії — нафтоочисні фабрики

Ре́верс — тут: уповноваження на одержання певної допомоги

Ревіндика́ція — повернення власності, судове процесування

Редукува́ти — обмежувати, зменшувати, скорочувати

Ректифіка́ція — очищення рідини кількаразовою дистиляцією

Ре́курс — апеляція до вищої інстанції, оскарження вироку, а також право пошуку вексельної належності

Ремісоріа́льний — той, що визначає провину, гріх

Ремонструва́ти — заперечувати розпорядження влади; правний засіб в адміністративному процесі, спрямований на скасування постанови, розпорядження

Репара́ція — відновлення, відбудова, відшкодування

Реparти́ція — розверстка, поділ податків, оплат, впливів; поділ певних дефіцитних дібр державою

Рескри́пт — розпорядження вищої влади

Реста́ція — залишок чогось

Референда́рій — тут: урядовець

Реце́піс — квитанція, розписка

Руси́ни — назва українців західноукраїнських земель у побуті та в дореволюційній літературі

Са́жень — давня одиниця виміру довжини (1,896 м)

Сана́ція — оздоровлення

Секвестра́ція — заборона або обмеження, накладене органами державної влади на користування приватним майном

Си́ндик — правовий заступник, офіційний представник певної установи, уповноважений вести справи

Ска́ля — рівень, масштаб

Скомпліко́ваний — складний для розуміння, вивчення

Скрупуля́тно — скрупульозно

Сміговни́ця — найменша (калібр 24—27 мм) гармата з довгим стволом; звичайно монтували кілька сміговниць (частіше по 6 на одному возі); вживана у XVI—XVII ст.

Стагна́ція — застій, нульовий приріст.

Ста́ція — натуральний податок з селян на утримання війська або утримання школярів на квартирі поза батьківським домом; вокзал, залізнична станція

Сті́йність — позитивна якість, цінність

Стрібувати — спробувати

Субве́нція — грошова допомога, дотація, субсидія

Субрепарти́ція — тут: зміни в розверстці

Сукце́сор — спадкоємець

Сфінгува́ти — вигадати

Сяг — сажень

Та́була — книга для запису земельної власності

Та́ма — гребля, гатка

Те́рлиця — знаряддя для ламання, тертя стебел льону, конопель та очищення волокон від костриці

Терміна́тор — учень у майстра

Теста́мент — заповіт

Тлу́мний — масовий

Толера́нтність — терпимість до інших поглядів

Урба́рія — опис (регулювання) повинностей і оподаткування селян

Фа́сія — опис прибутковості земельних угідь, маєтків, складений на підставі зізнань їх власників для нарахування податку

Фідеїкомі́с — маєток, що спадкується певною особою на підставі сімейної, не приватно-індивідуальної власності; його не можна віддати у заставу або продати

Фільва́рок — поміщицьке господарство
Фірма́нка — повозова повинність
Флюктуа́ція — коливання, модифікація
Форшпа́ни — тут: підводи
Фруктифіка́ція — принесення зиску, доходу, користі, пожитку
Фунда́ція — пожертвування капіталу на заснування інституції; фонд, призначений для якоїсь діяльності

Хі́сно — корисно
Хосе́нний — корисний
Хрі́я — промова

Цаль — давня одиниця виміру довжини (2,4 см)
Ци́ркул — територіально-адміністративна одиниця Галичини за часів австрійського панування
Ці́хи — риси
Цло — мито

Челя́дник — наймит у ремісника
Чинш — грошова рента або плата за житло

Ша́бас — єврейська субота, вільна від роботи, пов'язана з виконанням певного ритуалу
Ша́рварок — спеціальний вид обов'язкових робіт — ремонт шляхів, гребель, мостів без винагороди в сільській чи міщанській громаді
Шемати́зми — короткі статистичні довідники католицьких та уніатських єпархій
Шибер — тут: локомотив
Шифка́рта — проїзний документ емігрантів
Ші́стка (шостак, шестигрошовик) — срібна польська монета; дорівнювала 6 срібним або 12 мідним грошам
Шлендріа́н — недбалість, халатність
Шля́хта загоно́ва (загородова) — чиншова шляхта, що не мала своєї землі, господарювала на землі дідича, якому оплачувала чинш за користування землею
Шпи́хлір — приміщення для зберігання продуктів рільництва; тут: громадські зсипи збіжжя, а також громадські страхові фонди
Шток-інвентарі́ (корінні інвентарі) — перші австрійські господарські описи феодальних маєтків Галичини, складені у 1773 р. з метою стягнення податків та повинностей
Штро́ман — підставна особа
Шува́ри — очерет
Шульо́к (шулька) — початок кукурудзи
Шу́пас (цюпас) — йти по етапу під конвоєм
Шу́тер — щебінь, гравій

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

Абаза Олександр Агейович 8, 9, 277, *702*
Абрагамович Давид 71, 73, 99. *706*, *709*
Август II 606, 609, *743*
Августинович 85, 201
Альбрехт Фрідріх Рудольф 212, 248, 310, 434, *719*
Анненков Михайло Миколайович 277, *724*
Антонович Володимир Боніфатійович 296, 564, 583, *726*
Арістотель 527

Баворовський Владислав 310
Баворовські 310
Бадені Казимір 311, 348, 483 *715*, *730*
Бадені Станіслав 310
Байєр Фрідріх 89, *708*
Балутовський Францішек 291
Барвінський Олександр Григорович 131, *712*, *715*
Бардах Й. 130
Баройтер 187
Баронч Теодор 131, *712*
Батовський Ян 654, 662
Баумгартнер 167
Беєр Адольф 167, 676
Бем Юзеф 409, *735*
Бентам Ієремія 368, 464, *732*
Берль 168
Берначик Едмунд 248
Білінський Леон 432, *738*
Білоконь С. І. *701*
Білявський М. 591
Білянський Петро 654, *747*
Бісмарк Отто 7, 93, 142, 410, *701*, *702*
Блонський Альбін 62
Богданський 617
Борковські 310
Братковський Йосиф 634—639
Братковський Лев (Леон) 665
Брентано Луйо 416, 417, *736*
Бригідо Йозеф 633, 660, *746*
Брок 214
Брухнальський Вільгельм 131, *712*
Будзикевич Юзеф 260
Будзиновський Вячеслав 293—298, 406—409, 611, *726*
Бунге Микола Християнович 8, *702*
Буратович Т. 591
Бутрим Іван 454

Вагнер Адольф 262, *723*
Вазер І. Н. 139
Василевський Тадеуш 636, 695
Веккерле Олександр 168, *716*
Величко Теодор 62
Вельовейський 440, 441, 477, *741*
Вергілій *730*
Верещинський 374
«Виленский вестник» 270, *723*
Вислоух Болеслав 117, *711*
Вишенський Іван 522, *743*
Вишнеградський Іван Олексійович 7—9, *701*, *702*
Вів’єн 356, 357, 404
Відман 617

«Вісник державних законів» *726*
Водзицький 194
Воднаржик Едвард 643, 698, *746*
Воловський Луї 40, *704*
Волянський Іван 486
Вольсфельд 604, 605
Врецьона Григорій 286, *726*
Вурцбах Констант 663

Габоріо Еміль 469, *740*
Габсбурги *745*
Гаврищак Семко 458, *739*
Гайдлер Леопольд 665
Гайльсберг 166
Гайніш Міхаель 414, 416, 417, *736*
«Галицька Русь» 284, 333, 350, *725*
Гарасимович Іларіон 62, 63
Гауер Франц Серафин 679, *747*
Гаусгофер Макс 615, *742*
Гауснер Отто 374, *733*
Гашинський Здислав 392
Гджос Федір 493
Генік Кирило 62
Гете Йоганн-Вольфганг 353, 673
Геяк Іван 454
Гіртлер Якуб 187, *717*
Гладун Люцин 493
Гладун Панько 493
Гладун Юрій 493
Глібовицький Й. 591
Гловінський Самуель 310, *727*, *728*
Глущак Микола 492
Гнєвош Владислав 188
Гнєвош Станіслав 79, 166, 167
Гогенварт Карл 428, *737*
Голашевський Антоні 654, *746*
Голейко Михайло 62
Головач 605
Голуховські 190, 311
Гомпеш 192
Городинський Корнелій 191
Грабмаєр Карл 416, *737*
Грейг Самуїл Олексійович 8, *702*
Греллічка Карел 665
Грінберг Карел 614, *744*
«Громадський голос» *741*
Гросс 374
Грохольський Казімеж 50, *705*
Грушевський М. С. *745*
Грушкевич Теофіл 61, 62
Грюнберг Адам 486, 628
Губицький 518
Гужковський Марцін 131
Гупало Микита 492
Гуска Петро 493
Гушкевич 603
Гюльхер 261
Гьодо Задік 310

Данилович Северин 62, 219, *705*
Дарвін Чарльз Роберт 108
Дашинська-Голинська Зофія 139, *714*
Дегенівна 188
Д'Еллєво 651, 664—670
Д'Есте Фердінанд *747*
Джерголетто 457, 482, 516
Джордж Генрі 107, 108, 110, *710*
Джулинський Лев 134, *713*
Дзедушицька Альфонсина 310
Дзедушицький Влодзимеж 310
Дзержковський Йосиф 654
Дізраелі, лорд Біконсфілд, Бенджамін 427, *737*
«Діло» 61, 284, 334, 337—339, 401, 451, 453, *705*
Докучаєв Василь Васильович 278, *724*
Долгоруков Володимир Андрійович 278, *724*
Домбський Лука (Лукаш) 665
Драбік Антін 118, 120—122, *710*
Драгоманов Михайло Петрович *735*
Дрдацький Маврикій Остров фон 621, 630
Дудкевич 284
Дунаєвський Юліан 50, 52, 95—97, 149, 152, 153, 156, 160, *705*
Душинський 190

Егеберг Карл-Теодор 139, *714*
Езоп 160, *715*
Еллінгер 169
Енгель Ернст 392, *733*
Енгельс Фрідріх 225, 710, *727*
Естрайхер Кароль 133, *713*

Єнзен Гаральд 307
Єфимов Ілля 270

«Житє і слово» 408, *735*

Забєльський Петро 648, 665, 685
Залеський Філіпп 216, *720*
Замойські 310
Заневич Іван 591, 643, *746*
Запаринюк Грицько 211, 219
«Записки наукового товариства ім. Шевченка» *744*
Зарудзький 607
Захарія Федір 493
Згурський Альфред 12, *703*
Зем'ялковський Флоріан 283, 331, *725*
Зиблікевич Миколай 137, 138, *713*
Зіма Францішек 140
Зорге Ф. А. *727*
Зубрицький Михайло 624, *745*

Ізидор-Орач 115, *710*
Інама-Штернегг Карл-Теодор 411, *736*
Ісакович Ісаак 257, *722*

Йордан Генрик 257, *722*
Йосафат (Йосафат Кунцевич) 130, *712*
Йосиф II 171, 181, 369, 497, 498, 512, 567, 573, 578, 583, 615, 616, 623, 624, 627—629, 633, 639, 640, 642, 643, 646, 652—654, 659, 665—668, 672, 676, 677, 679, 682, 683, *716*, *717*, *745*

Казімір III *726*
Кайндль Раймунд Фрідріх 514, *742*
Калінка Валеріан 343, 653, 654, 660, 662, *730*
Кальноки Густав-Зігмунд 7, *702*
Кардон 214
Карлсберг 493
Каро Леопольд 362, 365, 366, 368—370, 373, 376, 380, 382, 385, 386, 388, 389, 391, *731*, *732*
Катерина II 323, *708*, *728*
Катков Михайло Никифорович 323, *728*
Кауніц Венцель 662, *747*
«Киевлянин» 269, *723*
«Киевская старина» 296, *726*
Кирсович (Косович? Крсовіц?) Юрій 171, 645
Кисілевський Юліан 62
Кишель 589
Кіцький Каетан-Ігнаци 654, *747*
Клечинський Юзеф 374, 400, *733*
Клобуковський Станіслав 356, *731*
Клосевич 192
Клюнкер Людвіг 621, 629
Кнудзен Петер 299, 302, 303, 306, 307, *727*
Козакевич 224
Колумб Христофор 342, *730*
Коморницький С. 324
Коморовський-Гана Я. 192
Копцінський 336
Корзон Тадеуш 296, *727*
Кортум Траугут Ернст 663, *747*
Корчинський Петро 62
Коснерський 64
Кох Роберт 268, *723*
Кошут Лайош 408, *735*
Країнський 617
Красицький Ігнаци 79, 82, *707*
Красновський 609
Краттер Франц 663, *747*
Краус 169
Крашевський Ю. І. *712*
Кремер 245
Кржижановський Адам 513—518, *742*
Крицінський Валерій 62
Кріг Гохсфельцен Франц фон 678, 695, *747*
Кронаветтер Фердінанд 103, 155, *709*
Кронес Франц 673, 675, 690
Кулачковський Олександр 286, *726*
Кулачковський Ярослав 284, *725*
Купровський Іван 591
Кухарський 605—607
Кшепек 125

Лаваль Карл-Густав-Патрік де 214, *719*
Лавровський Володимир 284, *725*
Лазарус (Лязарус) М. 310

Ланцкоронський (Лянцкоронський) Кароль 191
Ланцкоронські 310
Лассаль Фердінанд 226, *720*
Леваковський Кароль 81, 419—429, *707*, *737*
Левицький Андрій 591
Левицький Вітольд 140
Левицький Кость 284, *725*
Лезінг 417
Ленін Володимир Ілліч *735—737*, *747*
Леопольд II 624, 625, 653, 654, 656, 659, 660, 663—665, 668, 678, 690, 694, *745*
Лепкий Микола 62
Лер Юліус 262, *723*
Лібіг Ян 195, 310
Лівчанський Я. 591
Лінбахер Георг 228, *721*
Лінь Ядвіга де 311
Лісовський Семен 493
«Літературно-науковий вісник» *742—744*
Лозинський Броніслав 622, 633, 634, 653, 677, 693, *745*
Лозинський Владислав 653, 660, *746*
Лозинські 615
Лукашевич Іван 591
Лукулл Луцій *734*
Лупул 166
Лучаковський Володимир 284, *725*
Лучицький Іван Васильович 614, *744*
Любомирський Ієронім 310
Любомирські 310
Любостинський 272
Людовік XVI 273, *724*
Люккезіні Джироламо 653, *746*
Ляховецький Матвій 602, 603, 605, 607

Маблі Габрієль Бонно де 106, *710*
Маг 169
Мадейський Станіслав 186, 187, *718*
Майдінгер 455
Малаховський Станіслав 643, *746*
Мальтус Томас Роберт 461, *739*
Маньковський Т. 591
Марассе Адам 36, 41
Марассе Мечислав 36, 41, *704*
Марія-Терезія 497, 566, 567, 583, 627, 632, 633, 643, *716*, *741*
Марков Йосип Андрійович 333, *729*
Марковський Ян 449
Маркс Карл 106, 225, 226, 293—295, *710*, *721*, *726*, *727*
Мартин польський, святий 551, 553
Мартович Л. *741*
Матейко Ян 131, *712*
Мединський Юзеф 458
Менгер Антон 186, 187, *718*
Мерунович Теофіл 140, *714*
Михалевич Г. 591
Мишковські 310
Мізес Людвіг фон 614—617, *744*
Міцкевич Адам 131, *712*, *724*
Мішлер Ернст 380, 382, *733*
Млодецький Казімір 311
Мнішек Йосиф (Юзеф) 665
Модзельовська Ольга 131
Модлінг 289
Морський Тадеуш 653, *746*
«Московские ведомости» 267 269, 322, 323, *723*
Мощинський Д. 591
Мшанець 458, *739*

Навратіл Арнольд 53, 54, 56, 222, 224, 245, 287, 402
Навроцький Володимир Михайлович 211, *719*
Нагірний Василь 62, 471, *705*
Наполеон Бонапарт 369, *721*, *747*
«Народ» 406, *716*, *717*, *719*, *720*, *726*, *727*, *734*
Незабітовський 654
Нечаєв-Мальцев Юрій Степанович 278
Нємцевич Юліан Урсин 350, 351, *731*
Нікорович Антим 596
Нірнер 187
Нітше 602, 604
Ніцше Фрідріх 510, *742*
Нобель Людвіг Емануїлович *740*

«Новий пролом» *706*
Новиков Микола Іванович 323, *728*
«Новое время» 276, *724*
«Новости» 276
Нодарі (Надаріо) Сільвіо 452, 453, 456—458, 482

Олександр II 8
Олександр III 274, *724*
Олеськів Осип 471, 492, 493, *740*
Орбан Блажей 167, 168, *716*
Оржеховський Конрад 555
Оржеховський Тадеуш 99—101
Орловський 605
Оссолінський Юзеф Максиміліан 634, 654, 655, 659, 660, 679, *727*, *746*
Оссолінські 310, 622, 623, 625, 626, 634
Острожинський Владислав 622, 693, 695
Отт 166
Охримович Володимир Юліанович 162—164, 218—220, 293, *716*

Павенцький 64
Павлик Михайло Іванович *734*, *741*
Пайгерт Корнелій 262—266
Палацький Франтішек 409, *736*
Паралевич Іван 591
Патерайко Роман 453
Пельчар Юзеф 132, *713*
«Пензенские губернские ведомости» 280, *724*
Перковський А. Л. *701*
Пернерсторфер Енгельберт 155, *715*
Петрушевич Антоній Степанович 641, 642, *746*
Пілат Тадеуш 29, 211, 308, 313, 314, 316, 317, 365, 374, 392—396, 432, *703*, *727*
Піллер 677
Пінінський Леон 477, 480, 481, 483, 484, 486, *741*
Пленер Ернст фон 187, *718*
Пляттер Юліус 382, *733*
Познанський Т. 591
Понінський Калікст 310
Понятовський (Станіслав-Август Понятовський) 296, 663, *747*
Поппер 310
«Посланник» 134
Потоцька Ізабелла 310
Потоцький Анджей 310
Потоцький Артур 191
Потоцький Ігнаци (Гнат) 653, *746*
Потоцький Миколай 654
Потоцький Роман 310
Потоцький Северин 653
Потоцький Якуб 310
Потоцькі 212, 310
«Правда руська» 296, *726*
«Правительственный вестник» 280, *724*
«Пролом» *725*, *729*
Процінський Кароль 622, 623, 645, 648, 664, 673, 674, 687, 692

Радецький Йозеф 408, *735*
Радзівілли 310
Райнер 310
Райфайзен Ф. *714*
Ратцель Фрідріх 516, *742*
Рафал *738*
Ресеньє (граф Олів’є) 310
Ржевуська Констанція 679
Ржевуський Казімеж 654
Ризак Іван 455
Рігер Франтішек 409, *736*
Рікардо Д. *710*
Робін Марк 139, *714*
Роговський Ф. 591
Рогозинський М. 591
Рокфеллер Джон 473—476, *740*
Романович Тадеуш 140, *714*
Романчук Ю. *715*
Ротшільд 474—476, *740*
Рудольф 282, 329, 346, 467, 501, *724*, *725*
Русс 167
«Русские ведомости» 272, *723*
Руссо Жан Жак 106, *710*
Рутовський Тадеуш 15, 16, 50, 99, 140, 147, 148, 166, 425—429, 432, 433, 454, 459, 462, 465, 477, 478, 519, 520, *703*, *705*, *709*, *741*

Сабат 401
Саля 617
Сангушко Євстафій 310
Сапега Адам 190, 310
Саранчук Федір 493
Свежанський С. 190
«Свобода» 521, *743*
Святослав Ігоревич 296, *726*
Семашко 131
Сембратович Сильвестр 339, *730*
Семенський 192
Семенський 257
Семенські-Левицькі 310
Семірадський Юзеф 356, 486, 731
Сеналович Г. 591
Сенкевич Генрик 510, *742*
Сенявський Адам Миколай 550, 553—555, 557, 559—563, 600, 601, 606, 607, 627, *743*
Сенявські 550, 557
Сердюк Стась 454
Синовондяк Олекса 402
Сідельник (Сабадіні) Василь 456—458, 491
Сіничинський Г. 591
Січинський Микола 66, *706*
Скарбек 310
Скроховський Ігнаци 12, *703*
Слотвінський Костянтин 621, *745*
Смолька Францішек 137, *713*
Созонський Теофіл 334
Соховський 358
Стадіон Франц-Серафін 216, *720*
Стадіони 310
Стадницький І. 133, 427
Станіслав польський 551, 553, *743*
Старанчук Гаврило 493
Старжинський Станіслав 653, 659, 664, *746*
Старка 486
Сташіц Станіслав 134, *713*
Стефаник В. *741*
Страк Юзеф 260
Стясни (Стасни) 228, 229
Сулковські 310
Сушкевич Корнило 622, 623, *745*

Таафе Едуард 103, 149, 156, 705, 709, *737*
Тарнавський 405
Тарчинський 131
Терлецький Остап Степанович 614, 616, 617, 623, *744*, *746*
Тимочко Н. О. *701*
Тисовський Василь 286, *726*
Тишевський Т. 591
Тишинський Антон 62
Тишковський Антон 446
Тишковський Павло 446—448
Тіль Гуго 372, 412, *732*
Толстой Лев Миколайович 318, 320, 322, 323, *728*
Торонський Олексій 284, *725*
Торосевич 400
Торчинський 605
Тройницький Микола Олександрович 278, *724*
Турбацький Лев 456—458, *739*
Тургенєв Іван Сергійович 273
Тюнен Йоганн-Генріх фон 158, *715*
Тюрго Анн Робер Жак 369, *732*

Удалович 249
Улейчук Іван 402
Уоллес Альфред 108, *710*
Уотсон Джон Форбс 12, *703*
«Учитель» 131, *712*

Ф. В. 341
Фавр Жюль 369, *732*
Фаленцький 631, 632
Фальбеганзен 303
Федорович Владислав Іванович 363, 550, *732*, *743*
Федорович Іван 596, 597
Федорович Микола 62, 63
Фіалковські 248
Філоманов 269, 272
Фіхте Йоганн-Готліб 158, *715*
Фліршайм (Флюршайм) Міхель 108—111, *710*
Франке Ян 12, *703*
Франц І 172, 181, 369, 663—665, 673, 678—691, *717*, *747*
Фрідріх II Великий 41, 704, *717*

«Хлібороб» *722*
Хмельницький Зіновій-Богдан Михайлович 91
Хмельовський 605
Хотковський Владислав 98, *709*

Хреститель Іван 551, 553

Целевич 224
Целевич Юліан Андрійович 622, *745*

Чапельський Іван 284, *725*
Чарковські 190
Чарторийська Ізабела (з Любомирських) 555, 561, 599, 600, 604, 605
Чарторийська (з Синявських) 555
Чарторийський Єжи 311
Чарторийські 557
«Часопись правнича і економічна» *743*
Чачковський І. 591
Червінський Корнель 493
«Червона Русь» 64—66, *706*

Шадравські 458, *739*
Шаліков 323
Шашкевич Маркіян Семенович 636, *746*
Шевченко Тарас Григорович 165, 622, 623, 633, *716*, *738*, *740*, *744*, *745*
Шенборн Фрідріх 186, *718*
Шидловський 336
Шиндлер Альфред 310
Шиндлер Владислав 310
«Шкільна часопись» *726*
Шлік Франц 408, *735*
Шмериковський Іван 62
Шмігер 471
Шмід Фердінанд 696—698
Шмоллер Густав фон 262, 410, *723*
Шрайбер 229
Шредер 248
Штайнігер 228, 229
Штерніккем 260
Шульце-Деліч Ф. *714*
Шухевич Володимир 62, *705*

Щепановський Станіслав 11, 12, 15—18, 21, 23, 26, 29—34, 42, 62, 79, 81, 90, 140, 148—160, 343, 345, 419, 422, 423, 425, 426, 428, 429, 432, 506, *702*, *707*, *737*, *742*
Щербан Стась 454, 456—458

Юзефчик 617
Яблоновський Станіслав Павел 654, *747*
Янда 229

«Arbeiter Zeitung» 483, *730*, *741*, *742*
«Czas» 69, 278, 340, *706*
«Daily Telegraph» 274, *724*
«Deutsch Land» 109
«Die Presse» 150, *715*
«Die Zeit» *738*, *740*
«Dziennik Polski» 206, *719*
«Ekonomista Polski» 140, 147, 149, 157, 160, 362
«Frankfurter Zeitung» 213
«Fremdenblatte» 150
«Gazeta Lwowska» 196, 197, 198, 199, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209, *719*
«Gazeta Narodowa» 359, 360, 362
«Gazeta urzędowa» 487
«Kosmos» 131, *712*
«Kurjer Lwowski» 34, 66, 188, 197—200, 209, 329, 338, 363, 365, 443, *701—711*, *713—716*, *718—734*, *736—741*
«Kwartalnik hystoryczny» 131, 622, *712*
«Lemberg Zeitung» *719*
«Muzeum» 131, *712*
«Neue Freie Presse» 95, 197, 201, 202, 330, 332, *708*, *715*
«Niedziela» 132
«Nowa Reforma» 206, *719*
«Ognisko» 12, *703*
«Pamiętnik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza» 131, *712*
«Praca» *726*
«Przegląd emigracyjny» 356, *731*
«Przegląd Społeczny» 16, 211, *703*
«Przełom» 459, 478, *739*
«Przewodnik Kołek rolniczych» 136

«Przyjaciel Ludu» 117, 118, 121, 122, 124, 126, *710*, *711*, *717*, *720*, *721*, *722*
«Reforma» *719*
«Rocznik Statystyczny» 16, *703*
«Szkoła» 131, *712*
«Tagblatt» («Neues Wiener Tagblatt») 267, *723*
«Tygodnik ekonomiczny» 140
«Werkmeister Zeitung» 109
«Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych» 308, 312, 313, 317, 353, 360, 362, 363, 392, 394, 395, *703*, *727*
«Wiener Abendpost» 95, 96
«X-Strahlen» *744*

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Початок критичної статті І. Франка з приводу твору С. Щепановського «Злидні Галичини в цифрах» у газеті «Die Zeit» (1888) . . . . 192—193
2. Початок статті «Програма селян» (в авторському перекладі «Програма австрійських селян») у польському журналі «Przyjaciel Ludu» (1890) . . . . 192—193
3. Перша частина статті І. Франка «Народна програма» в газеті «Свобода» (1900) . . . . . 224—225
4. Титульна сторінка окремого видання праці І. Франка «Грималівський ключ в р. 1800» (1900) 224—225

У підготовці до видання 44-го тому брала участь текстологічна комісія у складі: *Бернштейн М. Д.* (*голова*), *Білявська О. О.*, *Вишневська Н. О.*, *Гончарук М. Л.*, *Полотай А. М.*, *Сєкарєва К. М.*

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ. СТАТТІ. МАТЕРІАЛИ

Бюджетний кошторис п. Вишнеградського 7
«Злидні Галичини в цифрах» 11
Парцеляція більшої земельної власності 36
Економічна програма 42
З царини фіскалізму 46
Промисловість без промисловця 48
Секрет кола польського 50
Галицька промисловість 53
«Гуцульська спілка» 61
Селянами оплачують борги 64
Закон про слуг 69
Зміна статуту крайового банку 71
Викуп галицької пропінації 74
У справі громадських пасовиськ 76
Пан Щепановський про пропінацію 79
Спір о дефіцит 95
Нехай гинуть, як черви! 98
Загадковий закон 103
Удержавнення землі 106
Новий закон про слуг 113
Подільність чи неподільність селянських грунтів? 117
Картопляна політика 127
Крайовий бюджет 129
Населення Цюріха в XVII ст. 139
«Ekonomista Polski» 140
Малюнок з одного повіту 144
«Ekonomista Polski» 147
Як би нам в біді рятуватися 162
Сіль і лотерея 166
Старі акти нової нужди 171
Що таке громада і чим би вона повинна бути? 175
Громадські шпихліри 181
Злидні в краю 183
Галицькі відносини в бюджетній комісії 186
Розміри лиха 189

Град спростувань 196
Машини і порядки громадські 210
У Віденській державній раді 216
Кілька слів о проекті фільваркової господарки на селянських грунтах 218
Домашній промисел в Угнові 222
Питання жолудка й питання прав політичних 225
Програма австрійських селян 228
З приводу селянської програми 231
Конверсія індемнізаційного боргу 233
Слівце про конверсію 240
Спілки рільничі 243
Робітничі відносини в Галичині 245
Галицькі шевці 262
Голод у Росії 267
Еміграція українського населення 282
«Народна торгівля» 284
Делікатна суперечка 287
Ще про нашу культурну нужду 293
Сільські робітники в Данії 299
Табулярна власність у Галичині 308
Скільки нас є? 312
Граф Толстой про голод у Росії 318
Рогата худоба в Галичині 324
Еміграція до Росії 327
Еміграція українського населення 329
Еміграція і брехня 332
Еміграція українського населення 334
Спроба з'ясування загадки еміграції 336
Епізодичні засоби проти еміграції 339
Про еміграційний рух 341
Еміграція галицьких селян 343
З приводу еміграції населення 350
Лихварство 365
Лихварство в Галичині 373
Із крайової статистики 392
Еміграція населення 397
Прусська повінь 401
Не в пору пафос 406
Селянство й соціальне питання 410
Щепановський проти Леваковського 419
Загроза еміграції 430
Торгівля у Галичині 432
Знову одіссея галицьких емігрантів 439
Негідні закиди 442
Паперові гроші пана Тишковського 446
Мізерія еміграційна 449
Еміграційне безголов'я 451
Знову про добродійників людства 456
Чи необхідна еміграція з Галичини? 459
З еміграційного безголов'я 468
Еміграція у Збаразькому повіті 470
Нафтова монополія 472
Еміграційні агенти в Галичині 477

Крайовий виділ про еміграцію 485
Привид еміграції 491
Що то була панщина? 495
Галицький селянин 501
Де лишається статистика? 513
Число русинів у Австрії 519
Народна програма 521
Грималівський ключ в р. 1800 550
Пролетарська нація 611
Ludwig von Mises. Die Entwickelung des Gutsherrlich—Bäuerlichen Verhältnisses in Galizien (1772—1848) . . . 614
Потреби аграрної статистики 618
Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр. 621

КОМЕНТАРІ. 699

Пояснення слів 749

Покажчик імен і назв 756

Список ілюстрацій 764

Академия наук
Украинской ССР

Институт экономики
Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН

ФРАНКО

**Собрание сочинений
в пятидесяти томах**

Научные труды

Тома 44—47

Том 44

Книга 2

**Экономические труды
(1888—1907)**

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

*Друкується за постановою
Президії АН УРСР*

Редактор
О. Я. Безпальчук

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічні редактори
*Г. М. Ковальова,
Г. Р. Боднер*

Коректори
*Ю. І. Бойко,
Л. М. Творковська*

Інформ. бланк № 6097

Здано до набору 10.04.84. Підп. до друку 07.02.85. БФ 00440. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 24,0+2 вкл. Ум. друк. арк. 40,53. Ум. фарбо-відб. 40,53. Обл.-вид. арк. 38,01. Тираж 4500 пр. Зам. 4-622. Ціна 4 крб. 20 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601
Київ 4, вул. Репіна, 3.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе, 310057.
Харків 57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.